

Домбі і син

Чарлз Діккенс

Чарлз Діккенс

Домбі і син

РОМАН

Переклад Миколи Іванова

Розділ перший

Домбі і син

Сутеніло. У великій кріслі край ліжка в кутку кімнати сидів Домбі, а тепло сповитий Син лежав у маленькій плетеній колисці, дбайливо примоснений на низенькій канапі перед самісіньким каміном, — здавалося, його щойно зліпили з тіста, а тепер мають підпекти на вогні.

Домбі прожив майже сорок вісім років. Син — лише сорок вісім хвилин. Домбі — червонястий на виду, гарний, поставний чоловік, — проте занадто суворий та бундючний, щоб можна було відчутти до нього прихильність, — почав уже лисіти. Натомість Син, — звичайно, чудовий хлопчик, — ще зовсім не мав волосся, був геть червоний, зморщений і вкритий плямами. На обличчі Домбі вже зробили позначки безжальні близнюки — Час і брат його Клопіт, що, простуючи людським лісом, карбують людей, мов зрілі дерева на зруб. — А на синовім обличчі тяглись і схрещувалися сотні малесеньких брижиків, які той же зрадливий Час мав ще з утіхою розгладити пласким боком своєї коси, ніби готуючи поверхню для подальших, куди глибших, утручань.

Домбі, щасливий, що нарешті справдилось його палке бажання, побрязкував важкеньким золотим годинниковим ланцюжком, що звисав з-під його бездоганного синього фрака з гудзиками, які фосфорично мерехтіли, відбиваючи полум'я каміну. А Син, затиснувши і скрутивши кулачата, зібравши всю свою кволу силу, неначе сердився на життя, що дісталось йому так несподівано.

— Місіс Домбі, наш торговельний дім уже не тільки зватиметься, а й насправді буде знову "Домбі і Син", сказав містер Домбі. — "Дом-бі і Син"!

Від цих слів він полагіднішав і (правда, не без вагань, як чоловік, що не звик так звертатися) додав до імені місіс Домбі пестливий епітет:

— Місіс Домбі... е-е... моя... моя люба.

Недужа подивилась на нього, і на її обличчі спалахнув рум'янець легкого подиву.

— А охрестимо його, моя... місіс Домбі, охрестимо його, звичайно, — Поль.

— Звичайно, — ледь чутно проказала вона або, радше лише ворухнула губами і знову заплющила очі.

— Місіс Домбі, так звали його батька і діда. Як було б добре, якби його дід дожив до

цього дня! — І він ще раз, точнісінько тим же тоном повторив: "Дом-бі і Син"!

Ці три слова були єдиним сенсом життя містера Домбі. Адже землю створено, щоб Домбі і Син могли на ній торгувати, сонце і місяць, — щоб світили їм. Річки потекли і моря простерлись, щоб було де плавати їхнім кораблям. Веселка обіцяла їм гарну годину. Вітри тільки або сприяли, або перешкоджали. Зірки та планети оберталися на орбітах, щоб не зрушився світ, центром якого був торговельний дім "Домбі і Син". Загальновживані скорочення набували для містера Домбі іншого змісту й стосувалися лише їхньої фірми: A. D. було вже не Anno Domini[1], а Anno DomBei[2]... і Сина.

Як перед тим і його батько, в потоці життя і смерті він теж колись виріс від Сина до Домбі і майже двадцять років був єдиним представником фірми. З тих двадцяти десять років він був одружений із жінкою, котра, як дехто казав, не могла віддати йому серця, бо її щастя було в минулому, і вдовольнилася тим, що покійно й віддано слугувала подружнім обов'язкам, давши нарешті спокій своїй понівеченій душі. Хоча ці пусті балачки найдужче зачіпали містера Домбі, навряд чи вони дійшли до його вух. А якби й дійшли, то, мабуть, тільки він у світі не йняв би їм віри. Фірма "Домбі і Син" добре розумілася на шкірах, а на серці людському — ні. Нехай цими химерами морочать собі голови юнаки і дівчата, вчителі та писаки. Містер Домбі міркував, певне, так, що за самою природою речей матримоніальний союз із ним має бути приємний і почесний для кожної розважливої жінки. Що надія привести на світ нового компаньйона такої славетної фірми не могла не зродити честолюбства у грудях навіть найменш честолюбної особи її статі. Що місіс Домбі підписала свій шлюбний контракт — майже необхідний додаток до пристойного становища в суспільстві, — вже й не кажучи про увічнення родинної фірми, — добре знаючи, що вона з цього матиме. Що становище містера Домбі в суспільстві вона могла бачити щодня. Що за його столом місіс Домбі завжди сиділа на чільному місці і своєю люб'язністю і напрочуд аристократичними манерами підтримувала честь його дому. Місіс Домбі мусила бути щаслива. Бо дітись їй було нікуди.

Хіба що в одному пункті не все було гаразд. Так! Це і він мусив визнати. Тільки в одному, але у вельми істотному. Вони побралися десять років тому і аж до сьогодні — дня, коли містер Домбі, побризкуючи важкеньким золотим ланцюжком від годинника, сидів у великому кріслі біля її ліжка, аж до сьогодні їхній шлюб не мав наслідків.

До речі, наслідок був, але не вартий згадки. Років шість тому в них народилася дівчинка, — тепер вона непомітно пробралась у кімнату і зіщулилась у кутку, з якого могла бачити материне обличчя. Та що там якесь дівча для "Домбі і Сина"! В капіталі фірми з такою гучною назвою дівчисько — лише низькопробна монета, яку ніхто не бере, — нікудишній хлопець, та й годі.

Проте в цю хвилину чаша задоволення містера Домбі була настільки повна, що він визнав за можливе виділити з неї краплю-другу і скропити куряну стежку життя своєї маленької доньки.

— Флоренс, — сказав містер Домбі, — мабуть, підійди, коли хочеш, подивися, який гарненький у тебе братик Тільки не торкайся до нього!

Дівчинка, зиркнувши на синій фрак і цупку білу краватку, що разом із парою рипливих черевиків та цокотливим годинником утілювали для неї образ батька, знову прикипіла очима до матиногого обличчя, — не ворухнувшись, не мовивши ні слова.

Зате як тільки жінка розплющила очі й побачила дівчинку, та підбігла до неї і, ставши навшпиньки, щоб якомога глибше сховатися в її обіймах, пригорнулась до матері в пориві розпачливої і, як на її роки, надто палкої любові.

— О господи! — хапливо підводячись, мовив містер Домбі — Що за нерозважливі, гарячкові рухи! Мабуть, ліпше попрошу доктора Пепса, хай він виявить ласку і ще раз підніметься сюди. Гаразд, я пішов. Звичайно, нема потреби нагадувати, — додав він, спинившись біля канапи перед каміном, — щоб ви якнайревніше доглядали цього юного джентльмена, місіс...

— Блокіт, сер? — підказала, шкірячи зуби і виказуючи свої пристойні манери, змарніла нянька; навіть власне прізвище вона наважувалась вимовити не інакше, як тільки у формі делікатної підказки.

— ...Цього юного джентльмена, місіс Блокіт.

— Аякже, сер. Я пригадую, коли народилася міс Флоренс...

— Ну-ну-ну! — сказав містер Домбі, нахилиючись над плетеною колискою і злегка суплячи брови. — З міс Флоренс усе гаразд, а тут ідеться про зовсім інше. Цей юний джентльмен має здійснити призначення долі. Призначення долі, хлопчику! — Скінчивши, мову, він підняв ручечку немовляти, поцілував її і, немов злякавшись, що такий вчинок уймає йому гідності, незграбно вийшов з кімнати.

Доктор Паркер Пепс, один із придворних лікарів, що тішився неабиякою славою, здобутою при допомозі у примноженні вельможних родин, походжав по вітальні, заклавши руки за спину і сповнюючи невимовним захватом домашнього лікаря, який за останні шість тижнів, розповідаючи, як він укупі з доктором Паркером Пепсом щохвилини чекає виклику, протуркав вуха усім своїм пацієнтам, знайомим і друзям.

— Ну, сер, — немов закалатавши билем, проказав доктор Паркер Пепс своїм глибоким, густим, щоправда, з огляду на обставини, трохи стишеним голосом, — гадаю, що ваш візит підбадьорив леді?

— Тобто стимулював? — несміливо примовився домашній лікар, водночас уклоняючись докторові: вибачте, мовляв, що і я вкинув слово, але воно тут до речі.

Це питання загнало містера Домбі в тісний кут. Він так мало думав про хвору, що навіть не спромігся відповісти. Тільки сказав, що почув би себе спокійніше, якби доктор Паркер Пепс зміг іще раз піднятися нагору.

— Гаразд, — погодився доктор. — Сер, тільки нам не слід таїти від вас, що її милість графиня... перепрошую, я плутаю імена... я хотів сказати, ваша мила дружина... вкрай знесилена. У неї зовсім відсутній тонус, чого ми воліли б не... не...

— Бачити, — втрутився домашній лікар, ще раз уклоняючись.

— Цілком слушно, — сказав доктор Паркер Пепс, — чого ми воліли б не бачити. Мені здається, що весь організм леді Кенкейбі... пробачте... я хотів сказати місіс Домбі... я плутаю прізвища моїх пацієнтів...

— Вельми численних пацієнтів, — пробурмотів домашній лікар — Тут хоч-не-хоч, а... було б дивно, якби навпаки... практика доктора Паркера Пепса у Вест-Енді...

— Дякую, — мовив доктор. — Цілком слушно. Коли я обстежував хвору, мені здалося, що її організм зазнав удару і врятувати її можуть лише великі, рішучі і...,

— Героїчні,— прошепотів домашній лікар.

— Цілком слушно, — potwierдив доктор, — і героїчні зусилля. Містер Пілкінс як лікар, що незмінно наглядає за всією вашою родиною, — я певен, краще за нього цього ніхто не зробить.

— О, — пробелькотів домашній лікар, це ж похвала від самого сера Губерта Стенлі!

— Ваші слова — для мене велика честь, містере Пілкінс, — повів далі доктор Паркер Пепс, — як постійний лікар, чудово обізнаний з організмом хворої в нормальному стані (а в таких випадках це знання чимало важить і допомагає нам виробити певну думку), згоден зі мною. Він теж гадає, що хворій треба зробити героїчне зусилля і покластися на природу. А коли наша шановна графиня Домбі... перепрошую, місіс Домбі... не...

— Спроможеться, — докинув домашній лікар.

— Зробити потрібне зусилля, — завершив доктор Паркер Пепс, — тоді, боюся, на наш превеликий жаль, станеться криза

Після цих слів вони на хвилину опустили очі в землю, а потім, по знаку доктора Паркера Пепса, рушили нагору домашній лікар догідливо відчинив двері перед славетним колегою і, шанобливо вклонившись, пішов за ним услід.

Твердити, ніби від такої звістки містер Домбі — на свій, звичайно, кшталт — нітрохи не засмутився, було б просто несправедливістю. Не такий він був чоловік, щоб його можна було чимось злякати чи приголомшити, — але він ясно відчув, що якби його дружина рознедужалась і померла, то йому було б дуже шкода, він жалів би за нею не менше, ніж за якоюсь тарілкою, чи шафою, або іншим необхідним хатнім пожитком, за яким щиро шкодуєш, коли втратиш. Тільки, звичайно, це був би холодний, діловий, незворушний джентльменський жаль.

Однак містер Домбі про це розмірковував недовго на сходах почулося шамотіння спідниці, і в кімнату ввігналася дама, яка, радше, сягнула вже середнього віку, проте була вбрана як дівчина: найдужче це виказував туго затягнутий корсет. Зі скривленим від хвилювання обличчям, тамуючи радість, вона підбігла до нього і, обнявши за шию, затинаючись, показала:

— Полю, любий! Він — викапаний Домбі!

— Ну-ну, — відповівший брат (адже містер Домбі доводився їй братом), — гадаю, він справді вдався в наш рід. Угамуйся, Луїзо.

— Звісно, я таки як дурна, — сказала Луїза, сідаючи й витягаючи хусточку, — але ж він... він достеменний Домбі! Такого я й зроду не бачила!

— А що там з Фанні? — запитав пан Домбі.— Як вона?

— Нічого страшного, мій любий, — відказала Луїза. — Повір мені, нічого не трапилось. Вона просто виснажилась, але це пусте проти того, що було мені після

Джорджа і Фредеріка. Треба зробити зусилля, оце й все. О, якби люба Фанні була така, як Домбі! Все ж, гадаю, вона зробить його. Я навіть не маю сумніву. Вона знає, що так треба, що це її обов'язок, і неодмінно зробить. Полю, любий, я слабка і дурна й через те так тремчу і трушуся, але мені аж в голові паморочиться і я мушу попросити в тебе келишок вина й шматочок он того пирога. Коли я вийшла від любої Фанні й отого чарівного пискляти, на сходах мені здавалося, що я впаду і вивалюсь у вікно.

Її просторікування перебив обережний стукіт у двері.

— Місіс Чік! — озвався за дверима дуже лагідний жіночий голос. — Як ви там, рідна моя?

— Полю, любий, — шепнула Луїза, підводячись, — це міс Токс. Сама доброта! Без неї я б нізащо не зважилась вийти з дому. Міс Токс, це мій брат, містер Домбі. Знайомся, Полю, — моя найближча подруга міс Токс.

Дама, яку так дивно представили, була довга, худа і така блякла, неначе всі фарби, призначені їй зроду, робилися, як кажуть текстильники, з нетривких барвників, і з часом потроху змилися. А поза цим її можна було б назвати взірцем зичливості і люб'язності. Від багаторічної звички з незмінним захватом вислухати все, що при ній говорилося, і дивитися на бесідників так, ніби вона зобов'язувалася перенести їх образи в свою душу і вже не розлучатися з ними до самої смерті, в міс Токс перехняби-лась голова. Її руки, ніби виказуючи мимовільний захват, раз по раз судомно підносились, очі — з тієї ж причини — підкочувались угору. Вона мала найніжніший у світі голос, а на самісінькій середині її воістину орлиного носа, немов камінь, що завершує арку, сиділа невеличка гугля, від якої ніс круто, ніби кажучи, що назад уже не повернеться, повертав униз до обличчя.

Одежа міс Токс, щоправда, цілком добротна й чепурна, вказувала деякий несмак і нестатки. Свої капелюшки та чепчики вона завжди прикрашала якимись чудернацькими бур'янчиками. Подеколи в її волоссі можна було побачити дивовижні травини, а цікаві догледіли б, що в її комірцях, рукавчиках, брижах, зав'язках та інших інтимних дрібницях — тобто, в усьому, що має два краї, які треба з'єднати, краї ті ніколи не жили в злагоді, а неодмінно налізали й наскакували один на одного. Були в неї й зимові хутряні убрання — палантини, боа, муфти, але шерсть на них завжди наїжувалась й анітрохи не блищала. Міс Токс кохалася в маленьких сумочках із заціпками, що, замикаючись, стріляли, мов пістолети, а виряджаючись, одягала на шию вкрай потертого медальйона, який скидався на давній і вельми сумнівний золотий самородок і в який годі було зазирнути. Ці й деякі інші прикмети такого ж характеру сприяли поширенню думки, що міс Токс — дама, як то кажуть, обмежених засобів, які вона використовувала з максимальним для себе пожитком. Ще однією підставою була, мабуть, її дрібна хода, — цілком імовірно, що, роблячи два-три кроки замість одного, вона потім звикла все примножувати ощадністю.

— Мушу сказати, — з подиву гідним реверансом мовила міс Токс, — я давно мріяла про честь бути представленою містерові Домбі, але не сподівалася, що це трапиться саме зараз. Люба моя місіс Чік. Можна, я казатиму Луїза?

Місіс Чік взяла її руку, зверху поставила келишка, стримала сльозу й прошепотіла:

— Господи, та звичайно.

— Тоді, люба Луїзо, найдорожча моя, — сказала міс Токс, — як ви себе почуваєте?

— Краще, — відповіла місіс Чік. — Випийте трохи вина. Ви хвилювалися не менше, ніж я, і вам конче потрібно випити.

Містер Домбі, як господар, повторив запрошення.

— Полю, — вела далі місіс Чік, ще й досі тримаючи руку своєї приятельки, — міс Токс, знаючи, як я чекала сьогоднішньої події, підготувала подаруночок для Фанні, який я пообіцяла передати. Полю, це всього лиш подушечка для голок, — така, яку шиють, коли має народитись дитина, — але я хочу сказати, я скажу, я повинна сказати, що міс Токс напрочуд влучно добрала для неї присвяту "Ласкаво просимо, маля Домбі!" Та це ж, по-моєму, справжня поезія!

— Там так і написано? — зацікавився брат.

— Саме так, — потвердила Луїза.

— Луїзо, люба, зробіть тільки ласку пригадати, — благальним тоном сказала міс Токс, — що тільки... як би це краще висловити... тільки непевність наслідків спонукала Мене вжити це слово... "Ласкаво просимо, насліднику Домбі!" набагато більше б відповідало моїм почуттям, які ви, безперечно, добре знаєте. Зваживши, що не можна сказати напевне, яке ж янголятко народиться, ви, сподіваюсь, даруєте мені те, що за інших обставин можна було б назвати неприпустимим панібратством.

Завершивши, міс Токс шанобливо вклонилася містерові Домбі, і той вельми люб'язно нахилив у відповідь голову.

А зроблений у розмові натяк на фірму "Домбі і Син" так його потішив, що склалося враження, ніби сестра пана Домбі — хоч він уважав її кволим і лагідним створінням, — впливала на нього сильніше, ніж будь-хто інший.

— Ну, — солодко всміхаючись, мовила місіс Чік, — після цього я Фанні прощаю все.

Це була справді християнська заява, і місіс Чік відчула, як їй зразу полегшало. Власне, їй не було чого прощати своїй братовій, бо ж нічого не було. Хіба що одне: вона одружилася з її братом — учинок уже й так зухвалий — і привела замість хлопця дівчинку. Цього, як часто нарікала пані Чік, від своєї братової вона ніяк не сподівалася, — це була просто невдячність за всю ту увагу та шанобу, з якою до неї ставились.

У цю хвилину містера Домбі мерщій покликали з кімнати, і жінки залишилися самі.

Міс Токс одразу почала судомно підсмикували руки.

— Я знала, що мій брат причарує вас. Я давно це казала вам, моє серденько, — мовила Луїза.

Руки та очі міс Токс унаочнили те чарування.

— А які в нього статки, голубко!

— Ах! — розчулено Гукнула міс Токс.

— Вели-чезні!

— Люба Луїзо, а які в нього манери! — захоплювалася міс Токс. — Постава! Гідність! Та я не бачила ні одного портрета, де б хоч наполовину відтворили ці риси!

Таку величність — ви розумієте мене? — незламність, — могутні груди, статуру! Фінансовий герцог Йоркський, кохана моя: не менше, як герцог Йоркський! Ось як би я сказала про нього.

— Полю, любий, ти побілів як стіна, — зойкнула сестра, коли повернувся Домбі. — Сподіваюсь, нічого не сталося?

— На превеликий жаль, Луїзо, мені сказали, що Фанні...

— Е, любий Полю, — відповіла, підводячись, сестра, — не йми їм віри. Полю, якщо ти хоч трохи віриш моєму досвіду, то знай, що Фанні лише потрібно зробити зусилля. І на це зусилля, — додала вона, скидаючи капелюшок і — діловито поправляючи чепчик та рукавички, — на це зусилля її треба надихнути, — а в крайньому разі навіть примусити до нього. Ну, а тепер любий Полю, ходімо разом нагору.

Містер Домбі, що, як ми вже казали, здебільшого був під впливом сестри і завжди покладався на неї як на досвідчену й діяльну жінку, послухався й рушив за нею до кімнати хворої.

Недужа, пригорнувши донечку до грудей, лежала в тій же позі. Дитина й далі палко тулилася до матері, ні на мить не підводячи голови, не відриваючи ніжної щічки від її обличчя, не дивлячись на довоколишніх, ні разу не ворухнувшись, не зронивши ні слова, ні сльозинки.

— Без дівчинки вона непокоїться, — шепнув доктор, містерові Домбі. — Ми визнали за краще, щоб дитина була поруч.

Круг ліжка панувала така врочиста тиша, а обидва медики дивилися на нерухому постать з таким співчуттям і безнадією, що місіс Чік на хвилю навіть зреклася свого наміру. Але тут, — набравшись відваги й того, що вона називала "присутністю духу", сіла коло ліжка і тихо й настирливо, ніби будячи сплячого, промовила:

— Фанні! Фанні!

Відповіді не було, в суцільній тиші, немов біжучи наввипередки, тільки гучно цокали годинники пана Домбі та доктора Паркера Пепса.

— Фанні, любонько, — удавано грайливим тоном почала місіс Чік, — до тебе прийшов містер Домбі. Ви — не хочете побалакати з ним? Вам хочуть дати вашого хлопчика... ваше малятко, Фанні, — чуєте? Адже ви, мабуть, ще й не бачили його... покласти до вас у ліжко, а для цього треба, щоб ви хоч трішки зібралися з силою. Вам не здається, що вже час трохи зібратися на силі? Га?

Вона схилила вухо й прислухалася, водночас перебігши очима по присутніх і піднявши пальця.

— Га? — повторила вона. — Що ви сказали, Фанні? Я вас не чую.

У відповідь ні слова, ні звуку. Годинники містера Домбі й доктора Паркера Пепса, здавалось, побігли швидше.

— Ну, справді, Фанні, голубонько, — наполягала зовиця, змінивши позу й несамохіть заговоривши непевним, стривоженим голосом. — Я на вас насварюсь, якщо ви самі не підведетесь. Ви повинні зробити зусилля, — хай навіть безмірне й болюче. Адже ми живемо у світі зусиль і не можна піддаватися, коли так багато залежить від

нас самих. Ну-бо! Спробуйте! Далебі, я вас вилаю, якщо ви не зберетеся на силі!

Запала тиша. Годинники вже бігли мов скажені. Вони немов борюкалися, перекидаючи один одного.

— Фанні,— благала Луїза, озираючи всіх дедалі тривожнішим поглядом. — Фанні, ну, гляньте на мене! Тільки очі розкрийте, тільки покажіть, що ви чуєте, що розумієте мене! Ну? Боже милий, що ж його робити, джентльмени?

Медики презирнулися поверх ліжка, і домашній лікар, нахилившись, шепнув щось дівчинці. Не збагнувши, чого від неї хочуть, дівчинка повернула до нього своє геть сполотніле обличчя й чорні оченята, але й далі горнулася до матері.

Шепіт повторився.

— Мамо! — зойкнула дитина.

Цей такий знайомий і коханий голосок на мить підняв свідомість із безодні. Заплющені повіки затремтіли, ніздрі здригнулися, і обличчям хворої промайнула майже невидима тінь усмішки.

— Мамо! — гукала, ревно ридючи, дитина. — Ой мамо, люба, дорога моя мамо!

Доктор обережно відгорнув дитячі кучері від обличчя і рота матері. Леле! як спокійно вони там лежали, який же був кволий той віддих, що не міг сколихнути їх!

А мати, міцно обхопивши руками тоненьку жердину — свою доньку, — пустилася в темне, невідоме море, що котить вали круг цілого світу.

Розділ другий,

де вчасно вживають заходів, щоб запобігти біді, яка часом трапляється і в найкраще влаштованій родині

— Довіку буду тішитись, що я, — сказала місіс Чік, — навіть гадки не мавши, яке нас горе чекає, все простила бідолашній Фанні. Далебі, мене мов надихнуло щось. Хай там що, а це мені завжди буде розрадою.

Місіс Чік виголосила цю зворушливу репліку у вітальні, прийшовши з горішньої кімнати, де вона перевіряла роботу кравчинь, що шили жалобні убрання для родини. Репліка призначалася містерові Чіку огрядному й лисому широковидому джентльменові, який, незмінно тримаючи руки в кишенях, мав звичку висвистувати та мугикати пісеньки і який тепер, усвідомлюючи недоречність таких звуків у домі жалоби, ледь угамував цю схильність.

— Не побивайся так, Лу, — сказав містер Чік, — бо в тебе, я бачу, знову почнуться спазми. Як ото тра-лю-ля! Господи, я ж забув! Сьогодні ми тут, а завтра вже нас немає.

Місіс Чік обмежилась докірливим поглядом і знову почала сукати перервану нитку розмови.

— Я сподіваюсь, — мовила вона, — я майже певна, що це лихо, від якого крається серце, буде нам усім пересторогою ми повинні навчитись збирати силу і робити зусилля, як тільки виникає потреба. Своя мораль є в усьому, її треба лише побачити. Якщо ми не скористаємось цією, це буде наша провина.

Всі мовчали, і ту важку тишу вкрай недоречними словами порушив містер Чік: "Жив собі швець" Але нараз схаменувся і, збентежившись, потвердив, що, безперечно,

ми самі будемо винні, якщо ця сумна подія не стане для нас наукою.

— Містере Чік, я гадаю, — помовчавши, озвалася його половина, — що наука була б ще більшою, якби ви для початку забули свої пусті триньки-бриньки, тру-ля-ля і гав-гав! (Все це звичайно, містер Чік устиг тихенько промугикати, а місіс Чік із нищівним презирством повторила вголос).

— Моя люба, це просто звичка, — перепросив містер Чік

— Ще б пак! Звичка! — відказала дружина — Якщо ти розумне створіння, не вдавайся до таких кумедних виправдань! Звичка! А що, коли б я завела, як ви кажете, звичку ходити по стелі, мов муха? Оце б уже язиками ляскали!

Така звичка, мабуть, і справді увела б у неславу, тож пан Чік не зважився суперечити.

— А як там немовля, Лу? — спитав він, аби змінити тему розмови.

— Про яке немовля ти говориш? — запитала й собі пані Чік. — Коли б я сказала, яка сила немовлят від самого ранку пройшла через мої руки в отій їдальні внизу, то ніхто розумний не повірив би.

— Сила немовлят! — повторив містер Чік, перелякано роззираючись.

— Та, мабуть, усі б утямили, що, коли немає бідолашної Фанні, то дитині конче потрібна мамка, — пояснила пані Чік.

— А! Ох... — протяг містер Чік. — Тра-ля... отаке-то життя, хотів я сказати. Сподіваюся, люба, ти її підбрала?

— Аж ніяк, — відповіла місіс Чік. — І, як я бачу, навряд чи зможу. Дитина ж тим часом, звичайно..

— ...Може піти під усі чорти, — глибокодумно зауважив містер Чік. — Це ти правду кажеш.

Побачивши, як розгнівалася дружина вже на саму думку про те, що один із Домбі може піти під усі чорти, містер Чік вирішив спокутувати свою провину блискучою ідеєю:

— Хіба поки не можна зарадити лихові чайником?

Якби містер Чік і прагнув чимшвидше припинити розмову, він не добрав би дієвішого способу. Місіс Чік подивилась на нього жалісливо-презирливим поглядом і, не зронивши ні слова, велично відступила до вікна, де, зацікавившись шумом коліс, почала виглядати крізь жалюзі. Містер Чік, бачачи, що доля цим разом обернулася проти нього, мовчки вийшов з кімнати. Таке, правда, траплялося з ним не завжди. Часто перемога бувала на його боці, і тоді він квитався з Луїзою сповна. Загалом, їх ніби навмисне підібрали, і в своїх подружніх пересварах вони нічим не поступались одне одному. Закладатися, хто ж вийде переможцем, майже завжди було марною річчю. Часто, коли містер Чік, здавалось уже, програв, він раптом перехоплював карти суперниці і ними розбивав її вщент. Та часом такого лукавого фортеля викидала й пані Чік, отож годі було передбачити, чим скінчиться їхній жвавий двобій.

На колесах, про які допіру писалося, приїхала міс Токс і, насилу переводячи дух, забігла в кімнату.

— Луїзонько, ще нікого не взяли? — спитала вона

— Ні, моя ластівко, — відповіла місіс Чік.

— Тоді, Луїзонько, — сказала міс Токс, — я вірю і надіюся... та заждіть хвилиночку, я зараз їх приведу.

І прожогом, як і піднімалась, збігши сходами вниз, міс Токс вивела з чималої карети цілий гурт люду і повернулася нагору з цілим почтом. В ньому були молода, пухкотіла, червонощока, повна здоров'я жінка з обличчям, мов яблуко, і з немовлям на руках; ще одна жінка, молодша, не така пухкотіла, але теж із обличчям, мов яблуко, і з двома пухкенькими яблуковидими дітьми, яких вона вела за руку; пухкий хлопець із таким же обличчям, що йшов сам; і, нарешті, пухкий і теж яблуковидий чоловік, що ніс на руках ще одного пухкенького, з личком, мов яблуко, хлопчика. Поставивши його на підлогу чоловік хрипким шепотом порадив йому "триматися брата Джонні".

— Луїзо, серденько, — почала міс Токс, — знаючи ваш клопіт і прагнучи хоч трохи полегшити його, я подалася в засноване королевою Шарлоттою Товариство допомоги одруженим жінкам — ви про нього забули, — й спитала, чи не могли б вони когось порадити. Ні, сказали мені, вони нікого не знають. Коли я це почула, то, запевняю вас, мало не зомліла з розпачу. Але, на щастя, одна з тих одружених жінок чула те все й нагадала начальниці про жіночку, яка пішла вже додому і, здавалося їй, цілком відповідала вашим вимогам. Як тільки я почула, — а начальниця теж потвердила, — що про неї найліпші відгуки і її вдача бездоганна, — я відразу взяла адресу, моє серденько, і знову рушила в дорогу.

— О моя дорога, які ж ви ласкаві, — вихопилось у Луїзи.

— Пусте, — заперечила міс Токс, — не хваліть мене Прибувши до їхнього дому (любонько, це найохайніший дім у світі, там можна обідати на підлозі!), я застала всю родину за столом, і, відчувши, що всі мої слова для вас і для містера Домбі будуть не такі переконливі, як зустріч з ними, я привела їх сюди, цей добродій, — міс Токс тицьнула пальцем на яблуковидого чоловіка, — батько родини. Сер, якщо ваша ласка, виступіть трохи наперед.

Яблуковидий чоловік слухняно виконав це прохання і шкірячись та хихикаючи, став попереду.

— А це — його дружина, — кивнула міс Токс на молоду жінку, з немовлям. — Як життя, Поллі?

— Дуже добре, красно дякую, мем, — озвалася Поллі.

Ловким манером міс Токс обернула розпити на розмову з давньою знайомою, яку не бачила, може, тижнів зо два.

— Рада це чути, — сказала міс Токс. — Друга жіночка — це її незаміжня сестра, що живе в них і доглядає за дітьми. Її звати Джемайма. Як справи, Джемаймо?

— Дуже добре, красно дякую, мем, — одповіла Джемайма.

— Дуже рада це чути, — правила міс Токс. — Сподіваюсь, так буде й надалі. П'ятеро дітей. Наймолодшому півтора місяця. Гарненький хлопчик з пухирцем на носі — найстарший. Пухирець, я сподіваюсь, — очі міс Токс перебігли по всій родині, — не

вроджений, а набутий?

Яблуковидий чоловік щось прохрипів, і ті звуки можна було витлумачити як "праска".

— Вибачте, сер, — перепросила міс Токс, — ви сказали?..

— Праска, — повторив він.

— А, так-так! — мовила міс Токс. — Атож, я забула. Матері не було, а малий захотів понюхати гарячу праску. Правильно, сер. Коли ми вже під'їздили сюди, ви люб'язно збиралися сказати, що ви за фахом...

— Топильник, — прорипів чоловік.

— Потопельник! — жажнулася міс Токс.

— Топильник, — прорипів чоловік. — На паровій машині.

— А-а! так-так! — протягло мовила міс Токс, замислено подивившись на нього, вочевидь, і далі не розуміючи, що саме він мав на увазі.

— І це вам подобається, сер?

— Що, мем? — не зрозумів чоловік.

— Та оте ж, — пояснила міс Токс, — ваше ремесло.

— О, ще й як, мем. Попіл, бува, набивається сюди, — він показав на груди, — то й хрипиш, як ото зараз. Це ж від попелу, мем, а не тому, що я сварливий.

Ця відповідь так мало напумила міс Токс, що вона вже не знала, про що говорити далі. Виручила її місіс Чік, що заходила докладно розпитувати Поллі, її дітей, вивчати шлюбне свідоцтво, рекомендації й таке інше. А що Поллі після цієї розправи годі було щось закинути, місіс Чік поспішила до брата, прихопивши як доказ і потвердження двох найрожевіших Тудленят. Прізвище-бо яблуковидої родини було Тудл.

По смерті дружини містер Домбі весь час сидів у своїх покоях, заглибившись у думки про юність, виховання та призначення свого новонародженого сина. Щось давило на його холодне серце, — якийсь тягар, холодніший і важчий, ніж звичайно: в ньому скорботним гнівом ворухився жаль радше не за своєю, а за синоюю втратою. Те, що життю і майбутньому, на які він покладав стільки надій, уже від самого початку загрожує брак такої мізерної дрібниці, що фірма "Домбі і Син" залежить од якоїсь там мамки, здавалося йому нестерпним приниженням. Пихатий і самолюбний, він з гіркотою в душі думав про те, що з першого ж кроку до здійснення своїх найзаповітніших мрій він мусить дивитися в руки найманій служебці, яка на деякий час стане для дитини тим, чим, завдяки йому ж, мала бути його дружина, і тому відмова кожній новій кандидатці потайки тішила його. Проте прийшов час, коли вже не можна було вагатись між цими двома почуттями. Надто тепер, коли в Поллі Тудл, яку йому, заодно сиплячи похвали невтомній приязні міс Токс, розписала сестра, не знайшлося жодної вади.

— Що ж, діти наче й справді здорові, — промовив міс тер Домбі. — Але подумайте лишень колись вони можуть сказати, ніби Поль їхній родич! Забери їх, Луїзо, і покажи мені жінку та її чоловіка.

Місіс Чік відвела двійко пухкеньких Тудлів і незабаром повернулася з парою

кремезніших, яких хотів бачити брат.

— Ось що, шановна, — почав містер Домбі, повертаючись у кріслі так, ніби був суцільною брилою, а не людиною з руками і ногами. — Я знаю, що ви бідні і хочете заробити гроші, годуючи немовля, мого сина, який так невчасно опинився без матері, котрої вже ніхто не заступить. Я не проти, щоб ви таким способом поліпшили добробут своєї родини. Наскільки я бачу, ви люди гідні. Тільки перш ніж ви ввійдете в мій дім в такій ролі, я мушу вам поставити кілька умов. Поки ви будете тут я хочу щоб вас звали, скажімо, як Річардс — прізвище цілком звичайне і пристойне Ви не заперечуєте, щоб вас називали Річардс? Мабуть, вам слід порадитись із чоловіком.

Та оскільки чоловік лише хихикав і шкірився, раз у раз витираючи рота правою долонею, місіс Тудл, надаремно двічі чи тричі штовхнувши його ліктем, чемно вклонилася й відповіла, що, може, якщо їй відбирають прізвище, то хай би це врахували в її платні.

— О, безперечно, — сказав містер Домбі, — я й збираюсь увести цей пункт у питання про платню. Тепер, Річардс, оскільки ви будете за мамку моєму осиротілому синові, я хочу, щоб ви раз і назавжди запам'ятали таке. Вам непогано платитимуть за виконання певних обов'язків, але я хочу, щоб ви у цей час бачились із вашою родиною якомога менше. А скінчаться обов'язки — скінчиться і платня, і між нами уриваються будь-які стосунки. Ви мене зрозуміли?

Тудл ніби вагалася. А сам Тудл, мабуть, і не втямив нічого.

— У вас є свої діти, — вів далі містер Домбі. — В нашу умову зовсім не входить, щоб ви серцем привертались до моєї дитини або щоб моя дитина прихилилась душею до вас. Такого мені не треба, навпаки. Коли ви поїдете звідси, ви повинні збагнути, що це був лише договір про купівлю і продаж, оренду і найми. Ви відкашнетесь: дитина перестане згадувати вас, а ви, будь ласка, забудете про дитину.

Місіс Тудл, ледь зашарівшись, відповіла, що вона, наслідуючись думати, знає своє місце.

— Сподіваюсь на це, Річардс, — сказав містер Домбі. — Я не маю сумніву, що ви його добре знаєте. Зрештою, це настільки ясно й очевидно, що інакше і бути не може. Луїзо, мила, домовся з Річардс про гроші, щоб вона могла мати їх завжди, коли і як їй завгодно. Містере — як там вас? — прошу на одне слово.

Перехоплений на порозі, коли він, услід за дружиною, намірявся вже вийти з кімнати. Тудл повернувся і залишився віч-на-віч із містером Домбі. Був то дужий, плечистий і незграбний чоловік зі скуйовдженою чуприною і вайлуватою ходою. Одежа на ньому бахматилась, бакенбарди і волосся на голові, здавалося, почорніло, мабуть, од диму та вугільного пилу. Руки в нього були шорсткі та вузлуваті, чоло квадратне і темне, як дубрва кора. Він був цілковитою протилежністю містера Домбі — одного з тих гладенько поголених, гладенько підстрижених грошовитих джентльменів, що лиснять і хрустять, наче нові банкноти, а з часом жорсткішають і тверднуть під благодатним впливом золотих дощів.

— У вас, здається, є син? — сказав містер Домбі

— Четверо, сер. Чотири сини й одна донька. Всі живі-здорові.

— І вам під силу годувати їх усіх?

— Мені тільки одне було б не під силу, сер.

— А саме?

Втратити їх, сер.

— Ви вмієте читати? — спитав містер Домбі.

— Та... Не дуже, сер.

— А писати?

— Крейдою, сер?

— Чим-небудь узагалі.

— Та, якби приспіло, то міг би дещо надряпати крейдою, сер, — одповів Тудл, трохи подумавши.

— Вам, здається, тридцять два — тридцять три роки? — спитав містер Домбі.

— Здається, десь так, сер, — одповів Тудл, замислившись надовше.

— Чого ж ви тоді не вчитеся? — запитав містер Домбі.

— А я збираюся, сер. Хай-но один з моїх хлопців підросте і піде до школи, — він навчить мене всього.

— Так, — промовив містер Домбі, пильно, але не з більшою, ніж досі, прихильністю дивлячись на Тудла, що стояв, перебігаючи очима по кімнаті (власне, по стелі), і раз по раз витирав рота долонею. — Ви чули, що я казав вашій дружині?

— Поллі чула, — відповів Тудл, через плече показавши капелюхом на двері, вочевидь в усьому покладаючись на свою кращу половину. — Все буде гаразд.

— Коли ви в усьому, як видно, звіряєтесь на Поллі, — сказав містер Домбі, ошуканий у надії докладніше з'ясувати свої погляди її чоловікові як представникові сильної статі, — то мені, мабуть, нема сенсу розмовляти з вами.

— Ні найменшого, сер, — погодився Тудл. — Поллі чула. Вона не схибить.

— Не буду вас більше затримувати, — розчаровано протягнув містер Домбі. — Де ви працювали досі?

— Здебільша під землею, сер. Поки оженився. Відтоді я вже нагорі. Думаю податися на залізницю, коли там усе побудують.

Як остання соломину переломлює спину нав'юченому верблюдові, так і ці підземні вістки підкосили пригнічений дух містера Домбі. Він провів до дверей молочного батька свого сина, чим той дуже втішився, і, замкнувши їх, у розпачливій самотині заходив по кімнаті. Попри всю свою накрохмалено-непроникну гідність і витримку, він плакав ревними сльозами і раз по раз, із чулістю, що її нізащо не виявив би при свідках, повторював: "бідолашний хлопчик!"

Це була одна з найпритаманніших рис гордовитої вдачі містера Домбі: жаліючи сина, він жалів себе. Бідолашний не він — нещасний удівець, що з примусу доручає свого сина жінці темного селяка, який ціле життя гнув спину "здебільша під землею", але в його двері ніколи не стукалася смерть і до столу сідало щодня четверо синів, — ні, не він бідолашний, а хлопчик!

І, коли ці слова були у нього на устах, його раптом прошила думка, — а це свідчило, з якою силою всі його думки, страхи та сподівання поривалися до єдиного центру, — що та жінка постане перед великою спокусою. Її немовля теж хлопчик. А що, коли вона їх поміняє?

Щоправда, невдовзі він відкинув цю думку як щось романтичне й неймовірне, хоча, зрештою, і цілком можливе, але вона настирливо поверталась, і він уявляв, що відчуватиме, коли викриє підміну вже на старості. Чи зможе тоді людина, забувши віру, любов і звичку стількох років, зректись ошуканця і віддати своє серце чужому?

Він поволі заспокоївся, страхи помалу зникли, лишивши, проте, тінь непевності, і містер Домбі поклав собі потайки стежити за Річардс. Розваживши, він переконав себе, що її суспільне становище — обставина навіть сприятлива, бо тільки збільшує відстань між нею та його дитиною, і тому їхня розлука згодом буде легка і природна.

Тим часом місіс Чік і Річардс, за участю міс Токс, погодили та ратифікували умови договору, і Річардс урочисто, мов орден, дали маленького Домбі; своє ж немовля, покривши сльозами та цілунками, вона передала Джемаймі. Аби хоч трохи звеселити посмутнілу родину, дістали келихи для вина.

— Чи не вип'єте келишок, добродію? — спитала міс Токс, коли з'явився Тудл.

— Спасибі, мем, — подякував Тудл. — Коли вже так наполягаєте.

— Добродію, хіба ви не раді, що лишаєте свою милу дружиноньку в такому пригожому домі? — киваючи та підморгуючи, спитала його міс Токс.

— Ні, мем, — одказав Тудл. — Я хотів би, щоб вона була таки вдома.

Почувши це, Поллі заголосила і місіс Чік, боячись, що надмірна мамчина туга зашкодить маленькому Домбі ("ще молоко згіркне", — шепнула вона міс Токс), кинулась рятувати становище.

— Ваш малючок, Річардс, цвістиме коло Джемайми, як квітка, — вмовляла місіс Чік. — А щоб бути щасливою вам, треба лише зробити зусилля — ви ж бо знаєте, ми живемо в світі зусиль. — Річардс, з вас уже брали мірку для жалобної сукні?

— Бра-али, мем, — схлипнула Поллі.

— Вона вам буде дуже до лиця, побачите, — запевнила місіс Чік, — ця кравчиня мені вже не одну сукню пошила. І то з найкращих тканин!

— Боже мій! — скрикнула міс Токс. — Та вам буде в тій сукні так гарно, що й ваш чоловік вас не пізнає! Правда, добродію?

— Я, — хрипко відказав Тудл, — пізнав би її в усьому і всюди.

Тудл явно не давався на підкуп.

— Щодо вашого побуту, Річардс, — вела далі місіс Чік, — то тут геть усе до ваших послуг. Ви самі замовлятимете собі обід, і, я певна, якщо вам чогось заманеться, вам його зразу й принесуть, наче справжній леді.

— Навіть не сумнівайтесь, — з розумінням підхопила міс Токс. — А вже портеру — в необмеженій кількості! Правда, Луїзо?

— О, безперечно! — тим же тоном потвердила місіс Чік. — Тільки не слід налягати на овочі, моя любонько.

— І, мабуть, маринади, — додала міс Токс.

— Поза тим вона матиме волю в усьому, — жодних обмежень, моє серце.

— А потім, ви ж знаєте, як безмежно вона любить своє рідне, миленьке маля, і я певна, Луїзо, за цю любов ви аж ніяк не дорікатимете їй...

— О, ніколи! — ласкаво пообіцяла місіс Чік.

— Все ж, — закінчила міс Токс, — вона, звісно, повинна перейматись і своїм малим годованцем і вважати за щастя, що цей херувимчик, та ще й такий іменитий, черпає снагу з одного, спільного для всіх, простого джерела. Правда, Луїзо?

— Свята правда! — potwierдила місіс Чік. — Ви бачите, любонько, — вона вже цілком спокійна і задоволена, і прощається з сестрою Джемаймою, з малятами й зі своїм добрим, чесним чоловіком з посмішкою на вустах і з радістю в серці. Чи не так, дорогенька?

— Авжеж! — скрикнула міс Токс. — Звичайно вона так і зробить!

Однак, попри ці побажання, бідолашна Поллі розпачливо обнімала всю родину по черзі і нарешті втекла, щоб не прощатись окремо з дітьми. Проте цей задум удався лише почасти, бо найменшенький хлопець, розгадавши її наміри, поповз услід за нею нагору, тоді як найстарший, якого на честь парової машини називали в родині Бойлером, — почав збіса гучно гупати черевиками, виявляючи своє горе, в чому його підтримала решта родичів.

Сила помаранч і дрібняків, жужмом утиснених у руки кожного з малих Тудлів, угамували перший напад їхнього відчаю, і всю родину похапцем відвезли додому в тій самій чималенькій кареті. Діти, за якими наглядала Джемайма, обліпили вікна і всипали всю дорогу помаранчами й дрібняками. А містер Тудл примостився на задку між коліс, бо їздити він звик саме так.

Розділ третій,

де містер Домбі показаний як людина і батько на чолі його відділу домашніх справ

Похорон небіжчиці відбувся за всіма правилами, — на превелику втіху власника похоронного бюро, а також усіх сусідів, що здебільшого дуже вибагливі до таких видовищ і відчують особисту образу при щонайменшому відхиленні від обряду, — і численні члени господи містера Домбі вернулися кожен на своє відведене йому місце в системі домашнього побуту. Цей маленький світ забував своїх небіжчиків так само легко, як і великий за дверима будинку. І коли куховарка сказала, що покійна пані була вельми спокійної вдачі, а економка прорекла, що всіх така доля чекає, а дворецький промовив: "Хто б міг подумати?", а покоївка призналася, що й досі не може повірити в це, а лакей сказав, що це для нього взагалі як сон, — то всі вони вирішили, що тема вже вичерпана і що їхня жалоба теж уже дійшла краю.

Річардс, яка в ролі почесної полонянки поселилася нагорі, світанок її нового життя видавався холодним і сірим. Оселя містера Домбі стояла на затіненому боці довгої, темної і страшенно добropорядної вулиці, що тяглась десь між Портланд-плейс та Браєнстон-сквер. То був наріжний будинок з камінними ямами попід стіною, звідки похмуро виглядали заграбовані віконця підвалів і косо позиркували кривобокі

дверцята, ховаючи ящики сміття. У задній, півкруглій частині цього непривітного будинку розмістилася низка віталень, що виходили на всипаний рінню двір, де два миршавих дерева з почорнілими стовбурами та гіллям не так шелестіли, як торохтіли своїм висхлим од диму листям. Літнє сонце бувало на цій вулиці лише вранці, десь під час сніданку, з'являючись разом із возиводами, лахмітниками, продавцями гераній, направником парасольок і чоловіком, що, ідучи, дзвонив у маленький дзвіночок з голландського годинника. Сонце незабаром зникало на цілий день, і після нього з'являлися музики та мандрівні актори, що показували пригоди Панча. Потім вулиця ставала здобиччю гнітючих катеринок і білих мишей, а подеколи, для різноманітності, й дикобраза. Ще пізніше, у сутінках, коло дверей будинків можна було бачити дворецьких, чії господарі цього дня обідали поза домом, і, нарешті, приходив ліхтарник і марно, як і щоночі, намагався освітити вулицю газом.

То був похмурий будинок — і знадвору, і всередині. Після похорону містер Домбі звелів понакривати меблі, — може, щоб зберегти їх для сина, з яким були пов'язані всі його плани, — і покої, oprіч тих, які він залишив для себе на нижньому поверсі, стояли неприбрані. Столи та стільці, збиті в купу на середині кімнат і обтягнені просторим саваном, набрали таємничих обрисів. Ручки дзвінків та дзеркала, понакривані щоденними і тижневими газетами, муляли очі уривками вісток про смерті та жахливі вбивства. Загорнуті в полотно канделябри і люстри здавалися величезними сльозами, що звисали зі стелі. З камінів тхнуло, немов із льохів чи боліт. Портрет небіжчиці, оповитий жалобними стрічками, був просто жахітний. Кожен подув вітру, закрутившись вихором коло розташованих по сусідству стаєнь, підхоплював солом'яну потерть, — соломою вистелили вулицю перед будинком, коли там була хвора, — її струхлявілі рештки ще й досі тулилися по довколишніх кутках, і якась невидима сила стягала їх під поріг брудного будинку навпроти, що здавався у найм, наче кидаючи гнітючий виклик вікнам містера Домбі.

У кімнати, виділені містером Домбі для себе, заходили з передпокою, а складалися вони з невеликої вітальні, бібліотеки, яка, власне, правила за гардеробну, де запах каландрованого паперу, пергаменту, сап'яну і юхти мішався із запахом черевиків і чобіт, та не то оранжереї, не то заскленої їдальні, звідки, крім уже згаданих дерев, можна було побачити ще й кілька обдертих котів. Всі три кімнати йшли одна по одній. Ранком, коли містер Домбі снідав у котромусь із двох перших покоїв, та ввечері, коли він приходив додому обідати, дзвоник запрошував Річардс до заскленої кімнати, де вона походжала туди-сюди з немовлям на руках. Бачачи, як він, завжди самотній, сидить віддалік, у півмороці, поглядаючи на дитину з-поміж темних, важких меблів (раніш у цьому будинку роками жив його батько, тож багато що тут було старомодне й похмуре), Річардс почала уявляти його собі в'язнем в окремій камері або марою, до якої не слід наближатися чи то озиватися словом.

Молочна мати маленького Поля Домбі вже кілька тижнів жила так сама й підтримувала життя свого годованця. Одного дня, коли, сумно потинявшись по розкішних похмурих покоях (вона ніколи не виходила з дому без місіс Чік, котра,

здебільшого в товаристві міс Токс, заходила погожими ранками й брала мамку з малим на прогулянку, — точніше кажучи, на статечний променад, а радше похоронну процесію, вздовж вулиці й назад), Річардс сиділа в себе нагорі, двері тихо й повільно відчинилися, і в кімнатку зазірнула маленька кароока дівчинка.

"Це, певно міс Флоренс, повернулася від тітки", — подумала Річардс.

— Сподіваюсь, ви в доброму здоров'ї, міс?

— Це — мій брат? — спитала дівчинка, показуючи на немовля.

— Так, серденько, — відповіла Річардс. — Підійдіть, поцілуйте його.

Та дівчинка, замість підійти, пильно глянула їй в обличчя й спитала:

— Що ви зробили з моєю мамою?

— Боже милий! — скрикнула мамка. — Яке сумне питання! Що я зробила? Нічого, міс.

— Що вони зробили з моєю мамою? — повторила дівчинка.

— Зроду не бачила такого зворушливого створіння! — сказала Річардс, природна річ, уявивши собі на місці Флоренс одне з своїх дітей, що за подібних обставин питає про неї саму. — Підійдіть ближче, моя хороша. Не бійтеся мене.

— Я вас не боюсь, — відказала, підходячи, дівчинка, — але я хочу знати, що вони зробили з моєю мамою.

— Серденько моє, — мовила Річардс, — ви носите оцю гарненьку чорну сукенку на згадку про вашу маму.

— Я можу згадувати про маму, — на очах дитини забриніли сльози, — в усякій сукенці.

— Але люди вбираються в чорне на спомин про тих, хто вже відійшов.

— Куди відійшов? — запитала дівчинка.

— Ходіть сюди, сядьте, — сказала Річардс, — і я розповім вам одну історію.

Хутко збагнувши, що історія ця стосуватиметься її запитання, маленька Флоренс поклала капелюшок, якого досі тримала в руці, сіла на дзиглика біля ніг мамки й утопила очі в її обличчі.

— Жила колись, — почала Річардс, — одна леді, дуже, дуже хороша леді, і була в неї маленька донька, що сильно любила її.

— Дуже, дуже хороша леді, і була в неї маленька донька, що сильно любила її,— повторило дитя.

— А коли бог визнав, що так треба, вона захворіла і померла.

Дитя здригнулося.

— Померла, і ніхто в цьому світі вже ніколи її не побачить, бо її поховали в землі, де ростуть дерева.

— В холодній землі? — спитала дівчинка і знову здригнулася.

— Ні, в теплій, — відповіла Річардс, з радістю підхопивши цю думку, — в теплій землі, де негарне дрібне насіння обертається в чудові квітки, в траву, у збіжжя і в багато чого іншого. Де гарні люди обертаються в світлих янголів і відлітають до неба.

Дитина, що було похнюпила голову, підвела її й стала пильно дивитись на мамку.

— Отож, — вела та далі, неабияк збентежена і цим допитливим поглядом, і своїм бажанням заспокоїти дитину, своїм раптовим успіхом і слабкістю віри у власні сили, — отож, коли та леді померла, — куди б її там не взяли, куди б її не поклали, — вона пішла до бога. І вона благала його, та леді,— казала Поллі, украй розхвильована, — навчити її дитину щиро вірити в це: хай би вона вірила, що її мамі там дуже добре, хай би знала, що мама завжди любила і любить свою донечку, хай би сподівалася і була готова (о, так, усе життя була готова!), що одного дня вона стрінеться там зі своєю мамою і вже ніколи, ніколи не розлучиться з нею.

— То була моя мама! — скрикнула дівчинка, схопилася з дзиглика і обняла Річардс за шию.

— І серце дитини, — Поллі притиснула її до своїх грудей, — серце маленької донечки було настільки повне віри, що коли вона почула про це від чужої жінки, мамки, яка й не вміла все те розказати як слід, але сама була мамою дітям, — то втішилась і вже їй не було так самотньо, і вона обняла мамку міцно, і плакала, а потім так обережненько погладила немовлятко в мамки на колінах, — отак, отак, отак!.. — примовляла Поллі, пестячи кучері дівчинки й поливаючи їх сльозами. — Ось і все, моя голубонько.

— Оце так-так, міс Фло! Оце б ваш тато розсердився! — гукнув з порога голос, що належав невисокій на зріст, смаглявій дівчині років чотирнадцяти, з кирпатеньким носом і чорними, мов агат, очима. — І це при тім, що вам якнайсуворіше заборонено ходити до мамки і докучати їй!

— Вона зовсім не докучає мені, — відповіла здивована Поллі. — Я дуже люблю дітей.

— Ах! Вибачайте, міс Річардс, але це ще нічого не значить, — відказала чорноока дівчина, така сокиркувата та кусюча на язик, що від неї, здавалося, відразу сльози-лися очі. — Я дуже люблю солодкі булочки за пенні, міс Річардс, але це ще зовсім не значить, що мені їх подадуть до чаю.

— Не в тому справа, — мовила Поллі.

— Не в тому, аякже! — відмовила швидка дівчина. — Красно дякую. Але не забувайте, будьте ласкаві, що міс Фло припоручено мені, а містера Поля — вам.

— І все ж нам з вами нема чого сваритися, — зауважила Поллі.

— О ні, міс Річардс, ні в якому разі, — погодилася Заводіяка, — бо посада коло міс Фло — постійна, а коло містера Поля — тимчасова. — Заводіяка не визнавала розділових знаків і випалювала все, що мала сказати, одним реченням і по змозі не переводячи духу.

— Міс Флоренс, здається, тільки-но повернулася додому? — спитала Поллі.

— Так, міс Річардс, тільки-но повернулася додому, і, міс Фло, не минуло й чверті години, як ви вдома, а ви вже встигли повитирати мокре лице до дорогої сукні, яку міс Річардс носить по вашій мамі. — З цими словами юна Заводіяка, що насправжки звалася Сюзанна Ніппер, одірвала дитину від її нового друга так, наче зуба вирвала. Проте зробила вона це більше через надто ретельне ставлення до своїх обов'язків, аніж з бажання завдати прикrostі своїй вихованці.

— Вона, певно, щаслива, що вона знову вдома, — кивнула Поллі на дівчинку з підбадьорливою посмішкою на здоровім виду, — і буде дуже рада побачити ввечері свого тата.

— Знаєте що, місіс Річардс, — обірвала її міс Ніппер, — припиніть. Побачити свого тата! Ач куди! Хотіла б я знати, як це їй вдасться?

— А що — не побачить? — спитала Поллі.

— Ні, місіс Річардс, ні! У її тата інший об'єкт захоплення, але й до того іншого об'єкта він ніколи нею не захоплювався, — дівчат у цьому домі не визнають, місіс Річардс, це я вам кажу.

Дитина по черзі зиркала то на мамку, то на Сюзанну ніби розуміла й відчувала, про що вони говорили.

— Ви мене дивуєте! — скрикнула Поллі. — Невже міс тер Домбі не бачив її, відколи?..

— Ні, — перебила Сюзанна Ніппер, — ні відтоді, ні до того хтозна чи хоч раз оком кинув за багато місяців. Не знаю, чи й пізнав би своє дитя, якби стрів її завтра на вулиці, а щодо мене, — хихикнула Заводіяка, — то думаю, він і не підозрює про моє існування.

— Бідненька! — зітхнула Річардс, маючи на увазі не міс Ніппер, а маленьку Флоренс.

— Ох, місіс Річардс, не про нас, звісно, мова, але тут пекло на сто миль довкола. Бажаю вам щасливого дня, місіс Річардс, а ви, міс Фло, ходіть зі мною і не опирайтесь, як який упертюк, що про нього доброго слова не скажеш!

Не зважаючи ні на ці вмовляння, ні на деякі спроби з боку Сюзанни Ніппер викрутити їй праве плече, Флоренс випорснула з-під її рук і палко поцілувала свою нову приятельку.

— До побачення! — сказала дитина. — Хай благословить вас бог! Я скоро знову прийду до вас, а ви до мене! Сюзанна дозволить. Правда, Сюзанно?

Заводіяка була загалом добродушне створіннячко, дарма, що належала до новітньої школи вихователів, представники якої гадають, що дітьми треба завжди трясти, колотити і кидати, наче монетами, щоб вони завжди блищали, як нові. Коли Флоренс отак звернулась до неї, ще й у супроводі певних зворушливих жестів, вона схрестила на грудях руки, і в її широко розплющених очах майнув лагідний вираз.

— Це не гоже з вашого боку, міс Фло, бо ви знаєте, я ні в чім не можу вам відмовити, але ми з місіс Річардс помізькуємо, чим тут зарадити, і якби місіс Річардс захотіла, то я ладна податись хоч до Китаю, місіс Річардс, тільки я можу загубитись в лондонському порту.

Річардс на цю пропозицію висловила свою згоду.

— В цьому домі не так уже й шумно та весело, щоб комусь кортіло цуратися людей, місіс Річардс, — сказала міс Ніппер. — Ваші Токси і Чіки, може, й вилущать мені передні зуби, але це ще зовсім не привід, щоб підставляти їм обидві щелепи.

Проти цієї думки, як абсолютно очевидної, місіс Річардс теж не заперечувала.

— Я, звичайно, ладна жити з вами в добрій згоді, місіс Річардс, весь час, поки містер Поль потребує ваших тимчасових послуг, якщо наша згода не ввійде в суперечність з наказами, але, боже мій милий, ви ж іще не розпакували речей, міс Фло, уперта ви дитина! Ходім!

З цими словами Сюзанна Ніппер, у пориві енергії, налетіла на свою вихованку і винесла її за двері.

Та ніким не привічена, прибита горем дівчинка була така мила, спокійна та безодмовна, стільки було в ній любові, яка здавалася нікому не потрібною, стільки журливого розуму, на який ніхто не звертав уваги, — що Поллі, коли вона опинилася сама, стало сумно. Простенька розмова між нею й сиріткою зворушила материнське серце не менш, ніж дитяче, і обидві відчували, як між ними зродилися обопільні симпатія та довір'я.

Хоч як звірявся містер Тудл на Поллі, вона щодо освіченості не набагато перевершувала свого чоловіка. Але Поллі належала до тих простих жінок, що в масі своїй кращі, вірніші, вищі, благородніші, чутливіші і набагато сталіші у здатності до самозречень та ніжної, жалісливої прив'язаності. І цілком можливо, що якраз вона, з її невіглаством, могла б ще й тоді, в найперші дні, відкрити містерові Домбі очі на те, що згодом вразило його, наче блискавка.

Та це вже відступ від тем. Поллі ж думала тільки про те, як їй використати доброзичливе ставлення міс Ніппер, і обмірковувала, до яких законних способів їй удатися, щоб мати коло себе маленьку Флоренс. Слушна okazія набігла того ж таки вечора.

Як і завжди, дзвоник прикликав її до заклоїної кімнати, де вона, з немовлям на руках, походжала вже довгий час, коли, на превеликий подив та збентеження мамки, містер Домбі встав з-за столу й підійшов до неї.

— Добри вечір, Річардс.

Такий самий суворий, холодний, яким він їй видався першого ж дня, з тим самим жорстким поглядом — і Поллі мимохіть опустила очі, роблячи реверанс.

— Як мається містер Поль, Річардс?

— Росте, сер, і в добрім здоров'ї, сер.

— Схоже на те, — зауважив містер Домбі, з великою цікавістю розглядаючи малесеньке личко, що його відкрила мамка, але вдаючи байдужого. — Ви, сподіваюсь, маєте все, чого хочете?

— Маю, дякую вам, сер.

У її відповіді так виразно відчувалося вагання, що містер Домбі, який вже повертався, щоб іти геть, зупинився й допитливо глянув на неї.

— Я думаю, сер, ніщо так не звеселить і не тішить дитину, як інші діти, коли граються поруч, — набралася відваги Поллі.

— Мені здається, я казав вам, Річардс, коли ви вперше прийшли сюди, — насупився містер Домбі, — що хочу, аби ви бачилися з вашою родиною якомога менше. Можете собі гуляти далі, прошу.

По цих словах він зник у внутрішніх кімнатах, а Поллі залишилась втішати себе думкою, що містер Домбі зовсім неправильно зрозумів її, що вона впала в неласку, не поступивши ні на крок у своїй справі.

Спускаючись сходами наступного дня, вона побачила, що містер Домбі ходить по оранжереї. Вражена цим незвичайним видовищем, Поллі спинилася біля дверей, не знаючи, вернутися їй чи йти далі, коли він закликав її досередини.

— Якщо ви справді вважаєте, що таке товариство буде корисне для дитини... — різко промовив він, начеб між цими його словами і її вчорашньою пропозицією не минуло й хвилини, — то міс Флоренс..?

— Нічого не може бути кращого за міс Флоренс, сер, — зраділа Поллі.— Тільки, наскільки я зрозуміла зі слів покоївки, дітям не...

Містер Домбі подзвонив і, чекаючи, знову став походжати по оранжереї.

— Скажіть, щоб міс Флоренс дозволяли бути з Річардс, коли вона цього захоче, — гуляти з нею, і таке інше. Скажіть, щоб дітям дозволяли бути вкупі, коли того забажає Річардс.

Залізо було гаряче, і Річардс, сміливо клеплячи його (діло було праве, і вона, дарма що інстинктивно боялася містера Домбі, діяла сміливо), попросила зараз же послати за Флоренс, щоб та заприятелювала зі своїм братом.

Слуга пішов виконувати доручення, а Поллі, удаючи, ніби заколисує дитину, думала, чи не здалося їй, що містер Домбі почервонів, що він геть одмінився на лиці, що він так скwapно обернувся, бо хотів повернути назад свої слова, чи її слова, а чи і те, і те, — і стримався тільки тому, що почувтив сором.

Вона не помилилася. Востаннє містер Домбі бачив занедбану ним дочку в сумних обіймах її вмирущої матері, і ця картина була для нього водночас відкриттям і докором. Хоч як поглинав його увагу Син, що на нього містер Домбі покладав такі великі надії, а цієї завершальної сцени забути він не міг. Не міг забути, що в ній він не брав ні найменшої участі. Там у ясних глибинах ніжних і правдивих почуттів, лежали, обіймаючи одна одну, лише вони двоє, а він стояв і дивився з берега як звичайний глядач, — зовсім зайвий.

Містер Домбі не міг прогнати ці образи з своєї пам'яті, не міг спорожнити свій мозок од невиразних думок, що їх вони викликали; він бачив їх крізь туман своєї пихи, і його колишня байдужість до Флоренс поволі перетворилася на дивне, неприємне хвилювання. Він наче відчував на собі її пильний, недовірливий погляд. Наче в її руках був ключ од якоїсь таємниці, схованої у нього в грудях і ледве відомої йому самому; наче тільки вона знала секрет розладнаної, бренькливої струни, що могла ожити від одного її подиху.

Його почуття до дочки було незичливе від самого її народження. Він не відчував огиди до неї, чимсь таким не варто було ні забирати собі час, ні псувати собі гумор. Флоренс ніколи не була для нього відверто неприємною особою. Але тепер вона починала його дратувати. Вона порушувала його спокій. Він охоче не думав би про неї, коли б знав, як це зробити. А може, — хто візьметься це розгадати? — він боявся, що

зненавидить її.

Коли маленька Флоренс боязко ступила в кімнату, містер Домбі припинив своє невтомне ходіння і глянув на дівчинку. Якби він глянув з більшим інтересом і більш побатьківськи, він прочитав би в її пильному погляді потяг і страх, між якими вона вагалася, бажання кинутись до нього, обняти і крикнути, заховавши обличчя в його обіймах: "Тату, полюбіть мене! Я ж не маю нікого, крім вас!" — і побоювання, що її відштовхнуть; а також страх, що її зухвальство його образить; він би побачив, як потребує вона хоч трошечки підтримки та впевненості і зрозумів би, що її юне зболене серце блукає бездомно, шукаючи хоч якогось, природою передбаченого, притулку для своїх страждань і своєї любові.

Та він не побачив і не зрозумів нічого. Він побачив тільки, що вона нерішуче спинилася в дверях і глянула на нього.

— Заходь, — мовив він, — заходь же! Чого ця дитина боїться?

Флоренс увійшла й стала біля самих дверей боязко роззирнувшись і міцно стуливши рученята.

— Підійди сюди, Флоренс, — холодно сказав батько. — Ти знаєш, хто я?

— Знаю, тату.

— Тобі нічого мені сказати?

Сльози на очах, що їх дівчинка підвела до батькового обличчя, раптом застигли під його поглядом. Вона знов опустила очі й простягла йому тремтячу руку.

Містер Домбі байдужно взяв її в свою і якусь мить дивився зверху вниз на дочку, і собі не знаючи, що сказати.

— Ну, будь же гарна дівчинка! — нарешті вимовив він, поплескавши її по голівці з розгубленим і зніяковілим виглядом. — Іди до Річардс, іди!

Дівчинка все ще вагалася, ніби хотіла пригорнутись до нього або мала невиразну надію, що він візьме її на руки й поцілує. І ще раз глянула йому в обличчя. Містер Домбі впізнав цей погляд — так вона того вечора дивилася на доктора, — і мимоволі, пустивши її руку, одвернувся.

Було видно, що батькова присутність страшенно зв'язує дівчинку. Вона не просто отупіла при ньому, а й втратила природну грацію і свободу рухів. Однак Поллі дивилася на це, скріпивши серце, і, судячи про містера Домбі по собі самій, покладала велику надію на німе благання жалобної сукні бідної Флоренс.

"То ж жорстоко, — думала Поллі, — любити лиш одне безматернє дитя, коли в нього перед очима й друге, та ще дівчинка".

Отже, Поллі старалася, аби Флоренс якнайдовше була перед очима містера Домбі, і робила все можливе, щоб довести, що маленький Поль веселішає в товаристві своєї сестри. Коли настав час іти нагору, вона хотіла була послати дівчинку сказати батькові на добраніч, але боязка Флоренс не насмілилась, попри всі умовляння мамки, і, затуливши очі руками, немов ховаючи власну недолугість, сказала:

— О, ні, ні! Він не хоче! Він мене не хоче!

Ця маленька суперечка привернула увагу містера Домбі, що сидів за столом у

сусідній кімнаті, попиваючи вино, і він поцікавився, в чому річ.

— Міс Флоренс боїться, що потурбує вас, сер, коли підійде віддати вам на добраніч, — пояснила Річардс.

— Це необов'язково, — промовив містер Домбі. — Можете дозволити їй приходити та відходити, не звертаючи на мене уваги.

Дитина здригнулася, почувши це, — і зникла ще до того, як її вірна приятелька встигла обернутися.

А втім, Поллі немало раділа і тому, що її хитромудрий план удався, і тому, як спритно вона його здійснила, і вона поділилася своєю радістю з Заводіякою, коли та прийшла до неї нагору. Міс Ніппер сприйняла цю ознаку довір'я — так само, як і перспективу їхньої спільної діяльності в майбутньому — досить холодно, і радість її була нещира.

— Я думала, ви будете вдоволені, — сказала Поллі.

— О, так, міс Річардс, я дуже вдоволена, дякую, — відповіла Сюзанна, раптом випростовуючи спину так, ніби в її корсеті стало на одну кісточку більше.

— По вас цього не видно, — зауважила Поллі.

— О, по тих, що на постійній посаді, і не може бути видно так, як по тимчасових, — відповіла Сюзанна Ніппер. — Тимчасові тут беруть гору в усьому, але хоч між нашим і сусіднім домами є мур, я не хочу, щоб мене за нього випхали, місіс Річардс.

Розділ четвертий,

де на кону пригод уперше з'являються деякі нові дійові особи

Хоч контора фірми "Домбі і Син" містилася в самому центрі лондонського Сіті, де, якщо їх не заглушував вуличний гамір, було чути дзвони церкви Боу, однак дещо в цій околиці й досі зберігало сліди романтичної, повної пригод минувшини. У п'яти хвилинах ходи звідси лежало царство Гога й Магога; Королівська біржа була на відстані руки, а з нею велично сусідив Англійський банк з його повними золота й срібла підземеллями Аїду. Зараз же за рогом стояв розкішний будинок Ост-Індської компанії, — в уяві перехожих одразу поставали коштовні тканини, самоцвіти, тигри, слони, балдахіни, кальяни, парасолі, пальмові дерева, паланкіни й смагляві принци, які в своїх шпичастих, з заломленими носками капцях порозсідалися на дорогих килимах. Скрізь було повно мальованих кораблів, що під усіма вітрилами пливли до всіх країн світу, величезних крамниць, де за якихось півгодини будь-хто міг застатися усім необхідним для будь-якої подорожі, і маленьких дерев'яних мічманів у старомодних уніформах, що пантрували над дверима крамничок з різним морським причандаллям, спостерігаючи за рухом кебів.

Єдиний господар і власник однієї з цих фігур (ми по-дружньому назовемо її найдерев'янішою), — а саме тієї, що нависала над хідником, якнайбезпардонніше виставивши праву ногу, що мала якнайнесумісніші з людським глуздом пряжки на черевиках та кишені на жилеті і приставляла до правого ока просто-таки різуче непомірний пристрій, — отож єдиний господар і власник цього мічмана (ще й гордий з нього, на додачу), літнього віку джентльмен у картузі, платив за цей будинок комірне

та різні інші податки так багато років, що більшість справжніх, живих мічманів навіть не сягали цих літ. А мічманів більш ніж дозрілого віку в англійському флоті не брак.

Предметами торгівлі цього старого джентльмена були хронометри, барометри, підзорні труби, компаси, мапи, карти, секстанти, квадранти й найрізноманітніші інструменти, що їх уживають для визначення курсу корабля, чи для ведення обчислень на кораблі, чи для роблення відкриттів з корабля. В шухлядах і на полицях лежали бронзові та скляні штуковини, що у них знайти верх чи низ, здогадатись про їхнє призначення або, розглянувши їх, без сторонньої допомоги вкласти назад у відповідну коробочку червоного дерева, зуміли б лише посвячені в таємниці цієї науки. Кожна річ була увіпхнута у якнай-щільніший футляр, втиснена у якнайтісніший закуток, обкладена якнайсміховиннішими подушечками або заплішена якнайгострішими клинцями, щоб вберегти від морської хитавиці її філософічний спокій. Таких надзвичайних застережних заходів було вжито, щоб заощадити і якомога компактніше використати простір. Усю цю практичну навігацію було так добре припасовано, пригвинчено та вкладено в коробочки (деякі з них були, як штабини, інші — як щось середнє між перехнябленим капелюхом і морською зіркою, ще інші — цілком помірковані, скромні коробочки), що вся крамниця набула затишного, корабельного вигляду, і, гадалося, бракує лиш простору моря, щоб вона, щасливо відчаливши, могла впевнено поплисти до хоч і найдалшого в світі острова.

Багато дрібниць у щоденному житті майстра корабельних інструментів, що пишався своїм маленьким мічманом, підтверджували та зміцнювали цю гадку. Він водився переважно з торговцями корабельним харчем, тож на столі у нього завжди лежала гора справжнісіньких морських галет. Не переводились там і сушене м'ясо та язик з ароматним присмаком просмоленої линви. Виставлялись на стіл і маринади у великих, оптового продажу бляшанках з написом "Торгівля усіма різновидами корабельних харчів", і спиртні напої — у плетених бутлях без шийки. На стінах висіли старі гравюри кораблів з алфавітним переліком різних їхніх таємниць; на тарілках був намальований фрегат "Тартар" під розвиненими вітрилами; камін прикрашали дивовижні скойки, морські водорості та мохи, а обшита дерев'яними панелями маленька вітальня освітлювалась, наче каюта, вікном у стелі.

Він і жив тут, немов шкіпер на кораблі, сам із своїм небожем Уолтером — хлопчиком років чотирнадцяти, який теж був схожий на мічмана, у згоді з загальним стилем. Але на цьому згода й кінчалася, бо в зовнішності Соломона Джілса (відомого більше як старий Сол) не було анічогісінько морського. Не кажучи вже про його картуз, який був найсухопутнішим і найтвердішим картузом на світі і в якому він аж ніяк не скидався на морського пірата, це був спокійний, розважливий старий, повільний у розмові, з очима, червоними, як два маленькі сонця, що прозирають скрізь туман, і зачудовано-оспалою поведінкою, — начебто він три доби підряд дивився в усі свої оптичні пристрої, а оце щойно скінчив і бачить усе в зеленому світлі. Єдина зміна, яку можна було спостерегти в його незмінній зовнішності, полягала в тому, що подеколи замість костюма-трійки кавового кольору з блискучими гудзиками він одягав

той-таки костюм кавового кольору, тільки штани вже були жовтуваті. Він носив акуратно припасоване до сорочки жабо, пару першорядних окулярів над чолом, а в годинниковій кишенці — величезного хронометра, чиї дорогоцінні якості він нізащо не взяв би під сумнів, — швидше повірив би, що всі годинники та дзигарі в Сіті, і навіть саме сонце, змовились проти цієї коштовності. Отакий це був чоловік, і таким він був завжди, багато-багато років — і у своїй крамниці під маленьким мічманом, і у своїй вітальні, і на лункому горищі, де він щовечора облягався спати і де часто-густо ревли гармати в той час, як інші джентльмени, що жили унизу, мали дуже незначне або й не мали жодного уявлення про погоду.

Читач і Соломон Джілс знайомляться о пів на шосту осіннього вечора. Соломон Джілс саме дивиться на свій бездоганний хронометр. Звичайний відплив з Сіті почався вже годину тому, але натовп усе ще котиться в західному напрямку. "Вулиці мов повимітало", — каже містер Джілс. Вночі, напевно, буде дощ. Всі барометри в крамниці впали, і на трикутному капелюсі дерев'яного мічмана уже блищать перші краплі вільги.

— І де ж той Уолтер? — мовив Соломон Джілс, обережно поклавши хронометра на місце. — Обід уже півгодини як готовий, а його нема.

Перекрутившись на своєму стільці за прилавком, містер Джілс визирнув поверх усіх своїх інструментів у вікно, сподіваючись побачити, як його небіж переходить вулицю. Ні, не було його між танцюючих парасольок, і, звичайно ж, то не він, а хлопчик-газетяр у непромокальному кашкеті, що нога за ногою йде повз будинок і вказівним пальцем креслить на мідній дощечці своє ім'я поверх імені містера Джілса.

— Не знав би я, що він надто любить мене, аби втекти на якомусь кораблі наперекір моїй волі, я б уже занепокоївся, — мовив містер Джілс, постукавши пальцем по двох чи трьох барометрах. — Далебі, занепокоївся б. Усі барометри попадали, га! Оце так дощ! Ну, його саме й треба. Я думаю, — вів далі містер Джілс, здуваючи порохи зі скляної кришки компаса, — я думаю, ти не менш чітко наставлений на вітальню, ніж мій небіж. А вітальня дивиться протісінько на північ, не збочує й на одну двадцяту градуса.

— Привіт, дядечку Сол!

— Привіт, хлопчику! — вигукнув, хутко обернувшись, майстер корабельних інструментів. — А, то ти вже тут?

Уолтер був веселий, бадьорий хлопець, посвіжілий від дощу, під яким він біг додому, гарний з лиця, з блискучими очима й кучерявим волоссям.

— Ну, дядечку, як вам велося без мене цілий день? А обід готовий? Я так зголоднів!

— Щодо того, як мені велося, — добродушно відповів Соломон, — то було б дивно, якби без такого малого цуцика, як ти, мені було б дуже гірше, ніж з тобою. Щодо того, чи готовий обід, то він уже півгодини як готовий і чекає на тебе: щодо голоду, то і я голодний.

— Ну, то ходім, дядю, — гукнув хлопець. — І ура адміралові!

— Під три чорти адмірала! — відказав Соломон Джілс. — Ти хотів сказати: лорд-мерові?

— Ні, не хотів! — гукнув хлопець. — Ура адміралові! Ура адміралові! Кроком р-руш!

З цими словами картуза і того, хто його носив, було без опору попроваджено, мов на чолі команди у п'ятсот чоловік до вітальні, і дядько Сол та його небіж негайно ж заходилися коло смаженої камбали, з біфштексом на черзі.

— Лорд-мер, і тільки лорд-мер! — сказав Соломон. — Ніяких адміралів! Твій адмірал — лорд-мер.

— Якби то так! — відповів хлопець, хитаючи головою. — Про мене вже краще зброєносець. Той хоч інколи береться за свою зброю.

— Велика з того користь! — заперечив дядько. — Слу-хай-но, Уоле, слухай, що я тобі скажу. Глянь на камінну полицю.

— Е, хто це туди мій срібний келих почепив? — здивувався хлопець.

— Я, — відповів дядько. — Скінчилися срібні келихи. Віднині п'ємо зі скляних. Ми — люди діла, Уолтере. Люди Сіті. Сьогодні вранці ми почали нове життя.

— Гаразд, дядечку, я питиму з усього, з чого хочете, аби лиш за ваше здоров'я. За ваше, дядечку Соле, і ура...

— Лорд-мерові, — перебив старий.

— Лорд-мерові, шерифам, міським радникам і всій ліврейній компанії! Сто літ!

Дядько з явним задоволенням закивав головою.

— Ну, а тепер, — мовив він, — розкажи нам про фірму.

— Нема про що розказувати, дядечку, — мовив хлопець, у якого аж за вухами лящало. — Кілька геть темних кімнат, а в тій, де я сиджу, є висока камінна решітка, залізний сейф, кілька об'яв про відхід кораблів, календар, кілька столів зі стільцями, пляшка чорнила, кілька книжок, кілька шухляд і купа павутиння. В одній павутині — якраз у мене над головою — висить величезна синя муха, і, по-моєму, висить уже цілу вічність.

— І більше нічого? — спитав дядько.

— Нічогісінько, — крім старої клітки для птахів (цікаво, як вона туди потрапила) і ящика на вугілля.

— Жодної банківської або чекової книжки, жодних векселів чи інших якихось ознак багатства, котрим там обертають день у день? — елеїним голосом спитав старий Сол, пильно вдивляючись у небожа крізь туман, що, здавалося, завжди висів круг нього.

— А, так, — цього добра чимало, — байдужим тоном відповів небіж, — тільки всі ті книжки лежать або в кімнаті містера Турбота, або в містера Морфіна, або в самого містера Домбі.

— А був містер Домбі сьогодні? — поцікавився дядько.

— Атож: цілий день ходив туди-сюди.

— Він, певно, тебе і не помітив?

— Чому ж, помітив. Підійшов до мого місця — надто вже він поважний і суворий, як на мене — і каже: "А, ви син містера Джілса, майстра корабельних інструментів" — "Небіж, сер", — кажу я. А він мені: "Я й сказав — небіж". Але я можу заприсягтися, дядечку, що він сказав "син".

— Ти, певно, помилився. Ну, та це неістотне.

— Це й справді неістотне. Тільки мені здається, він не мав потреби говорити так різко. Адже це ніяка не образа, що він прийняв мене за сина. Потім він сказав, що ви говорили з ним про мене і що він знайшов для мене місце, як обіцявся, і що я повинен працювати пильно та старанно, а тоді пішов. У мене залишилось враження, що я не дуже йому сподобався.

— Ти хочеш сказати, — зауважив майстер корабельних інструментів, — це він тобі не дуже сподобався.

— Може, й так, дядю, — засміявся хлопець. — Я над цим не замислювався.

Закінчуючи обід, Соломон наче посерйознішав з виду і від часу до часу зиркав на веселе обличчя хлопця. Коли все було з'їдено і скатертину знято (обід їм приносили з сусідньої харчевні), він запалив свічку й спустився в невеличкий льох, а небіж, стоячи на запліснявілих сходах, чемно йому присвічував. Понишпоривши з хвилину, старий повернувся з дуже давньою на вигляд пляшкою, вкритою пилом і брудом.

— Що ви робите, дядечку Сол! — мовив хлопець. — Це ж чудова мадера! Її всього дві пляшки лишилося.

Дядько Сол закивав головою — мовляв, він добре знає, що робить, — відкоркував пляшку серед урочистої тиші, наповнив два скляні келихи, а третій, порожній, поставив разом із пляшкою на стіл.

— Розіп'єш другу, Уоле, коли доробишся статку, коли будеш заможний, поважаний і щасливий чоловік: коли перші кроки, що їх ти зробив сьогодні, виведуть тебе — про що я благаю бога — на рівну життєву дорогу. За тебе!

Клапоть туману, що висів круг старого Сола, мабуть, потрапив йому до горла, бо голос у нього хрипів. А ще йому тремтіла рука, коли він підносив свій келих, щоб цокнутися з небожем. Проте, ледве донісши келиха до губ, він одним махом вихилив його, як і годиться чоловікові, та прицмокнув.

— Любий дядечку, — мовив небіж, бадьорячись, бо сльози застеляли йому очі, — п'ю за честь, яку ви мені зробили, і так далі, і так далі. Пропоную тепер тричі й ще один раз випити за містера Соломона Джілса. Ура! А ви, дядечку, виголосите одвітний тост, коли ми з вами будемо розпивати оту останню пляшку. Гаразд?

Вони цокнулися ще раз, і Уолтер, який свого вина ще й не пробував, пригубив трохи й підніс келих до очей з виглядом великого знавця.

Дядько деякий час сидів мовчки, дивлячись на нього. Нарешті, коли погляди їхні зустрілися, старий Соломон став говорити про те, над чим думав, уголос, ніби продовжував уже розпочату тему.

— Правду сказавши, Уолтере, — мовив — він, — свої торгівлі я не кидаю тільки через звичку. Вона так уїлася в мене, ця звичка, що не знаю, чи зміг би я жити без неї. Але ж роботи нема, нема роботи. Коли цей мундир, — показав він у бік маленького мічмана, — ще носили, тоді, звичайно, можна було забагатіти, і люди багатіли. Та конкуренція, конкуренція... нові винаходи, новіші винаходи... зміни, переміни. Світ мене обігнав. Я не знаю навіть, де я. І ще менше знаю, де мої клієнти.

— Не думайте про них, дядечку!

— Відтоді, приміром, як ти повернувся додому з Пек-гемського пансіону — а це вже десятий день минає, — до крамниці, скільки пригадую, заходила лише одна людина.

— Дві, дядечку. Невже ви забули? Був якийсь чоловік, що просив розмінити йому соверена...

— Один, — сказав Соломон.

— Як, дядечку, а хіба ту жінку, що питалася, як пройти до Майлендської застави, ви не вважаєте за людину?

— Ай правда, — погодився Соломон. — Двоє. Я забув про ту жінку.

— І вони нічого не купили? — вигукнув хлопець.

— Нічого не купили, — тихо повторив старий.

— І нічого ї не збиралися купувати?

— Ні, бо якби їм було чого треба, вони пішли б до іншої крамниці, — тим же тоном одповів Соломон.

— І все ж таки їх було двоє, дядечку! — гукнув хлопець так, ніби це було хтозна-яке досягнення. — А ви казали — один.

— У кожному разі, Уоле, — помовчавши, підсумував дядько, — оскільки ми з тобою не дикуни з острова Робінзона Крузо, ми не можемо прожити завдяки чоловікові, який просить розмінити соверена, і жінці, яка шукає дороги до Майлендської застави. Як я казав уже, світ мене обігнав. Я не ремствую, але я перестав його розуміти. Крамарі вже не ті, що давніш, прикажчики — не ті, справи — не ті, прибуток од торгівлі — не той. Сім восьмих мого краму вже вийшло з моди. Я сам — старомодна людина в старомодній крамниці, на вулиці, якої я не впізнаю. Час випередив мене, і я вже занадто старий, щоб його наздогнати. Навіть шум, який він здійсмає десь там, далеко попереду, і той збиває мене з пантелику.

Уолтер хотів би відповісти, та дядько вхопив його за руку.

— Ось чому, Уоле, ось чому я дуже хочу, щоб ти якнайшвидше ввійшов у діловий світ й обрав собі путь. Я — лиш безплотна тінь у цьому світі, — плоті давно вже немає, — а коли я помру, то й тіні не стане. А що спадщини, ясно, тобі од мене ніякої не прибуде, то я подумав, що варто скористатися хоч уламками тих зв'язків, які залишилися в мене по старій пам'яті. Дехто гадає, що я — людина заможна. Хотілося б — з огляду на тебе, — щоб вони мали рацію. Та хоч що там по мені лишиться, що б ти від мене не мав, а служачи в такій фірмі як "Домбі", ти стоїш на певнім шляху і можеш немало добитися. Пильнуй роботи, постарайся полюбити її, мій хлопчику, працуй, щоби стати незалежним, і будь щасливий.

— Я докладу всіх сил, дядечку, щоб виправдати вашу ласку, — серйозно сказав хлопець. — Ось побачите.

— Я знаю, — промовив Соломон. — Я в цьому певен. — І він з подвоєною приємністю заходився коло другого келиха мадери. — Щодо моря, — провадив він, — то воно досить гарне в уяві, Уоле, але не в дійсності. В дійсності все зовсім не так. Природна річ, звикнувши до всіх оцих речей, ти не можеш не думати про нього; але не варто — зовсім не варто.

А втім, говорячи про море, Соломон Джілс, з прихованим задоволенням потирав руки і з невимовною симпатією дивився на корабельне приладдя навколо.

— От візьми хоча б це вино, що й не знаю скільки разів їздило до Індії і назад, а один раз об'їхало і круг світу. Уяви собі чорні, як дьоготь, ночі, буйство вітрів, бурхання хвиль...

— Грім і блискавку, зливу і град, шторми різної сили, — підхопив хлопець.

— А вино це, будь певен, крізь усе те пройшло, — зауважив Соломон. — Уяви, як риплять і тріщать снасті та щогли, як між линв і такелажу реве ураган...

— Як спішать, видираючись на палубу, матроси, — хто швидше добіжить до рей, щоб згорнути обледенілі вітрила, а корабель тим часом, як навіжений, кидається на хвилях!

— Саме так, — схвалив Соломон, — і відбувалося все над барилами з нашим вином. А пригадуєш, коли "Чарівна Саллі" потонула в...

— ...Балтійському морі, глибокої ночі: двадцять п'ять хвилин на першу, коли став годинник у кишені капітана, а він сам лежав мертвий біля грот-щогли, чотирнадцятого лютого тисяча сімсот сорок дев'ятого року! — з великим запалом закінчив Уолтер.

— Правильно, цілком правильно! — вигукнув старий Сол. — На ній було тоді п'ятсот барил з таким вином. І всі (окрім першого помічника, першого лейтенанта, двох матросів і однієї дами, що врятувалися на благодійному човні) почали розбивати барила, напилися п'яні та так, п'яні, і втонули, співаючи "Прав, Британіє" і скінчивши страшним криком, коли судно пішло під воду.

— А як, дядю, під час жорстокої бурі, за дві години до світу, четвертого березня сімдесят першого року, викинуло на берег "Георга Другого" з двомастами коней, а коні одв'язалися ще на початку шторму, почали метатись і зняли такий гармидер, і так кричали по-людськи, що екіпаж подумав, на кораблі повно чортів, і всі, навіть найбуваліші, з переляку кинулися в море, і тільки двоє матросів живих лишилося, то й розповіли цю історію.

— А коли "Поліфем", — сказав старий Сол, — коли "Поліфем"...

— Приватний корабель з Вест-Індії, з вантажем у триста п'ятдесят тонн, капітан — Джон Браун з Детфорда, власник — Уїггс і компанія, — перехопив Уолтер.

— Правильно, — сказав Сол. — Коли "Поліфем" загорівся вночі, на четвертий день після того, як при ходовому вітрі відплив з Ямайського порту...

— На борту було два брати, — перебив небіж голосно скоромовкою, — і на обох не ставало місця в єдиному човні, що лишився незатоплений; ніхто з них не хотів спускатися першим, аж старший ухопив молодшого за попереки і кинув у човен. А молодший закричав: "Згадай про свою наречену, Едварде! Я — сам-один, на мене ніхто не чекає вдома!" — і стрибнув у море!

Блискавичні очі й розшаріле обличчя хлопця, що, переживаючи свої слова усерйоз, схопився навіть з місця, привели старому Солу на пам'ять те, про що він забув або що покрит був туман круг нього. Замість розповісти ще кілька історій, як то він збирався зробити хвилинку тому, старий сухо кахикнув і мовив:

— Годі вже! Уяви собі, що ми змінили тему розмови.

Річ у тім, що простосердий дядько, потай пориваючись до всього дивоглядного та ризикованого — з чим, до певної міри, пов'язувала його ведена ним торгівля — прищепив свої смаки й небожеві, і всі спроби віднайти хлопця від пригодницького життя лише загострювали його потяг до нього. Так завжди буває. Певно, не знайдеться такої книжки чи історії, написаної чи розказаної саме з метою втримати хлопців на суші, яка не викликала б у них ще більшої любові до океану.

Але в цей час до нашого невеличкого товариства приєднався ще один джентльмен в обширному синьому костюмі, з гаком замість руки, прикріпленим до правого зап'ястка, з чорними, кушуватими бровами і товстим ціпком у лівій руці, вузлуватим, як і його ніс. Шия його була обмотана чорною шовковою хусткою, з-під якої виставав комір сорочки грубого полотна, такий височенний, що скидався на маленьке вітрило. Очевидно, то для нього приготували третій — порожній — келих, і, очевидно, він знав про це, бо, знявши плаща й капелюха, повісив їх на дерев'яний гачок за дверима. Капелюх цей був такий твердий і лискучий, що чиясь вразлива голова відчула б біль, лише глянувши на нього, а в новоприбулого він залишив червону смужку на лобі, немов од тісної миски. Підсунувши стілець до того місця, де стояв порожній келих, він сів. Гостя звичайно величали капітаном, хоча він був чи то лоцман, чи то шкіпер, чи то капер, а може, і всі три разом, в усякому разі, вигляд у нього був явно просолений.

Його обличчя з темного дуба проясніло, коли він поручкався з дядьком та небожем, але вдача у нього була, як видно, вельми лаконічна, бо він сказав лише:

— Ну, як ідеться?

— Все гаразд, — одповів містер Джілс, підсуваючи до нього пляшку.

Той підніс її догори і, оглянувши з усіх боків та понюхавши, багатозначно спитав:

— Те саме?

— Те саме, — відповів майстер корабельних інструментів.

Присвистуючи, капітан налив собі вина з таким виглядом, немов і справді прийшов на свято.

— Уол-ре! — сказав він, поправляючи гачком рідке волосся на голові і показуючи на майстра. — Подивись на нього! Любов! Пошана! І Послушенство! Пошукай-но це місце в своєму катехізисі, а знайдеш — заклади сторінку. Успіхів, хлопче!

Він був такий вдоволений і з самої цитати, і з свого посилення на неї, що не міг стриматись, щоб не повторити її тихенько, і сказав, що сорок років поспіль не згадував цих слів.

— Але за мого життя не було такого, щоб я не міг згадати потрібних два-три слова, — додав він. — А все тому, що я не розкидаюся ними, як дехто.

Останнє зауваження, правдоподібно, викликало в нього думку, що краще б йому, як батькові юного Норваля, "громадити свої запаси". Так чи інакше, але він замовчав і не пустив ані пари з вуст, доки старий Сол не вийшов, щоб засвітити в крамниці. Тоді він повернувся до Уолтера й несподівано сказав:

— Гадаю, він міг би змайструвати дзигарі, якби захотів?

— Шо мене зовсім не здивувало б, капітане Катл, — одповів хлопець.

— І вони б ішли! — гукнув капітан Катл, креслячи своїм гачком у повітрі щось змієвидне. — Боже, як би ті дзигарі ішли!

На хвилинку чи дві він глибоко замислився, мовби уявляючи хід цього ідеального часоміра, і сидів, утопивши погляд в обличчі хлопця, наче воно було циферблатом.

— Та він же колодязь знань! — промовив нарешті капітан, обмахнувши своїм гачком весь інструментальний крам. — Подивися-но тільки, чого тут нема! Земля, повітря, вода — все тут! Скажіть лиш, куди вам треба. У небо на повітряній кулі? Прошу дуже. Під воду у водолазному дзвоні? Будь ласка. Хочете зважити на терезах Полярну зірку? Він і це вам зробить.

З цих слів легко було збагнути, що набір інструментів викликав у капітана Катла глибоку повагу і що його філософський розум не відрізняв, чи майже не відрізняв, винахідництва від торгівлі.

— Ах! — зітхнув він. — Добре, коли розумієшся на всьому цьому. Добре, проте, коли й не розумієшся. Важко сказати, що краще. Так приємно сидіти тут, знаючи, що тебе можуть зважити, виміряти, намагнітити, наелектризувати, поляризувати, — взагалі чортзна-що утнути з тобою, а ти і не втямиш, як це робилося.

Тільки чудова мадера разом з нагодою поширити та поглибити Уолтерів розум змогли настільки розв'язати язик капітанові, що він здобувся на цю довжелезну промову. Здавалося, він і сам дивувався, відкривши у цей несподіваний спосіб причини мовчазного захоплення, з яким він протягом десяти років обідав щонеділі в цій вітальні. Посмутнівши та споважнівши, він змовк і занурився в роздуми.

— Слухайте! — вигукнув з порога вітальні об'єкт його захоплення. — Перед вашим келишком грогу, Неде, ми ще мусимо спорожнити цю пляшку.

— Заждіть, — мовив Нед, наповняючи свій келих. — Дайте ще хлопцеві.

— Більше не хочу, дядечку.

— Ні, ні,— запротестував дядько Сол, — ще трішки. Вип'ємо за фірму, Неде, — Уолтерову фірму. Зрештою, ця фірма одного дня може стати його. Хто знає? Побрався ж сер Дік Уїттінгтон з дочкою свого хазяїна!

— Повертайся назад, Уїттінгтоне, лорде-мере Лондона, а коли ти постарієш, то бути тобі тут довіку, — вставив капітан. — Уол-ре, голубчику, заглянь у біблію.

— І хоч містер Домбі не має дочки... — почав дядько.

— Має, дядечку, має,— засміявся хлопець, зашарівшись.

— Хіба? — скрикнув старий. — А й справді, здається, має.

— Я добре знаю, що в нього є дочка, — мовив хлопець. — Про це якраз говорили сьогодні в конторі. А ще, дядечку й капітане Катле, — стишив голос Уолтер, — казали, що він не любить її, не помічає, що вона живе серед слуг, а він тільки й думає, що про сина, і хоч той син ще зовсім малий, але містер Домбі тепер частіше ніж завжди підбиває баланс і за рахунками дуже стежить, і бачили навіть, як він ходить по доках, оглядає свої кораблі, будівлі і всяке таке, — ніби радіє, що все те буде його і синова власність. Так казали. Чи правда воно, я, звичайно, не знаю.

— Бачите, він уже все про неї вивідав, — зауважив майстер корабельних інструментів.

— Не вигадуйте, дядю! — гукнув Уолтер, знову почервонівши і засміявшись дзвінко. — Я ж не можу не чути того, що мені кажуть!

— Боюся, Неде, що син нам трохи стане на заваді, — неиприпиняв своїх жартів старий.

— Навіть дуже, — сказав капітан.

— І все ж таки ми вип'ємо за нього, — вів далі Сол. — Хай живуть Домбі і Син!

— Оце добре, дядечку, — весело погодився хлопець. — Тільки раз ви вже згадали за дочку, та приплутали мене до неї, та сказали, буцім я все про неї вивідав, то я пропоную трохи змінити ваш тост. Отже, хай живуть Домбі, і Син, і Дочка!

Розділ п'ятий

ЗРОСТАННЯ Й ХРЕСТИНИ ПОЛЯ

Маленький Поль Домбі, анітрохи не страждаючи від того, що його кров змішувалася з кров'ю Тудлів, з дня на день міцнішав і вбивався в силу. Щодня міс Токс дедалі гарячіш пестила та голубила його, і містер Домбі так високо оцінив її відданість, що почав убачати в ній жінку неабиякої душевної краси, почування якої роблять їй честь і заслуговують на заохоту. У своїй прихильності він був настільки щедрий, що не лише вклонявся їй в особливий спосіб, а навіть загадував своїй сестрі щось таке, як: "Перекажи, прошу, своїй приятельці, Луїзо, що вона надзвичайно ласкава" або "скажи міс Токс, Луїзо, що я дуже їй зобов'язаний". Ці дрібні вияви прихильності справляли глибоке враження на леді, якій вони були адресовані.

Міс Токс часто запевняла місіс Чік, що "ніщо не в змозі послабити її інтерес до всього, що стосується розвитку цієї любої дитини", і хто б простежив за нею, той переконався б у цьому і без словесного підтвердження. Вона з невимовним задоволенням очолювала кожну безневинну трапезу юного спадкоємця, і то з таким виглядом, ніби й сама годувала його разом із Річардс. Вона з ентузіазмом брала участь у маленьких церемоніях — купання та одягання. Прийом ліків у дитячих дозах викликав у ній усі різновиди співчуття, на які тільки вона була здатна. А одного разу, коли сестра привела містера Домбі подивитись, як його сина вкладають спати, міс Токс у цю мить зі скромності сховалась у комірчині і, коли немовля в коротенькій полотняній сорочечці подерлось угору по сукні місіс Річардс, вона зайшлася таким захватом, що, забувши про своє інкогніто, не стрималася й вигукнула: "Хіба ж не красунчик, містере Домбі? Хіба не Купідон?" — і, збентежившись та зчервонівши, мало не зомліла за дверима комірчини.

— Луїзо, — сказав одного дня містер Домбі своїй сестрі, — мені здається, я повинен подарувати щось символічне твоїй приятельці з нагоди хрестин Поля. Вона так тепло ставиться до дитини від самого початку і водночас так добре усвідомлює своє становище (гарна прикмета, яку, на жаль, тепер дуже рідко подибуєш), що мені приємно було б одзначити це.

Хай не уйме це честі міс Токс, коли ми нагадаємо до речі, що в очах містера

Домбі,— як і дечий інших, що час від часу прозрівають на світ, — лише ті досягли вершини мудрості, тобто усвідомлення свого власного становища в суспільстві, хто виказує гідну повагу до їхнього. Головну заслугу цих людей містер Домбі вбачав не так у тому, що вони знають собі ціну, як у тому, що вони знають ціну йому і схиляються перед ним.

— Полю, голубчику, — відповіла його сестра, — ти віддав міс Токс належне, як і годиться людині з твоїм проникливим розумом. Повір мені,— якщо є в англійській мові трійко слів, до яких вона ставиться з пошаною, майже з побожністю, то це — "Домбі і Син".

— Що ж, я вірю, — сказав містер Домбі.— Це робить честь міс Токс.

— Стосовно чогось символічного, голубчику Полю, — вела далі сестра, — можу сказати, що хоч що ти їй подаруєш, вона все прийме з подякою і захопленням, як реліквію. Але коли хочеш справді показати, як ти цінуєш приязнь міс Токс, то я знаю спосіб, який їй найбільше підлестить.

— Що ж то за спосіб? — спитав містер Домбі.

— Хрещені батьки, — пояснила місіс Чік, — з погляду зв'язків і впливу відіграють неабияку роль.

— Не знаю, чому це має бути потрібне моєму синові, — холодно сказав містер Домбі.

— Цілком правильно, любий Полю, цілком правильно, — із запалом погодилася місіс Чік, прикриваючи ним раптовість свого відступу. — Ти тільки так і міг сказати. Нічого іншого я й не сподівалася почути від тебе. Я знаю твої погляди. Але, — тут місіс Чік знову завагалася, не знаючи на яку ступити, — але, може, саме тому ти й не будеш заперечувати, щоб міс Токс була хрещеною матір'ю нашого любого маляти, — чимсь у роді повірниці чи заступниці замість іншої особи. Годі й казати, Полю, яка то буде для неї честь і шана.

— Луїзо, — мовив, подумавши містер Домбі, — а чи не означатиме це, що...

— Звичайно, не означатиме! — скрикнула місіс Чік, кваплячись запобігти відмові.
— Мені таке і на думку не спливало.

Містер Домбі кинув на неї нетерплячий погляд.

— Не розхвильовуй мене, голубчику Полю, — сказала сестра, — бо мені це шкодить. Я не залізна. І досі отямитись не можу, відколи бідолашної Фанні не стало.

Містер Домбі зиркнув на хусточку, яку його сестра піднесла до очей, і повторив:

— Чи не означатиме це, кажу я...

— А я кажу, що мені таке й на думку не спадало, — пробурмотіла місіс Чік.

— Бога ради, Луїзо! — промовив містер Домбі.

— Ні, голубчику Полю, — з повною сліз гідністю запротестувала вона. — Дозволь же й мені сказати слово. Я не така мудра, як ти, і не така розважлива, і не така красномовна. І я це чудово розумію. Тим гірше для мене. Але якби то були мої останні в житті слова, — а ми з тобою, Полю, по смерті бідолашної Фанні вже знаємо, що таке останні в житті слова, — я все одно сказала б, що на думку мені таке і не спадало:

Більше того, — додала місіс Чік із зростою гідністю, немов приборігала на кінець найсильніший аргумент, — мені б таке ніколи на думку не спало.

Містер Домбі відійшов до вікна й повернувся назад.

— Це нічого не означатиме, Луїзо, — сказав він (місіс Чік уперто стояла на своєму і повторила: "Звичайно, що ні", та брат не звернув на неї уваги), — але є багато осіб, котрі мають більше підстав розраховувати на мене, ніж міс Токс, — якщо б я мав зважати на їхні розрахунки. Але я не збираюся. Прийде час, і ми з Полем самі зможемо — інакше кажучи, наша фірма зможе твердо стояти на ногах і вистояти, і постояти за себе сама, без таких допоміжних заходів. Підтримка з боку сторонніх осіб, яку люди, звичайно, хочуть забезпечити своїм дітям... я можу дозволити собі нехтувати нею. Гадаю, я вище цього. Хай би лиш Поль щасливо прожив свої дитячі літа, і я побачив, що він готовий уже для приділеної йому життєвої кар'єри, — я буду цілком задоволений. Згодом він сам добиратиме впливових друзів собі до смаку, підтримуючи і укріплюючи — по змозі — добре ім'я фірми. А до того часу йому, мабуть, буде досить і мене одного. Я зовсім не хочу, щоб хтось ставав між нами, і волю просто подякувати за люб'язність такій охочій до послуг особі, як твоя подруга. Нехай уже буде по-твоєму. А твій чоловік та я, смію думати, цілком годимося на хрещених батьків.

У цих словах, мовлених з великою статечністю і пихою, містер Домбі відкрив найпотаємніші почування своєї душі. Гнітюча підозра, що хтось хоче стати між Полем і ним; гордовитий страх, що хтось ділитиме з ним синову увагу й повагу, а може, й буде йому суперником; прикре побоювання, раніш невідоме, що його здатність підпорювати собі чужу волю не така вже й могутня; не менш прикрий страх перед можливими й у майбутньому ударами долі — ось що найбільше турбувало його душу. Ніколи в житті не було в нього друга. Холодний, стриманий з натури, він не шукав і не знаходив їх. І тепер, коли всі сили цієї натури вилилися у плекання батьківських замислів і честолюбних мрій, то, й льодяний струмінь, замість розтанути під їхнім впливом і поплавти чистим, вільним потоком, розтопився лише на мить, щоб увібрати в себе їх тягар, і знову застиг однією суцільною брилою льоду.

Отак піднесена — завдяки своїй незначущості — до звання хрещеної матері маленького Поля, міс Токс мала негайно приступити до виконання своїх обов'язків, бо далі містер Домбі висловив побажання справити цю церемонію, вже й так запізнілу, без найменшої затримки. Його сестра, що й не передбачала такого видатного успіху, зараз же пішла повідомити про нього свою найближчу приятельку, і містер Домбі залишився в бібліотеці сам.

Цього вечора в дитячій кімнаті не було порожньо. Місіс Чік і міс Токс сиділи там, розкошуючи в товаристві одна одної, на превелике незадоволення міс Сюзанни Ніппер, а ця молода особа не упускала нагоди скривити за дверима гримасу на їхню адресу. Почуття її були настільки сильні, що вона не могла не зробити їм цієї приємності, дарма що не мала ні глядачів, ні будь-чєї моральної підтримки. Як мандрівні лицарі в давнину розважали собі серце, викарбовуючи імена своїх дам у пустелях, лісових нетрях та інших диких місцевостях, де нікому й ніколи не судилося їх прочитати, так і

Сюзанна Ніппер тицяла свого кирпатого носа у всі шухляди та шафи, пускала зневажливі бісики по кутках буфетів, кидала глузливі косі погляди у глечики та вигукувала прізвиська в кінці ко-ридора.

Тим часом дві кумасі, хоч їх ніхто й не запрошував, у блаженному невіданні щодо сентиментів молодії леді, дивилися, як маленький Поль успішно проходить усі стадії роздягання, повітряних ванн, споживання вечері і вкладання до ліжка, а тоді сіли до чаю біля каміна. Обоє дітей, завдяки клопотанню Поллі, спали тепер в одній кімнаті, і тільки вмостившись коло чайного столика, наші леді випадково глянули на ліжечка й згадали про Флоренс.

— Як міцно вона спить, — сказала міс Токс.

— І не дивно, моя люба. Вона, знаєте, так набігається за день, — весь час коло Поля та й коло Поля, — відповіла місіс Чік.

— Чудне якесь дитя, — зауважила міс Токс.

— Голубко моя, — до шепоту знизила голос місіс Чік, це ж викапана мати!

— Ай правда, — мовила міс Токс. — Ах, боже ти мій!

У голосі міс Токс забринів незвичайний, як на неї, жаль, хоч вона й сама не тямила, чому. Мабуть, тому, що від неї цього чекали.

— Флоренс ніколи не буде Домбі, — сказала місіс Чік. — Ніколи, хоч би й прожила тисячу років.

Міс Токс підвела брови і знову налилася співчуттям.

— Я просто звелася уся від переживань за неї, — зітхнула місіс Чік із скромним самовдоволенням. — І так не знаю, що з неї буде, коли вона виросте, і що вона робитиме. Їй аж ніяк не вдається прихилити свого тата до себе. Та це й зрозуміло — вона ж така неподібна до Домбі!

Видно було, що міс Токс не може добрати відповіді на цей невідпорний доказ.

— А в дівчинки, як бачите, — тоном глибокої довіри сказала місіс Чік, — вдача бідолашної Фанні. Вона, я можу запевнити, ніколи не зробить жодного зусилля. Ніколи! Вона ніколи не обів'ється, не обгорнеться круг татового серця, наче...

— Плющ? — підказала міс Токс.

— Наче плющ, — погодилась місіс Чік. — Ніколи! Ніколи не підійде, не змостить кубелечка у батьковій душі, немов...

— Боязка лань? — висловила здогад міс Токс.

— Немов боязка лань, — повторила місіс Чік. — Ніколи! Бідолашна Фанні! А, проте, я так любила її!

— Вам не слід журитися, моя мила, — ніжним голосом сказала міс Токс, — справді не слід. Ви занадто вразливі.

— Кожен з нас, — плакала, похитуючи головою, місіс Чік, — кожен з нас має свої вади. У кожного вони є. Я не кажу, що не бачила її вад. І ніколи не казала. Навпаки. І все ж таки — як я любила її!

Що ж то за приємність була для місіс Чік — звичайної, пересічної жінки, що проти неї її братова здавалася воістину янгольським втіленням жіночої лагідності та розуму

— отак ласкаво-поблажливо виражати своє ставлення до цієї леді, — точнісінько так само, як виражала його за життя, — отак безоглядно вірити, вмовити себе, тішити себе, що її поблажливість — велике благо! Що ж то за приємною чеснотою повинна бути обгрунтована поблажливість, якщо вона така нам приємна й тоді, коли ми не маємо жодних підстав для неї і не спромоглися б пояснити, що дає нам право її виявляти.

Місіс Чік все ще витирала очі й похитувала головою, коли Річардс наважилась звернути її увагу на те, що міс Флоренс прокинулась й сидить у ліжку. Вона підвелася, сказала мамка, вся у сльозах. Та ніхто їх не бачив, крім Поллі. Ніхто, крім Поллі, не нахилився над нею, щоб прошепотіти кілька ласкавих слів, і нікого, крім Поллі, не було поблизу, щоб почути, як калатає її серце.

— Нянечко, люба, — сказала дитина, пильно дивлячись їй в обличчя, — дозвольте мені лягти коло братика.

— Чому, моє серденько? — спитала Річардс.

— Мені здається, він мене любить! — ледь не зойкнула Флоренс. — Дозвольте мені полежати коло нього. Дуже прошу, — дозвольте!

Місіс Чік по-материнському вкинула кілька слів, умовляючи її бути милою дівчинкою і спати, але Флоренс з ляком в очах і зі сльозами в голосі повторила своє прохання.

— Я його не розбуджу! — мовила вона, затуливши долонями обличчя й опустивши голову. — Я тільки доторкнуся до нього і знову засну. О, прошу, прошу, дозвольте мені лягти коло братика, бо я знаю, — він любить мене!

Річардс мовчки взяла її на руки, однесла до ліжечка, де спало немовля, і поклала поруч нього. Флоренс підсунулась якомога ближче, але так, щоб не потурбувати дитини, обережно оповила її шию однією рукою і, заховавши обличчя під другу, по якій розсипалось її змокріле волосся, лежала непорушно.

— Бідне створіння! — сказала міс Токс. — Їй, певне, щось, приснилося.

Цей незначний випадок перепинив плин розмови, і їй важко було поновити. До того ж місіс Чік настільки розчулилась, згадавши про свою поблажливу вдачу, що втратила охоту розмовляти. Отже, приятельки нашвидку впоралися з чаєм і послали слугу по кеб для міс Токс. Міс Токс мала великий досвід щодо наймання кебів, і її від'їзд завжди забирав чимало часу, бо вона надто вже дбайливо збиралася.

— Перш за все, Товлінсоне, — попросила міс Токс, — візьміть, будь ласка, перо та чорнило і запишіть його номер так, щоб можна було розібрати.

— Слухаю, міс, — відповів Товлінсон.

— Потім, Товлінсоне, переверніть, будь ласка, подушку. Вони завжди бувають вогкі, голубонько, — пояснила вона місіс Чік.

— Слухаю, міс, — відповів Товлінсон.

— А ще потурбуйтеся передати цю карточку й оцей шилінг, — вела далі міс Токс. — Візник повинен відвезти мене за адресою, що на картці, і мусить знати, що ні в якому разі не дістане більше, як шилінг.

— Не дістане, міс, — сказав Товлінсон.

— Мені ніяково завдавати вам стільки клопоту, Товлінсоне, — і міс Токс замислено глянула на нього.

— Який там клопіт, міс, — запротестував Товлінсон.

— Перекажіть йому також, Товлінсоне, що дядько його пасажирки — мировий суддя, і як він захоче їй нагрубіяти, його буде суворо покарано. Ви можете сказати це, Товлінсоне, ніби як по-приятельському, бо ви ж знаєте, що таке вже було з іншим візником, який помер.

— Звичайно, міс, — мовив Товлінсон.

— А тепер на добраніч, мій хороший, хороший, хороший хрещенику, — сказала міс Токс, супроводячи кожен з цих прикметників зливою обережних ніжних поцілунків. — А ви, Луїзо, рідна моя, обіцяйте, що вип'єте чогось тепленького перед сном і не будете хвилюватися.

Чорноокій Сюзанні Ніппер, у її стійкій позиції спостерігача, коштувало багатьох зусиль стримувати себе під час цього переломного моменту й аж до відходу місіс Чік. Зате, коли дитяча кімната звільнилася од відвідувачів, вона винагородила себе за довгий піст.

— Можете вдягти мене в гамівну сорочку на шість тижнів, — сказала міс Ніппер, — а потім накласти ще тяжчу кару, якщо я коли-небудь чула таких двох шулік, як ці, місіс Річардс!

— І ще кажуть, ніби їй щось приснилось, бідолашній, — обурювалася Поллі.

— Ну, заждіть, красуні! — вигукнула Сюзанна Ніппер, кланяючись у бік дверей. — Кажете, вона ніколи не буде Домбі? І слава богу, що не буде, нам і не треба, годі з нас і одного.

— Не збудіть дітей, Сюзанночко, — сказала Річардс.

— Вельми вдячна вам, місіс Річардс, — образилась Сюзанна, якій байдуже на кого було гніватись, — і маю за честь, що я дістала від вас розпорядження, я, чорна рабіння, муринка. Якщо ви зволите мені ще щось закомандувати, то прошу ласкаво, — я слухаю.

— Які ще команди! — сказала Поллі.

— Ах, боже милий, місіс Річардсі — скрикнула Сюзанна. — Тимчасові тут завше постійними командують, чи ви цього не знали, ну, що ви, де ви народилися, місіс Річардс? Тільки де б ви там не народилися, — вела далі Заводіяка, енергійно крутнувши головою, — і коли б ви там не народилися, і як (а це вже тільки вам відомо), — зятяйте, будь ласка, що давати команди — це одне, а виконувати — зовсім інше. Хтось може комусь загадати сторчма стрибнути з моста в воду на двадцять п'ять футів глибини, місіс Річардс, але тому "комусь" може зовсім не захотітися стрибати.

— Ну, ну, — сказала Поллі, — ви сердитесь, бо ви добра душа й любите міс Флоренс, а накинулись на мене, бо більше нема на кого.

— Декому дуже легко стримуватись і бути спокійним, місіс Річардс, — відповіла Сюзанна, трохи пом'якшавши, — коли з їхньою дитиною поводяться, як з принцом, пестять і цяцкають, поки принцові стане задосить, але коли обмовляють гарне, миле, безневинне дитя, що нікому й слова поперек не скаже, то годі таке стерпіти. Ах ти,

боже милий, міс Фло, погане ви, грішне створіння, якщо ви зараз же не заплющите очі, я покличу отих домовиків з горища, і вони вас живцем з'їдять!

Тут міс Ніппер видала жахливе "му-у!", що мало б належати ретельному домовикові бичої породи, який не бариться з виконанням закріплених за ним обов'язків. Заспокоїла вона свою юну вихованку тим, що накрила їй голову ковдрою і спересердя три чи чотири рази буцнула кулаком подушку, а потім згорнула руки, стиснула губи і решту вечора просиділа, мовчки дивлячись у вогонь каміна.

Дарма, що маленький Поль був, за словами мамки, "як на свій вік, дуже до всього уважний", він на все це звернув так само мало уваги, як і на готування до хрестин, призначених на післязавтра, хоч ті готування, пов'язані і з його зовнішнім виглядом, і з виглядом його сестри й обох няньок, йшли довкола нього повним ходом. Не виказав він, з настанням призначеного дня, і жодного розуміння його важливості. Навпаки, він більше, ніж звичайно, хотів спати і виявив невластивий йому поганий гумор, коли його почали одягати.

А був то сірий, наче залізо, осінній день з пронизливим східним вітром, що цілком пасував до загального настрою в домі. Містер Домбі, стоячи у своїй бібліотеці, уособлював у власній персоні і вітер, і сірість, і весь цей осінній день хрестин. Він чекав на гостей, холодний та непривітний, як погода, і коли його погляд падав крізь шибку вікна на дерева в маленькому подвір'ї, з них осипалося брунатне й жовте листя, немов уражене хворобою.

Бр-р! Темно та холодно було в кімнатах, — здавалося, і вони були в жалобі, разом із мешканцями будинку. Книги на полицях вишикувані за розміром, як солдати, стояли в своїх холодних, ковзких і цупких уніформах, ніби просякли усі однією думкою: холодно. Книжкова шафа, зашклена й закрита на ключ, не допускала й гадки про якесь ближче знайомство. Бронзовий містер Пітт, на самому верху, без жодного натяку на своє божественне походження, стеріг неприступні скарби, наче зачарований арап. Видобуті з древніх могил дві урни по краях, ніби з двох амвонів, провіщали занепад і руїну, а дзеркало на камінній полиці, в якому водночас відбивалися обличчя містера Домбі, і його портрет, немов занурилося в тужні міркування.

Набір твердого й міцного причандалля коло каміна, здавалося, зазіхав на ближчу, ніж інші предмети, спокревненість з містером Домбі в його щільно застібнутім фракку з важкеньким золотим ланцюжком, білій краватці і риплячих черевиках. Але все це було ще до прибуття містера і місіс Чіків, його законних родичів, які незабаром об'явилися в його бібліотеці.

— Любий мій Полю, — промимрила місіс Чік, цілючи брата, — сподіваюся, це буде перший із багатьох радісних днів!

— Дякую, Луїзо, — похмуро відповів містер Домбі. Вітаю вас, містере Джоне.

— Вітаю вас, сер, — сказав Чік.

Він простяг містерові Домбі руку з таким виглядом, наче боявся, що його вдарить електричним струмом. Містер Домбі взяв її, як беруть рибу, морську водорість чи якийсь їйший слизький предмет, і, зараз же з підкресленою чемністю повернув назад

власникові.

— Може, Луїзо, ти хочеш, щоб розпалили в каміні? — спитав містер Домбі, злегка повертаючи голову в краватці, немов то був чіп.

— О, ні, Полю, голубчику, — відповіла місіс Чік, з усіх сил намагаючись не клацати зубами, — для мене — ні.

— І ви, містере Джоне, — поцікавився містер Домбі, — не боїтеся холоду?

Містер Джон, що втиснув обидві руки в кишені по самісінькі зап'ястки і вже збирався було затягти тієї ж собачої пісеньки, яка нещодавно так образила його дружину, запевнив, що почуває себе якнайкраще.

— З моїм тра-ля-ля, — стиха додав він, але, на щастя, його спинив Товлінсон, який сповістив:

— Міс Токс!

І в бібліотеку увійшла наша мила чарувальниця сердець із синім носом і невимовно закоцюбленим обличчям, бо була вкютана, на честь близької церемонії, лише в гойдливий туман різних рюшечок та бантиків.

— Вітаю вас, міс Токс, — сказав містер Домбі.

Міс Токс, посеред усіх своїх серпанків, склалася мов театральний бінокль, віддячившись цим низьким реверансом за тих кілька кроків, які містер Домбі люб'язно зробив їй назустріч.

— Я ніколи не забуду цього дня, сер, — солодким голосом сказала міс Токс. — Це неможливо забути. Луїзо, любонько, я просто не можу повірити власним чуттям!

Якби міс Токс могла повірити хоч одному із власних чуттів, вона повинна була б визнати, що день цей дуже холодний. То було цілком відчутно. І вона передбачливо заходила поновляти кровообіг у кінчику свого носа, непомітно розтираючи його хустинкою, щоб, бува, занадто низька температура не вразила прикро немовля, коли міс Токс доведеться його цілувати.

Невдовзі з'явилося й немовля, що його вельми врочисто внесла Річардс, тоді як Флоренс разом зі своїм енергійним молодим констеблем, Сюзанною Ніппер, замикала тили. І хоч одяг мешканців дитячої кімнати вже не був такий темний, як раніш, проте від появи цих осиротілих дітей похмурий день аж ніяк не зробився яснішим. Та ще немовля, — може, через носа міс Токс, — почало плакати, що стало перешкодою містеру Чікові у здійсненні його благородного наміру приголубити Флоренс. Бо цей джентльмен, байдужий до амбіцій усіх довершених Домбі (певне, тому, що мав честь породичатися з ними і добре знався на цій довершеності), щиро любив її. Він не ховався з цим і хотів довести свою любов у властивий йому спосіб, але саме в цю хвилину Поль заплакав, і дружина різко спинила його.

— Ну-бо, Флоренс, дитинко, — жваво промовила тітка, — де ти там, моє серденько? Покажись-но йому. Розваж його, голубонько.

Атмосфера почала — чи починала — холоднішати, бо містер Домбі застиг, дивлячись на свою доньку, що плескала в долоні й підводилася навшпиньки перед тронем його сина й наступника, спокушаючи його зійти з високостей та глянути на неї.

І — мабуть, не без допомоги міссіс Річардс, — хлопчик зиркнув-таки униз і заспокоївся. Коли Флоренс сховалася у няньки за спиною, він почав шукати її очима, а коли вона, весело гукнувши, визирнула, малий аж підстрибнув — і зайшовся радісним сміхом; сестра тут же підбігла й укрила його поцілунками, а він тягнув рученята до її кучерів, мовби хотів їх попестити.

Чи було містерові Домбі приємно дивитися на це? В усякому разі, задоволення він не виявив, бо виявлення будь-яких почуттів було йому взагалі невластиве. Сонячний промінь, просмикнувшись у цю кімнату й освітивши дитячі ігри, ніколи б не добувся до його обличчя. Він дивився на дітей так пильно й так холодно, що тепле світло зникло навіть з веселих оченят Флоренс, коли їхні погляди раптом зустрілись.

Так, то був справді похмурий, сірий, осінній день, і, коли запала хвилинка мовчанка, чути було, як з дерев журно обсипається листя.

— Містере Джоне, — сказав містер Домбі, глянувши на годинника, і взяв капелюх та рукавички, — доручаю вам мою сестру. Моя рука належить сьогодні міс Токс. Ви краще йдіть з містером Полем наперед, Річардс, і будьте дуже обережні.

В екіпажі містера Домбі — Домбі і Син, міс Токс, місіс Чік, Річардс і Флоренс. За ними, у меншому екіпажі, — Сюзанна Ніппер і власник його, містер Чік. Сюзанна весь час дивиться у вікно, бо ніяковіє, глянувши на широке обличчя цього джентльмена, а при найменшому шарудінні їй здається, що це він загортає в папір чималенько грошей для неї.

Дорогою до церкви містер Домбі, щоб розвеселити сина, плеснув один раз у долоні, геть вчарувавши міс Токс цим виявом батьківської любові. Коли не брати цього випадку до уваги, різниця між процесією, що їхала на хрестини, і похороном полягала лише в кольорі карет та в масті коней.

Біля сходів на паперть їх зустрів величний церковний сторож. Містер Домбі висів з екіпажа перший, щоб подати руку дамам, і, стоячи поруч із ними, виглядав як ще один сторож, — менш чваньковитий, але більш грізний: сторож приватного життя, наглядач наших акцій і наших душ.

Рука міс Токс, коли вона просунула її під лікоть містера Домбі, піднімаючись сходами услід за трикутним капелюхом і височенним, як Вавілонська вежа, коміром сторожа, дуже тремтіла. Їй здавалося, що то відбувається інший урочистий обряд: "Чи згодна ти мати його за чоловіка, Лукреціє? — Так".

— Швидше заносьте дитину сюди, будь ласка, — шепнув сторож, одчиняючи внутрішні двері церкви.

Маленький Поль, на взірєць Гамлета, міг би спитати: "Куди? В могилу?" — так холодно й затхло було в тій церкві. Великий, різьблений амвон з аналоєм на ньому. Сумні ряди порожніх лав, що зникали в глибині під хорами; лав, що, піднімаючись чи не до самої стелі, губилися в тіні величезного, суворого органа; запорошені постілки й холодні камінні плити під ногами; жахітні приставні крісла в притворах і вогкий куток, де висів шнур від дзвона й валялися козла для трун, кілька заступів та кошів і один-два мотки моторошної на вигляд мотузки; а ще дивний, незвичайний, неприємний дух і

мертвотне світло, що доповнювали загальну гармонію цього холодного й похмурого видовища.

— Там якраз тепер вінчання, сер, — сказав сторож, — але воно вже кінчається. Зайдіть тим часом сюди, до ризниці.

Перед тим як повернутись і провести їх у ризницю, він уклонився містерові Домбі, легкою посмішкою нагадавши, що він, сторож, добре пам'ятає, як мав за честь слугувати містерові, коли той ховав дружину, і сподівається, що відтоді його смуток уже минувся.

Вінчання, коли вони проходили повз віттар, мало, як їм здалося, досить сумний вигляд. Молода була занадто стара, а молодий — занадто юний. Перестиглий красень з моноклем, що закривав йому порожню очну впадину, грав роль весільного батька, а решта присутніх дрижали з холоду. В ризниці курів коминок, і перевантажений роками та роботою клерк, що отримував мізерну платню, "роблячи пошуки", бігав вказівним пальцем по пергаментних сторінках велетенської реєстраційної книги (однієї з багатьох), виповненої записами про смерть. Над коминком висів план розташування склепів під церквою, і містер Чік, щоб піднести настрій товариства, почав читати вголос літературну його частину і здогадався спинитись лише тоді, як прочитав усе про могилу місіс Домбі.

Після нової холодної мовчанки, маленька ядушлива жінка, якій годилось би не в церкві служити, а вже лежати на цвинтарі, запросила їх до купелі.

Тут вони перечекали трохи, доки розписувались шлюбні свідки, а тим часом маленька ядушлива жінка кілька разів пройшлася між лавами, кахикаючи, наче морська свиня, — почасти через свою хворобу, а почасти, щоб весільна компанія не забула за неї.

Далі з глечиком теплої води прийшов той самий клерк (єдина тут особа з веселим обличчям, дарма що відав він похоронами) і, виливаючи воду в купіль, сказав щось про підігрівання, якого за даних обставин годі було добитись і мільйоном галонів окропу.

Ще далі, наче головний герой у казці про духів, "весь у білому", з'явився священик, — милий, добродушний на позір молодий вікарій, який явно побоювався немовлят, — побачивши його, Поль розітнув повітря плачем і не вгамувався, доки геть не почорнів на виду.

Але й після цієї знаменної події, що була зустрінута усіма з великим задоволенням, і до самого кінця церемонії під порталом лунав його голос — то слабшав, то сильнішав, то, притихнувши, знову вибухав невітшим жалем за учинені йому кривди. Це настільки відволікало увагу обох дам, що місіс Чік раз у раз розверталася до центрального притвору, щоб послати по те чи інше ядушливу жінку, а міс Токс відкрила молитовник на сторінці, де говорилося про порохову змову проти короля Якова і час до часу вставляла в богослужіння цитати з цього тексту.

Упродовж цілої процедури містер Домбі лишався тим же безстороннім джентльменом, яким був завжди, і, мабуть, не без його допомоги в церкві схолодніло настільки, що з рота вікарія бухала пара. Єдиний раз обличчя його трохи змінилося —

тоді, як священник, дуже щиро й просто пояснюючи, як мають опікати дитину її хрещені батьки, випадково кинув оком на містера Чіка. Тут величний вигляд містера Домбі красномовно посвідчив, що він був би дуже радий заскочити його на цій опіці.

Мабуть, для містера Домбі було б краще, якби він менше думав про свою велич і більше — про походження та значення церемонії, в якій брав таку формальну, байдужу участь. Його пиха була на диво несумісна з історією обряду.

Коли все закінчилося, він знов подав руку міс Токс і провів її до ризниці, де повідомив священника, що був би дуже радий, якби той вшанував його своєю присутністю на обіді, але через прикрі родинні обставини мусить відмовитись од такої честі. Розписавшись у реєстраційній книзі, сплативши гербові мита, згадавши ядушливу жінку (кашель якої на той час набув нової сили), подякувавши оторожеві й не забувши за паламаря (який випадково опинився біля дверей, зацікавившись станом погоди), містер Домбі з товариством посідали знову в карети і тим самим невеселим гуртом повернулись додому.

Там вони знайшли містера Пітта, що вернув носа від холодних страв, поданих у холодному блиску срібла й кристалів. Перед застіллям, що більше нагадувало поминальний обід, міс Токс подарувала своєму хрещеникові чашку, а містер Чік — ложку, виделку й ніж у футлярі Містер Домбі підніс міс Токс браслета, що її надзвичайно розчулило.

— Містере Джоне, — сказав містер Домбі, — сідайте будь ласка, кінець столу. Що там біля вас, містере Джоне?

— Холодна теляча полядниця, сер, — відповів містер Чік, потираючи задубілі руки.
— А що біля вас, сер?

— По-моєму, — відповів містер Домбі, — це телячий холодець, якщо не помиляюся. А ще, бачу, — холодні курчата, шинка... пиріжки... салат... омари. Чи не буде міс Токс ласкава випити трохи вина? Шампанського міс Токс!

Від усіх тих лагомин ломило зуби. Вино було таке жахливо холодне, що в міс Токс вихопився зойк болю, якого вона з великим трудом обернула у "Гм!". Телятину, певно, тримали в такій холодній коморі, що містерові Чіку після першого кусня закрижаніли кінцівки. Тільки містер Домбі тримався незворушно. Його можна було б вивісити на ярмарку в Росії, як шмат мороженого джентльменства.

Холод допік до живого навіть його сестру. Вона не пробувала ні підлещуватись, ні заводити світську розмову, тільки докладала всіх сил, показуючи, як їй тепло.

— Ну, сер, — наважився по довгій мовчанці містер Чік, наливаючи собі хересу, — з вашого дозволу, сер, я вип'ю за маленького Поля.

— Щастя йому, боже! — промовила міс Токс, сьорбнувши вина.

— Любий, маленький Домбі! — прошептала міс Чік.

— Мій син, містере Джоне, — з суворою врочистістю мовив містер Домбі, — безперечно, був би дуже вдячний вам за вашу люб'язність, якби міг знати, яку честь ви йому робите. Свого часу, сподіваюся, він буде гідний прихильності своїх родичів та друзів у приватному житті, а також великої відповідальності нашого становища,

покладеної на нього в житті громадському.

Тон, яким це було сказано, не передбачав відповіді, і містер Чік впав у меланхолійну мовчанку. Зате міс Токс, яка слухала містера Домбі, виявляючи не тільки посилену увагу, а й ще дужче схиливши голову, коли він скінчив, перехилилася через стіл і тихо сказала:

— Луїзо!

— Що, дорога моя? — озвалася місіс Чік.

— Великої відповідальності нашого становища... я забула слово.

— Покладеного на нього...

— Вибачте, моє серденько. Здається, не так. Було багато плавніше, добірніше. "Прихильності своїх родичів і друзів у приватному житті, а також великої відповідальності нашого становища, покладе... покладеної на нього? В житті громадському?"

— Правильно: покладеної на нього, — ствердила місіс Чік.

Міс Токс, тріумфуючи, сплеснула своїми ніжними ручками і додала, закривши очі: "Оце красномовство!"

Тим часом містер Домбі велів був покликати Річардс, що якраз увійшла, вклонившись, але сама, без хлопчика, — натомившись зранку, Поль заснув. Запропонувавши своїй підданій келих вина, містер Домбі звернувся до неї з такими словами (міс Токс заздалегідь нахилила голову й зробила інші потрібні приготування, щоб закарбувати їх у пам'яті):

— Протягом шести місяців — чи десь коло того, — що ви живете в цьому домі, Річардс, ви сумлінно виконували свої обов'язки. Бажаючи приурочити до цієї нагоди якусь маленьку послугу для вас, я міркував, яким чином найкраще здійснити це бажання і радився з моєю сестрою, місіс...

— Чік, — підказав джентльмен, якому належало дане прізвище.

— Тихо, я вас прошу! — обурилась міс Токс.

— Я хотів сказати вам, Річардс, — вів далі містер Домбі, кинувши на Чіка моторошний погляд, — що я прийшов до остаточного рішення, пригадавши собі розмову, яку ми мали в цій-таки кімнаті з вашим чоловіком, коли ви наймалися до нас на службу. Він тоді ознайомив мене з прикритим фактом, що вся ваша родина, на чолі з ним самим, потопає в неучтві.

Річардс здригнулася під тягарем цього ваговитого докору.

— Я далеко не прихильник того, що деякі особи ліберальних настроїв називають загальним навчанням. Але нижчі класи обов'язково треба вчити! Щоб вони розуміли своє становище й уміли відповідно поводитись. Тому я стою за школу. Маючи змогу записати дитину в дуже давній заклад, званий по імені одного достойного братства, "Благодійні Точильники", де школярам дають не лише пристойну освіту, а й формений одяг з бляшкою, я (повідомивши спершу через місіс Чік вашу сім'ю) записав туди вашого старшого сина, і, наскільки мені відомо, сьогодні йому вже видали форму. Номер її сина, — сказав містер Домбі, повернувшись до сестри й говорячи про хлопця,

як про візника, — номер його — сто сорок сім. Луїзо, поясніть.

— Номер сто сорок сім, — сказала місіс Чік. — Це, Річардс, гарненька курточка з теплого синього сукна, такий самий кашкет з жовтогарячою стрічкою, червоні вовняні панчохи і дуже міцні шкіряні штани. Самому можна носити і богу дякувати, — захоплювалася місіс Чік.

— Подумати тільки! Ви повинні пишатися, Річардс! — вкинула слово міс Токс. — "Благодійні Точильники"!

— Дуже вдячна вам, сер, — непевним тоном відповіла Річардс. — За вашу доброту і пам'ять про моїх діток. — В той же час образ Байлера — Благодійного Точильника в описаних місіс Чік незнищених латах, що облягають його короткі ніжки, — промайнув перед очима Річардс, зволоживши їх.

— Дуже рада бачити у вас стільки чуйності, Річардс, — сказала міс Токс.

— Це дозволяє сподіватися, — мовила місіс Чік, яка пишалася своїм знанням людської натури, — це дозволяє сподіватися, що в світі ще де-не-де є іскорки вдячності й благородних почувань.

Річардс відповіла на ці компліменти, вклоняючись і бурмочучи слова подяки. Проте, нездатна подолати збентеження, у яке вкинув її образ сина в його розкішному вбранні нижче пояса, вона поволі відступала до дверей і зітхнула з полегшенням тільки тоді, як опинилася поза ними.

Короткочасні ознаки відлиги, що з'явилися разом з появою Річардс, з нею ж і зникли, і знову запанував жорстокий, як досі, мороз. Двічі з кінця столу донеслося мугикання містера Чіка, але в обох випадках то був уривок похоронного маршу з "Саула". Гості, здавалось, холонули дедалі більше і потроху переходили в застиглий, твердий стан, мов страви на столі, за яким вони зібралися. Нарешті місіс Чік зиркнула на міс Токс, та відповіла їй поглядом, і обидві підвелися з місць, кажучи, що час іти додому. Містер Домбі зустрів цю заяву цілком байдуже, і, попрощавшись з ним, дами вийшли під опікою містера Чіка, котрий, ледве вони залишили дім і його господаря у звичній для нього самотині, запхав руки в кишені і, вигідно вмотивувавшись у кареті, засвистав. На обличчі його при цьому було стільки похмурого презирства, що місіс Чік не насмілилася ні протестувати, ні взагалі будь-як докучати йому.

Річардс, дарма що тримала на колінах маленького Поля, не могла позбутися думки про свого первістка. Вона розуміла, що то — невдячність, але день цей наклав свій відбиток і на товариство "Благодійних Точильників", і їй увесь час увиждалася олов'яна бляшка з номером сто сорок сім, як своєрідна ознака його формальної, непривітної атмосфери. І коли, в дитячій, вона розповіла про "любі ніжки", перед нею знову постав привид у формі.

— Не знаю, що я віддала б, — сказала Поллі, — щоб побачити мого бідолашного хлопчика, поки він звикне до неї.

— Ну, то знаєте, що я вам скажу, місіс Річардс, — відповіла Ніппер, перед якою Поллі виливала душу, — ідіть подивіться на нього, то й вам стане легше.

— Містер Домбі буде проти, — зауважила Поллі.

— Чого ж це він буде проти, місіс Річардс! — відмовила в'їдливо Ніппер. — Гадаю, він дуже б тішився, якби його питали!

— А ви, значить, зовсім не питалися б у нього?

— Ні, місіс Річардс, і не подумала б! — відповіла Сюзанна. — Ваших наглядочок Чік і Токс, як я сама чула, завтра не буде, а ми з міс Фло підемо вранці гуляти з вами, і прошу дуже місіс Річардс, коли ви хочете можемо прогулятися туди аж ніяк не гірше, ніж назад і вперед по вулиці, і навіть краще.

Спершу Поллі категорично відхилила цю ідею, але поволі перейнялася, нею, в міру того як в її уяві дедалі виразніше почали вимальовуватись заборонені образи її рідного дому та дітей. Нарешті, вирішивши, що, коли вона на хвилиночку підійде до дверей свого дому, великої шкоди не буде, Поллі пристала на пропозицію Ніппер.

Коли справу було в отакий спосіб полагоджено, маленький Поль ревно заплакав, немов передчував, що нічого доброго з цього не вийде.

— Що з ним сталося? — здивувалася Сюзанна.

— Він, певне, змерз, — відповіла Поллі й стала заколисувати його, походжаючи по кімнаті.

Западав холодний осінній вечір, і, заколисуючи дитину та пригортаючи її до грудей, Річардс крізь нахмурені вікна бачила, як рясно сиплеться посохле листя.

Розділ шостий

ПОЛЬ ЗАЗНАЄ ДРУГОЇ ВТРАТИ

Ще зранку пойнята лиховісними передчуттями, Поллі, напевне, зреклася б думки про самовільну вилазку та попросила б формального дозволу на побачення із номером сто сорок сьомим під грізним домашнім наглядом містера Домбі, якби не безнастанні спонукання її чорноокої компаньйонки. Сюзанна, котрій дуже вже кортіло здійснити цю екскурсію і котра, як і Тоні Лампкін, досить стійко зносила розчарування інших, але не терпіла розчаровуватись сама, спромоглася збудити в душі Поллі стільки сумнівів щодо другого варіанту і навести стільки нехитрих доказів на користь першого, що не встиг містер Домбі показати статечну спину, рушаючи у свою щоденну путь до Сіті, як його син, і сам того не відаючи, був уже в дорозі до Оленячих Садів.

Ця милозвучна місцина знаходилася в передмісті Лондона, відомому її мешканцям під назвою Кемберлінг-Таун. Словосполучення це на туристичному плані Лондона, видрукованому на носовичках, скорочено (для зручності й не без підстав) до Кемден-Таун. Саме туди й попростували обидві няньки з своїми вихованцями — Річардс, звичайно, несла Поля, а Сюзанна тягнула маленьку Флоренс за руку, час од часу, коли вважала це за потрібне, підштовхуючи та смикаючи її.

Саме під ту добу перший удар великого землетрусу збурило околиці до самого нутра. Сліди його давалися взнаки на кожному кроці: будинки були розвалені, вулиці — перекопані: скрізь було понаривано глибоких ям та рівчаків, понакидувано величезних куп землі та глини; підриті хиткі будівлі попідпирано здоровеними колодами. Ось, під крутим насипаним пагорбом — хаотичне звалище перекинутих возів. Он, у тому, що силою випадку стало ставком, мокнуть, беручись іржею, скарби заліза. Скрізь — мости,

які нікуди не ведуть, проходи, що стали цілковито непрохідними, вавілонські вежі димарів без верхньої половини, тимчасові дерев'яні хатки та загороди в найнеподобніших місцях, скелети обідраних квартир, шматки недомурованих стін та склепінь, гори риштувань і пущі битої цегли, величезні абрисы коловоротів і гігантські триноги, що порозкарячувалися над порожнечою. Сотні тисяч форм і субстанцій недовершеності, зрушених з місця, перемішаних у дикому безладді, схованих у землі, завислих у повітрі, занурених у воду, непояснених, як сон. Гарячі джерела й вогнедишні вибухи — звичайні супутники землетрусу — докидали й свою лепту до загального розгاردіяшу. Кипляча вода свистіла й парувала серед ветхих мурів: звідти ж вихоплювалися блиски й гуготіння вогню, кучугури попелу перегородили проходи й цілком позмінювали звичаї та побут околиці.

Одне слово, ішло будівництво ще не закінченої й не відкритої залізниці, що серед усього цього бруду і безладу потужною ходою простувала далі і далі шляхом цивілізації та прогресу.

Проте околиця ще й досі не наважилася визнати залізницю за свою. Один чи двоє відчайдушних підприємців намітили вулиці, а один навіть почав був мостити та й закинув посеред бруду й сміття, очікуючи дальших подій Новісінький шинок, що пахнув вапном та клеєм і був єдиною будівлею на цілу вулицю, називався "Герб Залізничника". Відкрити його тут — було трохи нерозумно, але хазяїн сподівався, що продаватиме напої робітникам. Колишня пивниця зробилася "Станцією Землекопів", а давня крамниця різника перетворилася на "Залізничну їдальню", де, в надії на швидкий розголос, щодня подавали смажену свинячу ногу. Власники найманих кімнат теж були надто запопадливі, і саме тому їм не слід було довіряти. Загальне довір'я росло дуже повільно. Біля самої колії були пустирі, хліви, купи гною і купи сміття, канави, садки, літні хижки й місця, де вибивали килими. Залежно від пори року, на залізничному насипі валялися шкаралупи від устриць або від омарів, і завжди — черепки та зів'яле капустиане листя. Стовпи, рейки, старі застережні знаки приватних володінь, задні стіни халуп і купки жалюгідної рослинності зневажливо вступились у насип. Неприхильність до залізниці відчувалась в усьому. Якби та злиденна, захаращена околиця вміла сміятися, вона, напевне, взяла б той насип на глум, як брав багато хто з її злидених мешканців.

Оленячі Сади були особливо недовірливі. Був то невеличкий ряд будинків із занехаяними клаптями ґрунту попереду, огороженими старими дверима, бондарськими клепками, кусками брезенту й посохлими кущами, дірки між якими було позатикано казанками без дна та перепаленими камінними ґратками. Тут, в Оленячих Садках, розводили червону квасолю, тримали птицю та кроликів, зводили недбалі літні хатинки (одна була із старого човна), сушили білизну й палили люльки. Дехто тримався думки, що Оленячі Сади завдячували своїм ім'ям прізвиськові якогось багача, що побудував їх собі на розвагу. Інші — які душею тяжіли до сільського життя — вважали, що ця назва збереглася ще з давніх часів, коли оленячі череди паслися по тутешніх тінявих околицях. В усякому разі, місцеві мешканці мали свої Оленячі Сади за

священний гай, котрого не можуть споганити якісь там залізниці. Певність, що вони переживуть усі ці сміховинні вигадки, була така непохитна, що пан сажотрус, який мешкав на розі й уважався провісником місцевої політики, привселюдно пообіцяв, що того дня, як залізницю буде відкрито, — якщо її взагалі буде відкрито, — двоє його хлопців вилізуть на дах через комин, аби з димарів як слід її освистати.

І от у цю осквернену місцину, саму назву якої старанно таїли від містера Домбі, доля та Річардс несли маленького Поля.

— А он і мій будинок, Сюзанно, — сказала Поллі, показуючи пальцем.

— Справді, місіс Річардс? — поблажливо спитала Сюзанна.

— А на дверях ніхто інший, тільки моя сестра Джемайма! — скрикнула Поллі. — З моїм дорогоцінним, моїм любим малятком!

Це видовище додало ще одну пару крил нетерпінню Поллі. Вона пустилася бігцем через Сади і, налетівши на Джемайму, в одну мить помінялася з нею немовлятами, на превелике здивування цієї панни, якій здалося, що спадкоємець містера Домбі впав їй у руки просто з хмар.

— Як! Поллі?! — гукнула Джемайма. — Ну й налякала ти мене! Хто б міг подумати? Заходь же у хату, Поллі! А однак ти чудово виглядаєш! Діти здуріють, як тебе побачать, їй-бо, здуріють.

Діти таки й справді здуріли, коли судити з галасу, який вони зняли, і з того, як вони кинулись до Поллі, тягнучи її до низенького крісла під коминком, де її чесне яблуковиде обличчя негайно стало центром купки менших яблук, що притискали до неї свої рожеві щічки і явно походили всі від одного дерева з нею. Поллі й сама була галаслива та жвава, як її дівтора. Метушня припинилася лише тоді, коли вона геть захекалась, волосся круг розчервонілого обличчя повисмикувалось, а нова, пошита для хрестин, сукня зовсім пом'ялася. Та й то передостанній Тудл, міцно обхопивши її руками за шию, не злавив з колін, а трохи старший, видершись на спинку крісла й стоячи на одній нозі, робив одчайдушні зусилля поцілувати її в щоку.

— Дивіться-но, яка гарна панночка прийшла до вас, — сказала Поллі. — І бачите, яка вона тихенька? Дуже гарна дівчинка, правда?

Цей натяк на Флоренс, яка стояла на порозі; спостерігаючи весь цей гармидер, скерував на неї увагу молодшого покоління і, на щастя, спричинився до виявлення міс Ніппер, трохи ображеної тим, що її не помічають.

— Заходьте, Сюзанно, присядьте на хвилинку, — запросила Поллі. — Це — сестра моя, Джемайма. Я справді не знаю, Джемаймо, що б я робила без Сюзанни Ніппер. Якби не вона, я б тут не була.

— Сідайте ж, будь ласка, міс Ніппер, — припрошувала Джемайма.

Сюзанна з надзвичайно статечним і церемонним виглядом умостилася на краєчку стільця.

— Нікого в житті не було мені так приємно бачити, як вас, міс Ніппер; справді, нікого, — запевнила Джемайма.

Сюзанна пом'якшала і посунулася далі на стільці, люб'язно всміхнувшись.

— Розв'яжіть собі капелюшок, міс Ніппер, і будьте як удома, — просила Джемайма.
— Тут, напевне, не так зручно, як у вас, але, думаю, ви нам даруєте.

Ця уважність настільки зм'якшила серце чорноокої, що вона підхопила маленьку міс Тудл, — яка пробігала мимо, і відразу ж почала гойдати її на коліні.

— А де ж мій милий хлопчик, мій бідолашко? — спитала Поллі. — Я ж прийшла, щоб подивитись на нього в його новому строї.

— Ах, як шкода! — скрикнула Джемайма. — Йому серце розірветься, коли він почує, що тут була мама. Він у школі, Поллі.

— Уже ходить до школи!

— Так. Вчора вперше пішов, — боявся, щоб чогось не пропустити. Але сьогодні вчаться півдня, Поллі, і коли б ти могла заждати, поки він вернеться... ти і міс Ніппер, звичайно, — сказала Джемайма, вчасно згадавши про гордовиту чорнооку.

— А хоч як він виглядає, Джемаймо, благослови його боже? — запинаючись, спитала Поллі.

— Та не так уже й погано, як ти гадаєш, — відповіла Джемайма.

— Ох! — зітхнула Поллі. — Я так і знала, що ніжки будуть закороткі!

— Так, ніжки і дійсно, коротенькі, — погодилася Джемайма, — надто, коли ззаду дивитись. Але ще витягнуться, Поллі, потрохи.

Втіха була мала, бо доводилось ще довго чекати, але щира добросердистість, з якою її було висловлено, надала словам більшої ціни, аніж та, якої вони були варті. По хвилинній мовчанці Поллі спитала вже куди веселішим тоном:

— А де ж батько, Джемаймо дорогенька? — У цей патріархальний спосіб іменували в родині містера Тудла.

— Знову-таки, — сказала Джемайма, — як шкода!

Батько взяв обід з собою і буде тільки ввечері. Але він щодня згадує тебе, говорить про тебе з дітворою, — він у тебе найлагідніший, найтерплячіший чоловік з найкращою в світі вдачею.

— Дякую тобі, Джемаймо! — вигукнула простодушно Поллі, захоплена характеристикою своєї половини і засмучена її відсутністю.

— Нема за що, любя, — відповіла сестра, гучно цілуючи її в щоку й підкидаючи вгору маленького Поля. — Інколи я так само кажу й про тебе, і, звичайно ж, думаю.

Незважаючи на подвійне розчарування, відвідини їхні, зустрінуті так привітно, не можна було вважати за невдалі. Сестри, повні надій, розмовляли про хатні справи, і про Байлера, і про всіх його братів та сестер. Тим часом чорноока, трохи погойдавши дитину, почала приглядатися до меблів, і до голландського годинника, і буфета, і маленького замку на камінній полиці, з червоними та зеленими віконцями, які можна було освітити зсередини недогарком, і до пари чорних оксамитових кицьок, кожна з дамською сумочкою в зубах, що їх мешканці Оленячих Садів розцінювали як найдосконаліший твір образотворчого мистецтва. Щоб чорноока панна не почала все те ганити і глумитись, розмова перейшла на загальні теми, і панна розповіла Джемаймі геть усе, що знала про містера Домбі, його плани, родину, працю та вдачу, докладно

описала свій гардероб і дала побіжні характеристики своїх знайомих і приятельок. Розваживши таким чином душу, вона скуштувала креветок з портером і вже ладна була запрягтися в довічній дружбі.

Маленька Флоренс, використовуючи слушну нагоду, теж не пасла задніх. Оглянувши під проводом юних Тудлів поганки та інші дива Оленячих Садів, вона разом із ними приступила до будівництва тимчасової греблі в зеленавій калюжі, що зібралася в кутку подвір'я, і вже забула про все на світі, коли її там знайшла Сюзанна. Незважаючи на благодійний вплив креветок, вона аж ніяк не забувала про свої обов'язки і, миючи дівчинці обличчя та руки, прочитала їй мораль про її розбещеність, — підкріплену штурханам, — та провістила, що через неї всі її родичі посивіють і передчасно зйдуть у могилу. Після короткої наради з грошових питань між Поллі та Джемаймою відбувся обмін немовлятами — Поллі-бо весь час тримала на руках свою дитину, а Джемайма Поля, — і гості попрощалися.

Щоправда, маленьких Тудлів, жертв святої брехні, заздалегідь відрядили гуртом до сусідньої крамнички з чітко зазначеною метою розтринькати один пенні, і коли шлях було розчищено й Поллі пустилась навітки, Джемайма крикнула їй навздогін, що якби вони пішли кружною дорогою до Сіті, то, напевне, зустріли б маленького Байлера, що буде вертатися зі школи.

— Як ви думаєте, Сюзанно, могли б ми зробити невеличкий гак? — спитала Поллі, коли вони спинилися перевести дух.

— А чому б і ні? — відповіла Сюзанна.

— У нас скоро будуть обідати, — сказала Поллі.

Проте гостина у домі Поллі подіяла так, що її супутниця залишилася більш ніж байдужою до цієї важливої обставини, і, злегковаживши її, вони вирішили "зробити невеличкий гак".

Трапилось так, що від учорашнього ранку костюм Благодійних Точильників зав'язав бідному Байлерові світ. Вулична молодь не могла спокійно дивитися на нього. Ні один юний волоцюга, уздрівши його, не витримував і хвилини, щоб не кинутись на його безборонного власника і не зробити йому якоїсь капості. І за умовами життя у громаді Байлер більше був схожий народного з перших християн, ніж на безневинного хлопця дев'ятнадцятого сторіччя. Його побивали камінням. Його зіштовхували в рівчаки, обляпували багном, розпинали на стовпах. Зовсім чужі люди здирали йому жовтого кашкета з голови й пускали за вітром. Його ноги не лише підпали під словесну критику та лайки, ба навіть зазнавали щипків та штурханів. Не далі як сьогодні ранком, по дорозі до закладу Точильників, він заробив цілком незаслуженого синця і був через це жорстоко покараний учителем — пе-рестарілим Точильником дикунської вдачі, призначеним на цю посаду за те, що був цілковитим неуком та нездарою, а його люта палиця уміла зачаровувати усіх без винятку повновидих хлоп'ят.

От чому сталося так, що Байлер, по дорозі додому, вибирав безлюдні вулиці і, уникаючи своїх мучителів, пробивався усякими завулками та провулками. А втім, він мусив-таки вийти на головний шлях, де лиха доля привела його до гурту хлопців, які

під проводом одного безсердечного малого варвара, очікували першого-ліпшого випадку, щоб весело провести час. Побачивши Добродійного Точильника, що сам мимоволі йшов їм у руки, хлопці зняли страшенний галас і накинулись на нього.

Але сталося й так, що в той же час Поллі, яка вже добру годину блукала, видивляючи очі за Байлером, і саме вирішила, що далі шукати годі, раптом побачила цю картину. Миттю, скрикнувши щось, вона тицьнула малого містера Домбі чорноокій дівчині і кинулась визволяти свого безталанного сина.

Несподіванки, як і нещастя, рідко приходять самі. Здивовану Сюзанну Ніппер і двійко доручених їй дітей перехожі врятували мало не з-під самих коліс якоїсь карети, перш ніж ті збагнули, що трапилось, і в ту ж хвилину (був якраз базарний день) залунали перелякані голоси: "Бик сказився!"

Приголомшена цією дикою метушнею — людьми, які з криком бігали туди-сюди, колесами, що наїжджали, оскаженими биками, що мали от-от з'явитись, хлопцями, що билися, і нянькою, яку серед усього цього переполоху роздирали на шматки, Флоренс зойкнула і кинулась навтьоки. Вона бігла, доки ставало сили, думаючи, що й Сюзанна біжить за нею, а тоді спинилася, пригадавши, що друга нянька лишилася позаду. Дитина озирнулася і, пройнята невимовним жахом, заламала руки — вона була сама-самісінька.

— Сюзанно! Сюзанно! — гукала Флоренс, нетямлячись з переляку й сплескуючи руками. — Ой, де ж це вони? Де вони?

— Де вони? — перепитала якась стара, що чимдуж шкандибала через вулицю їй навперейми. — А чого ти від них тікала?

— Я злякалася, — пояснила Флоренс, — і сама не знала, що зі мною. Я думала, вони тут. Де ж вони?

Стара взяла її за руку:

— Я тобі покажу.

То була огидна баба з червоними обідками під очима, а губи її дрижали та плямкали навіть тоді, коли вона мовчала. На ній було мізерне дрантя, і несла вона перекинуті через руку якісь шкірки. Здавалося, вона вже довший час бігла слідом за Флоренс, бо геть засапалася. Спинившись, щоб звести дух, стара стала ще огидніша — її зморшкувате обличчя й шия конвульсивно тіпалися.

Флоренс зробилося страшно, і вона розгублено перебігла поглядом по вулиці, яка вже от-от і кінчалася. То була відлюдна місцина, — швидше задвірки, аніж вулиця, — де, oprіч неї самої та старої, не було ні душі.

— Тепер вже нема чого лякатися, — сказала стара, все ще цупко тримаючи її за руку. — Ходім зі мною.

— Я... я вас не знаю, — вагалася Флоренс. — Як вас зовуть?

— Місіс Браун, — відповіла та. — Добра місіс Браун.

— А вони далеко? — спитала Флоренс, вже готова рушити з місця.

— Сюзанна недалеко, — заспокоїла її стара, — а решта всі біля неї.

— А їм нічого не сталося? — вигукнула Флоренс.

— Анічоґісінько, — відповіла добра місіс Браун.

Почувши це, дитина сплакнула з радості й охоче пішла за старою, час од часу, проте, поглядаючи на її обличчя — зокрема, на її потворний рот — і питаючи себе, чи не схожа вона на лиху місіс Браун, якщо така існує.

Вони пройшли небагато, але все через якісь дуже незатишні подвір'я і закутки, де сушилася цегла та черепиця. Потім стара звернула в брудний завулок, де в чорних ритвинах не просихало болото, і спинилася перед злиденною халупою, зачиненою на замок так надійно, як тільки можна зачинити будинок увесь в дірках та шпарах. Одчинивши двері ключем, що був у неї під капелюхом, стара заштовхнула дівчинку до кімнати, де на підлозі лежало гамузом якесь різнокольорове лахміття, купа кісток і купка пересіяного попелу, чи то пилу. Меблів не було — тільки стіни та стеля, зовсім чорні.

Дівчинка так налякалася, що не могла вимовити й слова, і здавалося, вона от-от знепритомніє.

— Ну-ну, не будь телям, — сказала добра місіс Браун, трусонувши нею й приводячи тим до тями. — Я тобі нічого не зроблю. Сідай на ганчір'я.

Флоренс скорилася, простягнувши до старої, ніби у благанні, стулені руки.

— І зовсім не збираюся тримати тебе тут більш як годину, — запевнила її місіс Браун. — Ти хоч тямиш, що я кажу?

Дитина ледве спромоглася відповісти: "Так".

— Тоді,— мовила добра місіс Браун, і собі присідаючи на купу кісток, — не дратуй мене. Не будеш дратувати, то я тобі нічого поганого не зроблю. А роздратуєш — уб'ю. Вб'ю, коли тільки захочу, — навіть у тебе вдома, у власному ліжку. Ну, а тепер кажи мені, хто ти така, чия ти і все інше.

Загрози та обіцянки старої, страх образити її і звичка, невластива звичайній дитині, але природня для Флоренс — зберігати спокій і стримувати свої почуття, надії і страх — допомогли їй виконати наказ і розповісти все, що вона могла розповісти про себе. Місіс Браун пильно вислухала її.

— То, значить, ти Домбі, га? — ствердила місіс Браун.

— Так, мадам.

— Мені потрібна ця гарненька сукенка, міс Домбі,— сказала добра місіс Браун, — і цей капелюшок, а ще нижня спідничка чи, може, й дві: одне слово, все, що в тебе зайве. Ну-бо, скидай!

Флоренс квапливо, скільки дозволяли їй тремтячі руки, зробила, як наказано, не спускаючи наляканих очей з обличчя місіс Браун. Коли вона зняла з себе всі перелічені цією леді частини свого туалету, стара, не поспішаючи, переглянула їх і, здавалося, залишилась задоволена їхньою якістю і вартістю.

— Гм! — мовила вона, оглядаючи крихкотілу дівчинку. — Нічого путнього, крім черевиків. Мені потрібні й черевики, міс Домбі.

Бідолашна Флоренс скинула їх так само спішно, рада, що має чим задобрити місіс Браун. А та, порившись у купі лахміття, витягла з самого споду кілька підхожих

ганчірок, зовсім стару, геть заношену мантилю й жалюгідні залишки підбраного десь на звалищі капелюха і наказала Флоренс одягтись у ці вишукані шати. Оскільки все це було схоже на прелюдію до визволення, дитина якомога охочіше виконала й цей наказ.

Кваплячись натягти капелюха, — якщо можна назвати капелюхом те, що більше нагадувало підкладку для носіння вантажів на голові,— вона заплутала його в своєму розкішному волоссі. Добра місіс Браун витягла здоровенні ножиці і впала у несказанну лють.

— І треба ж було зіпсувати мені настрій! — скрикнула вона. — Дурне теля!

— Вибачте, будь ласка, — задихано мовила Флоренс. — Я не знала. Я ненавмисне.

— Ненавмисне! — зарепетувала місіс Браун. — А я що — навмисне?! Ах, боже милий! — гукнула вона, у дикому запалі куйовдячи дитячі кучері. — Та будь-хто на моєму місці повтинав би насамперед їх!

Флоренс так зраділа, що місіс Браун потрібне лише її волосся, а не голова, що не стала ні проситися, ані опиратися, тільки підвела свої лагідні очі на обличчя цієї добросердої жінки.

— Якби не моє власне дівчисько, з таким-то пишним волоссям — а вона далеко звідси, в чужих краях, — сказала місіс Браун, — я б тобі все до решти постинала. Так, вона далеко тепер, дуже далеко... Ох-хо-хо!

Вигук цей був зовсім не мелодійний, але, підсилений вимахуванням кошових рук і повний щирого розпачу, він уразив серце Флоренс, ще більше її налякавши. А втім, саме він, мабуть, і врятував її кучері, бо місіс Браун, помахавши над її головою ножицями, мов якийсь чудернацький метелик, звеліла дівчинці заховати волосся під капелюшок, і то так, щоб воно не сміло висмикуватись і спокушати її. Здобувши цю перемогу над собою, місіс Браун знову всілася на купу кісток і запалила куценьку чорну люльку, безперестанку ворущачи губами та плямкаючи, ніби жувала чубук.

Покуривши, стара доручила дівчинці нести кролячу шкірку — так вона певніше скидатиметься на звичайну супутницю — і пояснила, що проведе її до головної вулиці, а там вже вона розпитається, як їй знайти своїх друзів. Але разом із тим попередила, погрожуючи смертельною помстою в разі непослуху, щоб дівчинка не сміла розмовляти з перехожими, щоб ішла не додому, бо дім її, гадала місіс Браун, може бути десь близько, а тільки до батькової контори, та щоб, коли її покинуть на розі вулиці, чекала там, аж виб'є третя година. Усі ці вказівки місіс Браун підсилила запевненням, що має в своєму розпорядженні недремні очі та вуха, які слідкуватимуть за кожним кроком дівчинки, і настрахана Флоренс пообіцяла чесно та сумлінно виконати все.

Нарешті місіс Браун вийшла з халупи і довго вела свою обшарпану маленьку приятельку лабіринтом вузьких вулиць, провулків та різних закамарків, аж поки вивела в кінний двір з ворітьми на протилежному боці, звідки долинав гамір вуличного руху. Показавши Флоренс на ті ворота й пояснивши, що після третьої їй треба буде звернути ліворуч, місіс Браун востаннє — здавалось, це був цілком мимовільний рух — мацнула її за волосся і сказала, що далі вона знає, що і як їй робити, тож хай іде і робить усе як слід, не забуваючи, що за нею стежать.

Все ще налякана, але вже з певним полегшенням на серці, Флоренс подріботіла до воріт. Звідти вона озирнулася й угледіла голову доброї місіс Браун, що виглядала з-за паркана, коло якого вони розлучилися: угледіла й кулак цієї доброї місіс, яким та сварилася на неї. Правда, потім, скільки вона не озиралася (щохвилини, принаймні, — на кожную згадку про стару) — більше вона її не бачила.

Флоренс стояла і стояла на розі, дивлячись на вуличну метушню, від якої вже починало паморочитися у голові, а дзигарі наче змовились ніколи не бити третьої. Нарешті на вежі продзвонило три. Вежа була зовсім близько, тож помилитись вона не могла. І, затиснувши кролячу шкірку, раз по раз оглядаючись і раз по раз, припустивши вперед, повертаючи кілька кроків назад, щоб не образити всемогутніх наглядачів місіс Браун, дівчинка кинулася бігти так хутко, як дозволяли стоптані черевики.

Про контору батька Флоренс знала лише те, що вона належить Домбі й Синові і що має неабияку вагу в Сіті. Отже, їй треба шукати контору Домбі і Сина в Сіті. А що, боячись звертатися до дорослих, вона розпитувала виключно дітей, то наслідки, звичайно, були маловтішні. Проте, щохвилини напитуючи дорогу до Сіті і поки що уникаючи другої половини питання, вона поволі наближалась до самого серця того величезного обшару, що ним правує грізний лорд-мер.

Натомлена ходінням, штовханиною, приголомшена гамором і метушнею, стривожена долею брата і няньок, налякана тим, що допіру пережила, і тим, як її, в такому вигляді зустріне завжди сердитий батько, — одне слово, розгублена й перепуджена всім, що? нею було і ще мало відбутися, Флоренс верстала свій нелегкий шлях зі сльозами на очах, і двічі чи тричі мусила спинитися, щоб ревним риданням полегшити тягар на серці. Та в ці хвилини мало хто звертав увагу на дівчинку в лахмітті, а хто й звернув, то подумав, що це так її навчено — викликати жаль, та й ішов собі далі. Флоренс же, прикликаючи собі на допомогу всю твердість і самостійність характеру, так передчасно розвинені в ній життям, неухильно простувала до поставленої мети.

Через добрих дві години після того як почалися ці незвичайні мандри, Флоренс, прослизнувши вузькою галасливою вулицею, що була повна карет та фургонів, вийшла до якоїсь корабельні чи то пристані на березі річки, де валялася сила-силенна різних пак, скринь і бочок, височіла величезна дерев'яна вага і тулився дерев'яний дімок на колесах, біля якого, роздивляючись щогли та човни по сусідству, стояв, посвистуючи, кремезний чоловік з пером за вухом та руками в кишенях і з таким виглядом, наче на сьогодні його робота скінчена.

— А тобі чого? — мовив цей чоловік, випадково обернувшись. — Для тебе тут нема нічого, дівчинко. Іди собі звідси.

— Скажіть, будь ласка, — це часом не Сіті? — вся тремтячи, спитала Домбієва донька.

— Чи це часом не Сіті? Думаю, ти й сама це добре знаєш. Забирайся! Тут для тебе нічого немає.

— Та мені нічого й не треба, дякую вам. Лише знайти дорогу до Домбі й Сина.

Чоловіка, що недбалим кроком підійшов був до неї, здивувала ця відповідь, і, пильно дивлячись на Флоренс, він сказав:

— Отакої! А чого це тебе цікавить Домбі і Син?

— Я хочу знати, як туди пройти, будьте ласкаві.

Чоловік глянув на неї ще з більшим інтересом: і, вразившись, так енергійно почухав собі потилицю, що скинув з голови капелюха.

— Джо! — гукнув він до іншого чоловіка, робітника, піднімаючи свій капелюх і повертаючи його на місце.

— Я Джо! — відповів Джо.

— Де отой франтик од Домбі, що доглядав, як їхній крам вантажили?

— Тільки-но пішов, через другі ворота.

— Біжи, поклич його назад!

Джо, гукаючи на повен голос, зник у брамі й незабаром повернувся з життєрадісним на вигляд хлопцем.

— Ви служите в Домбі, чи не так? — спитав той перший чоловік.

— В конторі Домбі, містере Клерке, — одказав хлопець.

— Ну, то прошу, — сказав містер Клерк.

Скорившись вказівному пальцеві містера Клерка, хлопець рушив до Флоренс, уявлення не маючи, що йому з нею робити. Але Флоренс, якій відлягло від серця, коли вона збагнула з розмови, що кінець її пригод уже близько, і яка й зовсім заспокоїлась, глянувши на те веселе молоде обличчя, підбігла до хлопця, позбувшись дорогою одного черевика, і обіруч схопила його за руку

— Мене загубили, — сказала Флоренс.

— Загубили!? — вигукнув хлопець.

— Так. Мене загубили сьогодні вранці далеко звідси... позабирали моє вбрання... все, що на мені, те все не моє... я звуся Флоренс Домбі... я єдина сестра свого маленького брата... і... о, прошу, прошу, допоможіть мені — вибухнула плачем Флоренс, даючи цілковиту волю своїм дитячим почуттям, які стримувала так довго. Нужденний її капелюшок зсунувся з голови, і волосся розсипалося довкола обличчя, викликаючи німе захоплення і жаль у юного Уолтера, що доводився небожем Соломону Джілсу, майстрові корабельних інструментів.

Містер Клерк остовпів з подиву, промимривши: "Ну, таке я на цій пристані бачу вперше", а Уолтер підняв черевика і взув його на маленьку ніжку, наче принц Попелюшці. Потім він перекинув кролячу шкірку через ліву руку, подав праву дівчинці й відчув себе не те що Діком Уїттінгтоном — це занадто бліде порівняння, — а святим Георгом Англійським з мертвим драконом біля ніг.

— Не плачте, міс Домбі! — сказав Уолтер із запалом. — Це ж просто диво, що я нагодився тут. Тепер ви в такій безпеці, якби вас охороняв цілий загін найдобріших військових матросів. Не плачте ж бо!

— Більше не буду, — сказала Флоренс. — Це я з радощів плачу.

"З радощів плаче! — подумав Уолтер. — І причина тому — я".

— Ходімо, міс Домбі,— сказав він уголос. — О, й другий черевичок загубили! Візьміть-но мої, міс Домбі.

— Ні, ні, ні,— спинила його Флоренс у процесі гарячкового стягування черевика. — У цих мені краще. Вони цілком добрі.

— Ай правда, — погодився Уолтер, зиркнувши на її стопу, — мої ж на цілу милю довші. І що це я придумав? У моїх ви б і кроку не ступили. Ходімо, міс Домбі. І хай-но якийсь негідник посміє скривдити вас!

Отож Уолтер, вельми грізний на виду, повів за собою вельми щасливу Флоренс, і, взявшись під руки, йшли вони вулицями, цілковито байдужі до здивованих поглядів, що їх вони викликали або могли викликати по дорозі.

Сутеніло; спустився туман і почало накрапати. Та вони не звертали на це ніякої уваги, поринувши уявою в останні пригоди дівчинки, про які та оповідала із властивою її віковій щирістю й довір'ям, а Уолтер слухав так, ніби з брудної, заболоченої набережної Темзи вони перенеслися під лапате листя крислатих дерев якогось тропічного острова. Так принаймні йому видавалося.

— А далеко ще нам іти? — спитала нарешті Флоренс звівши очі на свого супутника.

— А! — мовив Уолтер, спиняючись. — Чекайте, — де це ми? О, знаю! Тільки ж контора зараз зачинена, міс Домбі. Там нікого немає. Містер Домбі давно вже пішов додому. Я думаю, нам теж треба йти додому... або стривайте. Може, заїдемо до мого дядька, де я живу?.. Це зовсім близько... а я візьму кеб і поїду до вас, — скажу, що ви здорові й привезу щось одягтися. Хіба так не буде краще?

— Я думаю, буде, — відповіла Флоренс. — А ви? Як ви думаєте?

Поки вони отак гадали, стоячи на вулиці, повз них пройшов якийсь чоловік. Він кинув оком на Уолтера і, здавалося, впізнав його, але потім, видно, вирішив, що помилився, і пішов собі далі.

— По-моєму, це містер Турбот, — сказав Уолтер, — з нашої фірми. Тільки не той Турбот, що завідує, міс Домбі, а другий — молодший. Гей! Містере Турбот!

— Уолтере Гей? — спинився той, обертаючись. — Я був очам не повірив, уздрівши вас у такій чудній компанії.

Чоловік цей, стоячи під ліхтарем і здивовано прислухаючись до квапливої Уолтерової розповіді, становив різкий контраст з двома юними особами навпроти, що трималися попід руки. Він був не старий, але волосся мав зовсім сиве, плечі згорблені, наче його гнув додолу якийсь тягар, а виснажене журне обличчя поорали глибокі борозни. Близк очей, вираз лица, самий голос його були якісь притлумлені, пригаслі, немов душа його спопеліла. На ньому був пристойний, хоч і скромний чорний костюм, але й вбрання його, вписуючись у загальний образ, здавалося, знічено тулиться до тіла у вияві тужного благання, яким з голови до п'ят просяк цей самотній чоловік, — благання, щоб ніхто не бачив і не поділяв його принижень.

Усе ж інтерес до юності та її сподівань не загас у нім разом із іншими жаринками душі. Він з неабиякою симпатією дивився на чесне обличчя хлопця, поки той говорив,

хоч у погляді його мигтіли співчуття та неспокій, дарма що він намагався приховати їх. Коли, наостанці, Уолтер поставив йому те саме запитання, що й Флоренс, Турбот і далі не зводив з нього співчутливого погляду, ніби читав на обличчі хлопця долю, що ніяк не в'язалася з теперішнім його веселим настроєм.

— Що ж ви радите, містере Турбот? — напосідав, посміхаючись, Уолтер. — Ви ж бо завжди даєте мені добрі поради, коли говорите зі мною. Правда, таке буває нечасто.

— Я вважаю, що ваш план — найкращий, — відповів той, перебігаючи очима з Уолтера на Флоренс і назад.

— Містере Турбот! — прояснів раптом Уолтер, якому прийшла в голову розкішна ідея. — Знаєте що? Це ж і вам може пригодиться. Їдьте ви до містера Домбі й перекажіть йому щасливу новину. Це, мабуть, стане вам у пригоді, сер. Я залишуся вдома, а ви їдьте.

— Я? — здивувався той.

— Ви. А чому б ні, містере Турбот! — сказав хлопець.

Турбот у відповідь лише потиснув йому руку, — здавалося, він і це робив, соромлячись і навіть з острахом, — та, побажавши на добраніч і порадивши не баритися, подався своєю дорогою.

— Ходімо, міс Флоренс, — сказав, дивлячись услід йому, Уолтер, і вони рушили теж. — Ходімо чимшвидше до мого дядька. Чи чули ви коли, щоб містер Домбі говорив щось про Турбота молодшого?

— Ні,— тихо відповіла дівчинка, — я рідко чую, як тато говорить.

"А, правда! то сором лише для нього", — подумав Уолтер.

По хвилинній мовчанці, під час якої він крадькома розглядав миле личко поруч себе, його по-хлоп'ячому жваві та непосидючі думки перестрибнули на іншу тему, а що Флоренс знову загубила свого жалюгідного черевика, то він запропонував однести її до дядька на руках. Дівчинка, хоч яка втомлена, зі сміхом відхилила цю пропозицію, кажучи, що він її не втримає. До дерев'яного мічмана було вже недалеко. Уолтер заходився розповідати про морські аварії та інші зворушливі випадки, коли хлопці, молодші за нього, рятували й виносили на руках дівчат, старших за Флоренс, і балачка була саме в розпалі, коли вони підійшли до крамниці майстра корабельних інструментів.

— Гей, дядьку Соле! — загукав Уолтер, вриваючись у крамницю, і, ледве переводячи дух, посипав без ладу словами — як, зрештою, впродовж цілого вечора: — Оце так дивна пригода! Ось донька містера Домбі, вона загубилася на вулиці, і їй відібрала весь одяг якась стара відьма... і я знайшов її... і привів одпочити в нашій вітальні... дивіться!

— Великий боже! — сказав дядько Сол і сперся на свою улюблену скриньку з компасом. — Не може бути! Ні, я...

— Ні ви, ні ніхто, — перебив йому мову Уолтер, наперед угадуючи решту. — Ніхто не повірив би! Ніхто і не зміг би повірити! Ну, допоможіть же, дядечку, суньмо цю канапу до каміна. Добре, дядю Соле? Обережно — тарілки! Дайте їй чогось попоїсти, добре,

дядечку? Скиньте черевички, міс Флоренс... ноги на решітку... хай обсохнуть... ач, які мокрі... Оце так пригода, дядю, га? Боже милий, я весь горю!

Соломон Джілс теж аж пашів співчуттям і надмірним подивом. Він гладив Флоренс по голові, примушував її їсти, примушував пити, розтирав їй підощви нагрітою над каміном хустинкою, пас очима та слухав швидкого, як паротяг, небожа і розумів лише те, що цей палкий юний джентльмен безперестанку натикається на нього, метушиться по кімнаті, намагаючись зробити двадцять справ нараз, і не робить фактично нічого.

— Ви заждіть хвилинку, дядю, — мовив Уолтер, схопивши свічку. — Я миттю збігаю нагору, переодягнуся і тоді піду. Ну, скажіть, — хіба ж це не дивна пригода?

— Дорогий мій хлопче, — відповів Соломон, що з окулярами на лобі й величезним хронометром у кишені метався від Флоренс на канапі до свого небожа у всіх кутках вітальні, — це найнезвичайніша...

— Та ні... прошу, дядю... прошу, міс Флоренс... обід же, знаєте... дядю...

— Так, так, — скрикнув Соломон Джілс і зараз же одрізав од баранячої ноги такого куска, немов збирався нагодувати велетня. — Я подбаю про неї, Уоле! Я розумію! Бідна дитина! Певне, зголодніла. Ти йди, одягайся. Боже мій! Сер. Річард Уїттінгтон, тричі лорд-мер міста Лондона!

Уолтерові не треба було багато часу, щоб піднятися на своє низеньке горище й спуститися звідти, а все ж Флоренс, знемагаючи від втоми, встигла задрімати біля вогню. Цієї перерви, яка тривала лише кілька хвилин, було аж задосить для Соломона Джілса, щоб заспокоїтись і створити для неї такий-сякий затишок — притемнити кімнату й відгородити канапу ширмою від вогню. Коли хлопець повернувся, Флоренс уже спала солодким сном.

— Знаменито! — шепнув він, обіймаючи Соломона так, ідо той аж змінився на лиці. — Ну, я пішов. Тільки скоринку хліба прихоплю, бо я дуже голодний... і... не будіть її, дядю Соле.

— Ні, ні, — запевнив Соломон. — А гарна дівчинка.

— Аякже — "гарна"! — скрикнув Уолтер. — Та я зроду такої не бачив! Ну, я пішов.

— От і добре, — з полегкістю сказав Соломон.

— Гей, дядю Соле, — знов гукнув його Уолтер, встромивши голову в двері.

— Ти ще тут? — сказав Соломон.

— Який у неї вигляд?

— Найщасливіший.

— Знаменито! Ну, то я пішов.

— Сподіваюся, — сказав до себе Соломон.

— Гей, дядю Соле, — вдруге з'явився у дверях Уолтер.

— Він і досі тут! — промовив Соломон.

— Ми стріли на вулиці містера Турбота-молодшого. Сьогодні він ще чудніший, ніж завжди. Попрощався зі мною, але йшов слідом — такий дивак! — бо, коли я озирнувся коло самої нашої крамниці, він спокійнісінько пішов собі назад, ніби слуга, що відвів мене додому, або вірний собака. А який у неї тепер вигляд, дядю?

— Точнісінько такий, як і був, Уоле, — відповів дядько Сол.

— Добре. Все гаразд. То я пішов.

Цього разу він і справді пішов, а Соломон Джілс, якому перехотілося обідати, сів по той бік каміна і, дивлячись на сплячу Флоренс, почав будувати надхмарні замки найфантастичнішої архітектури. У присмерку, серед усіх цих інструментів, у своєму картузі й костюмі кавового кольору він скидався на чаклуна, що навіює дитині чарівний сон.

Тим часом Уолтер наближався до будинку містера Домбі зі швидкістю, на яку здатен не кожен кінь, щойно випущений зі стійла, і все-таки що дві-три хвилини нетерпляче вистромляв голову у вікно, посилаючи докори візникові. Діставшись мети своєї подорожі, він виплигнув з кеба, захекано пояснив служникові, чого він приїхав, і пішов слідом за ним просто до бібліотеки, звідки долинав неабиякий гамір і де зібралися містер Домбі, його сестра, міс Токс, Річардс і Ніппер.

— Я перепрошую, сер, — сказав Уолтер, кидаючись до містера Домбі, — але я щасливий повідомити вас, що все гаразд! Міс Домбі знайшлася!

Цей хлопчина з відкритим обличчям, розкуйовдженим волоссям та променистими очима, що аж задихався з радощів та збудження, здавався цілковитою протилежністю містера Домбі, зануреного в крісло навпроти.

— Казав же я, Луїзо, що вона знайдеться, — мовив містер Домбі, ледь глянувши через плече на даму, що плакала в парі з міс Токс. — Перекажіть слугам, хай більше не шукають. Хлопець, що приніс нам цю звістку, — це Гей, з нашої контори. Як же знайшлася моя дочка, сер? Я знаю, як вона загубилася, — тут він велично глянув на Річардс, — але як знайшлася? Хто її знайшов?

— Гадаю, що я, сер, — скромно відповів Уолтер, — власне, я не можу твердити, що ця честь повністю належить мені, але я виявився тим щасливим знаряддям...

— Що ви хочете сказати, сер? — перебив містер Домбі, в якого природна радість та гордощі хлопця викликали інстинктивну відразу. — Що це значить: не можете твердити? І яке щасливе знаряддя? Говоріть чітко й до ладу, прошу вас.

Несила була Уолтерові говорити до ладу, та ще в такому захekanому стані, але він як міг пояснив усе, що сталося, і чому він приїхав сам.

— Чуєте, дівчино? — суворим тоном звернувся містер Домбі до чорноокої. — Візьміть що потрібно і зараз же їдьте з цим юнаком по міс Флоренс. Нагороду дістанете завтра, Гею.

— О, дякую, сер, — сказав Уолтер. — Ви вельми ласкаві. Але, запевняю вас, я й не мислив про нагороду, сер.

— Ви ще молодий, — різко й майже гнівно мовив містер Домбі, — і те, що ви собі мислите, чи вдаєте, що мислите, не має жодного значення. Ви добре зробили, сер. Робіть так і далі. Луїзо, будь ласка, дай хлопцеві вина.

Містер Домбі з незичливістю в погляді стежив за Уолтером Геєм, що під проводом місис Чік залишив бібліотеку, і, можливо, той погляд так само неприязно стежив і далі за хлопцем, коли він їхав, разом з Сюзанною Ніппер, до крамниці свого дядька.

Там виявилося, що Флоренс, освіживши після сну, встигла пообідати й була рада нагоді ближче познайомитись із Соломоном Джілсом, з яким у неї зав'язалися найкращі приятельські стосунки. Чорноока дівчина (яка виплакала стільки сліз, що її слід було б назвати червоноокою, а зараз була мовчазна та пригнічена) без слова докору, а чи догани схопила Флоренс в обійми, вчинивши ледь не істерику. Потім, обернувши для цього виняткового випадку вітальню на будуар, вона старанно вбрала дівчинку в її власний одяг і зробила з неї Домбі, наскільки цьому дозволяли природні прикмети її вихованки.

— На добраніч! — сказала Флоренс, підбігаючи до Соломона. — Ви були такі ласкаві до мене.

Старий Соломон сповнився захватом і розцілував її, як рідну онуку.

— На добраніч, Уолтере! На все краще! — мовила Флоренс.

— На все краще! — відповів Уолтер, протягаючи їй обидві руки.

— Я ніколи не забуду вас, — сказала Флоренс. — Справді, ніколи. На все краще, Уолтере!

У безневинному пориві вдячності дитина підвела до нього обличчя, а Уолтер, на хвилю схилившись до неї, геть спаленів і, збентежившись, глипнув на дядька Сола.

— А де Уолтер? Прощайте, Уолтере! На добраніч, Уолтере! Дайте руку, Уолтере! — гукала й гукала Флоренс, вже сидючи з нянькою в кареті. Нарешті карета від'їхала, Уолтер, стоячи на порозі, весело махав хусточкою їй услід, а дерев'яний мічман у нього за спиною теж, здавалося, дивився лише на неї, не звертаючи ніякої уваги на інші екіпажі.

До оселі містера Домбі добулися швидко, в бібліотеці знову знявся гамір, і карету знову затримано — "для місіс Річардс", як лиховісно шепнула Сюзанні одна з подруг.

Поява загубленої дівчинки справила в бібліотеці помітне, але не занадто велике враження. Містер Домбі, якого взагалі ніщо не вражало, поцілував її один раз у лоб і порадив більше не тікати й не ходити нікуди з непевними людьми. Місіс Чік припинила свої плачі з приводу зіпсутості натури людської, що проступає навіть тоді, коли Благодійні Точильники вказують їй праведний путь, і зустріла дівчинку привітанням, — правда, без того запалу, яким годилося б зустрічати довершених Домбі. Міс Токс виявила свої почуття за зразками, що їх бачила перед собою. І тільки Річардс, злочинниця Річардс, дала волю щирим словам, що йшли від самого серця, і прихилила до грудей ту заблукану голівку, мовби дійсно любила її.

— Ах, Річардс, — зітхнула місіс Чік, — було б куди приємніше для тих, хто хоче бачити добро у ближньому своєму, і багато пристойніше з вашого боку, якби ви вчасно виявили відповідні почуття, а не тепер, коли бідне немовля мусить через вас зарано позбутися свого природного харчу.

— Відірватися від одного, спільного для всіх джерела, — плачливим тоном додала міс Токс.

— Якби то я була невдячна, Річардс, — урочисто мовила місіс Чік, — і якби я міркувала, як ви, то я неминуче відчула б, що форма Благодійного Точильника іде на

шкоду моєму синові, а виховання калічить його!

Правду сказавши — тільки місіс Чік не знала цього — форма уже пошкодила хлопцеві, а щодо виховання, то, може, й корисне в дальшому, воно до цього часу складалося зі стусанів та ридань.

— Луїзо, — перепинив її містер Домбі,— твої зауваження вже недоречні. Жінку вже звільнили і розплатилися з нею. Ви покидаєте цей дім тому, що водили мого сина... мого сина! — містер Домбі з притиском повторив два останні слова, — водили мого сина по закутках і в таке товариство, про яке годі згадати без трепету. Щодо випадку з міс Флоренс сьогодні вранці, то я, певною мірою, вважаю його щасливим, бо без нього я ніколи й не довідався б, — ви, звичайно, б мовчали, — про ваш злочин. Я гадаю, Луїзо, що друга нянька, оскільки вона набагато молодша, — тут міс Ніппер голосно схлипнула, — перебувала під чужим впливом, тож не така винна і може залишитись. Скажи, будь ласка, щоб візникові сплатили за проїзд до... — містер Домбі спинився, вагаючись, — до Оленячих Садів.

Поллі попростувала до дверей, а Флоренс, учепившись їй за сукню, розпачливо закричала, благаючи її не відходити. То був ніж у бундючне батьківське серце й стріла в його мозок — бачити, як плоть і кров, що їх він не міг не визнати за свої, так линула до ниці, чужої жінки, а він був тому стороннім свідком! Йому, звичайно, не дуже боліло, до кого повертається чи від кого відвертається його дочка, але те ж саме могло трапитись і з його сином!

В усякому разі, син його гірко плакав тої ночі. Адже бідний Поль мав більше підстав для плачу, ніж багато хто з дітей його віку. Він-бо втратив свою другу матір — першу, яку сам пізнав, — через такий же несподіваний удар, як і той, що потьмарив був початок його життя. І той же удар позбавив вірного й доброго друга його сестру, що так і заснула, обливаючись сльозами. Але мова в нас не про те. Тож не будемо марнувати слів.

Розділ сьомий

ПОГЛЯД З ВИСОТИ ПТАШИНОГО ЛЕТУ НА ОСЕЛЮ МІС ТОКС І НА ЇЇ СЕРДЕЧНІ СПРАВИ

Міс Токс мешкала в невеликому темному будиночку, що колись, за найдавніших часів англійської історії, втиснувся в аристократичну ділянку лондонського Уест-Енду і тулився там у тіні, неначе бідний родич великої вулиці, що проходила тут же, за рогом, оточений великими кам'яницями, які холодно поглядали на нього. Закуток цей — і не двір, і не подвір'я — був найпохмуріший з усіх можливих закутків, де тривожно відлунював стукіт у будь-чій двері. Звалася ця відлюдна місцина, де між бруківкою росла трава, Принцесиним Майданом. На Принцесиному Майдані стояла Принцесина Каплиця з деренчливим дзвоном, куди на недільну відправу сходилися інколи чоловік двадцять п'ять. Була тут і пивничка "Під Принцесиним Гербом", до якої вчащали вишукані лакеї. Перед пивничкою, за ґратами, стояв паланкін, хоч ніхто не пам'ятав, щоб його коли-небудь виносили звідти, а погожими ранками на кожному шпичакові (що їх у ґратах, за підрахунком міс Токс, було аж сорок вісім) з'являвся олов'яний

кухоль.

Поруч із будинком міс Токс на Принцесиному Майдані стояв ще один приватний будинок, — не кажучи про величезні ворота з парою величезних молотків у вигляді лев'ячих голів, — їх ніколи не відчиняли, і вважалося, що то був колись в'їзд до чиїхось стаєнь. на Принцесиному Майдані і справді тхнуло стайнею. Із спальні міс Токс, що виходила вікнами на задвірок, було видно стаєнний двір, де конюхи за всякою роботою помагали собі несамовитим галасом і де на стінах, знадвору, неначе Макбетові знамена, завжди були порозвішувані найінтимніші частини туалету, що належали візникам, їхнім дружинам та дітям.

Власником другого будинку на Принцесиному Майдані був колишній дворецький, одружений з економкою, що винаймав мебльовані кімнати одному самотньому джентльменові, а саме вирлоокому майорові з синюшною шкірою й дерев'яними рисами обличчя, в зовнішності якого міс Токс, за її ж словами, вбачала "щось воістину військове". Між майором і міс Токс існував обмін газетами та брошурами і подібні до цього платонічні взаємини, що підтримувалися через посередництво темношкірого денщика, якого міс Токс називала "тубільцем", не пов'язуючи з цим словом жодного географічного уявлення,

Мабуть, у цілому світі не було таких тісних сіней та; сходів, як у будинку міс Токс. Мабуть, взятий у цілому, від димаря до порога, це був найневигідніший і найкривобокіший дімок в Англії. Зате, як казала міс Токс — "що за розташування!" Взимку денного світла було в ньому обмаль, сонце не зазірало туди й за найкращої пори року, про повітря годі й згадувати, вуличного руху — ніякого. І все ж міс Токс казала: "що за розташування!" Так само казав і синюшний вирлооккий майор. Він пишався Принцесиним Майданом, і в своєму клубі при першій-ліпшій нагоді переводив розмову на когось із вельможних осіб за рогом, аби мати приємність підкреслити, що він йому сусіда.

Миршавий будинок, де мешкала міс Токс, був її власністю і дістався їй у спадок від покійного власника медальйончика, що скидався на сумнівний самородок, — мініатюрний портрет його в напудреній перуці з косицею урівноважував рукавичку для чайника, що висіла з протилежного боку каміна. Більша частина меблів теж була з часів напудрених перук з косицями, в тім числі грілка для тарілок, що геть захиріла і, розповзаючись на своїх чотирьох ніжках, потрапляла всім під ноги, та старомодний клавесин, розмальований віночком пахучого горошку, що обвивав ім'я майстра.

Хоча майор Бегсток досяг того, що в красному письменстві зоветься перевалом життя, і продовжував путь униз майже без шиї, з парою потужних щелеп, обвислими слонячими вухами, а його очі й обличчя, описані вище, вказували на стан штучного збудження, він неабияк пишався тим, що викликав інтерес міс Токс, і тішив своє самолюбство думкою, що ця, як він вважав, прекрасна жінка накидає на нього оком. На це він не раз натякав у своєму клубі, виголошуючи жартівливі тиради, де за головну дійову особу правив старий Джо Бегсток, старий Джой Бегсток, старий Дж. Бегсток, старий Джош Бегсток і так далі. Бо треба зазначити, що фортецею і опорою

майорового гумору було його панібратське поводження з власним ім'ям.

— Джой Бі, сер, — казав, майор, вимахуючи ціпочком, — вартий дюжини таких, як ви. Було б вас більше таких, з Бегстоковою закваскою, ви б лиха не знали. Старому Джо, сер, не треба далеко ходити по дружину, навіть тепер, якби йому цього забаглося. Але він безсердечний, той Джо; він непідступний, сер, непідступний і збіса хитрющий! — Після, такої заяви чути було сопіння, синя шкіра майора ставала фіолетовою, а очі виричувались ще більше й конвульсійно здригалися.

Попри все оте вільнодумне самовихваляння, майор таки був егоїстом. Навряд чи знайшлася б особа з егоїстичнішим серцем, або, вірніше, — шлунком, бо останнім органом він був наділений більш очевидно, ніж першим. Майорові й на думку не спадало, що хтось його може не помітити чи знехтувати; і тим паче був він далекий від думки, що його зможе не помітити або знехтувати міс Токс.

Виявилось, проте, що міс Токс його забула — поволі, потрохи забула. Почала вона забувати після того, як відкрила родину Тудлів; поволі забувала аж до самих хрестин, а далі процент забування зростав уже кожного дня. Хтось або щось заступило майора як об'єкт її інтересу.

— Доброго ранку, мадам, — привітався майор, перестрівши міс Токс на Принцесиному Майдані через кілька тижнів після подій, описаних у попередньому розділі.

— Доброго ранку, сер, — дуже холодно відповіла міс Токс.

— Джо Бегсток, мадам, — зі звичайною своєю галантністю зауважив майор, — довгий час не мав щастя вклонитися вам, забачивши вас у вікні. З Джо суворо обійшлися, мадам. Його сонце за хмарами.

Міс Токс нахилила голову, але знов-таки цуже холодно.

— Може, сонечка Джо не було в місті, мадам? — спитав майор.

— Мене? В місті? О, ні, я в місті весь час, — сказала міс Токс. — Тільки я була дуже зайнята. Майже весь свій час я віддаю одним дуже мені близьким приятелям. Боюсь, що й тепер його не маю. Бувайте здорові, сер!

І міс Токс своєю урочою ходою зникла з Принцесиного Майдану, а майор стояв, дивлячися їй услід, синіший ніж завжди, і бурмотів щось не вельми люб'язне.

— Оце так-так, хай йому біс! — мовив майор, обводячи своїми краб'ячими очима Принцесин Майдан і звертаючись до його запашного повітря. — Півроку тому ця жінка любила кожен слід на землі, залишений Джоном Бегстоком. І що б воно означало?

Поміркувавши трохи, майор вирішив, що це не інакше, як пастка на чоловіків, що все це — змова і хитрощі, і що міс Токс наставляє на нього сильце... "Але ви не впіймаєте Джо, мадам, — сказав майор. — Він непідступний, цей Дж. Б., мадам, — непідступний, і збіса хитрющий!", — і розважав отак, підхихикуючи, аж до кінця цього дня.

Та минув цей день і багато інших, а міс Токс не звертала на майора ніякої уваги і навіть не думала про нього. Раніш вона мала звичку мимохіть визирати в котресь із темних віконець і, червоніючи, відповідати на поклони майора. Тепер же вона зовсім не

давала майорові такої нагоди і навіть не цікавилась, дивиться він в її бік чи ні. Сталися ще й інші зміни. Ховаючись у сутіні своїх власних апартаментів, майор спостеріг, що в будинку міс Токс зробилося ніби ще чепурніше. Для старої канарки куплено нову позолочену клітку; на столах і камінній полиці з'явилися вирізані з кольорового паперу та картону прикраси; на підвіконнях зненацька виросла одна чи дві квітки; міс Токс почала вправлятися у грі на клавесині; гірлянда з пахучого горошку раз у раз була на видноті, а над нею пишалися в нотному зошиті Копенгагенський і Пташиний вальси, власноруч переписані міс Токс.

Понад і попри все це міс Токс вже довший час з великим смаком і ретельністю одягалася в напівжалобу, і саме це допомагало майорові розв'язати його проблему він-бо вирішив, що міс Токс дістала невеличку спадщину й тому загорділа.

На другий день після того як він заспокоїв душу цим відкриттям, майор, сидючи за сніданком, побачив у вітальні міс Токс таку чудну й разючу картину, що на якийсь час прикипів до стільця, а тоді кинувся в сусідню кімнату, повернувся з театральним біноклем і кілька хвилин пильно дивився в нього.

— Це — маленька дитина, сер, — сказав майор, опускаючи бінокль. — Закладаюся на п'ятдесят тисяч фунтів.

Майор не міг забути цього видовиська. Він міг лише свистіти й вирячуватись так, що проти теперішніх колишні баньки здавалися запалими в очниці. День за днем, по три, чотири рази на тиждень дитина з'являлася знову. Майор вирячував очі й свистів. Тепер він був самотній на Принцесиному Майдані. Міс Токс перестала думати про нього. Синів він чи чорнів — їй те було байдуже.

Незмінність, із якою міс Токс йшла з Принцесиного Майдану по дитя та його мамку, поверталася з ними, з-нову відходила і приходила з ними, завжди при них, як невсипущий страж, ревність, із якою вона сама годувала та, пестила дитя, гралася з ним і заморожувала його юну кров виконанням деяких мелодій на клавесині, були надзвичайні. Десь у той же таки час у неї з'явилася пристрасть до милування якимось браслетом, а також місяцем, що над ним вона проводила тривалі спостереження з вікна своєї спальні. Та на що б міс Токс не дивилася — на сонце, місяць, зорі чи браслет, — на майора вона більше не дивилася. І майор свистів, лупав очима, дивувався, вештався по кімнатах і не міг нічого зрозуміти.

— Ви остаточно завоюєте серце мого брата. І це — достеменно правда, моя любя, — сказала одного дня місіс Чік.

Міс Токс зблідла.

— Він дедалі більше стає схожий на батька Поля, — зауважила місіс Чік.

Міс Токс замість відповіді вхопила маленького Поля на руки і своїми пестощами геть зіжмакала й сплющила його чепчик.

— А чи схожий він на матір, з якою ви, моя любя, хотіли познайомити мене? — спитала міс Токс.

— Ні, анітрохи, — відповіла Луїза.

— А вона... вона була гарна, правда? — затинаючись, мовила міс Токс.

— Гарна? Бідолашна Фанні була цікава жінка, — подумавши хвилинку, сказала місіс Чік. — Безперечно, цікава. Чого у неї не було — то це владної вдачі, сотого відчуття вищості, якого слід було б сподіватися від дружини мого брата. Не мала вона й тієї сили та твердості духу, що потрібні з таким чоловіком.

Міс Токс глибоко зітхнула.

— Але вона була дуже мила, — закінчила місіс Чік, — надзвичайно мила. І збиралася... Ох, які вона мала наміри, бідолашна Фанні!

— Янгол! — скрикнула міс Токс, звертаючись до маленького Поля. — Викапаний портрет свого татка!

Якби майор міг знати, скільки надій та сподівань, яка безліч планів та проектів пов'язувалися з цим немовлям; коли б він міг бачити, як усе це крутилось у безладному вирі круг пожмаканого чепчика маленького, несвідомого Поля, він справді мав би право вирячити очі. Може, тоді, серед цього хаосу він розпізнав би кілька честолобних округин, що належали міс Токс, і зрозумів би, який же непевний капітал укладала ця леді у фірму "Домбі і Син".

Якби сам Поль, прокинувшись уночі, міг довкола свого ліжечка побачити бліді привиди мрій, що їх снували про нього інші, він би теж мав підстави вирячити очі. Але малий спав і не тямив нічого ні про добрі наміри міс Токс, ні про подив майора, ні про передчасні злигодні своєї сестри, ні про суворі видива свого батька. Він не знав навіть, що на землі існує Домбі чи Син.

Розділ восьмий

ПРО ДАЛЬШЕ ЗРОСТАННЯ ПОЛЯ І ЙОГО ВДАЧУ

Під чуйним і недремним оком Часу — ще одного майора — сні Поля потроху мінялися. У них проникало дедалі більше світла, сновидіння дедалі ставали чистіші й виразніші, щораз густіший рій речей та вражень оточував його в хвилини спочинку. І так з немовляти виріс малий Домбі, що ходив, балакав і з усього чудувався.

Після гріхопадіння і вигнання Річардс дитячу кімнату передали у відання цілої комісії, як то буває в громадській установі, коли не можуть знайти одного Атланта, що узяв би її на себе. Комісія, звичайно, складалася з місіс Чік та міс Токс, які віддавалися своїм обов'язкам з таким запалом, що майор Бегсток день у день počував себе більше занедбаним, а містер Чік, позбавлений домашнього нагляду, пустився берега: обідав по клубах та кав'ярнях, три рази явно тхнув тютюном, раз пішов сам до театру, — одне слово, попустив віжки (як висловились місіс Чік) своїх громадських і моральних зобов'язань.

І все ж таки, попри все оте піклування та пильнування, Поль не пашів здоров'ям, як обіцяв був спочатку. Тендітний з природи, він марнів та гибів після відходу своєї мамки і, здавалось, чекав лише нагоди, щоб вислизнути їм з рук і піти шукати небіжку матір. Щоправда, він щасливо оминув цю небезпеку на крутому шляху до змужніння, але й далі гони були важкенькі — з усіма, мов на зло, можливими перешкодами. Кожен зуб був для нього як карколомна загорожа, кожен пухирчик кору — мурована стіна. Він падав з сідла від кожного нападу коклюшу: його валили долі й заливали з головою

хвилі дрібних недуг, що йшли назирцем одна по одній, не даючи йому змоги звестись на ноги. Якось замість молочниці в горлі у нього оселився кровожерний хижак, і навіть вітрянка, незважаючи на свою лагідну назву, пройшлася по ньому ураганом.

Застуда, схоплена під час хрестин, пішла в корінь, уразивши, мабуть, якийсь особливо чутливий орган, що ніяк не міг зігрітися в холодному затишку батька, — в усякому разі, від того дня Поля переслідували самі нещастя. Місіс Уїкем часто казала, що ніколи не бачила аж так покривдженого долею малого.

Місіс Уїкем була дружиною офіціанта, а бути дружиною офіціанта — це майже те саме, що бути вдовою. До вступу її на службу до містера Домбі поставились прихильно, бо здавалося очевидним, що ні вона за кимсь, ні хтось за нею впадати не буде, і її взяли за няньку через день чи два після того, як Поль так раптово був відлучений від груді. Місіс Уїкем була білява жінка з бровами, що завжди пнулися догори, й головою, що завжди хилилася донизу. Вона мала лагідну вдачу й любила, щоб її пожаліли — як любила жаліти себе чи будь-кого на світі. У неї було надзвичайне вміння бачити все в найсумнішому, найжалюгіднішому світлі, наводити різні страхітливі аналогії і діставати з усього цього неабияку втіху.

Навряд чи потрібно казати, що ані найменший натяк на всі оті прикрощі не дійшов до відома величного містера Домбі. Було б дивно, якби хто-небудь у цілім домі — не виключаючи й місіс Чік з міс Токс — наважився бодай би шепнути йому, що з — маленьким Полем не все гаразд. Містер Домбі сказав собі, що його син, як всі інші, мусить перехворіти всіма дитячими хворобами і чим скорше це станеться, тим краще. Міг би він відкупитись від них чи знайти підставну особу, як то роблять при наборі в армію — він би не пошкодував грошей. Але оскільки це було неможливо, то містер Домбі, з властивою йому зарозумілістю, лише дивувався примхливості природи і кожного разу розважав себе думкою, що ось іще одну милю дороги подолано і настільки ж поближчала знаменна кінцева мета. Почуття, яке тепер опанувало його і росло разом з Полем, було нетерпіння — він не міг дочекатися, коли мрії про об'єднану поколіннями могутність переможно здійсняться.

Деякі розумники запевняють, що егоїзм — джерело найпалкішої любові та прив'язань. Від самого початку юний нащадок містера Домбі був для нього настільки важливою часткою його власної величі, тобто (бо це одне і те ж) величі торговельної фірми "Домбі і Син", що батьківські почуття його було видно, мов на долоні, — як і кожну славну красою споруду, — аж до найглибших підмурків. А втім, він любив сина усією любов'ю, на яку був здатний. Коли в глибині його мерзлого серця й було якесь тепле місце, то його посідав маленький Поль, а на крижаній поверхні коли й одбивався якийсь образ, то був образ сина — тільки не немовляти чи дитини, а дорослого сина — "Сина". Ось чому він так нетерпляче поривався до майбутнього, перестрибуючи проміжні щаблі. Ось чому, незважаючи на свою любов, він так мало цікавився ними: йому здавалося, наче життя його дитини зачаровано таким чином, що Поль повинен стати дорослим — тим дорослим Полем, з яким він щодня подумки радився й будував різні плани, немов то була вже дійсність.

Так минуло п'ять років, Поль підріс. Він був гарненький хлопчик, тільки личко мав бліде та задумливе, і це примушувало місіс Уїкем багатозначно похитувати головою і тяжко зітхати. З усього було видно, що владності йому не забракне — його вже тепер аж розпирало від райдужного передчуття власної значущості, якій підпорядковувалися всі і все. Погідної вдачі, інколи він пустував і брикав, як кожна дитина, але іншим разом сидів дивно, по-старечому замислений у своєму крісечку, скидаючись на одну з тих моторошних істот (і розмовляючи як вони) сто й двохсотрічного віку, що ними в казках підмінюють дітей. Він часто зазнавав цих нападів передчасної старості, іноді дуже раптових, нагорі, в дитячій кімнаті, — тоді він казав, що втомився, навіть коли грався з Флоренс чи гарцював з міс Токс у спільній упряжі. І вже зовсім неминуче траплялося це кожного разу, як його крісельце переносили до батькової кімнати, де вони по обіді сиділи разом біля каміна. То була найдивоглядніша пара, яку будь-коли освітлював вогонь у каміні: містер Домбі, врочистий і випростаний, що пильно вдивлявся у полум'я, і його маленька подoba зі старечим обличчям, що так само втопляла очі в червоній глибині, зосереджено і пильно, мов мудрець. Містер Домбі обмірковував складні питання світового характеру, а його маленька подoba поринала в бозна-які химерні мрії, невиразні думки та незв'язні міркування. Містер Домбі не гнувся від надміру крохмалю та пихи: його маленька подoba — внаслідок спадковості й несвідомого мавпування. Обидва — надзвичайно схожі й водночас різке неподібні один до одного.

Одного разу, коли вони вже довгий час сиділи отак мовчки, а містер Домбі виявив, що хлопець не спить, тільки коли цілком випадково завважив відблиск вогню, що самоцвітом іскрів у його зіницях, маленький Поль порушив тишу питанням:

— Тату, а що таке гроші?

Несподіване це запитання так тісно було пов'язане з предметом роздумів містера Домбі, що той навіть трохи розгубився.

— Що таке гроші, Полю? — перепитав він. — Гроші?

— Так, — відповіло дитя, спершися ліктем на бильце крісла і втупивши допитливий погляд в обличчя містера Домбі. — Що таке гроші?

Містер Домбі зніяковів. Він хотів би дати йому вичерпну пояснення, з ужитком термінів "платіжний засіб", "валюта", "девальвація", "вексель", "вексельний курс", "дорогоцінні метали", "ринкова ціна дорогоцінних металів" і таке інше, та, глянувши на крісельце, таке маленьке проти його крісла, вдовольнився тим, що сказав:

— Гроші — це золото, срібло, мідяки, гінеї, шилінги, пенси. Ти знаєш, які вони?

— О, це я знаю, — відповів Поль. — Але я не про це питаюся. Я хочу знати, що таке гроші взагалі. — І — боже милый! — яке ж бо старече обличчя підніс він до батька!

— Що таке гроші взагалі? — повторив містер Домбі, відсуваючись разом з кріслом, щоб краще роздивитись мудрагелика, здатного на такі запитання.

— Я хочу знати, тату, що вони можуть зробити! — пояснив Поль, схрестивши руки (хоч для цього вони булище трохи закороткі) і перебігаючи очима з батька на вогонь і назад.

Містер Домбі тепер уже присунувся й погладив сина по голові.

— Ще дізнаєшся, голубе, — сказав він. — Гроші, Полю, можуть зробити що завгодно. — Він узяв одну його руку і обережно поплескав по ній долонею.

Але Поль чимшвидше визволив руку і потер нею об бильце крісла — немов увесь його розум містився у цій долоньці, і він хотів нагострити його — і, знову втупивши очі в огонь, наче той був йому порадиником, по короткій мовчанці повторив:

— Що завгодно, тату?

— Так, — що завгодно. Майже, — поправився містер Домбі.

— Що завгодно значить — усе, тату. Так? — спитав син, не дочувши, а може, не зрозумівши батькової поправки.

— Так, — ствердив містер Домбі.

— Чому ж тоді вони не врятували мою маму? — мовило дитя. — Вони жорстокі, правда?

— Жорстокі! — повторив містер Домбі і поправив краватку, немов заперечуючи таку думку. — Ні, щось добре не може бути жорстоким.

— Якщо вони добрі і можуть усе зробити, — сказала дитина, замислено дивлячись у вогонь, — то хотів би я знати, чому вони не врятували мою маму.

Цього разу він уже не поставив питання, мабуть, з дитячою кмітливістю збагнувши, що питання було б неприємне для батька. Він тільки повторив уголос думку, що цікавила й турбувала його віддавна, і сидів, спершись підборіддям на руку та поглядаючи в камін, ніби чекав відповіді від вогню.

Містер Домбі опам'ятався від подиву (щоб не сказати переляку, бо хлопець уперше завів мову про матір, дарма що вони сиділи отак щовечора) і заходився пояснювати, що гроші, хоч які вони могутні і хоч як їх належить шанувати, не можуть зберегти життя тому, хто має померти; і що всі люди, навіть ті з Сіті, хоч які вюни багатії, всі мусять умерти. Гроші, проте, роблять так, що нас поважають, бояться, шанують, запобігають перед нами, захоплюються нами, гроші роблять нас могутніми й знаменитими в очах усіх і часто допомагають нам уникати смерті. Завдяки їм, приміром, мама Поля користувалася послугами містера Пілкінса, який приходить і до Поля, а також славетного доктора Паркера Пепса, якого Поль не знає. Отак гроші роблять усе — усе, що лиш можна зробити. Це й багато чого іншого містер Домбі втовкмачував своєму синові, а той уважно слухав і, здавалося, зрозумів більшу частину сказаного.

— А чи можуть вони зробити мене сильним і здоровим, тату? — спитав Поль, помовчавши трохи й потираючи свої хиряві рученята.

— Навіщо? Хіба ж ти й так не досить сильний і здоровий? — сказав містер Домбі.

Ох, і знову оте старече личко, — наполовину сумне, наполовину лукаве!

— В тебе здоров'я і сили не менше, ніж в інших дітей твого віку, — додав містер Домбі.

— Флоренс, правда, старша за мене, і я добре знаю, що я не такий сильний і не такий здоровий, як Флоренс, — відказав хлопець. — Але думаю, що коли Флоренс була така маленька, як я, вона гралася довше, ніж я, і не втомлювалась. Я іноді так

втомлююсь, — признався Поль, гриючи руки проти вогню й приглядаючись до камінної решітки, ніби там духи розігрували лялькову виставу, — і мені так болять кістки (Уїкем каже, це кістки болять), що я не знаю, куди мені дітися.

— Ну, та це ж увечері,— зауважив містер Домбі, підсуваючись ближче до сина й ніжно його пригортаючи. — Ввечері всі діти стомлені, зате добре сплять уночі.

— Ні, не тільки ввечері, тату, — відповіло дитя, — так буває і вдень. Я тоді приляжу на коліна до Флоренс, і вона мені співає. А вночі потім мені таке сниться!

І він знову поставив руки до вогню, дивлячись на них задумливо, наче старий дід або малий домовичок.

Містер Домбі був настільки приголомшений, зняковілий і без найменшого уявлення, як далі повести розмову, що просто сидів і дивився на сина, не відриваючи руки від його плеча, мовби її там тримало магнітом. Раз він простяг був другу руку й на мить повернув до себе задумане личко. Та не встиг він прийняти руку, як личко знову обернулось до вогню і залишалося так, доки прийшла нянька, щоб забрати хлопця до ліжка.

— Я хочу, щоб мене Флоренс забрала, — сказав Поль.

— Ви не підете з вашою бідолашною Уїкем, містере Полю? — стражденним тоном запиталася нянька.

— Ні, не піду, — відповів Поль і знову застиг у своєму крісельці з виглядом господаря дому.

Попрохавши в бога благословення для його невинності, місіс Уїкем пішла, а натомість з'явилася Флоренс. Хлопець ту ж мить, охоче і радісно підхопився з місця і, віддаючи батькові на добраніч, підвів до нього таке повеселіле, таке помолоділе й таке справді дитяче обличчя, що містер Домбі й здивувався з цієї переміни, й заспокоївся нею.

Коли діти вийшли, містер Домбі почув раптом ніжний голосок і, пригадавши, як Поль розповідав, що сестра йому співає, з цікавістю відчинив двері, визирнув і прислухався. Флоренс, тримаючи малого на руках, піднімалася високими, розлогими й порожніми сходами, час до часу спиняючись, аби перепочити. Голова хлопчика лежала на її плечі, рука повивала шию. Дівчинка весь час співала, а Поль інколи ледве чутно підспівував. Містер Домбі дивився їм услід, аж обоє щезнули йому з очей, а він усе стояв і дивився, доки мляве проміння місяця, що тоскно замерехтіло у скляному дашку над сходами, повернуло його назад до кімнати.

Наступного дня до обіду було запрошено для наради місіс Чік і міс Токс. Коли прибрали скатертину, містер Домбі відкрив збори, попросивши поінформувати його — без утаювань і нічого не пом'якшуючи, — в якому стані здоров'я Поля і що каже доктор Пілкінс.

— Бо дитина зовсім не така міцна, як я того хотів би, — пояснив містер Домбі.

— З твоєю приникливістю, любий Полю, ти, як звичайно, влучив у саму суть, — сказала місіс Чік. — Наш пестунчик і справді не такий міцний, як би нам хотілося. Річ у тім, що він, як на свій вік, занадто розумний: в нього душа завелика для тіла. Послухати

лишень, як він метикує! — Тут місіс Чік похитала головою. — Ніхто й не повірить! Хоч би оті його слова... пригадуєте, Лукреціє?... вчора, про похорони...

— Боюся, — роздратовано перебив сестру містер Домбі, — що деякі особи там, нагорі, балакають йому зайве. Вчора ввечері він казав мені про свої... кістки, — містер Домбі гнівно підкреслив останнє слово. — Кому в світі яке діло до кісток мого сина? Він, смію думати, не живий скелет.

— І дуже далекий од цього, — надміру палко потвердила місіс Чік.

— Сподіваюсь, що так, — відповів її брат. — Знову ж таки — похорони! Хто це говорить з дитиною про похорони? Ми, скільки мені відомо, не трумнарі, не плакальники й не гробокопи.

— І дуже далекі від цього, — не менш палко повторила місіс Чік.

— Хто ж тоді вкладає йому таке в голову? — сказав містер Домбі. — Далєбі, я вчора був просто приголомшений. Хто вкладав йому це в голову, Луїзо?

— Полю, голубчику, — помовчавши, озвалася місіс Чік. — Тут не треба далеко ходити. Я, скажу тобі по ширості, не можу назвати Уїкем особою надто життєрадісною, чи, як то кажуть...

— Донькою Мома, — делікатно підказала міс Токс.

— Саме так, — згодилася місіс Чік. — Але вона надзвичайно сумлінна й послужлива нянька, і ніколи не мудрує. Я не бачила поступливішої жінки. Якщо любе дитя, — вєла далі місіс Чік таким тоном, наче все, що вона говорила, було вже вирішено й погоджено раніше, — якщо любе дитятко трохи й ослабло після останньої хвороби і не має ще того здоров'я, якого б нам хотілося, якщо в організмі його спостерігається тимчасова кволість і воно поки що не зовсім впевнено володіє своїми...

Місіс Чік після недавньої згадки про кістки побоялася сказати "кінцівками" й чекала допомоги з боку міс Токс, що, вірна своєму обов'язку, тут же підмінила їх "членами".

— Членами, — повторила місіс Чік.

— Здається, доктор сьогодні вранці згадував про ноги, — так, душко Луїзо? — сказала міс Токс.

— Ну, звичайно, що так, моя люба, — з ніжним докором одповіла місіс Чік. — Навіщо ж ви питаєте? Ви й самі це чули. Я кажу, що коли наш дорогий Поль часом і втрачає здатність володіти ногами, то це — звичайне явище для багатьох дітей його віку, і запобігти цьому не можна ніякими засобами. Що скорше ти зрозумієш це, Полю, і погодишся з цим, то краще.

— Ти безперечно знаєш, Луїзо, — зауважив містер Домбі, — що я нітрохи не сумніваюся в твоїй цілком природній любові і відданості майбутньому голові цього дому. То, кажеш, містер Пілкінс дивився Поля сьогодні вранці?

— Так, дивився, — ствердила сестра. — Ми з міс Токс були при цьому. Ми з міс Токс завжди буваємо в таких випадках. Ми вважаємо це своїм обов'язком. Містер Пілкінс оглядав його й кілька днів тому, і, по-моєму, він — людина дуже досвідчена. Він каже, що турбуватися нема чого і я готова підтвердити його слова, коли це тебе заспокоїть,

але порадив — якраз оце сьогодні — морське повітря. Дуже мудра порада, Полю, я певна того.

— Морське повітря! — повторив містер Домбі, дивлячись на сестру.

— Тут нема чим хвилюватися, — сказала місіс Чік. — Коли мої Джордж і Фредерік були в такому віці, їм теж рекомендували морське повітря. Мені самій радили його кілька разів. Я цілком згодна з тобою, Полю, що там, нагорі, не слід говорити при дитині про речі, над якими їй ще рано задумуватися, але я просто не знаю, як уникнути цього, коли в дитини такий жвавий розум, як у Поля. Якби він був звичайне собі дитя, то це ще нічого. Мушу сказати, я, разом із міс Токс, думаю, що короткочасна зміна обстановки, брайтонське повітря, фізичний і розумовий гарт під наглядом такої розважливої особи, як, приміром, місіс Піпчін...

— А хто ця місіс Піпчін, Луїзо? — спитав містер Домбі, здивований легкістю, з якою було введено в обіг ім'я, що його він уперше чув.

— Місіс Піпчін, дорогий Полю, — відповіла його сестра, — це немолода вже леді — ось міс Токс знає цілу цю історію, — що від певного часу всю енергію своєї душі з величезним успіхом оддає вихованню та освіті дітей і має прекрасні зв'язки. Її чоловік помер від розриву серця тоді, як... за яких обставин, кажете, помер її чоловік, моя любя? Я забула подробиці.

— Тоді, як відкачували воду з перуанських копалень, — сказала міс Токс.

— Звичайно ж, не він ту воду відкачував, — поквапилась пояснити місіс Чік, зиркнувши на брата. І дійсно, пояснення було конче потрібне, бо зі слів міс Токс можна було подумати, ніби він помер з помпою в руках. — Він уклав гроші в гру на біржі й програв. Я знаю, що виховання місіс Піпчін дає надзвичайні наслідки. Я чула про це ще тоді, як, була не вища за... за... — Очі місіс Чік помандрували ввєрх по книжковій шафі до погруддя містера Пітта, що стояло футів за десять од підлоги.

— Тут посилалися на мене, дорогий сер, — озвалася міс Токс, чарівно шаріючись, — і, може, мені слід було б сказати, що місіс Піпчін цілком заслуговує на ту високохвалебну оцінку, яку їй дала ваша мила сестра. Багато леді й джентльменів, що тепер вирізняються в товаристві, завдячують їй своє виховання. Вашу покірну слугу теж колись доручали їй опіці. Скільки я знаю, навіть дворянська молодь не цуралася її закладу.

— Значить, як я зрозумів, ця поважна дама має цілий заклад, міс Токс? — поблажливо спитав містер Домбі.

— Не знаю, чи правильно я висловила, назвавши це закладом, — відповіла згадана леді. — В усякому разі, це аж ніяк не початкова школа. Чи не помиляюся я, — з надзвичайною мелодійністю в голосі додала міс Токс, — коли скажу, що це — пансіон для дітей із найкращих родин?

— Для дуже небагатьох, виняткових дітей, — докинула місіс Чік, глянувши на брата.

— О, сама винятковість! — сказала міс Токс.

То було вже дещо. Смерть чоловіка від розриву серця через перуанські копальні —

це звучало непогано. Тут бриніло багатством. До того ж містера Домбі жахала сама лиш думка про те, що Поль бодай на годину затримається там, звідки йому радив виїхати лікар. То була б затримка на шляху, яким, нехай повільно, але неухильно, мав простувати Поль, поки дійде мети. Похвали жінок на адресу місіс Піпчін багато важили для містера Домбі, бо він знав, як ревниво уникали вони сторонніх втручань у їхні обов'язки, і йому ні на мить не спало на думку, що, можливо, вони хочуть розділити відповідальність, на яку, ми вже бачили, він мав свій власний усталений погляд. "Розрив серця через перуанські копальні! — пробурмотів містер Домбі. — Ну, що ж, — це гарна смерть".

— А якщо, завтра ще дещо уточнивши, ми вирішимо-таки послати Поля до тієї дами у Брайтон — хто тоді з ним поїде? — поміркувавши трохи, спитав містер Домбі.

— Я думаю, що тепер посилати його будь-куди без Флоренс не можна, дорогий мій Полю, — дещо вагаючись, промовила його сестра. — Це в нього просто якесь навіженство. Просто він ще маленький і має свої примхи.

Містер Домбі повагом підійшов до книжкової шафи, відчинив її й узяв звідти книжку.

— А ще хто, Луїзо? — спитав він, не підводячи голови й гортаючи сторінки.

— Уїкем, звичайно. Уїкем буде досить, я думаю, — відповіла його сестра. — Коли Поль потрапить до рук місіс Піпчін, то навряд чи треба посилати ще когось наглядати й за нею. Та й ти їздитимеш туди, звичайно, — принаймні раз на тиждень.

— Звичайно, — сказав містер Домбі і просидів потім цілу годину, дивлячись на одну і ту ж сторінку й не прочитавши ні слова.

Знаменита ота місіс Піпчін була напрочуд бридка стара з напрочуд паскудною вдачею — згорблена, з рябим, наче поганий мармур, обличчям, гачкуватим носом і жорстким сірим оком, яке, здавалося, можна було кувати на ковадлі, не вчинивши йому жодної шкоди. Минуло принаймні сорок років відтоді, як перуанські копальні спричинилися до смерті містера Піпчіна, але вдова його носила чорну шовкову сукню без найменшого полиску і такого глибокого, мертвотного, тьмяного відтінку, що навіть при світлі газу її годі було відрізнити від темряви, і поруч з нею меркли свічки. Про місіс Піпчін говорили як про "велику муштрувальницю" дітей. А секрет її муштрування полягав у тому, що вона давала дітям усе, чого ті не любили, і не давала нічого, що було б їм до вподоби, — вважалося, що такий метод злагіднює їхні вдачі. Це була до того суха і їдка стара, що мимоволі вкрадався сумнів, чи не помилилися часом перуанські інженери і не з копалень, а з неї випомпували всю воду радощів і молоко людяності.

Замок цієї яги та дітожерця містився в одному з крутих брайтонських завулків. Грунт там був крейдянний, кременистий і неродючий більш ніж звичайно; будинки — більш ніж звичайно недовговічні та благенькі; невеличкі городи перед будинками мали нез'ясовну властивість родити самі нагідки, незалежно від того, що на них сіяли; а на вхідних дверях і в інших найнесподіваніших місцях завжди сиділи равлики, присмоктавшись як банки до шкіри. Взимку повітря із замку не видобувалося надвір,

влітку знадвору не добивалося всередину. За вікнами безперестанку гуляв вітер і шумів, наче у величезній мушлі, яку мешканці замку змушені були тулити до вуха вдень і вночі, хотілось їм цього чи ні. Повітря в замку було, зрозуміло, не зовсім свіже, а на вікнах вітальні, що ніколи не відчинялися, місіс Піпчін тримала цілу колекцію рослин, які до сталого запаху цієї установи домішували ще й дух землі. Теж добірні представники свого роду, рослини ці були особливо пристосовані до затишку місіс Піпчін. Там було з півдюжини кактусів, що, наче волохаті змії, вилися на тичках, а ще один, немов зелений омар, випинав широкі клешні. Було там і кілька витких рослин із липучим, що в'язло до пальців, листям, і один недоречний горірик, що, звисаючи зі стелі, збігав, здавалося, зеленим шумовинням і лоскотав кожного, хто опинявся під ним, своїми довгими щупальцями, приводячи на гадку павуків. А павуків у помешканні місіс Піпчін аж кишіло — правда, певної пори з ними не без успіху змагалися в кількості кліщі.

Місіс Піпчін брала великі гроші з усіх, хто мав змогу платити, а що вона дуже рідко злагіднювала свою їдку вдачу, спілкуючись з іншими, то її мали за жінку з надзвичайно твердою волею і цілком науковою системою знань про дитячий характер. Завдяки такій репутації й розриву серця містера Піпчіна їй вдавалося з року на рік, від самої смерті чоловіка, здобувати собі засоби жити без горя. Через три дні після того як місіс Чік уперше згадала про неї, ця симпатична стара леді мала приємність одержати авансом од містера Домбі гарненький додаток до своїх прибутків і прийняти Флоренс з її маленьким братом до числа своїх вихованців.

Місіс Чік та міс Токс, що привезли дітей напередодні ввечері (ніч усі вони перебули в готелі), тільки-но від'їхали, і місіс Піпчін, повернувшись спиною до вогню, оглядала нових рекрутів оком старого вояки. Небога місіс Піпчін — жінка середніх літ, віддана раба своєї тітки, добросерда особа з кощавим і суворим обличчям, завжди засмучена через чиряки на носі, — знімала з юного містера Бісерстона чистий комірець, одягнений задля свята. Міс Панкі, другу й доти останню пансіонерку, щойно повели до замкової в'язниці (нежилої кімнати в задній половині будинку, призначеної для поправних цілей) за те, що вона тричі чмихнула в присутності гостей.

— Ну, сер, — удалася місіс Піпчін до Поля, — як ви думаєте — ви полюбите мене?

— Я взагалі не думаю вас любити, — відповів Поль. — Я не хочу тут бути. Це — не мій дім.

— Правда ваша, він — мій, — ствердила місіс Піпчін.

— У вас тут страх як погано, — сказав Поль.

— У нас тут є й гірші місця, — попередила місіс Піпчін, — де ми замикаємо нечемних дітей.

— А він там був? — спитав Поль, показуючи на юного Бісерстона.

Місіс Піпчін кивнула, і Поль відтепер мав роботу на цілий день: він розглядав містера Бісерстона з голови до п'ят і стежив за його обличчям з цікавістю, на яку заслуговував хлопець з таким таємничим і жахливим досвідом.

О першій подано обід, що складався переважно з борошнистих страв та городини, і

яга сама привела з в'язниці міс Панкі (лагідну синьооку крихітку, якій щорання мили голову і, здавалося, загрожували змити її нанівець), виголосивши повчання, що, хто сопе перед гостями, той не потрапить у царство небесне. Коли міс Панкі цілком і повністю засвоїла цю велику істину, їй дали рису, і вона проказала, як було заведено в замку, щось схоже на молитву, де зокрема висловлювалась подяка місіс Піпчін за добрий обід. Небога місіс Піпчін, Берінта, їла холодну свинину. Сама місіс Піпчін, стан здоров'я якої вимагав споживати тільки теплі страви, обідала смаженою бараниною, яку принесли окремо, накриту тарілкою та гарячу-прегарячу, і пахла вона дуже приємно.

Оскільки по обіді падав дощ, і не можна було прогулятися над морем, а здоров'я місіс Піпчін вимагало перепочинку після смаженини, то діти разом з Бері (інакше Берінтою) пішли до замкової в'язниці — порожньої кімнати, де з вікна виднілася стіна вапнякового каменю та бочка з водою, і де моторошно з'яв зруйнований камін без черені. І все ж ця кімната, оживши з їхнім приходом, була найкращою кімнатою в замку, бо Бері в ній гралася з дітьми, пустуючи і галасуючи не менше, ніж вони, аж доки місіс Піпчін, наче Кок-Лейнська мара, постукала сердито в стіну. Тоді діти втихомирилися, і Бері пошепки, до самого смерку, оповідала їм різні історії.

Замість чаю на підвечірок дітям подали багато молока з водою та хліба з маслом, а на Бері й місіс Піпчін чекав невеличкий чорний чайник. Сама місіс Піпчін дістала ще необмежену кількість грінок з маслом, принесених гарячими-прегарячими, як і бараняча смаженина. І хоч місіс Піпчін зовні вся вмазалась у масло, воно, здається, анітрохи не змастило її всередині, бо дама ця лишилася така ж люта, як і була, а жорстке сіре око і не думало м'якнути.

Після чаю Бері добула шкатулку для рукоділля з малюнком Королівського павільйону на кришці й заходилась працювати. Місіс Піпчін, начепивши окуляри й розгорнувши величезну книгу, оправлену в зелене сукно, почала куняти. І, щоразу вчасно прокидаючись, аби не звалитися в камін, вона давала щигля малому Бісерстонові за те, що той куняв теж.

Нарешті настав час дітям іти спати, і, проказавши молитви, вони пішли до ліжка. А що маленька міс Панкі боялася спати в темряві сама, то і місіс Піпчін вважала своїми обов'язком особисто зтягти її нагору, наче ягня. Втішно було слухати, як міс Панкі ще довго по тому ревла в тій найгіршій кімнаті, а місіс Піпчін час од часу дерлася по сходах, аби нагримати на неї. Десь о пів на десяту аромат теплої телятини (здоров'я місіс Піпчін потребувало теплої телятини на ніч), додав різноманітності звичайному запахові дому, який міс Уїкем назвала "духом будівлі", і замок незабаром поринув у сон.

Сніданок наступного дня був схожий на підвечірок напередодні. Різниця полягала в тім, що замість грінок місіс Піпчін їла солодкі булочки і коли скінчила, стала ще дразливіша. Юний містер Бісерстон читав уголос чийсь родовід з біблії (за мудрим вибором місіс Піпчін), освоюючи власні імена з легкістю та ясным розумом людини, що спотикається на топчаку. Далі міс Панкі забрали мити голову, а містера Бісерстона — робити йому щось солоною водою, після чого він завжди повертався дуже сумний і

пригнічений. Поль і Флоренс разом із Уїкем, що не просихала від сліз, пішли тим часом на берег, а десь біля полудня під керівництвом місіс Піпчін відбулося вранішнє читання. Однією з особливостей методу місіс Піпчін було не давати дитячому розумові, як пуп'янкові, розпускатися й розвиватись поволі, а натомість розкривати його силоміць, як устричну скойку. Тому кожне прочитане оповідання завершувалося звичайно приголомшливою мораллю: героя — нечемного хлопчика — в кращому випадку роздирав ведмідь або лев.

Отак жилося в господі місіс Піпчін. По суботах приїздив містер Домбі, і Флоренс та Поль ішли пити чай до нього в готель. Цілу неділю вони проводили з ним, і перед обідом майже завжди каталися в екіпажі, причому містер Домбі, здавалося, множився, як супротивники Фальстафа, бо бундючився принаймні удесятеро більше. Недільні вечори завжди були найсумніші, бо місіс Піпчін мала за звичай бути тоді особливо лиха. Міс Панкі здебільша в жахливо пригніченому настрої привозили від тітки з Ротінгдена, а містер Бісерстон, батьки якого жили в Індії і який від утрени і до вечірні мусив сидіти у вітальні навтяжку, головою до стіни, так страждав своєю юною душею, що одного недільного вечора спитав у Флоренс, чи не підкаже вона, як йому повернутись назад до Бенгалії.

А втім, усі говорили, що місіс Піпчін має свою систему виховання дітей. І дійсно вона її мала. Задираки повертались додому досить приборкані, проживши лише кілька місяців під її гостинним дахом. Казали також, що з боку місіс Піпчін було надзвичайно благородно присвятити себе такому життю, віддаючи дітям усі свої почуття й перемігши своє особисте горе після того, як серце містера Піпчіна розірвалось у перуанських копальнях.

Поруч з цією винятковою старою леді Поль у своїм кріселку, поставленім навпроти каміна, міг сидіти як завгодно довго. Він, здавалося, не знав, що таке втома, коли пильно вдивлявся в обличчя місіс Піпчін. Він не любив її і не боявся, але в отій своїй старечій примхливості, здавалося, знаходив у ній щось страхітливо привабне. Він міг сидіти, гріючи руки, і дивитись на неї так довго, що місіс Піпчін, дарма що була яга, починала ніяковіти. Одного разу, лишившись з ним віч-на-віч, вона спитала Поля, про що той думає.

— Про вас, — безсоромно відповів Поль.

— І що ж ви про мене думаєте?

— Я думаю, що ви, певне, вже дуже стара.

— Таких речей, молодий чоловіче, говорити не слід, — зауважила дама. — Такого не говорять.

— Чому? — зацікавився Поль.

— Бо це неввічливо, — буркнула місіс Піпчін.

— Неввічливо? — перепитав Поль.

— Неввічливо.

— Уїкем каже, що неввічливо їсти самій баранячі котлети і грінки, — наївно промовив Поль.

— Уїкем, — почервоніла місіс Піпчін, — уїдлива, розбещена, нахабна потіпаха.

— Що це значить? — не зрозумів Поль.

— Хай це вас не обходить, сер, — одказала місіс Піпчін. — Згадайте-но історію з маленьким хлопчиком, якого заколов рогами скажений бик за те, що він весь час про щось розпитував.

— Коли бик був скажений, то як він міг знати, що хлопець про все розпитує? — здивувався Поль. — Ніхто не піде переказувати секрети скаженому бикові. Не вірю я цій історії.

— Ви не вірите, сер? — повторила зачудована леді.

— Ні, — сказав Поль.

— А якби бик не був скажений — ви й тоді б не повірили, мале ви, невірне хлопча?

Поль не обмірковував питання з цього погляду, бо всі свої висновки ґрунтував на гаданім божевільні бика і мусив був на цей раз визнати себе за переможеного. Але він сидів і мізкував далі з таким видимим наміром загнати кінець-кінцем місіс Піпчін на слизьке, що навіть ця незламна леді визнала за краще відступити, поки він забуде за їхню розмову.

Від того часу місіс Піпчін надило до Поля те саме дивне почуття, що тягло і його до неї. Вона намовила його ставити кріселко з того ж боку каміна, де сиділа сама, а не навпроти, як раніше. Тут він і сидів — у кутку між решіткою і місіс Піпчін, в тіні чорних шовків, — і вивчав щонайменшу риску та зморшку на її обличчі, вдивляючись в її жорстке сіре око так пильно, що місіс Піпчін іноді заплющувала очі, вдаючи ніби спить. У місіс Піпчін був старий чорний кіт, що звичайно вдоволено муркотів, згорнувшись клубочком під самою решіткою, і кліпав очима на вогонь, доки зіниці його перетворювались на два знаки оклику. Коли вони всі втрьох сиділи отак перед каміном, шановна стара леді, — хай вона вже дарує нам, — скидалася на відьму, а Поль і кіт — на її нечистих помагачів. Було б не дивина, якби однієї хуртовинної ночі вони всі разом шугнули в комин і пощезли навіки.

Проте цього так ніколи й не сталося. Коли сутеніло, кіт і Поль, а також місіс Піпчін завжди сиділи на своїх місцях, і Поль, уникаючи товариства юного Бісерстона, щовечора вивчав місіс Піпчін, кота і вогонь, ніби це був тритомний трактат з некромантії.

Місіс Уїкем мала свою думку щодо дивацтв Поля. І, остаточно утвердившись у своїх пригнічених настроях завдяки спогляданню димарів за вікнами, голосінню вітру, та й узагалі нудячись світом (хай би хоч земля репнула, — казала вона в тузі), Уїкем дійшла найгірших висновків. Однією з особливостей політики місіс Піпчін було бажання вберегти свою "молоду потіпаху" (родова назва для всіх її служниць) від спілкування з місіс Уїкем. Для цього вона чимало часу витрачала на те, щоб ховатися за дверима й вихоплюватись звідти саме тоді, як ця віддана їй дівчина підходила до кімнати місіс Уїкем. Але Бері могла тут бувати й розмовляти коли їй завгодно, — з огляду на численні обов'язки, що їх вона виконувала вдень і вночі. Перед нею й розважала своє серце місіс Уїкем.

— Який він гарненький, коли спить! — мовила Бері, що, принісши місіс Уїкем вечерю, замилювалась Полем у ліжечку.

— Ах! — зітхнула місіс Уїкем, — такий він і має бути.

— Та не поганий він і тоді, як не спить, — зауважила Бері.

— Так, мадам. О, так! Але не гірша була й донька мого дядька, Бетсі Джейн, — сказала місіс Уїкем.

Бері, схоже, була не проти встановити зв'язок між Полем Домбі й дочкою дядька місіс Уїкем.

— Жінка мого дядька, — вела далі місіс Уїкем, — померла так само, як і його матуся. А дядькова донька теж була отака, як містер Поль. Дядькова донька часом такий страх на людей наводила, що ну!

— Як? — зацікавилась Бері.

— Я б нізащо не згодилась пересидіти ніч з Бетсі Джейн, — сказала місіс Уїкем, — навіть якби назавтра в мого чоловіка мала бути власна крамниця. Ні, я б нізащо не пішла на це, міс Бері.

Ясна річ, міс Бері спитала: чому? Та місіс Уїкем, як це звичайно роблять деякі жіночки в такій ситуації, не переймаючись, гнула своєї:

— Бетсі Джейн, — сказала вона, — була таке любе дитятко, що кращого годі й бажати. Я і не бажала б кращого. Всі хвороби, на які хворіють діти, Бетсі Джейн перебула. Корчі для неї була така ж звичайна річ, як прищі для вас, міс Бері.

Міс Бері мимохіть зморщила носа.

— Але до Бетсі Джейн, — тут місіс Уїкем стишила голос, озираючись довкола й глянувши на Поля, — до Бетсі Джейн, коли та лежала в колисці, приходила її покійна мати. Я не можу сказати, ні як це було, ні коли це було; не можу сказати також, чи знало про це любе дитятко, але небіжка мати таки пильнувала його, міс Бері! Скажете — нісенітниця? Я не ображуся, міс. Я за те, щоб ви з чистим сумлінням могли вважати це нісенітницею. Може, тоді вам краще житиметься у цьому — даруйте на слові — кладовищі, а не домі, що мене в могилу заганяє. Містер Поль спить чогось неспокійно, — погладьте його по спинці.

— Ви, певне, гадаєте, — сказала міс Бері, обережно виконуючи те, про що її прошено, — що й Поля доглядала його мати?

— На Бетсі Джейн, — урочистим тоном провадила місіс Уїкем, — находило таке ж, як і на цю дитину, і мінялася вона так само, як він. Я бачила, і то не раз, як вона сиділа так і думала, думала, думала без кінця, як і він. Я бачила, і не раз, як вона виглядала при цьому, — стара престара, знов-таки, як він. Я чула, і не раз, як вона розмовляє — точнісінько, як він. Я вважаю, що ця дитина й Бетсі Джейн — одного кореня, міс Бері.

— А дочка вашого дядька жива ще? — поцікавилась міс Бері.

— Так, міс, вона жива, — відповіла місіс Уїкем, тріумфуючи, бо міс Бері, очевидно, чекала протилежного. — Вона жива, заміжня, і чоловік у неї — срібляр. О так, міс, вона — жива! — повторила місіс Уїкем, підкреслюючи означений нею займенник.

Ясно було, що хтось, значить, помер; і небога місіс Піпчін спитала: хто саме?

— Не хочу вас лякати, — відповіла Уїкем, наминаючи вечерю. — Краще не питайте.

То був найвірніший спосіб, щоб тебе запитали вдруге. Отже, міс Бері повторила питання, і, повагавшись та поопиравшись трохи, місіс Уїкем відклала ножа, знову озирнулася, глянула на Поля й промовила:

— Вона якось дивно прихилилася до людей — часом з чистої примхи, а часом і з любов'ю, як в усіх, тільки сильнішою. Всі оті люди повмирали.

Це було так несподівано й так налякало небогу, що та остовпіла, сидячи на твердому краєчку ліжка, важко задихала й з неприхованою тривогою видивилась на свою співбесідницю.

Місіс Уїкем крадькома показала пальцем на ліжко, де спала Флоренс, по чому красномовно потицькала ним в напрямку підлоги — прямо під нею знаходилася вітальня, де місіс Піпчін звичайно споживала свої грінки.

— Пам'ятайте мої слова, міс Бері,— сказала місіс Уїкем, — і будьте вдячні долі, що Поль не надто вас любить. Я сама, запевняю вас, рада, що він мене не дуже любить. Хоч — даруйте на слові — у цій в'язниці й так довго не проживеш.

Може, міс Бері, хвилюючись, надто сильно погладила Поля по спині, чи, може, взагалі урвала цю заспокійливу процедуру, — але хлопець перекинувся з боку на бік і сів, розбудившись, у ліжку, гарячий і спітнілий від якогось дитячого сну, гукаючи Флоренс.

Дівчинка, відразу вчувши його голос, зіскочила з ліжка, схилилася над його подушкою й почала заколисувати пісню. Місіс Уїкем похитала головою, упустила кілька сльозин і, показуючи Бері на дітей, закотила очі до стелі.

— На добраніч, міс, на добраніч, — прошепотіла Уїкем. — Ваша тітонька вже стара жінка, і ви, певно, не раз про це думаєте.

До цього втішного прощання місіс Уїкем додала погляд, повний сердечної туги, і, залишившись знову сама з дітьми та переконавшись, що вітер виє жалібно, як завжди, віддалася меланхолії, — цій найдешевшій і найдоступнішій з усіх розкошей, — аж доки її зморив сон.

Хоча небога місіс Піпчін, спустившись до вітальні, і не сподівалася знайти цього своєрідного дракона розпластаним на підлозі, все ж вона зітхнула з полегшенням, побачивши свою тітку, буркотливішу та зліснішу, ніж завжди, і, за всіма прикметами, вона намірялася жити ще довгі роки на втіху всім, хто її знав. Не виявила вона жодних ознак занепаду й протягом наступного тижня, коли необхідні для її здоров'я харчі зникали послідовно і регулярно, дарма що Поль, як і раніше, не зводив з неї уважних очей і з непохитною постійністю займав своє звичне місце між чорними шовками та камінною решіткою.

А що сам Поль не зміцнів од часу свого приїзду, хіба що трохи поздоровшав на виду, то йому купили візок, де він міг вигідно лежати з азбукою та іншими початковими підручниками в руках, поки його катали вздовж морського берега. Вірне своїм чудернацьким смакам, це дитя відмовилось від червоновидого, здорового хлопця, що був приставлений возити його, і вибрало натомість його діда — висхлого старого з

обличчям краба, у заношеному проолієному костюмі, що геть задубів од солоної води. Дід тхнув морською травою, неначе берег під час відпливу.

З цим незвичайним возієм Поль щодня їздив на узбережжя в супроводі Флоренс, що завжди крокувала поруч, і понурої Уїкем, що замикала тили. Він міг сидіти або лежати там чотири години поспіль, і ніщо не дратувало його так, як товариство інших дітей, за винятком, звісно, його сестри.

— Іди собі, будь ласка, — казав він кожній дитині, що хотіла з ним бавитись. — Дякую, але мені тебе не треба.

Бувало, чийсь тихий голосок у нього над вухом питався, як йому тут.

— Дуже добре, дякую, — відповідав він. — Але йди краще грайся, будь ласка.

Потім він повертав голову, стежачи, як дитина йде геть, і казав до Флоренс:

— Нам нікого більше не треба, правда ж? Поцілуй мене, Фло.

В такі хвилини його обтяжувало навіть товариство Уїкем, і він був радий, коли та, своїм звичаєм, відлучалася, щоб пошукати скойок або знайомих. Найбільше любив він відлюдні місця, де ніхто не гуляв, а Флоренс сиділа біля нього за якимсь рукоділлям, або читала вголос, або й просто розмовляла з ним, і вітер дув йому в обличчя, а хвиля хлюпалась об колеса його візка. Більшого він і не бажав.

— Фло, — одного дня спитав Поль, — а де та Індія, що в ній живуть родичі того хлопця?

— О, дуже, дуже далеко, — відповіла Флоренс, підводячи очі від роботи.

— Кілька тижнів треба їхати?

— Так, голубчику. Багато тижнів, вдень і вночі.

— Якби ти була в Індії, Фло, — сказав Поль, помовчавши хвилину, — я б... я б... ну, що ж мама зробила? Я забув.

— Любив би мене?

— Та ні. Хіба я тепер тебе не люблю? Ну, як же це? А — помер! Я помер би, якби ти була в Індії, Фло.

Дівчинка хутко відклала своє рукоділля і, схилившись головою до нього на подушку, почала голубити його. І вона померла б, якби Поль там був, казала Флоренс. Нічого, скоро йому покращає.

— О, та мені вже набагато краще! — відповів хлопчик. — Тільки я не про те, Фло. Я вмер би того, що мені так самотньо було б, так гірко!

Іншим разом, на тому ж місці Поль заснув і спокійно проспав досить довгий час. Раптом він прокинувся, схопився в своїм візку, сів і почав прислухатися. Флоренс запитала, що йому почулося.

— Я хочу знати, що воно каже, — відповів Поль, пильно дивлячись їй в обличчя. — Море, Фло, — про що це воно говорить і говорить?

Дівчинка пояснила, що то всього лиш хвилі котяться і шумлять.

— Так, так, — мовив Поль. — Але я знаю — вони завжди щось говорять: завжди одне й те саме. А що там, далі? — він підвівся, пожадливо задивившись за обрій.

Вона пояснила, що там, на тому боці, інша країна, та він сказав, що не там, а ще

далі, — там, зовсім далеко!

І часто по тому він замовкав раптом посеред розмови, намагаючись зрозуміти, про що говорять хвилі, і підводився на своїм візку, щоб зазирнути в далекі, незримі краї.

Розділ дев'ятий,

у якому дерев'яний мічман потрапляє в скрутне становище

Гострий присмак романтики й потяг до чудесного, на яких була щедро замішана натура юного Уолтера Гея і які пильний нагляд його дядька, старого Соломона Джілса, не дуже-то й розвів водою суворого житейського досвіду, спричинилися до його незвичайного, бурхливого зацікавлення пригодою Флоренс із доброю місіс Браун. Він доти пестував і голубив цей спогад у своїй пам'яті, а надто ту частину, до якої був причетний сам, доки він перетворився у власний химерний виплід його фантазії, і та робила з ним, що хотіла.

Не виключено, що пам'ять про цей випадок і про його участь у ньому набула особливої привабливості ще й під впливом щонедільних мріянь старого Сола та капітана Катла. Бо не минало жодної неділі без того, щоб один із цих щирих друзів не натякнув про Річарда Уїттінгтона, а останній з двох згаданих джентльменів придбав навіть досить стародавню баладу, яка довгий час разом з іншими подібними творами, здебільшого морської тематики, тріпотіла на глухій стіні Торгової вулиці і де в поетичній формі оспівувалось залицяння й одруження юного помічника кочегара, якому заповідалось велике майбутнє, з такою собі "чарівною Піг" — довершеною дочкою шкіпера і співвласника вугільної баржі з Ньюкастла. У зазначеній зворушливій легенді капітан Катл убачав глибоку, надприродну схожість з історією Уолтера та Флоренс. Це так збуджувало його, що при кожній урочистій нагоді — в дні народження чи ще якісь не недільні свята — він гуркотав усю ту пісню в маленькій вітальні, від початку і до кінця, роблячи, на честь героїні, дивовижне тремоло на слові "Пі-і-г", що ним закінчувався кожен куплет.

Щирий, безтурботний, з відкритим серцем юнак не має звички аналізувати свої почуття, хоч як би вони його посідали. Важко було б розібратися в них і Уолтерові. Він раптом полюбив пристань, де вперше зустрівся з Флоренс, і вулиці (по суті, зовсім непринадні), якими вони йшли додому. Черевички що так часто спадали колись, він переховував у себе в кімнаті, а сидячи вечорами в маленькій вітальні, намалював в уяві цілу галерею портретів доброї місіс Браун. Здається, після того пам'ятного випадку він і одягатися став трохи чепурніше, і, без сумніву, залюбки прогулювався на дозвіллі до того кварталу, де стояв дім містера Домбі й існувала хоч якась можливість стрінути маленьку Флоренс на вулиці. Всі ці почуття, однак, були цілком дитячого, безневинного характеру. Флоренс була гарненька на вроду, а бачити гарненьке обличчя завжди приємно. Флоренс була слабка та беззахисна, — і він пишався, що може допомогти їй чи взяти під захист. Флоренс була найвдячніше на світі створіння — і любо було дивитися, як та вдячність осявала її личко. Про Флоренс не дбали, погорджували нею — і його юне серце повнилося симпатією до дитини, яка не знала тепла в своєму похмурому, статечному домі.

Отже, траплялося, що разів шість на рік Уолтер скидав на вулиці капелюха перед Флоренс, а Флоренс спинялася потиснути йому руку. Місіс Уїкем (яка на свій лад переінакшила прізвище Уолтера й незмінно називала його "молодий Гайгай"), знаючи історію їхнього знайомства, настільки звикла до хлопця, що не звертала на це ніякої уваги. Міс Ніппер, зі свого боку, навіть прагнула цих зустрічей, бо приємна Уолтерова зовнішність справила враження на її юну чутливу душу, і вона схилилася до думки, що її почуття не лишаються без відповіді.

Отже, Уолтер не те що не забував про своє знайомство з Флоренс, а навпаки — згадував про нього дедалі частіше. Щодо його несподіваного початку й усіх маленьких подробиць, котрі надавали йому особливого колориту й пікантності, то все це здавалось Уолтерові швидше цікавою і дуже для нього втішною казкою, аніж реальністю, в якій і він брав участь. В його уяві на першому плані завжди поставала Флоренс, а не він сам. Іноді Уолтер думав (і тоді прискорював ходу), як би було чудово, коли б він, на другий же день після їхньої зустрічі, вирушив у море, укритися б славою, а після довгих років відсутності повернувся б назад адміралом, яскріючи всіма барвами, мов дельфін, або щонайменше капітаном військового корабля з блискучими еполетами на плечах, одружився б із Флоренс (на той час уже вродливою молодого жінкою), на зло зубам, краватці та ланцюжку від годинника містера Домбі, і переможно повіз би її до блакитних берегів якогось далекого краю. А втім, попри всі ці польоти фантазії, мідна табличка на дверях контори "Домбі і Син" не так уже часто світилася золотом надій, а брудні скляні дашки променисто сяяли, — тож коли капітан з дядьком Соєм розмовляли про Річарда Уїттінгтона й хазяйських дочок, Уолтер відчував, що краще за них розуміє своє місце в торговельному домі "Домбі і Син".

Уолтер день за днем весело й легко виконував свої обов'язки. Він добре прозирав утішні сподівання дядька Сола та капітана Катла, але плекав ще й тисячі своїх власних невиразних мрій, проти яких їхні фантазії здавалися сірою буденщиною. Так жив Уолтер і в період місіс Піпчін, коли він уже трохи (але не досить) змужнів, і був такий самий легконогий, легкосердий і легкодумний юнак, як і за тих часів, коли з уявною ватагою матросів і з дядьком Соєм на чолі атакував вітальню або присвічував старому, коли той діставав з льоху відому нам мадеру.

— Дядю Соле, — сказав Уолтер, — я думаю, чи ви, бува, не захворіли? Ви сьогодні нічого не їли за сніданком. Я приведу лікаря, якщо так піде далі.

— Лікар не може дати того, що мені треба, хлопчику, — відповів дядько Сол. — А якщо котрий і міг би, то не дасть.

— Чого ж вам треба, дядю? Покупців?

— Так, — зітхнув Соломон. — Покупці допомогли би.

— Ох, хай йому біс! — скрикнув Уолтер, зі стуком ставлячи чашку й ударяючи рукою по столі. — Коли я бачу, як сотні людей цілий день сновигають по нашій вулиці і з десятків щохвили проходить повз нашу крамницю, мені так кортить вискочити, схопити кого-небудь за комір, притягти сюди і змусити його купити інструментів не менше, як на п'ятдесят фунтів готівкою! Ну й що ви там виглядаєте під дверима? — вів

Уолтер далі, звертаючись до старого джентльмена в напудреній перуці (нечутно для нього, звичайно), що вивалив очі на корабельну підзорну трубу. — Який з цього толк? І я так міг би. А ви зайдіть та купіть її!

Однак джентльмен, вдовольнивши свою цікавість, спокійно потупцяв далі.

— Пішов! — сказав Уолтер. — І так усі. Але, дядю... Дядю Соле! — повторив він, бо старий замислився й не озвався на перший поклик. — Не зневіряйтеся. Не журіться, дядечку. Коли замовлення почнуть надходити, то посипляться в такій кількості, що ви собі ради з ними не дасте.

— Мене вже не буде, коли вони почнуть надходити, хлопчику, — відказав Соломон Джілс. — Вони не надійдуть, доки я не відійду.

— Та не журіться ви, дядю. Кажу ж бо, — не журіться! — не вгавав Уолтер.

Старий Сол спробував прибрати веселішого вигляду й посміхнувся до небожа так щиро, як міг.

— І тільки й того, дядю? Чи тут іще щось криється? — спитав Уолтер, спираючись ліктями на чайну тацю і нахилившись наперед, щоб надати розмові більшої щирості та довіри. — Не ховайтеся від мене, дядю, кажіть усе.

— Ні, ні, нічого, — відповів старий, Сол. — Що ж тут іще може критися?

Уолтер недовірливо похитав головою.

— Про це ж я й хочу дізнатися від вас, — сказав він, — а ви у мене питаєтесь! Зізнаюся вам, дядю, — коли я бачу вас отаким, я шкодую, що живу з вами.

Старий Сол мимохіть витріщив очі.

— А так. Хоч нікому й ніколи не було так добре, як мені з вами, але коли я бачу вас в такому гуморі, я дуже шкодую, що живу тут.

— Я буваю занудний, я знаю, — сказав Соломон, потираючи собі руки.

— Що я хочу сказати, дядю Соле, — продовжував Уолтер, нахилиючись ще більше й легенько ляснувши його по плечу, — я, бачите, гадаю, що вам краще було б, якби замість мене отут сиділа та наливала вам чай ваша жіночка. Така, знаєте, славна, сердечна, симпатична бабуса, якраз вам до пари, що доглядала б вас і вміла підтримати у вас гарний настрій. А тут сиджу я і я люблю вас від щирого серця, як тільки може любити небіж. Але ж я тільки небіж і не можу бути тим товаришем, яким стала б вона багато років тому, — подругою, що б уміла розрадити вас, коли вам погано на душі, — хоч я б усі гроші віддав, аби лише вас розрадити! Отож я й кажу — коли я бачу, як ви журитеся, мені сумно стає, що біля вас нема нікого кращого ніж отаке, як я, недолуге базікало, що хоче втішити вас, дядю, але не знає як. Не знає як, — повторив Уолтер, тягнучись, щоб потиснути руку дядькові.

— Уоле, хлопчику мій, — мовив Соломон, — навіть якби ота славна бабуса вже п'ятдесят п'ять років сиділа у цій вітальні, я не міг би любити її більше, ніж люблю тебе.

— Я знаю це, дядю Соле, добре знаю, — відповів Уолтер. — Але вам не було б так тяжко від того, що у вас на душі, якби вона була з вами, бо вона знала б, як розважити вас, а я не знаю.

— Ні, ні, і ти знаєш, — заперечив майстер корабельних інструментів.

— Гаразд. То в чому ж річ, дядю? — ластячись до старого, спитав Уолтер. — Ну, кажіть же, у чім справа?

Соломон Джілс повторив, що йому нема чого приховувати, і повторив так рішуче, що небіж не мав іншого виходу, як удати, буцім вірить йому.

— Я можу сказати тільки одне, дядю Соле, — що коли б було...

— Але нема, — затявся Соломон.

— Нехай, — промовив Уолтер. — В такому разі я не маю чого сказати, і дуже добре, бо мені вже пора на службу. — Я, коли буду в місті, забігатиму сюди — подивлюся, як вам тут ведеться. Тільки глядіть, дядю! Я більше ніколи вам не повірю й більше нічого не розповім про містера Турбота-молодшого, коли довідаюсь, що ви мене обманули!

Соломон Джілс, сміючись, запевнив, що чогось такого він не довідається, і Уолтер, перебираючи в думці всі неможливі способи забагатіти й поставити дерев'яного мічмана у незалежне становище, вирушив до контори "Домбі і Син" у смутнішому, ніж звичайно, настрої.

У ті часи за рогом, на Єпископській вулиці, жив такий собі Бруглей, присяжний маклер й оцінювач. В його захаращеній крамниці в цілком невідповідних своєму призначенню поєднаннях абияк громадилися купи старих меблів. Десятки стільців чіплялися за рукомийники, що самі ледве трималися на верхах буфетів, а ті й собі балансували на обідніх столах, що лежали, ногами догори, на ще інших обідніх столах, — і таке розташування було ще з наймудріших. Банкетний набір покришок на тарелі, келихів для вина та карафок можна було бачити на ліжках у веселому товаристві півдесятка коцюб і лампи для передпокою. Колекція віконних гардин без вікон оздоблювала барикаду з комодів, на яких стояли аптечні слоїки, а бездомний килим, розлучений зі своїм приятелем-каміном, одважно терпів різкий східний вітер, що дув просто на нього, і скорботно тремтів в унісон із пронизливими схлипами піаніно, яке щодня губило по струні й на кожен гуркіт з вулиці ледь чутно озивалося бринінням своєї розладнаної, розбитої душі. У крамниці містера Бруглея завжди був великий вибір знерухомілих дзигарів, яких, здавалося, вже й не можна було пустити в хід, як і грошові справи їхніх колишніх власників, і різних свічад, розташованих так, що вони відбивалися одне в однім, відкриваючи оку нескінченну перспективу банкрутств і руїни.

Сам містер Бруглей був огрядний чоловік з вологими очима, рожевим обличчям, кучерявим волоссям і поступливою вдачею, бо ця відміна Каїв Маріїв, що сидять на руїнах чужих Карфагенів, завжди буває в гарному гуморі. Подеколи він заходив до крамниці Соломона розпитати про торгівлю, і Уолтер знав його настільки, що вітався з ним на вулиці. Проте знайомство Соломона Джілса з маклером далі цього не йшло, тому Уолтер немало здивувався, коли, заглянувши, як обіцяв, того ж таки ранку в крамницю, побачив, що містер Бруглей сидить у вітальні, засунувши руки в кишені, а капелюх його висить за дверима.

— Ну, дядю Соле, — гукнув Уолтер (старий похмуро сидів за столом, і окуляри, на превелике диво, були в нього на носі, а не на лобі), — як ви себе почуваєте?

Соломон похитав головою і махнув рукою в напрямі маклера, мовби представляв його.

— Щось трапилося? — спитав, затинаючись, Уолтер.

— Ні-ні, нічого не трапилось, — запевнив містер Броглей. — Не турбуйтеся.

Уолтер з німим подивом перебіг очима від маклера до дядька.

— Справа в тому, — пояснив містер Броглей, — що треба сплатити невеличкий борговий вексель — триста сімдесят з чимось фунтів, а строк вийшов. І вексель той у мене.

— У вас! — скрикнув Уолтер, озираючись.

— Ага, — конфіденційним тоном сказав містер Броглей і похитав головою, даючи на розум, що сваритися їм нема за що. — На майно накладено арешт. От і все. Не турбуйтеся. Я прийшов сюди сам, щоб усе обійшлося тихо й по-товариськи. Ви ж мене знаєте. Це діло цілком приватне.

— Дядю Соле! — пробелькотів Уолтер.

— Уоле, хлопчику, — відповів дядько. — Це зі мною вперше. Такого нещастя я ще не знав. І вже застарий, щоб знову братись до діла. — І піднявши окуляри на лоба (бо вони вже не здатні були приховати його почуття), Соломон Джілс наклав лице руками і ревно заривав, і сльози падали йому на жилет кольору кави.

— Дядю Соле! Не треба, прошу! — вигукнув Уолтер, який аж затрясся від страху, побачивши, що старий плаче. — На бога, тільки не це! Що мені робити, містере Броглей?

— Я порадив би пошукати якогось приятеля чи кого, — сказав містер Броглей, — і поговорити з ним.

— Правильно! — скрикнув Уолтер, ладний ухопитися за першу-ліпшу думку. — Звичайно! Дякую. Капітан Катл, дядю, — ось хто нам потрібен! Заждіть, поки я збігаю до капітана Катла. Ви попильнуйте дядька, містере Броглей, і заспокойте його, як можете, — добре, містере Броглей? І не треба розпачу, дядю Соле. Ну, заспокойтесь, не журіться!

Сказавши це з великим запалом і незважаючи на слабкі протести старого, Уолтер стрілою вихопився з крамниці, заскочив до контори попередити, що не буде на службі через наглу недугу дядька, і щодуху помчав до капітана Катла.

Дорогою йому здавалось, що все навкруги змінилося. На вулицях, як і завжди, був гамір і стиск возів, бричок, фургонів, омнібусів та перехожих, але через лихо, що спіткало дерев'яного мічмана, все йому видавалося якимось новим і дивним. Будинки й крамниці були не ті, що раніш, — на них висіли конфіскаційні ордери містера Броглея, писані великими літерами. Маклер, здавалося, наклав арешт навіть на церкви, бо їхні шпилі здіймались до неба геть по-іншому. Саме небо змінилося, бо, безперечно ж, і на нього наклали арешт.

Капітан Катл жив над невеличким каналом, поблизу Індійських корабелень, де був підйомний міст, що вряди-годи розходився, пропускаючи велетенське судно, і воно сунуло вздовж вулиці, наче викинений на берег левіафан. Цікаво було, наближаючись

до оселі капітана Катла, простежити, як відбувається поступовий перехід від суходолу до води. Починався він появою флагштоків — неодмінної прикмети шинків. Потім з'являлися крамниці готового одягу з вивішеними надворі синіми куфайками, шапками-зюйдвестками і брезентовими штанами, від вузьких до найширших. Далі йшли кузні, де кувалися якорі та ланцюги, і де молоти цілий день дзвеніли об залізо. Ще далі тягнулася низка будинків, біля яких, визираючи з-поміж червоної квасолі, стриміли невисокі щогли, увінчані флюгерами. Далі — рівчаки. Далі — підстрижені верби. Знову рівчаки. Далі — невиразні смуги брудної води, яку й описати годі, бо її й не видно між кораблів. Ще далі повітря тхнуло тирсою, і виробництво щогол, весел, дерев'яних брусів і човнів поглинало всі інші руко-месла. Далі ґрунт ставав мочаруватий і грузький. Далі вже нічим не тхнуло, тільки пахло цукром та ромом. І нарешті перед вами — Бриг-майдан, а на ньому — будинок, де живе капітан Катл, на другому й останньому поверсі.

Капітан був один з тих, наче витесаних з дуба, людей, що їх і найбуйніша уява не здатна відділити від будь-якої, бодай найнезначнішої частини їхнього туалету. Тож коли Уолтер постукав у двері, а капітан тут же висунувся в одне з віконць від вулиці, вітаючи його, — в своєму цупкому навощеному капелюсі, зі своїм, подібним до вітрила, коміром сорочки, в синьому і настовбурченому, як звичайно, костюмі, — хлопець був переконаний, що капітан завжди такий, і не інакший, — так ніби містер Катл був птахом, а все решта — пір'ям на ньому.

— Уол-ре, хлопче, а постукай-но ще, — сказав капітан Катл. — Сильніше! Сьогодні у нас перуть.

Уолтер з нетерплячки зняв страшенний гуркіт.

— Отак-так! — сказав капітан і зараз же втягнув назад голову, немов чекав шквалу.

Він не помилився. На стук з блискавичною швидкістю з'явилася вдова із закасаними по плечі рукавами і з руками в мильній піні, що парували від гарячої води. Перш ніж подивитись на Уолтера, вона глянула на молоток, і, змірявши хлопця з голови до ніг, здивувалася, що від молотка ще щось лишилось.

— Капітан Катл, я знаю, вдома, — з примирливою посмішкою сказав Уолтер.

— Справді? — відповіла жінка. — Та що ви кажете!

— Він тільки-но розмовляв зі мною, — трохи зніяковівши, пояснив хлопець.

— Розмовляв! — повторила вдова. — Тоді, може, передасте йому вітання від місіс Мак-Стінджер і скажете, що коли й іншим разом він зганьбить дім і себе, патякаючи з вікна, то вона буде вельми вдячна, як він ще й спуститься відчинити двері. — Місіс Мак-Стінджер говорила дуже голосно й прислухалася, чи це почує яких зауважень з другого поверху.

— Я все йому перекажу, мадам, — пообіцяв Уолтер, — якщо ви ласкаво дозволите мені ввійти.

Йому-бо заважали дерев'яні укріплення на порозі, споруджені для того, щоб маленькі Мак-Стінджери, граючись, не попадали зі сходів.

— Хлопець, який може трощити молотком мої двері, — зневажливо відказала місіс Мак-Стінджер, — зможе, сподіваюсь, переступити й через це.

Коли ж Уолтер, взявши її слова за дозвіл увійти, переступив через це, то місіс Мак-Стінджер забажала знати, чи правда, що дім англійки — це її фортеця, а чи в нього може вдиратись усякий набрид?

Вона мала невситиму жагу і далі розводитись на цю тему. Але Уолтер, проклавши шлях нагору крізь туман, що наславсь од прання і мильним слизом укрит поручні, добився до кімнати капітана Катла і знайшов цього джентльмена в засідці за дверима.

— Ніколи не заборгував їй ні пенса, Уол-ре, — стиха сказав капітан, виявляючи ознаки тремтіння на виду. — Стільки їй послуг робив — їй і дітям. А вона як та відьма часом. Фу!

— Я б утік, капітане, — сказав Уолтер.

— Нема права, Уол-ре, — відповів Катл. — Вона знайде мене, де б я не був. Сідай. Як Джілс?

Капітан саме обідав (у капелюсі) холодною бараниною, портером і кількома гарячими, що аж диміли, картоплинами, які зварив сам і виймав у міру потреби з невеличкої каструлі біля каміна. На час обіду він одгвинчував свій гачок, а натомість угвинчував у дерев'яне гніздо ніж, яким і заходився тепер оббирати картоплину для Уолтера. Кімнати в нього були невеличкі й пропахлі тютюновим димом, але доволі затишні. Порядок у них був такий, наче тут щопівгодини відбувався землетрус.

— Як Джілс? — перепитав Капітан.

Уолтер, що встиг уже віддихатись і знов занепасти духом, — бо піднесла-його на дусі швидка хода, — подивився на нього, мовив: "ох, капітане Катле!" і вмився сльозами.

Немає слів, щоб описати, як стерявся капітан, побачивши отаке. Про місіс Мак-Стінджер у нього вже й гадки не було. Він упустив картоплину й виделку, упустив би й ніж, якби міг, і сидів, уп'явшись очима в хлопця, немов чекав звістки про те, що Сіті завалилося і безодня поглинула його старого друга разом з його костюмом кольору кави, гудзиками, хронометром, окулярами й усім іншим.

Та коли Уолтер пояснив, що сталося, капітан Катл, трохи поміркувавши, взявся до роботи. З маленької бляшки на верху буфета він висипав увесь свій запас готівки (що дорівнював тринадцяти фунтам з півкроною) і переклав у кишеню свого бахматого синього френча; збагатив цю скарбівню вмістом буфета, що складався із двох мікроскопічних старих чайних ложечок і негодящих щипців для цукру; витяг з глибин, де він спочивав, свого величезного срібного годинника з подвійною кришкою й переконався, що скарб цей цілий та неушкоджений; пригвинтив до правої руки гачка і, схопивши каракуватий ціпок, запропонував Уолтерові рушати в путь.

Згадавши, проте, у своєму благочестивому пориві про місіс Мак-Стінджер, що, можливо, пантрує на нього вниз, капітан Катл завагався й кілька разів глянув на вікно, наче подумав, чи не краще обрати цей незвичайний шлях для відходу, ніж стрічатися зі своїм грізним ворогом. Кінець кінцем капітан поклав удатись до хитрощів.

— Уол-ре, — несміливо підморгуючи, сказав він, — іди вперед, хлопче, скажи голосно: "До побачення, капітане Катле!", коли будеш у коридорі, і зачини двері. А на

розі стань і чекай, аж я з'явлюся.

Це напучування ґрунтувалося, вочевидь, на знанні ворожої тактики, бо коли Уолтер спускався сходами, з кухні, неначе демон помсти, випорснула місіс Мак-Стінджер. Однак, не вздрівши, як того сподівалася, капітана, вона тільки знов натякнула на дверний молоток і щезла.

Минуло хвилин із п'ять, поки капітан Катл наважився тікати, бо саме стільки прочекав Уолтер на розі, дивлячись на будинок, звідки мав от-от з'явитися цупкий вощений капелюх.

Нарешті капітан, неначе його викинуло вибухом, вилетів з дверей і широкими кроками попрямував до нього, ні разу не озирнувшись, а коли вони повернули за ріг, почав висвистувати якусь мелодію.

— Дядько дуже підупав, Уол-ре? — спитав дорогою капітан.

— Боюсь, що так. Якби ви бачили його вранці, ви б цього забути не змогли.

— Додай ходи в ноги, Уол-ре, — сказав капітан, пришвидшуючи крок, — і ходи так щодня, все своє життя. Знайди цю пораду в катехізисі й дотримуйся її.

Капітан був занадто обтяжений думками про Соломона Джілса, перемішаними, мабуть, зі спогадами про свою втечу від місіс Мак-Стінджер, щоб могли просвітити Уолтера новими цитатами. Вони не обмінялися більше ні словом, поки підійшли до дверей крамниці, де безталанний дерев'яний мічман зі своїм інструментом коло ока досліджував, здавалося, найдальші обрії в пошуках друга, що вивів би його зі скрути.

— Джілсе, — мовив капітан, вбігаючи до вітальні і майже з ніжністю беручи його за руку. — Ідіть круто проти вітру, і ми прорвемося. Все, що вам треба, — капітан говорив з урочистістю людини, що викладає одне з найцінніших житейських правил, на які здобулася мудрість людська, — все, що вам треба, — це йти проти вітру, і ми прорвемося.

Старий Сол теж потис йому руку й висловив подяку.

Тоді капітан Катл поважно, як і личило в такому випадку, виклав на стіл дві чайні ложечки, щипці для цукру, срібний годинник та готівку й спитав містера Брог-лея, яка вартість усього цього.

— Слухайте, у скільки ви це оціните? — спитав він.

— Та що ви, господь з вами! — відповів маклер. — Невже ви думаєте, що це чогось варте?

— А чому б ні? — спитав капітан.

— Чому? Бо борг складає триста сімдесят фунтів з гаком.

— Дарма, — відповів капітан, явно, проте, збентежений цифрою. — Все, що трапляє у невід, — риба.

— Безперечно, — погодився містер Броглей, — але салака не кит.

Філософська глибина цієї думки, здавалося, вразила капітана. З хвилинку він щось метикував, дивлячись на маклера як на великого генія, а потім одкликав майстра корабельних інструментів убік.

— Джілсе, — сказав капітан Катл, — наведіть мене на курс. Кому це ви винні?

— Цитьте! — застеріг старий. — Відійдім трохи. Не говоріть при Уолтерові. Це — застава за його батька: старий борг. Більшу частину я вже сплатив, Неде, але настали такі погані часи, що тепер я вже не можу. Я це передбачав, але запобігти не міг. Ні слова Уолтерові, боронь боже!

— Хіба ж у вас нема дечого в запасі? — прошепотів капітан.

— Так, так, дещо є,— відповів старий Сол, спочатку порившись у порожніх кишенях, а тоді під своїм картузом, ніби гадав викрутити трохи золота з волосся. — Але ту дещицю, що в мене є, Неде, не можна реалізувати: ніяк не можна. Я пробував, було, щось із тим зробити для Уолтера, але я — людина старосвітська й одбився від часу. А вони... вони то там, то тут, то... одне слово, я їх не бачу, — сказав старий, нестямно роззираючись круг себе.

Він так скидався на пришелепкуватого, що позачокував гроші по різних місцях, але забув, де саме, що капітан стежив за його поглядом у слабкій надії, чи не згадає він про кілька сот фунтів, захованих десь у димарі або в льосі. Та Соломону Джілсу було видніше.

— Я геть відбився від часу, дорогий мій Неде, — сказав Сол з покірливою безнадією. — А плентатися так далеко позаду не варто. Нехай уже краще продають крам. Він коштує стільки, що покриє мій борг, а з тим, що залишиться, я знайду де померти. У мене не залишилось ні краплини енергії. Я не розумію, що діється. Краще вже кінчати так. Нехай вони продають крам, скидають його, — старий показав на дерев'яного мічмана, — хай добивають обох.

— А що ви гадаєте робити з Уолтером? — спитав капітан. — Годі, годі! Сядьте, Джілсе, сядьте і дайте мені подумати. Мав би я ренту не таку мізерну, якою вона мені нині бачиться, — не було б про що думати. А ви собі йдіть проти вітру, — знову, вдаючись до цього безвідмовного способу душевної потіхи, порадив капітан, — і все буде гаразд.

Старий Сол щиро подякував йому і, відійшовши, приткнувся коло каміна у вітальні.

Капітан Катл деякий час походжав по крамниці, глибоко замислившись і настовбурчивши над носом свої кущаві брови, що здавалися хмарами на гребені гори. Уолтер боявся бодай словом перебити течію його міркувань. Містер Броглей — людина вельми кмітлива, щоб не надокучати товариству, — тихенько посвистуючи, никав між крамом і клацав по барометрах, струшував компасами, мовби там були ліки, притягував ключі на магніт, заглядав у підзорні труби, знайомився з призначенням глобусів, саджав собі на носа циркулі й розважався іншими глибокодумними експериментами.

— Уолре! — вигукнув нарешті капітан. — Знайшов!

— Знайшли? — аж запалився хлопець.

— Ось що, друже, — сказав капітан. — Крам — одна за порука, я — друга. Гроші під цю за поруку дасть твій патрон.

— Містер Домбі? — пробелькотів Уолтер.

Капітан притакнув головою.

— Подивись на нього, — сказав він. — Подивись на Джілса. Та він же помре, якщо

все це почнуть спродувати. Ти знаєш, що він помре. Мусимо перепробувати всі засоби. А це один з них.

— Засіб? Містер Домбі? — белькотів Уолтер.

— Насамперед ти побіжиш до контори й дізнаєшся, чи він там, — сказав капітан Катл, ляснувши його по спині. — Ну, духом!

Уолтер відчув, що команда ця не підлягає обговоренню, — а коли б і не відчув, то досить було кинути погляд на дядька, щоб відчувати, — і зник її виконувати. Незабаром він повернувся захеканий і сповістив, що містера Домбі в конторі нема. Була субота, і він поїхав до Брайтона.

— Ось що я скажу тобі, Уол-ре, — мовив капітан, що за час його відсутності, здавалось, приготувався й до такої непередбаченої, обставини, — ми поїдемо до Брайтона. Я підтримаю тебе, хлопче. Підтримаю тебе, Уол-ре. Ми рушаємо до Брайтона вечірнім диліжансом.

Коли вже так конче треба звернутись до містера Домбі, — про що Уолтерові страшно було й думати, — то він волів би піти до нього сам, не вдаючись до особистої підтримки капітана, який для містера Домбі навряд чи багато важив. Та що капітан, очевидно, був іншої думки, і що його ревною і щирою дружбаю хтось такий молодий, як Уолтер, не міг нехтувати, то хлопець утримувався від заперечень. Катл похапцем попрощався з Соломоном Джілсом, поклав назад у кишеню гроші, чайні ложки, щипчики для цукру та срібного годинника, — гадаючи, як із жахом подумав Уолтер, справити ними разюче враження на містера Домбі, — і не гаючи ні хвилини потяг за собою хлопця на каретний двір, по дорозі неодноразово запевнивши його, що стоятиме за нього до кінця.

Розділ десятий,

що містить у собі опис дальших поневірянь дерев'яного мічмана

Майор Бегсток, на основі тривалих і частих спостережень за Полем, проведених за допомогою театрального бінокля по той бік Принцесиного Майдану, а також на підставі детальних — щоденних, щотижневих та щомісячних — рапортів тубільця, який з цією метою підтримував безперервний зв'язок з покоївкою міс Токс, прийшов до висновку, що з містером Домбі, сер, варто познайомитись, і що Дж. Бі — саме той чоловік, хто це зробить.

Міс Токс, проте, ставилась до нього стримано й холодно відмовлялася зрозуміти майора, коли той пробував (дуже часто) щось від неї дізнатися. Тому, незважаючи на вроджену хитрість та крутий характер, майор був схильний віддати здійснення своїх бажань певною мірою на ласку долі, "яка", не раз говорив він, підхихикуючи, у клубі, "у п'ятдесяти випадках проти одного тягнула руку за Джоєм Бі, сер, ще відтоді, як його брат помер у Вест-Індії від жовтухи".

Чекати нагоди довелось йому таки довгенько, але нарешті вона прийшла. Коли темношкірий слуга з усіма подробицями доповів йому про від'їзд міс Токс до Брайтона, майор раптом, з теплом на серці, згадав свого приятеля Бісерстона з Бенгалії, який просив майора при нагоді відвідати в Брайтоні його сина. А коли той-таки темношкірий

доповів, що Поль живе у місіс Піпчін, майор згадав і про листа (на якого досі не звертав ні щонайменшої уваги), переданого юним містером Бісерстоном, ще як той тільки-но прибув до Англії, і збагнув, що перед ним — нагода. Але саме в цю мить на майора напала така люта подагра, що замість подяки він жбурнув у слугу стільця й заприсягся убити падлюку раніше, ніж подохне сам. Цій обіцянці темношкірий слуга дуже був схильний повірити.

Кінець кінцем, позбувшись своєї недуги, майор разом із тубільцем однієї суботи подалися до Брайтона. Дорогою він раз у раз згадував міс Токс і смакував наперед, як штурмом візьме її знаменитого друга, якого вона повила такою таємницею й заради якого зрадила його — майора Бегстока!

— Ну-ну, мадам, ну-ну! — казав майор, наливаючись мстивістю, аж кров бухала в його вже й так гарячу голову. — Ну-ну, — відцуратися Джоя Бі, мадам? О ні, мадам, ні: ще рано! Рано, хай йому біс, сер! — Джо пильнує, мадам. Бегсток ще живий, сер. Дж. Бі дещо уміє, мадам. Джош завжди назирці, сер. Ви ще побачите, яка в нього тверда вдача, мадам. Крутий, сер, крутий той Джозеф і збіса хитрющий.

І справді, юний містер Бісерстон, якого майор узяв з собою на прогулянку, переконався, що вдача в нього вельми тверда. Та майор, з масним, як стілтонський сир, обличчям та очима креветки, вперто тинявся по узбережжю, зовсім не цікавлячись думкою цього молодого джентльмена, і, тягнучи за собою містера Бісерстона, шукав поглядом містера Домбі з дітьми.

По якимсь часі майор, звісно, розпитавши перед тим місіс Піпчін, вислідив Поля і Флоренс в товаристві показного джентльмена (безперечно, містера Домбі) і кинувся на них в атаку. Коли вдвох із містером Бісерстоном вони врізалися в саму середину маленького загону, містер Бісерстон, звичайно, заговорив зі своїми товаришами по нещастю. Тоді майор зупинився і заходивсь розглядати та вихваляти їх: зі здивуванням завважив, що бачився з ними й раніше у свого друга міс Токс на Принцесиному Майдані, висловив думку, що Поль збіса милий хлопчик й давній його приятель, спитав, чи пам'ятає він Джоя Бі, майора, і, нарешті, раптом згадавши про правила доброго тону, обернувся до містера Домбі попросити пробачення.

— Завдяки цьому маленькому приятелю, я сам роблюсь дитиною, сер, — сказав майор. — Старий солдат, сер, — майор Бегсток до послуг ваших, — не соромиться признатись у цім. — Тут майор підніс капелюха. — Хай йому біс, сер, — запально вигукнув він, — я вам заздрю! — Тоді схаменувся і додав: — Ох, даруйте мені цей вибрик.

Містер Домбі запевнив, що то пусте.

— Старий вояк, сер, — сказав майор, — пропахлий димом, смажений сонцем, битий, скалічений старий пес, не побоїться, що така людина, як містер Домбі, засудить деякі його дивацтва. Я ж, здається, маю честь говорити з містером Домбі?

— Так, в даний час я є скромним представником роду, що носить це ім'я, — відповів містер Домбі.

— Далєбі, сер, — скрикнув майор. — Та це ж славетне ім'я! Це ім'я, сер, — сказав

рішуче майор, немов був певен, що містер Домбі почне перечити, і вважав за прикрий обов'язок поставити його на місце, — це ім'я — відоме й уславлене по всіх англійських колоніях. Це таке ім'я, сер, яким кожен пишався б. Джозеф Бегсток зовсім не лестить, сер. Його. величність герцог Йоркський не раз казав: "У Джо нема й крихти лестощів. Він — справжній солдат, цей старий Джо. Він навіть занадто крутий, той Джозеф". Але у вас велике ім'я, сер. Далєбі, велике ім'я, — урочисто мовив майор.

— Ви, мабуть, складаєте йому більшу ціну, ніж воно заслуговує, майоре, — відказав містер Домбі.

— Ні, сер, — настоював майор. — Мій маленький приятель, сер, підтвердить вам, що Джозеф Бегсток — простий, нехитрий, правдомовний старий чолов'яга, сер, і більш нічого. Ваш хлопець, сер, — стишив голос майор, — житиме в історії. Ваш хлопець, сер, незвичайна дитина. Бережіть його, містєре Домбі.

Містер Домбі дав зрозуміти, що постарасться.

— Оцей хлопчик, сер, — довірливим тоном вів далі майор, штурхонувши свого супутника ціпочком, — син такого собі Бісерстона з Бенгалії... Білла Бісерстона з нашого полку. Ми з його батьком, сер, були крєвні друзяки. Скрізь, сер, тільки й чути було, що за Білла Бісерстона та Дж'о Бегстока. І, думаєте, я не бачу хиб у цьому хлопцеві? Аж ніяк. Він — дурний, сер.

Містер Домбі глянув на дискредитованого містера Бісерстона, якого він знав не краще, ніж майор, і співчутливо сказав: "Справді?"

— Так воно й є, сер, — ствердив майор. — Він — дурень. Джо Бегсток ніколи не ховає правди. Син мого старого друга Білла Бісерстона — зроду дурень. — Тут майор зайшовся сміхом і сміявся, аж доки зовсім зчорнів. — Мій юний приятель, сер, готується до школи, містєре Домбі? — спитав майор, прийшовши до пам'яті.

— Я ще не вирішив остаточно, — відповів містер Домбі. — Але не думаю. Він занадто тендітний.

— Якщо він тендітний, то ви цілком маєте рацію, сер, — схвалив майор. — Тільки круті хлопці могли витримати в Сандгерсті. Ми катували там один одного, сер. Ми підсмажували новаків на малому вогні, сер, і підвішували униз головою з вікна третього поверху. Джозеф Бегсток, сер, висів, прив'язаний за п'ятки, тринадцять хвилин за шкільними дзигарями.

На підтвердження цієї історії майор міг би послатись на свою шкіру. Вона й справді виглядала так, ніби він висів трохи задовго.

— Але завдяки цьому й стали такі, як є, сер, — сказав майор, поправляючи жабо на сорочці. — Ми були з заліза, і все це загартувало нас. Ви надовго сюди, містєре Домбі?

— Я буваю тут раз на тиждень, майоре, — відповів той. — Зупиняюся в Бедфордському готелі.

— З вашого дозволу, сер, я матиму за честь відвідати вас у готелі, — сказав майор. — Джой Бі, сер, — не з тих, що набридають людям, сер, але й містер Домбі — не звичайна людина. Дуже зобов'язаний моєму юному приятелю, сер, за честь познайомитись із такою людиною.

Містер Домбі в надзвичайно чемних виразах висловив свою подяку, а майор Бегсток погладив Поля по голівці й сказав, що невдовзі очі Флоренс зводитимуть з розуму молодих джентльменів. "Та й старих, сер, коли хочете знати", — докинув майор, хихикнувши, піддав своїм ціпком духу містерові Бісерстону і рушив геть разом з цим молодим джентльменом мало що не клусом, розкарячивши ноги, поважно крутячи головою та покашлюючи.

У згоді з власною обіцянкою майор завітав до містера Домбі, а містер Домбі, переглянувши попередньо список військових офіцерів, віддав візит майорові. Потім майор відвідав містера Домбі в Лондоні і ще раз приїхав до Брайтона в одній з ним кареті. Коротше кажучи, майор і містер Домбі заприятюлися надзвичайно широко й надзвичайно скоро, і, містер Домбі сказав своїй сестрі, що майор не тільки справжній військовий, а й дещо більше, бо має дуже непересічне уявлення про важливі речі, не пов'язані з його фахом.

Нарешті, привізши до дітей міс Токс з місіс Чік і знову заставши в Брайтоні майора, містер Домбі запросив його пообідати до себе в Бедфордський готель, а попередньо поздоровив міс Токс з таким знайомим і сусідою. Незважаючи на посилений стукіт серця, викликаний цими компліментами, вони не були їй неприємні, бо піднімали її в чужих очах і дали змогу продемонструвати скромність та збентеження, що їх вона була зовсім не проти виявити. Під час обіду майор дав їй чимало приводів для цього, бідкаючись, що вона покинула його й Принцесин майдан, а що ці бідкання, видно, приносили йому велику втіху, то все йшло просто чудово.

Тим більше, що майор узяв на себе керівництво розмовою і виявив до цього такий же незмірний апетит, як і до різних страв, серед яких він майже заборпався, посиливши цим свою здатність розпалюватись. Звичайна мовчазна стриманість містера Домбі тільки сприяла цій узурпації. Майор почував, що його сонце сходить у повному блиску, і в пориві власної дотепності навів таку безліч нових видозмін свого імені, аж сам собі дивувався. Одне слово, усі були задоволені й визнали, що, майор невичерпний у розмові, і коли він, вже пізно ввечері, після, затишної партії у віст, пішов до себе, містер Домбі ще раз поздоровив розчервонілу міс Токс з таким знайомим та сусідою.

Повертаючись до свого готелю, майор цілу дорогу проказував до себе й про себе "хитрющий, сер... хитрющий, сер... збіса хитрющий!", а сівши у крісло в своїй кімнаті, зайшовся безгучним реготом, що інколи нападав на нього і завжди наганяв страх на інших. Регіт тривав так довго, що чорношкірий денщик, який дивився на майора здаля і нізащо в світі не наважився б підійти ближче, двічі чи тричі подумав, що той уже конає. Усе тіло майора, а надто голова та обличчя, розбухло, як ніколи доти, і перед очима денщика колихалося і двигтіло щось масивне кольору індиго. Нарешті регіт перетворився у вибух кашлю, а коли цей останній трохи вщух, майор уривчасто заgrimів:

— Ну-ну, мадам, ну-ну! Місіс Домбі, так, мадам? Не думаю, мадам. Не бути цьому, доки Джо Бі здатен устроїти вам палицю в колесо. Дж. Бі наздогнав вас, мадам. Його ще не вибито з сідла, сер. Вона мудра, сер, мудра. Але Джош мудріший. Він не спить,

він пильнує. Старий Джо не спить, сер!

Останнє твердження, безперечно, було правдиве — жахливо правдиве. Лишалось воно таким більшу частину ночі, що минула серед подібних вигуків упереміш з нападами кашлю та ядухи, які лякали весь будинок.

Наступного по цьому дня (то була неділя), коли містер Домбі, місіс Чік і міс Токс сиділи за сніданком, знай вихваляючи майора, в кімнату вбігла Флоренс. Обличчя їй заливав рум'янець, очі іскрилися радістю.

— Тату, тату! — скрикнула вона. — Тут Уолтер, і боїться заходити!

— Хто? — здивувався містер Домбі. — Що це знаєш? У чім справа?

— Уолтер, тату! — боязко повторила Флоренс, зрозумівши, що занадто по-панібратському звернулася до батька. — Той, хто знайшов мене, коли я загубилася.

— Це вона про молодого Гея, Луїзо? — спитав містер Домбі, суплячи брови. — Ця дитина щось надто галаслива стала. Навряд чи то Гей. Піди, прошу, подивися.

Місіс Чік вибігла в коридор і повернулася зі звісткою, що то й справді прийшов молодий Гей у супроводі якоїсь чудної на вигляд особи, і що молодий Гей не наважується увійти, поки містер Домбі снідає, а почекає, коли містер Домбі дозволить потурбувати його.

— Скажіть, хай заходить негайно, — звелів містер Домбі. — Ну, Гею, у чім там справа? Хто вирядив вас сюди? Хіба не можна було послати когось іншого?

— Вибачте, сер, — відповів Уолтер. — Мене ніхто не посилав. Я сам насмілюся прийти. Сподіваюсь, ви даруєте мені цю сміливість, довідавшись про причину.

Але містер Домбі, не слухаючи його, поривався зазирнути йому за спину, наче той був стовпом на дорозі.

— Що це? — сказав містер Домбі. — Хто це? Я гадаю, ви помилилися дверима, сер.

— О, перепрошую, дуже, що я не сам, сер, — поклався пояснити Уолтер, — але це... це капітан Катл, сер.

— Уол-ре, хлопче мій, — грудним голосом прогудів капітан, — тримайся!

І в ту ж мить, ступивши крок наперед, він іс на огляд присутніх свій обширний синій костюм, свій знаменитий комір та свій гулявий ніс у повній красі і, чемно привітавши своїм гачком дам, зігнувся в поклоні перед містером Домбі з воценим капелюхом у руці й свіжовитисненим червоним екватором круг голови.

Містер Домбі з обуреним подивом глянув на цю з'яву, самим своїм виглядом мовби закликаючи й дам до протесту. Маленький Поль, що увійшов слідом за Флоренс, сахнувся до міс Токс, коли капітан почав вимахувати своїм гачком, і став в оборонну позицію.

— Ну, Гею, — мовив містер Домбі, — то що ви мали мені сказати?

Капітан знову, наче як вступ до розмови, що не могла не задовольнити обидві сторони, повторив: "Тримайсь, Уолтере!"

— Боюся, сер, — почав Уолтер^ тремтячи й потупивши очі, — що я допустився великої сміливості, приїхавши сюди. Надто великої сміливості. Але й приїхавши сюди, я навряд чи наважився б просити зустрічі з вами, якби міс Домбі не перестріла мене і...

— Ну? — сказав містер Домбі, спостерігши, що він глянув на Флоренс, і мимоволі насупився, коли дівчинка усмішкою підбадьорила хлопця. — Далі! Далі, прошу!

— Так, так, — вкинув капітан, уважаючи за обов'язок чемності підтримати містера Домбі. — Добре сказано. Далі, Уол-ре!

Погляд, кинутий містером Домбі в знак подяки за підтримку, мусив був спопелити капітана. Але той, безневинно примруживши око, порухом свого гачка пояснив містерові Домбі, що хлопець, мовляв, трохи ніяковіє та незабаром підбадьориться.

— Справа, що привела мене сюди, цілком приватна й особиста, сер, — затинаючись, вів далі Уолтер, — і капітан Катл...

— Тут! — гукнув капітан, запевняючи, що він напихваті і на нього можна звіритись.

— Старий друг мого бідного дядька й чудова людина, сер, — Уолтер підвів благальний погляд, немов заступаючись за капітана, — ласкаво запропонував поїхати зі мною, у чому я ніяк не міг йому відмовити.

— Ще б пак, — самовдоволено озвався капітан. — Чого відмовлятися? Далі, Уол-ре!

— І ось, сер, — Уолтер зважився нарешті дивитися в очі містерові Домбі й відчайдушно — бо дітись було вже нікуди — повів далі: — ось я й прийшов разом з ним, сер, сказати, що мій бідний дядько в надзвичайно скрутному становищі. Його торгівля поволі занепала, і він не може сплатити векселя, він мучився цією думкою вже багато місяців, про що я дуже добре знаю, сер, а раз у нього сидить судовий маклер, і він ризикує втратити все своє майно, а це розіб'є йому серце. І якби ви, сер, здавна знаючи дядька як поважну людину, ласкаво допомогли б йому в його біді, — ми б вам повік не надякувалися, сер.

Сльози бриніли в Уолтерових очах, та й у Флоренс теж, і батько її це помітив, дарма що дивився, здавалось, тільки на Уолтера.

— Сума дуже велика, сер, — сказав Уолтер, — понад триста фунтів. Дядька це нещастя зовсім приголомшило, йому так тяжко, але зарадити чимсь він не може. Він не знає навіть, що я у вас. Ви, напевне, захочете знати, сер, — по короткому ваганні додав Уолтер, — чого саме мені від вас треба. Правду сказати, я й сам не знаю. У дядька є крам, на який — можу ручитись — не накладено арешту за інші борги, та ось і капітан Катл може з свого боку поручитися за нього. Я... я не хотів би про це... про мою невелику платню... але якби ви дозволили... підсумувати... авансом... дядько... ощадливий... чесний старий чоловік, сер. — По цих уривчастих фразах Уолтер замовк і понуро стояв перед своїм патроном.

Визнавши, що настала слухна хвилина для демонстрації скарбів, капітан Катл підійшов до столу, повідсовував чашки, звільнивши місце коло ліктя містера Домбі, видобув з кишені свій срібний годинник, готівку, чайні ложечки й щипці для цукру і, поклавши все це купкою, щоб надати якомога вартіснішого вигляду, виголосив таку промову:

— Півбухана краще ніж зовсім без хліба, і це ж стосується і крихт. Тут — небагато. Можна додати річний прибуток у сто фунтів. Якщо є на світі людина, напхана знанням, то це — старий Сол Джілс. Якщо існує хлопець, що обіцяє... — капітан пригадав

принагідну цитату: — ...тексти молоком і медом, — то це його небіж.

І, ставши назад на своє місце, капітан почав пригладжувати свої розкуйовджені кучері з виглядом людини, що успішно довела до кінця нелегку для виконання роль.

Коли Уолтер замовк, очі містера Домбі спинились на Полеві. Хлопець, бачачи, що сестра його похнюпила голову і тихо плаче, перейнявшись чужим нещастям, підійшов до неї й намагався заспокоїти її, виразно поглядаючи то на Уолтера, то на батька. Вислухавши промову капітана Катла з поблажливою байдужістю, містер Домбі знову втупив очі в сина і кілька секунд мовчки й пильно дивився на нього.

— Чому він заборгувався? — спитав містер Домбі. — Хто давав позичку?

— Він не знає, — відповів капітан, кладучи руку Уолтерові на плече. — Знаю лише я. Треба було допомогти людині, що потім померла, і на даний час мій друг Джілс сплатив уже не одну сотню фунтів. Подобиці, якщо бажаєте, віч-на-віч.

— Людям, котрим стає коштів тільки на себе самих, — мовив містер Домбі, невідступно дивлячись на сина і не звертаючи уваги на знаки, що їх капітан Катл подавав за спиною Уолтера, — краще дбати про власні зобов'язання й клопоти, а не збільшувати їх запоруками за інших. Це — вияв непорядності. І зарозумілості теж, — суворо додав містер Домбі. — Великої зарозумілості, бо й заможні люди на таке не пішли б. Полю, ходи-но сюди!

Дитина послушалась, і містер Домбі посадив її собі на коліна.

— Якби в тебе були зараз гроші... — почав він. — Дивись на мене.

Поль, що блукав очима поміж Уолтером і Флоренс, глянув в обличчя батькові.

— Якби в тебе були гроші... стільки грошей, як каже молодий Гей... що ти зробив би?

— Віддав би їх старому дядькові.

— Позичив би їх старому дядькові? — перепитав містер Домбі. — Гаразд: ось коли ти підростеш, то ми будемо порядкувати моїми грошима вдвох — я і ти.

— Домбі й Син, — перебив Поль, що давно вже вивчив ці слова.

— Домбі й Син, — повторив батько. — Хочеш уже стати Домбі й Сином і позичити гроші дядькові молодого Гея?

— Ой, дуже, тату, — скрикнув Поль. — І Флоренс хоче.

— Дівчата не мають нічого спільного з Домбі й Сином, — зауважив містер Домбі. — Чи ти — ти хочеш?

— Хочу, тату, хочу.

— Ну, то хай буде так. Бачиш, Полю, — додав він, стишивши голос, — які могутні гроші і як люди прагнуть дістати їх? Молодий Гей он скільки проїхав, щоб попросити грошей, і ти — великий і сильний, бо ти їх маєш, — ласкаво позичаєш йому й робиш для нього величезну послугу.

На хвилину личко Поля зістарилось, виявивши цілковите розуміння батькових слів, але за мить помолодшало і знову стало звичайним дитячим личком, коли хлопець спорснув з колін і побіг до Флоренс просити, щоб не плакала більше, бо він позичить грошей молодому Геєві.

Містер Домбі підійшов до столу, написав листа й завірив його печаткою. Тим часом Поль і Флоренс шепотілися з Уолтером, а капітан Катл розпливався з радості, дивлячись на них з такими честолюбними, з такими невимовно зарозумілими думками, що містер Домбі нізащо б не повірив, якби дізнався про них.

Закінчивши листа, містер Домбі сів на своє місце й простяг конверта Уолтерові.

— Передайте це завтра зранку містеру Турботові, — сказав він. — Він негайно ж дасть розпорядження, щоби хтось із контори врятував вашого дядька і сплатив той вексель. Він же подбає й про повернення боргу залежно від обставин. Вважайте, що це зробив для вас містер Поль.

Уолтер, схвилюваний тим, що спосіб вирятувати дядька з біди — у нього в руках, хотів був висловити свою радість і дяку, та містер Домбі спинив його.

— Вважайте, що це зробив для вас містер Поль, — повторив він. — Я пояснив йому все, і він зрозумів мене. На цьому розмова скінчена.

Оскільки містер Домбі вказав рукою на двері, Уолтерові не лишалося нічого, тільки вклонитися й піти геть, але міс Токс, побачивши, що разом з ним відходить і капітан Катл, втрутилася в цю справу.

— Любий сер, — звернулася вона до містера Домбі, щедрість якого викликала в неї з місіс Чік рясні сльози, — любий сер, у пориві вашого благородства ви не помітили однієї дрібнички.

— Чого саме, міс Токс? — поцікавився містер Домбі.

— Джентльмен з... з інструментом, — мовила міс Токс, зиркнувши на капітана Катла, — залишив на столі, коло вашого ліктя...

— Праведне небо! — гукнув містер Домбі, відштовхуючи геть капітанові скарби, ніби то й справді були крихти. — Заберіть ці речі. Дякую дуже, міс Токс. Ви, як завжди, уважні. Будьте ласкаві забрати це, сер.

Капітан Катл зрозумів, що нема іншого виходу, як послухатись. Але великодушність містера Домбі, який відмовився від купи скарбів тут-таки під рукою, настільки вразила його, що, поклавши ложечки й щипці в одну кишеню, готівку — в другу й спустивши срібного годинника в призначене для нього сховище, він схопив праву руку цього джентльмена єдиною своєю лівою і, стискаючи її джкими пальцями, у захваті торкнувся залізним гачком його долоні. Від дотику теплого почуття й холодного заліза містера Домбі обсипало морозом.

Тоді капітан Катл з неабиякою елегантністю і лицарською чемністю кілька разів поцілував свій гачок на адресу дам, попрощався окремо з Полем та Флоренс і пішов за Уолтером з кімнати. Простодушна Флоренс побігла була за ними, щоб переказати кілька слів старому

Солеві, але містер Домбі покликав її назад і звелів залишатись на місці.

— Ти ніколи не будеш Домбі, голубонько! — патетичним тоном дорікнула їй місіс Чік.

— Не сердьтеся на мене, тітонько, — відповіла Флоренс. — Я така вдячна татові!

Вона підбігла б, оповила б руками його шию — якби насмілилась. Та вона не

насмілилась і лише вдячним оком дивилась на батька, що обмірковував щось, подеколи невдоволено поглядаючи на неї, але переважно стежачи за Полем, який походжав по кімнаті, сповнившись ще не званої гідності: адже він дав грошей молодому Геєві.

А молодий Гей — Уолтер — що він?

Він був надзвичайно радий, що визволив старого від маклерів та судових виконавців і поспішає до дядька з гарними новинами. Він був надзвичайно радий і на завтра, коли владнав усі справи перед обідом, а ввечері сидів разом із старим Соєм та капітаном Катлом у вітальні й бачив, як ожив майстер корабельних інструментів, повний надії на майбутнє й щасливий, що дерев'яний мічман знову належить йому. Проте, аж ніяк не применшуючи вдячності, яку він почував до містера Домбі, мусимо визнати, що сам Уолтер почувався приниженим і зневаженим. Якраз тоді, коли наші надії гинуть у пуп'янку від зимного вітру, ми охоче уявляємо собі квіти, що мали б із них розпукнути. Так і Уолтер, відчуваючи, що від високостей, де стояли Домбі, його відрізала безодня ще одного тяжкого падіння, а всі його давні химери розвіяв вітер по дорозі, почав підозрювати, що химери ці могли б вилитись у примарні сподівання здобути руку Флоренс у далекому майбутньому.

Капітанові ж усе ввижалось інакше. Він явно був переконаний, що зустріч, яка відбулася при його сприянні, пройшла настільки задовільно, що до формальних заручин Уолтера з Флоренс лишилося ще один-два кроки й що остання фінансова угода значно посунула вперед — коли вже не здійснила — надії на талан Уїттінгтона. Спонукуваний цим переконанням, поліпшеним настроєм свого старого друга і власним веселим гумором, він намагався навіть, частуючи їх утретє за день баладою про "Чарівну Піг", замінити це ім'я на "Флоренс". Натрапивши, проте, на значні труднощі, бо "Піг" мало римуватися з "ніг" (бо ж краса її ніжок чарувала всіх залицяльників), він щасливо змінив його на "Флі-і-іг" і виспівував громовим голосом з майже надприродною майстерністю, дарма, що йому вже пора було повертатись до дому страховинної місіс Мак-Стінджер.

Розділ одинадцятий

ПОЛЯ ВИВОДЯТЬ НА НОВУ ДЛЯ НЬОГО СЦЕНУ ДІЇ

Незважаючи на свій кволий організм, що потребував відпочинку після смаженини і підпадав під снодійний вплив телячих фляків, місіс Піпчін була, проте, зроблена з такого міцного матеріалу, що цілковито звела нанівець пророкування місіс Уїкем, не виявляючи жодних ознак ветхості. Що Поль і далі виказував незмінний і пильний інтерес до старої леді, то місіс Уїкем ні на дюйм не відступила з позицій. Окопавшись та укріпившись на твердому ґрунті дядькової Бетсі Джейн, вона по-приятельському радила міс Бері готуватись до найгіршого й попереджала, що її тітка одного дня зникне нагло, як порохований завод.

Бідна Бері брала усе за правду й висилювалась на роботі, як завжди, цілком певна, що місіс Піпчін — одна з найдостойніших у світі осіб, і щодня приносила незліченні жертви на вівтар цієї шляхетної старої дами. Однак всі ті офіри друзі й поклонники приписували чомусь місіс Піпчін, так чи інакше пов'язуючи їх з сумним фактом смерті

містера Піпчіна на перуанських копальнях від розриву серця.

Був, наприклад, один чесний бакалійник, що торгував уроzdриб. Між ним і місіс Піпчін існувала пам'яткова книжка у червоній засмальцьованій оправі, довкола якої постійно точилися закриті наради й дискусії, коли обидві сторони виходили в коридор і зачиняли двері до вітальні. Юний містер Бісерстон (що від дії жаркого індійського сонця на його кров набув мстивої вдачі) робив туманні натяки на неправильність рахунків та нестачі і згадував, як один раз за його пам'яті забракло мокрого цукру для чаю. Бакалійник, що був парубком, та ще й не шукав гарного виду, звернувся якось до місіс Піпчін з почесними пропозиціями щодо руки Бері, але місіс Піпчін згорда й з презирством відхилила їх. І кожен вихваляв за це місіс Піпчін — вдову чоловіка, що згинув у перуанських копальнях: що за горда, тверда, непохитна вдача в цієї леді! І ніхто не казав нічого про безталанну Бері, яка плакала півтора місяця (а добра тітонька весь час картала її за це) і впала у безнадійний розпач, бачачи, що лишається старою панною.

— Бері дуже любить вас, правда? — спитав Поль одного вечора в місіс Піпчін, коли вони разом з котом сиділи біля каміна.

— Так, — відповіла місіс Піпчін.

— Чому? — поцікавився Поль.

— Чому? — спантеличено повторила стара леді. — Як ви можете питатись про таке, сер? А чому ви любите свою сестру, Флоренс?

— Тому, що вона дуже добра до мене. Такої, як Флоренс, більше нема.

— Ну, — відрізала місіс Піпчін, — і такої, як я, мабуть, більше нема.

— Невже нема? — спитав Поль, вихилившись зі свого крісла і пильно вдивляючись у неї.

— Нема, — ствердила стара леді.

— Я радий, — замислено потер руки Поль. — Це дуже добре, що нема.

Місіс Піпчін не наважилася спитати "чому?", бо боялася почути якусь геть убивчу відповідь. Натомість, щоб винагородити свої ображені почуття, вона аж до ночі так напосідала на юного Бісерстона, що той негайно почав лаштуватися у сухопутну подорож до Індії, відклавши за вечерю чверть грінки та кусок запліснявілого голландського сиру як початок запасів, що мали підтримувати його в дорозі.

Місіс Піпчін доглядала та пильнувала маленького Поля і його сестру вже близько року. За цей час вони двічі були вдома і щотижня відвідували містера Домбі в готелі. Поль потрохи набирався сили і міг уже обходитись без свого візка, хоч зовні це був той самий худорлявий та тендітний хлопчик, та сама спокійна, задумлива дитина зі старечим личком, як і тоді, коли його вперше доручили опіці місіс Піпчін.

Однієї суботи, вже після заходу сонця, всіх у замку сполохала звістка, що містер Домбі хоче бачити місіс Піпчін. Завсідників вітальні, наче смерчем, миттю винесло на другий поверх, і тільки після тривалого грюкання дверей і тупотіння ніг нагорі, після кількох потиличників, уділених місіс Піпчін юному Бісерстонові для заспокоєння власних збуджених нервів, чорні шовкові шати достойної старої леді нарешті

затьмарили кімнату для аудієнцій, де містер Домбі розглядав порожнє кріселко свого сина й спадкоємця.

— Як ваше здоров'я, місіс Піпчін? — привітався містер Домбі.

— Дякую, сер, — відповіла місіс Піпчін. — Непогано... порівняно.

Місіс Піпчін завжди вживала цього звороту. "Порівняно" означало "порівняно з її достоїнствами, самопожертвами й таким іншим".

— Та я й не можу бути зовсім здорова, сер, — сказала місіс Піпчін, сідаючи на стілець і зводячи дух. — Але я вдячна й за те здоров'я, що маю.

Містер Домбі схилив голову з задовolenим виглядом патрона, який що три місяці платить за це чималеньку суму. Помовчавши хвилину, він промовив:

— Я дозволив собі завітати до вас, щоб порадитись з вами про мого сина. Я вже не раз хотів це зробити, але відкладав свій намір, доки здоров'я Поля зовсім покращає. Щодо цього у вас немає ніяких застережень, місіс Піпчін?

— Брайтон дуже благотворно вплинув на нього, сер, — відповіла місіс Піпчін. — Дуже благотворно.

— Я не забиратиму його з Брайтона, — сказав містер Домбі.

Місіс Піпчін потерла руки і втупила в огонь свої сірі очі.

— Можливо тільки, — містер Домбі випростав вказівний палець, — можливо, що побут його тепер зміниться. Коротше, місіс Піпчін, це і є мета мого візиту. Мій син росте, місіс Піпчін. Він таки й справді росте.

В тріумфальному тоні, яким містер Домбі виголосив це, бриніла нотка суму. Вона показувала, як довго тягнеться для нього синове дитинство, і що всі надії покладає він на даліші роки синового життя. Слово "жаль" наче й не в'яжеться з кимсь настільки пихатим та холодним, але в ту хвилину містер Домбі був, як видавалось, гідний саме жалю.

— Шість років! — мовив містер Домбі, поправляючи хустку на шиї — можливо, щоб приховати мимовільну усмішку, яка лише ковзнула по його обличчю, немов не знайшла собі там пристанища бодай на мить. — Боже мій! Ці шість обернуться на шістнадцять, що й оглянутися не встигнеш.

— Десять років, — каркнула місіс Піпчін, зловісно похитавши головою і холодно блиснувши своїм сірим оком. — Десять років — час немалий.

— Це залежить од обставин, — відказав містер Домбі. — В усякому разі, місіс Піпчін, моєму синові вже шість років і, на жаль, він безперечно відстав у навчанні від дітей своїх літ... своїх юних літ, — поправився містер Домбі, спостерігши, як йому здалося, лукавий вогник у крижаному оці місіс Піпчін. — "Юних літ", може, буде тут більше до речі. Тепер, місіс Піпчін, мій син не відставати повинен, а набагато випередити своїх однолітків. Його чекає високе становище. На шляху мого сина немає нічого випадкового, нічого сумнівного. Цей шлях був накреслений і пробитий для нього ще до його народження. Баритися з освітою цього молодого джентльмена ніяк не можна. Вона повинна бути досконалою. До неї треба братись серйозно й рішуче.

— Заперечувати цьому я не можу, сер, — сказала місіс Піпчін.

— Я був певен, що така розважлива особа, як ви, не може й не буде заперечувати.

— Тепер верзуть різні нісенітниці, — коли не гірше, — буцім молодь спочатку не слід притискати, підганяти і всяке таке, сер, — місіс Піпчін нервово потерла свого карлючкуватого носа. — За моїх часів так не думали. Нема підстав думати інакше й тепер. Моя гадка: не давай їм спуску!

— Люба мадам, — сказав містер Домбі, — ви цілком заслужили репутацію, з якої користуєтесь. Прошу вірити, місіс Піпчін, я більш ніж задоволений вашою взірцевою системою виховання і з великою охотою рекомендуватиму її, якщо моя скромна рекомендація може стати комусь у пригоді, — велемовність містера Домбі, коли він намагався применшити свою значущість, переходила всілякі межі. — Я думаю про школу доктора Блімбера, місіс Піпчін.

— Мого сусіди? По-моєму, в доктора чудовий заклад, — сказала місіс Піпчін. — Я чула, там дуже суворий нагляд, і вчать з ранку до вечора.

— І дуже висока платня, — додав містер Домбі.

— І дуже висока платня, сер, — підхопила місіс Піпчін таким тоном, ніби, поминувши цю деталь, вона поминула б одне з головних достоїнств закладу.

— Я мав уже нагоду перекинутися словом із доктором, — сказав містер Домбі, із заклопотаним виглядом підсуваючи своє крісло до каміна, — і він аж ніяк не вважає, що Поль замалий для науки. Він навів кілька прикладів, коли хлопці цього віку вчать вже грецької мови. Якщо ця переміна й турбує мене трохи, то зовсім не з цього боку. Мій син, не знавши матері, всю свою дитячу любов — може, навіть забагато любові — зосередив на своїй сестрі. Якщо їх розлучити... — містер Домбі не закінчив і сидів мовчки.

— Подумаєш! — вигукнула місіс Піпчін, так струснувши спідницями, що здавалось, з них вилізла справжня яга. — Хочеться їй цього чи ні, містере Домбі, — зробимо так, що захочеться! — Симпатична леді тут же перепросила за простацький вираз, але сказала (і правду сказала), що так вона завжди напоумляє дітей.

Містер Домбі перечекав, поки місіс Піпчін перестане обурюватись, трясати головою та кидати вбивчі погляди на цілий легіон Бісерстонів і Панкі, а тоді спокійно уточнив:

— Я маю на думці його, люба мадам, його!

Місіс Піпчін, безперечно, запропонувала б і для Поля той же таки метод лікування від будь-яких сумнівів, але її жорстке сіре око було досить видюще, аби запримітити, що рецепт, якого містер Домбі міг визнати ефективним для доньки, зовсім не підходить для сина. Отож стара леді заходила доводити, що все це — і переміна, і нове товариство, й інше життя, яке він вестиме в доктора Блімбера, і наука, якою йому доведеться оволодівати, — все це дуже швидко зродить між дітьми відчуженість. Слова її збігалися з надіями та сподіваннями самого містера Домбі, і цей джентльмен ще більше утвердився в думці, що місіс Піпчін надзвичайно розсудлива жінка. А що вона водночас оплакувала й втрату свого дорогого маленького друга (що не було для неї разючим ударом, бо вона вже віддавна чекала цього і з самого початку гадала, що Поль проживе в неї не більше трьох місяців), то містер Домбі утвердився також і в думці про

її безкорисливість. Було ясно, що він докладно обміркував це питання, бо мав уже готовий план, яким і поділився з ягою. Перші півроку Поль буде жити в доктора лише в дні навчання, а по суботах приходитиме до Флоренс і ночуватиме в замку яги. Так він поволі привчиться обходитись без сестри, сказав містер Домбі, можливо, шкодуючи, що не призвичаїв сина до цього раніше

На завершення візиту містер Домбі висловив надію, що місіс Піпчін залишиться при владі як генеральний директор і наставник його сина, поки той учитиметься в Брайтоні. Потім він поцілував Поля, потиснув руку Флоренс, глянув на юного Бісерстона в його святешнім комірчику, викликав сльози в міс Панкі, поплескавши її по голові (це місце в неї було надзвичайно вразливе, бо місіс Піпчін мала звичку стукати по ньому кісточками пальців, як у порожню діжку), і повернувся до готелю обідати. Містер Домбі тепер остаточно вирішив, що Поль уже досить дорослий і здоровий хлопець і повинен уже серйозно готуватися до становища, в якому він мав засяяти, і що доктор Блімбер прийме його негайно.

Кожен юний джентльмен, який потрапляв до рук доктора Блімбера, міг бути певен, що скуштує гіркої. Доктор брав під свою опіку тільки десятків юних джентльменів, але у нього, завжди наготові, був запас знань щонайменше на сто душ, і завданням та насолодою його життя було напхати ними цих десятеро бідолах.

По суті заклад доктора Блімбера був теплицею, де безперестанку працювала апаратура для прискорення росту. Всі хлопці дозрівали тут передчасно. Розумовий зелений горошок вистигав тут ще перед різдвом, а інтелектуальна спаржа зеленіла цілий рік. Математичний агрус (дуже кислий) був звичайною річчю навіть найбільш невчасної пори і культивувався доктором Блімбером і на зовсім молоденьких пагінцях. Латинська та грецька рослинність вибувала з найбільш засохлих, патичкуватих вихованців, і то в найлютіші морози. Природа тут не бралася в рахунок. Нікого не цікавило, який плід міг дати той чи інший юний джентльмен — доктор Блімбер примушував його родити заплановані плоди.

Все це було дуже мило і просто, але система форсування росту мала й свій звичний негативний бік. Передчасно достиглі плоди не мали належного смаку й не довго зберігалися. Більше того: один з юних джентльменів, з опухлим носом і надмірно великою головою (найстарший з десятка, що "пройшов через усе"), одної чудової днини раптом перестав квітнути й залишився в доктора Блімбера як сухостій. Всі казали, що доктор перестарався з молодим Тутсом, бо коли в того проросли вуса, то всох мозок.

В усякому разі, там був молодий Тутс із дуже грубим голосом і дуже тендітним розумом. Він завжди прикрашав свої сорочки шпильками, носив у кишені жилета каблучку й потай одягав її на мізинний палець, коли школярі йшли на прогулянку, раз у раз закохувався в няньок, що й гадки не мали про його існування, і, коли всі лягали спати, виглядав на освітлений газом світ крізь залізні ґрати лівого наріжного вікна на третьому поверсі, наче перерослий херувим, що загостювався на землі.

Доктор був огрядний джентльмен у чорному костюмі з поворозками на колінах і панчохах нижче колін. Він мав лису, наче вощену голову, грудний голос і подвійне

підборіддя з такою глибокою складкою, що дивно було, як він його виголював. Ще у доктора була пара маленьких очиць, завжди напівзаплющених, і рот, завжди напівошкірений, ніби він тільки-но впіймав учня на гарячому і збирався власними устами виголосити йому вирок. А коли доктор застромляв правицю за край сурдута, а ліву руку закладав за спину, та, ледь помітно гойднувши головою, кидав якусь найпростішу фразу, то кожному боязкому прибульцеві здавалося, наче то сфінкс вирік остаточний присуд.

Учбовий заклад доктора містився в напрочуд гарному будинку, що виходив фасадом на море. Але всередині стиль його не милував ока, — зовсім навпаки. Куці, убогі штори сумних кольорів понуро ховалися за вікнами. Столи та стільці стояли рядами, ніби цифри в колонці. Святешні кімнати так рідко протоплювали, що в них було, як у колодязі, а відвідувач почувався цебром. В їдальні здавалось, що тут можна побачити все на світі, тільки не страви чи напої. В цілому будинку не чути було ані звуку, окрім цокання великих дзигарів у холі, що відлунювалося аж на горищі, та ще часом долинали приглушене бурмотіння юних джентльменів на уроках, схоже на сумовитий туркіт голубів.

І міс Блімбер, дарма що належала до гожих струнких дівчат, нічим не порушувала серйозної атмосфери будинку. У міс Блімбер не було й крихти легковажності. Вона коротко підстригала й накручувала волосся і носила окуляри. Вона засохла й припала порохом, досліджуючи могили стародавніх мов. Якись там живі мови для міс Блімбер просто не існували. Ось якби вони померли, тоді міс Блімбер викопувала б їх, немов упир.

Місіс Блімбер — її матуся — не була вченою особою, але вважала себе за вчену, що, зрештою, одне і те ж саме. В товаристві вона казала, що, якби вона познайомилась із Ціцероном, то могла б спокійно померти. Найбільшою втіхою в її житті було дивитися на докторових вихованців, коли ті — на відміну від інших юних джентльменів — йшли на прогулянку в якнайширших комірах і в найтугіших краватках. "Як це класично!" — казала вона.

Містер Пастир, бакалавр гуманітарних наук і помічник доктора Блімбера, був мов жива катеринка з кількома мелодіями, що їх він завжди прокручував без змін. Якби доля зласкавилася над ним, то, може, змалку він дістав би більший вибір валків, але доля не зласкавилася і вділила йому тільки один, якого він і крутив монотонно, затуркуючи голови юним джентльменам доктора Блімбера. Юні джентльмени передчасно набиралися горя. Вони не знали відпочинку від переслідувань з боку безсердечних дієслів, жорстоких іменників, невблаганних синтаксичних правил і привидів-вправ, що й уві сні не давали їм спокою.

Під впливом системи форсування юний джентльмен звичайно вже через три тижні втрачав безжурність. Через три місяці його охоплювала світова скорбота. Через чотири — в нім зароджувались ворожі почуття до батьків чи опікунів. Через п'ять — він ненавидів усіх людей на світі. Через шість — заздрих Курцієві, що знайшов собі смерть у розколіні. А наприкінці першого року доходив висновку, якого потім не зрікався

ніколи, що вся краса поетичних творів і вся наука мудреців — це лише набір слів та граматичних правил, і більше нічогосінько.

А проте він розвивався, розвивався і квітнув у теплиці доктора Блімбера, і репутація та слава доктора зростали ще більше, коли учень показував удома родичам та знайомим свої зимові квіти.

Одного дня коло парадних дверей докторового будинку стояв Поль. Серце йому калатало, правим рученням він тримався батькової руки, а лівим стискував руку Флоренс. Який гарячий потиск одної, і який легкий та холодний дотик другої!

Місіс Піпчін в своєму чорному пір'ї і з карлючкуватим носом нависала ззаду над ним, наче хижий птах над жертвою. Вона ледве переводила дух (містер Домбі, замислившись про велике, йшов надто швидко) і хрипко підкаркувала, чекаючи, поки відчинять двері.

— Ну, Полю, — врочистим тоном промовив містер Домбі, — оце і є той шлях, що провадить до Домбі й Сина і до грошей. Тепер ти вже майже дорослий.

— Майже, — повторив хлопець, і навіть цілком дитяче хвилювання не змогло приховати дивної лукавості його погляду.

На обличчі містера Домбі з'явився вираз легкого невдоволення, але тут якраз відчинили двері, і вираз той хутко зник.

— Доктор Блімбер, сподіваюся, вдома? — спитав містер Домбі.

Слуга сказав, що так, і, пропускаючи їх у будинок, глянув на Поля, ніби той був мишеням, а будинок — мишоловкою. Слуга був підсліпуватий парубок зі слідами усмішки на лиці. Усмішка ця свідчила лише про недоумкуватість, але місіс Піпчін вирішила, що це — від нахабства, і накинулася на нього.

— Хто вам дав право сміятись за спиною джентльмена? — сказала місіс Піпчін. — І за кого ви мене маєте?

— Я ні з кого не сміюся і ні за кого вас не маю, мадам, — запевнив зачудований парубок.

— У, лінивий йолоп! — сказала місіс Піпчін. — Такому лише рожен крутити. Ідіть скажіть господареві, що прийшов містер Домбі, а то буде вам!

Підсліпуватий парубок покійно подався виконувати наказ і, повернувшись невдовзі, запросив містера Домбі до кабінету доктора.

— Ви знову смієтесь, сер! — зауважила місіс Піпчін, коли, йдучи останньою, минала його у холі.

— І не думаю, — образився молодик. — Оце штучка, бодай не бачити!

— В чому справа, місіс Піпчін? — обернувся містер Домбі. — Тихо, прошу!

З поваги до нього місіс Піпчін буркнула тільки: "О, та це чудовий хлопець!", — чим до сліз зворушила придуркуватого і м'якосердого молодика. Така вже була в місіс Піпчін звичка — кидатись на всіх м'якосердих людей, і приятелі її вважали, що цьому, після перуанських копалень, нема чого дивуватись.

Доктор сидів у своєму предивному кабінеті з Гомером над дверима і Мінервою на камінній полиці, весь обкладений книгами, і тримав на кожному коліні по глобусу.

— Як ся маєте, сер? — спитав він у містера Домбі. — І як ся має мій маленький друг? — Голос доктора прозвучав, мов орган, і, коли він заговів, великі дзигарі в холі (принаймні так здалося Полеві) окселентували йому: "як-ся-має-мій-ма-лень-кий-друг? як-ся-має-мій-ма-лень-кий-друг?"

А що маленький друг був занадто малий і його геть затуляли книги на столі, то доктор кілька разів марно спробував побачити його між ніжок стола. Помітивши це, містер Домбі прийшов на поміч, узяв Поля на руки й посадовив його на невеликий столик посеред кімнати, якраз навпроти доктора.

— Га! — мовив доктор, засунувши руку за край сурдута. — Тепер я бачу мого маленького друга. Як ся маєте, мій молодий друже?

Дзигарі у холі не звернули уваги на зміну в звертанні і повторили: "як-ся-має-мій-ма-лень-кий-друг? як-ся-має-мій-ма-лень-кий-друг?"

— Добре. Дуже дякую вам, сер, — відповів Поль разом і дзигарям, і докторові.

— Га! — сказав доктор Блімбер. — Ми таки зробимо з нього велику людину.

— Чуєш, Полю? — звернувся містер Домбі до мовчазного Поля.

— Ми таки зробимо з нього велику людину, га? — повторив доктор.

— Я хотів би лишитися малим, — відказав Поль.

— Ну! — мовив доктор. — А чому?

Дитя сиділо на столику з дивним, напруженим обличчям, не зводячи з доктора пильних очей, і ляскало себе рукою по коліну, ніби там збиралися сльози, і воно стримувало їх. А друга рука тим часом звелася тихенько, посунулася — далі, ще далі — і оповила шию Флоренс. "Ось чому", — здавалося, пояснював він. І тут пильний погляд увірвався, стиснуті губи обм'якли, і з очей йому ринули сльози.

— Місіс Піпчін, — сердито пробурчав містер Домбі. — Мені вельми прикро бачити це.

— Одійдіть од нього, міс Домбі, — звеліла матрона.

— Нічого страшного, — кивком голови стримав її доктор. — Ні-чо-го. У нас знайдуться для нього інші турботи, інші переживання. Ви ж бо бажаєте, щоб мій маленький друг був обізнаний...

— З усім, докторе, — твердо сказав містер Домбі.

— Так, — мовив доктор, примруживши очі й дивлячись на Поля зі своїм звичайним оскалом, ніби на якусь дивоглядну тваринку, з котрої намислив зробити опудало. — Так: справедливо. Га! У нас наш маленький друг набересться найрізноманітніших знань і хутко, смію сказати — дуже хутко посунеться вперед. Цілина — так, здається, казали ви, містере Домбі?

— Якщо не рахувати початкової підготовки вдома і в цієї леді, — відповів містер Домбі, представляючи йому місіс Піпчін, що вмить привела до готовності всю свою м'язеву систему й заздальгідь задирливо хмикнула на випадок зневажливого ставлення з боку доктора, — якщо цього не враховувати, то Поль досі не вчився зовсім.

Доктор Блімбер схилив голову на знак ласкавої поблажливості до браконьєрства місіс Піпчін у педагогічній галузі й сказав, що дуже радий чути це.

— Багато краще, — зауважив він, потираючи собі руки, — коли починати з підмурків, — і знову глянув на Поля так, ніби хотів зараз же засадити його за грецьку азбуку.

— Ця обставина, докторе Блімбер, — зиркнув містер Домбі на сина, — а також розмова, яку я вже мав честь вести з вами раніше, роблять зайвими далі пояснення, а разом з тим дальшу втрату вашого дорогоцінного часу і...

— Нумо, міс Домбі! — ущипливим тоном озвалася місіс Піпчін.

— Вибачте, — сказав доктор. — Одну хвилину. Дозвольте мені представити вам місіс Блімбер і мою дочку, що житимуть одним життям з нашим юним парнаським прочанином. — Місіс Блімбер, — показав він на леді, що саме в ту хвилину, немов лише чекала нагоди, увійшла до кімнати в супроводі своєї доньки, цього гробокопа в окулярах, — містер Домбі. Містер Домбі — моя донька Корнелія. Містер Домбі, душко, — звернувся доктор до дружини, — настільки звиряється на нас... бачите нашого маленького друга?

Місіс Блімбер, у безмірному вияві гостинності, скерованої на містера Домбі, звичайно, не бачила, бо задкувала до Поля і вже мала от-от перекинути його столика. По цім натяку вона обернулася, щоб висловити захоплення класичними й розумними рисами його обличчя, а тоді, зітхнувши, призналася містерові Домбі, що заздрить його синові.

— Як бджілці, сер, — звела вона очі до неба, — котра залетіла в садок з найдобрішими квітками і вперше збиратиме солодкий нектар. Вергілій, Горацій, Овідій, Теренцій, Плавт, Ціцерон! Які ж то меди у нас! Вам може видатися дивним, містере Домбі, що жінка... дружина такого чоловіка...

— Годі, годі! — спинив її доктор Блімбер. — Посоромся ж бо!

— Містер Домбі вибачить дружині її небезсторонність, — з чарівною посмішкою відповіла місіс Блімбер.

— Та що ви! — запротестував містер Домбі, маючи на увазі, звичайно, небезсторонність, а не вибачення.

— Як може видатись дивним і з боку матері!... — вела далі місіс Блімбер.

— І якої матері! — докинув містер Домбі й уклонився, непевний, чи не робить він комплімент Корнелії.

— Але справді, — закінчила місіс Блімбер, — якби тільки я могла познайомитися з Ціцероном і по-приятельському поговорити з ним в його Тускулумі (о, чу-до-вий Тускулуме!), то я, думаю, могла б спокійно померти.

Учений фанатизм настільки заразливий, що містер Домбі наполовину повірив їй, і навіть місіс Піпчін, котра, як ми бачили, була не дуже згідливої вдачі, подала якийсь звук — чи то зітхання, чи то стогін — немов хотіла сказати, що тільки Ціцерон міг бути б їй розрадою під час аварії в перуанських копальнях — воістину спасенною лампою Деві.

Корнелія глянула на містера Домбі крізь свої окуляри, немов мала бажання роздобати разом з ним кілька цитат з вищезгаданого авторитету. Та здійснити цей

намір, якщо він у неї й був, завадив стукіт у двері.

— Хто там? — спитав доктор. — А, заходьте, Тутсе, — заходьте. Це містер Домбі, сер, — Тутс уклонився. — Цікавий збіг, — зауважив містер Блімбер. — Перед нами — початок і кінець: альфа й омега. Наш головний учень, містере Домбі.

Доктор цілком міг би назвати його "головно-плечовим" учнем, бо і найвищий з решти хлопців ледве сягав йому до плеча. Опинившись між незнайомих, Тутс почервонів і голосно засміявся.

— Додаток до нашої маленької галереї, Тутсе, — сказав доктор. — Син містера Домбі.

Юний Тутс знов зашарівся і, зрозумівши зі значущої мовчанки, що йому слід щось сказати, озвався до Полії: "Добридень" таким грубезним голосом і з такою боязню, що проти цього рик ягняти був би меншим дивом.

— Попросіть, будь ласка, містера Пастира, Тутсе, — сказав доктор, — хай відбере кілька початкових підручників для сина містера Домбі і приготує йому відповідне місце для занять. Здається, містер Домбі не бачив ще наших дортуарів, моя люба.

— Якщо містер Домбі забажає піднятися нагору, то я більше ніж з гордістю покажу йому володіння бога сну.

З цими словами місіс Блімбер, дама вельми солодкомова і гнучка, як дріт, у чепці небесної блакиті, побралась на другий поверх у супроводі містера Домбі й Корне-лії. Місіс Піпчін також пішла за ними, пильно розглядаючись по дорозі за своїм ворогом-служкою.

Весь час, поки їх не було, Поль сидів на Столику, тримаючи Флоренс за руку і, наважившись відірвати очі від доктора, нипав ними по всій кімнаті. А доктор, відхилившись на спинку крісла, одну руку своїм звичаєм сунув за борт жилета, а в другій, випростаній, тримав перед собою книжку й читав. У цій його манері було щось моторошне. Таким самим робом — рішуче, незворушно, невблаганно й холоднокривно — брався він до кожного діла. Обличчя доктора було на видноті, і коли він доброзичливо всміхався до автора, чи перечив йому помахом голови, або супив брови й кривив авторові гримасу, ніби кажучи: "Годі вам, сер, я краще знаю", — то робилося страшно.

Тутс теж, невідомо чому, стовбичив за дверима без діла, вперто вивчаючи коліщата свого годинника й перераховуючи півкранові монети. Та це тривало недовго, бо тільки-но тугі товсті литки доктора Блімбера заворушилися під столом, начеб він зібрався вставати, як Тутс миттю зник і більше не з'являвся.

Незабаром на сходах почулися голоси містера Домбі та його провідниці, і всі троє ввійшли до кабінету.

— Надіюся, містере Домбі, — сказав доктор, відкладаючи книгу, — вам сподобалися наші порядки?

— Вони досконалі, сер, — відповів містер Домбі.

— І дійсно, дуже гарно, — тихим голосом підтвердила місіс Піпчін, не схильна перехвалювати.

— Докторе й місіс Блімбер, — обертаючись, сказав містер Домбі, — з вашого дозволу місіс Піпчін буде подеколи навідувати Поля.

— Завжди, коли тільки місіс Піпчін забажає, — погодився доктор.

— Завжди будемо раді бачити її, — запевнила місіс Блімбер.

— Гадаю, я завдав вам достатньо клопоту і можу йти, — сказав містер Домбі.— Полю, дитино моя, до побачення, — і він наблизився до столу, де той сидів.

— До побачення, тату.

Кволий і байдужий дотик руки, що її містер Домбі взяв у свою, аж ніяк не пасував до тужного виразу на обличчі Поля. Але не він спричинився до цієї туги. Не йому призначався цей вираз. О, ні! Флоренс, самій лише Флоренс.

Якщо містер Домбі своїм безсоромним багатством і нажив собі ворога — непримиренного, мстивого та жорстокого в своїй ненависті, — то навіть такий ворог вважав би достатньою карою за власну кривду отой біль, що його зазнало в цю мить гордовите серце містера Домбі.

Він нахилився до сина й поцілував його. Якщо його тілесний зір й затуманило щось, від чого личко сина на мить розпливлося і втратило контур, то його розумовий зір у ту мить повинен би був проясніти.

— Скоро побачимось, Полю. Тебе звільнятимуть на суботу й неділю. Ти ж знаєш.

— Так, тату, — повторив Поль, дивлячись на сестру, — на суботу й неділю.

— А ти постараєшся добре вчитися і станеш розумником, правда? — спитав містер Домбі.

— Я буду старатися, — втомлено відповіло дитя.

— І скоро будеш дорослий! — мовив містер Домбі.

— О, дуже скоро! — повторило дитя, і знов на його обличчі дивним сяєвом майнув той старечий вираз. Це сяєво перекинулось на місіс Піпчін і згасло в її чорних шатах. Знакомита яга виступила наперед, щоб попрощатися й забрати Флоренс, чого їй давно кортіло. Це привело до пам'яті містера Домбі, що не зводив очей з Поля. Погладивши його по голові й потиснувши ще раз його маленьку ручку, містер Домбі, як завше, холодно й чемно попрощався з доктором, місіс і міс Блімбер і вийшов з кабінету.

Незважаючи на прохання не турбуватися, доктор Блімбер, місіс Блімбер і міс Блімбер гуртом кинулися повести його до виходу, і місіс Піпчін, затиснену між доктором і місіс Блімбер, винесло з кабінету раніше, ніж вона встигла схопити Флоренс за руку. Завдяки цьому щасливому випадку в пам'яті Поля зберігся любий спогад про те, що Флоренс підбігла обняти його, і що саме її обличчя було останнім, яке він бачив у дверях, — обличчя, повернене до нього з бадьорою посмішкою, що сяяла крізь сльози.

Коли сестра пішла, в дитячих груденятах усе перевернулося, а глобуси, книги, сліпий Гомер і Мінерва колом закрутилися по кімнаті. Та раптом вони спинились, і Поль почув голосне цокання дзигарів у холі, що так само заклопотано допитувалися: "Як-ся-має-мій-ма-лень-кий-друг? Як-ся-має-мій-ма-лень-кий-друг?".

Він сидів на своїм п'єдесталі, згорнувши руки, й мовчки прислухався. Він міг би відповісти: "Погано, погано! Так самотньо мені, так сумно!" Але сидів мовчки, з

болісною порожнечою в юному серці, серед холодної, непривітної, чужої обстановки, — життя було для нього пусткою, яку ніколи ніде не звеселить приязна людська душа.

Розділ дванадцятий

НАВЧАННЯ ПОЛЯ

Через кілька хвилин, що маленькому Полеві Домбі видалися вічністю, доктор Блімбер повернувся до кабінету. Хо́да в доктора була вкрай велична й розрахована на те, щоб виповнити юні душі високими почуттями. Це була майже маршова хо́да, тільки коли доктор викидав уперед праву ногу, він поважно робив півоберта вліво, а коли викидав ліву, то виконував такий самий маневр управоруч. Так що здавалося, ніби доктор за кожним кроком роззирається довкола, мовби хотів сказати: "Чи може хтось показати мені будь-що, будь-де, про що б я не знав? Думаю, що ні".

Разом із доктором повернулися й місіс і міс Блімбери, і доктор, знявши зі столу свого нового вихованця, віддав його до рук міс Блімбер.

— Корнеліє, — мовив він, — на перший час доручаю Домбі тобі. Розвивай його, розвивай, Корнеліє.

Корнелія прийняла свого молодого підопічного з докторових рук, і Поль, почувши, як вп'ялися в нього її окуляри, опустив очі.

— Скільки вам років, Домбі? — спитала міс Блімбер.

— Шість, — відповів Поль, спідлоба зирнувши на неї і здивувавшись, чому волосся в молодій леді не довге, як у Флоренс, а сама вона схожа на хлопця.

— Що ви знаєте з латинської граматики, Домбі? — поцікавилася Блімбер.

— Нічого, — признався Поль. Відчувши, що відповідь ця була для чутливого серця міс Блімбер ударом, він звів очі на троє облич, що згори дивилися на нього, і додав:

— У мене погане здоров'я. Я квола дитина. Не міг же я вчити латинську граматику, як щодня гуляв зі старим Гляббом. Я попрошу вас, щоб ви дозволили старому Гляббові приходити до мене.

— Що за жахливе, простацьке ім'я! — сказала місіс Блімбер. — Абсолютно некласичне! Хто він такий, те чудовисько, дитино?

— Яке чудовисько? — перепитав Поль.

— Отой Глябб, — з огидою в голосі повторила місіс Блімбер.

— Він не більше чудовисько, як ви, — відповів Поль.

— Що? — страшним голосом скрикнув доктор. — Оце так, так! Га! Що таке?

Поль перелякався, та, дарма що весь тремтів, заступився за відсутнього Глябба.

— Це — дуже хороший дідусь, мадам, — пояснив він. — Він возив мене на візку. Він знає все про глиб морський і про риб, що там живуть, і про страховища, що вилазять на скелі й лежать проти сонця, а тоді знову — шубовсть у воду, як чогось налякаються, і то так, що чути на багато-багато миль. А ще є там такі створіння, — вів далі Поль захоплено, — довгі такі, лиш не знаю, наскільки та як їх зовуть... це Флоренс знає... що вдають, ніби з ними трапилось лихо. А як хтось захоче пожаліти їх і підійде, то вони відкривають свою широчезну пащу й кидаються на тебе. І тоді треба, — сміливо звернувся Поль безпосередньо до доктора, — бігти не просто, а повертати врізнобіч, бо

вони страшенно довгі, то й повертаються повільно, і так можна втекти. Правда, старий Глябб не знає, чому море робить так, що я думаю про мою померлу маму, і про що це воно завжди говорить, — завжди говорить! Але він дуже багато про нього знає. І я прошу, — закінчив хлопчик, глянувши на три чужі обличчя поглядом безрідного й раптом утративши всю свою жвавність — прошу, щоб ви дозволили старому Гляббові приходити до мене, бо я його дуже добре знаю, і він мене.

— Га! — похитав головою доктор. — Кепська справа. Але наука своє зробить.

Місіс Блімбер, здригнувшись, заявила, що це якесь чудне дитя, і, хоч вона й не була місіс Піпчін, зиркнула на Поля так само, як та яга.

— Покажи йому будинок, Корнеліє, — сказав доктор, — і познайом з новим оточенням. Ідіть з цією молодого леді, Домбі.

Домбі скорився, дав руку незбагненній для нього Корнелії і пішов за нею, боязко позиркуючи на свою супутницю, бо окуляри в неї блищали й надавали їй такого таємничого вигляду, що Поль не знав, куди вона дивиться, і не був навіть певен, чи є в неї очі за скельцями.

Корнелія спершу повела його до класу, до якого заходили з холу через подвійні двері, оббиті сукном, що притишувало й глушило голоси юних джентльменів. А там їх сиділо аж вісім — у різних стадіях розумового занепаду, всі обтяжені роботою й страшенно серйозні. Тутс, як старший, засідав у кутку за окремим письмовим столом і видався Полеві величним чоловіком вельми похилих літ.

Містер Пастир, Б. Г. Н., сидів за другим невеликим столом і, наставивши валок на Вергілія, повільно вкручував цю мелодію у вуха чотирьом юним джентльменам. Двоє, з другої четвірки, судомно хапаючись за голови, заглибились у розв'язання математичних задач; ще один з заплаканим обличчям, що нагадувало брудну віконну шибку, силкувався виборсатись до обіду з безконечної кількості рядків, а ще один дивився на своє завдання, скам'янівши з подиву та розпуки, і, здавалося, перебував у цьому стані від самого сніданку.

Поява нового учня не справила враження, якого можна було б сподіватися. Містер Пастир, Б. Г. Н. (що мав звичку задля прохолоди голити собі голову і обростав тільки коротенькою щетиною), простяг йому свою кощаву руку, кажучи, що радий його бачити. Поль теж був би дуже радий, якби міг хоч трохи щиро сказати йому те саме. Потім Поль за вказівкою Корнелії потиснув руки чотирьом юним джентльменам, що сиділи навпроти містера Пастира, далі тим двом, що гарячково поралися з математичними задачами, тоді юному джентльменові, який змагався з часом і був увесь у чорнилі, і, нарешті, привітався з юним джентльменом у стані скам'яніння, що задубів і зовсім захолюнув.

Тутсові Поля вже представляли, тож цей учень обмежився тим, що своїм звичаєм захихотів та засопів і знову поринув у роботу. Робота була не важка, бо оскільки він уже й так "перейшов усе" (і навіть більше), а також, як було уже згадано, затримався в стадії розквіту, то йому було дозволено вдатись до самоосвіти, і полягала вона в тому, що Тутс на уроках писав самому собі довгі листи від різних вельможних осіб, адресовані

"П. Тутсові, Есквайру, Брайтон, Суссекс", і старанно переховував їх у своєму столі.

По закінченні цих церемоній Корнелія повела Поля на найвищий поверх, що тривало доволі довго, бо Полеві доводилось обома ногами ставати на одну сходину перед тим як перебратись на наступну. Нарешті вони добулися-таки мети своєї подорожі, і там, у кімнаті, що виходила на розбурхане море, Корнелія показала йому гарненьке, завішане білими запонами ліжко під самим вікном, де на табличці красивими круглими літерами — жирно внизу й тоненько вгорі — було написано "Д о м б і". Два інші такі ж ліжка з такими ж табличками належали, як було зазначено, Брігсові й Тозерові.

Коли вони спускалися назад у хол, Поль побачив, що підсліпуватий парубок, який так тяжко образив був місіс Піпчін, ухопив чималеньку булаву, якою б'ють у бубон, і почав гатити нею в гонг, немов раптом збожеволів чи кликав до помсти. Ніхто його не насварив за це, ніхто не поволик до карцера, і парубок, наробивши шуму, спокійнісінько пішов собі геть. А Корнелія Блімбер сказала, що за чверть години подадуть обід і хай Домбі краще йде до класу, до своїх "товаришів".

Отож, шанобливо минувши великі дзигарі, що, як і перше, допитувались про його здоров'я, Домбі прочинив двері класної кімнати, несміливо, немов завинивши, ввійшов і з певними труднощами зачинив їх за собою. Його товариші розсипалися по всій кімнаті, і тільки скам'янілий хлопець нерухомо стовбичив на місці. Містер Пастир у сірій мантиї потягався так, ніби, не дбаючи про збитки, поклав собі будь-що відірвати рукави.

— Ох-хо-хо! — позіхав містер Пастир, стріпуючись як запряжений кінь, — ох боже ж мій, боже! — Ах-ха-а!

Містер Пастир позіхав так широко і поважно, що Поль навіть злякався. Всі учні, за винятком Тутса, теж виглядали потомлені й готувалися до обіду; дехто перев'язував краватки, що й справді були дуже тугі, дехто мив руки у суміжній кімнаті або пригладжував щіткою волосся, — і ніхто не давав знаки, що радіє.

Юний Тутс, що скінчив ці приготування давно і не мав чого робити, міг уділити своє дозвілля Полеві.

— Сідай, Домбі, — доброзичливо запропонував він.

— Дякую, сер, — відповів Поль.

Його спроби здертися на дуже високе підвіконня й кількаразові падіння звідти, видно, наштотхнули Тутса на відкриття.

— А ти — маленький хлопчик, — сказав він.

— Так, сер, маленький, — погодився Поль. — Дякую сер, — бо Тутс люб'язно підсадив його.

— Ти в якого кравця одягаєшся? — спитав Тутс, пооглядавши Поля.

— Поки що мені все шиє жінка, — відповів Поль, — кравчиха моєї сестри.

— А мені — "Берджес і К°", — сказав Тутс. — Шикар-р-но. Тільки дуже дорого.

Полеві стало розуму покивати головою, мовляв: "що-що, а це добре видно". Зрештою, він так і думав.

— У твого батька великі доходи, правда? — спитав містер Тутс.

— Так, сер, — підтвердив Поль. — Він — "Домбі і Син".

— І що? — перепитав Тутс.

— І син, сер, — повторив Поль.

Містер Тутс двічі чи тричі тихенько повторив назву, щоб добре запам'ятати, але безуспішно, і попросив Поля нагадати йому ще завтра вранці, бо це для нього важливо. Він-бо задумав зараз же написати собі приватного й конфіденційного листа від фірми "Домбі й Син".

Тим часом підійшли і інші хлопці (знову ж таки, за винятком скам'янілого). Всі були дуже чемні, але бліді, і такі тихенькі та пригнічені, що проти них юний містер Бісерстон видався б напрочуд веселим і дотепним. А втім, і Бісерстон страждав від якоїсь кривди.

— Ти спиш у моїй кімнаті, правда? — спитав статечний юний джентльмен, що йому комір сорочки накривав вуха.

— Містер Брігс? — здогадався Поль.

— Тозер, — одказав той.

Поль відповів ствердно, і Тозер показав йому на скам'янілого: це і був Брігс. Хоча Поль, сам не знаючи чому, вже давніше вирішив, що скам'янілий — це або Брігс, або Тозер.

— А ти сильний? — спитав Тозер.

Поль відповів, що, мабуть, ні Тозер сказав, що й він так думає, судячи з вигляду Поля, й додав, що дуже шкода, бо тут треба бути сильним. Потім він спитав, чи не Корнелія почне його вчити, і коли Поль сказав "так", усі юні джентльмени (за винятком Брігса) важко зітхнули.

Зітхання те заглушило калатання гонга, таке ж люте, як і раніш, і всі посунули до їдальні — за винятком, звісно, скам'янілого Брігса, який і далі сидів там само і якому, помітив Поль, понесли скибку хліба на тарілці, вкритій серветкою, зі срібною виделкою зверху.

Доктор Блімбер був уже в їдальні й сидів за столом на чільному місці із місіс і міс Блімбер обабіч. Містер Пастир у чорній мантиї сидів з протилежного краю. Поля посадовили поруч з міс Блімбер, але коли помітили, що він ледве сягає бровами скатертини, то з кабінету доктора принесли кілька книг. Відтоді Поль завжди сидів на них, тільки надалі тягав їх сам, наче бойове слонення похідний балдахін.

Доктор проказав молитву, і обід почався. Подали непоганий суп, печене м'ясо, варене м'ясо, городину, пиріжки й сир. У кожного юного джентльмена була масивна срібна виделка та серветка, і взагалі все було красиво та статечно. Прислужував за столом лакей у синій лівреї з блискучими гудзиками — він так ловко наливав пиво, що воно в нього іскрилося, наче вино.

Ніхто нічого не говорив, якщо до нього не зверталися, лише доктор Блімбер, місіс Блімбер та міс Блімбер вряди-годи перемовлялися між собою. Як тільки той чи інший джентльмен відривав погляд від ножа, виделки або ложки, його очі нестримною силою

тягнуло до містера Блімбера, місіс Блімбер або міс Блімбер, і він скромно заглядав їм у вічі.

Тутс, здавалося, був єдиним винятком з цього правила. Він сидів біля містера Пастира, з того ж боку, що й Поль, і щоразу вихилявся та вертів головою, щоб побачити Поля.

Тільки один раз протягом обіду зайшла розмова, що торкнулася й юних джентльменів. Це сталося, як подали сир, і доктор, випивши келих портвейну, двічі чи тричі прокашлявся й сказав:

— Цікаво, містере Пастире, що римляни...

При згадці про це страшне плем'я запеклих їхніх ворогів всі юні джентльмени прикипіли очима до доктора з виглядом вельми глибокого зацікавлення. Один з них, що саме пив, упіймавши крізь скло кухля докторів погляд, раптом захлинувся й перебив докторові Блімберові думку.

— Цікаво, містере Пастире, — знову почав доктор, — що римляни під час своїх бучних і пишних оргій, про які ми тепер читаємо, за часів Імперії, коли розкіш дійшла апогею, не знаного ні доти, ні після, і коли розорювали цілі провінції, щоб забезпечити делікатесами один якийсь великосвітський бенкет...

Тут нечестивець, що пух від натуги, надаремне чекаючи на кінець речення, вибухнув кашлем.

— Джонсоне, — докірливо мовив йому врівголоса містер Пастир, — попейте води.

Доктор з вельми невдоволеним виглядом помовчав, поки принесли воду, і повів далі:

— І коли, містере Пастире...

Та містер Пастир, передбачаючи новий вибух і знаючи, що кінця не буде, поки доктор виповість геть усе, що мав сказати, ніяк не міг відвести очей від Джонсона. Ображений, що на нього не дивляться, доктор замовк.

— Вибачте, сер, — зашарівся містер Пастир. — Перепрошую, докторе Блімбере.

— І коли, — знову почав доктор, підносячи голос, — коли, сер, як ми читаємо і чому не маємо підстав не вірити — хоч яким неймовірним може здатися це сучасним простакам — коли ми читаємо, що брат Вітелія влаштував йому трапезу, де було подано дві тисячі самих тільки рибних страв...

— Попийте води, Джонсоне, — сказав містер Пастир. — ...страв, сер.

— ...п'ять тисяч страв з різної птиці...

— Або з'їжте скоринку хліба, — порадив містер Пастир.

— А одну страву — ще голосніше промовив доктор, озираючи стіл, — страву таких велетенських розмірів, що її назвали "Щитом Мінерви", і зготували її з різних рідкісних складників, як от: з мозку фазанів...

— Ик, ик! (це Джонсон).

— ...вальдшнепів...

— Ик, ик!

— З піхурів риби, що звалася скарі...

— У вас лопне жила в голові, — застеріг містер Пастир. — Ви вже краще не стримуйтеся.

— З ікри міног, виловлених у Карпатському морі, — якнайсуворішим голосом вів далі доктор, — коли, кажу, читаєш подробиці отаких дорогих бенкетів, а ще ж бо згадуєш, що є у нас Тіт...

— Що скаже ваша матуся, як ви помрете від крововиливу в мозок! — сказав містер Пастир.

— І Доміціан...

— Ви вже посиніли, — попередив містер Пастир.

— І Нерон, і Тіберій, і Калігула, Геліогабал та багато інших, — то це, містере Пастире, — коли ви будете ласкаві слухати мене, — цікаво, це — дуже цікаво, сер...

Та саме в цю мить Джонсон, котрий не міг більше стримуватися, зайшовся таким оглушливим кашлем, що хоч два найближчі сусіди гамселили його по спині, а містер Пастир власноручно поїв його водою, а лакей кілька разів водив його, як під конвоем, від стільця до буфета й назад, напад минувся не швидше, як хвилин за п'ять, і тоді запала глибока мовчанка.

— Джентльмени, встаньмо помолитися! — сказав доктор Блімбер. — Корнеліє, допоможіть Домбі злізти. — Після чого від Поля за столом залишився тільки скальп. — Джонсон завтра вранці до сніданку прочитає мені напам'ять грецький текст завіту, перший розділ послання апостоля Павла до ефесян. Відновимо наші заняття за півгодини, містере Пастир.

Юні джентльмени вклонилися й вийшли. Так само зробив і містер Пастир. Протягом півгодини дехто з джентльменів, узявшись по двоє під руки, тинявся по клаптику подвір'я за будинком, а дехто намагався рюздмухати хоч якусь іскру життя в серці Брігса.

На такі вульгарні розваги, як ігри, не було й натяку. Визначеного часу закалатав гонг і заняття під об'єднаним керівництвом доктора Блімбера й містера Пастира відновилися.

Що олімпійські ігри у формі вештання по двору були через Джонсона того дня скорочені, то учнів випустили погуляти перед чаєм. Навіть Брігс (хоч і не повністю) взяв участь у цій розвазі, двічі чи тричі похмуро глипнувши на скелі. На прогулянку з ними вийшов і доктор Блімбер, який вшанував Поля тим, що взяв його на буксир, від чого хлопець здався ще меншим і кволішим.

Чай подавали не менш пишно, ніж обід, а після чаю молоді джентльмени підвелися з-за столу, знов поклонилися і подалися або докінчувати сьогоднішні завдання, або готуватись до нових, що загрожували їм завтра Містер Пастир пішов до себе, і Поль сидів у кутку, гадаючи, чи думає зараз про нього Флоренс і що там робиться у місіс Піпчін.

Містер Тутс, що затримався був через дуже важливого листа від герцога Веллінгтонського, незабаром знайшов Поля. Як і перше, він довго дивився на нього, а тоді спитав, чи любить той жилети.

— Люблю, сер, — відповів Поль.

— І я люблю, — сказав Тутс.

Цього вечора Тутс не прорік більше ні слова, тільки стояв і дивився на Поля так, ніби той йому дуже сподобався. Все ж це було хоч якесь спілкування, а що розмовляти Полеві не хотілось, то йому було добре й у такому мовчазному товаристві.

Десь коло восьмої знов закалатав гонг, закликаючи до їдальні на молитву, після якої лакей примостився біля столу під стіною, де на бажаючих чекали бутерброди з сиром і пиво. Ця церемонія завершилася словами доктора: "Ми поновимо наші заняття завтра о сьомій рано джентльмени", і тут Поль уперше побачив, що в КорнелГї Блімбер є очі і що вони дивляться просто на нього. Коли доктор сказав: "Ми відновимо наші заняття завтра о сьомій рано, джентльмени", — учні знову вклонилися і пішли спати.

У їхній спальні нагорі Брігс зізнався, що голова йому болить, аж розвалюється, і що він охоче помер би, якби не мати і чорний дрізд у нього вдома. Тозер говорив мало, але багато зітхав і порадив Полеві стерегтися, бо завтра прийде і його черга. З цими пророчими словами він понуро роздягнувся й ліг у ліжку. Ліг і Брігс, і Поль уже ліг, коли з'явився підсліпуватий молодик, щоб забрати свічку, і побажав їм доброї ночі й гарних снів. Та його зичливі побажання не допомогли ні Брігсові, ні Тозерові. Поль, який довго не міг заснути, та й потім часто прокидався, був свідком того, як Брігс мучився від кошмарного сну про уроки, а Тозер чий мозок так само, хоч і меншою мірою, страждав од тієї ж причини, розмовляв невідомими мовами чи то цитував щось грецькою чи латиною — для Поля все те було однаково, але серед нічної тиші справляло прикре, гнітюче враження.

Кінець кінцем Поль солодко заснув і побачив сон, ніби він і Флоренс, рука в руці, простують чудовим садом і підходять до величезного соняшника, який раптом обернувся гонгом і закалатав. Розплющивши очі, хлопець збагнув, що вже ранок — хмарний і вітряний, і мрячить дощ, і що це лунає внизу, у холі, моторошний голос справжнього гонга, закликаючи всіх вставати

Поль встав одразу й побачив, що Брігс — майже безокий, бо так набрякло йому лице від горя й нічних кошмарів — натягує черевики, а Тозер — уже на ногах і в препоганому настрої — весь тремтить і розтирає собі плечі. Бідний Поль був не привчений одягатися сам і спитав, чи не будуть вони ласкаві зав'язати йому шнурівки. Але що Брігс тільки сказав: "Одчепись!", а Тозер: "Авжеж!", то Поль, як був, спустився поверхом нижче і надібав там гарну молоду жінку в шкіряних рукавичках, яка чистила грубку. Його поява, здавалося, здивувала її, і вона спитала, де його мама, а коли Поль одповів, що його мама померла, жінка зняла рукавички й зробила усе, що він попросив. Потім вона розтерла йому руки, щоб зігріти, поцілувала й сказала, що надалі, як йому щось буде треба — одягтися чи ще що — хай він шукає Мелію. Поль гаряче подякував їй і пообіцяв, що так і зробить. І він пішов сходами вниз до класної кімнати, де юні джентльмени поновлювали заняття, та тут з-поза відхилених дверей його хтось гукнув: "Це Домбі?" — "Так, мадам", — відповів Поль, упізнавши голос міс Блімбер. "Зайдіть, Домбі!" — сказала міс Блімбер, і Поль увійшов.

Міс Блімбер виглядала точнісінько так само, як учора, тільки тепер на ній була шаль. Її коротеньке біляве волосся кучерявилося, як і завжди, а на носі у неї вже були окуляри, і Поль подумав, чи не спить вона в них. На цьому поверсі міс Блімбер мала свою власну невелику вітальню, де було кілька книг і не було каміна. Адже міс Блімбер ніколи не мерзла й ніколи не хотіла спати.

— Я, Домбі, виходжу для моціону, — сказала міс Блімбер.

Поль не зрозумів, що воно таке, і здивувався, чого під таку неgodу вона йде сама, а не пошле за ним лакея, але не спитав нічого, бо увагу його привернула купка новеньких книжок, що їх міс Блімбер, мабуть, щойно переглядала.

— Це — вам, Домбі,— сказала міс Блімбер.

— Всі, мадам? — спитав Поль.

— Так, — ствердила міс Блімбер, — а невдовзі містер Пастир дасть вам іще, якщо будете так ревно вчитися, як я сподіваюсь.

— Отже, я виходжу для моціону, — повторила міс Блімбер, — і поки я повернуся, тобто до сніданку, ви прочитаєте, що тут зазначено, а тоді скажете, чи гаразд ви зрозуміли усе те, що вам треба вивчити. Не баріться, Домбі, бо часу вам гаяти не можна. Беріть книжки з собою і починайте зараз же.

— Добре, мадам, — відповів Поль.

Але книжок було стільки, що хоч Поль і обхопив їх двома руками, зверху і знизу, ще й притис підборіддям, одна книга зсередини вислизнула-таки, поки він дійшов до дверей, а за нею попадала й решта. "Ох, Домбі, Домбі, який ви необережний!" — сказала міс Блімбер і поскладала їх знову. Цього разу завдяки великому старанню Полеві вдалося зберегти рівновагу, вийти з кімнати і спуститися на кілька сходинок. Тут дві книжки впали знову, але решту він тримав так міцно, що впустив тільки одну на площадці другого поверху, і ще одну — в коридорі. Принісши більшість до класу, Поль побіг назад шукати дезертирів, і коли нарешті вся бібліотека була в зборі, видряпався на своє місце за партою та взявся до роботи. Підбадьорливе зауваження Тозера, що "тепер уклепався й він", було єдиним, що перервало його заняття до самого сніданку. За сніданком, їсти який Полеві нітрохи не хотілося, все було так само врочисто та пристойно, як і завжди, а після сніданку він за міс Блімбер подався нагору.

— Ну, Домбі,— спитала міс Блімбер, — чого ви навчилися з цих книг?

У книгах було трохи англійської й доволі латинської мови — назви предметів, відмінювання артиклів та іменників, вправи, і початкові правила — дрібка правопису, коротенький курс стародавньої історії, ще коротший — сучасної, кілька таблиць, дві чи три колонки мір і ваги й трохи відомостей загального характеру. Коли бідний Поль засвоював пункт другий, він не мав уже жодного уявлення про пункт перший: уривки з другого втиснулись у пункт третій, що переплутався з пунктом четвертим, а той зрісся із пунктом другим. Виходило, що двадцять Ромулів становлять одного Рема, що *hic haec hoc*[3] це трійська вага, що дієслово завжди узгоджується із стародавнім Брайтоном, а тричі по чотири дорівнює Тельцю.

— Ох, Домбі, Домбі! — зітхнула міс Блімбер. — Як вам не соромно!

— Я — перепрошую — думаю, що якби я міг хоч подеколи балакати зі старим Гляббом, в мене виходило б краще, — сказав Поль.

— Нісенітниця, Домбі! — відрізала міс Блімбер. — Не хочу й чути про це. Тут нема місця для різних ваших Гляббів. Беріть з собою по одній книзі, Домбі, і не переходьте до пункту "Б", поки досконало не вивчите за день пункт "А". А тепер — перепрошую — ось вам перша книга зверху — ідіть, Домбі, і повернетесь тоді, коли цілком засвоїте тему.

Міс Блімбер говорила про Полеву нетямковитість з похмурим задоволенням, ніби заздалегідь передбачала результат і раділа, що їм доведеться ще не раз зустрічатися. Поль узяв, як сказано, першу книгу зверху, пішов униз і почав працювати: деколи він запам'ятовував кожне слово, деколи забував геть усі і все. Нарешті він наважився піднятися на другий поверх, щоб проказати вивчене. Але тільки міс Блімбер закрила книжку (що було доказом її власних знань) і промовила: "Ну, Домбі!", — як йому майже все вилетіло з голови, і він із зачудуванням видивився на молоду леді, мов на вчене опудало Тая Фокса чи на городного страхополоха, напханого схоластичною соломою.

А втім, він справився якнайкраще, і міс Блімбер, похваливши його, як здібного учня, зараз же дала йому урок "Б", од якого Поль, ще перед обідом, перейшов до "В", і навіть до "Г". Важко було взятися до роботи по обіді. Полеві гуло в голові, він хотів спати й був неначе в отупінні. Та всі юні джентльмени почувалися так само, а проте мушили поновлювати свої заняття, хотілося їм цього чи ні. Дивно, що дзигарі в холі, вірні своїй найпершій фразі, так і не навчилися говорити "Джентльмени, поновлюймо наші заняття", дарма що ці слова звучали тут так часто. Заняття крутились, мов величезне колесо, на якому незмінно розпинали всіх юних джентльменів.

Після чаю знов були вправи й підготовка до завтрашніх уроків при світлі свічок. У певний час усі йшли спати, і тоді, якщо уроки не мучили їх й уві сні, наставляв спокій і солодке забуття.

О, суботи! Щасливі суботи, коли, незалежно від погоди та бурчання в'їдливої місіс Піпчін, опівдні приходила Флоренс. Ці суботи були справжнім днем суботнім принаймні для цих двох маленьких християн серед іудеїв і сповнювали своє святе завдання, зміцнюючи любов між братом і сестрою.

Навіть недільні вечори, що тінь їх вже від самого ранку затьмарювала світло недільного дня, не могли осквернити тих дорогоцінних субот. Де б вони їх не проводили — сидючи або гуляючи вдвох на березі моря, у темній вітальні місіс Піпчін, де Флоренс, поклавши собі на плече його сонну голову, тихо співала йому пісень, — те Полеві було байдуже. Головне — сама Флоренс. Тільки про неї він думав. І коли в неділю ввечері похмурі двері докторового будинку роззявлялися, щоб знову поглинути його на цілий тиждень, Поль думав тільки про те, що прийшла пора прощатися з Флоренс.

Місіс Уїкем відправили назад до міста, зате з'явилася міс Ніппер — вже доросла ущиплива молода жінка. Багато єдинокорств з місіс Піпчін витримала міс Ніппер, і якщо місіс Піпчін за свого життя стрічала коли гідного суперника, то це саме тепер. Міс Ніппер видобула меч з піхов найпершого ранку, як прокинулася під дахом місіс

Піпчін. Вона ніколи не просила пощади і сама не знала милосердя. Вона сказала, що війни не минути, і війна почалася. Від цього часу місіс Піпчін жила серед несподіванок, сутичок, образливих викликів і нападів, що заскакували її зненацька то в коридорі, то в беззахисні хвилини споживання смаженини, і від яких вона не мала спокою навіть за грінками.

Одної неділі, увечері, відвівши Поля до доктора й повернувшись додому з міс Ніппер, Флоренс витягла з-за корсажу списаний олівцем клаптик паперу.

— Дивіться, Сюзанно, — сказала вона. — Це список книжок, що їх Поль бере з собою робити оті довжелезні вправи, що так втомлюють його. Я переписала назви вчора ввечері, поки учивсь.

— Навіть не показуйте, міс Флоренс, — відповіла Ніппер. — З мене досить місіс Піпчін.

— Я хочу просити, щоб ви їх мені завтра купили, Сюзанно. Гроші у мене є, — напосідала Флоренс.

— Боже милий! Міс Фло! — скрикнула міс Ніппер. — Як ви можете говорити про книжки, коли у вас і так книга на книзі, а вчителі та вчительки і чого тільки не вчать; хоч я гадаю, ваш тато, міс Домбі, ніколи б вас нічого не вчив і навіть не подумав би, якби ви самі не напрошувались, бо як тут відмовиш; але не відмовити, коли тебе просять — це одне, а самому пропонувати, коли в тебе не просять — це зовсім інше. Я не стану перечити, коли якийсь молодий чоловік захоче мене провести, і відповім "так", коли він питає дозволу, але це ще не значить, що я скажу йому: "Будьте ласкаві позалицятись до мене!"

— Але ж ви можете купити ці книжки, Сюзанно, і купите, бо знаєте, що вони мені потрібні.

— Гаразд, міс, а навіщо ж вони вам потрібні? — спитала Ніппер і додала стиха: — Якщо для того, аби шпурнути в голову місіс Піпчін, то я куплю їх цілий віз.

— Я думаю, що зможу трохи помагати Полеві, Сюзанно, — пояснила Флоренс, — полегшувати йому роботу на наступний тиждень. В усякому разі, я хочу спробувати. Ну, купіть же їх, дорогенька, і я ніколи не забуду, яка ви була хороша.

Треба було мати серце твердіше, ніж у Сюзанни Ніппер, щоб відвернутися від гаманця, якого простягла їй Флоренс, чи від благального погляду, що супроводив це прохання. Сюзанна мовчки поклала гаманець до кишені й зараз же пішла виконувати доручення.

Дістати ці книги було нелегко: в різних крамницях їй відповідали, що цих книг уже нема, або що їх ніколи не було, або що вони були минулого місяця, або що будуть на тижні. Та не легше було й збити Сюзанну з пантелику Підхопивши в одній бібліотеці, де її добре знали, білявого юнака у чорній перкалевій фартушині, вона завдала йому такого гарту, тягаючи скрізь за собою, що той аж зі шкіри ліз, аби швидше спекатися Сюзанни, і нарешті, завдяки йому, вона повернулася додому з тріумфом.

З тими-ото скарбами, закінчивши свої власні уроки, сідала Флоренс увечері за стіл, щоб пройти вслід за Полем тернистий шлях науки. Здібна та метка зроду і керована

найкращим з учителів — любов'ю, вона незабаром наздогнала брата, зрівнялася з ним і випередила його.

Місіс Піпчін про це не сказали ні слова. Та багато ночей, коли всі вже спали, а міс Ніппер у папільйотках куняла поруч у найнезручнішій позі, коли вогонь у каміні сховався на попіл холодний і сірий, а свічки догоряли, затоплені воском, Флоренс так завзято намагалася стати помічною одному з Домбі, що сила її духу та настирливість майже заслужили їй право носити це ім'я й самій

І велика була ж нагорода, коли одного суботнього вечора, як Поль узявся до "відновлення своїх занять", вона підсіла до нього й почала пояснювати так, що важке робилося легким, а темне — ясным і зрозумілим. На блідому обличчі Поля майнув подив; потім він почервонів... усміхнувся і міцно обняв її... Тільки й усього, але один бог знає, як закалатало її серце від такої щедрої винагороди.

— О, Фло, — гукнув хлопець, — як я люблю тебе! Як я люблю тебе, Фло!

— І я тебе, голубчику!

— О, я бачу це, Фло.

Більше він не сказав нічого, тільки цілий вечір тихенько просидів коло неї, а вже лігши, кілька разів крикнув їй у сусідню кімнату, що любить її.

Регулярно по тому Флоренс готувалася, щоб у суботу ввечері сісти разом із Полем і терпляче розібрати з ним завдання на наступний тиждень. Думка, що Флоренс уже попрацювала над тим, над чим вони зараз працюють спільно, додавала Полеві сил, щоб раз у раз відновлювати заняття, а разом з реальним полегшенням цього тягара дозволила, мабуть, не впасти під вагою, яку чарівна Корнелія Блімбер звалила йому на плечі.

Не можна сказати, щоб міс Блімбер вмисне була жорстока до Поля або щоб доктор Блімбер вмисне суворо поведився з юними джентльменами. Просто Корнелія трималася віри, в якій була вихована, а доктор, через певну нечіткість поглядів, ставився до юних джентльменів так, мовби всі вони були докторами і народилися вже дорослими. Було б дивно, якби доктор Блімбер, при всіх тих оваціях, які йому влаштовували родичі юних джентльменів, та ще спонукуваний їхнім сліпим честолюбством і нерозумним поквапом, зумів збагнути свою помилку або переставити свої повні вітрила на інший галс.

Так само було і з Полем. Коли доктор Блімбер казав, що хлопець робить великі успіхи й проявляє здібності, містерові Домбі ще більше хотілося, щоб хлопця підганяли та набивали йому голову всякою всячиною. Щодо Брігса, то коли доктор Блімбер сповіщав, що той не робить великих успіхів і не проявляє здібностей, то й Брігс-старший ставав невблаганний. Одне слово, хоч яка висока й неприродна була температура в докторовій теплиці, а власники рослин завжди ладні були взятися за міхи і роздмухувати вогонь.

Звичайно, що й ту крихту жвавості, яку він колись мав, Поль загубив остаточно. Зате лишилося все, що було в його вдачі чудного, старечого та задумливого — ба, за таких сприятливих обставин він став іще чудніший, ще старіший і ще більш

задумливий.

Різниця полягала тільки в тому, що все те він ховав глибоко в собі. Щодня він ставав дедалі стриманіший та задумливіший, але ніхто в господі доктора не викликав у нього такої цікавості, як місіс Піпчін. Він любив бути сам і в короткі хвилини дозвілля залюбки бродив самотою по будинку або сидів на сходах, прислухаючись до цокання дзигарів у холі. Він досконало вивчив усі шпалери в домі й бачив на них те, чого не бачив ніхто. Він познаходив мініатюрних левів та тигрів, що бігали по стінах спальні, і перекривлені обличчя, що підморгували йому з квадратів та ромбів на килимі.

Самотнє дитя жило в оточенні химерних витворів своєї мрійної уяви, і ніхто його не розумів. Містер Блімбер вважав, що він "чудний", а слуги, розмовляючи між собою, подеколи казали, що маленький Домбі нудить світом. Оце й усе.

Може, юний Тутс теж мав якусь думку з цього приводу, але висловити її було йому несила. З думками, як і з привидами (згідно з загальним уявленням про привиди), щоб викликати їх на розмову, треба спершу самому заговорити. А Тутс віддавна вже не ставив ніяких питань своєму розумові. З олов'яної шабатурки — його черепа — виходив якийсь туман, що, набувши певної форми, може, і перетворився б у щось геніальне. Але форми набуті він не міг, тільки, ніби в арабській казці, збирався в густу хмару і так зависав йому в голові. А крізь хмару — десь там, далеко-далеко, — виднілася чиясь маленька постать, і Тутс завжди дивився на неї.

— Як справи? — по п'ятдесят разів на день питався він у Поля.

— Дуже добре, дякую, сер, — відповідав Поль.

— Дай руку, — вів Тутс далі.

Поль, звісно, зараз же подавав руку, і містер Тутс, тиснувши її, довго дивився на нього, сопів і починав знову: "Як справи?" На що Поль знову відповідав: "Дуже добре, дякую, сер".

Одного вечора містер Тутс, заклопотаний кореспонденцією, сидів за своїм столом, коли раптом його пройняла грандіозна думка. Він одклав набік перо й подався шукати Поля, якого після довгих шукань знайшов у спальні, — той стояв і дивився через вікно.

— Слухай! — вже з порога закричав Тутс, аби не забути. — Про що ти думаєш?

— О, я багато про що думаю.

— Серйозно? — спитав явно здивований Тутс.

— Якби вам довелося вмирати... — почав Поль, дивлячись йому просто в обличчя. Містер Тутс здригнувся і, здавалося, розгубився. — Чи не хотілось би вам померти місячної ночі, коли небо таке чисте-чисте й дме вітер, як ото вчора ввечері?

Містер Тутс з острахом глянув на Поля і, похитавши головою, відповів, що він не знає.

— Власне, не дме, а шумить, як море у мушлі. То був такий гарний вечір. Спершу я довго слухав, як шумить вода, а тоді встав і дивився у вікно. А там плив човен, весь у місячному світлі... човен під вітрилом...

Поль так пильно дивився на нього й говорив так серйозно, що Тутсові здалося конче потрібним і собі сказати щось про той човен, і він промовив: "Контрабандисти",

— але тут же згадав, що в будь-якій проблемі є й зворотня сторона, і додав: "Або митники".

— Човен під вітрилом, — повторив Поль, — весь у місячному світлі. І вітрило — як рука з чистого срібла. Він плив удалечінь, і, як ви думаєте, що він ніби робив, коли відпливав отак по хвилі?

— Хитався, — висловив здогадку Тутс.

— Він ніби кликав, — сказав Поль, — кликав мене за собою. Ось вона, ось!.. Дивіться!

Від усього почутого, а потім цього раптового вигуку Тутс наполохався так, що сам закричав: "Хто?!"

— Моя сестра, Флоренс! — гукнув Поль. — Ось вона дивиться сюди, махає рукою! Вона бачить мене! Вона мене бачить! Добраніч, моя дорогенька, добраніч, добраніч!

І хуткий перехід до нестримної радості, з якою він посилав поцілунки через вікно й плескав у долоні, і смуток, що тим більше затьмарював йому обличчя, чим далі відходила Флоренс, і врешті перетворився у вираз терплячої меланхолії, — всі ці почуття були такі яскраві, що їх не міг не помітити навіть Тутс. У цю мить побачення їхнє перебив візит місіс Піпчін, чії чорні спідниці раз чи двічі на тиждень, перед самим смерком нависали над головою Поля. Її поява так вразила Тутса, що він, привітавшись, як звичайно, ще двічі повертався запитатись, як мається місіс Піпчін. Дразлива стара леді прийняла Тутсову поведінку за наперед обдуману образу — частину диявольської інтриги підсліпуватого молодика з першого поверху. Того ж таки вечора вона подала на нього формальну скаргу докторові Блімберу, а доктор повідомив молодика, що буде змушений розлучитися з ним, як той ще раз таке зробить.

Дні довшали, і Поль щовечора вилазив на підвіконня в своїй кімнаті, визируючи Флоренс. Вона походжала перед вікном, поки хлопець її не побачить, і кожне таке побачення було променем світла в буденному житті Поля. Часто, коли вже западала ніч, перед будинком доктора походжала ще одна постать. Містер Домбі рідко тепер одвідував їх по суботах. Це було понад його сили. Він волів приїздити інкогніто та дивитися на вікна, за якими з його сина робили мужчину, — а він чекав, спостерігав і снував плани та плекав надії.

О, якби він міг бачити, там, нагорі, як то бачили інші, крихкотілого маленького хлопчика з серйозними очима, що в присмерку дивився крізь вікно на хвилі та хмари і, самотній у своїй клітці, заздрих птахам, що летіли до вирію!

Розділ тринадцятий

ПРО ТОРГОВО-ЕКСПЕДИТОРСЬКІ І КОНТОРСЬКІ СПРАВИ

Контора містера Домбі містилася на майдані, де на розі віддавна була овочева ятка і де мандрівні крамарі обох статей від десятої до п'ятої вечора продавали хатні капці, записні книжки, губки, собачі нашийники й віндзорське мило, а деколи і пойнтера або картину, олійними фарбами мальовану.

Пойнтери потрапляли сюди через близькість біржі, де азарт (починаючи від закладів на власні капелюхи) завжди у великій моді. Решту речей продавали широкому

загалові, але ніколи не пропонували нічого містерові Домбі. Коли він з'являвся, крамарі шанобливо зникали. Головний продавець хатніх капців і собачих нашийників, що вважав себе за відому людину, бо портрет його висів коло дверей одного художника в Чіпсайді, прикладав вказівного пальця до капелюха, коли містер Домбі проходив мимо. Носильник, якщо був вільний, завжди біг наперед відчинити містерові Домбі двері до контори якомога ширше і, скинувши кашкета, чекав, поки містер Домбі увійде.

Конторські клерки у вияві своєї поваги теж не пасли задніх. Урочиста тиша панувала в конторі вже від хвилини, як містер Домбі вступав до приймальні. Дотепник бухгалтер раптом ставав німий, як шкіряні пожежні відра в нього за плечима. Невиразне, тьмяне світло, що цідилося крізь матове скло вікон і скляних дашків, здавалося, лишало чорний осад на шибках, і залиті цим світлом книги, папери й похилені над ними обличчя видавались зосереджено похмурими і настільки далекими від зовнішнього світу, наче вони перебували на дні моря, а запліснявіла заграбована скарбниця в найдальшому кутку, де завжди чаділа лампа, скидалася на печеру морського страховища, що назирало червоним оком за таємничим життям цих глибин.

Коли Перч-посильний (що мав постійне місце на полиці, як у годинника) бачив, або, вірніше, інстинктивно відчував, що містер Домбі вже йде, він зараз же поспішав до його кабінету, перегрібав у каміні, підсипав туди свіжого вугілля, розвішував на камінній решітці газету, аби провітрилася, підсував крісло до столу, ставив на місце ширму й повертався на закаблуках саме тоді, як містер Домбі вступав до кабінету, щоб зняти з нього пальто та капелюх і повішати їх. Після чого Перч брав газету, двічі вимахував нею перед огнем і поштиво клав її під руку містерові Домбі. Перч був охочий ще й не так виявити свою поштивість, — якби він міг упасти до ніг містера Домбі або іменувати його титулами, якими осипають каліфа Гарун-ар-Рашіда, то мав би це за велику втіху для себе.

Але що такий вияв шаноби був би ділом новим і ризикованим, то Перч задовольняв себе, як умів, примовляючи: "Ви — світло очей моїх. Ви — подих душі моєї. Ви — володар вірного Перча". Вщаслививши себе в такий недосконалий спосіб, він обережно причиняв за собою двері і, відходячи навшпиньках, залишав свого володаря в кабінеті, де ним крізь видовжене півкругле зверху вікно у свинцевій рамі милувалися незугарні димарі та задні стіни будинків, а надто нахабне вікно перукарні на другому поверсі, де, повернувшись до нього потилицею, стояло воскове погруддя, зранку лисе, немов мусульманин, а після одинадцятої — прикрашене розкішним волоссям та бакенбардами за останньою християнською модою.

Між містером Домбі і зовнішнім світом завдяки приймальні (де присутність містера Домбі в його кабінеті відчувалася як повів вогкого або холодного повітря) існував двоступеневий зв'язок. Першим ступенем був містер Турбот у своєму відділі. Містер Морфін у своєму був другим. Кожен з цих двох джентльменів займав окрему кімнатку, не більшу від ванної, а виходили вони в той самий коридор, що й кабінет містера Домбі. Містер Турбот, як великий візир, сидів у кімнаті, ближчій до султана. Містер Морфін, як нижчий за рангом, посідав кімнату, ближчу до клерків.

Останній з двох згаданих джентльменів був веселий підстаркуватий парубок з карими очима. Верхня його половина була статечно убрана в чорний колір, а нижня — у колір перцю з сіллю. Його чорне волосся подекуди мінилося сивими пасмами, ніби час мимохідь захлюпав його сивизною, а баки були зовсім білі. Він ставився до містера Домбі з величезною повагою і віддавав йому належну шану. Бувши, проте, веселої вдачі, він ніколи не почував себе вільно в його присутності і тому анітрохи не заздрив численним нарадам, які так тішили містера Турбота, і навіть радів, що його посада рідко сподоблює його такої честі. Він — на свій кшталт — був великим аматором музики і плекав батьківську любов до своєї віолончелі, яку раз на тиждень привозилося з Іслінгтона (там жив містер Морфін) до одного клубу біля самого банку, де по середах гурток аматорів виконував квартети катівсько-вбивчого характеру.

Містер Турбот був джентльмен років тридцяти восьми чи сорока, з рожевою шкірою й двома чіткими низками блискучих зубів, що їхня білизна та правильність форми вганяли вас у розпач. Не помітити їх було неможливо, бо, розмовляючи, він завжди показував, що вони в нього є, і так широко розтягав рота в усмішці (усмішка, однак, дуже рідко сягала далі його рота), що починав нагадувати вищиреного кота. Наслідуючи свого патрона, він носив на шиї білу, цупко накрохмалену хустку, а його обтислий фрак завжди був застібнутий на всі гудзики. Ставлення його до містера Домбі було глибоко обдумане й надзвичайно промовисте. Він був фамільярний з патроном рівно стільки, наскільки дозволяла дистанція між ними. "Містере Домбі, між людиною у вашому становищі і людиною у моєму немає такого вияву службової підпорядкованості, що його я вважав би за відповідний. Одверто скажу вам, сер, — я його і шукати не буду. Я відчуваю, що все одно не зміг би знайти щось підходяще для мене, а богові відомо, містере Домбі, що ви прекрасно можете обійтися і без цього". Якби містер Турбот дав надрукувати ці слова на афіші й завжди носив її, — містерові Домбі напоказ, — пришпилену до свого фрака, то й тоді він не висловився б виразніше.

Такий-от був Турбот-управитель. Турбот-молодший, приятель Уолтерів, доводився йому братом і був на два чи три роки старший, але значно більше різнився від нього становищем. Місце молодшого брата було на верхніх щаблях службової драбини; старшого — на нижніх. Старший брат не підвищився ні на один щабель і ніколи й ноги не здіймав для цього. Інші молоді люди випереджали його й бралися все вище та вище, а він завжди лишався на самому споді. Він цілком примирився зі своїм становищем, ніколи не ремствував і, певне, й не сподівався нічого іншого.

— Як ваше здоров'ячко сьогодні? — спитав одного ранку містер Турбот-управитель, входячи до кабінету містера Домбі з пакою паперів у руці.

— Добридень, Турботе, — привітався містер Домбі, підводячись з крісла і стаючи спиною до вогню. — Що ви там принесли для мене?

— Не знаю вже, чи слід турбувати вас цим, — одповів Турбот, — перебираючи папери. — У вас сьогодні засідання комітету о третій, пам'ятаєте?

— А друге — за чверть четверта, — додав містер Домбі.

— Ви ніколи нічого не забуваєте! — вигукнув Турбот, усе ще перебираючи папери.

— Якщо містер Поль успадкує вашу пам'ять, то з ним тут не буде легко. Вистачить і вас одного.

— Але й у вас пам'ять непогана, — зауважив містер Дамбі.

— О, в мене! — відповів управитель. — Для таких, як я це — єдиний капітал.

Не схоже було, щоб містер Домбі хоч трохи розсердився чи похитнувся у своїй величі, коли, зіпершись на камін, він з голови до п'ят оглядав свого підлеглого (непомітно для того). Туго припасований, ошатний костюм містера Турбота і його чванькуватість — чи то природна, чи то наслідувана зі зразка, що стояв тут же, — тільки підкреслювала його принижене становище. Він мав вигляд людини, яка і хотіла б позмагатися з силою, потужнішою за неї, але велич та вищість містера Домбі повергла її остаточно.

— Морфін тут? — спитав містер Домбі по недовгій паузі, протягом якої містер Турбот гортав свої папери й бурмотів уривки речень звідти.

— Морфін тут, — одповів той, підвівши вгору обличчя з широченною і вкрай несподіваною посмішкою. — Мукає за стіною якісь арії — певне, спогади про учорашній квартет, — і зводить мене з глузду. Хоч би вже пустив свою віолончель з димом та й усі ноти за нею.

— Ви, бачу, нікого не поважаєте, Турботе, — сказав містер Домбі.

— Нікого? — знов усміхнувся той широкою котячою посмішкою, вищиривши всі свої зуби. — В усякому разі, небагатьох. За одного, — пробурмотів він, немов думав уголос, — за одного, принаймні, ручуся.

Небезпечна риса, якщо він казав правду, і не менш небезпечна, коли прикидався. Та навряд чи це спало, на думку містерові Домбі, котрий і далі, рівний як струна, стояв спиною до каміна й дивився на свого головного службовця з поблажливістю, крізь яку прозирала прихована, та сильніша, ніж завжди, певність своєї сили.

— До речі, щодо Морфіна, — сказав містер Турбот, виймаючи один папірець з купки, — він повідомляє, що конторник у нашому агентстві на Барбадосі помер, і пропонує зарезервувати місце для заступника на "Сині та Спадкоємцеві", що відпливає туди десь через місяць. Вам, певне, однаково, хто поїде? У нас тут нема нікого підхожого.

Містер Домбі, з виразом повної байдужості, кивнув головою.

— Місце не бозна-яке, — зауважив містер Турбот, беручи перо, щоб занотувати щось на звороті папірця. — Гадаю, він подарує його якомусь бідному небожеві одного із своїх друзів-музикантів. Може, хоч той перестане тирликати на скрипці, якщо в нього такий хист. Хто там? Увійдіть!

— Вибачте, містере Турбот. Я не знав, що ви тут, сер, — промовив Уолтер, що приніс кілька свіжих, ще не розпечатаних листів. — Містер Турбот-молодший, сер...

При згадці цього імені містер Турбот-управитель не знав — або вдавав, що не знає, — де подітися з сорому та приниження. Він глянув на містера Домбі, немов просив пробачення, спустив очі долі і хвилину постояв мовчки.

— По-моєму, сер, — різко й сердито звернувся він до Уолтера, — я просив вас не

вплутувати в розмову ім'я містера Турбота-молодшого.

— Перепрошую, — відповів Уолтер. — Я хотів тільки сказати, що містер Турбот-молодший сказав мені, що ви, здається, пішли. Інакше я не дозволив би собі постукати, коли ви з містером Домбі працюєте. Ось листи для містера Домбі, сер.

— Гаразд, сер, — сказав містер Турбот-управитель, вихоплюючи листи йому з рук. — Ідіть працюйте.

Та, беручи листи так нецеремонно, містер Турбот упустив одного з них на підлогу й не помітив цього. Не побачив нічого й містер Домбі. Якусь хвилину Уолтер вагався, певний, що хто-небудь з них уздрить-таки листа, але що ніхто не бачив, спинився, повернувся назад, підняв конверт і поклав його на стіл містера Домбі. Листи прийшли з поштою, а той, що впав, був одним з регулярних звітів місіс Піпчін, адресованим, як завжди, — бо місіс Піпчін писала досить погано, — рукою Флоренс.

Містер Домбі, звернувши аж тепер увагу на листа, здригнувся і, гадаючи, що Уолтер навмисне вибрав його з-поміж інших, гнівно зиркнув на хлопця.

— Можете йти, сер! — невдоволеним тоном сказав містер Домбі.

Він зіжмакав листа в долоні і, провівши Уолтера поглядом, пхнув до кишені, так і не розпечатавши його.

— Вам треба, ви казали, послати когось до Вест-Індії? — квапливо спитав він.

— Так, — одповів Турбот.

— Пошліть молодого Гея.

— О, чудово! Нічого не може бути простішого, — сказав містер Турбот, не виявивши ні щонайменшого подиву, і взяв перо, щоб так само спокійно занотувати на доповідній містера Морфіна: "Пошліть молодого Гея".

— Покличте його назад, — сказав містер Домбі.

Містер Турбот негайно виконав розпорядження, і Уолтер миттю повернувся.

— Гею, — мовив містер Домбі, ледь обернувшись, щоб кинути на нього оком через плече, — тут є...

— Вакансія, — додав містер Турбот, розтягнувши рота до меж можливого.

— У Вест-Індії, на Барбадосі. Я посилаю вас туди, — вів далі містер Домбі, викладаючи всю приїду без прикрас, — на посаду конторника в бухгалтерії нашого Барбадоського агентства. Перекажіть вашому дядькові, що я призначив вас на службу до Вест-Індії.

Уолтерові так забило дух од несподіванки, що він ледве знайшов у собі сили повторити: "До Вест-Індії".

— Хтось мусить їхати, — пояснив містер Домбі. — Ви — молодий, здоровий, а справи у вашого дядька не блискучі. Перекажіть йому, що ви призначені. Поїдете ще не зараз. Може, за місяць чи за два.

— Я там і залишуся, сер? — запитався Уолтер.

— Чи ви там і залишитесь, сер? — повторив містер Домбі, обернувшись ще трохи більше. — Що ви хочете сказати? Що він хоче сказати, Турботе?

— Чи я житиму там, сер? — затинаючись, пояснив Уолтер.

— Звичайно, — відповів містер Домбі.

Уолтер уклонився.

— Це — все, — беручись до листів, сказав містер Домбі. — Ви йому потім роз'ясните все, що з цим призначенням зв'язане, Турботе. Він може йти, Турботе.

— Ви можете йти, Гею, — мовив містер Турбот, показуючи ясна.

— Хіба що він має ще щось сказати, — додав містер Домбі, перестаючи читати й не підводячи очей від листа, немов прислухався.

— Ні, сер, — сказав схвильований, збентежений, приголомшений Уолтер, уява якого малювала нескінченні у своїй різноманітності картини, і серед них особливо виразно бачив він капітана Катла у вощеному капелюсі, зацікавленого з подиву в помешканні місіс Мак-Стінджер, і свого дядька, що оплакує втрату в маленькій вітальні... — Ні, нічого... Дякую вам дуже, сер.

— Він може йти, Турботе, — вирік містер Домбі.

А що містер Турбот знову повторив ці слова й став збирати папери, наче теж лагодився відходити, то Уолтер зрозумів, що баритися далі було б непростим зухвальством, і, до краю збентежившись, вийшов з кімнати.

Ідучи коридором, наче вві сні, він чув, як знову відчинилися двері кабінету, і містер Турбот, вийшовши, гукнув йому:

— Прошу, приведіть до мене вашого приятеля Турбота-молодшого, сер!

Уолтер подався до приймальні, переказав наказ містеру Турботу, що сидів за перегородкою в кутку, і разом з ним з'явився в кімнаті містера Турбота-управителя.

Цей джентльмен стояв спиною до каміна, і, заклавши руки під поли фрака, дивився поверх своєї білої хустки так само непривітно, як і містер Домбі. З їхньою появою він анітрохи не змінив пози й не зм'якшив свого суворого вигляду, тільки знаком звелів Уолтерові зачинити двері.

— Джоне Турбот, — сказав управитель, коли це було зроблено, і раптом повернувся до брата, блиснувши обома рядами своїх зубів, немов хотів його укусити, — що то за змова між тобою й цим молодим чоловіком, завдяки якій я тільки й чую, що твоє ім'я? Хіба не досить з тебе, Джоне Турбот, що я твій близький родич і не можу позбутись цієї...

— Скажи: ганьби, Джеймсе, — перехопив той тихим голосом, бачачи, що брат підшукує вираз. — Ти так думаєш і маєш на це право. Скажи: ганьби.

— Ганьби, — погодився брат, вимовляючи це слово з притиском. — Але чи треба скрізь базікати про це, сурмити про це при хазяїнові? Та ще в конфіденційних випадках? Чи ти думаєш, що твоє ім'я тут звучить в унісон з довір'ям та конфіденційністю, Джоне Турбот?

— Ні,— відповів той. — Ні, Джеймсе; бачить бог, що цього в мене й на думці немає.

— Що ж тоді в тебе на думці? — спитав його брат. — І чого ти завжди перебігаєш мені дорогу? Хіба ти ще мало мені кривди зробив?

— Я ніколи не робив тобі кривди з доброї волі, Джеймсе.

— Ти — мій брат, і вже це одне — кривда.

— Я хотів би не бути ним, якби міг.

— А я хотів би, щоб ти міг і не був.

Під час цієї розмови Уолтер з подивом і болем у серці дивився то на одного брата, то на другого. Той, що був старший віком і молодший посадою, стояв понурившись і смиренно вислухував докори. І хоч тон, яким вони висловлювалися, погляди, які супроводили їх і присутність здивованого та враженого Уолтера робили їх ще більш образливими, він не протестував, лише злегка підніс застережливу правицю, немов хотів сказати: "Змилуйтеся!" Так стояв би він і перед катом, якби слова ці були ударами, а сам він — відважним, проте знесиленим фізичними стражданнями, безпорадним чоловіком.

Вважаючи себе за безневинну причину дорікань, Уолтер, благородний і жвавий в своїх почуваннях, з усім запалом встрив у цю сцену.

— Містере Турбот, — мовив він до управителя, — це, безперечно, тільки моя провина Через необачність, за яку я вже й сам не знаю, як себе картати, я згадував ім'я містера Турбота-молодшого частіш ніж треба, а часом навіть явно всупереч вашій волі. Але ж то лиш моя провина, сер. Ми з ним з цього приводу не замінялися жодним словом; та й узагалі розмовляли дуже мало. Проте, — затнувся Уолтер і додав: — то було не лише з необачності, сер. Я з самого початку відчув симпатію до містера Турбота, і мені важко було не згадувати його імені, коли я стільки про нього думав.

Уолтер казав це цілком щиро, прагнучи обстояти справедливість. Він дивився на похилену голову, опущені очі, піднесену руку й думав: "Я відчуваю так. Чому ж не заступитись за цього зламаного, самотнього чоловіка?"

— Ви ж і справді уникали мене, містере Турбот, — вів далі Уолтер, і на очах йому забриніли сльози — настільки глибоке було його співчуття. — Мушу це визнати, хоч як воно боляче і неприємно. З перших днів мого перебування тут я намагався заприятелювати з вами, скільки дозволяв мені вік, але надаремно.

— І завважте, Гею, — похопився вкинути слово управитель, — що, притягаючи громадську увагу до містера Джона Турбота, ви не завоюєте його прихильності; це не той спосіб, в який можна заприятелювати з містером Джоном Турботом. Спитайте в нього самого, чи це не так.

— Це — лиха послуга для мене, — підтвердив брат. — І лише приводить до отаких-от розмов, яких я волів би уникнути. Тільки той буде мені кращим другом, — повільно і з притиском мовив він, ніби хотів закарбувати кожне слово в пам'яті Уолтера, — хто забуде за мене й дасть мені змогу жити своїм життям, ні про що не питаючи й не помічаючи мене.

— Те, що кажуть інші, не держиться вам голови, Гею, — зауважив містер Турбот-управитель, запалюючись радістю перемоги. — Я подумав, вам буде корисно почути це від найбільшого для вас авторитету, — хитнув він головою на брата. — Мабуть, тепер ви вже не забудете. Все, Гею. Можете йти.

Уолтер саме зачиняв за собою двері, коли, зачувши знов голоси братів і своє власне ім'я, спинився і, з рукою на клямці, завагався — йти йому чи ні. У цій ситуації годі було

не підслухати їхньої розмови.

— Не будь такий суворий до мене, Джеймсе, — мовив Джон Турбот. — Кажу ж тобі, — коли я вздрів цього хлопця, він мені всю душу перевернув. Та й як їй не перевернутися, коли там уся моя історія написана. Як тільки Уолтер Гей прийшов сюди, я побачив у нім другого себе.

— Другого себе! — зневажливо повторив брат.

— Не себе теперішнього, а себе тих часів, коли і я вперше прийшов сюди — такого ж життєрадісного, нерозсудливого, молодого, недосвідченого, з такою ж бурхливою уявою, жадібною до пригод, — з такими ж рисами вдачі, що могли повернутися і на добре, і на зле.

— Навряд, — з якимсь саркастичним натяком перебив його брат.

— Ти б'єш без промаху і рука в тебе тверда, і удар глибокий, — відповів Джон так, ніби й справді його жорстоко поранили. — Так мені здавалося, коли я стрів цього хлопчика. І я знав, що це правда. Я бачив, як він іде берегом незримого провалля, де стільки люду так само весело йшло і з якого...

— Стара пісня! — зауважив брат, перегрібаючи вогонь у каміні. — Стільки люду! Ну-ну? "І з якого стільки люду зірвалося..."

— З якого зірвався один, — відказав Джон. — Він, як і цей хлопець, ішов уперед, зашпортнувся раз, потім ще раз і ще, аж зірвався й полетів униз головою, щоб опинитись на дні розбитою дорослою людиною. Подумай, що я перестраждав, дивлячись на цього хлопця.

— Можеш подякувати тільки собі самому, — сказав брат.

— Тільки собі самому, — зітхнувши, погодився Джон. — Своєї ганьби чи вини я ні з ким не збираюсь ділити.

— Ганьбу ти вже поділив, — процідив Джеймс Турбот крізь зуби. І хоч скільки їх у нього було, та ще яких щільних, слова ці пролунали дуже виразно.

— Ах, Джеймсе, — відповів його брат, і вперше в його голосі забринів докір, а судячи зі звуку, він затулив обличчя руками: — Я відтоді і так був вигідним фоном для тебе. Ти, беручись угору, топтався по мені як хотів. Нерозчавлюй же мене своєю п'ятою!

Впала мовчанка. Незабаром містер Турбот-управитель почав шарудіти паперами, даючи зрозуміти, що переговори закінчено. Його брат на той час був уже коло дверей.

— Ось і все, — сказав він. — Я стежив за ним з таким трепетом і страхом, що це було ще однією карою для мене, — аж доки він проминув місце, де колись упав я. І тоді, думаю, навіть рідний батько не міг би дякувати богові ревніше, ніж дякував я. Я не насмілювався ні застерегти його, ні радити йому, хоч в разі потреби я таки розповів би йому про себе. Я боявся, що хтось побачить, як ми розмовляємо, і скаже, що я погано впливаю на нього, підбиваю на лихе. А може, й справді так воно й є. Може, в мені сидить якась зараза, не знаю. Пригадай мою історію, приклади її до молодого Гея, до тих почуттів, які він у мене викликав, і не суди мене так жорстоко, Джеймсе.

З цими словами Джон Турбот вийшов у коридор, де стояв Уолтер, трохи зблід, коли

побачив його, і пополотнів ще більше, коли хлопець схопив його за руку й прошепотів:

— Дозвольте подякувати вам, містере Турбот. Дозвольте сказати, як я співчуваю вам! Як я шкодую, що став причиною всього цього! Ви тепер для мене як ангел-охоронець! Як я вам зобов'язаний! Як мені вас шкода! — казав Уолтер, стискаючи йому руки і в своєму піднесенні ледве розуміючи, що він говорить чи робить.

Побачивши, що двері сусідньої кімнати — містера Морфіна — відчинені і що кімната порожня, вони за німою згодою ввійшли туди, бо в коридорі весь час були люди. Вдивляючись в обличчя містера Турбота, на якому відбилося внутрішнє хвилювання, Уолтер подумав, що він ніколи не бачив його давніше — до такої міри воно змінилося.

— Уолтере, — поклав Турбот руку на плече хлопця, — мене від вас відділяє провалля, і дай боже, щоб так було завжди. Чи знаєте ви, хто я такий?

— Хто ви такий? — застрягло на язичі в Уолтера, що не зводив з нього пильних очей.

— Це почалося, — промовив Турбот, — незадовго до того, як мені виповнився двадцять один рік. Тягло мене, власне, і раніш, багато раніш, але почалося лише тоді. Коли я став повнолітній, я їх обікрав. Я обкрадав їх і пізніше. Через рік усе викрилося, і тоді, Уолтере, я помер для людей.

І знов останні його слова затремтіли в Уолтера на язичі, але він так і не спромігся вимовити ні їх, ні будь-що інше.

— Фірма поставилась до мене дуже ласкаво. Хай небо благословить старого за його поблажливість! І цього теж, його сина, що тоді тільки-но брався до роботи у фірмі, де мені так довіряли! Мене викликали до теперішньої його кімнати — відтоді я ніколи вже не переступив її порога, — і звідти я вийшов тим, яким ви мене знаєте. Багато років просидів я на місці, де сиджу тепер, але тоді про мій вчинок знали всі, й для всіх я був як поганий приклад. Час скасував цю частину моєї спокути, і тепер, я думаю, oprіч трьох найстарших у фірмі, ніхто не знає точно моєї історії. Доки малий Домбі виросте і йому розкажуть про мене, мій куток, сподіваюся, буде вже вільний. Я принаймні хотів би, щоб він був вільний. Це єдине, що змінилося в моєму житті з того дня, як я загубив і молодість, і надії, і товариство порядних людей. Хай бог благословить вас, Уолтере, і всіх, хто дорогий вам, на чесний шлях, а ні — хай уб'є вас на місці!

Невиразний спомин, як він тремтів з голови до п'ят, ніби від страшного холоду, а потім гірко розплакався — тільки це й залишилося в пам'яті Уолтера, коли він намагався згадати, що ж таки відбулося між ними.

Згодом Уолтер побачив його схилоного над столом, мовчазного, понурого, приниженого, як завжди. Стежачи, як запекло він працює, почувавши, як непохитно вирішив він уникати будь-яких розмов, обмірковуючи все, що бачив і чув цього ранку в зв'язку з історією обох Турботів, Уолтер ледве йняв віри, що його самого призначено до Вест-Індії, що невдовзі йому доведеться розпрощатися і з дядьком Соєм, і з капітаном Катлом, і з коротенькими побаченнями — на відстані — із Флоренс Домбі (ні, він мав на увазі — з Поєм) — з усім тим, що він любив і до чого звик у своїм повсякденнім житті.

Але то був факт, і чутки про нього поширилися по цілій конторі, бо коли він з обважнілим серцем, поклавши втомлену голову на руки, сидів за столом, ще раз обмірковуючи останні події, до нього, покинувши свою полицю з червоного дерева, підійшов Перч-посильний, штурхонув його ліктем, перепросив і спитав пошепки, чи не згодиться Уолтер прислати звітти банку сухого дешевого імбиру, вельми потрібного для місіс Перч після найближчих пологів.

Розділ чотирнадцятий

ПОЛЬ ДЕДАЛІ БІЛЬШЕ ХИМЕРУЄ І ЇДЕ НА КАНІКУЛИ ДОДОМУ

Наближалися літні канікули, але немов свинцеві, потьмянілі очі юних джентльменів, згуртованих у будинку доктора Блімбера, не виявляли ніяких ознак непристойної радості. Таке неврівноважене слово, як "розпуск", зовсім не пасувало до цієї поважної установи. Юні джентльмени щопівроку роз'їжджалися по своїх домівках, але їх ніколи не розпускали. Вони не дозволили б, щоб їх розпустили.

Тозер, якому завжди нестерпно муляла шию крохмалена біла хустка з батисту, — її він мусив носити на бажання місіс Тозер, своєї матінки, котра, приділивши синові церковну кар'єру, вважала, що хлопцеві слід заздалегідь готуватись до неї, — казав, що дали б йому волю вибирати менше з двох лих, то він би радніше залишився тут, аніж їхав додому. Дана заява, на перший погляд, дещо розбігалася з тим місцем у Тозеровому творі на тему про рідну домівку, де він писав, що "думки про дім і все, з ним пов'язане, викликають у нього почуття прийдешнього раювання", і порівнював себе з римським полководцем, окрилений щойно здобутою перемогою над ікенійцями або навантаженим карфагенською здобиччю, якому залишилося кілька годин ходи до Капітолія. Капітолій, слід розуміти, відповідав оселі його матері й був наведений тут дуже до ладу, бо Тозер мав жахливого дядька, який не лише доброхіть екзаменував його на канікулах з найбільш заплутаних питань, а й перекручував з цією ж таки жорстокою метою найбезневинніші події та речі. Отож, коли дядько брав його з собою до театру або, нібито теж з доброти душевної, вів подивитись на велетня, карлика чи якогось фокусника, Тозер знав, що той заздалегідь уже вичитав у класиків щось про таку розвагу, і впадав у смертельний страх, не знаючи, коли саме впаде на нього дядькова кара і на який авторитет він зіпреться.

Брігсів же батько поводився з сином без усяких штукарств. Він просто не давав йому спуску. Розумові випробування бідолашного юнака були такі численні та суворі, що друзі родини (яка на той час мешкала біля Бейсуотера, Лондон) рідко підходили до ставка, окраси Кенсінгтонського парку, без страху побачити на поверхні води капелюх юного містера Брігса, а на березі — не закінчену ним вправу. Отже, Брігс зовсім не радів, чекаючи тих вакацій. А що обидва компаньйони по спальні маленького Поля являли собою найкращі зразки всіх юних джентльменів загалом, то й найжвавіші з-поміж решти сприймали наближення святкового періоду з приреченістю добре вихованої людини.

Не так було з маленьким Полем. Щоправда, кінець оцих перших його канікул означав для нього розлуку з Флоренс. Але хто ж думає за кінець свят, коли вони ще й

не починались? Звичайно, не Поль! Щасливий час наближався, і леви та тигри, які дерлися по стінах спальні, стали зовсім ручні й пустотливі. Злостиві, хитрі обличчя в квадратах та ромбах килима на підлозі пом'якшали й дивились на Поля не таким уже й лихим оком. Старі, статечні дзигарі привітніше, ніж завжди, ставили своє незмінне запитання, невтомне море співало щоночі веселішої пісні, що ніби підіймалася й падала разом із хвилями, заколисуючи Поля до сну.

Містер Пастир, Б. Г. Н., здавалося, теж збирався провести канікули якнайкраще. Містер Тутс мріяв про вічні канікули, що почнуться для нього відтепер, і щодня повідомляв Поля, що це вже останній його семестр у доктора Блімбера, бо він негайно вступає у володіння власними маєтками.

Поль і містер Тутс чудово розуміли, що, незважаючи на різницю у віці й суспільному становищі, вони — кривні приятелі. В міру наближення канікул містер Тутс усе голосніше сопів й усе частіше спиняв погляд на Полеві, і Поль знав — це він так сумує, що вони не зможуть бачитись, і почував себе дуже вдячним за його опікунство та добру думку.

Що Тутс став немов офіційним опікуном-охоронцем маленького Домбі, бачили всі — і доктор Блімбер, і місіс Блімбер, й міс Блімбер, і всі юні джентльмени. Це так упало в очі, що навіть місіс Піпчін, ця стара поважна особа, почала ревнувати Поля до Тутса і в своєму хатньому святилищі називала останнього не інакше як "йолоп дурноголовий". А проте бідолашний Тутс і гадки не мав, що розбурхав гнів місіс Піпчін, як не мав він гадки й про різні інші наслідки та можливості. Навпаки, він був схильний розглядати її як жінку незвичайної вдачі, багато чим цікаву для нього. З цієї причини, коли вона приходила до Поля, він посміхався до неї так гречно й так часто питався про її здоров'я, аж одного вечора місіс Піпчін заявила йому навіпростець, що вона до такого не звикла і не має наміру терпіти щось подібне чи то від нього, чи то від будь-якого іншого шмаркача. Це несподіване визнання його чемних манер так збентежило містера Тутса, що він заховався в якнайдалший кут і сидів там, доки вона пішла. І вже ніколи більше не наважився трапити на очі рішучій леді під дахом містера Блімбера.

До канікул лишалося ще два чи три тижні, коли одного дня Корнелія Блімбер покликала Поля до себе й сказала:

— Я посилаю вашому батькові ваш аналіз, Домбі.

— Дякую, мадам, — відповів Поль.

— А ви хоч знаєте, що це значить, Домбі? — спитала міс Блімбер, дивлячись на нього крізь окуляри.

— Ні, мадам, — зізнався Поль.

— Домбі, Домбі, — зітхнула міс Блімбер, — я починаю думати, що ви — безнадійна дитина. Якщо ви не розумієте чогось, чому ви не просите пояснити?

— Місіс Піпчін сказала, щоб я не ставив питань, — виправдувався Поль.

— Хочу просити вас, Домбі, щоб ви ні за яких обставин не згадували при мені місіс Піпчін, — заявила Корнелія. — Я не можу дозволити вам цього. Наша система виховання не має нічого спільного з її методами. Якщо ви ще раз згадаєте про неї, я

буду змушена просити вас завтра перед сніданком відтворити напам'ять усе від "Verbum personale" до "simillima cygno".

— Я не хотів, мадам... — почав був маленький Поль.

— Будьте ласкаві не казати мені, чого ви хотіли чи не хотіли, Домбі, — спинила його міс Блімбер, додержуючись надзвичайної ввічливості у своїх зауваженнях. — Я не можу дозволити вам висувати такі аргументи.

Поль відчув, що найбезпечніш буде не говорити нічого, і лише дивився на окуляри міс Блімбер. Міс Блімбер, незадоволено труснувши головою, звернулася до папірця, що лежав перед нею.

— "Аналіз характеру П. Домбі". Якщо пам'ять мене не зраджує, — відірвалася на мить міс Блімбер, — слово "аналіз", як протилежність до "синтезу", в Уокера пояснюється так: "Розкладання об'єкту — чи то чуттєвого, чи то інтелектуального — на його першоеlementи". Як протилежність до "синтезу", зверніть увагу. Ну, тепер ви знаєте, що таке аналіз, Домбі?

Домбі ніби й не був засліплений тим світлом, яке проллялось на його розум, але злегка вклонився міс Блімбер.

— "Аналіз, — повторила та, — характеру П. Домбі. Я знаходжу, що природні дані у Домбі надзвичайно хороші і що хист його до науки стоїть на тому ж рівні. Беручи як нашу найвищу оцінку цифру вісім, я оцінюю зазначені раніше здібності Домбі в шість і три чверті кожна!"

Міс Блімбер спинилася, щоб подивитись, як Поль сприйняв цю новину. Не певний, що позначають ті шість і три чверті — шість фунтів п'ятнадцять пенсів, чи шість пенсів три фартинги, чи шість футів три дюйми, чи три чверті по шостій, чи — шість чогось такого, чого він ще не вчив, і три чверті ще чогось іншого, Поль потер собі руки й глянув просто у вічі міс Блімбер. Виявилось, що то була найкраща відповідь, і Корнелія вела далі.

— "Свавільність — два. Себелюбство — два. Схильність до товаришування з простолюдом, виявлена щодо особи по імені Глябб — спершу сім, але згодом зменшилась. Шляхетність поведінки — чотири і з часом поліпшується". Тепер іде те, на що я хочу звернути особливу вашу увагу, Домбі, — загальні зауваження наприкінці аналізу.

Поль налагодився слухати їх якнайпильніше.

— "В цілому про Домбі треба сказати, — гучним голосом читала Корнелія, через кожні два слова наставляючи окуляри на маленьку постать перед собою, — що здібності та нахили в нього гарні, і що він зробив успіхи, яких тільки можна було сподіватися за даних обставин. Слід, проте, пошкодувати, що в поведінці та вдачі цього юного джентльмена є особливості (їх звичайно звать дивацтвами) і що, формально не даючи підстав для осуду, він часто помітно відрізняється від інших молодих джентльменів свого віку та соціального стану". Ну, Домбі, — мовила міс Блімбер, відкладаючи папірець, — зрозуміли?

— Думаю, зрозумів, мадам, — одповів Поль.

— Цей аналіз, Домбі, надішлють вашому шановному батькові, — казала далі міс Блімбер. — Йому безперечно буде дуже прикро почути, що у вашій поведінці та вдачі є особливості. Нам також прикро, Домбі, бо ми ж не можемо, ви розумієте, Домбі, любити вас так, як хотіли б.

Корнелія зачепила його найчутливіше місце. Чим ближче був день від'їзду, тим палкіше він бажав, щоб усі в домі його полюбили. З якоїсь таємничої причини, мало зрозумілої й йому самому (якщо він взагалі розумів її), Поль дедалі більше прив'язувався до всіх і до всього в оселі доктора. Він не міг знести думки, що комусь буде байдуже, коли він поїде звідси. Він хотів, щоб усі з приємністю згадували його, і ради цього заприятелював навіть з великим волохатим, хрипкоголосим собакою, що сидів на цепу за домом і був попервах найбільшим пострахом для нього, — щоб і цей собака тужив за Полем, коли того вже тут не буде.

Не думаючи, що знову показує себе не таким, як решта, маленький Поль пояснив усе як умів міс Блімбер і попросив ласкаво, щоб вона, незважаючи на офіційний аналіз, спробувала полюбити його. З тим же проханням удався він і до місис Блімбер, що саме ввійшла в кімнату, а коли ця дама навіть у його присутності не втрималася й висловила часто висловлюване нею переконання, що він — чудне дитя, то Поль сказав, що вона має цілковиту рацію і що, напевно, це все через його кістки, але він точно не знає; та хай місис Блімбер дарує йому це, бо він їх усіх любить.

— Не так, звичайно, — додав Поль з боязкою відвертістю, що й була однією з найбільш нетипових і привабних рис цієї дитини, — не так, як я любив Флоренс, — це було б неможливо. Та ви й не чекаєте цього від мене — правда, мадам?

— Ох, чудна ти душе! — шепнула місис Блімбер.

— Але мені тут усі любі, — закінчив Поль, — і мені було б гірко поїхати, знаючи, що хтось цьому радий або йому все одно.

Тепер місис Блімбер не мала вже ніякого сумніву, що Поль — найчудніша в світі дитина, і коли вона переповіла все те докторові, то доктор їй не заперечив. Він сказав тільки, як і за першої появи Поля в його будинку, що наука багато змінить, а ще він сказав, як і тоді ж: "Розвивай його, Корнеліє, розвивай!"

Досі Корнелія розвивала його якнайстаранніш, і Поль скуштував через це чимало лиха. Та, сумлінно виконуючи всі свої завдання, він ставив собі ще й іншу мету і вперто прагнув до неї. Він хотів бути милим, корисним хлопчиком, який робить усе, щоб його любили й прихилились душею до нього. І хоча він частенько сидів у своєму кутку на сходах чи стояв самотою біля вікна спальні, стежачи за хвилями та хмарами, проте ще частіше бував серед товаришів, роблячи їм маленькі послуги. Так що нарешті навіть серед цих сухих і заглиблених у себе анахоретів, що умерщвляли свій дух та плоть під дахом доктора Блімбера, Поль став об'єктом загальної симпатії — маленькою крихкотілою лялькою, яку всі любили і якої ніхто не дозволив би собі скривдити. Але що він не міг переробити свою вдачу чи переписати аналіз, то всі погодилися, що Домбі — чудний хлопець.

Завдяки цьому він мав деякі пільги, що ними більше ніхто не користувався.

Звичайнішій дитині їх би не дали — вже саме це мало неабияку вагу. Коли інші, ідучи спати, тільки вклонялися докторові Блімберу з родиною, Поль простягав своє крихітне ручення і сміливо ручкався з доктором, місіс Блімбер і Корнелією. Якщо треба було попросити за когось, кого мали покарати, — посилали Поля. Одного разу, розбивши кілька склянок і чашок, до нього звернувся й підсліпуватий парубок. Ходили навіть непевні чутки, ніби суворий дворецький, виявляючи до Поля прихильність, якої не виказував жодному іншому смертному, іноді доливав йому портеру в пиво, щоб зміцнити хлопця.

Поза цими окремими привілеями Поль користувався правом безборонно входити до кімнати містера Пастира, звідки він двічі виводив на свіже повітря напівпритомного містера Тутса, що було наслідком невдалих спроб цього молодого джентльмена випалити гидкущу сигару з пачки, яку він потай купив просто на березі в одного затятого контрабандиста, що голову його — живого чи мертвого, — за його власним зізнанням, митниця оцінила в двісті фунтів. Кімната містера Пастира була дуже затишна: поряд була ще одна кімнатка, де стояло ліжко, а над каміном висіла флейта, на якій містер Пастир ще не вмів грати, але мав незабаром почати вчитися. Було там кілька книг і вудка, бо містер Пастир запевняв, що обов'язково вивчиться рибалити, як тільки знайде час для цього. З подібними ж намірами містер Пастир придбав чудовий, закручений і вже не новий корнет-а-пістон, шахи з дошкою, іспанську граматику, набір для ескізів і пару боксерських рукавиць. Він казав, що неодмінно мусить освоїти мистецтво самооборони, конче потрібне кожному порядному чоловікові на той випадок, коли доведеться захищати якусь особу жіночої статі.

Та найкоштовнішим надбанням містера Пастира була велика зелена банка з табакою, що її містер Тутс привіз у подарунок з минулих канікул, заплативши за неї величезні гроші, бо вона належала самому принцу-регентові. Ні містер Тутс, ні містер Пастир не могли нюхати цієї — та й взагалі будь-якої — табаки, навіть у найбільш ощадних, поміркованих дозах, не зазнавши нападу нестримного чхання. Але все одно вони не знали більшої насолоди, як змочити холодним чаєм цілу пригорщу табаки, розім'яти її книгорізним ножом на аркуші вощеного паперу й час до часу вживати її за призначенням. Напихаючи таким шляхом носи, вони з непохитністю великомучеників витримували небачені тортури, а підживляючись у перервах пивом, осягали всю принадність гультьяйського життя.

Полеві, що тихенько сидів у їхньому товаристві, поруч із своїм визнаним патроном, — містером Тутсом, у цих бенкетах вчувалася якась темна чарівна сила. А коли містер Пастир заводив мову про таємниці Лондона й казав Тутсові, що на найближчих канікулах докладно дослідить їх і що з цією метою збирається оселитись у двох стареньких дів у Пекгемі, то Поль дивився на нього як на героя пригодницького роману і відчував ледь не страх перед такою небезпечною особою.

Одного вечора, коли до канікул залишалось вже небагато, Поль, зайшовши до містера Пастира, побачив, що той заповнює якісь друковані бланки, а ті, що вже заповнені, згортає та запечатує в листи містер Тутс.

— А, це ви, Домбі, — сказав містер Пастир, бо вони завжди були люб'язні з ним і раді його бачити. — А це, — він витяг з купки листа й підсунув Полеві, — для вас, Домбі.

— Для мене, сер? — спитав Поль.

— Запрошення вам, — пояснив містер Пастир.

Глянувши на друкований текст, де рукою містера Пастира було вписано його ім'я та дату, Поль прочитав, що доктор і місіс Блімбери просять містера П. Домбі зробити їм приємність одвідати вечірку, яка відбудеться в середу, сімнадцятого цього місяця, о пів на восьму, і що передбачається танцювати кадриль. Містер Тутс показав йому такий самий аркушик паперу, де теж було вказано, що доктор і місіс Блімбери просять містера Тутса зробити їм приємність одвідати вечірку, яка відбудеться в середу сімнадцятого цього місяця, о пів на восьму, і що передбачається танцювати кадриль. Подивившись на стіл, за яким сидів містер Пастир, Поль виявив, що доктор і місіс Блімбери з тієї ж милої нагоди просять зробити їм честь і містера Брігса, і містера Тозера, і всіх інших юних джентльменів.

Потім, на радість Полеві, містер Пастир повідомив, що запрошено і його сестру, що вечірки такі відбуваються кожних півроку, що від цього дня починаються канікули, і що він з сестрою може, коли захоче, їхати додому відразу після вечірки. Тут Поль його запевнив, що захоче, і то дуже. Тоді містер Пастир дав йому до розуміння, що від нього чекають гарненько написаного повідомлення на ім'я доктора та місіс Блімберів про те, що містер П. Домбі буде щасливий мати честь одвідати їх згідно з їхнім люб'язним запрошенням. Під кінець містер Пастир сказав, що ні при докторові, ні при міс Блімбер про це свято говорити не слід, що всі готування до нього переводяться за принципами класичності й гарного тону, і що вважається, ніби доктор і місіс Блімбери з одного боку, а юні джентльмени, з другого, як люди вчені, і гадки не мають про майбутню подію.

Поль подякував містерові Пастиру за ці застереження і, сховавши запрошення в кишеню, сів своїм звичаєм на стілець коло містера Тутса.

Голова Поля, що вже довгий час боліла йому то більше, то менше, так обважніла цього вечора, що він мусив підперти її рукою. Та помалу вона хилилася все нижче і нижче, доки впала на коліно містерові Тутсу, й лишилася там, немов ніколи і не збиралася підводитись.

Він не мав причин глухнути, але, певне, оглух, бо лише невиразно пригадував, як містер Пастир кричав йому в саме вухо й злегка струшував ним, щоб здобути його увагу. Коли ж він, переляканий, підвів голову й озирнувся довкола, то побачив, що в кімнаті доктор Блімбер, що вікно відчинене й що лоб його весь мокрий од води, і цікаво, що все це сталося без його відома.

— А, нарешті! Це добре! Ну, як почуває себе мій юний друг? — підбадьорливо спитав доктор.

— О, дуже добре, дякую вам, сер, — одповів Поль.

Але, здається, з підлогою сталося щось дивне, бо він не міг на ній встояти. Та й з стінами теж — вони все крутилися та крутилися, й спинити їх можна було, лише дуже

напруживши погляд. Голова містера Тутса видалася йому багато більша й значно далі від нього, ніж то було насправді, а коли Тутс узяв його на руки, щоб віднести нагору, то Поль дуже здивувався, побачивши двері не на тім місці, де сподівався побачити, і спершу подумав був, чи не збирається містер Тутс виходити димарем.

Містер Тутс був такий добрий і так ніжно ніс його на верхній поверх, що Поль так йому і сказав. Містер же Тутс сказав, що охоче зробив би багато більше, і справді зробив, бо допоміг Полеві роздягтися, і дуже, дуже по-доброму вклав його в ліжку, а тоді сів біля нього й загигикав. А містер Пастир, Б. Г. Н., перехилившись через спинку ліжка, кощавими руками наїжив свою щетину на голові, а потім, щоб довести, що Поль уже зовсім одужав, удав, ніби хоче битися з ним навкулачки за всіма правилами боксу. Все це було так смішно й так не в'язалося з містером Пастирем, що Поль не знав, плакати йому чи сміятись, і зрештою заплакав і засміявся разом.

Як сталося, що містер Тутс взявся парою, а містер Пастир обернувся на місці Піпчін, Поль ніколи не питався та й не хотів знати. Але побачивши в ногах замість містера Пастира місці Піпчін, він закричав: "Тільки не кажіть Флоренс, місці Піпчін!"

— Про що не казати Флоренс, Полю мій маленький? — спитала місці Піпчін, підходячи ближче й сідаючи в крісло.

— Про мене, — відповів Поль.

— Ні, ні,— обіцяла місці Піпчін.

— Як ви думаєте, місці Піпчін, що я зроблю, як виросту? — спитав Поль, повернувши до неї личко на подушці і задумливо поклавши підборіддя на схрещені долоні.

Місці Піпчін не могла вгадати.

— Я складу всі мої гроші в один банк, нових дороблятися не буду, поїду на село з моєю любов'ю Флоренс, куплю собі гарний садок, луки та ліси й житиму там з нею все моє життя!

— Та ну! — здивувалася місці Піпчін.

— Ось, — промовив Поль, — ось що я зроблю, як... — він спинився, про щось міркуючи (сірі очі місці Піпчін вивчали його замислене обличчя). — Якщо виросту, — закінчив він. А далі розповів місці Піпчін про вечірку; про запрошення, яке дістала Флоренс; про те, який він буде гордий, коли всі учні захоплюватимуться нею; про те, що вони дуже добрі до нього й люблять його; про те, як він любить їх усіх і про те, як це йому приємно. Потім він розказав місці Піпчін про аналіз, про те, що він визнаний дивак, і просив її висловити свою думку з приводу цього й сказати, чи знає вона, що це таке і звідки воно в нього. Шукаючи найлегшого виходу зі скрутного становища, місці Піпчін цілком заперечила таку характеристику, але що Поля аж ніяк не вдовольнила відповідь, то вона мусила підвестися і втупилась у вікно, щоб уникнути його допитливого погляду.

А ще був один спокійної вдачі аптекар, що заходив до них, коли занедужував хто-небудь з юних джентльменів, і ось саме він чомусь опинився біля Поля разом із місці Блімбер. Як вони ввійшли та чи довго були тут, Поль не знав, але, вздрівши їх, сів на

ліжку, докладно відповів на всі аптекареві запитання, шепнув йому, що Флоренс не повинна нічого знати і що він ні про що не мріє, тільки щоб вона прийшла на вечірку. Поль охоче розмовляв з аптекарем, і розлучилися вони приятелями. Лігши знову й заплющивши очі, він чув, як аптекар сказав, тільки не в кімнаті, а десь дуже, дуже далеко — що Полеві бракує життєвої енергії (і що воно таке? — здивувався Поль) та що в нього, кволий організм. Далі аптекар сказав, що, коли вже він збирається розпрощатися з товаришами сімнадцятого, то краще виконати цю забаганку, якщо йому не погіршає, і він радий почути від місіс Піпчін, що хлопець від'їжджає до Лондона вісімнадцятого; що він ще до цього напише містерові Домбі, коли ліпше у всьому розбереться; що нема причин боятись наглої... чого? Поль не дочув; і що малий дуже розумна, але вельми чудна дитина.

— Що ж у мені чудного? — питав себе Поль, і серце йому калатало. — Що ж це за дивацтво, яке так виразно бачать стільки людей?

Він не міг зрозуміти, хоч і робив зусилля, але й довго робити зусилля він не міг. Місіс Піпчін знову сиділа біля нього, — якщо вона взагалі відходила (він гадав, що вона давно вийшла, разом з доктором, але, може, йому приснилося), і в руках у неї якимсь дивом опинилися склянка та пляшка, і вона чимсь поїла його. Потім сама місіс Блімбер принесла йому смачнющого холодцю, і йому так покращало, що місіс Піпчін, за його великим проханням, пішла додому, а Брігс із Тозером прийшли лягати спати. Бідолаха Брігс страшенно бурчав, незадоволений своїм аналізом, що розклав його краще за будь-яку хімічну реакцію. Проте він був дуже добрий до Поля, так само, як Тозер, так само, як і решта учнів, бо кожен з них перед тим як іти спати, заглядав до нього й питав: "Ну, як справи, Домбі? Вище носа, Домбі!" і таке інше.

Лігши в ліжку, Брігс довго не спав, оплакував свій аналіз і казав, що він несправедливий, що гіршої характеристики не можна було дати й злочинцеві і цікаво, чи подобалась би вона докторові Блімберу, якби від неї залежали його кишенькові гроші? Неважко, казав Брігс, всі півроку ганяти когось, як галерника, а потім обізвати ліногузом; неважко красти в нього два обіди на тиждень, а потім називати скупим. І він думає, що хтось буде йому коритися? Ох! Ой!

Наступного ранку, перш як виконати своє соло на гонгу, підсліпуватий молодик піднявся в кімнату до Поля й сказав йому не вставати, що той радо й зробив. Незадовго перед приходом аптекаря з'явилася місіс Піпчін, а трохи згодом прийшла симпатична молода жінка, що чистила грубку того першого ранку, коли Поль тільки-но приїхав сюди (о, як це давно було!), і принесла йому сніданок. Пізніше, десь далеко від нього, відбувся ще один консиліум (чи, може, то знову приснилося Полеві), й аптекар, повернувшись з доктором і місіс Блімберами, сказав:

— Гадаю, докторе Блімбер, ми можемо вже тепер звільнити молодого джентльмена від науки. Адже у нього й так незабаром почнуться канікули.

— Безперечно, — згодився доктор. — Попередь, серце Корнелію.

— Неодмінно, — відповіла місіс Блімбер.

Аптекар, нахилившись, пильно глянув Полеві в очі, помацав йому голову, потім

пульс, послухав серце, — і все те так турботливо й уважно, що Поль сказав: "Дякую вам, сер".

— Наш маленький друг ніколи ні на що не скаржився, — мовив доктор.

— О, так, — відповів аптекар. — Він і не міг скаржитись.

— Гадаєте, йому вже багато краще? — спитав доктор.

— О, так, багато краще, сер, — відповів аптекар.

Своїм чудним звичаєм Поль почав було метикувати, що саме непокоїть аптекаря, бо той дуже вже замислено відповів на обидва запитання доктора Блімбера. Та аптекар, випадком перестрівши погляд свого маленького пацієнта на самому початку його медитацій, миттю скинув із себе задуму й весело посміхнувся до хлопця. Поль відповів йому посмішкою й перестав метикувати.

Він пролежав цілий день, дрімаючи, мріючи та розглядаючи містера Тутса, але назавтра встав і пішов униз. А там — о диво! — з великими дзигарями щось трапилось, знявши циферблат і присвічуючи собі свічкою, на маленькій драбині стояв годинникар та орудував усередині своїм інструментом. Це була велика подія для Поля. Він сів на сходи й почав уважно стежити за роботою, зиркаючи раз по раз на скособочений циферблат під стіною, непевний, чи той не стріляє на нього оком.

Годинникар на драбинці був дуже ввічливий і, побачивши Поля, спитав: "Як здоров'ячко, сер?" Поль радо відгукнувся, зізнавшись, що недавно трохи нездужав. Крига скресла, і Поль засипав його питаннями про дзвони та дзигарі: чи чергують на дзвіницях люди, коли треба було б задзвонити вночі? як дзвонять, коли хтось помер, і чи поминальний дзвін відрізняється від весільного, чи то так тільки людям здається, що він жалобний? Пересвідчившись, що його новий знайомий не дуже обізнаний, для чого служив у давнину вечірній дзвін, Поль роз'яснив, що так подавали знак гасити світло й вогні, і спитав, що думає він, як людина практична, про ідею короля Альфреда вимірювати час, спалюючи свічки? На це годинникар відповів, що якби до цього повернулися, то годинникарському ремеслу настав би кінець. Одне слово, Поль сидів і дивився, доки дзигарі знову набули свого звичайного вигляду й розпочали своє статечне допитування, після чого майстер поскладав інструменти в довгастий кошик, попрощався з Полем і вже коло самих дверей шепнув щось лакеєві. Поль почув слово "дивак".

У чім же оте дивацтво, що так засмучує всіх? У чім? Не маючи іншої роботи, він багато думав про це, і думав би ще більше, якби його не займали й інші думки. А думок тих було чимало, і він цілими днями сидів замислений.

По-перше, він думав про те, що Флоренс прийде на вечірку і бачитиме, як усі учні його люблять, і їй буде страшенно приємно. То була найголовніша думка. Нехай Флоренс переконається, що всі вони ласкаві та добрі до нього, що він став їхнім улюбленцем, і їй не так уже й сумно буде згадувати час, який Поль провів тут. А може, Флоренс навіть радітиме, коли він повернеться сюди знов.

Коли він повернеться знов! П'ятдесят разів на день маленькі ніжки безшумно збігали наверх, до спальні, де він підбирав кожну книгу, кожен клопоть паперу, кожен

дріб'язок, що належав йому, і складав на купку, щоб взяти з собою додому. Про повернення Поль і не думав і не готувався до нього, а якщо й думав, то лише у зв'язку з сестрою. Навпаки, блукаючи по будинку й метикуючи в свій чудернацький спосіб, він мав подумати про все, з чим йому доведеться прощатися. А подумати було про що.

Треба було зазирнути в кімнати нагорі й подумати про те, як спорожніють вони, коли він поїде, і скільки мовчазних днів, тижнів, місяців і років простоять вони так, похмурі й самотні. Треба було подумати, чи блукатиме тут колись якийсь інший хлопець (такий же чудний, як і він), що побачить усі ці дивні постаті на шпалерах та на килимі, і чи розкаже йому хтось про маленького Домбі, який жив тут до нього.

Треба було подумати про портрет над сходами, чий серйозний погляд він завжди ловив на собі краєчком ока, коли проходив мимо в товаристві інших учнів, — цей погляд стежив, здавалося, тільки за ним і ні за ким іншим. Багато думок викликала в нього ще одна гравюра, де в гурті зачудованих людей стояла знайома йому постать із німбом над чолом і з піднесеною вгору рукою, — постать лагідна, ласкава й милосерда.

Коло вікна його спальні до всіх цих думок домішувалися й інші, напливаючи одна по одній, наче хвилі: де живуть птахи, що ото за вітряної погоди завжди кружляють над морем? Звідки беруться і як постають хмари? Звідки вихоплюється рвучкий вітер і де він спиняє свій лет? Чи те місце, де вони з Флоренс сиділи, дивилися на все це й розмовляли про це, залишиться без них таке ж, як і було? І яким воно буде для Флоренс, якщо він опиниться десь далеко, а Флоренс прийде посидіти там сама?

Треба було подумати й про містера Тутса, і про містера Пастира, Б. Г. Н., і про всіх учнів; а ще про доктора Блімбера, місіс Блімбер, і міс Блімбер, і про свій дім, і про свою тітку, і про міс Токс, і про батька свого — Домбі й Сина; і про Уолтера з його бідним старим дядьком, що тепер має гроші, яких йому бракувало; і про того хрипко-голосого капітана з залізною рукою. А ще він мав зробити кілька щоденних візитів: відвідати шкільну кімнату, кабінет доктора Блімбера, приватний pokій місіс Блімбер, кімнату міс Блімбер і собаку. Тепер-бо він був тут як хазяїн, тож, бажаючи зберегти з усіма приятельські стосунки, дбав про всіх. Він знаходив у книгах цитати для Брігса, котрі той завжди губив; відшукував у словниках слова, конче потрібні для інших юних джентльменів, тримав моток шовку, що його місіс Блімбер перемотувала в клубок; робив лад на письмовім столі Корнелії, а подеколи добувався тихенько у докторів кабінет і, примостившись на килимі біля вчених ніг, обережно крутив глобуси, подорожуючи круг світу, або линув між далекі зорі.

Одне слово, у ці кілька днів перед канікулами, коли інші юні джентльмени аж із шкіри лізли, повторюючи пройдене за півріччя, Поль користався такими пільгами, яких у цьому домі жоден учень ніколи не мав. Йому й самому важко було в це повірити, але минали години й дні, а волі йому ніхто не відбирав, — всі лише пестили та голубили маленького Домбі. Доктор Блімбер ставився до нього так незвично, що одного дня за обідом попросив Джонсона покинути стіл за те, що той необачно назвав Поля "бідолашний маленький Домбі". Кара видалася Полеві надто суворою, дарма що він сам залився рум'янцем, здивувавшись, чому це Джонсон його жаліє. Справедливість

докторсько присуду здалася Полеві сумнівною ще й тому, що напередодні ввечері він на власні вуха чув, як доктор погодився з думкою місіс Блімбер, що бідолашний маленький Домбі стає дедалі чудніший. Тож Поль і надумав, що чудацтво його, мабуть, полягає в тому, що він надто худий та кволий, швидко втомлюється і завжди ладен лягти відпочити, — він-бо не міг не помітити, що все це потроху ставало його щоденними звичками.

Нарешті настав день вечірки, і доктор Блімбер за сніданком сказав: "Ми відновимо наші лекції двадцять п'ятого числа наступного місяця, джентльмени". Містер Тутс тут же позбувся васальної вірності й одяг каблучку, а невдовзі в розмові, говорячи про доктора, назвав його просто "Блімбер". Таке зухвальство викликало захоплення й заздрощі в старших учнів і нажахало молодших, які вважали за диво, що чомусь ні один сволок не обвалився на голову блюзніра.

Ні за сніданком, ні за обідом про свято ніхто ані натякнув. Але цілий день у будинку не вгавала метушня, і Поль, мандруючи по ньому познайомився з різними дивовижними лавками та свічниками і надібав арфу в зеленому чохлі, що стояла в коридорі під дверима вітальні. Було щось незвичайне й в зачісці місіс Блімбер, — начеб вона надто туго стягла волосся на маківці. А в міс Блімбер хоч і були над вухами чепурні накладки з плетених кіс, та з-під них визирало їй власне волосся в папільйотках з клаптиків афіш, бо над одним блискучим скельцем її окулярів Поль прочитав: "Королівський театр", а над другим — "Брайтон".

З наближенням вечора в спальнях юних джентльменів зарябіло від білих жилетів та краваток і так сильно запахло смаленим волоссям, що містер Блімбер відрядив нагору лакея — передати його вітання і спитати, чи не горить часом де в домі. Але виною всьому був перукар, що, завиваючи волосся юним джентльменам, з надмірного завзяття перегрів свої щипці.

Коли Поль прибрався (а зробив він це дуже швидко, бо почувався кволим та сонним і не міг довго вистоявати на ногах), він зішов до вітальні і застав там доктора Блімбера, що в парадному строї походжав по кімнаті з таким гордовито-байдужим виглядом, ніби він лише припускав, що до нього може зайти одна чи дві особи. Незабаром до нього приєдналася місіс Блімбер, — дуже гарна, на думку Поля, і при такій величезній кількості спідниць, що обійти круг неї дорівнювало невеличкій подорожі. Услід за матінкою незабаром спустилася й міс Блімбер, може, занадто затягнена в шнурівки, але чарівна.

Потім прибули містер Тутс з містером Пастирем. Кожен з цих джентльменів тримав у руці капелюха, наче мешкав десь-інде, і коли дворецький сповістив про їхнє прибуття, доктор Блімбер сказав: "А! Вельми приємно!" — і, здавалося, був дуже радий бачити їх. Містер Тутс увесь блискотів самоцвітами та гудзиками і так серйозно усе це сприйняв, що, потиснувши руку докторові та вклонившись місіс і міс Блімбер, відвів Поля набік і спитав: "Ну, й що ти скажеш, Домбі?"

Правда, попри всю свою скромну самовпевненість, містер Тутс, очевидно, ніяк не міг вирішити, чи пристойніше буде застібнути спідній гудзик жилета, чи не слід і чи,

добре зваживши всі обставини, краще відгорнути чи згорнути манжети сорочки. Спостерігши, що в містера Пастира вони відгорнені, він відгорнув і свої, але в новоприбулого гостя вони були спущені, то він і собі опустив їх. Проблема місцерозташування гудзиків на жилеті — не лише спіднього, а й верхнього — з появою нових гостей настільки ускладнилась, що пальці містера Тутса безперестанку бігали по цій частині його туалету, наче він грав на якомусь інструменті, і видно було, що безперервність цього процесу вправляла його в чималий клопіт.

Після того як один по одному прибули юні джентльмени, всі в тугих краватках, при кучерях, лакованих туфлях і з найкращими капелюхами в руках, прийшов учитель танців містер Бепс з дружиною, що її місіс Блімбер привітала надзвичайно люб'язно й доброзичливо. Містер Бепс був вельми поважний джентльмен з неквапною розміреною мовою. Постоявши хвилин з п'ять під люстрою, він звернувся до Тутса (що мовчки порівнював його бальні туфлі зі своїми) і спитав, що б він зробив із сировиною, котру привезли б до його портів в обмін на його ж золото. Питання загнало містера Тутса на лід, і він відповів: "Зварив би". Та містер Бепс, бачилось, не згоден був, що цього достатньо.

У цей час Поль зіслизнув з канапи, де досі сидів в обкладеному подушками кутку, як на дозорному посту, спустився униз до кімнати, де мали пити чай, і став чекати на Флоренс, з якою не бачився вже два тижні, бо минулої суботи доктор Блімбер не пустив його з дому, щоб він не застудився. Нарешті з'явилася й Флоренс, — у простенькій бальній сукні, з букетом живих квітів у руках, вона була така красуня, що, коли вона стала навколішки — обняти й обцілувати брата (в кімнаті-бо нікого не було, — тільки його приятелька та ще одна молода жінка, які мали подавати чай), то Поль усе зволікав, не даючи їй підвестися, — так йому хотілося погляду цих блискучих, люблячих очей.

— Але що з тобою, Фло?.. — спитав Поль, бо побачив там щось — наче сльозу.

— Нічого, мій любий, нічого, — відповіла Флоренс.

Поль злегка торкнувся пальцем її щоки. То й справді була сльоза!

— Чого це ти, Фло? — здивувався він.

— Ми разом поїдемо додому, і я доглядатиму тебе.

— Доглядатимеш мене! — повторив Поль.

Поль не міг зрозуміти, ні який між усім цим зв'язок, ні чому обидві жінки дивляться так серйозно, ні чому Флоренс на мить одвернулася од нього, а коли повернулася знову, на обличчі її сяяла весела усмішка.

— Флой! — мовив Поль, тримаючи в руці завиток її чорних кучерів. — Скажи мені, серденько, — тобі не здається, що я дивак?

Сестра засміялася, приголубила його й одповіла: "Ні".

— Бо я знаю, що всі так кажуть, і хочу знати, що це таке, — сказав Поль.

Гучний стукіт у двері покликав Флоренс до столу й перепинив їхню розмову. Поль знову здивувався, побачивши, як його приятелька шепоче щось до Флоренс, ніби втішає її, та з появою нових гостей він швидко про це забув.

Гостями були сер Барнет Скетлс, леді Скетлс і юний містер Скетлс. Юний містер Скетлс мав після канікул почати вчитися в доктора, і в кімнаті містера Пастира давно вже точилися розмови про його батька, що був членом парламенту. Містер Пастир твердив, що як тільки погляд спікера в парламенті спиниться на Скетлсі і йому дадуть слово (а цього чекали вже кілька років), то він, як передбачають, остаточно доб'є радикалів.

— А це що за кімната? — спитала леді Скетлс у Полевої приятельки, Мелії.

— Кабінет доктора Блімбера, мадам.

Леді Скетлс оглянула кабінет через бінокль і, схвально хитнувши головою, сказала серові Барнету Скетлсу: "Дуже мило!" Сер Барнет згодився, лише юний містер Скетлс був сповнений підозри та сумніву.

— А оце маленьке створіння? — повернулась до Поля леді Скетлс. — Це один з...

— З молодих джентльменів, мадам? Так, мадам, — сказала приятелька Поля.

— Як тебе зовуть, моє бліденьке дитя? — спитала леді Скетлс.

— Домбі,— відповів Поль.

Сер Барнет Скетлс зараз же встряв до розмови, сказавши, що мав честь познайомитися з батьком Поля на одному з прийомів і сподівається, що містер Домбі в доброму здоров'ї. Поль чув, як він пробурмотів до леді Скетлс: "Сіті... дуже грошовитий... вельми шановний... доктор про це говорив".

— Чи не переказав би ти своєму татові, що сер Барнет Скетлс вельми радий його успіхам, заодно передавши від мене вітання? — звернувся він до Поля.

— Охоче, сер, — відповів Поль.

— А це — мій вояка, Барнет, — мовив сер Барнет Скетлс. — Барнете, — сказав він до сина, що зганяв ненависть до майбутньої науки на пирозі із сливами, — з оцим молодим джентльменом тобі треба познайомитися, з оцим молодим джентльментом тобі можна познайомитися, Барнете, — проказав старий Скетлс, наголосивши на дозволі.

— Що то за оченята! Яке волосся! Яке миле личко! — неголосно захоплювалася леді Скетлс, розглядаючи Флоренс у свій бінокль.

— Моя сестра, мадам, — відрекомендував Поль.

Тепер Скетлси були задоволені повністю. А що леді Скетлс з першого ж погляду вподобала Поля, то нагору вони пішли всі разом, причому сер Барнет Скетлс опікувався Флоренс, а юний Барнет плентався позаду сам.

Та юний Барнет недовго залишався осторонь, бо у вітальні доктор Блімбер перехопив його і примусив танцювати з Флоренс. Полеві не бачилось, щоб хлопець був надто щасливий, — навпаки, швидше невдоволений, але Поль чув, як леді Скетлс, постукуючи віялом у такт музиці, казала місіс Блімбер, що ця янгольська дівчина, міс Домбі, на смерть уразила її любого сина, то й вирішив, що, мабуть, юний Скетлс на сьомому небі, тільки не показує цього.

Маленького Поля неабияк здивувала, що ніхто не зайняв його місця на канапі, а коли він увійшов до кімнати, то всі розступились, даючи йому дорогу, немов пам'ятали,

що те місце — його. Ніхто не затримувався, не стовбичив перед його очима, коли помітили, що йому приємно дивитись, як танцює Флоренс. Всі, навіть незнайомі, яких було чимало, ставилися до нього дуже лагідно, — весь час хтось підходив до нього, питався, як він себе почуває, чи не болить йому голова, чи він не стомився. Він був дуже вдячний їм усім за цю доброту й увагу і, примостившись між подушок у своєму куточку канапи, де з ним сиділи леді Скетлс та місіс Блімбер і де після кожного танцю підсідала Флоренс, виглядав справді щасливим.

Флоренс сиділа би поруч нього цілісінький вечір, не танцюючи зовсім, якби то залежало тільки від неї, але Поль просив її танцювати — для нього це була така втіха!

Він казав правду, бо маленьке серце тріпотіло, а личко палало щастям, коли він бачив, як усі милуються його сестрою, що красувалася тут, мов чарівний пуп'янок троянди.

Зі свого гніздечка між подушок Поль міг бачити й чути майже все, що діялося довкола, ніби все те було вмісне влаштовано для його розваги. Між іншим він спостеріг, як учитель танців містер Бепс зав'язав розмову з сером Барнетом Скетлсом і спитав у нього, як питав і в містера Тутса, що зробив би той із сировиною, котру привезли б до його портів в обмін на його ж золото. Для Поля це була цілковита загадка, і йому дуже кортіло довідатись, що ж треба робити з тою сировиною. У зв'язку з цим питанням сер Барнет міг багато чого сказати і сказав, але, очевидно, не розв'язав-таки його, бо містер Бепс одмовив: "А уявіть собі, що Росія заявиться із своїм салом?" Сер Барнет майже занімів, бо зміг лише похитати головою та сказати: "Ну, тоді доведеться покластися на бавовну".

Сер Барнет Скетлс дивився вслід містеру Бепсові, що пішов розважити місіс Бепс (забута усіма, вона вдавала, ніби читає ноти джентльмена, який грав на арфі), з такою шанобою, немов то був видатний чоловік. Саме так Скетлс висловився про нього перед доктором Блімбером і спитав, чи може він собі дозволити поцікавитись, хто він та чи не служив він, бува, у торговому департаменті. Доктор Блімбер відказав, що ні, напевно: що, по суті, його фах...

— Ручуся, — щось, зв'язане зі статистикою, — перебив сер Барнет.

— Ну, не зовсім, сер Барнете, — відповів доктор Блімбер, потираючи собі підборіддя, — не зовсім так.

— З рахунком, у кожному разі, ладен закластися, — сказав сер Барнет Скетлс.

— З рахунком, так, — одповів доктор, — та тільки не того гатунку. Містер Бепс — дуже солідний фахівець, сер Барнете; по суті, він... наш учитель танців.

Поля страшенно вразило, як ґрунтовно змінилася після цього думка сера Барнета про містера Бепса, і як сер Барнет розлютувався та злісно глипав на нього через усю кімнату. Він був такий обурений, що, розповідаючи про цей випадок леді Скетлс, він дозволив собі послати містера Бепса к бісу і сказав, що зустрівся із не-при-то-ре-ним і ней-мо-вір-ним зухвальством.

Спостеріг Поль і ще одну річ: містер Пастир, вихиливши кілька чарок глінтвейну, розвеселився. Танці взагалі були церемонні, а музика — доволі врочиста, ледь що не

церковна, тож після глінтвейну містер Пастир заявив містеру Тутсові, що зараз він поживавить вечірку. По чому містер Пастир не тільки Почав танцювати, напропале, але й підбурювати музикантів, щоб ті грали щось веселіше. Ще далі він став упадати коло дам, а танцюючи з міс Блімбер, шепнув їй — шепнув їй! (досить, проте, голосно, що й Поль почув) отакі чудові рядки:

Якби й мав я серце з облуди,

Я б ніколи не скривдив Вас!

Поль чув, як він це ж саме повторив чотирьом дамам поспіль. Так, містер Пастир мав усі підстави признатися Тутсові, що боїться, якби завтра все це не вилізло йому боком!

Така — відносно кажучи — розпусна поведінка трохи занепокоїла місіс Блімбер. А надто — зміна в характері музики, що почала просякати простацькими, вуличними мелодіями й могла, природно, образити почуття леді Скетлс. Але леді Скетлс була така великодушна, що попросила місіс Блімбер не турбуватися і з найбільшою ввічливістю вислухала пояснення про те, що містер Пастир іноді стриму не знає. Вона зауважила навіть, що, як на людину свого стану, він особа вельми приємна і що їй дуже подобається простота його зачіски (волосся в містера Пастира, як уже згадувалося, мало ледве чверть дюйма завдовжки).

Раз, коли танці на хвилину перервалися, леді Скетлс сказала Полеві, що він, видно, дуже любить музику. Поль відповів, що й дійсно її любить, а якщо й леді Скетлс її любить, то вона повинна послухати, як співає Флоренс. Виявилося, що леді аж вмирає від бажання мати цю приємність, і хоча Флоренс чемно відмовлялась, як могла, боячись співати перед такою кількістю людей, та коли Поль прикликав її до себе і мовив: "Ну, Фло! Прошу тебе! Для мене, моя голубонько!" — вона пішла просто до рояля. Коли всі трохи розступилися, щоб Поль міг бачити сестру, і коли він побачив її за роялем — таку юну, таку милу і гарну, таку ласкаву до нього, коли він почув її голосок, такий щирий і ніжний, що тремтів серед загальної тиші,— золота ниточка між ним і цілим його життям та щастям, — він одвернувся, щоб заховати сльози. І плакав він не тому, — як сам пояснив, — що пісня була занадто смутна чи жаліслива, а тому, що дуже любить Флоренс.

Флоренс любили всі. Та й як же могло бути інакше? Поль заздалегідь знав це, і глянувши на нього, коли він сидів між подушок, склавши руки й недбало підгорнувши під себе ногу, мало хто здогадався б, яке почуття тріумфу та захоплення розпирало його дитячі груди, коли він дивився на Флоренс. Щедрі слова похвал на адресу "Домбієвої сестри", що їх не шкодували учні, дійшли й до вух Поля. Всіх захоплювала її врода, скромність і самовладання; раз у раз хтось кидав фразу про її розум та освіченість. І довкола, ніби зроджене самим повітрям літньої ночі, витало ледь уловне почуття сердечності, загальної симпатії до нього й до Флоренс, що діяло на Поля заспокійливо і зворушливо.

Він не знав, чому усе, що він бачив, відчував і про що думав того вечора — все сучасне й минуле, суще й відсутнє,— мішалось, наче барви у веселці або в розкішному

пташиному пір'ї, коли його освітлює сонце, або на потьмянілому небі, коли те ж таки сонце сідає за обрій. Багато речей, над якими він думав останнім часом, проходили перед ним у музиці. Та тепер вони не привертали його уваги, — і, схоже було, вже й не привертатимуть більше — а спокійно пропливали собі далі, за вікном самотності, через яке він дивився вже багато років, слався, десь далеко-далеко, безкрайй океан, де, наче розбиті об берег хвилі, вщухали його фантазії, які його займали ще вчора. Той таємничий шум, що так вабив його, коли він лежав у своїм візку колись на узбережжі, вчувався йому тепер у пісні Флоренс, у гаморі голосів, у звучанні кроків, відбивався якось на обличчях довкола і навіть у неоковирній люб'язності містера Тутса, що часто підходив потиснути йому руку. Він вчувався йому і в тій доброті, якою його тут оточували, і навіть його репутація дивака була якимсь чином — тільки не знати, яким, — пов'язана з цим шумом. Отак маленький Поль сидів собі, мріяв, прислухаючись та придивляючись до всього, і був цілком щасливий.

Нарешті настав час від'їзду, і всі заметушились. Сер Барнет Скетлс підвів Скетлса-молодшого, щоб той попрощався з Полем, а сам спитав, чи Поль не забуде передати привіт своєму татові, а також і те, що сер Барнет Скетлс сподівається, що їхні сини заприятелюють. Леді Скетлс поцілувала Поля, розгладила йому волосся на проділ і потримала трохи на руках. Навіть місіс Бепс — бідолашна місіс Бепс! — Поль так зрадів, коли вона відірвалася від нот того джентльмена, що грав на арфі, і підійшла попрощатися з ним так само сердечно, як інші.

— На все краще, докторе Блімбере, — мовив Поль, простягаючи йому руку.

— Бувайте здорові, мій юний друже, — відповів доктор.

— За все вдячний вам, сер, — сказав Поль, безневинно дивлячись в зловісне обличчя. — Скажіть, будь ласка, щоб подбали за Діогена, сер.

Діоген був собака, що до Поля не мав жодною друга. Доктор пообіцяв, що за час його відсутності Діогена доглядатимуть якнайкраще, а Поль, ще раз подякувавши й потиснувши йому руку, так зворушливо-щиро попрощався з місіс Блімбер і Корнелією, що місіс Блімбер від цієї миті геть чисто забула про свій намір сказати леді Скетлс про Ціцерона, до чого готувалася цілий вечір. Корнелія взяла руку Поля в свої й мовила: "Домбі, Домбі, ви завжди були моїм найкращим учнем. Нехай благословить вас Бог!.."

А Полеві сяйнуло: з цього видно, як легко бути несправедливим до людини, — так щиро він подумав про міс Блімбер, хоч та й катувала його.

— Домбі від'їжджає! Маленький Домбі від'їжджає! — загомоніли юні джентльмени, і всі, включно з родиною Блімберів, посунули вслід за Полем і Флоренс униз по сходах, до холу. Такого, як голосно зауважив містер Пастир, за все життя його тут ще не траплялось. Та важко сказати, чи то була правда, а чи вплив глінтвейну. Слуги, з дворецьким на чолі, і собі хотіли бачити, як від'їжджає маленький Домбі, і навіть підсліпуватий молодик, що зносив книги та валізи в карету, яка мала відвезти Поля і Флоренс на нічліг до місіс Піпчін, помітно зм'як.

Ніжні почуття, що їх всі до одного юні джентльмени відчували до Флоренс, не завадили їм влаштувати галасливі проводи Полеві. Вони вимахували капелюхами,

штовхалися на сходах, щоб ще раз потиснути йому руку, гукали поодиночі: "Не забувай мене, Домбі!" — і взагалі виказували почуття, не властиві молодим честерфілдам. Коли Флоренс, перед тим як виходити, закутувала Поля, він пошепки питався — чи чує вона їх? чи могла б вона забути таке? чи приємно їй усе це? — і живий захват горів у його очах.

Нарешті він повернувся, щоб востаннє окинути поглядом усі ці обличчя, і здивувався, що їх так багато, що всі такі ясні і розпромінені й громадяться перед ним стіною, як глядачі у переповненому театрі. Вони колихалися й пливли, мов у рухомому дзеркалі, і раптом Поль опинився у темряві карети, притулений до Флоренс. Потім, коли Поль згадував про заклад доктора Блімбера, він завжди бачився йому таким, як у цю останню хвилину, — і не як спогад про дійсність, а як сон з тисячею очей.

А втім, це було не зовсім останнє враження. Було ще щось — містер Тутс, який, несподівано спустивши віконце карети, заглянув досередини, зайшовся дурним сміхом і спитав: "Домбі тут?" — та, не чекаючи на відповідь, захряснув вікно. Але й це був ще не кінець з містером Тутсом: поки карета зрушила з місця, спустилася рама з протилежного боку, і містер Тутс точно тим самим тоном спитав: "Домбі тут?" Точно так само зареготав і зник.

Як же сміялася Флоренс! Поль часто згадував це і сам сміявся, згадуючи.

Потім, найближчого дня й далі, діялось таке, що Полеві згадувалось дуже невиразно. Чому дні й ночі, замість їхати додому, перебував він у місіс Піпчін? Чому він лежав у ліжку, а Флоренс сиділа побіч? Бачив він у кімнаті батька, чи то була тільки тінь його на стіні? Справді він чув, а чи йому здавалось, як доктор, говорячи про когось, сказав, що якби того когось забрали раніше, не давали здійснитись його мріям, що тільки й живили його слабкий дух, то він би вже давно згас?

Він не міг навіть пригадати, чи казав він раз по раз сестрі: "Ох, Фло, відвези мене додому і будь зі мною весь час!" але йому здавалось, що казав. Іноді він і сам ніби чув, як каже: "Відвези мене додому, Фло! Відвези мене додому!"

Але коли він приїхав-таки додому і його віднесли нагору сходами, що їх Поль відразу впізнав, він виразно пригадував, як довго-довго тарахкотіли під ним колеса карети, а він лежав, і Флоренс сиділа поруч, а стара місіс Піпчін сиділа навпроти. Він упізнав і своє ліжко, куди його поклали, і тітку впізнав, і міс Токс, і Сюзанну. Але було й щось нове, і то віднедавна, і воно турбувало його.

— Я хочу поговорити з Флоренс, будь ласка, — сказав він, — тільки з Флоренс, одну хвилинку!

Вона нахилилась над ним, а всі решта відійшли набік.

— Флоренс, голубонько, чи був у холі тато, коли мене виносили з карети?

— Так, мій любий.

— А він не заплакав і не пішов до себе в кабінет, коли побачив мене?

Флоренс похитала головою й притислася губами до його щоки.

— Я дуже радий, що він не плакав, — сказав Поль. — А мені здалося, він плакав. Не кажи йому, що я питав про це, Фло.

ДИВОВИЖНА ВІНАХІДЛИВІСТЬ КАПІТАНА КАТЛА І НОВІ КЛОПОТАННЯ НА КОРИСТЬ УОЛТЕРА ГЕЯ

Протягом кількох днів Уолтер вагався, не знаючи, яке рішення прийняти в Барбадоській справі, і навіть плекав слабку надію, що містер Домбі сказав не те, що хотів, і ще, може, відмовиться від свого наміру. Та ніщо не підтверджувало цієї гадки (по суті — неймовірної), а що час минав і йому не було чого втрачати, то Уолтер поклав не відтягувати більше і братися до дії.

Найдужче непокоїло його питання, як повідомити про зміну свого становища дядька Сола, для котрого, як він передчував, це буде жорстоким ударом. Надто не хотів він приголомшувати його цією звісткою тепер, коли в старого тільки-но поліпшились справи і він так повеселів, що маленька вітальня стала знову привітною. Дядько Сол сплатив уже першу заплановану частку боргу містерові Домбі й сподівався, що вчасно сплатить і решту. І завдати йому нового удару після того, як він так мужньо виборсався зі скрути, було вельми прикрою konieczністю.

Не міг же Уолтер взяти й утекти від нього. Він повинен знати про все заздалегідь, тільки як сказати йому? — ось у чім полягало питання. Щодо того, їхати йому чи ні, то Уолтер вважав, що вибору в нього немає. Містер Домбі відверто заявив, що він молодий і що справи його дядька не блискучі. А з погляду, який супроводив ці слова, можна було зрозуміти, що, коли він не хоче їхати, він може залишитися вдома, — але не в конторі містера Домбі. Вони з дядьком були вельми зобов'язані містерові Домбі, — Уолтер сам просив зробити їм послугу. В глибині душі він почав уже втрачати будь-яку надію на прихильність цього джентльмена і міг навіть думати, чи не прагне той вряди-годи принизити його, хоч думати так було навряд чи справедливо. Так воно чи не так, але обов'язок за будь-яких обставин залишається обов'язком, а обов'язок треба виконувати.

Коли містер Домбі казав, що Уолтер молодий і що справи його дядька не в блискучому стані, на обличчі в нього читалася зневага, — образливе, принизливе для чесного хлопця припущення, ніби він охоче байдикував би на мізерні кошти старого. Вирішивши переконати містера Домбі — наскільки це можна зробити безсловесно, — що він глибоко помиляється, Уолтер, після розмови про Вест-Індію, намагався виявити ще більше запальності та енергії в роботі, ніж досі, — якщо це взагалі можливо для когось такого меткого й енергійного, як він. Він був надто молодий та недосвідчений, і не міг припускати, що, мабуть, якраз ці прикмети його вдачі й не подобаються містерові Домбі, і що під покровом його всемогутньої недоброзичливості — обгрунтованої чи безпідставної — такі речі, як проворність і бажання догодити, не можуть правити сходиною до його прихильності. Зате могло бути — могло бути — таке, що цей великий чоловік почувався приниженим перед цим проявом благородного духу й сам прагнув принизити його.

— Так чи інак, але дядька Сола треба повідомити, — зітхаючи, говорив собі Уолтер. Та оскільки Уолтер боявся, що голос йому може затреміти, а обличчя буде не таке

веселе, як хотілося б, коли він скаже це дядькові сам і побачить на зморщеному лиці старого наслідки сказаного, то він поклав удатися до послуг такого могутнього посередника, як капітан Катл. Отже, найближчої неділі, після сніданку, він пішов пробиватись у капітанову оселю.

Дорогою він не без полегкості пригадав, що місіс Стінджер має звичку щонеділі зранку перебувати далеченько від дому, — вона відвідувала відправи превелебного Мелхісідека Гавлера, що, вигнаний одного дня з Вест-Індських корабелень через безпідставну підозру (вигадану спеціально на нього ворогом роду людського), нібито він проверчував дірки у бочках і прикладався до них, проголосив кінець світу, який мав настати о десятій годині ранку того ж таки дня рівно за два роки, і відкрив салон для леді та джентльменів, прихильників секти горланів. На перших же зборах казання велебного Мелхісідека справило на них таке враження, що в розпалі священної джиги, якою закінчувалась відправа, вся паства ввірвалася до кухні на першому поверсі й розтрощила магель для білизни, що належав одній з благовірних.

Все це капітан розповів Уолтерові та його дядькові в хвилину особливого піднесення між славоспівами на честь красуні Піг того вечора, коли було сплачено гроші маклерові Броглесві. Сам капітан пунктуально відвідував сусідню церкву, де щонеділі майорів державний прапор і де, через хворобу сторожа, капітан — бо ж натуру мав добру — перейняв на себе його обов'язок назирати за хлопчиськами, що на них, завдяки своєму магічному гачкові, мав величезний вплив.

Знаючи пунктуальність капітана, Уолтер поспішав як міг, щоб застати його ще вдома, і справився так хутко, що, завертаючи на Бриг-майдан, мав приємність уздріти синій фрак і жилет, вивішені на сонце у вікні капітанової кімнати.

Здавалося неймовірним, щоб око людське могло бачити фрак і жилет капітана без самого капітана. Але його в них, безперечно, не було, бо інакше його ноги — а будинки на Бриг-майдані невисокі — загородили би вхідні двері, але вхід був абсолютно вільний. Неабияк здивований цим відкриттям Уолтер стукнув у двері один раз.

— Стінджер, — виразно озвався капітан зі своєї кімнати так, ніби стукіт той зовсім його не обходив. Тоді Уолтер стукнув двічі.

— Катл, — почув він голос капітана, і зараз же у вікні з'явився і сам капітан — у чистій сорочці під шлейками, з хусткою, що висіла круг його шиї наче мотузка, і в лискучому капелюсі.

— Уол-р! — здивовано вигукнув капітан поверх синього фрака з жилетом.

— Так, так, капітане, — відповів Уолтер, — саме я.

— Що сталося, хлопче? — стурбовано спитав капітан. — Може, знов якесь лихо з Джілсом?

— Ні, ні, — заспокоїв його Уолтер, — з дядьком усе гаразд.

Капітан подякував богові й сказав, що йде відчиняти двері, — що він і зробив.

— Однак раненько ти сьогодні, Уол-ре, — промовив капітан вже на сходах, підозріло оглядаючи його.

— Річ у тім, — пояснив Уолтер, — що я боявся не застати вас удома, а мені потрібна

ваша дружня порада.

— Прошу дуже, — сказав капітан. — Скільки тобі дати?

— Одну, капітане Катле, — посміхнувся Уолтер. — Одну вашу раду, і більше нічого.

— Ну, шквар, — сказав капітан. — Охоче дам, хлопче.

Уолтер розповів йому про все, що сталося, про складність його становища, з огляду на дядька, і про надії, які він покладає на доброту капітана Катла, якщо той зможе допомогти йому. Безмежний подив і збентеження у зв'язку з перспективою, що розгорталася перед ним, так поглинули цього джентльмена, що кінець кінцем на місці його обличчя стало порожнє місце, а синій костюм, лискучий капелюх і гачок явно залишилися без власника.

— Бачите, капітане Катле, — вів далі Уолтер, — я — ще молодий, як каже містер Домбі, і на мене можна не зважати. Я сам маю торувати собі шлях у житті. Це мені відомо. Але є два моменти, про які я думав ідучи сюди, — дуже делікатні моменти, що стосуються мого дядька. Я не сказав би, що гідний бути гордістю й радістю його життя, — сподіваюсь, ви мені вірите, — але цим я для нього є. Чи ви думаєте інакше?

Капітан зробив спробу виринути з глибин свого зачудування й вернути собі обличчя, але спроба ця була надаремна, — тільки лискучий капелюх на голові хитнувся з німою, невимовною значущістю.

— Якщо я й житиму, і буду здоровий, — хоч цього я певний, — вів далі Уолтер, — я все ж, покидаючи Англію, не маю великої надії, що побачуся з дядьком знову. Він уже старий, капітане, і до того ж все його життя тримається на звичності побуту...

— Стоп, Уол-ре! На відсутності попиту? — зненацька отямився капітан.

— На відсутності попиту теж, — ствердив, похитуючи головою, Уолтер. — Тільки до попиту він не звик, а я маю на увазі побут, уклад його щоденного життя. І якщо він — як ви це цілком правильно зауважили колись — помер би, позбувшись крамниці і всіх тих речей, до яких звик за стільки років, то ще швидше, можна сказати, помре він, утративши...

— Свого небожа! — вигукнув капітан. — Правильно!

— Ось чому, — намагався весело говорити Уолтер, — ми повинні вжити всіх заходів, аби він повірив, що наша розлука буде лише тимчасова. Але я знаю, — волів би не знати, — що це буде не так, капітане Катле. А що я з багатьох причин занадто люблю й поважаю свого дядька, то, боюсь, мені не вдасться переконати його як слід, — навпаки. Ось чому я хотів би, щоб усе це сказали йому ви, і це момент перший.

— Дай румб назад! — глибокодумно озвався капітан.

— Що ви сказали, капітане Катле? — перепитав Уолтер.

— Тримайся! — так само замислено відповів капітан.

Уолтер перечекав хвилину, щоб упевнитися, чи не має капітан ще якоїсь важливої інформації в запасі. Та капітан мовчав, і він узяв слово знову.

— Тепер другий момент, капітане Катле. На превеликий жаль, я не належу до улюбленців містера Домбі. Я завжди старався робити все якнайкраще, і робив так, але симпатії в нього я не здобув. Може, від нього й не залежать його симпатії та антипатії,

— цього я не знаю. Знаю лише напевно, що я йому не до серця. Він дає мені посаду на Барбадосі не як підвищення. Він і не криється з тим, що то погана посада. Я не думаю, щоб вона взагалі могла сприяти моїй кар'єрі в цьому торговельному домі; швидше навпаки — мене просто хочуть позбавитись і загнати якнайдалі. Та про все це нам не можна ані словом прохопитись перед дядьком, капітане Катле. Навпаки мусимо представити йому мою нову службу якнайвигідніше, і я розповідаю вам все це тільки для того, щоб у разі, коли там, так далеко від дому, мені знадобиться якась, допомога, тут я мав людину, обізнану з моїм дійсним становищем.

— Уол-ре, голубчику, — відповів капітан, — у притчах Соломонових є такі слова: "Нехай у біді не забракне нам друга, а для нього — пляшки вина!" Як знайдеш це місце, зазнач собі його.

І капітан простягнув Уолтерові руку з таким відверто щирим виглядом, що красномовніший за будь-які слова, та, радіючи вдало і точно дібраній цитаті, повторив: "Як знайдеш це місце, зазнач собі його".

— Капітане Катле, — мовив Уолтер, ледь охопивши двома долонями величезний п'ястук капітана, — після дядька Сола найбільше я люблю вас. Ні на кого в світі я не міг би звіритися так, як на вас. Саме те, що я мушу виїхати, капітане, анітрохи не журить мене. Та й чого б то я мав журитись? Якби я міг сам вибирати свій шлях у житті — якби я міг піти служити звичайним матросом, просто податися в мандри до найдальших країв світу — я радо поїхав би! Вже давно поїхав би і влаштувався б так, як хотів. Але це суперечило бажанням мого дядька, суперечило планам, які він укладав на моє майбутнє, і значить — край. Та бачиться, капітане Катле, що ми трохи помилялися, і що, замість поліпшуватись, моє становище у фірмі Домбі навіть погіршало, бо якщо спершу до мене там ставилися прихильно, то тепер — явно ні.

— Повернися, Уіттінгтоне, — пробурмотів зажурений капітан, подивившись на Уолтера.

— Гей! — засміявся Уолтер. — І ще не раз повернуся, поки мені підвернеться таке щастя, як йому! Та ні, я не нарікаю, — додав він, як завжди — жваво та бадьоро. — Мені нема на що нарікати. Я забезпечений. Жити можна. Залишаючи дядька, я залишаю його під вашу опіку, а кращого опікуна годі знайти, капітане Катле. Я розповів вам усе це не тому, що я в розпачі, ні, — просто, щоб ви зрозуміли: в Домбі на службі я не маю права вибору. Я мушу їхати, куди мене посилають; брати те, що дають. Для дядька навіть краще, коли я поїду. Містер Домбі, як ми з вами знаємо, капітане, став йому у великій пригоді, і, я певен, стане у ще більшій, коли я не дратуватиму його щодня своєю присутністю. Отже, хай живе Вест-Індія, капітане Катле! Як у тій матроській пісні?

— Хай живе порт Барбадос, гей!

Веселіш!

— Стара Англіє, прощай, гей!

Веселіш!

— Гей, веселіш! Гей, ве-се-лі-і-ш! — заgrimів хор в особі капітана.

Останній рядок долинув до вух голінного і ще не зовсім вихмеленого шкіпера, і що жив навпроти. Шкіпер миттю зіскочив з ліжка, відчинив вікно й на повен голос, дуже ефектно, підхопив кінець. Коли йому не стало сили дотягти заключну ноту, він — чи то на знак дружнього привіту, чи то на доказ, що голос у нього ще є, рикнув жахливе "Егей!" По чому зачинив вікно й улігся знову.

— А тепер, капітане Катле, — сказав Уолтер заметушившись і подаючи йому синій фрак та жилет, — якщо ви беретеся повідомити про мій від'їзд дядька Сола (про що він, властиво, давно повинен був знати), то я, мабуть, розпрощаюся з вами під крамницею й піду погуляю до вечора.

Капітан, проте, не виявляв великої охоти виконувати це доручення, а може, просто не покладався на свої сили. Він зовсім інакше, з такою любов'ю вже влаштував у думках Уолтерові життя до найменших подробиць, і так часто віншував себе за ту завбачливість і мудрість, з якою воно було влаштоване, що тепер, коли ця довершена будова розсипалась і доводилося самому брати участь у руйнуванні власних мрій, йому було важко й боляче на щось зважитися. Важко було капітанові позбутися старих думок і взяти на борт зовсім новий вантаж зі швидкістю, яку вимагали обставини, та ще не зіжнувати їх між собою. Отже, замість негайно одягти фрак та жилет і виявити запал, який відповідав би настрою Уолтера, він рішуче відмовився строїтися у них зараз і повідомив юнака, що в такій серйозній справі йому треба спершу строхи погризти ніготь".

— Стара звичка, Уол-ре, — років п'ятдесят уже, — пояснив капітан. — Коли бачиш, що Нед Катл гризе нігті, Уол-ре, знай, що Нед Катл сів на мілину.

По цих словах він устроїв свій залізний гачок між зуби, наче то була рука, і з глибокомудрим виглядом, що свідчив про найвищий ступінь філософської зосередженості над серйозними проблемами, заходився всебічно обмірковувати питання.

— Є в мене приятель, — пробурмотів капітан ніби до себе, — але він зараз у плаванні, — от хто дав би пораду в цій справі — та й у будь-якій іншій, — перекозиряв би цілий парламент! Його двічі викидало за борт, — додав капітан, — двічі, але йому це нітрохи не завадило. А юнгою був, так його три тижні (з перервами) били по голові рим-болтом! Та все одно голова, яких мало.

При всій його повазі до капітана Катла, Уолтер усе ж не міг не порадіти відсутності сього мудреця й живив надію, що світлий цей розум візьме його справу на розгляд не раніше, як вона вже буде розв'язана.

— Ти покажи йому бакен у фарватері, — тим самим тоном вів далі капітан, — і спитай, що він про нього скаже, — він тобі таке повідає, Уол-ре, що буде схоже на той бакен не більш, як гудзики твого дядька. Голова, кажу, яких мало! Нема другої такої!

— Як його зовуть, капітане Катле? — спитав Уолтер, вирішивши виказати інтерес до капітанового друга.

— Якчп, — відповів капітан, — але, далєбі, для такої голови ім'я не має жодного значення.

Капітан не роз'яснив докладніше змісту своєї останньої похвали, а Уолтер і не домагався роз'яснень. Тим більше, що сам він, з природною для його вдачі й ситуації жвавистю, повернувся до найважливіших моментів своєї справи, а глянувши на капітана, спостеріг, що той знову занурився в своє глибокодумство і, дарма що пильно дивився на нього з-під кушуватих брів, явно не бачив і не чув нічого.

І справді, капітан Катл виношував такі величні плани, що мусив зійти з мілини, пішов на глибину й ніяк не міг знайти дна своїй проникливості, Поволі капітанові почало ставати цілком зрозуміло, що тут трапилася якась помилка; що Уолтер, безсумнівно, щось плутає; коли й була розмова за Вест-Індію, то зовсім не в тому дусі, в якому її сприйняв молодий і гарячий Уолтер, — може, нарешті, то лише спосіб допомогти йому зробити кар'єру з незвичайною швидкістю. "Якщо, — думав капітан, — між Уолтером та містером Домбі й виникло якесь непорозуміння, то одне доречне слово спільного їхнього приятеля згладить та вирівняє все".

На підставі цього капітан Катл дійшов таких висновків: він має честь бути знайомим з містером Домбі, провівши в його товаристві вельми приємні півгодини в Брайтоні, де той позичив їм гроші. Обидва вони — люди світські й чудово порозуміються, полагождать ці дрібні непорозуміння та перейдуть до діла. Отож він, як приятель містера Домбі, іде просто до нього додому, нічого не кажучи Уолтерові, говорить лакеєві: "Передай, чоловіче добрий, що прийшов капітан Катл", довірливо — за петельку взявши, з'ясовує усе, доводить до ладу і — повертається переможцем.

В міру того, як ці думки зароджувалися в голові капітана Катла, набували форми та виразу, обличчя йому яснішало, наче сірий ранок, що поступається місцем сонячному дню. Брови його, перед тим лиховісно наїжачені кущиками, розгладилися й злагідніли. Його очі, півзаплющені під тягарем розумової діяльності, широко й легко розплющились. Усміх, що спершу позначився був лише в трьох місцях — в правому кутику рота і в кутиках очей, — помалу поширився на все обличчя і, перебігши хвилиною по чолі, підняв лискучого капелюха, немов і він сидів на мілині разом з капітаном, а тепер, на щастя, знов обидва на плаву.

Врешті капітан перестав гризти нігті й сказав:

— Ну, тепер, хлопче, можеш допомогти мені вбратися в ту робу, — капітан мав на увазі свої фрак і жилет.

Уолтер навряд чи уявляв собі, навіщо капітан так старанно припасовує хустку під коміром, скручує кінці в тугі свинячі хвостики і впиhaє їх у масивне золоте кільце, де (певне, на спомин про якогось померлого друга) був зображений нагробок, залізна чепурна огорожа і деревце. Навряд чи уявляв собі він, навіщо капітан до краю — наскільки дозволяла на це сорочка ірландського полотна — натягує комір сторчма, тим самим прибравшись у пару шор; навіщо скинув він туфлі, а взяв незрівнянні чобітки до щиколотки, що їх носив лише в надзвичайних випадках.

Вивершивши нарешті собі на втіху цей туалет та оглянувши себе з голови до п'ят у дзеркальце для гоління, зняте ради цього з його цвяшка на стіні, капітан узяв свій каракуватий ціпок і сказав, що готовий.

Хода в капітана, коли вони вийшли на вулицю, була ще більш гордовита, ніж звичайно, але Уолтер списав цей факт на рахунок нових чобітків і не надав йому великої ваги. Пройшовши трохи, вони надібали жінку, що продавала квіти. Капітан, немов його пройняла блискуча ідея, раптом спинився і купив найбільший в її кошику розкішний букет у формі віяла з периметром у два з половиною фути, складений з квітів найгарячіших на землі кольорів.

Озброєний цим дарунком, що призначався містерові Домбі, капітан Катл мовчки простував поруч Уолтера до крамниці корабельних інструментів, біля дверей якої обидва спинилися.

— Зайдете? — запитав Уолтер.

— Так, — відповів капітан, відчуваючи, що насамперед йому треба збутися Уолтера, а запланований візит краще скласти трохи пізніше.

— І нічого не забудете?

— Ні,— пообіцяв капітан.

— А я піду прогуляюся, — сказав Уолтер. — Не буду заважати вам, капітане Катле.

— Гуляй довше, хлопче! — гукнув йому навздогін капітан. Уолтер, на знак згоди, махнув рукою й пішов своєю дорогою.

Власне, дороги, як такої, в нього не було, і він вирішив піти собі десь у поле, на луг та, вмостившись під деревом, спокійно обмірковувати своє невідоме майбутнє. Він не знав кращих ланів, як Гемпстедські, а найближчий шлях до них вів повз будинок містера Домбі.

Будинок той, коли Уолтер, проходячи, глянув на нього, був статечний і темний, як завжди. Жалюзі були опущені, але вікна горішнього поверху стояли відчинені, і завіси, що колихалися від легенького вітру, були єдиною ознакою життя. Уолтер аж ходу стишив, проходячи, і зітхнув з полегшенням, коли будинок лишився позаду.

Проте цікавість, що її завжди викликало в нього це місце після пригоди з Флоренс, примусила Уолтера озирнутися саме на горішні вікна. Поки він дивився, до дверей під'їхала карета, з неї висів огрядний джентльмен у чорному, з грубим золотим ланцюжком од годинника, й увійшов досередини. Згадавши трохи згодом про цього джентльмена з усім його спорядженням, Уолтер вирішив, що то, без сумніву, був лікар, — мабуть, хтось у господі містера Домбі занедужав. Але ця гадка прийшла пізніше, коли він був уже далеченько від будинку й снував думки про щось інше.

Щоправда, "інше" було пов'язане з тим-таки будинком. Уолтер тішив себе надією, що, може, настане день, коли гарненька дівчинка — його давня приятелька, завжди така вдячна йому, така рада їхнім зустрічам, — прихилить до нього й серце свого брата, і доля його відтоді поверне на краще.

Думав він про це залюбки — і не так про мирські блага, що могли б випасти на його долю, як про Флоренс, що весь цей час згадуватиме про нього самого. А втім, інша — тверезіша — думка нашіптувала йому, що, коли він і доживе до того дня, то буде далеко звідси, де про нього забудуть, а вона тут одружиться, буде багата, щаслива, горда. І не було причин сподіватися, що після таких змін у її житті він цікавитиме її більше, ніж

колишня, ще дитяча іграшка.

Але цей образ — милої заблуканої дитини, яку він колись підібрав на вулиці — настільки зідеалізувався в уяві Уолтера, настільки ототожнивсь із почуттям вдячності, виказаної йому того вечора з безневинною простотою і щирістю цього почуття, що Уолтер мимоволі почервонів від наклепницької думки, ніби ця дитина може колись загордитися. З іншого ж боку, за химерною логікою його думок, здавалося чи не меншим наклепом уявляти її собі дорослою жінкою, а не тим наївним, лагідним, чарівливим дитям, яким вона була за часів доброї місіс Браун. Одне слово, Уолтер дійшов до висновку, що, розважаючи про Флоренс, він чинить дуже нерозважливо і що найкраще берегти в душі її образ як щось дорогоцінне, недосяжне, незмінне та невиразне... невиразне в усьому, окрім властивості бути для нього утіхою і стримувати, як ангелова рука, від нечестивих вчинків.

Того дня Уолтер довго блукав ланами, прислухаючись до співу птахів, до недільних дзвонів і стишеного гамору міста; вдихав запашне повітря; вдивлявся в далекий обрій, за який скоро мав помандрувати; милувався зеленою-зеленою травою рідних лук і рідними краєвидами. Та навряд чи хоч раз згадав він про сам від'їзд. Уолтер наче відкладав цю думку з години на годину, з хвилини на хвилину, хоча думав весь час безнастанно. Лани залишилися позаду; Уолтер, у тому ж мрійливому настрої, вже плентався додому, коли почув за спиною чоловічий голос, а далі й жіночий, що кликав його на ім'я. Заскочений, він хутко обернувся і побачив кеб, який, щойно промчавшись йому назустріч, спинився неподалік: візник на передку дивився в його бік і вимахував батогом, а молода жінка, вихилившись з вікна, подавала йому енергійні знаки. Підбігши до кеба, він упізнав міс Сюзанну Ніппер, — міс була розхвилювана, ледь не безтямна.

— Оленячі Сади, містере Уолтер! — вигукнула вона. — Дуже вас прошу, — Оленячі Сади!

— Га? — не зрозумів Уолтер. — У чім річ?

— Оленячі Сади, містере Уолтер! Прошу вас! — повторила Сюзанна.

— Ось, бачите! — з розпачем у голосі звернувся до нього візник. — Вже бити годину ганяє мене ця панянка і все норовить загнати в якусь діру, що звідтам і не виберешся! Кого вже тільки не возив у цім кебі, але такої — ніколи!

— Вам треба до Оленячих Садів, Сюзанно? — спитав Уолтер.

— От-от! Їй вони треба! Де ті кляті Сади? — рикнув візник.

— Я не знаю де! — верескнула Сюзанна. — Я була там, містере Уолтер, єдиний раз з міс Фло і з нашим голубчиком містером Полем, в той самий день, як ви знайшли міс Фло у Сіті, бо ми з місіс Річардс її там загубили, а бик знавіснів, а старшенький син місіс Річардс... я, правда, там ще раз потім була, але не пам'ятаю, де то; ті Сади мов у землю запалися! О, містере Уолтер, не кидайте мене! Покажіть, де Оленячі Сади! Сердешний містер Поль, його Фло так любить... всі ми, всі його так любимо! О, містере Уолтер!

— Боже милий! — скрикнув Уолтер. — Що ж він — хворий?

— Сердешний горобчик! — бідкалася, заломлюючи руки, Сюзанна. — Йому так захотілося побачити свою колишню няньку, і я маю йому її привезти — місіс Олені з Поллі-Тудлових Садів, людоньки, допоможіть!

Глибоко зворушений усім, що почув і перейнявшись тривогою Сюзанни, Уолтер відразу, як тільки збагнув її намір, узявся здійснювати його, і то з таким запалом, що візник ледве встигав за ним, коли він біг попереду, розпитуючи усіх і кожного, де ті Оленячі Сади.

Та Оленячих Садів уже не було. Вони зникли з обличчя землі. Там, де колись тулилися хижки, тепер здіймалися справжні палаци, і за грубезними гранітними колонами відкривався світ залізниці. Занедбані ґрунти, де споконвіку громадилися гори покидьків, щезли, і на смердючій землі вирости ряди крамниць, набитих дорогим крамом. Колись безлюдні завулки аж кишіли пішоходами й екіпажами різного гатунку. Нові вулиці, де ще недавно можна було потонути в багні та покидьках, творили тепер цілі містечка з усякими благами та вигодами, про які раніш годі було й думати. Мости, що перше нікуди не вели, провадили тепер до вілл, садків, церков і громадських парків. Нові будівлі й нові вулиці росли з надзвичайною швидкістю і, наче велетенський поїзд, тяглися в поле.

Щодо мешканців цієї околиці, які не квапились визнати залізницю на стадії її народження, — то вони порозумнішали, покаялись, як і годиться справжнім християнам, і тепер пишалися своєю впливовою, багатою родичкою. Моделі залізниці були виставлені в її ж мануфактурних крамницях, а залізничні газети — по вітринах її довідкових бюро. Існували залізничні готелі, кав'ярні, мебльовані кімнати, пансіони; залізничні карти, плани, листівки, обгортки, пляшки, кошики для провізії й розклади поїздів; залізничні карети та каретні; залізничні омнібуси, залізничні вулиці та будинки; залізничні нахлібники, паразити і підлесники різних ступенів. Навіть дзигарі показували залізничний час, немов залізниця підкорила собі й саме сонце. Серед підкорених був і пан сажотрус, — колишній Невірний з Оленячих Садів. Тепер він мешкав у тинькованому триповерховому будинку, і, згідно з золотими розписами на лакованій табличці, служив за рядчика механічної чистки залізничних димарів.

Вдень і вночі, безперестанку, наче живлюща кров, від і до серця цього величного новотвору, відпливали й припливали галасливі потоки. Юрби людей та гори товарів, що прибували сюди й відбували звідси десятки разів на добу, створювали тут атмосферу безупинного бродіння. Навіть будинки, здавалося, завжди були готові запакуватися й податися в путь. Знамениті члени парламенту, що двадцять років тому глузували з несвітених теорій залізничних інженерів і ставили їм дошкульні палиці в колеса, мчали тепер на північ з годинником у руках і електричним телеграфом попереджали про час свого прибуття. Вдень і вночі свистіли переможчі-паротяги або десь на віддалі, або плавно наближаючись до мети своєї подорожі і прослизнувши, наче приборкані дракони, до дебаркадеру, спинялися там, пихкали, двигтіли, струшуючи стінами вокзалу, немов їхні груди розпирало відчуття потужної, самим ще неznаної сили і великих, та ще недоконаних звершень.

Але від Оленячих Садів не лишилося й сліду.

О лихо ж тому днів, коли "кожна п'ядь англійської землі", як і Оленячі Сади не уникне заглади!

Нарешті по довгих і даремних розпитах Уолтер, у супроводі Сюзанни й візника, надібав людину, що мешкала колись на тій зниклій землі. То був вищезгаданий добродій сажотрус, який відтоді дуже погладшав і тепер уже сміливо й гучно стукав у власні двері. Він, як виявилось, добре знає Тудла. Служить на залізниці, чи не так?

— Так, сер, так! — крикнула з глибини кеба Сюзанна Ніппер.

— Де він тепер живе? — квапливо запитав Уолтер.

Тудл жив у будинку, що належав залізничній компанії, друга вулиця праворуч, перейти двір і знову друга вулиця праворуч. Номер будинку — одинадцятий. Помилитися не можна. Треба тільки спитати Тудла-топильника, і кожен покаже його будинок.

Окрилена несподіваним успіхом, Сюзанна Ніппер вискочила з кеба, вхопила Уолтера під руку й майже бігцем кинулася вперед, звелівши візникові чекати.

— Чи давно хлопчик нездужає, Сюзанно? — спитав дорогою Уолтер.

— Дуже давно, але ніхто не може сказати, відколи, — і спересердя додала: — Ох, ці мені Блімбери!

— Блімбери?

— Гріх у таку хвилину говорити про когось погане, коли й так голова пухне від тяжких думок, — сказала Сюзанна, — і надто про тих, про кого маленький Поль говорить тільки хороше, але принаймні я можу висловити бажання, щоб усіх Блімберів послали довбати каміння на будівництві доріг і щоб міс Блімбер вела перед з мотикою в руці!

Міс Ніппер звела дух і припустила ще швидше, ніби це побажання додало їй нових сил. Уолтер, що вже геть засапався, поспішив за нею і вже нічого не питав. Незабаром вони, атакувавши з розгону невеличкі двері, опинилися в охайній вітальні, повній дівтори.

— Де місіс Річардс? — гукнула Сюзанна Ніппер, озираючись. — О, місіс Річардс, місіс Річардс, ходімте зі мною, дорога моя!

— Та це ж Сюзанна! — скрикнула здивована Поллі, і з купи дітей вигулькнуло її чесне обличчя та матерня постать.

— Так, місіс Річардс, це я, — сказала Сюзанна, — але хотіла б, щоб це була не я, хоч це й не надто люб'язно з мого боку, та маленький Поль — тяжко хворий і сказав нині своєму татові, що хоче бачити свою мамку, і він, і міс Фло сподіваються, що ви приїдете до нас разом зі мною — і з містером Уолтером, місіс Річардс, — забувши про минуле, і вволите волю маленького Поля, що помирає. Ох, місіс Річардс, помирає!

Сюзанна Ніппер ридала; Поллі від усього того й собі зайшлася сльозами; всі діти (і нові в тому числі) оточили її, а містер Тудл, який тільки-но повернувся з Бірмінгема і їв з великої миски обід, відклав набік ножа і виделку, нап'яв на дружину шаль та капелюх, що висіли за дверима, поплескав її по спині й проказав, скорше з батьківською

сердечністю, ніж красномовством: "Біжи, Поллі!"

Вони повернулися до кеба набагато раніше, ніж гадав візник. Уолтер посадив Сюзанну з місіс Річардс усередину і заліз на передок до візника, щоб той не заблукав знову. Біля дверей містера Домбі він допоміг їм висісти, провів їх до холу, де між іншим угледів величезний букет, що нагадав йому куплений цього ранку капітаном Катлом. Він охоче затримався б, щоб довідатись про стан маленького хворого, скільки завгодно чекав би нагоди прислужитися чим-небудь, але він добре знав, що таку поведінку містер Домбі сприйме як зухвальство, тож поволі пішов геть, сумний і стривожений.

Не минуло й п'яти хвилин, як його наздогнав слуга й попросив повернутися. Уолтер миттю вернувся назад і з важким передчуттям ступив у будинок.

Розділ шістнадцятий

ПРО ЩО ЗАВЖДИ ГОВОРИЛИ ХВИЛІ

Поль вже так і не встав зі свого маленького ліжка. Байдужий до часу, він спокійно лежав, прислухаючись до вуличного гамору й уважно придивляючись до всього своїм допитливим оком.

Коли крізь шерехкі завіси до кімнати його пробивалося сонячне проміння й золотим плесом леліло на стіні, Поль знав, що вже вечоріє, і що небо червоне і гарне. Коли золоті відблиски зникали, на стіну наповзав присмерк і дедалі глибшав, глибшав, глибшав, переходячи в ніч. Тоді Поль думав про розцятковані ліхтарями довгі вулиці і про те, як лагідно блимають зорі на небі. Його думки чомусь дивно поривалися до ріки, що, він знав, текла велетенським містом. Він уявляв собі, яка темна вона зараз, якою бездонною мусить здаватися, відбиваючи отари зірок, і, над усе, — як уперто котить води свої вдалечінь, щоб зустрітися з морем.

Коли западала ніч і кроки на вулиці так рідшали, що він чув, як вони наближаються й віддаляються, він рахував їх, доки кроки завмирили у лункій тишині, а потім стежив за багатобарвним обідком круг свічки, терпляче очікуючи дня. Єдине, що його непокоїло, — це ота прудка, бистра річка. Іноді Поль гостро відчував потребу спинити її — загатити долонями, засипати піском, — і як же розпачливо скрикував він, бачачи, що необорна вода все ж таки тече собі далі! Та одне слово сестри, що завжди сиділа коло нього, приводило його до пам'яті, і, схиливши свою бідолашну голівку їй на груди, він розповідав Фло свій сон і всміхався.

Коли починало світати, Поль виглядав сходу сонця, а коли веселе проміння вже танцювало в кімнаті, він уявляв собі — не просто уявляв, а бачив! — як високі вежі церков підносяться до вранішнього неба; місто оживає, прокидаючись; ріка, поблискуючи, біжить прудка, як завжди, а на лугах висвічується роса. Вулиця внизу починає потроху наповнюватись знайомими звуками. Слуги в будинку повставали й взялися до роботи. В двері раз по раз хтось заглядає, раз по раз хтось запитує слуг про його, здоров'я. А Поль тихенько відповідає, сам до себе: "Мені краще. Багато краще, дякую вам. Так і скажіть татові".

Поволі денна метушня, шум карет і возів, сновигання натовпу втомлювали його. Тоді він засинав (а може, й не засинав), і його поймало тривожне відчуття

непогамовного бігу тієї річки.

— Невже вона ніколи не спиниться, Фло? — деколи питав він у сестри. — Мені здається, вона несе мене звідси.

Фло завжди вміла заспокоїти Поля, і не було йому більшої втіхи, ніж умовити дівчину прилягти біля нього і відпочити трохи.

— Ти все пильнуєш мене, Фло, — казав він, — дай і я тебе попильную!

Його підпирали подушками з одного боку ліжка, і так він сидів, поки Флоренс лежала поруч, час од часу нахилиючись поцілувати сестру, і пошепки сповіщав усім, що Фло втомилася, бо багато, багато ночей не спала через нього.

Денний вир тепла і світла поволі вщухав, і знову на стіні леліло золоте плесо.

Поля навідували аж троє поважно настроєних лікарів. Вони звичайно чекали один на одного в холі, а тоді всі разом ішли нагору. В кімнаті було так тихо, а Поль так уважно стежив за ними (хоч ніколи ні в кого не питав, що вони кажуть), що він розрізняв навіть цокіт їхніх годинників. Але найбільше цікавив Поля доктор Паркер Пепс, який завжди сідав на край його ліжка, — він давно колись чув, що цей джентльмен був біля його мами, коли та стиснула в обіймах Флоренс і померла. Він не міг цього забути. І любив за те доктора Пепса. І не боявся його.

Люди біля його ліжка мінялися так само, як першої ночі в доктора Блімбера. Мінялися всі, окрім Флоренс, — Флоренс ніколи не мінялась. Той, що допіру був доктором Паркером Пепсом, обертався на батька, що сидів, схилившись головою на руку; стара місіс Піпчін, що куняла у вигіднішому кріслі, часто перекидалася на його тітку або на міс Токс. Поль тихо заплющував очі, щоб розплющити знову, байдужий до будь-яких змін. Лише одна постать з похиленою на руку головою поверталася так часто й сиділа, серйозна й нерухома, так довго, що Поля почав брати сумнів, чи й справді вона існує. Побачивши її вночі, Поль навіть злякався.

— Фло, — спитав він, — що це таке?

— Де, мій любий?

— Он, у ногах.

— Там нічого нема, тільки тато.

Постать підвела голову, встала й, підійшовши близьенько, промовила:

— Хлопчику мій! Ти мене не впізнаєш?

Поль приглянувся до обличчя: невже це й справді його батько? Та обличчя це, наче й зовсім, здавалось, не батькове, пересіпнулось під його поглядом, мовби від болю і не встиг Поль простягти до нього руки, як постать різко повернулася й вийшла з кімнати.

Серце Поля калатало, коли він глянув на Флоренс, але він знав, що хоче сказати сестра й спинив її, притиснувшись щокою до її губ. Наступного разу, помітивши постать знову, він озвався:

— Не журіться, татку! Мені цілком добре!

Батько мерщій підійшов і зразу ж схилився над ним — Поль обхопив його за шию й кілька разів, серйозно і щиро, повторив ці слова. Відтоді він вже ніколи — ні вночі, ні вдень — не бачив батька в своїй кімнаті, але часто гукав: "Не журіться! Мені цілком

добре!" — і щоранку просив переказати йому, що відчуває себе багато краще.

Скільки днів танцювали на стіні золоті хвилі, скільки ночей, на зло йому, котила до моря свої темні води чорна річка — Поль не рахував і не прагнув дізнатися. Здавалось йому — а чи й справді так було, — що вони полагіднішали, і лагідність ця — як і вдячність його — все росла. Але скільки було тих днів і ночей — багато чи мало — те його вже не цікавило.

Якось уночі він думав про матір, про портрет її, що висів унизу, у вітальні, і подумав собі, що вона, мабуть, любила Флоренс сильніше, ніж батько, бо ж вона захотіла обняти її, відчувши наближення смерті, а це ж і його найбільше бажання — його, її брата, що так її кохає!

Йому раптом закортіло знати, чи бачив він хоч раз свою матір. Він ніяк не міг пригадати, казали йому про це чи ні, — річка-бо мчала так прудко й не давала зосередитись.

— Фло, чи бачив я коли свою маму?

— Ні, голубчику. А що?

— Хіба я не бачив обличчя — доброго такого, як у мами, — що дивилось на мене, коли я ще був немовлятком, Фло?

Він питався нерішуче, мов вдивлявся в якийсь невиразний образ перед собою.

— Бачив, мій голубчику, і часто.

— Хто ж це був, Фло?

— Твоя мамка.

— А де ж моя мамка? — спитав Поль. — Хіба й вона не живе? Хіба ми всі неживі, крім тебе, Фло?

На мить, — може, й довше, але, здавалося, тільки на мить, — у кімнаті щось зашамотіло і стихло, Флоренс пополотніла, але, усміхнена, підтримувала тремтячою рукою голову брата.

— Покажи мені мою мамку, Фло, прошу.

— Її немає тут, любий. Вона завтра прийде.

— Дякую, Фло.

По цих словах Поль заплющив очі й заснув. Коли він прокинувся, сонце підбилося вже високо і був теплий, ясний день. Він полежав трохи, дивлячись на відчинені вікна, на фіранки, що шаруділи і колихалися на вітрі, і спитав:

— Це вже — завтра, Фло? Вона прийшла?

Здається, хтось поїхав по неї... Чи не Сюзанна... Ще ніби Флоренс сказала, що скоро повернеться, та йому вже не хотілося розплющувати очей. Флоренс додержала слова, — а, може, вона й не виходила нікуди, — тільки перше, що він почув, був шум на сходах. Від цього він прокинувся — душею і тілом — і сів у ліжку. Всі-всі зібралися круг нього. Сірої мли, що іноді вечорами стояла перед очима, не було, і він упізнав усіх і назвав кожного на ймення.

— А це хто? Моя мамка? — спитала дитина, з щасливою усмішкою дивлячись на жінку, яка входила до кімнати.

Вона, вона! Хтось інший не заплакав би так, не називав би його своїм любим, своїм милим хлопчиком, своїм бідним, недужим дитятком. Жодна інша жінка не схилилася б над його ліжком, щоб отак піднести його вихудлу руку собі до губ, отак прикласти до грудей, як хтось, хто має право пестити його. Жодна інша жінка не змогла б отак не бачити нікого, тільки його та Фло, не виявила б стільки ніжності й жалю.

— Оце і є те добре обличчя, Фло! — мовив Поль. — Я такий радий. Не йдіть, мамко, будьте тут.

Чуття його були загострені до краю, і він дочув ще одне знайоме ім'я.

— Хтось сказав "Уолтер"? — спитав він, озираючись. — Хтось сказав "Уолтер". Він тут? Мені так хотілося б його бачити.

Ніхто йому не відповів, але він чув, як батько звелів Сюзанні: "Верніть його. Нехай прийде сюди". За якийсь час, протягом якого Поль, усміхаючись, з цікавістю і здивуванням розглядав свою мамку й переконався, що вона не забула Фло, привели Уолтера. Його відкрите обличчя, невимушені манери й веселі очі завжди подобалися Полеві, і, простягаючи йому руку, Поль сказав "Прощайте!"

— "Прощайте"? Дитино моя! — скрикнула місіс Піпчін, підбігаючи до ліжка. — До побачення!

Поль глянув на місіс Піпчін тим мудрим поглядом, яким дивився колись зі свого кутка при каміні.

— Та ні,— спокійно сказав він. — Прощайте. Прощайте, Уолтере! — повторив він, знову простягаючи йому свою руку. — А де тато?

Він почув на щоці подих батька раніше, ніж ці слова злетіли йому з губ.

— Не забувайте за Уолтера, татку, — прошепотів він, дивлячись йому в обличчя. — Не забудьте за Уолтера я любив його. — Квола рука ще раз знялася в повітря мовби ще раз казала: "Прощайте, Уолтере!"

— Покладіть мене, — попросив він, — і нехай Фло підійде ближче, щоб я її бачив.

Брат і сестра обнялися й щільно пригорнулися одне до одного; хвилі золотавого світла влились у кімнату й залили їх.

— Як швидко, Фло, тече ріка між зелених берегів і очерету! Та до моря вже близько. Я чую хвилі. Вони завжди говорили отак!

Потім він сказав, що човен на ріці заколисує його. Які зелені, зелені в неї береги, які яскраві квіти на них і який височенний очерет! Ось човен уже в морі, але й далі пливе тихо, тихо. А он і берег попереду. І хтось... хто там стоїть?..

Він згорнув руки, як до молитви, — не відняв рук од сестри, тільки згорнув долоні позади її шиї.

— Мама схожа на тебе, Фло. Це її, її обличчя! Скажи їм, — ота картина у школі над сходами не така свята. Те сяйво над головою сяє просто на мене, дужче, дужче...

Золоте плесо на стіні знову збрижилось, і все в кімнаті застигло. Стара, стара знайома! Та сама, що прийшла до нас з першим нашим подихом і лишиться такою ж, доки не переведеться наш рід, а шатро небесне не згорнеться в сувій. Стара, стара знайома — Смерть!

Подякуйте ж богові всі, хто бачить її, за ще старішу знайому — Безсмертя. А ви, діти-янголята, стріньте нас оком неосудливим, коли прудка ріка понесе до океану й нас!

Розділ сімнадцятий

КАПІТАН КАТЛ БЕРЕТЬСЯ ОБОРУДУВАТИ СПРАВУ МОЛОДИХ ЛЮДЕЙ

Капітан Катл, виявляючи свій дивовижний хист до неосяжноглибокодумних метикувань, що ним, як він щиро вірив (що притаманне всім простакуватим натурам), його обдарувала природа, у цю неділю, повну важливих подій, вибрався до містера Домбі. Дорогою він раз у раз підморгував від надміру власної мудрості, поки нарешті в усім блиску своїх вузьконосих чобітків постав перед очі Тавлінсона. З глибоким жалем довідавшись від цього індивіда про горе, що зависло над родиною, делікатний капітан, збентежившись, відчалив, залишивши букета на знак співчуття і просячи переказати вітання цілій родині, при чому висловив сподівання, що й за даних обставин вони триматимуться проти вітру, та по-приятельському дав на здогад, що "зазирне" ще завтра.

Вітання капітанове так і не було переказане. Букет капітанів, пролежавши цілу ніч у холі, ранком був виметений на смітник, а всі капітанові плани, потрапивши в одну й ту саму катастрофу разом з іншими, більш великими й величними сподіваннями та намірами, були розбиті дощенту. Так, коли з гірського схилу лавина змитає ліс, то разом із деревами несуться й гинуть кущі і гілля.

Повернувшись додому після своєї зтяжної прогулянки з таким пам'ятним кінцем, Уолтер був занадто схвилюваний і звісткою, яку ніс із собою, і всім тим, що недавно почув і побачив, аби помітити, що дядько його явно не одержав від капітана обіцяної інформації і що капітан за допомогою гачка робить йому застережливі сигнали. Сигнали, правда, не особливо були розраховані на те, що їх хтось зрозуміє, навіть пильно до них придивившись. На зразок тих китайських учених, котрі під час диспутів креслять у повітрі якісь дуже вчені ієрогліфи, що їх годі вимовити, капітан вимальовував такі викрутні та кривульки, що второпати їх і втаємниченому було б не під силу.

Довідавшись про те, що сталося, капітан поклав край своїм застережним заходам, бо збагнув, що перекинутися щирим словом з містером Домбі до Уолтерового від'їзду навряд чи пощастить. Сказавши собі, з розчаровано-приреченим виглядом, що Соломонові Джілсу все одно доведеться розповісти правду, а Уолтерові все одно доведеться їхати — при тій ситуації, яка склалася і яку не вдалося ні з'ясувати, ні поліпшити завдяки своєчасному і вмілому посередництву одного доброго приятеля, — капітан усе ж відчував незламну певність, що ніхто, як він — Нед Катл — може дійти згоди з містером Домбі, і що для остаточного вирішення Уолтерової долі треба тільки одне — зійтися обом до купи. Капітан-бо не міг забути, як чудово порозумілися вони тоді в Брайтоні; як доречно кожен з них укидав слово, коли це було потрібно; як досконало пізнали вони один одного; як врешті саме Нед Катл підказав отой вихід з критичного становища і скерував розмову до бажаної мети. На підставі всього цього

капітан заспокоїв себе думкою, що хоч Нед Катл тепер майже непотрібний і під тиском обставин змушений тимчасово лягти в дрейф, та за ходового вітру він розпустить вітрила і піде повний вперед.

Під дією — цієї простодушної самоомани капітан Катл, зайшов настільки далеко, що, слухаючи Уолтерову оповідь і впустивши сльозу на жомір сорочки, почав виношувати думну, чи не було б водночас дипломатично і коректно запросити при зустрічі містера Домбі на Бриг-майдан скуштувати баранячих котлет, і там за чаркою скерувати розмову на тему майбутнього його юного друга. І тільки неврівноваженість вдачі місіс Мак-Стінджер та ймовірність того, що вона під час їхньої милої бесіди засяде в коридорі і вибухне звідти якимось повчанням непохвального змісту, стримали гостинні плани капітана від їх — дальшого розвитку.

Одне було капітанові ясно — Уолтер, який задумано сидить над незайманим обідом, тільки через вроджену скромність не усвідомлює собі того, що він тепер, можна сказати, став членом родини містера Домбі. Він брав безпосередню участь у події, яку сам з таким піднесенням описує; за нього згадали, за нього клопоталися, і тепер доля юнака не може не цікавити його патрона. Коли капітан і мав який сумнів щодо правильності цих своїх висновків, то щодо миротворчого впливу їх на майстра корабельних інструментів він жодного сумніву не мав. Отож і скористався сприятливою нагодою, щоб охарактеризувати своєму приятелеві Уолтерове призначення до Вест-Індії як вияв надзвичайної прихильності його хазяїна і заклався на сто тисяч фунтів, коли їх матиме, що хлопцеві ця подорож в далекому майбутньому вийде на добре і що, безперечно, таке капіталовкладення обіцяє непоганий прибуток.

Новина, що вдарила в маленьку вітальню наче блискавка, спершу приголомшила Соломона Джілса, розкроявши йому серце. Та капітан стелив перед його затуманим зором такі золоті краєвиди, так таємничо натякав на Уїттінгтонову історію, наголошував на останніх подіях і так переконливо тлумачив їх як підтвердження колишніх своїх пророкувань та як значний крок до здійснення романтичної легенди про чарівну Піг, що просто запаморочив старого. Уолтер, зі свого боку, вдавав, ніби він повний надій, запалу і певності, що невдовзі повернеться додому, і так гаряче кивав головою та потирив собі руки, підтакуючи капітанові, що Соломон, глянувши на нього, а потім на капітана Катла, почав думати, що і йому слід безмежно радіти.

— Та ви ж знаєте, я відбився від часу, — почав він виправдовуватись, нервово перебігши пальцями по блискучих гудзиках свого фрака спершу вниз, а тоді вгору, наче двічі проказував молитву по чотках. — Я волів би, щоб мій дорогий хлопчик був при мені. Це — старосвітське уявлення, я знаю. Він завжди любив море. Він, — і старий з жалем зиркнув на Уолтера, — він радий їхати.

— Дядю Соле, — скрикнув Уолтер, — якщо ви будете казати так, я не поїду. Ні, капітане Катле, не поїду. Коли мій дядько гадає, що я радий покинути його, то хай мене призначають хоч губернатором усіх Вест-Індських островів, — я не поїду. Вирішено.

— Уол-ре, хлопче, тримайся! — сказав капітан. — Соле Джілсе, глянь-но на свого небожа.

Простеживши очима величний жест капітанового гачка, старий глянув на Уолтера.

— Одне невеличке судно, — промовив капітан, натхнений алегорією, в яку він поринав, — вирушає в дорогу. Яке ім'я викарбувано на ньому навіки? "Гей"? Чи, — капітан підніс голос, підкреслюючи останнє слово, — чи "Джілс"?

— Неде, — сказав старий, пригортаючи Уолтера й ніжно беручи його під руку, — я знаю; я знаю. Звичайно, я знаю, що Уоллі завжди думав про мене більше, ніж про себе самого. Я цього певен. Коли я кажу, що він радий їхати, то це значить — я маю надію, що він радий. Та, бачите, Неде, — і ти, Уолтере, — все це таке нове й несподіване для мене! І, боюся, причина усьому — те, що я відбився від часу і що я бідний. Чи правда, що це хороше діло для нього? — спитав старий, схвильовано поглядаючи то на Уолтера, то на капітана. — Свята правда? Так чи ні? Я ладний примиритися з чим завгодно, аби з того був пожиток для Уоллі, але я зовсім не хочу, щоб він задля мене ущемляв себе або приховував щось. Ну-бо, Неде, — насів старий на капітана, вправляючи цього дипломата у явне збентеження, — скажіть мені відверто: чи щирі ви з вашим старим другом? Кажіть, Неде Катле! Чи немає тут недомовленості? Чи повинен він їхати? Як сталося, що ви про все перший знаєте, і чому?

Оскільки це було своєрідне змагання в любові та самопожертві, то тут, на радість капітанові, вельми ефективно вступив Уолтер, і спільними силами обоє взялися умовляти Сола Джілса, — вірніш, так затуркали йому голову, що старий нічого не втямив до пуття — навіть болючого факту близької розлуки.

Та й часу, щоб щось утямити, лишалося замало, бо вже наступного дня Уолтер дістав од містера Турбота-управителя всі необхідні документи разом з повідомленням, що "Син і Спадкоємець" відпливає через два тижні, а може, й ще на день або два пізніше. У метушні приготувань, що її Уолтер зумисне прискорював як міг, старий губив рештки і так не міцного самовладання, а час від'їзду наближався швидко.

Капітан, який щодня довідувався в Уолтера про стан справ, бачив, що час утікає, а слухна нагода для з'ясування перспектив ніяк не трапляється і, мабуть, не думає трапитися. Обміркувавши цей факт як слід і як слід зваживши такий збіг несприятливих обставин, капітан натрапив на блискучу ідею. А що, коли він відвідає містера Турбота і спробує там намацати ґрунт?

Ідея ця вельми сподобалася капітану Катлові. Сяйнула вона йому в хвилину натхнення, коли капітан, поснідавши, сидів у себе на Бриг-майдані й покурював люльку. Ідея була варта тютюну. Вона заспокоїть його чесне сумління, трохи вибите з рівноваги тим, що сказав йому Уолтер і тим, що сказав йому Джілс, і буде чудовим, тонко продуманим доказом дружби. Він з усіх боків промацає містера Турбота і поговорить із ним; як і як довго — це вже залежатиме від того, яка в даного джентльмена вдача і наскільки їм удасться порозумітися.

Отже, спокійний, що не трапить на Уолтера (той саме пакував речі вдома), капітан Катл знов узув свої гостроносі чобітки, начепив жалобну брошку й вирушив у другу експедицію.

Цього разу він не купував дароносного букета, бо йшов до ділової установи, зате

прикрасив петельку маленьким соняшником, щоб надати своїй зовнішності добродушно-патріархального вигляду. З цим соняшником, з каракуватим ціпком та лискучим капелюхом капітан попростував до контори торговельного дому "Домбі й Син".

У сусідній таверні, щоб краще зібратися з думками, капітан підкріпився склянкою теплого рому з водою, хутчій поки не випарувався його живущий вплив, перетяв двір контори і виринув перед містером Перчем.

— Приятелю, — переконливо звернувся до нього капітан, — одного з ваших начальників звуть Турбот.

Містер Перч погодився, але дав зрозуміти, як цього вимагали його обов'язки, що начальство зайняте роботою і не збирається звільнитися від неї.

— Слухай, приятелю, — сказав капітан в саме вухо містера Перча, — мене звати капітан Катл.

Капітан хотів обняти Перча по-дружньому своїм гачком, але той ухилився — не стільки від небажання, скільки спонуканий непроханою думкою, що якби цей інструмент та продемонструвати зненацька місіс Перч у її поважному стані, то всі надії цієї леді могли б потерпіти крах.

— Якщо будете такі ласкаві повідомити при нагоді, що капітан Катл тут, то я почекаю, — мовив капітан.

З цими словами капітан всівся на полицю містера Перча, затис між колінами лискучий капелюх (без шкоди для форми, бо ніяка сила людська не могла зігнути його), видобув звідти носовичок, добре протер ним голову і нібито посвіжів. Далі він пригладив гачком волосся й став розглядатися по конторі, з незворушним виглядом придивляючись до клерків.

Самовладання капітанове було настільки непробивне, і взагалі його особа здавалась такою таємничою, що посильний Перч оторопів.

— Як, ви казали, вас зовуть? — спитав містер Перч, нахилиючись до нього.

— Капі-тан... — прохрипів той упівголоса.

— Так, — кивнув головою Перч.

— ...Катл.

— А! — тим же тоном відповів Перч. Він уже попався на гачок, — дипломатія капітана діяла на нього невідпорно. — Піду подивлюсь, може, він якраз звільнився. Не знаю. Може, звільниться на хвилинку.

— Ну-ну, хлопче, я його більш як на хвилинку й не затримаю, — запевнив капітан, кивнувши головою з усією поважністю, на яку був здатен.

Перч незабаром повернувся й сказав:

— Прошу ласкаво пройти сюди, капітане Катле.

Містер Турбот-управитель стояв на килимку перед погаслим каміном, оздобленим фестонами з бурого паперу, і, коли капітан увійшов, кинув на нього не дуже підбадьорливий погляд.

— Містер Турбот? — звірився капітан Катл:

— Думаю, що так, — відповів містер Турбот, демонструючи всі свої зуби.

Капітану сподобалося, що йому відповідають з усмішкою: це виглядало незле.

— Бачите, — почав капітан, водячи очима по кімнатці, наскільки йому дозволяв комір його сорочки, — сам я моряк, містере Турбот, а Уол-р, що у вас тут значиться, — мені майже син.

— Уолтер Гей? — перепитав містер Турбот, знов демонструючи зуби.

— Уол-р Гей, — ствердив капітан. — Саме так! — Видно було, що швидкість реакції містера Турбота викликала тепле схвалення капітана. — Я — близький приятель хлопця і його дядька. Може, — додав капітан, — ви чули моє ім'я від вашого шефа? Капітан Катл?

— Ні,— одказав містер Турбот, ще енергійніше вищиривши зуби.

— Що ж, — вів далі капітан. — Але я маю приємність бути його знайомим. Я їздив до нього на Уессекське узбережжя разом з моїм другом Уол-ром, коли... коротше кажучи, в одній невеличкій справі.— І капітан кивнув головою — ніби між іншим, невимушено і разом з тим значуще. — Ви, насмілюся думати, пригадуєте?

— По-моєму, — сказав містер Турбот, — я мав честь залагоджувати цю справу.

— Авжеж! — мовив капітан. — Знов саме так! Мали! Тож я й дозволив собі прийти сюди...

— Може, присядете? — запропонував, усміхаючись, містер Турбот.

— Спасибі, — відповів капітан, скориставшись з пропозиції. — Все воно якось зручніше розмовляти сидячи. А самі ви не сядете?

— Ні, дякую, — відмовився управитель і залишився стояти (мабуть, за набутою звичкою) спиною до, каміна, дивлячись зверху на капітана всіма зубами і яснами. Ви, кажете, дозволили собі... хоча тут немає нічого...

— Красно дякую, чоловіче, — мовив капітан. — Дозволив собі прийти сюди в справі мого друга, Уол-ра Гея Сол Джілс, його дядько, — людина вчена і в науці він — дока. Та його не можна назвати удатним моряком, — він не практик. Уол-р — хлопець ловкий, яких мало, та в одному йому клепки бракує — він надто скромний. Тепер ось що я хотів би сказати вам, — капітан стишив голос до конфіденційного шепоту, — як друзі: хай це буде тільки між нами й на моїй відповідальності, доки ваш шеф не стане трохи прихильніший і ми підемо з ним одним галсом. Чи все тут гаразд і чи за ходового вітру відчалює Уол-р?

— А як ви гадаєте, капітане Катле? — спитав містер Турбот, піднімаючи поли фрака і стаючи в позицію. — Ви, людина практична, — як ви гадаєте?

Жодними словами — крім уже згаданих вище невимовних китайських ієрогліфів — не можна було б описати всю значущість і гостроту капітанового погляду, якого, підморгнувши, він послав у відповідь.

— Та ну! — розцвів капітан. — Як кажете? Маю я рацію чи ні?

Підбадьорений і натхнений люб'язними посмішками містера Турбота, капітан вклав у свій погляд так багато змісту, що мав відчуття, наче висловив усе вичерпно й красномовно, тож міг і собі поставити запитання.

— Маєте рацію, безсумнівно, — сказав містер Турбот

— Значить, погода сприятлива? — вигукнув капітан Катл.

Містер Турбот ствердно посміхнувся.

— Вітер попутний, міцний? — допитувався капітан.

Містер Турбот знову ствердно всміхнувся.

— Ага! — з полегшенням гукнув задоволений капітан. — Я добре знав це й так і казав Уол-рові. Спасибі, спасибі.

— У Гея блискуче майбутнє, — докинув містер Турбот, ще ширше розтягуючи рот. — Перед ним — цілий світ.

— Цілий світ і дружина, як та кажуть, — натхненно додав капітан.

При слові "дружина" (яке злетіло ненароком) капітан зробив паузу, знову підморгнув, настромив на каракуватий ціпок свій капелюх, крутнув ним і скосив око на свого широко усміхненого приятеля.

— Закладаюся на пляшку ямайського рому, — мовив капітан, пильно дивлячись на нього, — що я знаю, чого ви всміхаєтесь.

Містер Турбот уступив до гри і всміхнувся ще ширше.

— Воно не вийде звідси? — капітан тицьнув ціпком у двері, щоб перевірити, чи вони зачинені.

— Ні на палець, — заспокоїв його містер Турбот.

— Ви, певне, подумали про те, що починається з великого "Ф"?

Містер Турбот не заперечив.

— А далі щось ніби "л", а потім "о"?

Містер Турбот не переставав усміхатись.

— Я знову вгадав? — прошепотів капітан, і червона смужка у нього на лобі від піднесення аж набрякла.

А що містер Турбот, і далі всміхаючись, закивав головою, то капітан Катл підвівся, потис йому руку й запевнив, що обидва вони йдуть одним галсом і що він (Катл) давно вже ліг на цей курс.

— Він познайомився з нею, — прорік капітан таємничо та серйозно, як того вимагала задана тема, — цілком небуденно. Пригадуєте, він знайшов її на вулиці, коли вона була ще крихітка. Відтоді він полюбив її, а вона його, як можуть любитись такі молодятка. Ми — Сол Джілс і я — завжди казали, що вони створені одне для одного.

Ні кішка, ні мавпа, ні гієна, ні сама смерть не показали б капітанові більше зубів, ніж показав містер Турбот під час цього монологу.

— Все воно в один бік хилиться, — вирік щасливий капітан. — І вітер, і течія, як бачите, ідуть в одному напрямку. Завважте, що того дня саме він трапився під руку.

— Надзвичайно сприятлива прикмета, — сказав містер Турбот.

— Завважте знов-таки, що його взяли на буксир і опісля, — провадив своєї капітан.

— Що ж може кинути його в самоплав тепер?

— Нічого, — відповів містер Турбот.

— Ще раз маєте рацію, — знову потис йому руку капітан. — Нічого! Отже, — так

тримати! А ще син — миле таке дитя — помер, так?

— Так, син помер, — потвердив згідливий Турбот.

— Промовте лиш слово, і маєте іншого, — процитував капітан. — Небіж ученого дядька! Небіж Сола Джілса! Уол-р! Уол-р, котрий уже у вас! І,— капітан поволі підносив голос, готуючи співбесідника до завершального вибуху, — котрий щодня ходить од Сола Джілса до вас, у ваші обійми!

Самовдоволення, з яким капітан при кожній наступній фразі ніжно підштовхував ліктем містера Турбота, могло перевищити тільки те переможне почуття, з яким капітан відкинувся на спинку крісла і глянув на Турбота, завершивши цей блискучий зразок свого красномовства. Перейми при народженні такого шедеву здійняли хвилі на його обширному синьому жилеті, а ніс з тієї ж причини палився вогнем.

— Правий я? — запитав капітан.

— Капітане Катле, — відповів містер Турбот, на хвилинку дивно якомсь перегнувшись мало не до колін, немов хотів звитися в клубок, — ваші погляди в усьому, що торкається Уолтера Гея, абсолютно й бездоганно правильні. Гадаю, ми говоримо конфіденційно?

— Слово честі! — підтвердив капітан. — Ні звуку!

— Ні йому, ні нікому?

Каштан Катл насупився й похитав головою.

— Хай це буде для вас просто як підтримка і керівництво до дії, — так, керівництво до дії, — повторив містер Турбот, — беручи до уваги вашу майбутню діяльність.

— Широ дякую. Безперечно, що так, — відповів капітан, нашорошивши вуха.

— Я не вагаючись скажу, що так воно і є. Ви точно врахували всі можливості.

— А щодо вашого шефа, — мовив капітан, — то краще нам побачитись при слушнішій нагоді. Часу ще досить.

— Часу досить, — повторив містер Турбот, розтягши рота від вуха до вуха, — не вимовив, а лише окреслив ці слова язиком та губами і мило вклонився.

— Тепер я знаю, — а я це завжди казав, — Уол-р на шляху до багатства, — мовив капітан.

— На шляху до багатства, — в той же німий спосіб відгукнувся містер Турбот.

— І ця його невеличка подорож, можна вважати, — буденна річ і початок його кар'єри.

— Початок його кар'єри, — безгучно погодився містер Турбот.

— Отже, скільки я бачу, поспішати нема куди, і я тепер спокійний.

Містер Турбот німо погодився і на це, а капітан Катл остаточно утвердився в думці, що має справу з на диво приємною особою і що навіть містерові Домбі не завадило б повчитися в нього. Тож капітан іще раз вельми сердечно подав йому свою величезну руку (що кольором не відрізнялася від старого цурпалка) і залишив на тендітній шкірі управителя тривкий відбиток всіх тріщин і порізів, якими була щедро позначена капітанова долоня.

— Ну, час добрий! — сказав капітан. — Я людина не балакуча, але мушу

подякувати вам за вашу приязнь і щирість. Ви не сердитесь, що я трохи надокучив вам?

— Анітрохи, — була відповідь.

— Спасибі. У мене гавань невелика, — знову обернувся капітан, — але досить затишна. Якщо будете колись поблизу Бриг-майдану, номер дев'ять — занотуєте, може? — і захочете добутися на другий поверх, не звертаючи уваги на те, що скажуть вам унизу, я пишатимусь вашим візитом.

По цім гостиннім запрошенні капітан сказав: "До побачення", — вийшов і зачинив за собою двері, залишивши містера Турбота на тім самім місці біля каміна. В хитрих очах та обережних манерах управителя, в його брехливому роті, що розтягувався, не сміючись, в його бездоганній краватці, в бакенбардах, навіть в рухах м'якої руки, якою він раз по раз проводив по гладенькому обличчю й сліпучо-білій сорочці на грудях, було щось безнадійно котяче.

Наївний капітан вийшов від Турбота такий пишний та гордий з себе, що його обширний синій фрак, здавався скроєним наново. "Тримайся, Неде! — сказав він собі.— Ловку справу ти оборудував нині для наших молодят!"

Повний піднесення, певний своєї близькості — відтепер і надалі — до фірми "Домбі й Син", він не міг стриматись, щоб не пожартувати трохи з містером Перчем, спитавши, чи й досі всі ще зайняті роботою. Та, щоб не образити чоловіка, котрий лиш виконував свій обов'язок, капітан шепнув йому на вухо, що, коли той не проти перехилити склянку грогу, то хай іде за ним — він охоче його почастує.

Перед тим як вийти, капітан немало здивував усіх клерків, бо, зайнявши центральну спостережну позицію, провів загальний огляд контори як невіддільну частину плану, який так близько зачіпав його молодого друга. Особливе захоплення викликала у нього скарбниця, та, щоб не здаватися надто прискіпливим, капітан обмежився схвальним поглядом у той бік і, люб'язно удостоївши штат клерків загальним поклоном, ввічливим та покровительським, вийшов надвір. Незабаром до нього приєднався містер Перч, і він повів цього джентльмена до таверни, де поспіхом виконав свою обіцянку, бо час містера Перча був дорогий.

— Я пропоную тост, — мовив капітан. — За Уол-ра!

— За кого? — перепитав містер Перч.

— За Уол-ра! — повторив капітан громовим голосом.

Містер Перч, якому здалось, що в отроцькі літа він щось наче чував про поета з таким іменем, не заперечував, — його здивувало лише, що, аби випити за поета, капітан прийшов аж до Сіті. Втім, якби капітан запропонував спорудити пам'ятник якомусь поетові, — скажімо, Шекспірові, — посеред вулиці, містер Перч виказав би не більше емоцій. Загалом капітан був такою загадковою та незрозумілою особою, що містер Перч поклав навіть не згадувати про нього при своїй дружині, щоб не викликати, бува, якихось немилих наслідків.

Загадковим та незрозумілим, навіть для своїх друзів, капітан залишався цілий день, носячись із любою серцю думкою, як ловко він оборудував справу молодят; і якби Уолтер не приймав усі ці підморгування, кривляння та інші пантомімічні вирази

почуттів за вияв радощів з того приводу, що їм пощастило обхитрувати старого Джілса, то капітан відкрився б йому ще до вечора. А так він зумів зберегти таємницю і пізно ввечері пішов од майстра корабельних інструментів додому, так хвацько заломивши свого лискучого капелюха і так запально виблискуючи очима, що місіс Мак-Стінджер (котра цілком могла бути вихованкою доктора Блімбера, бо трималась як справжня римська матрона), угледівши його, заховалася за вхідними дверима і не показувалася звідти на очі своїм коханим дітям, поки не переконалася, що капітан уже в себе в кімнаті.

Розділ вісімнадцятий

БАТЬКО Й ДОЧКА

У будинку містера Домбі метушня. По сходах безгучно шмигають слуги. Вони раз у раз збираються купками, довго сидять за столом, багато їдять та п'ють за гнітючим, нечестивим звичаєм. Місіс Уїкем з повними сліз очима розказує сумні історії, запевнює, що ще в місіс Піпчін вона передчувала все це, п'є елю більше ніж звичайно, вельми зажурена, але говірка. Куховарка перебуває в такому ж настрої. Вона обіцяє подати до вечері пряжене м'ясо і плаче з надміру почуттів і цибулі. Тавлінсон вбачає у всьому перст долі і допитується, чи може принести комусь щастя життя у наріжнім будинку. І кожному здається, ніби все це сталося давним-давно, хоч дитя, спокійне і гарне, все ще лежить у своєму маленькому ліжку.

Ввечері приходять кілька відвідувачів — нечутно, наче в повстяних черевиках. Вони вже були тут колись. Разом із ними з'являється й ложе останнього спочинку, яке видається таким недоречним для дитини, що спить. Увесь цей час нещасного батька не бачать навіть слуги. Хто заходить туди, той бачить, як він сидить у найтемнішому кутку свого кабінету, і, здається, взагалі не встає, хіба що пройдеться по кімнаті. Проте ранком у будинку перешіптуються, ніби пізно вночі він пішов нагору і сидів там — у спальні сина — до світанку.

В конторі, у Сіті, матові шибки темніші, ніж завжди, бо віконниці зачинені. Запалені лампи на столах мерхнуть від денного світла, що просочується крізь шпари, а денне світло мерхне від ламп, і все повиває незвична сутінь. Роботи небагато. Клеркам не хочеться працювати, і вони домовляються піти після полудня на січеники та кататися човном. Посильний Перч не квапиться виконувати доручення, часто опиняється в тавернах на запрошення друзів, і розводиться там про марність земних справ. Додому — до Болс-Понду — він повертається раніше, як завжди, й частує місіс Перч телячою котлетою та шотландським елем. Містер Турбот-управитель нікого не частує, як і його ніхто, тільки сам-один у своїй кімнаті цілий день демонструє зуби, і можна подумати, що з його життєвого шляху усунуто якусь перепону, і тепер перед ним вільна путь.

Ось рум'яні діти, що живуть навпроти містера Домбі, виткнули голови з вікон дитячої світлиці на вулицю, бо там, коло дверей містера Домбі, стоїть четверня чорних коней з перами на голові, — пера дрижать і на колісниці, в яку їх запряжено. І вони, і загін людей із жалобними пов'язками та жезлами збирають цілу юрбу цікавих. Штукар,

що зібрався було крутити таріль, знову ховає своє гарне вбрання під широкий плащ, а його натомлена дружина, перехилившись набік від важкенького немовляти на руках, спиняється, щоб подивитися. Та як тільки виносять ту ношу, яку так легко нести, вона міцніше пригортає до впалих грудей своє немовля, а няньці у вікні навпроти нема потреби вгамовувати найменшеньке рум'яне дитя, коли воно, тицьнувши пухким пальчиком, й зазираючи їй в обличчя, питається: "Що це?"

Аж ось, з-поміж слуг у чорному і жінок у сльозах, з холу виходить містер Домбі й простує до карети, що чекає на нього. Туга і горе, як думають собі глядачі, не зігнули його. Він випростаний, як і завжди, хода його впевнена не менш, ніж звичайно. Він не затуляє обличчя хустиною і дивиться просто себе. Щоправда, обличчя це трохи схудло і зблідло, але вираз його не змінився. Він сідає в карету разом з трьома іншими джентльменами. Пишна процесія поволі рушає вулицею. Ще видно, як віддалік колихаються пера, а штукар уже почав крутити свій таріль, і та ж таки юрба захоплюється тепер ним. Тільки дружина його, збираючи гроші в карнавку, не така спритна, як завжди, — похорон дитини навів її на думку, що, може, й її загорненому в приношену шаль немовляті не доведеться стати дорослим, носити трико тілесного кольору й блакитну стрічку на голові та виламуватись отак у болоті.

Жалобна процесія, тріпочучи перами, верстає шлях туди, звідки лине церковний дзвін. Це та сама церква, де хлопчикові дали єдине, що незабаром лишиться від нього на землі, — ім'я. Все, що померло в нім, кладуть поруч із прахом його матері. Це добре. Флоренс під час своїх самотніх, — о яких самотніх тепер! — прогулянок може щодня проходити повз їхні останки.

Коли скінчилася відправа і священник пішов, містер Домбі озирається й стиха питає, чи тут чоловік, який має вирізьбити напис на плиті.

Хтось виступає з гурту і каже: "Тут".

Містер Домбі пояснює йому, де він хоче примістити плиту, рукою малює на стіні форму її та розміри, — хай вона буде така ж, як у матері. Потім олівцем пише текст, передає листок майстрові й додає:

— Я хотів би, щоб ви зробили її негайно.

— Буде зроблено негайно, сер.

— Писати, як бачите, майже нічого — лише ім'я та вік.

Чоловік кланяється, дивиться на записку і наче вагається. Містер Домбі, не помічаючи цього, повертається й іде до виходу.

— Вибачте, сер, — легенько торкають його за рукав жалобного фракa, — ви бажаєте, щоб це було зроблено, негайно, а воно може піти в роботу відразу ж, як...

— Ну?

— Будьте ласкаві глянути ще раз. Мені здається, тут помилка.

— Помилка?

Різьбяр передає йому листок і кишеньковою лінійкою показує на слова: "кохана й єдина дитина".

— Тут мало б бути "син", сер?

— Маєте рацію. Безперечно. Виправте.

Батько прискороною ходою іде до карети. Коли трое його супутників займають свої місця, містер Домбі вперше ховає обличчя — прикриває плащем. Цього дня вони його більше не бачать. Він виходить з карети перший і зараз же іде до кабінету. Супутники (містер Чік і два лікарі) підіймаються нагору, до вітальні, де їх стрічають місіс Чік і міс Токс. Яке обличчя в нього там, унизу, в зачиненій кімнаті? які думки снуються в його голові? що в нього на серці? — цього не знає ніхто.

Єдине, що знають унизу — на кухні, — це те, що "сьогоднішній день як неділя". Усім здається непристойною і навіть розпусною поведінка людей, що ходять по вулицях, роблять свої звичайні справи й носять буденне вбрання. Дивно й те, що штори підведено, а віконниці відчинено, і вони понуро втішаються пляшками з вином, що їх відкорковують одна за другою, мов на бенкеті. Всі схильні до моралізувань. "Визволи нас од лукавого!" — зітхаючи, підносить тост містер Тавлінсон, на що, і собі зітхаючи, куховарка відповідає: "Один бог знає, як це нам потрібно!" Ввечері місіс Чік і міс Токс беруться до рукоділля. Ввечері — ж таки містер Тавлінсон іде подихати чистим повітрям у супроводі покоївки, яка ще не встигла приміряти свій жалобний капелюшок. На кожному розі, де темніше, вони особливо ніжні одне з одним, і Тавлінсонові ввижається нове, бездоганно чесне життя статечного зеленаря на Оксфордському ринку.

Цієї ночі всі в господі містера Домбі сплять таким міцним і спокійним сном, яким не спали вже багато ночей. Вранішнє сонце будить тих самих слуг, і вони так само стають до своєї звичайної праці. Рум'яні діти з будинку навпроти бігають по вулиці з обручами. У церкві правлять пишне вінчання. Дружина штукаря спритно обносить карнавку в іншому кварталі міста. Майстер-каменярь, посвистуючи та приспівуючи, на брилі мармуру, що лежить перед ним, вирізьблює "П-О-Л-Ь".

Та чи й можливо ж, щоб у такому велелюдному, заклопотаному світі смерть одного слабосилого створіння лишила в чийомусь серці таку глибоку та широку порожнечу, яку ніщо, крім бездонної, безбережної вічності, не могло б заповнити? Флоренс, у своїй невинній печалі, напевне, відповіла б: "О, брате мій! Дорогий мій, коханий брате! Єдиний друже й товаришу мого непригрітого дитинства! Що іншого може так осяяти світлом твою передчасну могилу чи втишити жаль, що росте під зливою сліз?"

— Люба дитинко, — сказала місіс Чік, котра вважала за свій обов'язок бути доброю порадицею, — коли ти дійдеш мого віку...

— Тобто життєвого розквіту, — вкинула слово міс Токс.

— Ти зрозумієш, — місіс Чік на знак вдячності за дружнє зауваження стиснула руку міс Токс, — зрозумієш, що журба — надаремна, і що ми повинні коритися долі.

— Я спробую, тіточко. Я спробую, — схлипуючи, відповіла Флоренс.

— Мені приємно це чути, серце, — сказала місіс Чік, — бо, як це підтвердить і наша люба міс Токс, що про її благородні почуття та глибокий розум не може бути двох різних думок...

— Луїзо, душко, я й справді ще запишаюсь, — заперечила міс Токс.

— ...Підтвердить, опираючись на свій Життєвий досвід, — продовжувала місіс Чік, — що нас покликано завжди й скрізь робити зусилля. Ось що від нас вимагається. Якщо який-небудь міс..., голубонько, — удалась вона до міс Токс, — забула те слово... міс... міс...

— Місіонер? — підказала міс Токс.

— Ні, ні! — скрикнула місіс Чік. — Що це ви? А, боже ж мій милий! Воно в мене на кінчику язика крутиться. Міс...

— Містифікатор? — несміливо запропонувала міс Токс

— Боже милостивий, Лукреціє! — обурилась місіс Чік. — Який жах! Мізантроп! Ось воно — слово, якого мені треба. Подумати тільки — місіонер, містифікатор! Я кажу: якщо який-небудь мізантроп поставив би у моїй присутності питання: "Навіщо ми народилися?", я відповіла б: "Щоб робити зусилля".

— Дуже добре сказано! — схвалила міс Токс, вражена оригінальністю думки. — Надзвичайно добре!

— На нещастя, ми дістали наочне застереження, — вела далі місіс Чік. — У нас є всі підстави гадати, дитино моя, що якби свого часу одна особа з нашої родини зробила зусилля, то цілої низки важких для нас, прикрих подій можна було б уникнути. Я навіть сумніву не маю, що якби наша люба Фанні зробила над собою зусилля, — рішуче підсумувала ця добродійка, — то наш дорогий пестунчик був би міцніший.

На півсекунди місіс Чік дала волю своїм почуттям, але, ілюструючи власну доктрину на практиці, стримала схлип і повела далі.

— Отже, Флоренс, прошу тебе, — сказала вона, — вияви силу волі і не поглиблюй себелюбно горя, що спіткало твого бідолашного батька.

— Люба тітонько, — промовила Флоренс, хутко ставши перед нею навколішки, щоб дивитись їй просто в обличчя. — Розкажіть мені ще щось про тата. Будь ласка, розкажіть мені про нього. Хіба нічим не можна втішити його?

Міс Токс була жінка чулої вдачі, і щось у цім проханні глибоко зворушило її. Чи в словах цієї нелюбленої дитини вловила вона ту саму сердечну прихильність, яку так часто виявляв її покійний брат? Чи то розчулила її любов, що прагнула з'єднатися з серцем, що так само любило Поля, і не могла не співчувати йому в такому горі, не ділити з ним цієї любові і цього смутку? Може, вона пізнала у дівчині щиру і віддану душу, котра, хоч як її відштовхувано, мучилась неподіленою ніжністю й у розпачі своєї самоти шукала хоч найменшого відгуку? Та чим би не пояснювала собі міс Токс просьбу Флоренс, а просьба та розчулила її. На мить вона забула про її величність місіс Чік, погладила Флоренс по щоці, одвернувшись, і, не чекаючи на дозвіл мудрої матрони, заросилася сльозами.

Сама місіс Чік на мить утратила ясність духу, що нею вона так пишалася, і мовчки дивилася на звернене до неї вродливе юне личко, яке донедавна так довго, так безвідмовно й так терпляче схилялося над маленьким ліжком. Проте, віднайшовши голос, — а разом і ясність духу, бо для неї це було одне й те саме, — місіс Чік з великою гідністю відповіла:

— Флоренс, дитино моя, — твій бідолашний батько тепер як не свій, і розпитувати мене про нього, — значить, розпитувати про те, чого я сама не знаю. По-моєму, я можу вплинути на твого батька не більше, ніж будь-хто. Все, що я можу сказати — це те, що він говорив зі мною дуже мало, я бачила його раз чи два, буквально хвилинку, та й то майже не бачила, бо в кімнаті його було темно. Я сказала: "Полю", точно так я й сказала: "Полю, чому б тобі не зажити чогось підбадьорливого?" А твій батько водно: "Будь ласка, дай мені спокій, Луїзо. Мені нічого не треба, і я почуваю себе краще на самоті". Якби мені довелося завтра присягнути перед суддею, Лукреціє, — додала місіс Чік, — я, без сумніву, повторила б і там, що це його достеменні слова.

Міс Токс висловила своє захоплення так: "Моя любя Луїза завжди послідовна!"

— Коротше, Флоренс, — підсумувала тітка, — ми з твоїм бідним татом майже не бачилися аж до сьогодні, коли я повідомила його, що сер Барнет і леді Скетлс прислали надзвичайно милі листи... о, наше любе дитятко! Леді Скетлс любила його, як... де мій носовичок?

Носовичок знайшовся у міс Токс.

— Надзвичайно милі листи, де вони пропонують, щоб ти відвідала їх, для розваги. Зазначивши твоєму батькові, що мені й міс Токс вже пора додому (з чим він був цілковито згоден), я спитала, чи не буде він проти, коли ти приймеш запросини. А він відповів: "Ні, Луїзо, анітрохи".

Флоренс підвела заплакані очі.

— Але якщо ти волієш лишитися вдома, Флоренс, і не хочеш їхати ні до них, ні до мене...

— Я воліла б, тітонько, — почувалася тихенька відповідь.

— Ну що ж, дитинко, тоді лишайся. Чудний вибір, мушу сказати. Хоча ти завжди була чудна. Ніхто інший — в твоєму віці, після всього, що сталося... любя моя міс Токс, я знов загубила носовичок... ніхто інший, кажу, не хотів би лишатися тут, це всім ясно.

— Я не хочу, щоб вийшло, ніби я цураюся рідного дому, — пояснила Флоренс. — Не хочу, щоб вийшло, тіточко, що його... його кімнати нагорі сумні і порожні. Ось чому я б хотіла тепер бути тут. Ой братику мій, братику мій!

То були щирі, нестримні сльози, — навіть руки, якими вона затулила обличчя, не стали для них загатою. Перевантажені, обтяжені груди мусять іноді таким чином звільнитися, бо інакше бідне, зранене, самотнє серце в них, наче птах з перебитими крилами, затріпоче і впаде у прах.

— Ну, що ж, дитино! — помовчавши, мовила місіс Чік. — Я, в кожному разі, не хотіла сказати тобі нічого образливого і впевнена, що ти це знаєш. Залишайся тут і роби що тобі до вподоби. Ніхто тобі не стане на заваді, Флоренс, і не хоче стояти, я певна.

Флоренс сумно кивнула головою.

— Я не наважилась би радити твоєму бідолашному татові розважитись і змінити на час обстановку, якби він сам не сказав мені, що збирається ненадовго виїхати з Лондона, — провадила місіс Чік. — Сподіваюся, він так і зробить незабаром. Не зараз,

тільки незабаром. Гадаю, йому ще треба упорядкувати деякі приватні папери й таке інше, у зв'язку з нещастям, що нас усіх так нагло спіткало... не розумію, що це сталося з моєю хусточкою. Лукреціє, любя, позичте вашу... Цим він, мабуть, і буде зайнятий один-два вечори у себе в кабінеті... Твій батько, дитино, — справжній Домбі, — сказала місіс Чік, старанно висушуючи кінчиками хусточки, яку дала їй міс Токс, обоє очей водночас. — Він зробить зусилля. За нього не треба боятися.

— Чи не могла б я, тітонько, — тремтячи всім тілом, спитала Флоренс, — зробити щось для...

— Бога ради, дитино! — гукнула місіс Чік. — Що ти вигадуєш! Коли твій батько сказав мені, — мені, і я точно передаю його слова: "Мені нічого не треба, Луїзо. Я почуваю себе краще на самоті", — то що ж ти думаєш почути від нього? Ти не повинна й на очі йому навертатись, дитино. І не мрій про таке.

— Тітонько, — промовила Флоренс. — Я піду до себе й ляжу.

Місіс Чік схвалила це рішення, поцілувавши її на прощання, а міс Токс, нібито взявшись відшукати загублений носовичок, пішла разом із нею нагору, де, за тих кілька вкрадених хвилин, спробувала втішити її, незважаючи на велике невдоволення Сюзанни Ніппер, яка з ревності ставилась до міс Токс, як до крокодила. А втім, співчуття міс Токс здавалося щирим, — чи, принаймні, безкорисливим, бо з нього вона мала би небагато пожитку.

Та невже ж, щоб заспокоїти наболіле серце, не було нікого ближчого й дорожчого, як Сюзанна? Нікого, щоб його обняти, щоб повернути до нього обличчя? Нікого, хто б лагідним словом вгамував цю глибоку тугу? Невже ж Флоренс була така самотня в цім суворім світі, що, крім самотності, їй нічого не лишилося? Нічого. Втративши разом і матір, і брата — по смерті маленького Поля перша й найтяжча її втрата ще сильніше далася взнаки, — Флоренс мала тепер тільки підтримку Сюзанни. О, хто скаже, наскільки в ці найтяжчі хвилини була їй потрібна підтримка!

Спершу, коли в домі налагодилося звичне життя, коли всі порозходились, окрім слуг та її батька, що зачинився у себе в кабінеті, Флоренс тільки те й робила, що плакала та нипала будинком, — а деколи, вражена болючим спогадом, бігла до своєї кімнатки, заламуючи руки, кидалася ниць у ліжку й не знала втіхи — тільки гіркоту та жорстокість утрати. Причиною звичайно було якесь місце або річ, що наворачтали особливо ніжні спомини про брата, і тоді цей скорботний будинок ставав осереддям муки.

Та чиста любов не може довго горіти таким жарким, ненаситним полум'ям. Вогонь, запалений земними пристрастями, пожере груди, що дали йому притулок. Але священний небесний вогонь злагіднює серце, — це той самий вогонь, що колись осяяв голови дванадцяти обранців і в кожній людині навчив бачити живого й осяйного брата. Як тільки цей образ з'являвся перед нею, до Флоренс знову поверталися її привітне обличчя, її ніжний голос, лагідний погляд; мир і віра знов оселялися в її серці, і, плачучи, вона заспокоювалась і втішала себе спогадами.

Минуло ще трохи часу, і погляд її вже без сліз зупинявся на золотих хвилях, що

певної пори, як і давніше, леліли на старому місці на стіні. Минуло ще трохи часу, і вона сама стала часто приходити в цю кімнату й сиділа там сумирна та тиха, як колись, біля ліжечка брата. А коли почуття самотності особливо пригнічувало її, вона ставала навколійки біля ліжка і всім серцем просила бога, щоб дозволив одному з янголів любити її й не забувати за неї.

Минуло ще трохи часу, і в цім непривітнім, великім порожнім будинку стало чути вечорами її голосок, що, поволі й запинаючись, наспівував старої пісеньки, яку так часто слухав Поль, схиливши голову їй на плече. А пізніше, коли заходила ніч, звуки музики бриніли в її кімнаті, — вона грала й наспівувала так тихо і ніжно, що, здавалось, то була ніби й не музика, а скорботний спомин про події того останнього вечора. Але лунала вона — самотня в цій півтемряві, дедалі частіше, — дуже часто, і не раз звуки ще тремтіли на клавішах, коли голосок уже завмер у сльозах.

Згодом їй захотілося глянути на вишивку, яку колись, біля брата на березі моря, мережали її пальці. Тож минуло ще трохи часу, і Флоренс знову взялась до свого рукоділля, полюбивши його, мов живу істоту, яка знала Поля, і поринувши в спогади, довгими годинами сиділа біля портрета матері, під вікном її спустілої кімнати.

Чому ж карі очі так часто відривалися від рукоділля й дивилися туди, де живуть рум'яні діти? Вони ж не нагадували їй безпосередньо про того, кого вона втратила, бо всі вони були дівчатка — четверо маленьких сестер. Але вони теж не мали матері, тільки батька.

Легко було вгадати, коли його не було вдома і коли на нього чекали: старша дочка тоді прибиралася гарненько й дожидала батька коло вікна у вітальні або на балконі, і щойно він показувався, як її обличчя спалахувало радістю, а решта дітей, що також виглядали його з верхнього вікна, починали плескати в долоні, вибивали руками дрібушечки на підвіконні й гукали до нього. Потім старша спускалася до вхідних дверей, брала батька за руку й разом з ним ішла нагору. Флоренс бачила, як вона сиділа з ним поруч або в нього на колінах, як ніжно повивала йому шию рукою та розмовляла з ним; і хоч їм було завжди весело удвох, та батько часто вдивлявся в неї так, мовби бачив у ній схожість з її матір'ю-небіжкою. Тоді Флоренс не могла більше дивитися, вибухала плачем й ховалася за штору, як ховаються з переляку, або взагалі втікала від вікна. Проте її знову туди тягнуло, і за якийсь час забуте нею рукоділля знову випадало їй з рук.

Той будинок навпроти багато років поспіль стояв порожній. Нарешті, під час відсутності Флоренс, тут оселилася ця родина. Будинок відремонтували й наново пофарбували, навколо нього з'явилися квіти й птахи, і він став зовсім не такий, як був. Та Флоренс про сам будинок ніколи не думала. Її цікавили тільки батько та діти.

Коли батько кінчав обідати, Флоренс бачила крізь одчинені вікна, як діти збігають униз разом з нянькою або гувернанткою і юрмляться довкола столу. А тихої літньої пори дитячі голоси і чистий сміх дзвеніли аж на вулицю, долинаючи до невеселої кімнати, де вона сиділа. Потім вони гуртом тупцяли разом з батьком нагору, вибрикували довкола нього на канапі або розсідалися йому на колінах цілим букетом

дитячих облич, а він, схоже, розказував їм якусь історію. Деколи вони вибігали на балкон, і тоді Флоренс квапливо ховалася, щоб своїм жалобним убранням та самотністю не затьмарити їхньої радості.

Старша дочка залишалася з батьком, коли молодших забирали, й наливала йому чай, — яка ж то була щаслива маленька господиня! — а потім розмовляла з ним, сидючи то біля вікна, то в глибині кімнати, аж доки не приносили свічок. Вона була йому товаришем — дарма що молодша за Флоренс на кілька років, — і часом сиділа за книжкою або рукоділлям статечно і стримано, як доросла жінка. Коли там горіли свічки, Флоренс не боялася стежити за ними зі своєї темної кімнати, але як тільки настав час дівчинці сказати: "на добраніч, тату" і йти спати, як тільки вона зводила обличчя до батька, щоб сказати це, Флоренс починала тремтіти та схлипувати й не мала більше сили дивитися.

І все ж перед тим як лягати самій, вона раз у раз поглядала на той будинок, перериваючи простеньку пісеньку, якою так часто і так давно заколисувала брата, а чи якусь іншу тихеньку, ніжну мелодію. Та те, що вона стежила за будинком, те, що вона думала про нього, було таємницею, глибоко захованою в її молодому серці.

А чи були в серці Флоренс, щирої, правдивої Флоренс, цілком гідної тої любові, якою любив її брат і яку вишептав їй в своїх останніх словах, Флоренс з її нелукавою душею, відбитою, як у дзеркалі, в кожній рисі її обличчя й у кожному звуці її голосу, — чи були в серці Флоренс ще якісь таємниці? Так, була ще одна.

Коли все в їхньому домі поринало у спокій, коли всі вогні були погашені, вона тихенько вислизала зі своєї кімнати, безгучно спускалася сходами, підходила до батькового кабінету і, затамувавши віддих, притулившись обличчям до дверей, в пориві любові цілувала їх. Щоночі вона опускалася навпочіпки на холодний камінь коридори, силкуючись уловити його дихання по той бік дверей, і, поignée єдиним бажанням, — щоб їй було дозволено виявити свої почуття, розважити, потішити його, умовити не відмовлятися від ласки своєї єдиної дитини, — Флоренс ладна була кинутись йому до ніг.

Цього ніхто не знав. Про це ніхто не мав і гадки. Двері завжди були зачинені, а він завжди був усередині. Він виходив звідти раз чи двічі, і в домі подекували, що він от-от покине Лондон. Тим часом він жив у себе в кімнатах, жив самотою, не бачачи її, не питаючи за неї. Може, він навіть не знав, що вона тут.

Одного дня, десь через тиждень після похорону, Флоренс сиділа за роботою, коли з'явилася Сюзанна і, наполовину сміючись, наполовину в сльозах, сповістила, що прийшов гість.

— Гість! До мене, Сюзанно? — здивувалася Флоренс.

— Так, це справді дивно, чи не так, міс Фло? — відповіла Сюзанна. — Та я хотіла б, щоб до вас багато гостей ходило, їй-богу, бо для вас це краще, і моя думка така: що раніш ви та я, міс, поїдемо до Скетлсів, то краще для нас обох, бо хоч я й не люблю жити серед натовпу, міс Фло, все ж я не устриця. — Треба признати справедливність міс Ніппер, — вона дбала не так за себе, як за свою пані, і це було видно з її обличчя.

— Що ж то за гість, Сюзанно? — нагадала Флоренс.

Сюзанна вибухнула півсміхом-півплачем і відповіла:

— Містер Тутс.

Усмішку, що на мить з'явилася на обличчі Флоренс, змінили сльози. Але в усякому разі була й усмішка, що дуже втішило міс Ніппер.

— Точнісінько те ж відчула й я, міс Фло, — сказала Сюзанна, підносячи до очей край фартушини й похитуючи головою. — Побачила в холі того блаженного, міс Фло, і — в сміх, а далі як заплачу!

Сюзанна Ніппер мимохіть продемонструвала це ще раз. Тим часом містер Тутс, що рушив слідом за нею нагору й не знав, яке враження справила його поява, повідомив про своє прибуття стукотом у двері і жваво ступив у кімнату.

— Як ся маєте, міс Домбі? — мовив містер Тутс. — Я — чудово, богу дякувати. А ви?

Містер Тутс — мало було в світі кращих за нього людей, хоч, може, і знайшлося б двійко розумніших — старанно готувався до цього слововиливу, що мав на меті зняти напруження і в нього, й у Флоренс. Бачачи, проте, що виклав увесь свій багаж надто рано — не встигши сісти, не давши Флоренс і слова мовити, не відійшовши навіть од дверей, — він визнав за доречне почати все з початку.

— Як ся маєте, міс Домбі? Я чудово, богу дякувати. А ви?

Флоренс подала йому руку й сказала, що в неї все гаразд.

— У мене теж все добре, — мовив містер Тутс, підсуваючи собі крісло. — Навіть дуже добре. Не пригадую, — додав містер Тутс, поміркувавши трохи, — чи було коли краще, богу дякувати.

— Це дуже гарно, що ви прийшли, — сказала Флоренс, беручись до свого рукоділля. — Я дуже рада бачити вас.

Містер Тутс хихикнув у відповідь, та подумав, що так буде надто весело, і зітхнув. Тоді подумав, що так буде надто сумно, і хихикнув. Нарешті, невдоволений ні одним, ні другим, засопів.

— Ви були дуже добрі до мого брата, — сказала Флоренс, бажаючи підбадьорити його. — Він часто розповідав мені про вас.

— О, то пусте! — поквапився відповісти містер Тутс. — Тепло сьогодні. Чи не правда?

— Так, погода чудова, — підтвердила Флоренс.

— Як і моє здоров'я, — сказав містер Тутс. — По-моєму, я ніколи не мався так добре, як зараз, дякувати господу.

Встановивши цей цікавий і несподіваний факт, містер Тутс занурився в глибокий колодязь мовчанки.

— Ви, здається, пішли вже від доктора Блімбера? — силкувалася допомогти йому Флоренс.

— Сподіваюся, — відповів містер Тутс і знову пірнув у колодязь.

Він явно пішов під воду з головою і сидів там хвилин десять, не менше. На одинадцятій хвилині він виринув раптом і сказав:

— Ну, до побачення, міс Домбі.

— Як, ви вже йдете? — спитала Флоренс, підводячись.

— Не знаю. Ні, ще не вже, — і містер Тутс несподівано всівся знову. — Річ у тім... слухайте, міс Домбі...

— Не бійтесь, кажіть, — легенько посміхнулася Флоренс. Мені було б дуже приємно поговорити з вами про брата.

— Правда? — відказав містер Тутс, і кожна рисочка його ніякого обличчя налилася співчуттям. — Бідний Домбі! Далекі, я ніколи не думав, що "Берджес і К°" — модні (але дуже дорогі) кравці,— ми про них з ним частенько балакали — шитимуть мені костюм для такої нагоди. — Містер Тутс був убраний в жалобу. — Бідний Домбі! Слухайте! Міс Домбі! — розревівся Тутс.

— Слухаю, — сказала Флоренс.

— Тут є один друг, за яким він дуже впадав останнім часом. Я гадав, може, ви схочете взяти його собі на пам'ять. Пригадуєте, він згадував Діогена?

— О, звичайно, звичайно! — вигукнула Флоренс.

— Бідний Домбі! Як і я! — сказав містер Тутс.

Уздівши, що Флоренс плаче, містер Тутс проковтнув язика і ледь що знову не впав у колодязь, та, хихотнувши, затримався на цямрині.

— Знаєте, міс Домбі, — пояснив він. — Якби вони не віддали мені собаку, я б десять шилінгів дав, аби його украсти; їй-богу, дав би; але, думаю, вони тільки раді були його збутися. Коли хочете взяти його собі, то він тут, під дверима. Я вмисне привів його до вас. Це, правда, не дамський песик, знаєте, — додав містер Тутс, — але вам все одно, так?

І дійсно, — як вони могли пересвідчитися, глянувши на вулицю, — Діоген визирав з вікна кеба, куди його заманили, давши втямки, ніби в кебі в соломі є пацюки. Делікатно кажучи, він менш за все був схожий на дамського песика і, рвучись на волю, показував себе доволі непривабливим — підгавкував упівморди, і за кожним затятим "гав!" втрачав рівновагу та гепався на соломі, за чим знову з'являвся у вікні, хекаючи та висолоплюючи язика, наче приїхав до лікаря на огляд.

Та незважаючи на те що Діоген був найкумедніший із псів, які можуть вам трапитись літнього дня, — вайлуватий, негарний, незграбний, з головою як яйце, завжди стібаний хибною думкою, що десь поблизу чатує ворог, якого годиться обгавкати; незважаючи на те, що вдача у нього була далеко не лагідна, а розум зовсім не великий; незважаючи на шерсть, що геть закрила йому очі, на кумедний ніс, на чудернацький хвіст і хрипкий голос, він для Флоренс був дорожчий за найкоштовнішого й найгарнішого собаку, бо це про нього Поль згадав у хвилину прощання, про нього просив подбати. Цей гидкий Діоген був такий дорогий їй, такий бажаний, що вона вхопила винизану каблучками руку містера Тутса і з вдячності поцілувала. І коли звільнений Діоген (це спочатку ще треба було виманити його з кабріолета!), промчавши сходами і вдершись у кімнату, став шастати попід меблі, намотуючи довгого ланцюга, що висів у нього на шії, на ніжки крісел та столів і затяг

його так, що нарешті відкрилося, які в нього очі, бо вони полізли йому на лоба; коли він гарчав на містера Тутса, як той вдавався до фамільярності; коли він накинувся на Тавлінсона, взявши його за ворога, на якого ціле своє життя гавкав з-за рогу, а в вічі не бачив, — Флоренс він сподобався так, наче це був чудо-собака зразкового виховання.

Успіх, на який здобувся його подарунок, і ласка, з якою Флоренс, нахилившись, гладила волохату спину Діогена (той з першої ж хвилини знайомства милостиво дозволив їй це), так утішили містера Тутса, що він почав вагатися, іти йому чи ні, і витратив би, безперечно, ще чимало часу на обміркування цієї проблеми, якби йому не допоміг Діоген, що раптом, не знати чому, заповзвся гавкати і наскакувати на Тутса, виширивши зуби. Не тямлячи, що могло б покласти кінець цим демонстраціям, і відчуваючи, що штани, цей витвір мистецтва добродіїв з "Берджес і К°", в небезпеці, містер Тутс, хихочучи, вислизнув за двері, звідки ще двічі чи тричі, хоч без потреби, зазірав до кімнати, та що за кожним разом його стрічала нова атака Діогена, то зрештою він надумався піти геть.

— Годі вже! Ді, дороженький! Ходи, познайомся з новою господинею! Будем любити одне одного, Ді! — примовляла Флоренс, пестячи патлату голову собаки. І Ді — дикуватий, грубуватий Ді — зняв носа догори і запрягся на вірність так, мовби сльоза, що скотилась йому на патли, пробилася всередину й розтопила його собаче серце.

Діоген-людина порозумівся з Олександром Великим не краще, ніж Діоген-собака — з Флоренс. Він весело пристав на пропозицію своєї молодій господині й цілком віддався новій службі. В кутку зараз же влаштовано для нього бенкет, і, коли Діоген досхочу наївся та напився, він підійшов до вікна, де сиділа Флоренс, поклав свої не зграбні лапи їй на плечі й заходився лизати їй обличчя та руки, тулячи велику голову їй до грудей і махаючи хвостом, доки втомився. Нарешті він згорнувся клубком у неї в ногах і заснув.

Хоча Ніппер не полюбляла собак і, входячи до кімнати, вважала за потрібне підібрати спідницю, немов збиралася брести через потічок, а коли Діоген потягався, то й стрибати, зойкнувши, на стілець, — все ж таки люб'язність містера Тутса розчулила її, і бачачи, як повеселіла Флоренс в товаристві цього вахлакуватого друга маленького Поля, Сюзанна мимоволі робила порівняння, що зволожували їй очі. Вельми можливо, що складову частину її думок, пов'язаних з цим собакою, становив і містер Домбі. В усякому разі, після того як Діоген цілий вечір перебув зі своєю господинею, вона цілком щирсердо постелила йому в передпокої, під дверима Флоренс і, вже відходячи, квапливо сказала:

— Ваш тато від'їздить, міс Фло, завтра вранці.

— Завтра вранці, Сюзанно?

— Так, міс. Він уже зробив розпорядження. Рано-вранці.

— А ви не знаєте, куди він їде, Сюзанно? — спитала Флоренс, не дивлячись на неї.

— Не зовсім точно, міс. Спершу він має зустрітися з тим неоціненним майором, і, мушу сказати, що якби мені, боронь боже, випало познайомитися з якимось майором, то, принаймні, не таким синім!

— Ну-у, Сюзанно, — притамувала її Флоренс.

— Чого там, міс Фло! — відповіла міс Ніппер, палаючи з обурення й заторохтівши ще швидше, ніж завжди. — Як не крути, а він таки синій, і якщо я християнка, хай і поміркована, то хочу мати друзів з природним кольором шкіри або не мати жодних.

З додаткових пояснень виявилось, що, як вона чула, місіс Чік порадила містеру Домбі взяти майора собі до компанії і що містер Домбі після деяких вагань таки його запросив.

— Взяти такого собі на розвагу! — зневажливо хмикнула міс Ніппер. — Якщо він — розвага, то волію таки нудьгу.

— На добраніч, Сюзанно! — мовила Флоренс.

— На добраніч, люба моя, хороша міс Фло.

Співчутливий тон Сюзанни зачепив струну, до якої так часто брутально доторкалися, та до якої, як бачилось, ніхто ніколи не дослухався. Залишившись на самоті, Флоренс схилила голову на руку, другу притиснувши до грудей, і дала серцю волю.

Вечір був сльотавий, і журливий дощ стомлено хлюпотів та стукав у вікна. Млявий вітер завивав круг будинку, наче з болю чи горя. Різким шелестом озивалися дерева. Поки вона сиділа та плакала, запала ніч, і дзигарі на вежі вибили дванадцятку.

Літами Флоренс була ще майже дитина, — їй ще чотирнадцять не виповнилось, — але й дорослого пойняв би страх, якби, опинившись такої похмурої, безлюдної пори у великім будинку, нещодавно спустошенім Смертю, він зачув ці удари. Але Флоренс, поглинена однією-єдиною мрією, не відчула страху. Тільки любов блукала у неї в думках, — любов і справді заблукана й вигнана, що, однак, весь час поверталась, — до батька.

Ні дощ, що тарахкотів по шибках, ні зітхання вітру, ні шелестіння дерев, ні врочисте бамкання дзигарів — ніщо не могло відігнати цю мрію чи бодай пригасити її. Спогади про покійного братика — а спогади ці ніколи її не покидали — теж були тією ж мрією і любов'ю. І, — леле! стільки часу відтоді минуло, а вона така самотня, і ніяк доступитись, щоб бодай в обличчя глянути, бодай доторкнутись до нього!

Бідна дитина! Вона не могла піти спати — і не пішла ні разу без того, щоб не відбути свою нічну прощу до батькових дверей. Сумно й чудно було б бачити, як вона — серце їй калатає, очі невидючі, волосся розпатлане — легкою ступою крадеться у темряві, щоб притулитись до них мокрою щокою. Та ніч покривала все, і цього ніхто не знав.

Цієї ночі, доторкнувшись до дверей, Флоренс відчула, що вони незачинені. Це вперше двері були незачинені, — щоправда, на якусь волосиночку, — і крізь шпарку просмикувалося світло. Першим бажанням боязкої дівчинки було — втекти, що вона й зробила. Другим — повернутися, увійти до кімнати. І це друге бажання затримало її на сходах.

У тому, що двері відкриті, хай і дуже трошечки, була якась надія. Промінь світла, що висмикнувся через темний, негостинний поріг і тоненькою ниточкою ліг на

мармурову підлогу, підбадьорив її. Флоренс повернулася обличчям до дверей і, майже не тямлячи, що робить, гнана любов'ю й почуттям спільного для них, але нерозділеного горя, ступила в кімнату, ледь знявши перед себе тремтячі руки.

Батько сидів за столом у другому з його трьох покоїв. Він приводив до ладу свої папери — одні складав, інші нищив, і ті лежали перед ним білою руїною. Дош барабанив у шибки першої кімнати, куди йому так часто приносили бідолашного Поля, як той був немовлятком, а з-за вікна долинав тихий стогін вітру.

Та він не чув нічого. Сидів, утупившись очима в стіл, такий замислений, що не почув би куди важчу ходу, ніж легенькі кроки своєї дочки. Сидів обличчям до неї. При стьмянілому світлі лампи, о цій глухій порі, воно виглядало блідим і втомленим. І від цієї самотності, від мертвої тиші довкола у Флоренс тьохнуло серце.

— Тату, тату! Скажіть мені хоч слово, татку!

Містер Домбі здригнувся, схопився на ноги. Просто перед ним, простягаючи руки, стояла Флоренс, але він одсахнувся.

— В чому річ? — суворо спитав він. — Чого ти прийшла? Що тебе налякало?

Коли що й налякало Флоренс, то це обличчя, з яким він подивився на неї. Перед цим обличчям любов, що палахкотіла в її серці, застигла, і дівчина немов закам'яніла.

На тім обличчі не було й сліду ніжності та жалю, ні іскри інтересу чи батьківської любові. Воно анітрохи не зм'якло. Змінилося, щоправда, але вималювалися на ній зовсім інші почуття. Звичну байдужість, холодну стриманість заступило щось інше, щось таке, про що вона ніколи не думала й не наважувалася думати, хоч добре знала, що воно є, не знаючи йому ймення, і те щось тепер визирнуло і лягло на неї тінню.

Може, він бачив у ній щасливу суперницю свого сина, в розповні здоров'я та сили? Може, він бачив у ній щасливу суперницю самому собі в змаганні за любов цього сина? Може, то безглузді ревності або божевільна пиха отруювали ті любі спогади, що мали б прихилити його до дочки? Невже йому було боляче дивитись на її живу, молоду красу, коли він думав про сина?

Ні, нічого такого Флоренс не спало на гадку. Але любов відразу знає, коли нею нехтують і позбавляють надії, — і поки Флоренс дивилася в батькове обличчя, надія в її серці вмерла.

— Я питаю, Флоренс, чого ти злякалася? Що тебе сюди привело?

— Я прийшла, тату...

— ...Проти моєї волі. Чому?

Флоренс бачила — він знає чому: це було яскраво написано в нього на виду, — і, тихенько заголосивши, опустила голову на руки.

Хай цей зойк запам'ятається йому на багато років. Зойк затихне в повітрі раніше, аніж він озветься. І так само швидко, гадає він, вивітриться і з його пам'яті. Але він там. Хай цей зойк запам'ятається йому на багато років!

Він узяв її за руку. Холодний, млявий, ледь відчутний потиск.

— Ти втомилася, думаю, — мовив він, беручи лампу й ведучи її до дверей, — і мусиш одпочити. Нам усім треба відпочити. Іди, Флоренс. Тобі щось приснилось.

Сон, що їй снився, уже розвіявся, — дякувати богу! — і, відчувала вона, вже ніколи не повернеться.

— Я постою тут, посвічу тобі на сходи. Весь горішній поверх належить тобі.— Він говорив з натугою. — Тепер там ти господиня. На добраніч!

І далі затуляючи обличчя руками, вона схлипнула: "На добраніч, татку" — і мовчки пішла наверх. Раз, було, оглянулася, немовби хотіла повернутись, — але стримав страх. То було скоромину ще бажання, занадто безнадійне, щоб йому піддатись; і батько — суворий, мовчазний, недвижний — стояв унизу з лампою в руках, аж доки шелестка сукня його лагідної дочки зчезла в мороці.

Хай він згадає це, у цій-таки кімнаті, через багато років. Дощ, що порошить по покрівлі, вітер, що жалібно скиглить надворі, — хай будуть пророчими скорботні їхні голоси. Хай він згадає це через багато років!

Востаннє, коли він дивився услід їй, з цього ж таки місця, вона йшла цими ж сходами з братом на руках. Та це не злагіднило його серця й тепер, — навпаки. Повернувшись до себе, він зачинив двері, сів у крісло й заплакав за втраченим сином.

Діоген пильнував, чекаючи на свою господиньку.

— О, Ді! Мій Ді! Хоч ти полюби мене, заради нього!

Діоген уже любив її заради неї самої і не ховався з цим. Він продемонстрував усю свою кумедну натуру, влаштувавши цирк у передпокої, а на завершення, коли нещасна Флоренс нарешті заснула й бачила уві сні рум'яних дітей, відчинив лапами її двері, жужмом скрутив підстилку і, натягнувши ретязь, витягся на підлозі, закотивши очі під лоба й дивлячись на неї, доки — кліп! кліп! — і заснув, хрипко підгавкуючи, бо бачив уві сні свого ворога.

Розділ дев'ятнадцятий

УОЛТЕР ОД'ІЖДЖАЄ

Маленький дерев'яний мічман над крамницею корабельних інструментів, як і залежало твердосердому мічману, залишався байдужий до від'їзду Уолтера навіть тоді, як останній день перебування юнака в невеличкій вітальні вже схилявся надвечір. З квадрантом, приставленим до пукатого ока, всім тілом, як завжди, нестримно пориваючись уперед, мічман якнайвигідніше показував свої коротенькі панталони і, заглибившись у наукові дослідження, не виявляв щонайменшої цікавості до мирських турбот. Із зовнішнім світом мічмана в'язало хіба те, що сухого дня він припадав пилом, туманного — сажею, дощового дня підновляв ненадовго свого старенького мундира, а спекотного — брався пухирцями. В усьому ж іншому то був нечулий, черствий, самовпевнений мічман, заклопотаний тільки своїми відкриттями, і все, що діялось довкола нього, цікавило його не більше, ніж Архімеда при здобутті Сіракуз.

Таким, принаймні, він здавався за тодішнього стану їхніх домашніх справ. Уолтер, проходячи, часто кидав на нього привітним оком, а бідний старий Сол, коли Уолтера не було, любив вийти з крамниці, спертись на одвірок і постояти так, притиснувшись старенькою перукою до пряжок на черевиках свого янгола-охоронця. Однак ні один страховинний ідол з ротом від вуха до вуха, жодна жахітна маска, зроблена з

папужачого пір'я, не залишилися б такими байдужими до молінь своїх поганських обожнювачів, як цей дерев'яний мічман до всіх отих виявів прихильності.

Уолтерові стислося серце, коли він, оглядаючи свою спальню, — комини, і покрівлі, які видніли з вікна, — подумав, що цього вечора йому доведеться попрощатися з нею, мабуть, назавжди. Без тих кількох книжок та гравюр, що він поназбирував, кімната здавалася холодною і немов дорікала, що він її покидає; відчувалося, що скоро вони стануть чужі одне одному. "Ще кілька годин, — думав Уолтер, — і всі мої, ще школярські мрії будуть уже не мої, як і ця кімната. Мрії можуть повернутися — уві сні; може, і я повернуся сюди, хто знає. Але в мрії один хазяїн, а в кімнаті їх може бути й десятеро, і кожен у ній щось змінить, щось занедбає, щось зробить не так, як слід".

Та не можна було лишати дядька у вітальні самого, бо капітан Катл, тактовний попри позірну грубість, всупереч великому бажанню, не заходив до них, даючи їм змогу перебалакати віч-на-віч. Отож Уолтер, який щойно вернувся додому після останнього свого службового дня, швиденько зійшов униз, щоб скласти компанію старому Солеві.

— Дядю, — весело гукнув він, кладучи руку на плече Соломона Джілса, — то що я маю прислати вам з Барбадоса?

— Надію, дорогий мій Уолтере; надію, що ми ще стрінемося по цей бік могили. Пришли її скільки зможеш..

— Пришлю, дядю. Цього у мене аж забагато, а я не скупий. Що ж до живих черепак, цитрин для пуншу капітанові Катлу, консервів для ваших недільних обідів і всякого такого, то я їх цілі кораблі посилятиму.... як забагатію.

Старий Сол протер окуляри і ледь посміхнувся.

— Отак і треба, дядечку! — ще веселіше гукнув Уолтер і ще кілька разів поплескав його по плечі. — Ви підбадьорюйте мене, а я — вас! І завтра вранці будем веселі, як жайворонки, і полетимо високо, як вони. Мої надії уже десь там, під хмарами виспівують!

— Уоллі, голубчику, я зроблю все, що можу, — обіцяв старий. — Все, що можу.

— А ваше "все", — засміявся Уолтер, — може бути тільки найкраще, дядечку. То не забудете, що ви обіцяли прислати мені?

— Ні, Уоллі, ні, — відповів дядько. — Все, що я дізнаюся про міс Домбі, — сердешна, вона тепер саменька залилася, — я все тобі напишу. Боюсь, цього буде небагато Уоллі.

— Знаєте, що я вам скажу, дядю? — по хвилині вагання мовив Уолтер. — Я тільки-но був у них.

— Ну, ну, ну? — пробурмотів старий, здивовано зводячи брови, а разом з ними й окуляри.

— Не для того, щоб побачитися з нею, — пояснив Уолтер, — хоч міг би побачитись, якби захотів, бо містера Домбі нема в Лондоні. Ні, — щоб попрощатися з Сюзанною. Я подумав, що маю право на це, за даних обставин, та враховуючи, коли я бачив міс Домбі востаннє.

— Так, хлопчику, так, — погодився дядько, струшуючи з себе хвилину задуму.

— Отже, я бачився з нею... з Сюзанною, тобто, — провадив далі Уолтер, — і сказав їй, що завтра від'їжджаю. І ще сказав, дядю, що від того вечора як вона побувала в нас, ви завжди цікавитеся міс Домбі, що бажаєте їй здоров'я та щастя й були б раді хоч чим-небудь їй допомогти. Я, знаєте, подумав, що за даних обставин маю право сказати так. Ви теж так гадаєте?

— Так, хлопчику, так, — відповів дядько, як і раніш.

— І ще сказав, що коли вона... Сюзанна, значить... повідомить вас або сама, або через місіс Річардс, чи іншого когось, кому буде по дорозі, що у міс Домбі все добре і вона щаслива, то вам це буде втіхою, і ви напишете мені, і мені це теж буде втіхою. Ось! Слово честі, дядю, я перед тим не спав цілу ніч, все думав — іти мені туди чи ні, та й потім ще довго не міг наважитися. Але я певен, що так підказало мені серце, і я був би дуже нещасливий, якби не послухався його.

Його щирий голос і поведінка підтверджували правдивість його слів і благородство намірів.

— Отже, якщо вам трапиться побачити її,— провадив Уолтер, — тобто міс Домбі,— може, й трапиться, хто його знає! — то розкажіть їй про мої почуття; як багато я думав про неї, коли жив тут; як у цей останній вечір перед від'їздом не міг говорити про неї без сліз. Скажіть, що я ніколи не забуду її шляхетності, її милого личка, а над усе — її лагідної доброти. І що ті черевички, які я зняв колись з її ніжки — не жіночої чи дівочої, а з ніжки малої, простосердої дитини — вона пригадає, як вони їй що крок, то спадали, — скажіть їй, дядю, (коли, звичайно, вважатимете за можливе), що я ті черевички зберіг і взяв їх з собою на спогад.

Черевички саме в цю мить покидали будинок в одній з Уолтерових валіз. Ними заволодів носій, який забрав багаж на пристань, щоб здати на "Сина та Спадкоємця", і який під самим носом байдужого мічмана повіз їх геть раніше, ніж власник багажу встиг докінчити останню фразу.

Та цього разу старому мореплавцеві можна було вибачити байдужість до скаргу, що вивозився з дому. Бо якраз з того боку, куди дивилася його підзорна труба з'явилися Флоренс і Сюзанна Ніппер: Флоренс боязко зазирнула йому в обличчя і стрілася з його пильним дерев'яним поглядом!

Ба більше — вони ввійшли до крамниці й ще далі до вітальні, не помічені ніким, окрім дерев'яного мічмана. Уолтер сидів спиною до дверей і довідався про їхню появу лише по тому, що дядько його схопився зі свого стільця і ледь не перекинувся, зачепившись за інший.

— Що з вами, дядечку? — спитав він. — Що трапилось?

— Міс Домбі! — відповів старий Соломон.

— Неможливо! — скрикнув Уолтер, озираючись, і теж підхопився з стільця. — Тут?

Це було так можливо й реально, що не встиг він ще вимовити, як Флоренс, майнувши повз нього, вхопила дядька Сола за вилоги фрак-кольору тютюну, поцілувала його в щоку і, повернувшись до Уолтера, простягла йому руку з тією простотою і щирістю, які з цілого світу були притаманні лиш їй одній.

— Ви від'їжджаєте, Уолтере? — сказала Флоренс.

— Так, міс Домбі, — відповів Уолтер, не так, правда, радісно, як йому хотілося. — Переді мною довга дорога

— А дядечко? — Флоренс озирнулася на Соломона. — Йому, мабуть, сумно, що ви їдете? Та я бачу, що сумно. Уолтере, голубчику, і мені дуже сумно.

— О господи! — скрикнула міс Ніппер. — Та ми б замість вас силу люду могли відправити, якщо справа в кількості, — таж місіс Піпчін, як наглядачку на вагу золота треба купувати, а коли там не знають, як із неграми поратись, хай би туди Блімберів відрядили!

З цими словами міс Ніппер розв'язала стрічки капелюха, зазирнула в маленький чорний чайник, що стояв на столі, подумала і, трусонувши головою та бляшанкою з чаєм, почала, з власної волі, запарювати чай.

Тим часом Флоренс знов обернулася до майстра корабельних інструментів, що стояв вельми здивований і не менше захоплений.

— Так виросла! Так покращала! — промовляв старий Сол. — І анітрохи не змінилася! Така ж самісінька!

— Справді? — відказала Флоренс.

— Так, так! — повагом потер собі руки старий Сол, і продовжив упівголоса, ніби міркував над чимось, що майнуло задумою в цих жвавих, зведених на нього очах. — Так, і вираз очей такий бував раніше!

— Ви мене добре пам'ятаєте, — усміхнулася Флоренс. — Яка ж я була малою?

— Люба моя панночко! — відповів майстер корабельних інструментів. — Хіба міг я забути вас, коли так часто думав про вас і чув? Навіть щойно, оце як ви входили, Уолтер говорив мені про вас і доручив...

— Правда? — сказала Флоренс. — Спасибі, Уолтере. От спасибі! А я боялась, що ви поїдете й не згадавши мене. — І вона знов подала йому маленьку долоню так невимушено й так довірливо, що Уолтер на кілька секунд затримав її в своїй і випустив з великим жалем.

Все ж Уолтер не тримав її так, як тримав би раніше, — доторк її руки не збудив тих давніх мрій хлопчачих, що налітали, бувало, ще донедавна, бентежачи невиразністю, незв'язністю видінь. Все це — і чарівлива шляхетність, безпосередність її поведінки, і безмежна довіра та неприхована увага до нього, що пливла з глибини цих незмигних очей, що світилися усмішкою на вродливому личку, затьмарюючи його — бо надто вже сумна була та усмішка, щоб його роз'яснювати! — все це мало характер далеко не романтичний. Уолтерові згадалося ліжко вмирущої дитини, над яким вона похилилася турботливо; згадалася любов, якою їй віддячувала дитина, — і крила цих споминів, здавалось, підносили її на височінь, недоступну для його пустих фантазій, — туди, де панує лиш спокій та ясність.

— Боюсь, що не зможу називати вас інакше, як дядечко Уолтерів, — сказала Флоренс. — Ви дозволите?

— Панночко моя люба! Чи дозволю я? — скрикнув старий Сол. — Боже милий!

— Ми завжди вас так називали і часто розмовляли про вас, — промовила Флоренс, роззираючись і легенько зітхнувши. — Моя хороша, мила вітальня! Така точнісінько як була! Як добре я її пам'ятаю!

Старий Сол глянув спершу на неї, тоді на свого небожа, тоді потер собі руки, потер окуляри й прошепотів:

— Ох, час, час!

Запала коротка мовчанка, протягом якої Сюзанна Ніппер завбачливо видобула з буфета ще дві чашки та два блюдечка і з замисленим виглядом очікувала, коли можна буде подавати чай.

— Я хочу сказати Уолтеровому дядечкові, — звернулася Флоренс до старого, лагідно поклавши долоню поверх його руки на столі, — сказати щось дуже важливе для мене. Скоро він залишиться сам, і якщо він дозволить мені... не заступити Уолтера, ні: цього я не можу... а тільки бути йому вірним другом і допомагати йому, коли Уолтер поїде, то я буду дуже йому зобов'язана. Дозвольте? Можна, дядечку Уолтерів?

Не кажучи ні слова, майстер корабельних інструментів підніс її руку до вуст, а Сюзанна Ніппер, відхилившись на спинку самовільно захопленого нею президентського крісла й схрестивши руки, закусила зубами край стрічки свого капелюха і, звівши очі до віконця у стелі, випустила легеньке зітхання.

— Дозвольте мені приходити в гості, коли я зможу, — додала Флоренс, — і ви будете розказувати мені все про себе та про Уолтера. А коли замість мене прийде Сюзанна, то й перед нею нічого не приховуйте. Ви ж довіряєте нам, будете з нами відверті й покладатесь на нас? Ви ж дозволите дбати про вас? Дозвольте, дядечку Уолтерів?

Лагідне личко, ласкаве благання в очах, що дивились йому в обличчя, тихий голос, легкий дотик її руки, дитяча шанобливість до його старих літ, яка надавала її поведінці милого збентеження, скромної нерішучості, — все це, разом із її природною щирістю, так розчулило майстра корабельних інструментів, що він спромігся лише промовити:

— Уоллі! Скажи ти за мене, голубчику. Я такий вдячний!

— Ні, Уолтере, — ніжною посмішкою спинила юнака Флоренс. — Не кажіть, прошу, нічого. Я чудово його розумію, та й мусимо ж ми при звичаюватись розмовляти без вас!

Журний тон, що прозвучав в останніх словах, зворушив Уолтера найбільше.

— Міс Флоренс, — одповів він, намагаючися зберегти свою удавану веселість, якої прибирав заради дядька, — дякуючи вам за таку ласку, я однаково не зміг би сказати краще за дядька. Та хай би я навіть годину мав балакати, — що б я ще сказав, крім того, що все це так схоже на вас!

Сюзанна Ніппер взялася гризти наступну порцію стрічки від капелюха і, на знак схвалення висловленої думки, кивнула у стелю.

— Ох, цей Уолтер! — озвалася Флоренс. — Я й вам маю дещо сказати перед вашим від'їздом, Уолтере, — тільки прошу — називайте мене просто Флоренс. Не говоріть так, наче я вам чужа.

— Чужа? — повторив Уолтер. — Ні. Я так не говорив. В усякому разі, не мав такого на думці.

— Хай, тільки цього замало, — відповіла Флоренс, — та й не про те мова. Бо він, Уолтере, — додала Флоренс, зайшовшися плачем, — він так вас любив, а коли помирав, то сказав, що вас любить і просив: "Не забудь про Уолтера!" А тепер, коли в мене немає нікого на світі, а ви захочете бути мені братом, — я стану вам за сестру й буду ціле життя думати за вас, як за брата, де б ви не були. Ось що я мала сказати вам, дорогий Уолтере, тільки не сказала так, як хотілося, бо серце моє повне вщерть.

І вона зворушливо, простосердо і щиро простягла Уолтерові обидві руки. Уолтер взяв їх в свої, нахилився й поцілував залите слізьми обличчя, що не відсахнулося й не зашарілося, а підвелось йому назустріч, довірливе та щире. У цю хвилину з Уолтерової душі вивітрилась остання хмарка сумніву чи неспокою. Юнакові привиділось, що вони у цю мить стоять біля смертного ложа Поля, і перед цим скорботним видінням він заприсягся собі, що там, на засланні, сам образ її оточить братерським піклуванням та любов'ю, збереже непорушною її щирю віру і зневажатиме себе, якщо осквернить цю віру, приписавши їй не ті почуття, якими вона була викликана.

Сюзанна Ніппер, що вже згризла обидва кінці своїх стрічок і не раз ділилася своїми переживаннями з віконцем у стелі, змінила тему розмови, поцікавившись, кому покласти в чай цукру, а кому налити молока, і, дізнавшись, стала наливати чай. Всі четверо посідали до столу й під головуванням цієї енергійної молододі леді узялися чаювати. В присутності Флоренс навіть гравюра, що зображала фрегат "Тартар", пояснішала.

Ще півгодини тому Уолтер нізачо в світі не звернувся б до неї по імені. А тепер, після її просьби, він мав право це робити. Він міг дивитися на неї, думати про неї без прикрого відчуття, що краще було б, коли б вона взагалі не приходила. Він міг спокійно думати, яка вона вродлива, яка цікава, скільки щастя принесе вона чоловікові, що знайде притулок у її серці. Він пишався, що і йому належало якесь місце у тому серці, і рішуче поклав собі якщо не завоювати його цілком — це й досі йому здавалося нездійсненним, — то принаймні завжди бути гідним його не менш, ніж сьогодні.

Напевне, руками Сюзанни Ніппер, коли вона розливала чай, керувала якась добродійна сила, бо в маленькій вітальні панували мир і злагода. Напевне, стрілками дядькового хронометра водила якась цілком протилежна сила, бо він ішов хутчіше, ніж фрегат "Тартар" за ходового вітру. Так чи інакше, але на гостей, за рогом неподалік, чекав кеб, і хронометр, коли на нього випадком глянули, так виразно ствердив, що кеб той чекає вже довго, що піддавати це твердження сумніву було неможливо, — тим більше, коли його висловив такий незаперечний авторитет. Бо ж якби дядька Сола мали навіть вішати за часом його годинника, він би ніколи не погодився, що той спішить хоч на найменшу частину секунди.

Прощаючись, Флоренс ще раз повторила старому все, що сказала раніше, і змусила його ратифікувати їхню угоду. Дядько Сол гостинно провів її аж під дерев'яного мічмана і передоручив Уолтерові, що взявся відвести обох дівчат до кеба.

— Уолтере, — дорогою сказала Флоренс, — я боялась запитати при дядькові, чи надовго ви їдете?

— Та я й сам не знаю, — відповів Уолтер. — Боюсь, що надовго. Так, принаймні, я зрозумів зі слів містера Домбі, коли він призначав мене на цю посаду.

— Це що — відзнака, Уолтере? — повагавшись, запитала Флоренс і стурбовано глянула йому в лице.

— Відзнака? — перепитав Уолтер.

— Так.

Уолтер оддав би все, щоб мати змогу відповісти позитивно, та обличчя його промовило раніше, як губи, а Флоренс була надто чутлива, щоб не зрозуміти цієї мови.

Боюсь, вас не можна називати батьковим улюбленцем, — тихо сказала вона.

— Для цього нема підстав, — усміхнувся Уолтер.

— Немає підстав?

— Не було підстав, — поправився Уолтер, збагнувши, що вона хотіла сказати. — У фірмі служить багато людей. Між містером Домбі і таким молодим службовцем, як я, величезна відстань. Виконуючи свої обов'язки, я роблю те, що, повинен робити, — не більше, ніж інші.

Чи не мала Флоренс підозри, — непевної невиразної підозри, яка зародилася тієї ночі, коли вона прийшла у батьків кабінет — що, можливо, саме інтерес Уолтера до неї, саме їхнє тривале знайомство і накликали на юнака неласку його хазяїна? Чи не майнула ця або подібна думка і в голові Уолтера? Ніхто з них цього не виказав. Ніхто взагалі не сказав ані слова. Обоє мовчали якийсь час, і Сюзанна, ідучи поруч Уолтера, кидала на них допитливим оком, — думки міс Ніппер, безперечно, курсували тим самим шляхом, і так само потай від інших.

— А, може, ви й хутко повернетесь, Уолтере, — озвалася нарешті Флоренс.

— А може, повернусь, як буду старим дідусем, а ви — бабусею, — відповів Уолтер. — Проте, сподіватимусь кращого.

— Тато, — за хвилину додала Флоренс, — він... він переживе своє горе і... може, заговорить зі мною ласкавіше. Тоді я йому скажу, як би я хотіла, щоб ви повернулись, і попрошу, щоб він вас відкликав звідти.

Голос її, коли вона говорила за батька, щемливо затремтів, і Уолтер збагнув усе.

Тепер, коли кеб був поруч, Уолтер волів би попрощатися без зайвих слів і піти, бо раптом відчув, що то таке — прощання; але Флоренс, сівши, не відпускала його руки, а в неї в руці опинився маленький пакуночок.

— Уолтере, — мовила вона, приязно дивлячись просто йому в обличчя, — я, як і ви, сподіваюся кращого. Я молитимусь, щоб воно прийшло, і вірю — воно таки прийде. Я робила це, щоб подарувати Полеві. Прийміть це від мене на знак дружби й не розпакуйте до вашого від'їзду. І нехай благословить вас бог, Уолтере! Не забувайте мене! Ви ж мені брат тепер!

Уолтер був радий, що в цю мить його заслонила Сюзанна: інакше від нього у пам'яті Флоренс залишився б тужливий спогад. Був радий також, що вона не визирнула з вікна, тільки махала рукою, доки її було видно.

Незважаючи на її прохання, Уолтер не втримався і розгорнув пакунок того-таки

вечора, коли лягав спати. Це був маленький гаманець з грошима.

На ранок встало ясне сонечко, повернувшись із далеких країв, і разом з сонцем устав і Уолтер, щоб одчинити капітанові, що вже тупцявся під порогом: він відчалив з дому зарання, поки місіс Мак-Стінджер ще спала. Капітан удавав, ніби в нього найкращий настрій, і приніс у кишені розлогого синього фрака вудженого язика на сніданок.

— Знаєш, Уол-ре, — сказав капітан, коли вони сіли за стіл, — якщо твій дядько є тим, за кого я його маю, то він з цієї нагоди відкриє нам останню пляшку тої мадери.

— Ні, ні, Неде, — відмовив старий. — Ні. Ми відкоркуєм її, коли Уолтер повернеться.

— Чули? — гукнув капітан. — Здорово сказано!

— Вона тут, у льосі, — сказав Сол Джілс, — вся в поросі і павутинні. Може, й нас з тобою, Неде, вже вкриє порошок і павутиння, поки вона з'явиться на світ.

— Здорово сказано! — повторив капітан. — Чудова мораль! Уол-ре, хлопчику, — плекай фігове дерево, щоб росло як слід, і матимеш затінок на старість. Переглянь уважно ка... гм! — Капітан змінив думку. — Я не певен, де саме це можна знайти. Але як знайдеш, відзнач це місце. Ну, Соле Джілсе, рушай далі.

— Та де б вона не була, Неде, та пляшка, вона чекатиме на Уолтера, — промовив старий. — Оце все, що я хотів сказати.

— І сказав здорово! — похвалив капітан. — І якщо нам не судилося втрюх роздушити ту пляшку, то дозволяю вам двом випити мою долю.

Хоч у якому веселому гуморі був капітан, а до вудженого язика він ледь доторкнувся, дарма що кожного разу, як на нього дивились, удавав, ніби їсть з величезним апетитом. А ще він страшенно боявся лишитися віч-на-віч чи то з дядьком, чи з небожем, — видно, у тому, що вони будуть усі вкупі, йому бачився єдиний шанс зберегти свою вдавану веселість. Цей страх штовхав капітана на різні наївні хитрощі: то він вибігав на поріг — поглянути на якийсь незвичайний кеб, що проїжджав мимо саме тоді, як Соломон пішов одягати фрак; то він опинився на вулиці, зачувши запах горілого, коли Уолтер подався на верх попрощатися з пожилцями дому. І все це, як вважав капітан Катл, залишилось непоміченим для стороннього ока.

Уолтер якраз повертався зі своєї прощальної експедиції, коли, переходячи через крамницю до маленької вітальні, побачив у дверях знайоме обличчя, що зазірало з вулиці, й стрілою кинувся до нього.

— Містер Турбот! — гукнув Уолтер, тиснучи руку Джонові Турботу-молодшому. — Заходьте, будь ласка! Дуже мило з вашого боку, що ви в такий час забігли попрощатися зі мною. Ви знали, як мені буде приємно потиснути вашу руку перед від'їздом. Я несказанно радий, що маю таку можливість! Заходьте ж, будь ласка!

— Навряд чи ми з вами коли зустрінємось, Уолтере, — відповів той, делікатно опираючись запросинам. — І я радий, що маю цю можливість тепер, перед самим від'їздом я вже не боюся заговорити до вас й потиснути вам руку. І більше не унікатиму вашої дружби, Уолтере.

Журлива усмішка, яка супроводила його слова, показала, що навіть у цьому знаходив він певну підтримку й розраду своїм думкам.

— Ах, містере Турбот, — дорікнув йому Уолтер, — навіщо ж ви уникали мене? Я певний, що крім добра ви не могли зробити мені нічого.

Турбот похитав головою.

— Якби я й міг зробити комусь добро на цьому світі, то хотів би, щоб то були ви, Уолтере, — сказав він. — Бачити вас вряди-годи було для мене і щастям, і докором сумління. Проте приємність переважала біль. Тепер я це знаю, бо певен, що втрачаю вас.

— Зайдіть до нас, містере Турбот, познайомитеся з моїм дядечком, — наполягав Уолтер. — Я часто говорив з ним про вас, і він з радістю перекаже вам кожну звістку від мене. Тільки про нашу останню розмову, містере Турбот, я нічого йому не сказав, — похопився додати Уолтер, помітивши, як той завагався, — навіть йому, повірте.

Сивоголовий Турбот-молодший потис юнакові руку, й на очах йому забриніли сльози.

— Якщо я коли й познайомлюся з ним, Уолтере, — промовив він, — то тільки для того, щоб мати відомості про вас. Будьте певні, я не дозволю собі зловжити вашим терпінням і уважністю. Я зловжив би їх, якби, наперед не розповівши вашому дядьку всієї правди, зажадав, щоб він пройнявся до мене довірою. Та крім вас я не маю інших друзів і знайомих, і навряд чи матиму навіть заради вас.

— Я завжди хотів, щоб ви дозволили мені бути вам справжнім другом, містере Турбот, — сказав Уолтер. — Дуже хотів, як ви знаєте, але ніколи так не хотів цього, як зараз, коли нам треба розлучатися.

— Годі й того, що ви були другом мого серця, — відповів той, — і коли я найбільше уникав вас, то душею був найближче до вас, душею був з вами. Прощайте, Уолтере.

— Прощайте, містере Турбот. Нехай боронить вас бог, сер, — щиро й схвильовано мовив Уолтер.

— Якщо ви, повернувшись, не побачите мене в моєму закутку, — сказав той, затримуючи його руку, — і хтось вам скаже, де моя могила, — навідайтесь туди. Подумайте собі, що й я міг бути такий же чесний та щасливий, як ви. А я хотів би, коли проб'є мій час, відійти з думкою, що хтось — такий, як колишній я, — навідається до мене на могилу, пожаліє мене і простить! Прощайте, Уолтере!

Постать його, немов тінь, ковзнула на залиту сонцем вулицю, таку веселу та пишну цього літнього поранку, і повільно побрела геть.

Безжальний хронометр оповістив нарешті, що Уолтерові пора вже покидати дерев'яного мічмана, і ось усі троє — небіж, дядько і капітан — подалися в кебі до пристані, звідки пароплавом, униз по ріці, мали дістатися бухти, назву якої капітан вимовив так, що для вух неморяків вона залишилася незбагненною загадкою. У бухті, куди нічним припливом занесло їхній корабель, їх взяли на абордаж галасливі моряки, серед яких був і неохайний циклоп, капітанів знайомий, — дарма що одноокий, він угледів капітана ще милі за півтори, і всі ці півтори милі обмінювався з ним якимись

незрозумілими риками. Ставши законною здобиччю цього чолові'яги, що страшенно хрипів і потребував бритви для гоління, вони опинилися на "Синові та Спадкоємцеві". А на "Синові та Спадкоємцеві" панував розгардіяш: на мокрій палубі валялися засмальцьовані вітрила, чоловіки в червоних сорочках босоніж бігали туди-сюди, перечіпляючись об розкручені линви, скрізь на проході здіймались бочки, і, посеред всього цього стовпища — чорношкірий кок у чорному камбузі, засипаний по самі очі городиною і сліпий від диму.

Капітан тут же затягнув Уолтера в куток і з неабияким зусиллям, — аж побагровів, — видобув свій величезний срібний годинник, котрий так тісно сидів у кишені, що вилетів звідти, наче чіп із барила.

— Уол-ре, — сказав капітан, даючи йому годинник і міцно тиснувши руку, — дарую на прощання, хлопче. Перекрути його щодня на півгодини назад уранці і на чверть години наперед увечері, і матимеш річ, якій ціни нема.

— Та що ви, капітане Катле! — скрикнув Уолтер, переймаючи капітана, бо той уже тікав. — Благаю, заберіть назад. У мене вже є один.

— Тоді, Уол-ре, — мовив капітан, зненацька пірнаючи в другу кишеню й витягаючи звідти дві чайні ложечки й щипці для цукру, що ними він завбачливо озброївся про такий випадок, — візьми натомість цей дріб'язок.

— Ні, ні, що ви, справді! — відмовлявся Уолтер. — Дякую тисячу разів. Тільки не викидайте, капітане Катле! — Бо капітан ладнався викинути їх за борт. — Вони вам потрібніш ніж мені. Краще подаруйте мені ваш ціпок. Я не раз накидав на нього оком. Ну, ось! Прощайте, капітане Катле! Доглядайте мого дядька. Дядю Соле, нехай помагає вам бог!

У загальній метушні він згубив їх з очей, а коли віднайшов, обоє вже покинули корабель. Вибігши на корму, Уолтер побачив, що дядько сидить у човні похнюпившись, а капітан Катл поплескує його по спині великим срібним годинником (що, мабуть, було дуже боляче), бадьоро вимахуючи чайними ложечками та щипцями для цукру. Вздівши Уолтера, капітан Катл упустив своє добро на дно човна, миттю забувши про його існування, зірвав з голови капелюха і щосили загукав до Уолтера. На сонці його лискучий капелюх аж засяяв, і капітан махав ним, аж доки зник з очей. Метушня на кораблі, що й так швидко наростала, сягла апогею; під прощальні вигуки відчалило ще двоє чи троє човнів; перед очима Уолтера, напнуті ходовим вітром, розгорнулися блискучі, тугі вітрила; під носом корабля заіскрила вода, і "Син та Спадкоємець" рушив у путь весело та бадьоро, як і всі інші сини та спадкоємці, що вирушали в далекі світи.

Щодня старий Сол і капітан Катл вели обрахунок його курсу і, розстеливши карту на круглому столі у маленькій вітальні, позначали на ній пройдений кораблем шлях. Увечері, коли, старий Сол, такий самотній, вибирався на своє горище, де інколи стріляло, як з гармат, він стежив за зорями, прислухався до вітру й пильнував довше, ніж мав би, коли б йому довелося відбувати вахту на кораблі. А остання пляшка старої мадери, що й собі попопла-вала колись, зазираючи в очі небезпекам, мовчки лежала в льосі під шаром пороху та павутиння, і поки що ніхто її не турбував.

Розділ двадцятий

МІСТЕР ДОМБІ ЇДЕ ПОДОРОЖУВАТИ

— Містере Домбі, сер, — сказав майор Бегсток, — Джой Б. загалом не сентиментальний чоловік, бо вдача в Джозефа крутенька. Та і в Джо є почуття, сер, і коли їх розбурхають... під усі чорти, містере Домбі! — раптом розлютився майор, — це вже слабкість, сер, і я їй не піддамся!

У таких словах виливав душу майор Бегсток, вітаючи містера Домбі на горішній площадці сходів у своїй оселі на Принцесиному майдані. Перед їхньою спільною поїздкою містер Домбі зайшов до майора поснідати, і безталанний тубілець уже зазнав стільки лиха через гарячі булочки, що життя, ускладнене ще й питанням варених яєць, здавалось йому нестерпно важким.

— Не личить старому солдатіві Бегстокового гарту, — трохи зм'якнувши, додав майор, — здаватись на волю своїх почуттів, але... під усі чорти, сер! — скрикнув він у новому нападі люті, — я співчуваю вам!

Багрове лице майора ще більше побагровіло, а рачачі очі і зовсім вилізли йому на лоба, коли, він ручкався — і містером Домбі, надаючи цьому мирному ритуалові такого войовничого характеру, ніби мав тут же вступити з ним у боксерський поєдинок на приз у тисячу фунтів стерлінгів і звання чемпіона Англії. Крутячи головою на всі боки й пирхаючи, як кінь, майор повів свого гостя до вітальні і там, приборкавши нарешті свої почуття, звернувся до нього щиро та невимушено, як і належить товаришеві в мандрівці.

— Домбі, — мовив майор, — я радий цій зустрічі. Я пишаюся нею, Домбі. Небагато знайдеться в Європі людей, кому Джей Бегсток сказав би таке, бо Джош — чоловік простий до брутальності, сер: така вже в нього натура; але Джой. Б. пишається зустріччю з вами, Домбі.

— Ви надзвичайно люб'язні, майоре, — відказав містер Домбі.

— Ні, сер, — запротестував майор, — анітрохи. Не така в мене вдача. Якби Джой мав таку вдачу, то нині був би цей Джо генерал-лейтенант сер Джозеф Бегсток, кавалер ордена Лазні вищого ступеня й приймав би він вас у зовсім іншому кварталі Лондона. Я бачу, ви ще не знаєте старого-Джо, сер. Але ця зустріч незвичайна, і я маю чим пишатися. Богом свідчуся, сер, — запевнив майор, — це велика честь для мене!

Містеру Домбі, що знав ціну собі й своїм грошам, подумалось, що майор каже правду, і тому він не став заперечувати. Однак те, що майор інстинктивно збагнув цю правду й отак прямо визнав її, — це було дуже приємно. Це підтверджувало, — якщо таке підтвердження було потрібне, — що містер Домбі не помилився в майорові. Це свідчило, що вплив його не обмежувався його діловою сферою і що майор — офіцер і джентльмен — відчував і визнавав той вплив не менше, ніж швейцар Королівської біржі.

І якщо усвідомлювати це було завжди приємно, то тепер і поготів, — тепер, коли містер Домбі особливо виразно бачив, яка безсила його воля, які хисткі його надії й нікчемне його багатство. "Що може зробити воно, те багатство?" — питався якось Поль.

Інколи, обмірковуючи це дитяче питання, містер Домбі починав і сам вагатися. І справді: що може воно зробити? Що воно зробило?

Та то були поодинокі думки, що зароджувались глупої ночі в понурій самотині та мороці його кабінету, і пиха його легко знаходила тисячі доказів для самоутвердження, — таких же невідпорних і переконливих, як і майорові слова. Не маючи друзів, містер Домбі потягнувся душею до майора. Не можна сказати, щоб то було особливо тепле почуття, але душа його трохи відтанула. Майор зайняв у ній певне місце — щоправда, незначне — ще тоді, на морському узбережжі. Він був світською людиною й мав деякі непогані знайомства. Він багато балакав, розповідав анекдоти, і містер Домбі ставився до нього як до людини гострого розуму, що вміє блиснути у товаристві, і, на щастя, позбавлена такої підступної риси, як бідність, котра здебільшого вадить усім гострим розумам. Суспільне становище майора було, безперечно, солідне. І взагалі майор був вигідний компаньйон, бо добре знався на розвагах та всіх отих закладах, де вони збиралися побувати, та й тримався він з такою собі джентльменською безпосередністю, що цілком непогано узгоджувалася з його власним діловим характером, анітрохи не конкуруючи з ним. Можливо, містер Домбі й гадав, що майор, який в силу свого покликання звик легковажити ту безжальну руку, що недавно пустила за вітром його — Домбі — сподівання, зможе прищепити і йому дещо із своєї корисної філософії та розвіяти його малодушні жалі. Але коли містер Домбі й мав таку думку, то ховався з нею від себе самого, і вона, непомічена, лежала десь на споді його душі.

— Де ж той негідник? — гукнув майор, гнівно блискаючи очима по кімнаті..

Тубілець, що не мав певного імені й озивався на кожен лайливий епітет, миттю з'явився на порозі, але ближче підійти не наважився.

— Ну, мерзотнику, а де ж сніданок? — спитав жовчний майор.

Чорношкірий щез у пошуках сніданку, і незабаром знову почулися його кроки на сходах — бідолага так сильно тремтів, що тарелі на таці не просто дзеленькали в такт його крокам, а цокотіли безперестанку.

— Домбі, — мовив майор, зиркаючи на тубільця, що лаштував сніданок, і заохочуючи його грізним помахом кулака, коли той не так поклав ложку, — ось смаженина з перцем, ось пряний паштет, підлива з нирками й таке інше. Сідайте, будь ласка. Старий Джо, як бачите, може почастувати вас тільки похідним харчем.

— Чудовий харч, майоре, — відповів гість, і не тільки з чемності, бо майор любив подбати про себе і жирного м'ясива споживав більше, ніж годилось би, — саме ця обставина, на думку лікарів, і дозволила йому викохати таке огрядне й дебеле тіло.

— Ви дивились на вікна навпроти, сер, — зауважив майор. — Що, помітили нашу приятельку?

— Тобто міс Токс? — здогадався містер Домбі. — Ні.

— Чарівна жінка, сер, — мовив майор, витиснувши з куцого горла масний смішок, що мало не задушив, його.

— По-моєму, міс Токс вельми симпатична особа, — відказав містер Домбі.

Холодна зверхність, з якою це було сказано, здавалось, виповнила майора Бегстока

безмежною насолодою, що розпирала його все дужче і дужче, і він навіть одклав на мить ніж та виделку, щоб потерти собі руки.

— Старий Джо, сер, — сказав майор, — був колись улюбленцем у цім кварталі. Та часи Джо минулися. Дж. Бегстока, сер, затерли, перескочили, поклали на лопатки, сер. Кажу вам, Домбі, — майор навіть їсти перестав й прибрав загадково-обуреного вигляду — це збіса гонориста жінка, сер.

Містер Домбі кинув "Невже?" з кам'яною байдужістю, та ще, можливо, з крихтою презирливого недовір'я до вістки, що міс Токс посміла зазіхнути на такі високі поривання.

— Ця жінка, сер, — вів далі майор, — свого роду Люципер. Часи старого Джо минулися, сер, але око в нього гостре. Він усе бачить, той старий Джо. Його величність покійний герцог Йоркський зауважив якось на прийомі, що Джо усе бачить.

Майор додав до цього такишпогляд, а від їства, питва, гарячого чаю, смаженини з перцем, булочок і підтексту так непомірно роздувся й побагровів, що навіть містер Домбі почав непокоїтись.

— І це посміховище, сер, — провадив майор, — ще має претензії! Вона пнеться до неба, сер. Тобто, у шлюбних сподіваннях, Домбі.

— Мені її шкода, — озвався містер Домбі.

— Не кажіть так, Домбі, — застережливим тоном мовив майор.

— Чого це раптом? — здивувався той.

Майор тільки пирхнув, як кінь, і знову накинувся на сніданок.

— Вона цікавиться вашими хатніми справами, — зненацька відклав виделку майор, — і від якогось часу вчащає до вас.

— Ага, — вельми статечно підтвердив містер Домбі. — Вперше міс Токс завітала до нас як приятелька моєї сестри, коли померла місіс Домбі. А що особа вона цілком пристойна і прихилилася до всиротілого хлопчика, то їй було дозволено — навіть охоче — й далі навідуватися до нас разом з моєю сестрою, й отак потрохи вона, можна сказати, ввійшла у близькі стосунки з нашою родиною. Я, — сказав містер Домбі тоном людини, що чинить велику ласку — я поважаю міс Токс. Вона, з доброго серця, зробила для нас чимало усяких послуг, — хай незначних і дрібних, але не поставити їх їй на карб не можна, майоре. Сподіваюся, і я зумів принагідно віддячитися їй своєю увагою й усім, що було мені під силу. До того ж, майоре, — злегка ворухнув рукою містер Домбі, — це їй я завдячую приємністю бути знайомим із вами.

— Домбі, — потеплів майор. — Ні, сер! Ні! Джозеф Бегсток не може не спростувати це твердження. Початок вашому знайомству зі старим Джо, сер, таким, як він є, і знайомству старого Джо з вами, сер, поклав один благородний хлопчик, сер, — видатна особа, сер. Домбі! — сказав, явно поборюючи себе, майор, — удати таке йому було неважко, він усе життя боровся, щоб його грець не побив, — ми познайомилися один з одним через вашого сина.

Ці слова, як, імовірно, і передбачав майор, вочевидь розчулили містера Домбі. Він похнюпився й зітхнув, а майор, люто випроставшись, знов проголосив — у зв'язку з

почуттями, які загрожували от-от ним оволодіти, — що все це слабкість, і він їй нізащо не піддасться.

— Наша приятелька має віддалену причетність до цієї події, — сказав майор, — і Дж. Б. охоче визнає усе їй належне, сер. А все ж таки, мадам, — додав майор, відірвавши погляд від тарілки й пославши його по той бік Принцесиного майдану, де у вікні саме з'явилася міс Токс, поливаючи квіти, — ви капосна хвойда, мадам, а ваші гонори — небачене зухвальство. Та якби вони, — майор махнув головою в бік невинної міс Токс, а очі його вилізли так, наче намірялися стрибнути просто на неї, — якби ваші гонори тільки вас виставляли на посміховище, то ви б могли витворяти все, що вам завгодно, мадам, і — запевняю вас — без будь-яких застережень з боку Бегстока. — Тут майор зайшовся жахним реготом, що розтяг йому рот від вуха до вуха і мало не розірвав жили на голові. — Але коли ви компрометуєте інших осіб, мадам, — компрометуєте порядних безневинних людей, на віддяку за їхню поблажливість, то ви зачіпаете старого Джо за живе.

— Майоре, — містер Домбі аж почервонів, — сподіваюся, ви не натякаєте на таку несусвітню річ, що міс Токс...

— Я ні на що не натякаю, Домбі, — відповів майор. — Але Джой Б. живе між людей, сер, живе між людей, нашорошивши вуха й розплющивши очі. І Джо каже вам, Домбі, що по той бік майдану мешкає збіса хитрюща та гоноровита жінка!

Містер Домбі мимохіть глипнув по той бік майдану, і погляд, посланий ним туди, був недобрий.

— Оце й усе, що може сказати Джозеф Бегсток з даного приводу, — рішуче мовив майор. — Джо не баламут, але бувають хвилини, коли він мусить сказати слово, і він скаже своє слово! Він не дасть вам коверзувати, мадам! — вигукнув майор, знову з великим гнівом адресуючись до своєї милої сусідки. — Він на такі відверті провокації не змовчить!

Всі ці емоції привели майора до цілого нападу кінських пирхань, що тривав досить довго. Очутившись, він додав:

— А тепер, Домбі, коли ви уже запросили старого Джо, відомого тільки тим, що має він круту вдачу та м'яке серце, — коли ви запросили цого бути вашим гостем і гідом у Лімінгтоні, — то командуєте ним, як знаєте. Він цілком до ваших послуг. Не знаю, сер, — сказав майор, грайливо погладжуючи своє подвійне підборіддя, — що такого ви всі знаходите в Джо, аж не можете обійтися без нього. Знаю тільки, сер, що якби він так круто і вперто не відмовлявся від усяких запросин тощо, ви всі разом уже б давно його доконали.

Містер Домбі кількома словами пояснив, як він розцінює те, що з-поміж усіх інших членів вибраного товариства — претендентів на право володіти майором Бегстоком — перевагу надано саме йому.

Проте майор обірвав його, даючи зрозуміти, що поступив так у згоді з власними бажаннями, які зібралися воєдино й одногolosно заявили йому: "Джей Б., ти повинен обрати собі містера Домбі за друга".

Майор на ту пору вже дійшов стану цілковитого насичення, бо від гостроти пряного паштету йому сльозилися очі, а смаженина з перцем і нирки геть розпирали краватку. Та й час одходу поїзда на Бірмінгем, яким вони мали їхати, наближався. Отож тубілець з величезними труднощами убгав майора в пальто, а коли застібнув його на всі гудзики, то обличчя майорове визирало з-над цього убрання, наче з барила. Тоді тубілець по черзі, звичайно, витримуючи належні інтервали, подав йому замшеві рукавички, грубезний ціпок і капелюх. Останній убір майор носив по-гультьяйському, набакир, аби пом'якшити враження від своєї грубої пики. Ще раніше тубілець порозпихав по всіх можливих і неможливих кутках карети містера Домбі, що чекала внизу, неймовірну кількість валізок та портпледів, не менш апоплектичних на вигляд, ніж сам майор, а власні кишені понабивав пляшками із сельтерською водою та ост-індським хересом, сендвічами, хустками, підзорними трубами, картами та газетами, — будь-що (чи й усе) з цього ручного багажу майор міг зажадати першої-ліпшої хвилини, — й оголосив, що все готово. А на довершення цієї екіпіровки, коли безталанний чужинець, що в себе вдома був за царка, примостився на задку поруч із Тавлінсоном, у нього полетіли майорові плащі та пальта, що їх власник будинку вергав з хідника, як титан, закидавши нещасного з головою, — він так і поїхав на станцію, похований живцем.

Та перш ніж карета рушила з місця — саме тоді, як тубілець відбував поховальний обряд, — у вікні з'явилася міс Токс і стала вимахувати білою, мов лілея, хустинкою. Містер Домбі прийняв цей прощальний привіт дуже холодно — дуже холодно, навіть як на нього — і, вшанувавши її якомога недбалішим кивком голови, з вельми невдоволеним виглядом відкинувся на спинку сидіння. Його красномовна поведінка, видно, сповнила майора (котрий у взаєминах з міс Токс був сама гречність) невимовною втіхою, бо він довго ще квоктав та підморгував, наче обгодований Мефістофель.

Поки на вокзалі тривала звичайна в таких випадках метушня, містер Домбі з майором пліч-о-пліч походили по платформі, — перший похмуро мовчав, а другий розважав його — або, вірніше, себе, — різними анекдотами та випадками з життя, у яких головною дійовою особою був Джо Бегсток. Ніхто з них не помітив, що вони привернули до себе увагу якогось робітника, котрий порався біля паровоза і кожен раз, як вони проходили мимо, підносив руку до кашкета. Та й як вони могли помітити його, коли містер Домбі, своїм звичаєм, дивився не на нього, а поверх цієї отари людської, а майор зазірав у глиб своїх спогадів. Нарешті чоловік ступив їм назустріч і, скинувши кашкета, вклонився містерові Домбі.

— Перепрошую, сер, — сказав він, — сподіваюся, ви в доброму здоров'ї, сер.

На ньому був полотняний, засмальцьований, весь у вугільному поросі костюм; бакенбарди мов припорошені сажею, і від нього відгонило димом та кіптявою. І все ж неохайним чи просто брудним його не можна було назвати. Одне слово, то був містер Тудл у професійному строї.

— Маю честь опалювати вас, сер, — сказав містер Тудл. — Прошу пробачення, сер;

сподіваюсь, ви відчуваєте себе краще?

Замість відповіді на це співчутливе запитання містер Домбі глянув на Тудла так, ніби сама його присутність забруднює йому зір.

— Вибачте за вільність, сер, — мовив Тудл, побачивши, що містер Домбі його не впізнає, — але моя дружина Поллі, яку у вас звали Річардс...

Містер Домбі змінився на виду — видно, пригадав собі, хто то, але в тім зміні обличчя було стільки сердитої зневаги, що містер Тудл немов скам'янів.

— Вашій дружині, напевне, потрібні гроші, — сказав містер Домбі, як завжди, згорда і засунув руку в кишеню.

— Та ні, спасибі, сер, — озвався Тудл. — Не знаю, чи вони їй потрібні. Мені, в усякому разі, ні.

Тепер скам'янів містер Домбі; він так і застиг з рукою в кишені, навіть зникнув.

— Ні, сер, — вів далі Тудл, вертячи в руках свій зашмарований кашкет. — Нам дуже непогано ведеться, сер. Гріх було б нарікати, сер. У нас відтоді ще четверо з'явилося, сер. Якось воно котиться.

Містер Домбі був би радий в цю мить котитися в поїзді, хай навіть топильник від цього мав би покотитися під колеса, та раптом увагу його привернула якась річ на кашкеті, що й досі ходив колом у того в руках.

— Одненьке, правда, нам померло, — пояснив Тудл, — що й казати.

— Недавно, — підсумував містер Домбі, дивлячись на кашкет.

— Ні, сер, років зо три тому, але решта — здорові. А читати, сер, — знову вклонився Тудл, ніби нагадуючи містерові Домбі, про що вони колись говорили, — читати мене мої хлопці навчили-таки. З мене незлий учень був, сер, і все через них, моїх хлопців.

— Ходім, майоре! — мовив містер Домбі.

— Вибачте, сер, — знову шанобливо перейняв їх Тудл, знай крутячи свого кашкета. — Я не став би надокучати вам, якби не йшлося про мого сина Байлера, хрещеного Робіном, що його ви ласкаво віддали в "Благодійні Точильники".

— Ну, чоловіче, — якнайсуворішим тоном спитав містер Домбі, — то що ж з ним сталося?

— Та, сер, — відповів Тудл, сповнившись сумом і розпачем та хитаючи головою, — мушу сказати, сер, — він збився з пуття.

— Збився з пуття, кажете? — перепитав містер Домбі не без злорадства.

— Він, бачите, попав у погану компанію, джентльмени, — пояснив батько, тужливо поглядаючи на обох і явно затягуючи майора в розмову з надією, що знайде в нього співчуття. — І пустився берега. Бог дасть, може, й виправиться, але зараз він на поганій стежці, джентльмени! До вас напевне це дійде, так чи інакше, сер, — знов удався Тудл до містера Домбі особисто, — то краще хай вже я сам вам скажу, що мій хлопець збився з пуття. Поллі страх як переживає, джентльмени, — додав Тудл з тим же тужливим поглядом і з тою ж надією, звертаючись до майора.

— Синові цього чоловіка, майоре, я хотів був дати освіту, — пояснив містер Домбі, беручи майора під руку. — І от вам відплата.

— Послухайте щирої поради старого Джо, сер, і ніколи не беріться давати отаким освіту, — мовив майор. — Хай йому біс, сер, це ніколи не виходить на добре. Тільки на зло.

Простосердий батько почав було доводити, що освіта його сина, якого кривдили, били, батожили і муштрували, як папугу, бо був там звірюка, а не вчитель, — бо ж йому годилось би собакою бути, — що освіта майбутнього точильника велася, можливо, не зовсім за тим планом, що слід, але містер Домбі, сердито повторивши "от вам відплата!", — поволік майора геть. А майор, якому нелегко було видряпатись у вагон містера Домбі і який зависав у повітрі кожен раз, як не потрапляв ногою на східці та падав назад на темношкірого вигнанця, присягаючи, що живцем оббілує нещасного тубільця, що розтрощить йому всі до одної кістки і застосує до нього інші фізичні тортури, лише перед самим від'їздом встиг прохрипіти, що це ніколи не виходить на добре, а тільки на зло, і якби він захотів дати освіту "тому своєму бандитові", то вже певно позбувся б голови.

Містер Домбі гірко притакнув на знак згоди. Але за тією гіркотою, за тим, як він одкинувся на спинку сидіння і, насупивши брови, задумливо дивився на мінливі краєвиди за вікном, крилося щось більше, ніж визнання неспроможності високоблагородної системи виховання, яку впроваджували в себе "Благодійні Точильники". На незугарному кашкеті точильника він уздрів смужку свіжого крепу, а з розмови та поведінки його виснував, що то була жалоба по його синові.

Отак-от! На кожному кроці, і вдома, і поза домом, від Флоренс у його власній господі до цього неотесаного дядька, що зараз десь там попереду метушиться, пускаючи на них клуби диму, — кожен претендує на якусь частку причетності до його покійного сина, виторговує її у нього! Чи ж він не пам'ятає, як та жінка плакала над Полем, узиваючи його своєю любовою дитиною? Або як Поль, прокинувшись, питався за нею, а коли вона прийшла, підвівся з подушки і весь аж прояснів?

Подумати тільки, що цей вишкребок зараз порпається десь там, попереду, у вугіллі та попелі, демонструючи свою жалобу! Подумати, що таким простим способом він насмілюється прилучитись до туги та розпачу, схованих у благородному джентльменському серці! Подумати, що втрачена ним дитина, з якою він мав поділити своє багатство, свої плани, свою владу і в спілці з якою мав одмежуватися від світу немов подвійними золотими дверима, відкрила доступ до нього оцьому простолюду, що ображає його, бо знає про його розбиті надії і заявляє про якесь своє право на спільні почуття з ним, — з ним, що стоїть так високо! Чи, може, вони гадають, що вже прослизнули туди, де йому належить бути неподільним господарем?

Поїздка не була для нього ні втіхою, ні розрадою. Катований цими думками, віз він із собою свою журбу крізь перелітні пейзажі, мчав усе вперед і вперед, але не серед мальовничих і розмаїтих краєвидів, а серед дикої пущі знівечених мрій та гризких ревнющів. Сам стрімкий біг поїзда був уособленням швидкоплинності того юного життя, що неухильно й невблаганно котилось до приреченого йому кінця. Сила, що гнала його власним — залізним — шляхом, попри всі інші стежки й путівці,

протиноючи будь-які перепони, тягнучи людей різного віку, всіх класів і станів, була втіленням жахливого, всепереможного страховища — Смерті!

Вперед! Ревучи, хропучи, скрипучи, викочується він із міста, пробравшись між людських осель і сповнивши вулиці гулом, виривається на луки, та за мить вривається у вогку землю й гогоче в густому, затхлому мороці, щоб знову виринути на сонячне світло і простір, — вперед, ревучи, хропучи, скрипучи, мчить він ланами, лісами, сіножатями, глинищами, повз ріллю і жита, повз скелі і кручі, повз річчю, що здаються напихати, та, лиш руку простягнеш, втікають від тебе; і повз зрадливий обрій, який не втікає від тебе ніколи. Хіба не так само біжить безжальне чудовисько — Смерть?

Крізь долини й горбки, крізь гаї й вересові поля, повз сади і городи, через канали й річки, над якими пасуться вівці, де шумлять млини і сунуть баржі, повз кладовища, де лежать мерці, повз фабрики, що курять димарями, повз швидкі ручаї, повз села й високі собори, повз похмурі багнища, що над ними то гуляють, то тихнуть вітри, — вперед, ревучи, хропучи, скрипучи, не лишаючи по собі нічого, крім пороку й пари. Чи не так же біжить безжальний молох — Смерть?

Розтинаючи вітер і світло, зливу й сонячний промінь, вперед, все вперед мчить гримотить він, стрімкий та сильний, мчить твердо та впевнено, і, проминувши високі насипи й грубезні мости, мигне, наче смужка тіні в палець завширшки, і тут же зникає з очей. Далі, все далі, вперед, завжди вперед! Миготять котеджі, хатини, кам'яниці, фільварки, ферми, хутори, люди; миготять старі, збиті стежки та дороги, що, лишившись позаду, здаються дрібними, незначними й нікому не потрібними, — та так воно й є, бо все те — лиш миготливі миті на шляху нестримного страховища — Смерті!

Все далі він мчить, хропучи, скрипучи, ревучи, і знову вгризається в землю, свердлить її так енергійно й настирливо, що в цьому шалі й мороці здається, ніби мчить він у зворотному напрямку, і тільки цятка світла на мокрій стіні посвідчить, що то не він, а стіна втікає назад шаленим потоком. Ось він знову вихоплюється на денне світло і протиноює його, і переможно, радісно кричить, і реве, і хропе, і летить стрімголов, обдаючи все довкола своїм чорним подихом; часом спиниться на хвилину перед купкою людських облич, що їх за хвилину вже й нема, або перед водотягом, жадібно присмоктавшись до помпи, і ще та помпа точить на землю останні краплі, а він уже реве, хропе та скрипить десь дуже, дуже далеко на багрянному обрії.

Голосніш і голосніш кричить, лементує він, добігаючи кінця свого шляху, і шлях його, як і шлях Смерті, вкривається дедалі грубшим шаром попелу. Все навкруги чорнішає. З'являються калюжі брудної води, багністі завулки, ген унизу манячать злиденні халупи. Поруч видніються обдерті стіни, перекошені будинки, — крізь проріхи в дахах та повибивані шибки проглядають незугарні кімнатки, де причаїлись нестатки та хвороби, прибравши найнезугарніших форм, а далі все зливається в одну похмуру масу — дим, фронти будинків, що тиснуться один до одного, криві димарі на них, криво покладена цегла, абияк скріплена розчином, наче символ повикривлюваних душ і тіл... Але містерові Домбі, котрий визирав у вікно вагона, не приходить на думку, що чудовисько, яке привезло його сюди, не сплодило усього цього, не привело на світ —

тільки вивело на світло денне. Це — закономірний кінець подорожі, а може, й кінець усього — така тут журба та руїна.

Все ще під владою своїх думок, він бачив перед собою тільки оте єдине бездушне чудовисько. Всі предмети довкола дивилися на нього похмурим, холодним, мертвотним поглядом, і він їм відповідав тим же. Все нагадувало йому про його нещастя. Скрізь панувало відчуття безжального тріумфу, і це боляче ранило його горду, ревниву душу, а надто дратувало його те, що й інші разом із ним люблять і згадують його покійного сина.

Одне обличчя дуже часто ввижалося йому під час подорожі, — обличчя, в яке він дивився минулої ночі; очі, які дивилися на нього й читали в його душі, дарма що були в сльозах і сховалися потім за тремтячими долонями. Йому й досі ввижався той вираз боязкого благання. Обличчя дивилось на нього без докору, але був у нім якийсь сумнів, якась півнадія-півзневіра, котра в нього на очах переросла в остаточну певність того, що він — чужа людина; і це було гірше, ніж докір. Йому ніяково було згадувати це обличчя, що належало Флоренс.

Може, тому що його гризло сумління? Ні. Тому що почуття, ним викликане, — а це почуття вже віддавна невиразно млоїло його душу, — постало тепер цілком виразно, озвалось на повний голос і непокоїло його дедалі більше, загрожуючи його душевній рівновазі. Тому що це обличчя було скрізь, повне приреченої безнадії, що, здавалось, обсотувала його самого, наче повітря. Тому що воно лише відточило стрілу того жорстокого, безжального ворога, про которого він думав так невідступно, і вклало йому у руки двосічний меч. Тому що сам він, опинившись тут, на новому для нього місці, де все йому бачилось у чорному світлі його власного настрою, — як руїна, занепад, і жодних обнадійливих перспектив, жодної зміни на краще, — сам він, у глибині душі, чудово усвідомлював: в тім, що його болить, життя винне нітрохи не більше, ніж смерть. Одна дитина померла, друга залишилась. Чому пішов той, на кого він покладав усі свої надії, а не вона?

Тільки такі думки викликав у нього той лагідний, спокійний, милий образ, що стояв йому перед очима. Вона від самого початку була йому нелюба, а тепер його жаль ще більше загострився. Якби він мав лише сина, і його спіткав би той самий удар долі — це тяжко було б пережити. Але тепер це далеко тяжче, бо удар той міг упасти на Флоренс (втрата якої, гадав він, не завдала б йому гострого болю) — і не впав. Те повне любові, безневинне обличчя, що поставало в його уяві, анітрохи не зм'якшувало його серця. Він одштовхував янгола і впускав лихого духа, що гніздився йому в грудях. Її терпіння, її добрість, молоді літа, відданість, любов — все те було не більш, як порошинки в попелі, що стелився у нього під ногами. Образ її не тільки не розвіював, а навіть згущав дооколишній морок. Не раз під час подорожі, та й тепер, при кінці її, коли він стояв замислений і креслив ціпком фігури у поросі, ставив він собі запитання: як позбутися цього надокучливого образу, чим заступити його?

Майор, що цілу дорогу сопів був і хріп, наче другий паротяг, та раз по раз відривався від газети, щоб підморгнути у вікно, мовби за ним разом з паровозним

димом летіли цілі полчища розбитих у пух міс Токс та втікали ген у поля, шукаючи хоч якогось прихистку, привів свого друга до пам'яті, сповістивши, що поштові коні запряжені і карета готова.

— Домбі, — сказав майор, торкаючи його своїм ціпком, — киньте думати. Це погана звичка. Старий Джо не був би такий крутий, якби піддавався їй. Ви — надто великий чоловік, Домбі, аби думати. У вас зависоке становище для цього.

Оскільки майор навіть у цих своїх дружніх докорах не забув про честь та гідність містера Домбі і виказав неабияке розуміння того, наскільки це речі важливі, то містер Домбі більше ніж будь-коли був схильний прислухатися до думки такого розумного та розсудливого джентльмена. Отож поки вони їхали клусом по битій дорозі, містер Домбі старанно слухав майорові баяндраси, а майор, виявивши, що й хода коня, і дорога сприяють його ораторським здібностям куди більше, ніж допіру покинутий ними спосіб пересування, з усіх сил заходився його розважати.

Потік цього доброго та балакучого гумору лився майже безперервно — спиняли його тільки вже знайомі нам апоплектичні симптоми, споживання страв і, час од часу, завзяті напади на тубільця, що мав круглі сережки у своїх брунатних вухах та європейський костюм, що сидів на ньому цілком не по-європейському, — і кравець тут анітрохи не завинив, — бо був короткий там, де мав бути довгим, довгий там, де мав бути коротким, вузький — де мав бути широким, і широкий — де мав бути вузьким, і виглядав ще краще, коли тубілець при кожному майоровому нападі зіщулювався в ньому, наче висохлий горіх чи змерзла мавпа, — отож потік доброго, балакучого майорового гумору не вщухав цілий день, так що під вечір, коли їхня карета вже під'їжджала геть зарослим зеленню шляхом до Лімінгтона, голос майорів від усього того балакання, їдження, пирхання та задушного кашлю добувався, здавалось, чи то з рундука на задку екіпажа, чи то зі стогу сіна неподалік. Нічим не краще було і в Королівському готелі, де на них чекали замовлені номери та обід і де майор їдою та балаканиною так натомив свої голосові зв'язки, що, лягаючи спати, позбувся голосу зовсім, міг лише кашляти й порозумівався з темношкірим слугою, лише роззявляючи та стуляючи рота.

Прокинувся він, однак, як прокидається повний сил велетень, і по-велетенському щедро підкріпив ці сили сніданком. Тоді ж, за сніданком, вони уклали й порядок денний. Майор взяв на себе обов'язок дбати про їжу та напої. Щодня вони мали вкупі снідати, а щовечора — вкупі обідати. Цей перший день їхнього перебування в Лімінгтоні містер Домбі волів перебути сам — посидіти в себе в кімнаті, погуляти в околицях; але назавтра він охоче прогуляється разом із майором по місту і відвідає павільйон мінеральних вод. Отож вони розлучилися до обіду. Містер Домбі пішов до себе й поринув у свої благодотвірні думи, а майор у супроводі тубільця, що ніс за ним розкладний стілець, пальто й парасольку, рушив у похід по громадських місцях. Скрізь він переглядав списки приїжджих, розкланювався з літніми дамами, що були від нього в захваті, скрізь представлявся як Джей Б. із надміру крутою вдачею, і вихваляв свого грошовитого друга Домбі. Ніхто, в світі не вмів так твердо постояти за свого друга, як

майор, коли, вихваляючи його, виставлявся сам.

Просто дивно, скільки нового міг майор розповісти за обідом, давши тим самим нагоду містерові Домбі високо оцінити його товариськість. На час сніданку наступного дня він знав уже всі новини з останніх газет і зазначив, що з деяких піднятих там питань має власну думку, і нею на днях зацікавилися певні особи такого високого рівня, що про них можна говорити лише натяками. Містер Домбі, що досі стільки часу замикався в собі, рідко переступав те зачароване коло, в межах якого відбувалися операції торговельного дому "Домбі й Син", подумав, що це все-таки краще, ніж його відлюдне життя, і, замість знов усамітнитись, як планував був раніше, взяв майора під руку та й пішов із ним у мандри.

Розділ двадцять перший

НОВІ ОБЛИЧЧЯ

Синіший і банькатіший, ніж звичайно, попірхуючи наче кінь, не так із конечної потреби, як тому, що проривалася пиха, — майор, під руку з містером Домбі, ішов сонячним боком вулиці, велично розкарячуючи ноги. Щоки його надималися поверх тугого комірця, а велика голова похитувалась, немов він дорікав сам собі за те, що є такою показною особою. Не встигли вони пройти кілька ярдів, як майор зустрів знайомого; ще через кілька ярдів він знову зустрів знайомого, та лише помахав обом, не зупиняючись, і повів містера Домбі далі, показуючи дорогою різні місця й ожвавляючи прогулянку спогадами про зв'язані з цими місцями скандальні пригоди.

Отак, вдоволені один одним, містер Домбі й майор крокували собі під руку, коли побачили, що назустріч їм котиться крісло на колесах, в кріслі сидить дама і, недбало повертаючи щось схоже на стерно, керує екіпажем, а ззаду його підштовхує якась незрима сила. Дама була не молоденька, але її квітнуче, як рожа, обличчя, її вбрання та постава були цілком дівочі. Поруч із кріслом виступала багато молодша жінка — дуже вродлива, дуже гордовита та владна. Жінка тримала над собою легеньку парасольку і мала такий змучено-втомлений вигляд, наче несла бозна-який тягар і от-от його впустить. Ішла вона, гордо підвівши голову й опустивши очі, ніби в цілому світі, окрім дзеркала, не було нічого, гідного її погляду: адже земля й небо її не цікавили.

— Це хто в біса такий, сер? — скрикнув майор, зупинившись перед цим невеличким гуртом.

— Едіт, люба, та це ж майор Бегсток! — протяжно мовила дама в кріслі.

Та не встигла вона відкрити рот, як майор, покинувши містера Домбі, стрілою майнув до крісла, схопив руку леді й притиснув до губ, по чому з не меншою галантністю притулив до серця обидві свої рукавички й низенько вклонився другій дамі. Тепер, коли крісло спинилося, зримою стала і сила, яка штовхала його ззаду, вигулькнувши в постаті пажу. Зусилля, яких вимагала його робота, додали, здавалось, йому зросту за рахунок огрядності та здоров'я, бо, випроставшись, він виявився довгим, худорлявим і блідим, а зім'ятий капелюх надавав йому ще жалюгіднішого вигляду. Юнак-бо штовхав крісло головою, як то подеколи роблять слони в країнах Сходу.

— Віднині Джо Бегсток, — сказав майор, звертаючись до обох дам, — довічно буде

щасливий.

— Ах ви, облудне створіння! — мляво відповіла старша леді. — Звідки це ви вискочили? Я вас терпіти не можу.

— Щоб заслужити ваше терпіння, дозвольте, старий Джо представить вам свого друга, мадам, — притьмом проказав майор. — Містер Домбі — місіс Ск'ютон. — Леді в кріслі ласкаво кивнула. — Містер Домбі — місіс Гренджер. — Леді з парасолькою навряд чи й помітила, що містер Домбі скинув капелюха й низько вклонився. — Я в захваті від такої щасливої нагоди, — мовив майор.

Схоже на те, що майор говорив правду, бо якнайнахабнішим чином почав підморгувати всім трьом.

— Місіс Ск'ютон, Домбі, розбиває серце старого Джо, — повідомив майор.

Містер Домбі дав на розум, що анітрохи не дивується цьому.

— Годі вже вам, зрадливий демоне! — сказала леді в кріслі. — І як давно ви тут, лихий чоловіче?

— Один день, — відповів майор.

— Як же ви можете прожити тут цілий день, ба навіть одну хвилину, — сказала леді, непомітно підправляючи віялом свої фальшиві кучері та брови й показуючи штучні зуби в тон фальшивому кольору її лиця, — в цьому саду... як його...

— Певне, Едемському, мамо, — зневажливо підказала молодша дама.

— Ніяк не запам'ятаю, любя Едіт, такі жахливі ці назви, — мовила старша. — Як ви можете жити тут і не відчувати, як усю вашу душу, всю вашу істоту проймає природа, — місіс Ск'ютон махнула запаморочливо напахченою хусточкою, — своїм чистим подихом! Ах, ви!

Розбіжність між молодим завзяттям слів місіс Ск'ютон та безнадійною млявістю рухів упала в очі не менше, ніж розбіжність між її віком (десь близько сімдесяти років) та її костюмом, пошитим на двадцятисемилітню жінку. В тій позі, в якій вона незмінно сиділа в своєму кріслі, років п'ятдесят тому змалював її на подушках відкритої коляски один модний тоді живописець, назвавши цю картину "Клеопатра", оскільки тогочасні критики виявили надзвичайну схожість між нею і славетною царицею на борту її галери. Місіс Ск'ютон тоді була красунею, і поклонники на її честь били нараз по десятку келихів.

Ні краси, ні коляски в неї тепер не було, дле поза лишилася, і саме задля неї місіс Ск'ютон завела собі крісло й пажа. Тільки вона, а не щось інше й заважала старій леді ходити пішки.

— Містер Домбі, сподіваюся, залюблений у природу? — поцікавилась місіс Ск'ютон, поправляючи діамантову брошку на грудях. До речі сказати, жила вона переважно коштом репутації, яку їй робили її діаманти та родинні зв'язки.

— Мій друг Домбі, мадам, — відповів майор, — в душі, може, й любить природу, але для людини, що посідає таке визначне становище в найбільшому місті світу...

— Всі добре знають, яка впливова людина містер Домбі, — перебила місіс Ск'ютон.

Схиливши голову в знак подяки за комплімент, містер Домбі перехопив погляд

молодої леді.

— Ви живете тут, мадам? — звернувся до неї містер Домбі.

— Ні, ми їздимо з місця на місце. Гаррогейт, Скарборо, Девоншир. Просто їздимо, відпочиваємо то тут, то там. Мама любить переміни.

— А Едіт, звичайно, не любить, — насмішкувато вкинула місіс Ск'ютон.

— Я не бачу між ними ніякої різниці, — байдуже прозвучало у відповідь.

— Все це наклепи на мене. Є, власне, лиш одна переміна, містере Домбі, — зауважила, кокетливо зітхнувши, місіс Ск'ютон, — якої я завжди прагнула, та, боюся, ніколи не матиму. Люди цього не дадуть. Самотність і роздуми — ось що було б для мене тим... як його...

— Якщо ви хочете сказати "раєм", мамо, то так і кажіть, щоб вас могли зрозуміти, — озвалася молодша леді.

— Едіт, голубонько, ти ж знаєш, що в отих осоружних назвах я цілком залежу від тебе, — відповіла місіс Ск'ютон. — Запевняю вас, містере Домбі, природа призначила мене на аркадську пастушку. А доля кинула між люди. Корови — ось моя пристрасть. Я завжди мріяла жити самотою десь на швейцарській фермі, жити виключно серед корів і... китайської порцеляни.

На це химерне зіставлення різних речей, що одразу приводило на гадку славнозвісного слона, який заблукав до посудної крамниці, містер Домбі відреагував цілком — серйозно і висловив думку, що природа, безперечно вельми поважна інституція.

— Чого мені завжди бракувало, це серця, — тягла далі місіс Ск'ютон, пощипуючи свою зморшкувату шию. То була достеменна правда, хоч леді вклала в цю фразу зовсім інший зміст. — Завжди бракувало щирості, довір'я, невимушеності, душевної свободи. Адже всі ми страх, які штучні.

Так воно й було.

— Одне слово, мені завжди бракувало природи, — підсумувала місіс Ск'ютон. — Яка розкіш, якби скрізь була природа!

— Природа вимагає, щоб ми рушали, якщо ви готові, мамо, — сказала молодша леді, закопилівши свою гарненьку губку. По цім натяку недокрівний паж, що мовчки оглядав товариство по той бік крісла, раптом зник за ним, немов у землю запав.

— Зажди, Візерсе! — мовила місіс Ск'ютон, бо крісло вже рушило з місця, — мовила з тою ж млявою гідністю, з якою в старі часи звикла звертатись до свого фурмана, що носив перуку, шовкові панчохи й букетик у петельці. — Де ви спинилися, огидне чудовисько?

Майор спинився в Королівському готелі разом зі своїм другом Домбі.

— Можете завітати до нас першого-ліпшого вечора, коли хочете, — прошамкала місіс Ск'ютон. — Якщо містер Домбі вшанує нас, будемо дуже раді. Рушай, Візерсе!

Майор знову притис свої сині губи до пальців, що вишукано, як у Клеопатри, лежали на бильцях крісла, а містер Домбі вклонився. Старша леді обдарувала обох надзвичайно люб'язною посмішкою й дівочим помахом руки, а молодша ледь-ледь

нахилила голову — не більше, ніж приписував звичайний етикет.

Ця картина — мати зі зморщеним, вкритим різнобарвними плямами обличчям (висвітлене сонцем, воно справляло таке нужденне й прикре враження, що краще б воно було зовсім безбарвне) і гордовита красуня дочка, струнка та граційна в поставі, — так яскраво стояла у них перед очима, що нараз і майорові, і містерові Домбі мимоволі закортіло глянути дамам услід, й обидва озирнулися одночасно. Паж, немов упавши на власну тінь, пер крісло під гору повільно, мов таран; над ним, точнісінько там, де й раніше, погойдувався Клеопатрин капелюшок, а красуня, ліниво міряючи крок трохи попереду, всією хвоею елегантною постаттю — від голови і до ніг — виказувала ту ж цілковиту байдужість до всього і всіх на світі.

— Знаєте що, сер? — сказав майор, коли вони рушили далі. — Якби Джо Бегсток був трохи молодший, він обрав би на місіс Бегсток тільки цю жінку. Хай йому біс, сер, це — розкішна жінка!

— Ви про дочку говорите? — спитав містер Домбі.

— Та чи Джой Б. колода, Домбі, щоб говорити таке про матір? — і собі спитав майор.

— Ви ж залицялися до матері, — зауважив містер Домбі.

— Бознаколишне полум'я, сер, — гикнув майор Бегсток. — Збіса давнє. Я просто підлещую їй.

— По-моєму, це вельми добропристойна дама, — сказав містер Домбі.

— Добропристойна, сер! — спинився майор, уп'явши очі в свого супутника. — Вельмишановна місіс Ск'ютон — сестра покійного лорда Фінікса й тітка теперішнього! Родина не заможня, по суті, бідна; сама вона живе з невеличкої ренти. Але, коли йдеться про рід, сер! — Майор красномовно змахнув ціпком і в розпачі знову пустився з місця, неспроможний висловити, до чого воно йдеться.

— Ви, як я чув, називали дочку місіс Гренджер? — по короткій мовчанці сказав містер Домбі.

— Едіт Ск'ютон, сер, — відповів майор, знову спинившись і виписавши ціпком на землі якусь закарлючку, що мала образно представити цю даму, — Едіт Ск'ютон, сер, у вісімнадцять літ побралася з Гренджером з нашого полку, — його майор представив іншою закарлючкою. — Гренджер, сер, — сказав майор, тицяючи палицею у другий з символічних портретів, — був у нас полковником: збіса вродливий хлопець і мав тоді сорок один рік, сер. Він помер за рік по одруженні, сер. — Майор кілька разів обвів юбраз покійного Гренджера і, завдавши ціпка на плече, пішов далі.

— А як давно це було? — спитав містер Домбі, роблячи нову зупинку.

— Едіт Гренджер, сер, — майор примружив одне око, схилив голову набік, переклав ціпок у ліву руку, а правою поправив собі жабо, — Едіт Гренджер зараз нема ще й тридцяти. Під усі чорти, сер! — вигукнув майор, знову примостивши ціпка на плече і рушивши з місця — Це незрівнянна жінка!

— А діти в них були? — поцікавився містер Домбі.

— Так, сер, — одповів майор. — Був хлопчик.

Містер Домбі опусти́в очі долу, і по обличчю його майнула тінь.

— Утопився, — закінчив майор, — коли йому було чотири чи п'ять років.

— Правда? — містер Домбі підняв голову.

— Так, утопився. Човен, куди його з дурного розуму посадовила нянька, перекинувся, — пояснив майор. — Ось така історія. Едіт Гренджер ще й досі Едіт Гренджер, але якби старий Джой Б. був трохи молодший і трохи заможніший, сер, то цей невмирущий зразок краси називався би місіс Бегсток.

Майор розправив плечі, надув щоки і зайшовся могутнішим, ніж звичайно, сміхом переогодованого Мефістофеля.

— За умови, що леді не заперечувала б проти цього? — холодно зауважив містер Домбі.

— Хай йому біс, сер, — відказав майор. — Рід Бегстоків не звик до таких перепон. Хоч, правду сказавши, Едіт Гренджер могла одружитися вже разів двадцять, якби не гонор, сер, — гонор!

По містерові Домбі не було видно, що він вважає це вадою.

— Зрештою, це дуже добра прикмета, — сказав майор. — їй-богу, неабияка прикмета! Домбі! Ви й самі гоноровитий чоловік і ваш друг, старий Джо, шанує вас за це, сер.

Віддавши хвалу вдачі свого спільника, до чого його вочевидь спонукали обставини й сам хід їхньої розмови, майор змінив тему й перейшов до оповідань про розкішних і чарівних жінок, що нестямно його кохали.

Через день містер Домбі й майор зустрілися з вельмишановною місіс Ск'ютон та її дочкою в павільйоні мінеральних вод; ще через день здибалися з ними майже на тому-таки місці, що й першого разу. Після кількох таких зустрічей звичайна ввічливість вимагала, щоб майор, як добрий знайомий, склав дамам вечірній візит. До цього містер Домбі аж ніяк не збирався когось відвідувати, але, коли майор сповістив про свій намір, сказав, що з утіхою стане йому товаришем. Тоді майор ще до обіду одрядив тубільця переказати дамам вітання від нього і від містера Домбі й повідомити, що коли леді будуть удома самі, вони матимуть за честь відвідати їх того ж таки вечора. У відповідь на це послання тубілець приніс дуже маленьку, але вельми напахчену записочку, адресовану вельмишановною місіс Ск'ютон майорові Бегстоку, де стояло таке: "Ви осоружний ведмідь, і мені зовсім не хочеться дарувати вам прощення, але якщо будете чемним (останнє підкреслено), то приходьте. Вітання (Едіт приєднується) містерові Домбі".

Вельмишановна місіс Ск'ютон і дочка її, місіс Гренджер, посідали в Лімінгтоні доволі пристойне й доволі дороге помешкання, проте досить обмежене щодо простору і вигод, так що, коли вельмишановна місіс Ск'ютон лежала в ліжку, то ноги її впиралися у вікно, а голова в камін, а покоївці вельмишановної місіс Ск'ютон був відведений за вітальнею прикомірок таких малих розмірів, що, аби не показувати все, що в ньому було, бідолашна мусила заслизати в двері і вислизати з них зграбно, як змія. Недокрілий паж Візерс спав на горищі сусідньої молочарні, а крісло на колесах, що

правило за камінь цьому юному Сізіфові, перебувало ніч під повіткою. Ранком на ньому знаходили свіжі яйця, бо хазяйські кури, які ночували на поламанім візку під тою ж таки повіткою, очевидно вважали, що крісло тут росте і є якимсь незвичайним деревом.

Містер Домбі з майором застали місіс Ск'ютон серед подушок уліозі Клеопатри, в легкому, як повітря, убранні, — тільки, звичайно, їй було далеко до Шекспірової Клеопатри, якої літа не старять. Ще на сходах вони почули звуки арфи, але як тільки доповіли про їхній прихід, музика увірвалася, а біля інструмента стояла Едіт — ще вродливіша, ще зарозуміліша, ніж завжди. Дивна була краса цієї жінки, — здавалось, вона буяла сама по собі — не лише без її допомоги, а навіть наперекір її бажанню. Едіт знала, що вона вродлива, — інакше й бути не могло, — але трималася так, наче гордувала і власною красою.

Чи вона вважала пустими ті чари, які могли породити тільки даліше, для неї безвартісне, захоплення, чи сподівалася, нехтуючи ними, додати їм ваги у залицяльників, — ті, хто цінував їх над усе, рідко над цим замислювались...

— Сподіваюся, місіс Гренджер, — сказав, підходячи до неї, містер Домбі, — ви не через нас перестали грати?

— Через вас? О, ні!

— Чому ж тоді ти не граєш, любя Едіт? — спитала Клеопатра.

— Бо так мені захотілося: почала і перестала.

Цілковита байдужість, з якою це було сказано, — байдужість, що походила не від лінощів або нечулості, бо це була підкреслена гордовита байдужість, — стала ще виразніша, коли Едіт недбало провела пальцями по струнах і відійшла від інструмента.

— Чи знаєте, містере Домбі, — граючись віялом, меланхолійно мовила мати, — що ми з моєю любовою Едіт інколи майже зовсім розбігаємось у...

— Чи так уже й зовсім, мамо?

— О, ні, ні; не абсолютно, моя голубонько. Боже борони, — я б цього не пережила! — відповіла мати і виказала намір поплескати дочку віялом по щоці, але Едіт ухилилась. — ...у поглядах на оті холодні умовності, що їх додержують навіть у дрібницях? І чому ми не можемо бути природніші? Боже милий, маючи в душі стільки прекрасних поривань, стільки почуття і трепету, чому ми такі неприродні?

Містер Домбі зауважив, що все це свята правда, свята правда.

— Я думаю, ми могли би бути природніші, якби спробували, — висловила гадку місіс Ск'ютон.

Містер Домбі визнав це за можливе.

— Дідька лисого, мем! — вигукнув майор. — Це нам не вдасться. Доки світ не заселять такі, як Дж. Б. — круті вдачею, простацькі старі Джо, мем, такі собі вуджені оселедці з добірною ікрою, сер, — доти нам це не вдасться. Нічого не вийде, мадам.

— Мовчіть ви, бридкий невіро! — сказала місіс Ск'ютон.

— Клеопатра наказує, Антоній Бегсток скоряється, — відповів майор, цілуючи їй руку.

— Ніякої чулості в цього чоловіка, — мовила місіс Ск'ютон, безсердечно відпихуючи

майора віялом. — Ані дрібки співчуття! А чим ми живемо, як не співчуттям? Хіба є щось прекрасніше? Без цього сонячного променя, на нашій холоднющій землі, чи могли б ми жити? — Місіс Ск'ютон поправила мережане жабо на грудях й замилювалася на свою кощаву, оголену по лікоть руку. — Одне слово, зашкарублий ви чоловіче, — глянула вона на майора крізь віяло, — я хочу, щоб у моєму світі панувало тільки серце. А Віра — це щось настільки прекрасне, що я не дозволю вам розбити її. Чуете?

Майор одповів, що Клеопатра надто вибаглива, вимагаючи, щоб світ став єдиним серцем, і водночас завойовуючи всі серця на світі, а Клеопатра була змушена нагадати йому, що вона не терпить лестощів і що відішле його додому, коли майор наважиться ще раз озватися в такому ж дусі.

Візерс недокрівний тим часом розносив чай, і містер Домбі знову звернувся до Едіт.

— Товариство тут, здається, невелике? — сказав він своїм урочим, джентльменським тоном.

— Здається. Ми ні з ким не бачимось.

— Річ у тім, — озвашіся зі свого ложа місіс Ск'ютон, — що зараз тут нема таких, з якими можна було б знатися.

— У них замало серця, — всміхнулася Едіт. То, власне, була тінь усмішки, таким тьмяним був її блиск.

— Моя люба Едіт, як бачите, глузує з мене, — труснула головою мати. (Часом ця голова трусилася сама по собі, демонструючи не так діаманти, як старечий параліч.) — У, злюка!

— Ви бували тут, коли не помиляюся, і давніше? — знов-таки звернувся містер Домбі до Едіт.

— О, багато разів! Де ми тільки не бували!

— Чудова місцевість!

— Можливо. Принаймні всі так кажуть.

— Твій кузен Фінікс захоплений нею, Едіт, — докинула мати зі свого ложа.

Дочка злегка відвернула свою зграбну голівку й ледь-ледь звела брови, немов показувала, що думка кузена Фінікса її найменше в світі цікавить, а тоді знову глянула на містера Домбі.

— Може, в мене надто вибагливий смак, — сказала вона, — але тутешні околиці вже мені надокучили.

— Цілком може бути, мадам, якщо всі ці чудові малюнки — ваші, — погодився містер Домбі, кинувши оком на силу пейзажів, понавішуваних на стінах, і впізнаючи серед них кілька місцевих краєвидів.

Едіт не відповіла нічого — просто сиділа, променіючи дивною, погордливою красою.

— Я не помиляюсь? Це ваші малюнки?

— Так.

— Ви ще й граєте, як я вже знаю.

— Так.

— І співаєте?

— Так.

Вона відповідала немов вагаючись, якимось відчужено — ця сама відчуженість була притаманна і їй вроді. А між тим вона не почувала ніяковості й цілком володіла собою. І не ухилялася від розмови, бо спрямовувала до майора не тільки своє обличчя, а — як могла — й увагу, — навіть коли він мовчав.

— Все ж у вас є чимало засобів проти нудьги, — зауважив містер Домбі.

— Якби ж вони діяли, — відповіла Едіт. — Ви вже їх усі знаєте, а інших у мене нема.

— Чи можу я сподіватися, що ви їх продемонструєте? — урочисто-галантно мовив містер Домбі, кладучи на стіл малюнок, що його тримав у руках, і вказуючи на арфу.

— О, будь ласка. Якщо ви хочете.

Едіт підвелася і вийшла з кімнати. Минаючи ложе матері, вона кинула на неї швидкий, але царствений погляд, що (коли б його хто підгледів) містив силу різних почувань, та найбільше було в нім похмурої усмішки, а найменше — самої усмішки.

Майор, якому було вже даровано прощення, підсунув до Клеопатри столик на коліщатах і сів грати з нею в пікет. Містер Домбі, не знайомий з цією грою, теж присів поруч з пізнавальною метою, чекаючи повернення Едіт.

— Ми, здається, послухаємо музики, містер Домбі? — сказала Клеопатра.

— Місіс Гренджер ласкаво обіцяла зробити нам цю приємність, — одповів містер Домбі.

— А, дуже добре. Ну що, б'єте, майоре?

— Ні, мадам, — заспокоював її майор. — Не можу!

— Ви — варвар, — сказала леді. — Зіпсували мені гру. Ви любите музику, містер Домбі?

— Дуже, — була відповідь.

— Так. Це дуже добре, — сказала Клеопатра, роздивляючись свої карти. — В ній стільки серця... невиразні спогади про минулий стан душі... і всяке таке... як це прекрасно! Знаєте, — Клеопатра перекинула трефового вальта, що потрапив їй у карти догори ногами, — єдине, що могло б спокусити мене покласти край життю, то це цікавість — бажання довідатись, що це таке і що воно значить. Справді, довкола так багато спокусливих таємниць, що сховані від нас... Ходіть же, майоре!

Майор пішов, і містер Домбі, що мав би дивитися з пізнавальною метою, дуже скоро геть-чисто заплутався б у їхніх ходах, та тільки він анітрохи не стежив за грою, а просто сидів і гадав, коли ж повернеться Едіт.

Нарешті вона повернулася і сіла до арфи, а містер Домбі підвівся і став поруч з нею, прислухаючись. Він не дуже розумівся на музиці, не знав п'єси, яку вона грала, але дивився на її схилену постать і, можливо, серед цих звуків чув якусь свою, тихеньку мелодію, що приборкувала чудовисько з залізним серцем і робила його менш невблаганним.

Клеопатра уважно грала в пікет, але її гостре й блискуче, мов у птаха, око

спинялось не тільки на картах, а, прошиваючи кімнату наскрізь, блимало на виконавицю, на слухача, на арфу, — на все довкола.

Закінчивши п'єсу, гордовита красуня підвелася, з тим же виглядом, що й раніше, вислухала компліменти містера Домбі, тут же попростувала до рояля й почала співати.

Ох, Едіт Гренджер, — яку хочете пісню, тільки не цю! Едіт Гренджер, ви надзвичайно вродливі, граєте ви досконало, голос у вас глибокий і проникливий, але тільки не цю пісню, яку нелюба йому дочка співала його покійному синові!

Леле, він не впізнав її! А якби й упізнав — яка з доччиних співанок спромоглася б зворушити цього твердого чоловіка? Спи, самотня Флоренс, спи! І сни твої будуть спокійні, дарма що навкруг потемніло й збираються хмари, от-от має впасти град!

Розділ двадцять другий

ТРОХИ ПРО ТЕ, ЯК УПРАВЛЯЄ МІСТЕР ТУРБОТ-УПРАВИТЕЛЬ

Містер Турбот-управитель сидів за своїм столом спокійний і лагідний, як завжди, читаючи листи, що їх тільки він і мав право розпечатувати, ставлячи на звороті належні резолюції й помітки та розкладаючи їх по купках, щоб передати згодом у той чи інший відділ торговельного дому. Пошти цього ранку принесли багато, і роботи в містера Турбота — сила.

Загалом беручи, чоловік за такою роботою, — коли він то застигне над жмутом паперів у руці, то розкладає їх по порціях, то візьме новий жмут паперів і знову вивчає їх, стягнувши брови і випнувши дудкою рот, — весь час розкладає, тасує і знов застигає в задумі, — такий чоловік мимоволі, за примхою уяви, нагадує нам грача в карти. А містер Турбот-управитель скидався на нього не тільки рухами, а й обличчям. Це було обличчя людини, що дуже обачно веде гру, уміло використовує її сильні та слабкі позиції, подумки занотовує кожну карту, що лягає на сукно, і точно знає, де з них яка опинилася. Така людина вгадає всі карти, що на руках у партнерів, але ніколи не викаже того, що має сама.

Листи були писані різними мовами, але містер Турбот читав їх усі. Якби в торговельному домі знайшлося щось, чого б він не зміг прочитати, то це була б карта, якої бракувало в колоді. Майже з першого погляду він знав уже зміст листа, комбінував їх один з одним, як і справи, з ними пов'язані, і підкидав до тієї чи іншої купки, як людина, що знає всі карти з сорочок і заздалегідь обмірковує можливі їх комбінації.

І хоча серед інстинктів, властивих і дикий, і хатнім котам, нахил до гри в карти не числиться, містер Турбот-управитель був, безперечно, з голови до п'ят представником котячої породи, що ніжився під теплим промінням літнього сонця в центрі нерівно окресленого світляного кола, творячи подобу сонячного годинника. З волоссям та бакенбардами, що завжди були непевного кольору, а зараз, на сонці, взагалі його втратили й нагадували шерсть попелястого кота, з довгими, старанно підстриженими й підточеними нігтями, із вродженою відразою до бруду, через яку він раз у раз перепиняв читання, вистежуючи, коли на його білошкіру, ніжну руку чи на лискучу тканину сорочки сяде порошина, щоб тут-таки її струснути, зі своїми скрадливими, м'якими рухами, гострими зубами, сторожкими очима, медовим язиком, жорстоким

серцем, охайний та чепурний, містер Турбот-управитель вперто й терпляче сидів за столом, наче кіт, що стереже мишу коло нори.

Нарешті з листами було покінчено — за винятком одного, який вимагав окремого вивчення. Замкнувши в шухляді кореспонденцію конфіденційного характеру, містер Турбот-управитель подзвонив.

— А ти тут чого? — такими словами зустрів він появу свого брата.

— Посильний кудись пішов, а перед ним тільки я, — почувлася тиха відповідь.

— Перед ним тільки ти? — пробурмотів управитель. — Ага! Велика честь для мене! Он, забери!

Вказавши на стосики розпечатаних листів, він зневажливо відвернувся й заходився зривати печатку з конверта, якого тримав у руках.

— Вибач, що турбую тебе, Джеймсе, — промовив брат, збираючи докупі листи, — але...

— А, ти мав щось мені сказати. Я так і знав. Ну?

Містер Турбот-управитель не підвів очей від листа, не глянув на брата, — тільки чекав, так і не розкривши конверт.

— Ну? — невдоволено повторив він.

— Мене непокоїть Гарріет.

— Яка Гарріет? Що за Гарріет? Я не знаю ніякої Гарріет.

— Вона погано почувається і дуже змінилася за останній час.

— Вона вже давно змінилася, — відповів управитель. — Більше я не маю що сказати.

— Мені здається, що якби ти мене вислухав...

— Чому я повинен тебе слухати, брате Джоне? — Управитель саркастично підкреслив два останніх слова і скинув догори голову, але очей не підвів. — Гарріет Турбот вже давно зробила вибір між своїми двома братами. Може, вона й кається, та нічого не поробиш, мусить терпіти.

— Не перекручуй моїх слів. Я не кажу, що вона кається. З мого боку було б чорною невдячністю навіть подумати таке, — відмовив старший брат. — Але, повір, Джеймсе, її жертва болить мені так само, як і тобі.

— Як і мені? — вигукнув управитель. — Як і мені?

— Її вибір, як ти це називаєш, болить мені не менше, ніж він дратує тебе, — пояснив той.

— Дратує? — перепитав управитель, вищиривши в усміху зуби.

— Ну, неприємний тобі, Коли так тобі більше до вподоби. Ти ж знаєш, що я хочу сказати. Я зовсім не мав наміру тебе образити.

— Мене ображає кожен твій вчинок, — відповів брат, раптом зло глипнувши на нього, але зараз же всміхнувся ще ширше. — Віднеси, будь ласка, ці листи. Я зайнятий.

Ця ввічливість була далеко дошкульніша, ніж гнів, і Турбот-молодший рушив до дверей, та на порозі спинився й сказав, озирнувшись:

— Тоді коли Гарріет намарне благала, щоб ти, хай і справедливо обурений, все ж

дарував мені мою першу провину, коли вона пішла від тебе, Джеймсе, щоб розділити зі мною мою лиху долю, і в сліпій своїй любові посвятила себе твоєму пропащому безталанному братові, що опріч неї не мав нікого, вона була молода і вродлива. Мені здається, якби ти побачив її тепер — якби захотів зустрітися з нею, — вона викликала б у тебе і співчуття, і захоплення.

Управитель нахилив голову й показав зуби, ніби почув якусь побрехеньку і хотів сказати "Та невже?", але не сказав нічого.

— Ми колись думали з тобою — видамо її рано заміж, і буде вона собі жити весело та безтурботно, — вів далі Турбот-молодший. — О, коли б ти знав, як радо відкинула вона всі ці надії! Як радо ступила на цілях, який обрала сама, і ні разу не озирнулася назад! Якби ти знав це, Джеймсе, ти ніколи не сказав би, що тобі чуже її ім'я. Ніколи!

Управитель знов нахилив голову й показав зуби, немов говорив: "Надзвичайно цікаво! Ти просто дивиєш мене!", — але й тепер не вимовив ні слова.

— Можна ще сказати? — тихо спитав Джон Турбот.

— У тому ж дусі? — усміхнувся брат. — Ради бога.

Джон Турбот зітхнув і вже було переступав поріг, коли його затримав братів голос.

— Якщо вона так радо йде своїм шляхом, — мовив управитель, кинувши на стіл все ще не розкритого листа, і різко засунув руки в кишені, — то перекажи їй, що я не менш радо йду своїм. Якщо вона ні разу не оглядалася назад, то я, можеш переказати їй і це, озирався не раз, пригадуючи, як вона клопоталася за тебе. І ще скажи їй, що рішення моє, — тут він посміхнувся вкрай солодко, — і досі тверде, як мармур.

— Я нічого їй про тебе не кажу. Ми ніколи не говоримо про тебе. Лиш раз на рік, у день твого народження, Гарріет каже: "Згадаймо ім'я Джеймсове й побажаймо йому щастя" — і тільки й цього.

— То скажи тоді все це, будь ласка, собі самому, — відповів той. — Може, воно буде тобі наукою, щоб більш не торкатися цієї теми при розмові зі мною. Я не знаю ніякої Гарріет Турбот. Такої особи не існує. Може, у тебе є сестра, ну й радій з цього. У мене її немає.

Містер Турбот-управитель знову взяв зі столу листа і з глузливо-ввічливою посмішкою махнув ним у напрямку дверей. Розпечатуючи його, він провів брата похмурим поглядом, одхилився на спинку крісла й заходився уважно вивчати зміст листа.

То було послання від його визначного шефа — містера Домбі, писане в Лімінгтоні. Всі інші листи містер Турбот читав дуже швидко, але з цим він не квапився, зважуючи кожне слово і пробуваючи їх на кожен з зубів по черзі. Прочитавши листа раз, він перебіг його вдруге і вибрав звідти такі пасажі: "Я бачу, що ця зміна обстановки корисна для мене, і не можу сказати напевне, коли повернуся", "Я хотів би, щоб ви, Турботе, вибралися сюди й особисто розповіли мені, як ідуть справи", "Забув сказати вам про молодого Гея. Якщо він не поїхав на "Сині та Спадкоємцеві" або якщо "Син та Спадкоємець" ще в порту — затримайте його поки що в місті, і пошліть замість нього якогось іншого хлопця. Я ще не вирішив остаточно".

— Ото шкода, — сказав містер Турбот-управитель, розтягуючи рот, наче він був у нього з гуми. — Гей уже далеко.

Проте цей пасаж, вміщений у постскриптумі, не давав спокою ні його думкам, ні зубам.

— Здається, — промовив він, — мій дорогий друг капітан Катл тоді мені сказав, що вже наступного дня Гея беруть на буксир. Шкода, що він уже так далеко!

Містер Турбот згорнув листа і задумано вертів ним на всі боки — то клав його лігма на стіл, то ставив на ребро, уздовж і впоперек (те саме, мабуть, проробляв він подумки і з його змістом), — коли тут обережно постукав у двері містер Перч-посланець, навшпиньки, кланяючись на кожному кроці, ніби кланятись було для нього найвищою насолодою, підійшов до столу і виклав на нього якісь папери.

— Ви все ще зайняті, сер? — спитав містер Перч, мнучи руки й поштиво схиливши голову вбік, як людина, що не має права тримати її просто в присутності такої особи й ладна відсунути її якомога далі.

— А хто хоче мене бачити?

— Та, сер, — ніжним голосом промовив Перч, — власне ніхто. Містер Джілс, сер, майстер корабельних інструментів, зайшов, каже, у невеличкій справі якогось платежу, але я сказав йому, сер, що ви страшенно зайняті, — страшенно.

Містер Перч кашлянув у руку й стояв, чекаючи на дальші розпорядження.

— А ще хто?

— Та, сер... Я б нізащо не насмілюся, якби ви самі не згадали, хто ще... Той самий хлопець, сер, що приходив учора, а минулого тижня увесь час тут вештався, і схоже на те, сер, — Перч зробив паузу, аби зачинити двері, — що то велике ледащо, судячи по тому, як він пересвистується на подвір'ї з горобцями.

— Ви нібито казали, він шукає роботи, Перче? — відхилившись на спинку крісла й дивлячись на кур'єра, спитав управитель.

— Так, сер, — Перч знову кашлянув у руку, — він то говорив, що хотів би якоїсь посади і має думку, що на корабельні для нього щось би знайшлося, оскільки він уміє рибу вудити. Та тільки... — містер Перч на знак сумніву похитав головою.

— А що саме він каже, як приходить? — спитав містер Турбот.

— Отож-бо, сер, — містер Перч ще раз кашлянув у руку, — він завжди цим способом виявляв своє послухенство, коли інших не знаходив, — загалом одне і те ж, — що йому треба заробляти на прожиток і що він хотів би побачитися з кимось із джентльменів. Тільки ж бачте, сер, — додав Перч, стишуючи голос до шепоту, і, корячись нестримному потягу зберегти таємницю, повернувся до дверей, щоб притиснути їх кулаком і коліном, наче вони й так не були щільно зачинені, — навряд чи годиться, щоб отакий простак тинявся тут і плескав язиком, що його мати була за мамку для молодого хазяїна, і через те він має надію, що наша фірма його виручить. Напевне, сер, — зауважив містер Перч, — я ніколи не насмілюся б натякнути, — навіть, якби це було бажаним, — що місіс Перч теж могла б стати мамкою, хоч вона саме тоді годувала найпишніше з усіх дівчаток, на яких ми дозволили собі збільшити

нашу родину.

Містер Турбот виширив зуби як акула, але думки його, здавалося, були десь далеко.

— Може, — додав містер Перч, помовчавши й кашлянувши ще раз, — краще було сказати йому, щоб забирався звідси, бо інакше його запроторять до буцегарні. Хай би посидів там! Але сам я не зважуюсь це зробити, знаєте, сер, я з натури людина боязка, та ще й нерви, у зв'язку зі станом місіс Перч, геть розхиталися, — я це й присягою можу засвідчити.

— Покажіть мені того хлопця, Перче, — сказав містер Турбот. — Приведіть його сюди.

— Слухаю, сер. Вибачте, сер, — коло дверей містер Перч завагався, — але вигляд у нього дуже неприємний.

— То пусте. Якщо він тут, — приведіть. А містер Джілс хай трохи зажде. Я зараз прийму його.

Містер Перч уклонився, зачинив по собі двері так старанно, мовби з тижднів не збирався вертатись сюди, і подався шукати хлопця серед горобців на подвір'ї. Містер Турбот за той час зайняв свою улюблену позицію біля каміна, лицем до дверей, і, ощиривши в усміху лише верхній набір зубів, виглядав достоту як звір перед стрибком.

Посильний не забарився. За ним по коридору гупали чийсь важкі, мов дві скрині, чоботи. З нецеремонним: "Давай, давай!" — вельми незвичним, як на містера Перча, він запровадив у кабінет міцного хлопця років п'ятнадцяти, з круглим червоним обличчям, круглою головою, круглими чорними очима, округлими кінцівками і, на довершення загальної округлості, з круглим, геть безкрисим капелюхом у руках.

Один кивок містера Турбота, і Перч зараз же зник, залишивши гостя віч-на-віч з управителем. У ту ж мить, як вони залишилися самі, містер Турбот, не кажучи ні слова, схопив гостя за горло й трусив його, аж голова хлопцеві, здавалось, почала відриватись від тулуба.

Ошелешений, хлопець прикипів безтямними, широко відкритими очима до джентльмена з стількома білими зубами, що раптом кинувся його душити; тоді перебіг ними по стінах — немовби хотів цим останнім поглядом (у разі, якщо його й справді задушать) збагнути ту страшну таємницю, торкнувшись якої, він так жахливо покутує — і нарешті спромігся вимовити:

— Гей, сер! Та пустіть же мене!

— Пустити тебе! — скрикнув містер Турбот. — А я що, тебе тримаю? — Хоч у цьому сумнівів не було: тримав, і то цупко. — Ах ти, собако! — процідив крізь зуби містер Турбот. — Я тебе придушю!

Байлер заскімлив: як — придушить ой, ні! та що ж це він робить? чого б йому не вдушити когось такого, як сам, дорослого, а не його, Байлера? Однак уже те, що його тут зустріли в отакий незвичайний спосіб, настільки обеззброїло хлопця, що, коли голова, його перестала хитатись і він ще раз глянув в обличчя джентльмена — або, вірніше, в його зуби — і побачив звіриний оскал, бідний Байлер забув, що він парубок, і зайшовся плачем.

— Я вам нічого поганого не зробив, сер, — прохрипів Байлер, званий інколи Робом, інколи — Благородним Точильником і завжди — Тудлом.

— Ах, ти шмаркачу! — відповів містер Турбот, поволі відпускаючи його шию, й, одступивши на крок, зайняв свою улюблену позицію. — Як ти смів прийти сюди?

— Я не хотів, сер, — пхенькав Роб, однією рукою потираючи собі шию, а другою втираючи сльози. — Я більше не прийду, сер. Я просто шукав роботи.

— Шукав роботи! Ти, Каїне! — повторив за ним містер Турбот, вп'явшись у нього очима. — Та хіба ти не послідуєш волоцюга в Лондоні?

Цей докір, вельми дошкульний, був аж надто справедливий, і Тудл-молодший не міг його спростувати, тільки стояв і перелякано, мов покаяний грішник, дивився на містера Турбота. Взагалі він, можна сказати, був цим джентльменом зачарований, бо ні на мить не зводив з нього своїх круглих очей.

— Хіба ти не злодій? — спитав містер Турбот, сунувши руки в кишені.

— Ні, сер, — протестував Роб.

— Злодій!

— Їй-бо, ні, сер, — заскиглив Роб. — Я ніколи не крав, сер, повірте. Я знаю, я збився з пуття, сер, відколи взявся ловити птахів і вештатись по місту. Люди думають, — в нападі каяття признався Тудл-молодший, — що співочі птахи — цілком безневинні створіння, сер, але один бог знає, скільки в цих пущверінках зла і до чого вони можуть чоловіка призвести.

Його, в усякому разі, вони призвели до вельветової куртки, геть поношених штанів, малесенького червоного жилета, що більше нагадував жіночу горжетку, синьої сорочки під ним і вже згаданого капелюха.

— Я й додому майже не заходив ті десять місяців, відколи за птахами вганяю, — сказав Роб. — Як я можу туди прийти, коли всім на мене й подивитися сором! Сам дивуюся, — Байлер ревно заплакав, втираючи очі полою куртки, — чого це я досі не пішов і не втопився.

Здавалось, ніби всі ці зізнання — отже, й подив, чого це він досі не вчинив такого геройства, — витягли з хлопця зуби містера Турбота, і приховати щось перед цим потужним магнітом було понад його сили.

— Гарний дженджик! — похитав головою містер Турбот. — Для тебе уже мотузку сукають, братику!

— Знаєте, сер, — знов заридав бідолашний Байлер, і далі втираючись полою, — я часом не проти, щоб її вже висукали. А всі нещастя мої почалися з сачків. Та й як було не сачкувати?

— Не що? — перепитав містер Турбот.

— Сачкувати, сер. Сачкувати від школи.

— Тобто, ти вдавав, що йдеш до школи, а насправді не йшов?

— Так, сер. Це й зветься сачками, сер, — пояснив, понурившись, колишній Точильник. — Коли я йшов туди, мені проходу не давали, сер, а приходив туди — дубасили. Ось я й став сачкувати, ховався, і так все й почалося.

— І ти хочеш сказати, — містер Турбот знову взяв його за горло і кілька хвилин мовчки дивився на нього, — що тобі треба роботи?

— Я був би вдячний, сер, якби мене взяли, — ледь чутно озвався Тудл-молодший.

Містер Турбот-управитель штовхнув його в куток — той слухняно позадкував, затамувавши подих, не зводячи очей з його обличчя, — і подзвонив.

— Попросіть містера Джілса.

Містер Перч був надто добре вихований, щоб виявити подив чи принаймні зауважити ту особу в кутку, і дядько Сол з'явився миттю.

— Сідайте, прошу, містере Джілсе, — осміхаючись, сказав містер Турбот. — Як ся маєте? Сподіваюсь, у добрім здоров'ї?

— Дякую, сер, — відповів дядько Сол, видобуваючи з кишені гаманця, а з нього — кілька банкнот. — Єдине, що мені докучає — старість. Двадцять п'ять, сер.

— Ви такі ж акуратні й точні, містере Джілс, — сказав усміхнений управитель, видобуваючи якийсь документ з однієї з численних шухляд і розписуючись на ній під поглядом дядька Сола, — як будь-який з ваших хронометрів. Цілком правильно.

— Про "Сина й Спадкоємця", я бачив, у зведенні нічого нема, сер? — промовив дядько Сол з ледь відчутнішим, ніж звичайно, тремтінням у голосі.

— Про "Сина і Спадкоємця" у зведенні нічого нема, — підтвердив Турбот. — Пом'яну, там штормило, і судно, мабуть, збилося з курсу.

— Але, дасть біг, уціліло, — сказав дядько Сол.

— Дасть біг, уціліло, — відкинувшись у кріслі, повторив Турбот своїм безголосим манером, від якого юного Тудла знову кинуло в дрож. — А вам, містере Джілсе, я думаю, бракує вашого небожа? — додав він уголос.

Дядько Сол кивнув головою, глибоко зітхнувши.

— Містере Джілсе, — Турбот погладив собі підборіддя й звів очі на майстра корабельних інструментів, — якби ви взяли до себе одного хлопця, то й вам було б веселіше і нашій фірмі ви зробили б послугу. Я знаю, — квапливо додав він, випереджаючи старого, — в крамниці нема чого робити, але він може витирати там порохи, чистити інструменти, робити чорну роботу, містере Джілс. Ось цей хлопець.

Сол Джілс опустив свої окуляри з лоба на очі й глянув на юного Тудла, що стояв у кутку і виглядав так, наче щойно пірнав головою у відро холодної води (цей вигляд, зрештою, був у нього завжди). Крихітний його жилет часто-часто здіймався від надміру почуттів, а погляд був прикований до містера Турбота, не зраджуючи ніякісінького інтересу до його майбутнього хазяїна.

— Візьмете його, містере Джілсе? — запитав управитель.

Старий Сол, хоч не дуже й тішився, відповів, що він завжди радий зробити послугу містеру Турботові, чиє бажання для нього — закон, і що дерев'яний мічман буде щасливий вітати у себе кожного, хто прийде від містера Турбота.

Містер Турбот геть-чисто оголив свої ясна, від чого юний Тудл затремтів ще дужче і якнайчемніше подякував старому за його люб'язність.

— Значить, він буде у вас, містере Джілсе, доки я не вирішу, що з ним можна і

варто зробити, — сказав Турбот, підводячись і простягаючи старому руку. — Оскільки я вважаю, що відповідаю за нього, — тут він широко всміхнувся до Роба, який затрусився всім тілом, — буду вдячний, якщо ви візьмете його під пильний нагляд і повідомлятимете мене про його поведінку. Сьогодні, по дорозі додому, я загляну до його батьків — вельми поважні люди, — спитаю в них про дещо, а завтра вранці пришлю хлопця до вас. До побачення, містере Джілсе.

Його прощальна усмішка вмістила стільки зубів, що старому Солеві стало трошечки не по собі. І він почимчикував додому, думаючи про розбурхані штормом моря, кораблі, що йдуть на дно, людей, що борсаються у хвилях, про стару пляшку мадери, якій ніколи не бачити світла дня, й інші малоприємні справи.

— Ну, хлопче, — сказав містер Турбот, поклавши руку на плече юного Тудла й виволікши його на середину кімнати, — ти чув, що я говорив?

— Чув, сер, — відповів Роб.

— Гадаю, ти розумієш, — вів далі його патрон, — що якби ти надумався ошукати мене, то краще б тобі утопитися раз і назавжди ще до того, як ти прийшов сюди.

Видно було, що з усіх можливих розумових надбань Роб нічого так добре не втямив, як це.

— Якщо ти мені хоч трохи збрехав, — сказав містер Турбот, — то ніколи не навертайся мені на очі. Коли ж ні — чекай мене ввечері коло вашої хати. Я вийду звідси о п'ятій і поїду верхи. Тепер кажи адресу.

Роб поволі продиктував адресу, а містер Турбот записував. Роб узявся диктувати і вдруге, цього разу по буквах, наче боявся, що якась загублена крапка чи риска накличе згубу й на нього. По чім містер Турбот попровадив його до дверей, і Роб, що не зводив погляду зі свого патрона до останньої хвилини, тут-таки зник.

Цього дня в містера Турбота було чимало роботи й чимало людей удостоїлось честі бачити його зуби. Скрізь — у конторі, на подвір'ї, на вулиці, на біржі — скрізь блискали і рискали ці зуби. А о п'ятій вечора, коли привели гнідого коня — власність містера Турбота, — вони скочили в сідло і поблимали у Чіпсайд.

Оскільки о такій порі годі гнати коня по залюднених вулицях міста, навіть коли дуже хочеться, і оскільки містеру Турботу не дуже цього хотілося, то їхав він неквапом, лавіруючи поміж возів й екіпажів, об'їжджав де міг калюжі й болотисті ковбані на геть розмоклій дорозі і прикладав масу зусиль, аби не забруднити себе і свого жеребця. Їдучи отак інохіддю й позиркуючи на перехожих, він раптом піймав на собі погляд круглих очей

Роба, що прикипіли до його обличчя так, мовби ніколи з ним не розлучалися, а сам Роб, вилискуючи головою, підперезавшись скрученою хусточкою, що скидалась на плямистого вугра, явно виказував готовність уволити будь-яке його бажання, незалежно від ходи його коня.

Ця готовність хоч і лестила містерові Турботу, все ж видавалась дивною і почала привертати увагу перехожих, тому він, скориставшись тим, що людей і карет поменшало, а дорога стала сухіша, пустив коня риссю. Роб, не зволікаючи, учинив те ж

саме. Містер Турбот перейшов на легкий галоп, — Роб і тут був напихваті. Далі кінь погнав чвалом, — Робові й байдуже. Коли б містер Турбот не скошував очі в той бік — там незмінно, і завжди бадьоро, верстав свій путь Тудл-молодший, професійно працюючи ліктями, — на зразок тих джентльменів, що бігають наввипередки ради призив.

Усе це було смішно, але й свідчило, яку владу здобув він над хлопцем, — і з цим містер Турбот, удаючи, що нічого не бачить, прискакав у квартал, де жили Тудли. Тут кінь стишив ходу, і Роб вирвався наперед, показуючи, куди завертати, а коли містер Турбот гукнув чоловіка з-під сусідських воріт, аби той, на час його гостини в колишніх Оленячих Садах, доглянув йому коня, — Робін уже був наготові і підтримував стремено, поки управитель злазив з сідла.

— А тепер, сер, — сказав Турбот, беручи хлопця за плече, — ходімо.

Відвідини батьківської господи явно непокоїли блудного сина, але містер Турбот підштовхував його ззаду, і хлопцеві не залишалося нічого іншого, як відчинити двері і дати себе увіпхати прямісінько між братів та сестер, що цілим гуртом сиділи круг столу за чаєм. Уздрівши прибуду в руках незнайомця, вся малолітня родина зняла одностайний рев, який так сильно різонував хлопця в груди, що коли він побачив між дітьми ще й бліду, розтривожену матір з немовлям на руках, то не втримавсь і додав до хору й свій голос.

Тепер уже ніхто не мав сумніву, що цей незнайомий — коли не сам містер Кат власною персоною, то хтось інший з тієї ж компанії. І юне товариство завило ще голосніше, а наймолодші його члени, ще не здатні керувати поривами почуттів, властивих їхньому вікові, попадали навznak, мов пташенята перед шулікою, і задригали ногами. Нарешті бідна Поллі спромоглася на голос і сказала тремтячими губами:

— Ой Робе, безталанний мій хлопчику, що Це ти накоїв?

— Нічого, мамо! — жалібно вигукнув Роб. — Спитайте в джентльмена!

— Не хвилюйтеся, — сказав містер Турбот. — Я бажаю йому добра.

При цих словах Поллі, яка досі стримувала сльози, дала їм волю. Старші Тудли, що вочевидь снували намір відбити брата, розтулили кулаки, а молодші, почіплявшись зусібіч за мамину спідницю, позиркували з-під пухкеньких ліктиків на свого брата-шибайголову та на його незнайомого друга. Всі благословили джентльмена з чудовими зубами, що бажав Робові добра.

— Цей хлопець, — містер Турбот лагідно трусонув ним, — ваш син, мадам?

— Так, сер, — вклонившись, схлипнула Поллі.

— Боюся, поганий син.

— Для мене він не був поганий, сер.

— А для кого був? — поцікавився містер Турбот.

— Він був трохи вітрогон, сер, — пояснила Поллі, вгамовуючи немовля, що робила конвульсійні зусилля руками й ногами, прагнучи переметнутись повітрям до Байлера, — і водився з лихим товариством, але тепер, сподіваюсь, він скуштував гіркої і виправиться, сер.

Містер Турбот зиркнув на Поллі, на охайну кімнату і охайних дітей, на просте Тудлове обличчя, трохи батьківське, трохи материне, відбите й повторене рештою облич довкола, й узявся викладати мету свого візиту.

— Вашого чоловіка, здається, немає вдома? — спитав він.

— Ні, сер. Він на колії,— відповіла Поллі.

Блудному Робові при цій звістці явно відлягло від серця, хоча всі його розумові й фізичні здібності й досі перебували під владою його патрона: він так само не зводив з нього очей і лише вряди-годи кидав крадькома жалібний погляд на матір.

— Тоді я вам розкажу, — мовив містер Турбот, — хто я такий, як стрівся із вашим хлопцем і що хочу зробити для нього.

І містер Турбот розказав, тільки по-своєму. Розповів, як спершу хотів накликати різні страхіття на голову зухвалого хлопця за те, що він вештався коло контори Домбі й Сина; як потім роздумався, взявши до уваги його молоді літа, його каяття та його родину; як боявся, чи не зробить він нерозважного кроку, беручись помагати хлопцеві, і чи цей крок не викличе осуду людей розважних; але він робить його з власної волі і сам відповідатиме за наслідки; а що стосується колишніх зв'язків між матір'ю хлопця й родиною містера Домбі, то вони тут ніякої ролі не грають, і містер Домбі тут ніякої ролі не грає — єдина й головна роль в усій цій справі, від початку й до кінця належить лише йому — містеру Турботу. Склавши собі чимало похвал за свою доброту і прийнявши не меншу їх кількість від усіх присутніх членів родини, містер Турбот не прямо, та все ж доволі прозоро зазначив, що він довіку заслужив собі на безоглядну Робову відданість і самопосвяту як найскромнішу данину шани, котра йому належить. Самого Роба ця велика істина так уразила, що він, не відриваючи від свого патрона очей, з яких покотилися рясні сльози, гаряче закивав головою і кивав доти, доки його лискуча голова не почала, здавалось, відокремлюватися від тулуба, як то вже з нею було, під руками того ж патрона, сьогодні вранці.

Поллі, що одне небо знає скільки ночей не спала, побиваючись за своїм безпутним первістком, тижнями не бачачи його, ладна була впасти навколішки перед містером Турботом, перед добрим ангелом — незважаючи на його зуби. Та що містер Турбот уже зібрався відходити, то вона лиш обсипала його словами подяки, — своїми материнськими молитвами та благословеннями, — подяки такої щедрої (бо оплаченої серцем), надто для містера Турбота, що, коли б він і сподобився відплатити за ці щедроті усім, чим міг, то все одно залишився б у виграші.

Поки цей джентльмен пробирався в юрбі дітлахів до дверей, Роб кинувся до матері й покаюнно обняв її разом із немовлям.

— Я тепер так старатимусь, мамо! — запевнив він. — Їй-богу, старатимусь!

— Старайся, мій хлопчику! Я знаю, ти будеш старатися — ради нас усіх, ради себе самого! — плакала Поллі, цілуючи його. — Але ж ти ще вернешся поговорити зі мною, — проведеш джентльмена і вернешся?

— Не знаю, мамо, — завагався Роб, потупивши очі. — А батько... коли він має прийти?

— Не раніш як о другій ночі.

— То я вернуся, мамо! — вигукнув Роб і, оточений радісним криком братів та сестер, що так привітали його обіцянку, кинувся навздогін містеру Турботу.

— Що, в тебе лютий батько? — спитав містер Турбот, котрий чув цю розмову.

— Ні, сер, — здивовано відповів Роб. — Кращого, добрішого батька нема в світі.

— То чого ж ти не хочеш з ним бачитись?

— Між батьком і матір'ю — велика різниця, сер, — подумавши, сказав хлопець. — Він навряд чи повірить, що я виправлюсь, — хоч дуже хотів би, я знаю. А мати... Моя мама, принаймні, завжди вірить в усе хороше, сер, благослови її бог.

Містер Турбот розтулив було рот, але не сказав нічого, доки не сів на коня й не одпустив чоловіка, що за ним дивився. Тільки тоді, пильно глянувши зверху вниз в уважне хлопцеве обличчя, він сказав:

— Завтра зранку прийдеш до мене. Тобі покажуть, де живе той старий джентльмен, — той старий джентльмен, котрий був сьогодні у мене, і до котрого, як було сказано, ти ідеш на службу.

— Так, сер, — відповів Роб.

— Цей старий джентльмен мене дуже цікавить, і, служачи йому, ти, хлопче, служитимеш мені. Зрозумів? Гаразд, — урвав він, помітивши, як проясніло кругле обличчя Роба. — Бачу, що зрозумів. Я хочу знати все про того джентльмена: як він живе, що робить день у день (бо маю намір чимось йому прислужитися), а надто, хто його відвідує. Розумієш?

Роб твердо кивнув головою й знову сказав:

— Так, сер.

— Я хотів би дізнатись, що він має друзів, які піклуються про нього і не цураються його, — бо він, бідолаха, тепер дуже самотній, — які люблять його та його небожа, що виїхав за кордон. Зокрема, його повинна відвідувати одна дуже молоденька леді. Вона цікавить мене найбільше.

— Я буду глядіти, сер, — сказав хлопець.

— І гляди, — застеріг патрон, майже впритул нахиливши своє оскалене обличчя до обличчя хлопця, й ударив його по плечі пужалном, — гляди, щоб ні з ким опріч мене не балакав про мої справи!

— Ні з ким на світі, сер, — запевнив Роб, крутнувши головою.

— Ні там, — містер Турбот вказав на будинок, звідки вони щойно вийшли, — ні деінде. Побачу, яка твоя щирість та вдяка. Влаштую тобі пробу!

Що він і зробив, блиснувши зубами й не то погрозливо, не то обнадійливо скинувши головою, по чому відвернувся від Роба і його очей, що були до нього мов цвяхами прикуті — так, ніби він вчарував хлопця, оволодівши його душею і тілом, — і жваво рушив з місця. Але, спостерігши невдовзі, що його вірний джура, з тією самою пов'язкою і на велику втіху строкатій юрбі глядачів, знов виказує свою готовність бути напихваті, містер Турбот стримав коня і наказав хлопцеві забиратися геть. А щоб забезпечити виконання свого наказу, обернувся і стежив, як той іде геть. Цікаво, що

навіть за цих обставин Роб ніяк не міг остаточно відірвати очі від свого патрона, а все оглядався й оглядався, наражаючись на цілий шквал штовханів та ударів з боку інших перехожих, чого, у полоні єдиної і всеохопної думки, не відчував цілковито.

Далі містер Турбот-управитель поїхав уже ступою, з виглядом людини, що успішно закінчила всі свої денні справи і викинула їх з голови. Самовдоволений і лагідний без меж, їхав собі по місту і мугикав дорогою якусь пісеньку. Здавалося, він муркотів — таке велике було його задоволення.

І справді, містерові Турботу мріялось, що він лежить на килимку просто каміна. Лежить, звившись клубочком у декого в ногах, готовий, залежно від обставин чи власного гумору, плигнути, чи вгризти, чи дряпнути, чи торкнутися оксамитною лапкою. Чи не бачив він і клітки з пташкою, що мала стати йому за здобич?

"Одна молоденька леді! — думав, виспівуючи, містер Турбот-управитель. — Ах, коли я бачив її востаннє, вона була ще дитина. Кароока, чорнява, скільки пригадую, з милим, дуже милим личком. Навіть гарненька, можна сказати".

Ще лагідніший і самовдоволеніший їхав собі містер Турбот, все дужче мугикаючи, свою пісеньку, аж зуби підклацували, і нарешті звернув у тіняву вулицю, де стояла оселя містера Домбі. Він був такий заклопотаний, снуючи павутину довкола милих личок і затагуючи їх сіточкою зверху, що схаменувся лише тоді, коли, ковзнувши поглядом у холодну перспективу високих будинків, раптово спинив коня за кілька кроків від дверей згаданого дому. Але, щоб зрозуміти, чому він так раптово спинив коня й що саме його так здивувало, треба зробити невеличкий відступ.

Містер Тутс, звільнившись з-під Блімберової кормиги і ввійшовши у володіння певною частиною своїх земних скарбів, "якої, — сенсаційно повідомляв він щовечора містеру Пастирові протягом останніх півроку свого учнівства, — не встигли пограбувати його опікуни", з неабияким завзяттям узявся до науки Життя. Запалившись благородним бажанням зробити блискучу і славетну кар'єру, містер Тутс умеблював винайняті ним добірні апартаменти і, між іншим, улаштував собі спортивний будуар, прикрасивши його портретами коней-переможців, які його нітрохи не цікавили, і поставивши туди диван, що гнітив його. В цій чарівній оселі містер Тутс культивував усі види мистецтв, що вдосконалюють і ошляхетнюють людське життя. Головним його інструктором у цьому питанні був цікавий чоловіча на ймення Бойове Курча, що славився в шинку "Чорний Борсук", за найбільшої спеки носив біле волохате пальто і тричі на тиждень гамселив містера Тутса по голові за мізерну платню в десять шилінгів шість пенсів за лекцію.

Бойове Курча, що правив за Аполлона в Тутсовім Пантеоні богів, познайомив його із штампувальником що вчив гри на більярді, з лейб-гвардійцем, що вчив фехтування, зі стайничим, що вчив їздити верхи, з корнуольцем, фахівцем з усього, що стосувалося атлетики, і ще з двома-трьома особами, незгірше обізнаними із красними мистецтвами. З такими-от професорами містер Тутс не міг не досягти швидких успіхів, і під цим досвідченим керівництвом він і приступив до роботи.

Одначе не знати відколи, але стало траплятись так, що навіть при всій привабливій

новизні, яку вносили ці джентльмени, містер Тутс почав відчувати якийсь неспокій, якусь невлаштованість. Якись чорні зерна посіялись у його душі, котрих навіть Бойове Курча не міг повидзьобувати; якись темні сили обступали його дозвілля, котрих навіть Бойове Курча не міг збити з ніг. І чи не єдиною радістю містера Тутса було залишати свої візитні картки на повозі містера Домбі. Жоден збирач податків в обширній Британській імперії, де ніколи не заходить сонце, а збирачі податків ніколи не лягають спати, не був такий настирливий і сталий в своїх візитах, як містер Тутс.

Містер Тутс ніколи не йшов нагору, лише, пишно вдягнений для такої нагоди, розігрував одну і ту ж церемонію біля дверей у хол.

— О, доброго ранку! — то була перша фраза, з якою він звертався до слуги. — Для містера Домбі, — друга фраза, при якій він вручав свою візитну картку. — Для міс Домбі, — третя фраза й друга картка.

Тут містер Тутс повертався, ніби лагодився йти; але слуга вже знав його і знав, що він не піде.

— О, прошу вибачити, — казав містер Тутс, немов йому щось несподівано спало на думку, — а дівчина вдома?

Слуга припускав, що вдома, але не був певен. Він дзвонив на другий поверх і дивився на сходи. Так, вона вдома і вже спускається. Після того з'являлася міс Ніппер, а слуга зникав.

— О, як ся маєте? — казав містер Тутс, фиркнувши сміхом і зчервонівши.

Сюзанна дякувала й відповідала, що добре.

— А як там Діоген? — було друге запитання.

Звичайно ж, дуже добре. Міс Флоренс любить його дедалі більше. Містер Тутс вітав цю звістку таким гучним фирканням, наче відкрив пляшку з якимсь дуже нагазованим напоєм.

— Міс Флоренс почуває себе добре, сер, — додавала Сюзанна.

— О, це пусте, дякую вам, — незмінно відповідав Тутс, по чому незмінно накигував п'ятами.

Безперечно, в душі містера Тутса роїлося щось таке, з чого він виснував, що якби він з часом міг домогтися руки Флоренс, то був би страшенно щасливий. Безперечно, до цієї думки містер Тутс дійшов якимись довгими й крученими шляхами, а, дійшовши до неї, спинився на ній. Серце його було вражене. Його зачепило. Він любив. Одної ночі він зробив навіть одчайдушну спробу скласти акровірша на ім'я Флоренс, — сам задум розчулив його до сліз, — просидів над ним до самого ранку, але далі першого рядка — "Філююся, як бачу" — не пішов: натхнення, в якому він написав початкові літери наступних шести рядків, на цьому його покинуло.

Опріч вищеописаного хитромудро-політичного маневру — щодня залишати візитну картку для містера Домбі, — мозок містера Тутса не вигадав нічого, що наблизило б його до особи, яка полонила його серце. Але врешті-решт глибокі метикування підказали містерові Тутсу ще один певний крок — йому треба заприятелювати з міс Сюзанною Ніппер і попередньо натякнути хоч їй на стан своєї душі.

На перших порах, щоб прихилити до себе цю леді, непогано було б, мабуть, трошечки — так собі, несерйозно — позалицятися. Не спроможний укласти сам плану дій, він порадився з Курчам, — не втаємничуючи цього джентльмена в усю справу, а лише сказавши, що один його приятель з Йоркшира написав до нього (містера Тутса) і хоче знати його думку з цього питання. А що думка Курчати завжди була одна — "наступай і перемагай", і ще — "коли суперник перед тобою, бери його за барки", то містер Тутс добачив у ній алегоричне підтвердження власних намірів і твердо вирішив завтра ж поцілувати міс Ніппер.

Отож наступного дня, пустивши в ужиток кілька найчудесніших витворів фірми "Берджес і К°", містер Тутс рішучим кроком подався до дому містера Домбі. Але поки він дійшов до місця дії, відвага його ослабла настільки, що, підійшовши до будинку о третій, він постукав у двері лише о шостій.

Все відбувалося точнісінько так, як і завжди, до того моменту, коли Сюзанна сповістила, що її молода господиня почуває себе добре, а містер Тутс сказав, що то пусте. Тут, на превеликий подив міс Ніппер, містер Тутс, замість пуститися навтьоки, чогось забарився і захихотів.

— Може, ви хотіли б пройти нагору, сер? — спитала Сюзанна.

— Що ж, я, мабуть, зайду, — відповів містер Тутс.

Але натомість відважний Тутс незграбно кинувся на Сюзанну, коли та зачиняла двері, і, обнявши її, цмокнув у щоку.

— Забирайтесь, а то я вам очі видряпаю! — скрикнула Сюзанна.

— Ще разочок! — вимагав Тутс.

— Забирайтесь! — відштовхнула його Сюзанна. — Теж мені телятко! Що ж воно буде далі? Ідіть собі, сер!

Не можна сказати, щоб Сюзанні чинилася кривда, бо вона ледве могла говорити від сміху, але Діоген, який стояв на сходах і чув якесь шамотіння під стіною й човгання ніг а через балясини сходів побачив щось схоже на сутичку з чужинськими зайдами, був іншої думки, стрілою кинувся на виручку й блискавично вхопив містера Тутса за ногу.

Сюзанна верескнула, вибухнула сміхом, відчинила двері й вибігла на вулицю. За нею вивалився відважний Тутс разом із Діогеном, що вчепився у його холошу так, ніби "Берджес і К°" були його персональні кухарі й приготували йому цей ласий святковий шматок. Діогена раз по раз струшували, він катався в поросі, але знову зводився на лапи, крутився круг спантеличеного Тутса й хапав його за ноги. Ось ця метушня, що на очах враженого містера Турбота зчинилася біля статечного будинку містера Домбі, й примусила його спинити коня.

Діогена нарешті забрали, двері зачинили, а містер Турбот і далі не рушав з місця, дивлячись на збідованого Тутса, що, заховавшись у найближчій брамі, перев'язував подерту холошу коштовною шовковою хусточкою, яка становила складову частину його дорогого Костюма.

— Перепрошую, сер, — мовив містер— Турбот, під'їжджаючи ближче й усміхаючись якнайзичливіше, — вас не поранено?

— О, ні, дякую вам, — відповів містер Тутс, підводячи розчервоніле обличчя. — Це пусте. — Містер Тутс був навіть не проти зазначити, що все це дуже мило.

— Бо коли собака подер зубами ногу... — виширивши свої зуби, почав був містер Турбот.

— Ні, ні, дякую вам, сер, — одповів містер Тутс. — Все гаразд. Цілком нормально, дякую вам.

— Я маю приємність бути знайомим, з містером Домбі, — зауважив Турбот.

— Та невже! — гукнув, зашарівшись, Тутс.

— Може, дозвольте мені перепросити вас від його імені, — сказав містер Турбот, здіймаючи капелюха, — за такий прикрий випадок. Я просто не розумію, як це могло статися.

Містера Тутса настільки зворушує ця ввічливість, а також щаслива нагода заприятелювати з приятелем містера Домбі, що він зараз же витягує футляр для візиток і передає одну з них містерові Турботу, який на цю люб'язність відповідає тим же, і вони розлучаються.

Коли містер Турбот тихою ступою проминає будинок і, дивлячись на вікна вгорі, намагається упізнати чиєсь замислене личко за шторою, звернене до рум'яних дітей навпроти, поруч із личком вигулькує волохата голова Діогена, і собака, хоч як його заспокоюють, гавкає, гарчить і шарпається до нього так, ніби збирається стрибнути на нього з цієї висоти й роздерти його на клапті.

Добре робиш, Ді, що тримаєшся близько своєї господині! Ще раз, ще! Твоя голова піднесена, очі палають, зуби аж сверблять, щоб учепитися в нього! Ще раз, поки він тут, під будинком! У тебе добрий нюх, Ді. Кота, друже, кота!

Розділ двадцять третій

ФЛОРЕНС ОТОЧЕНА САМОТНІСТЮ, А ДЕРЕВ'ЯНИЙ МІЧМАН — ТАЄМНИЦЯМИ

Флоренс жила сама у тому ж великому, похмурому домі. Дні минали за днями, а вона все жила сама, і безликі стіни дивилися на неї невидючим оком, мовби хотіли, як Горгона, обернути її молодість та вроду на камінь.

Жодна казкова оселя, схована в самісінькій гущі пралісу, не вразила б уяву своїм запустінням й самотництвом так, як вражає кам'яниця її батька в усій її непривабливій реальності, коли вона темною хмарою нависала над вулицею — і ввечері, як по сусідству всі вікна світилися, а вона зяяла чорними прогалинами, і вдень, коли на її завжди непривітне обличчя лягала насуплена тінь.

Перед брамою цього палацу не було пари драконів на чатах, що в казках та легендах завжди сторожать безвинно кривджених бранців, зате обабіч маски над дверима, яка, злостиво викрививши тонкі губи, пильно стежила за кожним, хто входив, вилося якесь моторошне плетиво з іржавого заліза — подоба арки, обвитої навік заціпенілою лозою, що паростилася зубцями та гвинтами і підтримувала, по одному з кожного боку, зловісного вигляду свічкогаси, що наче промовляли: "Позбудься світла всяк, хто увіходить!" На порталі цього дому не було ніяких чаклунських знаків, але дім віднедавна мав такий запущений вигляд, що хлопчаки помалювали крейдою поручні,

бруківку і надто — бічну стіну за рогом, рисували чортиків на воротах стайні, а подеколи, на зло Тавлінсону, що ганяв їх звідти, — і його портрети — з вухами, що стирчали вбік з-під капелюха. На підступах до будинку будь-який шум завмирав. Духовий оркестрик, що раз на тиждень, уранці, приходив на їхню вулицю, ніколи ані звуком не озвався під цими вікнами; та й узагалі всі ці скоморохи — навіть убога, недоумкувата катеринка разом з дурнуватою парою механічних танцюристів, що крутили вальса, то вискакуючи, то знову ховаючись за розсувними дверцятами, — всі вони одностайно оминали будинок, цурались його, мов якогось пропащого місця.

Чари, що обплутували будинок, мали в собі мертвотну силу — не те що звичайні чари, які лише присипляють, і потім зачарована оселя прокидається такою ж, як і була.

Всередині все мовчки вказувало на. гнітючий занепад і руїну. Порт'єри на дверях втратили первісну форму й складки, обвисли, немов важкі надгробні покрівці. Звалені в купи й понакривані меблі позіщулювались, наче всіма забуті в'язні, й непомітно старіли. Дзеркала, мовби від подиху років, зайшли туманцем. Візерунки на килимах злиняли, стали нечіткі й розпливчасті, як і пам'ять про різні дрібні події давніх років. Мостини сходів, вряди-годи здригаючись під чиеюсь стопою, тряслися й скрипіли. Забуті в замках ключі їла іржа. На стіни кинулася мокрота, і де на стіні повиступали вологі плями, там картини мовби сховалися, зрослися з нею. В комірчинах зачалася пліснява. Кутки підвалів обростали цвіллю. Пилюки назбирувалось дедалі більше, не знати як і звідки; щодня десь бралися молі, павуки і шашелі. Коли-не-коли під сходами, а чи в котрійсь із горішніх кімнат хтось надибував цікавого таргана, що сидів як укопаний, начеб сам дивувався, звідки він тут. Уночі по той бік панельної обшивки в темних штольнях, які вони самі й прорили, товклися й пищали щурі.

При боязкому, невиразному денному світлі, що пробивалось крізь зачинені віконниці, ці похмурі, розкішно обставлені кімнати скидалися на покої якогось зачарованого палацу. Тут золочені леви крадькома виставляли з-під чохла потьмянілі від часу лапи; тут з-під покривал, морозячи шкіру, випинались заковані в мармур риси чийхось голів на постаментах; тут ніколи не ходили годинники або, випадково заведені, показували не той час і вибивали якісь несусвітні години, відсутні на циферблаті; тут ні з того ні з сього подзенькували канделябри і полохали сильніше, ніж дзвін на сполох, — а між усіма цими речами й між примарними купами інших, у саванах і ковпаках, бродили приглушені звуки й тихий протяг, і набирали ледь зримих обрисів привидіння. Та, крім усього цього, були тут великі сходи, на які так рідко ступала нога господаря дому і по яких його дитинча попростувало до Неба. Були ще й інші сходи та переходи, якими ніхто не ходив цілими тижнями; були дві замкнені кімнати, що мали причетність до покійних уже членів родини і до розмов про них, що велися пошепки; а ще була тут — й не знала цього тільки Флоренс — одна добра душа, що блукала у цім повному смутку безлюдді й уміла вділити всьому неживому крихту живого людського інтересу й тепла.

Бо Флоренс жила сама у покинутому домі, і дні минали за днями, а вона все жила сама, й тільки безликі стіни дивились на неї невидючим оком, немовби хотіли, як

Горгона, обернути її молодість та вроду на камінь.

На даху й між камінням фундаменту починала рости трава. З-під країв підвіконь вибивався мох. В димарях обвалювалася глина, бо в камінах не палили. У двох дерев із закуреними стовбурами повсихали верхівки і сухих гілок було більше, ніж листя. Ввесь будинок з білого став жовтий, потім чорний і, відколи померла його безталанна господиня, потроху обернувся в темну пляму на довгій, одноманітній вулиці.

Але Флоренс квітнула тут, наче красуня дочка казкового короля. Єдиним її товариством були книжки, музика та вчителі, — якщо не рахувати, звісно, Сюзанни Ніппер та Діогена. Перша, прислухаючись до лекцій своєї юної панни, і сама стала цілком вченою особою, а другий, полагіднівши чи не під тим же впливом, цілі літні ранки просиджував з головою на підвіконні, час від часу мирно заплющуючи й розплющуючи очі, і лише інколи витягував шию за якимсь галасливим псом, що не вгаваючи брехав з переїжджого воза, чи, роздрочений раптом мимовільною згадкою про можливо близького ворога, кидався до дверей і, знявши там оглушливий шум, з притаманною йому кумедною статечністю трухцем повертався до вікна й знову клав голову на підвіконня з таким виглядом, наче виконав якісь громадські роботи.

Отак і жила Флоренс у цьому домі-пустці в колі своїх невинних занять та думок, і ніщо тут їй не вадило. Тепер вона могла вільно зайти до кабінету батька, думати там про нього й линути до нього люблячим серцем, не боячись, що її відштовхнуть. Вона могла вільно дивитися тут на все, що оточувало батька в його журбі, могла примоститись обіч його крісла, певна, що її не налякає погляд, який вона так добре пам'ятала. Тепер вона могла робити батькові маленькі послуги, приводячи все до ладу в його кімнаті, ставити букетики на його стіл і, коли ті в'янули, так його й не дочекавшись, замінити їх свіжими, могла кожного дня щось робити для нього, залишаючи боязкі сліди своєї присутності далеко від місця, де він звичайно сидів. Сьогодні то була невеличка мальована підставка для годинника; завтра Флоренс уже боялась залишати підставку і заміняла її якимсь іншим, непомітнішим подарунком. Іноді, прокинувшись уночі, вона здригалася від думки, що батько повернеться та викине його спересердя, і зі страхом, аж ноги їй підгиналися й калатало серце, бігла вниз, щоб забрати його назад. А бувало й таке, що притулившись обличчям до батькового стола, вона залишала там тільки сльозу й поцілунок.

Однак ніхто цього не знав. Якщо тільки цього не виявив хтось із прислуги, побувавши тут за її відсутності — а для прислуги кімнати містера Домбі вважалися святиною, — то це була таємниця, котру вона ховала глибоко в душі — як і все, що сталося тут між нею і батьком раніше. Флоренс пробиралася сюди ще вдосвіта, рано-ранесенько, або ж тоді, коли всі сиділи за столом. І хоча з кожним її приходом тут ставало дедалі чепурніше, дедалі ясніше, вона все одно раз у раз заслизала сюди й вислизала, мов сонячний промінчик, — проте світло своєї душі вона завжди залишала в тій кімнаті.

Куди б вона не ходила, скрізь, по всьому лункому будинку супроводили її дивні тіні, і сиділи разом з нею в порожніх кімнатах. Від самотності, від життя, мов повитого

чарами, вона втікала в думки, що й справді робили це життя химерним і нереальним. Флоренс так часто уявляла собі, як би вона жила, коли б батько любив її, пестував її, що іноді, в якусь мить починала вірити, наче так воно й справді було, і, піддавшись цій хвилі самоомани, вже й пригадувала навіть, як удвох з батьком вони стояли над домовиною брата, як сердечно ділилися споминами про його любов, як тісно ця пам'ять їх поєднала і як вони знов і знов поверталися до нього в розмовах, а добрий її батько, з теплом дивлячись на неї, казав, що обом їм слід надіятись і покладатися на Бога. Іншим разом їй уявлялося, що мати її ще жива. І... ох, яке ж то щастя — кинутись їй на шию, притулитись до неї з усією любов'ю і щирістю, на яку тільки здатна душа! І... ох, як же сиротливо тут, в самоті цього дому, коли вже й вечір заходить, а поруч ні душі!

Але була й одна думка — не до кінця усвідомлена нею, проте гаряча й несхибна, що підтримувала Флоренс у хвилину сум'яття і вливала в її щире серденько, що так тяжко каралося, певність мети. В душу її, як і в кожную іншу, що не може змиритися з гіркою приреченістю смертного нашого єства, вкралися урочі марення-мрії, зроджені десь там, у сутінковому світі за межами цього життя, і лилися тихесенькою музикою, нашіптуючи, наче мама її і братик знайшли одне одного в тому далекому краї, наче вони думають там і про неї — думають з любов'ю і співчуттям, наче обом їм відомий кожен її крок на цій землі. Флоренс не раз давала волю цим мріям, знаходячи в них заспокоєння й розраду, аж одного дня, — невдовзі по тому, як вона востаннє бачилася з батьком у його кабінеті пізно вночі, — їй раптом подумалось, що, слізно побиваючись над нечулим батьковим серцем, вона може відвернути від нього ці дві рідні душі. І хоч якою дикою, немудрою, по-дитячому наївною була ота напівусвідомлена думка, що вкинула її у дрож, — все ж то був природній відрух її люблячого серця, і від цієї хвилини Флоренс намагалася забути про жорстоку рану у грудях, думаючи про того, хто її наніс, лише і тільки з надією.

Просто батько не знає, — переконувала вона себе, — як сильно вона його любить. Вона ще дуже молода, не має матері, і, на нещастя, ніхто її не навчив, як виказати йому свою любов. Вона буде терплячою, навчиться цього мистецтва і навчить його краще зрозуміти свою єдину дитину.

Це стало їй за мету життя. Вранішнє сонце, освітлюючи вибляклий будинок, бачило, що в душі його самотньої господині цей її намір лишився таким же ясним і чистим, як був. Він надавав їй бадьорості в її щоденних заняттях, бо, сподівалася Флоренс, що більше вона знатиме й умітиме, тим більше радітиме батько, коли зблизиться з нею й полюбить її. Подеколи з неспокоєм у серці й сльозою в очах, Флоренс питала себе, чим, власне, дивуватиме вона його, коли вони потоваришують. Часом вона намагалася знайти якісь нові галузі знання, що могли б зацікавити його більше, ніж інші. І завжди: чи то за книгами, чи за музикою, чи за рукоділлям, на вранішній прогулянці і за вечірньою молитвою — вона бачила перед собою свою єдину мету. Дивна наука як на дитину — вивчати шляхи до скупого батьківського серця!

Не один із тих безтурботних нероб, що пізнього літнього вечора вешталися по вулицях і бачили у вікні похмурого будинку аж ніяк не похмуру юну особу, задивлену

на зорі, вже й до ранку не склепив би очей, коли б дізнався, над чим вона так пильно розмірковує в цю мить. І сумна слава цього будинку — "дому з привидами", як називали його прості городяни, що не раз перебігали мимо у своїх щоденних справах і лякались його понурого вигляду, — сумна слава будинку не стала би менш сумною, коли б хтось міг вичитати його історію з того посмутнілого фасаду. Тільки ж Флоренс тримала святий свій замисел при собі, ні в кого не викликаючи підозр і не шукаючи підтримки, — лише вчилася всього, що могло б показати батькові, що вона любить його і нітрохи йому не дорікає.

Отже, Флоренс жила сама у занедбаному домі, і дні минали за днями, а вона все жила сама, і безликі стіни дивились на неї невидючим оком, немовби хотіли, як Горгона, обернути її молодість та вроду на камінь.

Одного ранку Сюзанна Ніппер стояла проти своєї молодії господині, що згортала та запечатувала щойно написаного листа, і всім своїм виглядом виказувала задоволення з того, що там написано.

— Краще пізно, ніж ніколи, люба міс Фло, — мовила Сюзанна, — і я вам скажу, що навіть коротенький візит до тих старих Скетлсів буде просто даром божим.

— Так, це дуже мило, що сер Барнет і леді Скетлс були такі добрі повторити своє запрошення, — відповіла Флоренс, делікатно виправляючи занадто панібратське поведження з прізвиськом згаданої родини.

Міс Ніппер, що була, може, найбільш войовничою особою на землі, і, додаючи свій бойовий запал до всіх великих та малих справ, перебувала в стані безперервної війни з суспільством, на знак протесту проти гаданої безкорисливості Скетлсів і на доказ того, що їхню доброту їм окупить дорогоцінне товариство Флоренс, скривила губи й захитала головою.

— Вони добре знають, що роблять, — пробуркотіла міс Ніппер. — О, я знаю тих Скетлсів!

— Мушу признатися, мені не дуже хочеться їхати до Фулгема, Сюзанно, — задумано сказала Флоренс, — але треба б. Певно, так буде краще.

— Куди краще, — підтвердила Сюзанна, знов енергійно хитнувши головою.

— Я, щоправда, воліла б поїхати, коли там нікого не буде, а тепер вакації, і, напевне, в них гостює молодь, але я таки подякувала і сказала, що згодна.

— На що я скажу вам: возрадуйтеся, міс Фло! — відповіла Сюзанна. — Ах-х-х!

Останній вигук (а в ті часи міс Ніппер частенько закругляла ним ту чи іншу фразу) загалом, як вважалося у приміщеннях челяді, стосувався містера Домбі і виражав сильне бажання міс Ніппер нагородити цього джентльмена дещицею своєї зичливості. А що ніяких роз'яснень вона не давала, то вигук цей, на додачу до високої експресивності, був повен ще й загадкового чару.

— Як довго нема звісток від Уолтера, Сюзанно, — по короткій мовчанці озвалася Флоренс.

— І справді довго, міс Фло, — погодилась її покоївка. — Он і Перч, як ото приходив по листи, казав... але яке то має значення, що він каже? — зашарівшись, урвала

Сюзанна. — Багато він знає, той Перч!

Флоренс звела очі, і обличчя їй спалахнуло.

— Та якби, — пильно глянувши у вічі господині, гукнула Сюзанна Ніппер, очевидно змагаючись із якимсь потаємним хвилюванням та тривогою і вдаючи ніби сердиться на безневинного Перча, — якби в мене, жінки, не було мужності більше, ніж у цього нікчеми чоловічої статі, я б зреклася свого волосся, загорнула б його під грубий чеpecь, без усяких там рюшечок, і так і ходила б довіку, поки смерть мене вибавить від моєї нікчемності, я не амазонка, міс Фло, та й не стала б робити із себе подібну почвару, але я й не боягуз, щоб утрачати надію.

— Утрачати надію? На що? — жажнувшись, скрикнула Флоренс.

— Та нічого, міс, далєбі нічого, — заспокоювала її Сюзанна. — Це все ота мокра папільйотка, отой Перч, що його лиш пальцем торкни — розлізеться, та й святе діло було б, якби знайшовся хтось жалісливий і зробив би йому цю ласку!

— Він говорив про корабель, Сюзанно? — пополотнівши, спитала Флоренс.

— Ні, міс, — відказала Сюзанна. — Хотіла б я бачити, як він насмілиться сказати таке мені в вічі! Ні, міс. Він плескав про якийсь задрипаний імбир, що його містер Уолтер мав прислати місіс Перч, помотав головою та й каже, що, може, той імбир уже в дорозі, та тільки, каже, на передбачену ним оказію він уже не встигне, зате може пригодиться для наступної, і тут цей чоловік, — казала Ніппер із дедалі більшим презирством, — остаточно вивів мене з терпцю, бо я хоч і терпляча, але ж я не верблюд і навіть, — Сюзанна поміркувала хвилинку, — наскільки мені відомо, не дромадер.

— А що він ще каже? — допитувалася занепокоєна Флоренс. — Ти мені все розповіси?

— Так ніби я вам не розповідаю всього і про все, міс Фло! — обурилась Сюзанна. — Так ось, міс, він каже, що в конторі тільки й розмов, що про цей корабель, бо ще такого не бувало, щоб з кораблів на цьому курсі так довго не мали жодних звісток, що дружина капітанова приходила вчора до контори і була трохи ніби сама не своя, але це ж кожен скаже, майже все це ми знали й раніше.

— Я мушу відвідати Уолтерового дядька перед від'їздом, — заспішилася Флоренс. — Піду туди сьогодні ж. Ходім зараз, Сюзанно.

Міс Ніппер не тільки не заперечувала, ба навіть охоче згодилась, і незабаром, прибравшись, вони були вже на вулиці, йдучи до дерев'яного мічмана.

Настрій, у якому бідолашний Уолтер вирушив на розшуки капітана Катла того дня, коли Броглей-маклер прибув накладати арешт на майно і коли йому навіть церковні шпилі ввижалися арештантами, майже повністю збігався з настроєм, у якому вирушила до дядька Сола Флоренс, — з тією різницею, що дівчину гризла ще й та думка, чи не через неї, бува, Уолтер опинився тепер у біді, а всі, кому він дорогий, — в тім числі й вона сама — у страху невідання? В усьому і скрізь бачилась їй непевність та загроза. Флюгери на шпильях і дахах будинків загадково натякали на штормовий вітер, вказуючи, мов чортові пальці, в бік грізного океану, де в цю хвилину, можливо, гойдалися на воді розбиті уламки, загойдуючи безпомічних людей на них до сну,

глибокого, як самі океанські безодні. У Сіті, розминаючись із джентльменами, які про щось розмовляли між собою, Флоренс боялася, що це розмовляють про корабель і зараз хтось скаже, що він загинув. Кожна картина чи гравюра, на якій судно змагалося з хвилями, наганяла на неї панічний жах. Дим і хмари, що спокійно пливли собі в небі, рухалися, як на неї, підозріло швидко, і вона зі страхом думала, чи не заходиться зараз на бурю десь там, в океані.

Хтозна, відчувала Сюзанна Ніппер щось подібне чи ні, та оскільки її увага у всякій більш-менш густій юрбі була здебільша спрямована на сутички з хлопцями, — бо між цим різновидом людства і нею зроду існувало певне почуття ворожнечі, що неминуче проривалося назовні, як тільки вони перестрівались, — то схоже було, що Сюзанні просто ніколи займатися будь-якою інтелектуальною діяльністю.

Опинившись невдовзі навпроти дерев'яного мічмана і чекаючи слушної хвилини, аби перейти на той бік, вони із здивуванням помітили коло дверей крамниці круглоголового хлопця, що, звівши своє повнощоче обличчя до неба, засунув раптом чотири пальці — по два з кожної руки — у величеньку пащу і за допомогою цього пристрою напрочуд пронизливо свиснув, принаджуючи голубів, що ширяли високо в повітрі.

— Старший син місіс Річардс, міс, — відрекомендувала Сюзанна, — і її вічний мучитель.

Оскільки Поллі вже встигла розказати Флоренс про свої воскреслі надії на власного сина та спадкоємця, то Флоренс була готова до цієї зустрічі, і, скориставшись зі сприятливого моменту, вони поквапом рушили через вулицю, відірвавшись від споглядання особи, що труїла місіс Річардс життя. А цей завзятий спортсмен, не підозрюючи про їхнє наближення, свиснув іще раз що духу мав і з великим запалом крикнув: "Гуля, волоцюги, гуля!" що, видима річ, неабияк вплинуло на голубів, бо замість летіти на північ, згідно з їх первісним наміром, вони почали кружляти і вагатись. Тоді первак місіс Річардс заходився свистіти ще завзятіше і зняв галас на цілу вулицю: "Гуля, волоцюги!"

Потиличник, якого хлопчисько дістав од міс Ніппер, звів його з небесних високостей на землю і загнав у крамницю.

— Оце так ти каєшся тут, негіднику, — таж через тебе місіс Річардс місяцями не спить! — крикнула Сюзанна, рушаючи вслід за власним потиличником. — Де містер Джілс?

Роб, уздрівши Флоренс, пом'якшив свій лютий погляд, що його вділив був міс Ніппер, підніс на честь першої руку до скроні, а другій відповів, що містера Джілса нема вдома.

— То приведи його додому, — владно наказала Сюзанна, — і скажи, що тут його чекає моя господиня.

— Я не знаю, куди він пішов, — мовив Роб.

— Так оце твоє каяття? — вельми ущипливо кинула Сюзанна.

— Та як я можу його привести, коли я не знаю, де він? — заскиглив Роб. — Як

можна казати такі нерозважливі речі?

— А містер Джілс попередив, коли повернеться? — втрутилася Флоренс.

— Так, міс, — одповів Роб, знов прикладаючи руку до скроні. — Він казав, що буде вдома пополудні. Десь так години за дві, міс.

— А що, він дуже хвилюється за свого небожа? — поцікавилася Сюзанна.

— Так, міс, — одповів Роб, що волів звертатися безпосередньо до Флоренс, поминувши Сюзанну. — Я сказав би, що хвилюється, дуже хвилюється. Він і чверть години не може всидіти в крамниці. І п'яти хвилин на місці не всидить, міс. Все бігає, як той... волоцюга, — Роб нахилився, щоб глянути у вікно на голубів, і вже підніс було пальці до рота, та вчасно спохопився.

— А ви знаєте приятеля містера Джілса, що зветься капітан Катл? — спитала Флоренс по хвилині роздумів.

— Цей той з гачком, міс? — перепитав Роб, роблячи мальовничий жест лівою рукою. — Знаю, міс. Він був тут позавчрра.

— І відтоді не заходив? — вкинула Сюзанна.

— Ні, міс, — відповів Роб усе тій же Флоренс.

— Певно, дядечко Уолтерів пішов туди, Сюзанно, — обернулася до неї Флоренс.

— До капітана Катла, міс? — втрутився Роб. — Ні, він не пішов туди, міс, бо доручив переказати капітанові, якщо той прийде, що дивується, чого його вчора не було, і просить почекати на нього.

— А ви знаєте, — де живе капітан. Катл? — спитала Флоренс.

Робін притакнув і, удавшись до оправленої в пергамент засмальцьованої книги, що лежала на прилавку, вголос прочитав його адресу.

Флоренс знов обернулася до своєї покоївки й почала стиха радитися з нею, а круглоокий Роб, пам'ятаючи таємний наказ свого патрона, наставив вуха й очі. Флоренс пропонувала піти до капітана й довідатись безпосередньо од нього, що він думає про відсутність будь-яких чуток з "Сина та Спадкоємця", а коли буде змога, то й привести його сюди, щоб заспокоїв Уолтерового дядечка. Сюзанна спершу було заперечила, посилаючись на велику відстань, але при згадці про кеб зняла своє заперечення і погодилась. Уся ця дискусія тривала кілька хвилин, протягом яких Роб не спускав з промовців уважних очей, наставляючи вухо до кожного по черзі, мовби його поставили тут арбітром.

Нарешті Роба послано по кеб. Гості тим часом стерегли крамницю, і коли Роб повернувся, а вони сіли в кеб, то попросили хлопця переказати дядькові Солу, що на зворотній дорозі знов заїдуть сюди. Роб стежив за екіпажем, доки він не щез зовсім — як і його голуби, — а тоді з вельми заклопотаним видом сів до столу і, не шкодуючи чорнила, заходився записувати на клаптиках паперу все, що бачив та чув. Документи ці, якби випадком трапили в чужі руки, не викрили б нічого, бо ще задовго до того, як просохнути, кожне з написаних там слів для самого Роба становило таку нерозв'язну загадку, начеб він у їх творенні аніякісінької участі не брав.

Поки Роб отак тяжко трудився, найманий Кеб, спіткавши на своєму шляху небачені

труднощі у вигляді розвідних мостів, грузьких провулків, непроїзних проїздів, складів бочкової тари, зарослів червоної квасолі, дрібних пралень та різних інших перешкод, якими багата ця місцевість, спинився на розі Бриг-майдану. Висівши тут, Флоренс і Сюзанна Ніппер подались шукати оселю капітана Катла пішки.

Лиха доля забажала, щоб того дня в місіс Мак-Стінджер було генеральне прибирання. В такі дні полісмен будив її, стукаючи в двері, за чверть до третьої ранку, а спати вона лягала звичайно не раніше, як опівночі. Головну мету цього заходу місіс Мак-Стінджер, здається, вбачала у тому, щоб до Схід сонця повиносити меблі на заднє подвір'я і, просновигавши весь день по хаті у грубих непромокальних капцях, позаносили їх назад уже затемна. Ці процедури здійсмали чималий переполох серед макстінджерівських голуб'ят, що в такі дні не тільки не мали де приткнутися, а й у процесі звершення цих урочистих обрядів не раз відчували на собі голублячу руку матері.

Саме в ту хвилину як Флоренс і Сюзанна Ніппер підходили до дверей місіс Мак-Стінджер, ця шановна, але небезпечна жінка несла коридором Олександра Мак-Стінджера у віці двох років і трьох місяців, з наміром примусово посадовити його на вуличний брук. Обличчя Олександрові почорніло — після кари він не міг навіть дихнути, а холодне каміння, як кажуть, має у таких випадках спасенний вплив.

Співчутливий погляд, що його Флоренс кинула на хлопця, образив почуття місіс Мак-Стінджер як матері і як жінки, тож вона, віддавши перевагу цим витонченішим природним почуттям перед природним бажанням хоч якось вдовольнити своїй цікавості, примостила Олександра на брук, супроводжуючи цю операцію потиличниками, і більш не звертала на сторонніх жодної уваги.

— Вибачте, мадам, — сказала Флоренс, коли дитина, нарешті вхопивши повітря, заверещала, — це будинок капітана Катла?

— Ні, — відрубала місіс Мак-Стінджер.

— Хіба це не дев'ятий номер? — вагаючись, запитала Флоренс.

— Хто сказав, що це не дев'ятий номер? — здивувалася місіс Мак-Стінджер.

Тут у розмову встригла Сюзанна Ніппер, бажаючи знати, що хоче сказати місіс Мак-Стінджер і чи знає вона, з ким говорить.

У відповідь місіс Мак-Стінджер оглянула її з ніг до голови.

— А я бажаю знати, чого вам треба від капітана Катла? — мовила вона.

— Ах, так! Жаль, що не можу вдовольнити ваше бажання! — відповіла місіс Ніппер.

— Годі, Сюзанно, будь ласка! — попросила Флоренс. — Може, ви ласкаво скажете нам, мадам, де живе капітан Катл, якщо він живе не тут?

— Хто сказав, що він живе не тут? — дала відкоша невблаганна місіс Мак-Стінджер. — Я сказала, що цей будинок не капітанів, і це дійсно не його будинок, і боже борони, щоб він міг бути його, бо капітан Катл не знає як хазяйнувати в будинку, і не заслужив на те, щоб мати будинок. Будинок мій, і коли я винаймаю капітанові горішній поверх, то знаю, що роблю невдячну справу, і кидаю бісер свиням!

Роблячи ці зауваження, місіс Мак-Стінджер піднесла голос на рівень другого

поверху і випалювала кожну фразу, наче стріляла рушницею з безліччю цівок. По останньому пострілі з кімнати капітана долинув слабкий голос протесту: "Спокійно там унизу!"

— Якщо вам треба капітана Катла, то ось він! — сердито махнула рукою місіс Мак-Стінджер. Оскільки Флоренс, не мовивши й слова, сміливо переступила поріг, а Сюзанна рушила за нею, то місіс Мак-Стінджер відновила свої пішохідні вправи в непромокальних капцях, а Олександр Мак-Стінджер, котрий і досі сидів на бруківці й перестав було плакати, прислухаючись до розмови, знову заревів, а щоб розважитись під час цього нудного, бо цілком механічного заняття, робив загальний огляд вуличної перспективи, яку завершував найманий кеб.

Капітан у своїй власній кімнаті, засунувши руки в кишені, а ноги — під стілець, сидів на маленькім пустельнім острові серед океану змилків. Вікна капітанової кімнати були чисті, стіни — чисті, грубка чиста, і все, окрім грубки, було мокре й блищало від лугу з піском, і густий дух цього засобу стояв у повітрі. Покинутий на своєму острові, капітан тоскно вдивлявся в безбережні простори довкола, наче виглядав човна, що мав би, проходячи мимо, забрати його з собою.

Та ніякими словами не передати подиву капітана, коли він, кинувши безнадійно-сумним оком на двері, побачив там Флоренс з її покоївкою. В силу красномовства місіс Мак-Стінджер всі інші звуки знадвору долинали до нього ледь чутно, та й сподівався він гостя не такого вже й рідкісного — трактирного служку або молочника; отож коли натомість з'явилася Флоренс, та підпливла впритул до його острівця, та взяла його за руку — капітан скочив на ноги такий нажаханий, немов побачив перед собою когось із юних членів сімейства Летючого Голландця.

Проте він миттю прийшов до пам'яті і передовсім подбав про те, щоб перенести Флоренс на суходіл. Одним порухом руки щасливо виконавши цю операцію, він рушив у відкрите море, обхопив за поперек міс Ніппер і також переніс її на острів. Тоді капітан з побожною поштивістю підніс до своїх губ руку Флоренс і, відступивши трохи (острів був затісний для трьох), глипав на неї зі змилків, мов новоявлений Тритон.

— Ви, певно, здивовані нашим приходом, — всміхнувшись, сказала Флоренс.

Невимовно вщасливлений капітан поцілував замість відповіді свій гачок і прогудів: "Так держати!", — мовби ці слова були вельми тонким і добірним компліментом.

— Але я не могла не прийти, — пояснила Флоренс, — і не спитати, що думаєте ви про дорогого Уолтера — він тепер мені брат, — чи є якісь підстави переживати за нього, і чи не могли б ви, поки нема звісток від нього, щодня заходити до його бідного дядька й трохи розважити його?

При цих словах капітан Катл ніби несамохіть мацнув рукою там, де мав би бути лискучий капелюх, і, здавалося, зникнув.

— Ви не боїтесь за Уолтера? — спитала Флоренс, з обличчя якої капітан не спускав очей (так воно його причарувало); Флоренс теж дивилась йому просто в обличчя, аби переконатись у щирості відповіді.

— Ні, втіху душі моєї, — відповів капітан. — Не боюсь. Уол-р такий хлопець, що

сухий з води вилізе. Уол-р зробить усе, що тільки може зробити такий хлопець. Уол-р, — сказав капітан, і очі йому гордо заблиски, а гачок піднісся вгору, провіщаючи надто влучну цитату, — Уол-р — це, так би мовити, видимий зовнішній знак невидимої внутрішньої сили. Як знайдете це місце, відзначте його.

Флоренс, не зовсім утямивши цей, на думку капітана, вельми змістовний та принагідний вислів, сумирно дивилася на нього, чекаючи продовження.

— Я не боюся, втіхо душі моєї, — підсумував капітан. — На тих широтах вітри винятково капосні, це факт, і їх могло віднести хтозна-куди, може, й на інший край світу. Але корабель у них — те, що треба, і хлопець там — те, що треба, а коли серце з кременю, його, дякувати Богу, — тут капітан легенько вклонився, — так просто не зламаєш, чи то на морі, чи в конторі. І раз є одне і друге, то швартовна забезпечена, тому я поки що анітрохи не боюся.

— Поки що? — перепитала Флоренс.

— Анітрохи, — капітан цмокнув свою залізну руку, — а до того як почну, втіхо душі моєї, Уол-р напише нам зі свого острова чи з якогось порту по дорозі, і все стане на свої місця. А що стосується старого Сола Джілса, — тут капітан прибрав урочистого вигляду, — якого я триматимусь і не покину до смертної розлуки, і в час негоди, коли дмуть... коли дмуть... Перегляньте катехізис, — зробив маленьку вставку капітан, — там знайдете ці вислови, — якщо Сол Джілс задля розваги захоче почути думку одного морського вовка — це такий чоловік, що з його розумом, усяке діло можна брати на абордаж, а його ледь що не вбили, як він юнгою був, і звати його Якчіп, — то цей чоловік йому, в його ж рідній вітальні та таку думку вріже!.. Еге, — хвастовито додав капітан, — свічки в очах постають!

— Ну, то привезім цього джентльмена до нього, послухаймо, що він скаже! — вигукнула Флоренс. — Їдете з нами? У нас тут кеб.

Капітан знову мацнув те місце, де мав би бути лискучий капелюх і збентежився. Та в цю мить сталася дивна пригода. Двері зненацька одчинилися, ніби самі собою, в кімнату впурхнув, наче птах, той самий капелюх і гепнувся під капітанові ноги. Потім двері так само несподівано зачинилися, і чудо так і залишилось нез'ясованим.

Капітан Катл підняв капелюх, оглянув його з усіх боків зацікавлено-радісним поглядом і став натирати його рукавом свого фрака. При цьому він пильно подивився на гостей і тихо сказав:

— Я, бачте, мав би метнутись до Сола Джілса і вчора, й сьогодні вранці, та от вона... забрала його й не вертала. Ось і вся історія.

— Хто це — "вона"? — спитала Сюзанна Ніппер.

— Господиня будинку, моє серце, — хрипко прошепотів капітан, роблячи застережні знаки — Ми трохи перемовилися з нею щодо миття цих-от... підлог, і вона... одне слово, — сказав капітан, позираючи на двері й важко зітхнувши, — вона ущемила мою свободу.

— О, мала б вона справу зі мною! — вигукнула Сюзанна, розчервонівшись від цього палкого бажання. — Я б її так ущемила!

— Справді? Ви так гадаєте, серце? — з сумнівом похитав головою капітан, явно, проте, захоплений відчайдушністю цієї милої подвижниці. — Не знаю. Це — нелегка плавба. З нею важко порозумітися, серденько. Годі передбачити, яким курсом вона піде. Зараз вона мчить за вітром, а за хвилину повний поворот — і на вас. А коли впаде в норів, — тут чоло капітана вкрилося потом, — то... — ніщо як свистіння не могло красномовніш завершити фразу, тому капітан боязко свиснув. Після чого він знов похитав головою і, наново захоплений жертвовною одвагою міс Ніппер, несміливо повторив: "Справді? Ви так гадаєте, серце?"

Сюзанна відповіла стриманою посмішкою, але ж ця посмішка була така зачіплива, що невідомо, як довго простояв би заворожений нею капітан, коли б не Флоренс, що, нетерпеливлячись, знов запропонувала негайно ж рушати до оракула Якчіпа. Навернений у такий спосіб до своїх обов'язків, капітан рішуче насунув на голову лискучого капелюха, взяв другий такий же каракуватий ціпок, що заступав перший, подарований Уолтерові, і, підхопивши Флоренс під руку, налагодився продиратись крізь ворожі лави.

Виявилося, однак, що місіс Мак-Стінджер вже встигла змінити курс, — що вона, зі слів капітана, робила доволі часто, — і повернула у зовсім іншому напрямку. Бо коли вони спустилися на перший поверх, ця взірцева жона на порозі витріпувала з хідників пилюку, крізь яку ледь-ледь проглядав малий Олександр на бруківці; і до такої міри поглинуло місіс Мак-Стінджер це господарське заняття, що, коли капітан Катл з гостями проходили мимо, вона тріпала дедалі завзятіше, ані словом, ні жестом не виказавши, що бачить їх коло себе. Капітана так втішив цей безболісний відхід з позицій (щоправда, хідники подіяли на нього як добрий понюх табаки, бо він розічхався до сліз), що він ніяк не міг повірити своєму щастю і по дорозі від дверей до кеба раз по раз оглядався, явно остерігаючись переслідувань з боку місіс Мак-Стінджер.

Проте цей грізний брандер-вогнетник мовчав, і вони мирно добулися до рогу Бриг-майдану, звідки капітан, усівшись поруч візника на передку, — бо галантність не дозволила йому сісти поруч із дамами, хоч як його прошено, — скерував кеб до корабля капітана Якчіпа, який звався "Обачна Клара" і стояв коло Реткліфської корабельні.

Прибувши до корабельні, де судно цього великого командора було затиснене між п'ятьма сотнями інших, а такелаж тієї армади скидався на велетенське, наполовину зметене павутиння, капітан Катл устроїв голову у вікно карети і запросив Флоренс та міс Ніппер іти разом із ним, зауваживши при цьому, що Якчіп дуже м'якосердо ставиться до дам, і що ніщо інше не матиме такого миротворного впливу на цей могутній розум, як їхня поява на "Обачній Кларі".

Флоренс охоче пристала на це, і капітан, утопивши її крихітну долоню в неосяжній своїй, з покровительсько-батьківським, гордим та церемонним виглядом (аж приємно було дивитися) попровадив її з однієї брудної палуби на іншу, поки, добравшись до "Клари", вони не виявили, що сходні з неї знято, і що від найближчого корабля цю обачну даму відокремлює смуга води з півдюжини футів завширшки. З пояснень капітана Катла виявилося, що великий Якчіп теж, як і він, терпить од жорстокої вдачі

своєї квартирної хазяйки, і коли ця вдача стає вже зовсім нестерпною, створює, як останній засіб, зазначену прірву між ними.

— "Кларо", агов! — гукнув капітан, приклавши долоні до рота.

— Агов! — луною обізвався юнга, вискакуючи на палубу.

— Якчїп на борту? — крикнув капітан громовим голосом, ніби до хлопця було не два ярди, а добрих півмилі.

— Тут, тут! — у тон йому відповів хлопець.

Юнга перекинув сходні, і капітан, старанно заплішивши їх, перевів спершу Флоренс, а тоді міс Ніппер на палубу "Клари", де серед такелажу разом із язиками та скумбрією в'ялився на сонці розмаїтий одяг.

У ту ж мить із каютного люка почала виростати величезна — не менша за люк — голова з обличчям кольору червоного дерева. Одне око на ній було недвижне, а друге оберталось як ліхтар на деяких маяках. Голову вкривала буйна, схожа на клоччя, рослинність, що не росла в якомусь певному напрямку — на схід, захід, південь чи північ, — тільки стирчала у всі чотири сторони світу і в кожную точку між ними. Слідом за головою з'явилося голе, як Сахара, підборіддя, далі — комір сорочки і хустка, замість краватки, далі лоцманська куртка з грубого синього сукна і лоцманські штани того ж сукна, з таким широким поясом, що він правив і за жилет, бо на додачу був ще й прикрашений під грудьми кількома масивними дерев'яними гудзиками, що скидались на шашки. Коли з'явилася спідня частина штанів, показався і увесь Якчїп з руками, зануреними у чималі кишені, і з поглядом, зверненим не на капітана Катла чи дам, а на верхівку щогли.

Глибокодумний вигляд цього могутнього тілом філософа з царственою печаттю мовчазності на винятково червоному обличчі — що цілком узгоджувалося з його характером, де ця риса займала найповажніше місце, — збентежив навіть капітана Катла, хоч які вони були приятелі. Шепнувши Флоренс на вушко, що Якчїп ще в житті не виявив будь-якого подиву і, мабуть, взагалі не знає, що це таке, капітан стежив, як той від оглядин власної щогли перекинувся на обрій, і коли кругобіжне око стало підбігати начебто до нього, сказав:

— Якчїпе, друже, як життя?

Низький, хрипкий голос — здавалося, зовсім не зв'язаний з Якчїпом, бо він не спричинився до жодних змін на його виду, — відповів: "А, корабельний товаришу! Як ся маєш?" В той же час правиця Якчїпа виринула з кишені, стиснула капітанову руку й знову сховалася.

— Якчїпе, — сказав капітан, відразу беручи бика за роги, — ти чоловік розумний і маєш про все власну думку. Оця молода леді хоче знати твою думку щодо мого друга Уол-ра і ще одного друга — Сола Джїлса, з яким тобі варто познайомитись, бо він теж служить науці, що є матір'ю всіх винаходів, і законам не підлягає. Чи не міг би ти, ради мене, звернути під попутайш вітер і поїхати з нами?

Великий командор, що, судячи з виразу обличчя, незмінно щось виглядав у неозорій далечині і не мав жодного зримого уявлення про те, що творилося в межах

найближчих десяти миль, не зронив ані звуку у відповідь.

— Перед вами чоловік, — звернувся капітан до своїх чарівних слухачок, простираючи гачка в бік командора, — який падав стільки на своєму віку, як ніхто з нині живущих; який сам-один пережив нещасних випадків більше, ніж цілий госпіталь матросів; який замолоду опробував головою таку кількість болтів, брусів та рейок, що з них на Чатемській верфі вам би яхту збудували, і в якого, здається мені, через це виробився свій хід думок, бо таких думок ви не знайдете ніде — ні на суші, ні на морі.

Незворушний командор, судячи з ледь помітних рухів ліктями, виразив певне задоволення з приводу цього панегірика; зате судити про хід його думок з обличчя було для спостерігачів не менш марною справою, ніж коли б це обличчя знаходилося від них на відстані такої же неозорій, як і командорів погляд.

— Товаришу, — зненацька подав голос Якчіп, нахилившись, бо якась поперечна рейка заступала йому гостей, — що питимуть ці дами?

Капітан, вражений — з огляду на Флоренс — неделікатністю цього питання, одтягнув філософа набік і, пошепки пояснюючи йому щось, спустився з ним до каюти, де й сам, щоб не образити господаря, вихилив чарочку того добра, що його (як бачили Флоренс із Сюзанною, зазирнувши у віконце в стелі) філософ, ледь обертаючись між ліжком й крихітною мідною піччю, виклав на стіл для двох. Незабаром обоє знов з'явилися на палубі; капітан Катл, радіючи з успіху свого заходу, повів до кеба Флоренс, а Якчіп супроводив міс Ніппер, яку він раз по раз, попри чимале обурення цієї молоді леді, пригортав до себе могутньою лоцманською рукою, мов синій ведмідь.

Втиснувши свого оракула в кеб, капітан усівся на передку і, сам не свій від захвату, що зумів щасливо доставити сюди цей великий розум, частенько не міг втриматись, щоб не зиркнути крізь віконце на Флоренс і підтвердити свій захват посмішкою, а також лясканням по лобі, як натяком на те, що мозок у Якчіпа працює безперестанку. Тим часом Якчіп, знай обіймаючи міс Ніппер (капітан не перебільшив, говорячи про м'якість його серця), зберігав усю свою поважність і, здається, не помічав ні її, ні взагалі будь-чого.

Дядько Сол уже повернувся і, зустрівши гостей на порозі крамниці, провів їх у маленьку вітальню, що за час Уолтерової відсутності зазнала дивних змін. На столі і скрізь по кімнаті були розкладені географічні карти, на яких майстер корабельних інструментів щодня накреслював шлях пропалого безвісти корабля, а щойно, перед самим приходом гостей, з допомогою двох компасів, які ще тримав у руках, намагався визначити, куди могла віднести його буря, і переконував себе, що втрачати надію ще зарано.

— Може, він дав течу? — сказав дядько Сол, скрушно дивлячись на карту. — Але ні, це майже неможливо. А може, їх захопило негодою? Та ні, навряд. А може, є надія, що вони змінили курс настільки... Та ні, в щось таке навіть я не повірю!

Роблячи такі-от уривчасті припущення, бідолашний дядько Сол блукав очима по величезнім аркуші, що лежав перед ним, і не бачив там жодної точки, цятки, крихіточки надії, за яку могло б уцепитися вістря його компасної стрілки.

Флоренс зразу ж помітила, — та й важко було не помітити цього, — як змінився старий: він став далеко менш спокійний та врівноважений, і разом із тим у ньому відчувалася якась дивна, незбагненна для неї рішучість. Раз їй здалося навіть, що він не сповна розуму. Коли вона сказала, як жаль їй було не застати його вдома сьогодні вранці, то старий спершу відповів, що ходив до неї, але зараз же немов пошкодував, що прохопився з цим словом.

— Ви ходили до мене? — здивувалася Флоренс. — Сьогодні?

— Так, люба моя панночко, — відказав дядько Сол, подивившись на неї, і, збентежившись, відвів очі. — Я хотів ще раз побачити вас на власні очі й почути на власні вуха, до того, як... — І обірвав.

— До того, як що? — спитала Флоренс, поклавши йому руку на плече.

— Хіба я сказав "до того"? — відповів старий Сол. — Це я, певно, хотів сказати: до того як прийде якась звістка від мого дорогого хлопчика.

— Ви нездорові, — лагідно мовила Флоренс. — Ви так хвилювалися. Я певна, що вам нездужається.

— Я здоровий, наскільки можна бути здоровим і дужим у мої літа, — відказав старий, затиснувши правицю в кулак і показуючи її Флоренс. — Дивіться! Міцна ще. Хіба її власник не може бути рішучий і сильний духом, як багато хто, молодший за нього? Думаю, може. Побачимо.

Його слова, а надто поведінка так стурбували Флоренс, що вона мала бажання цю ж мить поділитися своєю тривогою з капітаном, якби капітан не використав цю ж мить для розтлумачення стану справ, для розв'язання яких бажано було б знати думку велемудрого Якчіпа, і не попрохав цей високий авторитет представити їм таку.

Якчіп, око якого обмацувало щось на півдорозі між Лондоном і Грейвсендом, кілька разів випростав свою могутню правицю, шукаючи натхненної опори в чарівних формах міс Ніппер, але ця юна особа зловмисно перебралася на протилежний край столу; тож м'яке серце командора "Обачної Клари" так і не дочекалося відгуку на свій потяг.

Зазнавши ряду таких невдач, командор, отже, сам до себе прорік — точніше, не він, а голос у ньому, що звучав сам по собі, цілком незалежно, наче він був одержимий якоюсь хрипливою нечистою силою:

— Я — Джек Якчіп!

— Хрещений Джоном, — на радощах загукав капітан Катл. — Слухайте, слухайте!

— І що я кажу, — вів голос далі, — на тому стою.

Капітан, що тримав Флоренс під руку, кивнув до слухачів, немов кажучи: "Оце так вступ! Недарма я привів його сюди!"

— Таким чином, — провадив голос, — чому б і ні? Якщо так — то що за різниця? Хтось може сказати інакше? Ні. Ну, то баста!

На цій точці розвитку думки голос спинився і передихнув. А далі, дуже повільно, проказав таке:

— Чи думаю я, що "Син та Спадкоємець" потоп, хлоп'ята? Мо' й так. Чи певен я того? Чому? Якщо корабель стоїть перед протокою святого Георга носом до Даунських

пагорбів, то що лежить по праву руку від нього? Гудвінська мілина. Він не мусить сісти на Гудвінську мілину, але може. Все залежить од маневра, і я тут нічого не вдію. Тож, баста, хлопці! Дивіться ясным зором вперед, і щастя вам!

З цими словами голос виступив з маленької вітальні на вулицю, прихопивши з собою командора "Обачної Клари", і з належною поштивістю попровадив його на борт корабля, де той зараз же ліг спати, щоб відсвіжити мозок.

Залишені напризволяще для самотійного впровадження в життя його пророчих настанов — у згоді з принципом, що був основною складовою опорою Якчіпового триніжка і є таким, мабуть, і для деяких інших оракульських сидінь, не лише в Дельфах, — учні цього мудреця здивовано Perezirнулися. Роб-Точильник, що досі невинно підслуховував та підглядав крізь вікно в стелі, спустився вниз геть спантеличений. Тільки капітан Катл нетямився від захвату, вважаючи, що Якчіп блискуче потвердив свою славу, і взявся тлумачити присутнім, що Якчіп нічого лихого на думці не мав, що він повен доброї віри і що слова такого авторитета — справжній якір надії і виводять на певний шлях, де той якір можна закинути. Флоренс силкувалася пойняти йому віри, зате Сюзанна, твердо схрестивши руки на грудях, рішуче хитала головою і вірила в Якчіпа не більше, ніж у містера Перча.

Щодо дядька Сола, то філософ покинув його у тому ж стані, в якому й застав, бо той і досі подорожував усіма морями світу, з компасами в руці, не знаходячи їм відпочинку. І лиш після того як Флоренс шепнула щось старому на вухо, капітан Катл підійшов до нього і, поклавши руку йому на плече, сердечним тоном вигукнув:

— Ну, як настроїй, Соле Джілсе?

— Та так собі,— одповів інструментальний майстер. — Весь час згадую, як того самого дня, коли мій хлопчик став на роботу в "Домбі й Сина" і так пізно прийшов — на обід — він сидів саме там, де ви тепер стоїте, — ми говорили про шторми й морські аварії, і я ніяк не міг повернути його на іншу тему, — тут очі старого спіткали серйозний погляд Флоренс, і він примусив себе всміхнутися.

— Тримайтеся, старий друже! — вигукнув капітан. — Веселіш! А знаєте що, Соле Джілсе? Коли я проведу втіху душі моєї додому, — капітан глянув на Флоренс і цмокнув свій гачок, — я вернусь і візьму вас на буксир аж до кінця цього чудового дня. Ви підете зі мною, і разом дець пообідаєм.

— Тільки не сьогодні, Неде! — хутко відповів старий, явно вражений цією пропозицією. — Не сьогодні. Я не можу.

— Чому? — здивовано подивився на нього капітан.

— Я... я маю багато роботи. Мені треба... треба обміркувати, влаштувати дещо. Мушу піти з дому й мушу бути сам, бо мені треба багато чого обміркувати.

Капітан глянув на інструментального майстра, тоді на Флоренс, тоді знов на інструментального майстра.

— Ну, значить, завтра, — запропонував він.

— Так-так, завтра, — згодився старий. — Зайдіть завтра. Хай буде завтра.

— Я раненько зайду, не забудьте, — попередив капітан.

— Так-так, з самого ранку, — повторив старий Сол. — А тепер — до побачення, Неде, і хай вас бог благословить.

Стиснувши з незвичайним запалом руку капітанові, старий повернувся до Флоренс, взяв її руки, поцілував і з якоюсь дивною похапливістю повів її до кеба. Та й, загалом беручи, його поведінка так збентежила капітана, що той трохи затримався й звелів Робові якнайуважніше пильнувати свого пана до ранку. Наказ свій він підсилив шилінгом і обіцянкою принести ще півшилінга завтра. Зробивши це добре діло, капітан Катл, що вважав себе природним і законним охоронцем Флоренс, з повним почуттям відповідальності видряпався на передок і відвіз її додому. При прощанні він запевнив Флоренс, що триматиметься Сола Джілса міцно і щиро, а Сюзанну Ніппер, галантність якої щодо місіс Мак-Стінджер і досі була йому в пам'ятку, ще раз запитав: "Справді? Ви так гадаєте, серце? Н-ну!"

Коли двері похмурого будинку зачинилися за Флоренс із Сюзанною, думки капітана знов повернулися до старого майстра, і йому стало трохи не по собі. Отож, замість іти додому, він ще кілька разів прогулявся вздовж вулиці і, щоб згаяти час до вечора, пообідав у маленькій наріжній таверні в Сіті, до якої вчашало чимало лискучих капелюхів. Головним наміром капітана було, коли посутеніє, пройтися мимо крамниці й зазирнути у вікно. Так він і зробив. Двері до вітальні були відчинені, його друг із заклопотаним виглядом невідривно писав щось за столом; маленький мічман, знятий на ніч, щоб його не змочила роса, стежив за ним із прилавка, під яким Роб-Точильник стелив собі постіль, перед тим як зачинити крамницю. Пересвідчившись, що у володіннях дерев'яного мореплавця панує спокій і тиша, капітан попрямував до Бриг-майдану, вирішивши рано-вранці зніматися з якоря.

Розділ двадцять четвертий

ШУКАННЯ ЛЮБЛЯЧОГО СЕРЦЯ

Сер Барнет і леді Скетлс, дуже милі люди, мешкали на віллі у Фулгемі над Темзою. Резиденція ця на час веслових перегонів не мала собі рівних у світі, але в інші часи відзначалася певними дрібними невигодами, серед яких можна назвати періодичне проникнення річки у вітальню і паралельне зникнення моріжка та кущів перед будинком.

Значущість власної особи сер Барнет Скетлс засвідчував головним чином з допомогою старовинної золотої табакерки й величезного шовкового носовичка, якого він вельми імпозантно видобував з кишені, наче стяг, і яким користувався тільки обіруч. Метою життя сера Барнета було постійне розширення кола своїх знайомих. Як і хвильки від каменя, що шубовснув у воду (хай це порівняння не уйме честі такому достойному джентльменові), коло довкруг сера Барнета повинно було, за природою речей, розширюватися все далі й далі, поки ставало місця. Чи, як і звук у повітрі, хвилі якого, згідно з твердженням одного геніального філософа сучасності, можуть вічно подорожувати в неосяжності простору, так і сера Барнета ніщо в світі, крім переступу власних моральних засад, не могло стримати на його шляху пізнання соціальної системи.

Найбільше любив сер Барнет знайомити людей між собою. Робив він це просто так, ради приємності, а разом з тим просувався і сам до своєї мети. Надібавши, приміром, якогось новачка або провінціала й затягнувши його до своєї гостинної вілли, сер Барнет наступного ж ранку питався в нього: "Чи не хотіли б ви, любий сер, познайомитися з ким-небудь? З ким ви бажали б зустрітися? Хто вас цікавить — письменники, малярі, різьбярі, чи хто інший?" Скажімо, клієнт його висловлював таке бажання і називав ім'я особи, з якою сер Барнет знався не ближче, ніж із Птолемеєм Великим. Сер Барнет казав, що нема нічого легше, бо він знає ту особу якнайкраще, і зараз же виряджався до вказаної особи, залишав їй візитну картку й коротеньку, записку приблизно такого змісту: "Шановний сер... одна з невигод вашого високого становища... мій знайомий і гість природно прагне... леді Скетлс і я поділяємо його, приєднуємось... віримо, що геній стоїть понад усякі церемонії, і сподіваємось, що зробите нам надзвичайну приємність..." і так далі, і так далі. В такий спосіб він хапав двох зайців мертвою хваткою.

На другий же день по приїзді Флоренс сер Барнет, пустивши в обіг табакерку і стяг, поставив своє звичайне запитання і їй. Подякувавши йому й кажучи, що не знає, з ким би вона хотіла зустрітися, Флоренс, природна річ, з боєм у серці подумала про бідолашного Уолтера. А коли сер Барнет, наполегливий у своїх добрих намірах, спитав: "Дорогенька міс Домбі, невже вам не приходить на думку жодна людина, з якою ваш тато — прошу передати йому найкращі вітання від нас з леді Скетлс, коли йому писатимете — бажав би вас зазнайомити?" — то, мабуть, теж природною річчю було, що голівка її похилилась, а голос затремтів, коли вона тихо промовила: "Ні".

Скетлс-молодший, що приїхав додому на канікули, вельми похнюплений, згорблений та отупілий від навчання, виразно засмутився, коли його добра мати доручила йому опікуватися Флоренс. Ще глибшою раною для душі юного Барнета було товариство доктора та місіс Блімбер, запрошених під батьківські крокви, хоч цей молодий джентльмен неодноразово зичив їм проведення канікул на мурах Ієрихону.

— А ви, докторе Блімбер? У вас є хтось на думці? — удався сер Барнет Скетлс до цього джентльмена.

— Ви вельми люб'язні, сер Барнете, — одказав доктор Блімбер. — Мені важко вказати на когось конкретно. Я люблю знайомитися з людьми взагалі. Як каже Теренцій? Кожен, хто батько синові, цікавий мені.

— А місіс Блімбер має бажання побачити якусь видатну особу? — ввічливо звідався сер Барнет.

Місіс Блімбер, привітно всміхнувшись і хитнувш своїм блакитним капелюшком, відповіла, що вона потурбувала би сера Барнета, якби той міг познайомити її з Ціцероном. Але що таке знайомство неможливе, а вона вже має честь приятелювати з ним самим та його любою дружиною, які довірили їй та її чоловікові свого сина (тут можна було помітити, що юний Барнет поморщився), то вона більшого й не просить.

Отже, сер Барнет мусив був поки що задовольнитися тільки їхнім товариством. Флоренс же раділа з цього, бо мала свою ціль, яку взяла собі до серця — дорожку й

важливішу для неї за будь-які інші інтереси.

В господі Скетлсів жило кілька дітей — дітей, що мали батьків та матерів і були з ними такі ж щасливі та веселі, як ті рум'яні дівчатка в Лондоні; дітей, що не мали стриму для своєї любові й могли любити відверто. Флоренс хотіла розгадати їхній секрет, хотіла зрозуміти, чого саме їй бракує, у чому полягає те просте мистецтво, якого їй слід навчитися, щоб показати батькові, як вона його любить, і здобути собі його любов.

Не один день спостерігала вона за цими дітьми. Не одного раннього ранку вставала разом із сонцем у його розкішній красі, коли всі ще спали, і, прогулюючись берегом ріки, дивилася на вікна їхніх кімнат та уявляла собі їх, сплячих, оточених такою ласкою і любов'ю. В такі хвилини Флоренс почувалася більш самотньою, ніж у цілковитій самотині свого великого дому, а інколи навіть думала, що там їй було краще, ніж тут, що їй далеко простіше ховатися від людей, аніж спілкуватися з ровесниками і бачити, наскільки вона не схожа на них усіх. Та все ж сумлінність учениці не давала їй утекти від людей, і хоч кожна сторіночка, перегорнена в цьому нелегкому підручнику, торкала її за живе, Флоренс уперто, з терплячою надією, шукала тих знань, яких прагла здобути.

Так, — але як їх здобути? Як пізнати радість уже добутого знання? Тут були інші доньки інших батьків, які, і прокидаючись уранці, і лягаючи спати увечері, вже добре знали, що воно таке — любов батьківського серця, їм не треба було переборювати відразу, боятися байдужості, розхмарювати насуплене чоло. Коли підводився ранок і вікна, одне за одним, відчинялися, коли на квітах і траві починала підсихати роса, а моріжок виповнювало тупотіння дитячих ніг, Флоренс, розглядаючись по цих ясних обличчях, думала — чого ж вона може навчитися від цих дівчаток? Вже пізно їй від них учитися — адже кожна з них може підступити до свого батька без боязні, може в будь-яку мить підставити йому губи для поцілунку й закинути руки на шию, готову прийняти цю ласку. Ні, — такої сміливості вона вже ніколи не навчиться. Ох, невже ж буде так, що чим більше вона пізнаватиме, тим менше і менше залишатиметься надії?

Вона добре пам'ятала, що навіть ота стара, котра пограбувала її ще в дитинстві, — образ старої, її халупа, все, що вона казала й робила тоді, гостро й надовго закарбувалося в пам'яті Флоренс, як закарбовується кожен переляк в такому ранньому віці, — навіть ота стара з чулістю говорила про свою дочку, навіть вона так страшно була закричала від болю — так їй боліла розлука з дочкою! Але ж і її власна мама — тут-таки втішала себе Флоренс, — теж її дуже любила. А потім, коли думки її знов, бувало, вмить поверталися до батька, до порожнечі між ним і нею, Флоренс раптом, у страху і в сльозах, уявляла собі, що мати її жива, але теж перестає любити її через те, що вона не має в собі того благодатного хисту, який би сам собою привернув її батька до неї, — і ніколи не мала, від самої колиски. Флоренс розуміла, що вимисел цей осквернює пам'ять її матері, що нема в ньому правди і немає для нього підстав, але їй так сильно хотілося якось виправдати батька, скласти вину тільки на себе саму, що вона не могла опертися цій химері, яка час від часу дикою хмарою зринала десь на

обрїї її уяви.

Невдовзі після Флоренс до Скетлсів приїхала ще одна гарна дівчинка, років на тричотири молодша за неї, кругла сирота, — приїхала разом з тіткою, сивокосою леді, яка часто розмовляла з Флоренс і, як і всі інші, любила слухати вечорами її спів, — завжди в такі хвилини сиділа поруч неї і слухала по-материнському уважно. Вони гостювали на віллі вже два дні, коли Флоренс одного гарячого ранку, схована в садовій альтанці, де вона, підглядаючи з-поміж листя за гуртом дітей на моріжку, плела вінок для одного з цих маленьких створінь — загальної улюблениці, почула, як ця леді з племінницею, походжаючи тут-таки, біля її сховку, говорять про неї.

— А Флоренс теж сирота, як і я, тіточко? — спитала дівчинка.

— Ні, серце. В неї нема матері, але батько є.

— То це вона носить жалобу по своїй матусі? — скинулася дитина.

— Ні, по братикові.

— І в неї нема другого брата?

— Ні.

— А сестри?

— Ні.

— Як мені її шкода! — сказала дівчинка. Тут вони замовкли й задивилися на човни. Флоренс, що, зачувши своє ім'я, підвелася було, згорнула квіти й наготувалася вийти до них, виявивши свою присутність, тепер сіла і знову взялась до вінка, гадаючи, що розмові кінець, але та почалася наново.

— Флоренс усі тут люблять, та вона й варта цього, — від душі сказала дівчинка. — А де її тато?

Помовчавши, тітка відповіла, що не знає. Тон її голосу вразив Флоренс, що знову була підвелася та так і прикипіла на місці, притиснувши квіти обіруч до грудей.

— Але він в Англії, правда, тіточко?

— Мабуть. Так, він напевне в Англії.

— А тут він був коли-небудь?

— Не знаю. Ні, не був.

— Але приїде сюди побачитися з нею?

— Не думаю.

— Що ж він — каліка, чи сліпий, а чи хворий, тіточко? — спитала дитина.

Квіти, що їх пригортала до себе Флоренс, почали падати їй з рук, коли вона почула ці слова. Вона ще міцніше притулила їх до грудей і схилила над ними обличчя.

— Кейт, — мовила леді, знову помовчавши трохи, — я скажу тобі все, що чула про Флоренс, і думаю — це правда. Тільки нікому не переказуй моїх слів, бо, може, не всі це знають, і Флоренс буде боляче від того.

— Я нікому-нікому не скажу! — вигукнула дитина.

— Знаю, — сказала леді. — Тобі я можу вірити, як собі самій. Бачиш, Кейт, я боюся, що батько Флоренс мало піклується про неї, дуже рідко її бачить, ніколи не був ласкавий з нею, а тепер і взагалі відцурався, уникає її. Вона щиро любила б його, якби

він дозволив, але він не хоче, хоч вона цьому й не винна, а якраз варта того, щоб її жаліли й любили всі, в кого є серце.

Ще кілька квіток посипалися на землю. Ті, що лишилися в руках у Флоренс, були мокрі, але не від роси, — й вона припала до них обличчям.

— Бідна Флоренс! Бідна, хороша Флоренс! — скрикнула дівчинка.

— А знаєш, чому я розповідаю тобі це, Кейт? — спитала тітка.

— Щоб я була ласкавіша з нею і завжди старалася зробити їй щось приємне. Правда, тіточко?

— Почасті, але не зовсім так, — відповіла тітка. — При нас вона завжди така веселенька, привітно всміхнеться кожному, ладна всім допомогти, бере участь в усіх розвагах, але чи й справді вона щаслива? Як ти думаєш, Кейт?

— Думаю, що ні.

— Ти розумієш, — вела леді далі, — чому їй боляче бачити, як інші батьки люблять своїх дітей і пишаються ними? А таких дітей тут багато.

— Так, дуже добре розумію, тіточко, — відповіла дитина. — Бідна Флоренс!

Нові квіти впали на землю, а ті, що їх вона й далі притискала до грудей, тремтіли, наче під подувом зимового вітру.

— Люба Кейт, — сказала леді серйозним, але дуже спокійним, лагідним голосом, що від самого початку так вразив Флоренс, — з усієї молоді тут ти їй найбільше підходиш як товаришка. Ти не можеш, як інші, щасливіші діти...

— Нема нікого щасливішого від мене, тіточко! — вигукнула дитина, мабуть, обіймаючи її.

— Ти не можеш засмутити її, нагадаючи їй про її горе. Втрата, якої ти сама зазнала, — хвалити бога, тоді ти ще не розуміла свого нещастя, — зближує тебе з Флоренс.

— Але з вами, тіточко, я ніколи не була позбавлена любові.

— В усякому разі, горе твоє менше, ніж її, бо нема в світі більшої сироти, ніж дитина, що відлучена від любові живих батьків.

Квіти розсипались, як пил, спорожнілі долоні затулили обличчя, і безталанна сирота, упавши на землю, зайшлася довгими й гіркими риданнями.

Та чиста серцем і сповнена рішучості щодо свого доброго заміру, Флоренс ухопилася за нього так цупко, як її мати за неї того дня, коли породила Поля. Він не знає, як гаряче вона його любить. Нехай не скоро, але серце батька кінець кінцем довідається про це. А тим часом вона повинна уникати будь-якого необачного слова чи погляду, будь-якого випадкового збурення почуттів, що могли б дати привід подумати, ніби вона скаржиться на нього.

Навіть спілкуючись із сиротою, яку вона щиро полюбила і про яку не могла забути від того випадку, Флоренс думала насамперед про нього. Якщо надто виокремлюватиме дівчинку з-поміж решти дітей, то цим тільки підтвердить думку — може, й не всіх, але однієї людини напевно, — що батько її жорстокий і недобрий. Супроти цього її власна втіха була нічим. Усе, що вона почула тоді ненароком, спонукало її шукати не втіхи для себе, а захисту для нього; і Флоренс шукала, її серце прагло знайти шляхи любові.

Шукала вона скрізь і в усьому. Якщо в оповіданні, читаному вголос, траплялася згадка про поганого батька, вона потерпала, щоб хтось, не дай боже, не пов'язав цього з її батьком, — про дочку вона й не думала. Те саме було, коли вони ставили п'єски, розглядали малюнки чи грали в ігри. Причин для такого розчулення нагоджувалось стільки, що часто її обсідали лихі передчуття: а чи не краще таки вернутися їй до свого старого дому, до тихого життя у сутінку сірих стін? І як мало було тих, хто, бачачи Флоренс — цю милу, квітнучу юнку, цю скромну королівну усіх їхніх веселих забав, — міг уявити собі, який святий тягар лежав у неї на серці! Як мало було тих, хто, ціпенючи в крижаній присутності її батька, підозрював, яке жарке жертвенне полум'я палахкотить над його чолом!

Флоренс терпляче вправлялася над своїм важким завданням і, не знаходячи серед дітей на віллі, у чому ж полягає секрет того безіменного, незнаного їй хисту, часто ранком ішла шукати його поміж дітей бідняків. Але й тут, виявлялося, діти зайшли далеко в цій науці. Вони вже давно здобули собі місце в рідному домі, а не спинилися на порозі, перед зачиненими наглухо дверми, як вона.

Гуляючи ранками, Флоренс не раз звертала увагу на одного чоловіка, що завжди працював, і часто біля нього сиділа дівчина приблизно її віку. То був дуже вбогий чоловік, що, як видно, не мав постійної роботи, бо то блукав берегом під час відпливу, визбируючи в намулі різні покидьки, то порпався на малесенькому худому городі перед хатою, то лагодив свій, злидений старий човен, то допомагав сусіді. Та хоч би що робив той чоловік, дівчина завжди байдикувала — тільки сиділа поруч нього, мовчазна й байдужа, склавши руки.

Флоренс часто хотілося заговорити з ним, але вона не насмільовалась, бо чоловік не давав для цього жодного приводу. Нарешті одного разу, коли Флоренс, простуючи стежкою поміж верболозом, вийшла на невеликий кам'янистий схил, що відділяв його подвір'я від води, і наскочила просто на нього — чоловік підвів голову од багаття, яке розпалив, щоб обсмолювати старий перевернутий догори дном човен, і привітався.

— Доброго ранку, — відповіла Флоренс, підходячи ближче, — рано ви встаєте до роботи.

— Я був би радий ставати ще раніш, міс, аби була робота.

— А хіба важко знайти її?

— Та нелегко.

Флоренс глянула туди, де сиділа, зібгавшись, дівчина, сперши лікті на коліна, а підборіддя — на долоні.

— Ваша дочка? — спитала вона.

Він миттю підвів голову і, з прояснілим обличчям дивлячись на дівчину, кивнув: "так". Флоренс теж повернулася до неї і привітно махнула рукою. Дівчина похмуро буркнула щось у відповідь.

— Вона теж шукає роботи? — спитала Флоренс.

Чоловік похитав головою.

— Ні, міс, я роблю за нас обох.

— То вас тільки двоє?

— Так, тільки двоє, — відповів той. — Її мати вже десять років, як умерла. Марто! — Він знов підвів голову й свиснув — Ти чого ж не озвешся до панночки?

Дівчина нетерпляче знизала увібганими плечима й одвернулася. Негарна, вуглувата, дразлива, вся в лахмітті, брудна... але її кохають. Так, так, кохають! Флоренс спостерегла погляд її батька і добре знала, чий погляд не мав з ним ніякої схожості.

— Боюсь, їй знов погіршало, моїй бідній дівчинці, — сказав чоловік, припинивши роботу й задивившись на свою незугарну дитину з відвертим — і тим ніжнішим — співчуттям

— Вона що, хвора? — спитала Флоренс.

Чоловік важко зітхнув.

— Не знаю, чи була моя Марта здорова й п'ять день за останніх п'ять років, — відповів він.

— Та ні-бо, більше як п'ять, Джоне, — вкинув слово сусіда, що прийшов допомогти йому смолити човен.

— Більше, кажеш? — скрикнув чоловік, зсунувши назад подертого бриля, і провів рукою по лобі. — Мабуть, справді. Мені здається, що це тягнеться вже бозна-скільки.

— І потягнеться ще стільки ж, Джоне, — сказав сусіда. — Скільки ти будеш панькатися з нею, стільки вона буде тягарем сама собі, та й усім іншим.

— Тільки не мені, — заперечив Джон, знов беручись до роботи, — тільки не мені.

Флоренс краще, ніж будь-хто, відчувала, що він каже правду. Вона присунулася ближче — їй хотілось доторкнутися до цієї мозолястої руки, подякувати за ласку до того жалюгідного створіння, на яке він дивився зовсім не такими очима, як інші.

— Хто ж попанькає мою бідну доньку — коли це можна назвати паньканням — як не я? — сказав батько.

— Гай-гай! — вигукнув сусіда. — Маєш рацію, Джоне. Але ти? Ти ж обділяєш себе, щоб дати їй. Задля неї сам собі світ зав'язуєш. Через неї бідуєш усе своє життя. А вона — вона тобі вдячна? Думаєш, вона це розуміє?

Батько знову підвів голову й свиснув. Марта замість відповіді так само нетерпляче ворухнула згорбленими плечима, але він і цьому був радий.

— Тільки задля цього, міс, — осміхнувся сусіда, і в усмішці тій було більше співчуття, ніж у словах, — тільки задля цього він душі в ній не чує.

— Бо прийде день, — і чекати на нього вже недовго, — відповів батько, низько нахилившись над човном, — коли побачити бодай половину цього — як ворухнеться пальчик, як затремтить волосинка, — буде так само важко, як оживити мерця.

Флоренс тихо поклала кілька монет біля човна і пішла.

Важкі думки обсіли їй голову. Якщо вона занедужає, якщо поволі згасатиме, як її любий брат, — чи здогадається він хоч тоді, як сильно вона його любила? Чи стане тоді йому рідною? Чи підійде він тоді, коли в неї не буде вже сил і туманитимуться очі, до її

ліжка, чи пригорне до себе, тим закресливши усе минуле? Чи простить тим самим і її неспроможність у цю хвилину відкрити йому своє дитяче серце, нездатність оповісти йому, що пережила вона тоді вночі, в його кабінеті? Що хотіла йому сказати, та не відважилась? Як намагалася потому знайти шляхи до його серця, що їх вона не знала, дитиною будучи?

Так, гадала Флоренс, якби вона була вже приречена, батько змилосердився б. Якби вона, спокійно чекаючи смерті, лежала на тому самому ліжку, довкола якого витали спогади про їхнього любого хлопчика, батько розчулився б і сказав:

— Живи для мене, Флоренс, і ми любитимемось, як мали б любитися вже багато років, і будемо щасливі, як мали би бути увесь цей час.

Флоренс думала, що, почувши від нього такі слова, вона пригорнулася б до нього і відповіла б з усмішкою:

— На це ніколи не пізно; і я така щаслива, така щаслива, татусю! — Та, з благословенням на устах, покинула би його.

І бачились їй у цю мить золоті хвилі на стіні, які вона добре пам'ятала, і котилися вони у край вічного спокою, в край, куди любі істоти пішли давніше, і де вони, рука об руку, чекають на неї. І часто, дивлячись на темнішої барви річку, яка плескалась коло її ніг, Флоренс з трепетом, але без страху, думала про річку, яка, за словами Поля, несла його вдалечінь.

Батько з своєю недужою донькою все ще були їй упам'ятку, бо й, зрештою, від того випадку не минуло й тижня, коли сер Барнет, ідучи з дружиною побродити путівцями, запропонував Флоренс скласти їм товариство. Флоренс радо погодилась, і леді Скетлс, звичайно, зараз же покликала й юного Барнета. Ніщо-бо не милувало так серця леді Скетлс, як бачити старшого сина під руку з Флоренс.

Правду сказавши, у Барнета все це викликало явно протилежні почуття, і не раз можна було чути, як він уголос, хоч і невиразно, бурмотів щось про "цих дівчисьок". Але що опиратися лагідній вдачі Флоренс було нелегко, то молодий джентльмен здебільшого за кілька хвилин примирявся з долею, і обоє дружно рушали вперед, а сер Барнет і леді Скетлс ішли слідом, цілком задоволені та щасливі.

Так само відбувалися події й цього дня. Флоренс уже майже примирила молодого Скетлса з його долею, коли це над'їхав якийсь вершник, що, розминаючись, пильно глянув на них, а тоді, натягнувши віжки, повернув коня та, скинувши капелюха, під'їхав до товариства.

Увагу цього джентльмена привернула насамперед Флоренс, тож всі четверо, бачачи, що він повертає назад, пристали, вершник уклонився їй першій, а вже потім привітав сера Барнета з дружиною. Флоренс не пригадувала, чи бачила вона цього чоловіка раніше, але при його наближенні здригнулася мимохіть і відступила назад.

— Мій кінь абсолютно сумирний, запевняю вас, — мовив джентльмен.

Але причиною був не кінь, тільки щось таке в самому джентльменові — що саме, Флоренс не могла б сказати, — що примусило дівчину сахнутися, немов від укусу гадюки.

— Чи маю я честь говорити з міс Домбі? — з найбільш переконливою усмішкою звернувся до неї джентльмен, а коли Флоренс кивнула, додав — Мене звати Турбот. Навряд чи міс Домбі мене пам'ятає, хіба що прізвище. Турбот!

Флоренс, яку, незважаючи на спеку, хапав дивний дроз, представила його своїм господарям, і ті вельми люб'язно розкланялись.

— Вибачте тисячу разів, — сказав містер Турбот, — але завтра я їду до Лімінгтона на зустріч з містером Домбі, і коли б міс Домбі передала мені яке доручення, я був би невимовно щасливий!

Сер Барнет зараз же вирішив, що Флоренс захоче написати батькові листа, запропонував повернутися додому й запросив містера Турбота до себе на обід, дарма що той був у костюмі для їзди верхи. На нещастя, містер Турбот уже запрошений на обід деінде, але якщо міс Домбі хоче написати листа, то він з насолодою поїде додому з ними і, як вірний пахолок, чекатиме, скільки їй буде завгодно. Кажучи це, він із щонайширшою усмішкою схилювся до неї, поплескуючи шию коня, і, глянувши йому в очі. Флоренс швидше побачила, ніж почула: "Про корабель ніяких новин".

Збентежившись, перелякавшись, зіщулившись під його поглядом, не певна, чи дійсно він вимовив ці слова, — бо він їх не так проказав, як показав розтягненими в усміху губами, — Флоренс ледве чутно відповіла, що дуже вдячна, але писати не буде — їй нема що сказати батькові.

— І нема що передати, міс Домбі? — спитав зубатий.

— Нічого, — відказала Флоренс. — Тільки... тільки мою щиру любов... якщо можна.

Схвильована, Флоренс звела на нього благальний погляд, який виразно промовляв: якщо ви знаєте (а Турбот добре знав), що для мене передавати будь-що батькові — річ немислима, тим більше мою любов; якщо ви це знаєте — пожалійте мене! Містер Турбот усміхнувся, вклонився низенько і, навантажений щонайкращими побажаннями для містера Домбі від сера Барнета та леді Скетлс, поїхав далі, справивши вельми приємне враження на це гідне поваги подружжя. Флоренс укинуло в такий дроз, що сер Барнет, згадавши народне повір'я, висловив припущення, чи не товчеться хто по її могилі. Містер Турбот у цю хвилину, звертаючи за ріг, оглянувся, знову вклонився й помчав так, ніби поспішав до того кладовища.

Розділ двадцять п'ятий

ДИВНІ ЗВІСТКИ ПРО ДЯДЬКА СОЛА

Хоч і не ліногуз, капітан Катл наступного дня після того коли він підглядавав за Солом крізь вітрину його крамниці і бачив, що той пише у вітальні, дерев'яний мічман стоїть на прилавку, а Роб-Точильник під ним собі стелить постіль, — вийшов з дому не так рано, як думав, бо прокинувся й підвівся на лікті, озираючи свою кімнату, коли дзигарі били вже шосту годину. Тяжко було б його очам, якби він завжди так широко розплющував їх, і невелика була б їм нагорода за невсипущість, якби він завжди бодай наполовину так грубо, як цього ранку, тер їх кулаком. А втім, сьогоднішній випадок був незвичайний, бо ще не траплялося, щоб Роб-Точильник стояв на порозі капітанової опочивальні, а саме там він стояв, важко дихаючи, розчервонілий і нечесаний після

спання, що чимало посилювало враження від його появи.

— Овва! — заgrimотів капітан. — Що сталося?

Раніш, як Роб устиг вимовити слово, капітан притьмом вихопився з ліжка й затулив хлопцеві рота долонею.

— Спокійно, хлопче, — сказав капітан, — ні звуку.

Після цієї вказівки капітан, що дивився на хлопця ошелешеним поглядом, взяв його за плечі і легенько виштовхав у сусідню кімнату, а сам зник на кілька хвилин, щоб з'явитися знов у синьому фраці. Піднісши руку на знак того, що заборону ще не знято, він підійшов до буфета, налив чарочку собі, а другу вручив посланцеві. Тоді, немов шукаючи опори, щоб не впасти від якої жахливої звістки, капітан став у куток, зіперся плечима на стіну, вихилив свою чарку, втупив очі в посланця і, пополотнівши, наскільки міг пополотніти, звелів хлопцеві "брати вперед".

— Тобто говорити, капітане? — спитав Роб, глибоко вражений усіма цими застережними заходами

— Ага, — мовив капітан.

— То мені, сер, нема чого розводитись. Ось дивіться!

Роб витяг в'язку ключів. Капітан оглянув ключі не виходячи зі свого кутка, і оглянув Роба.

— І ще дивіться! — сказав Роб і витяг запечатаний пакет, на який капітан Катл видивився так само, як на ключі.

— Коли я прокинувся сьогодні, — сказав Роб, — а було це десь чверть на шосту — я знайшов оце в себе на подушці. Двері на вулицю були не на замку, і містер Джілс зник.

— Зник? — ревонув капітан.

— Пропав, сер.

Голос капітана був такий грізний, а сам він, виступивши з кутка, з таким виглядом сунув на Роба, що хлопець, виставивши поперед себе руку з ключами та пакетом, щоб його не розчавили, забився у протилежний куток.

— "Капітанові Катлу", сер! — кричав Роб. — Так тут написано, на ключах і на пакеті. Слово честі, капітане, більше я нічого не знаю! Краще вже смерть, ніж таке! Оце так посадили на посаду, — плакав безталанний Точильник, втираючи рукав в обличчя, — його хазяїн чкурнув собі з дому, а його винним роблять!

Цей лемент прямо стосувався до погляду капітана Катла — чи, радше, племінного зору, повного підозри, загрози та осуду. Взявши простягнений йому пакет, капітан розпечатав його і прочитав таке:

— "Любий Неде Катле, в цьому конверті моя воля і заповіт..." — капітан недовіжливо перерив пакет.

— Де ж той заповіт? — спитав він, зараз же взявши на підозру безталанного Точильника. — Що ти зробив з ним, хлопче?

— Я його і не бачив, — запхивкав Роб. — Не чіпляйтеся до безневинного хлопця, капітане. Я і в руках не мав ніякого заповіту.

Капітан Катл похитав головою, даючи на розум, що хтось мусить відповісти за це, і

серйозним голосом читав далі:

— "Розпечатайте його не раніше, як за рік, або тоді, принаймні, коли знатимете напевно, що з моїм любим Уолтером, якого, я знаю, любите й ви, Неде". — Тут капітан спинився й розчулено закивав головою, по чому, аби не втратити на гідності в такий значущий момент, кинув на Точильника якнайсуворіший погляд. — Якщо ви ніколи більше не почуєте за мене, Неде, — згадуйте свого старого друга, як і він завжди згадуватиме вас — добрим словом, і принаймні до тих пір, як вийде зазначений мною термін, догляньте задля Уолтера за нашим помешканням. Боргів у мене нема, позику, взяту в "Домбі й Сина", я сплатив цілком, а ключі посилаю. Не розголошуйте цього і не шукайте мене надаремно. Оце й усе, дорогий Неде, що мав сказати вам ваш вірний друг, Соломон Джілс".

Капітан глибоко зітхнув і прочитав ще рядки, написані нижче:

"Хлопця Роба, як я вам казав, рекомендували з "Домбі й Сина". Якщо крамниця піде під молоток — подбайте за маленького мічмана, Неде".

Щоб хоч приблизно засвідчити для прийдешніх поколінь, з яким виглядом і почуттями капітан, хтозна-скільки разів обернувши того листа в руках і прочитавши його разів кільканадцять, всівся нарешті й подумки узявся чинити суд за всіма правилами військового трибуналу, потрібен був би об'єднаний геній усіх тих великих людей, що, зрікшись невдячних сучасників, вирішили прокласти собі шлях до грядущих поколінь, та так і не добралися туди. Спочатку капітан був занадто прибитий та спантеличений, аби могли думати про будь-що, крім самого листа; та навіть коли його думки перейшли до висвітлення й різних інших, дотичних до цього, фактів, вони успішно могли б повернутися й до своєї попередньої теми — стільки світла вони пролили. Маючи перед своїм судом єдину особу — Точильника, капітан Катл врешті-решт неабияк полегшив собі душу тим, що вирішив скерувати усі підозри на хлопця; і рішучість ця так виразно проступила в нього на обличчі, що Роб запротестував.

— Ой, та що ви, капітане! — заплакав Точильник. — Як ви можете? Що я такого зробив, аби на мене так дивитись?

— Слухай-но, хлопче, — відповів капітан, — не квили, доки тебе не побито. І не вдаряйся в паніку, чого б ти там не наробив.

— Я нікого не вдарив і нічого не наробив, капітане, — запевняв Роб.

— Ну, то знімайся з якоря і — в дорогу, — енергійно мовив капітан.

Глибоко усвідомлюючи відповідальність, покладену на нього, а також необхідність докладно вивчити цю загадкову справу, як і належало другові обох зацікавлених сторін, капітан Катл поклав піти оглянути місце подій і не відпускати Точильника від себе. Вважаючи його ніби тимчасово арештованим, капітан подумував навіть, чи не доцільно було б накласти йому наручники, або спутати ноги, чи прив'язати до них тягара, але, непевний щодо законності таких формальних заходів, вирішив вести його просто так, тримаючи за плече, і збивати з ніг, коли буде пручатися.

Той, однак, не пручався, тож добувся до інструментальної крамниці без введення будь-яких інших, суворіших обмежень його свободи. А що віконниці крамниці були ще

зачинені, то найпершим завданням капітана було їх відчинити, і коли світло просмикнулося досередини, капітан з його допомогою перейшов до наступного етапу слідства.

Перш за все він урочисто вмовився в крісло, як голова того високого суду, що засідав у його особі, а Робові наказав лягти на своє ложе під прилавком і точно вказати, де саме знайшов він ключі та пакет, коли прокинувся, в якому стані були засуви й замки на дверях, коли він підійшов одчинити їх, як він виходив з наміром добутися Бриг-майдану — з застереженням, щоб його, бува, в запалі не винесло далі порога, — і так далі, до кінця глави. Коли усе це було повторено багато разів, капітан похитав головою і, мабуть, прийшов до думки, що справи кепські.

Далі, сповнившись невиразним передчуттям, що знайде трупа, капітан перевів якнайпильніший трус у цілому будинкові: лазив зі свічкою в льох, підсував свій гачок під усі двері, хороше зазнайомив голову з усіма сволюками та бантинами і увесь увібрався в павутиння. Піднявшись на горище до спаленьки старого, вони виявили, що минулої ночі він не роздягався, а тільки приліг на ліжку, як це було видно з відбитку на ковдрі.

— Я думаю, капітане, — сказав Роб, оглядаючи кімнату, — що оце коли останніми днями містер Джілс раз у раз кудись виходив, то це він виносив дрібніші речі — потрохи, щоб не привертати уваги.

— Ба! — загадково мовив капітан. — А чому ти так думаєш, хлопче?

— Чому? — повторив Роб, озираючись навкруги. — Я не бачу його знарядь для гоління. І щіток нема. І сорочок. І навіть черевиків.

Називаючи кожну річ, капітан Катл вкрай пильно стежив за рухами Точильника у відповідному керунку — чи не зрадить він часом, що користувався цими предметами недавно або що має їх у своєму розпорядженні сьогодні? Але голитися Робові час ще не підійшов, щіток він явно не вживав, а одяг на ньому був, без усякого сумніву, той самий, що його він носив уже віддавна.

— А о котрій годині, по-твоєму, він утік, га? — спитав капітан.

— Я думаю, невздовзі по тому, як я заснув, капітане.

— То котра то була година? — наполягав капітан, бажаючи знати точний час.

— Звідки я знаю? — відповів Роб. — Знаю тільки, що сплю міцно, коли засинаю, а під ранок сон у мене чутливий. Якби містер Джілс виходив, хай і навшпиньки, десь удосвіта, я обов'язково почув би, як він одчиняє двері.

Добре розваживши всі ці факти, капітан Катл дійшов висновку, що майстер корабельних інструментів зник з власної волі, — даний логічний висновок підкріплювався також адресованим йому листом, який безперечно писався рукою старого і з якого цілком чітко випливало, що він сам захотів зникнути, і зник. Лишалось тільки вирішити, куди й чому. А що на перше питання відповісти було неможливо, то капітан зосередив свої розумові зусилля на другому.

Згадавши дивну поведінку старого під час їхньої останньої зустрічі, гарячковість прощання, тоді незбагненну, а зараз цілком зрозумілу, капітан Катл упевнився в

страшному здогаді — що оті його метання, побивання за Уолтером штовхнули старого до самогубства. При його нездатності до боротьби за існування, у чому він не раз зізнався, при ударі, який він, безперечно, пережив, втрачаючи певність і надію, таке припущення не здавалося притягненим за вуха, а навпаки, дуже і дуже можливим.

Боргів він не мав; арешту чи конфіскації майна не боявся, — то що ж іще, крім божевільної гарячки, могло спонукати його до цього таємничого зникнення. Коли він і прихопив з собою якийсь одяг — а навіть у цьому певності не було, — то, мабуть, для того, гадав капітан, щоб його не шукали, не припускали, що він і таким чином міг вирішити свою долю, зрештою, для того, щоб та сама особа, яка зараз усі ці можливості обдумує, не хвилювалася за нього. Ось що, у лаконічно спрощеному і сконденсованому вигляді, становило кінцевий підсумок і суть капітанових роздумів, які забрали йому немало часу і були схожі на деякі, інші роздуми, вельми непослідовні і хаотичні, що виносяться на суд громадськості.

Зажурений, пригнічений до краю, капітан визнав за справедливе звільнити Роба з-під арешту, встановивши за ним, проте, свого роду почесний нагляд, і, найнявши в Броглей-маклера людину стерегти крамницю на час їхньої відсутності, разом з Робом подався шукати прах Соломона Джілса.

В цілому великому місті не знайшлося б такої поліцейської дільниці, притулку для бідних чи трупарні, де б не побував лискучий капелюх. На доках, на набережній, між кораблів, вверх по ріці, вниз по ріці, скрізь і всюди, де кишіли люди, поблимував той капелюх, наче шолом героя епічної битви. Цілий тиждень вичитував капітан у всіх газетах і бюлетенях про всіх знайдених і пропалих безвісти, і о будь-якій порі дня пускався в дорогу розпізнавати Соломона Джілса в нещасних хлопчиках-підручних, що випали за борт, чи в дебелих бороданях-іноземцях, що понапивалися отрути, — "аби впевнитись, як казав капітан, що то не він". Річ певна, що кожного разу то був "не він" і що тільки цим добряк капітан і міг розрадити душу.

Зневірившись, капітан кінець кінцем облишив ці пошуки і почав обмірковувати, що йому робити далі. Всебічно вивчивши листа свого бідолашного приятеля, він прийшов до думки, що найперший його обов'язок — "доглядати за помешканням задля Уолтера". І вирішив, що вестиме цей догляд особисто і тут-таки, на місці, зайнявшись торгівлею інструментами та чекаючи на дальші події. Однак для цього треба було покинути апартаменти місіс Мак-Стінджер, а що ця енергійна жінка ніколи не дозволила б такого, то капітан прийняв одчайдушне рішення — тікати.

— Слухай-но, хлопче, — сказав він Робові, докладно обміркувавши всі подробиці цього відчайдушного проекту, — завтра я стану тут на рейді лише опівночі, може, й пізніше. Дослухайся добре, і як тільки я постукаю, вже біжи й одчиняй двері.

— Гарзд, капітане, — відповів Роб.

— Ти за той час бери й далі вивчай всі ці книжки, — поблажливо порадив капітан. — І, сподіваюсь, із тебе ще будуть люди, коли ми з тобою засукаємо рукави. Але завтра, щойно я постукаю — хоч яка буде пізня пора, — ти щоб хутенько звинувся і ту ж мить був на дверях.

— Буду, капітане, — пообіцяв Роб.

— Розумієш-бо, — твердив далі капітан, аби його завдання краще вбилося хлопцеві в голову, — за мною, правду кажучи, можуть гнатися і вхоплять на порозі, якщо ти вчасно не звинешся.

Роб ще раз запевнив, що буде насторожі й напохваті, і капітан, заручившись цією передбачливою домовленістю, востаннє почимчикував додому, до місіс Мак-Стінджер.

Думка, що він у цьому домі востаннє, разом з тим жахливим наміром, що його він ховав під синім жилетом, зродили в капітанові такий смертельний страх перед Мак-Стінджер, що кожного разу, коли він зачував її кроки, на капітана нападала трясця. Як на зло, того дня місіс Мак-Стінджер була в чарівному настрої — ласкава й сумирна, мов ягничка; отож коли вона прийшла запитати, чи не приготувати йому чого на обід, капітана геть загризло сумління.

— Може, хочете пудингу з нирок, або баранячого серця, капітане Катле? — питалася вона. — Не бійтеся, що завдасте мені клопоту.

— Ні, спасибі, мадам, — подякував капітан.

— То, може, печену курку з доброю начинкою і підливою з яєць? Ну-бо, капітане! Влаштуйте же собі маленький бенкет.

— Ні, дякую, мадам, — скромно повторив капітан.

— Я бачу, ви щось не в гуморі. Вам треба чогось підбадьорливого. Може, пляшку хересу?

— Гаразд, мадам, якщо й ви вип'єте зі мною, — погодився капітан. — Ви не були б такі ласкаві, мадам, — додав капітан, якого сумління вже роздирало на шматки, — взяти з мене комірне за квартал наперед?

— Чого це раптом, капітане Катле? — різко (як здалося капітанові) спитала місіс Мак-Стінджер.

Капітан злякався на смерть.

— Ви зробили б мені величезну послугу, — покірливо сказав він. — Я не вмію берегти гроші: вони самі розпливаються. Прошу вас.

— Добре, капітане Катле, — ні про що не здогадуючись, відповіла місіс Мак-Стінджер, потираючи руки. — Візьму, коли так хочете. Негоже мені, з моїми дітьми, відмагатися, як негоже й просити.

— То, може, ви, мадам, ласкаво передасте оці вісімнадцять пенсів своїм малятам? — сказав капітан, виймаючи монету з бляшанки, що стояла в нього на буфеті. — А може, ви прислали б їх усіх сюди? Мені чогось охота їх побачити.

Кожен малий Мак-Стінджер був капітанові, як ніж у серце, коли всі вони гамузом удерлися до кімнати і зі зворушливим довір'ям, на яке він так мало заслуговував, обскочили його. Погляд Олександра Мак-Стінджера, який був його улюбленцем, завдавав йому нестерпного болю; голосок Юліани Мак-Стінджер, що була копією своєї матері, вганяв його душу в п'яти. Все ж протягом години чи двох він тримався доволі пристойно, а малі Мак-Стінджери робили з ним що хотіли та, вибрикуючи, причинили деяку шкоду ще й його лискучому капелюхові, мостячись у ньому по двоє, як у

гніздечку, і барабанячи по денцю черевиками. Нарешті капітан, з великим жалем, відправив їх геть і, прощаючись з цими янголятами, відчував такі гризоти сумління й такий сердечний біль, як людина, що йде на страту.

В нічній тиші капітан поскладав у скриню все своє важче добро і замкнув її на ключ з наміром залишити її тут, очевидно, назавжди — хіба що, може, вдасться йому знайти колись такого чоловіка, достатньо мужнього та відчайдушного, що міг би прийти й запитатися за неї. Дрібніші предмети першої необхідності капітан згорнув у вузлик і, прилаштувавши своє столове срібло якнайближче до тіла, був готовий до втечі. Рівно опівночі, коли Бриг-майдан поринув у сон, а оточена дітворою місіс Мак-Стінджер — в солодке забуття, він навспинячки підкрався в темряві до дверей, одчинив їх, м'яко зачинив за собою і кинувся бігти що було духу.

Гнаний видінням, у якому місіс Мак-Стінджер, зірвавшись з ліжка і забувши про одяг, мчала за ним, щоб завернути його назад, гнаний також усвідомленням власного страшного злочину, капітан Катл не збавляв темпу і давав волю ногам на всьому шляху від Бриг-майдану аж до дверей крамниці корабельних інструментів. Двері відчинилися негайно, бо Роб стояв на чатах, і тільки коли їх замкнули на ключ та на засув, капітан відчув себе у відносній безпеці.

— Ху! — відсапнув капітан, роззираючись довкола. — Аж легше стало!

— Щось негаразд, капітане? — вигукнув наполоханий Роб.

— Ні-ні,— відповів капітан, змінившись на обличчі і прислухаючись до кроків під вікном. — Але ти, хлопче, зятя: якщо сюди прийде яка дама, — не з тих двох, що ти уже тут бачив, — і питатиме капітана Катла, то кажи, що такого не знаєш і ніколи не чув. Зятя собі це.

— Слухаю, сер, — одповів Роб.

— Можеш додати, якщо хочеш, — поміркувавши трохи, сказав капітан, — що читав десь у газеті, ніби цей капітан виїхав до Австралії з цілою партією переселенців, які запряглися, що вже ніколи не повернуться.

Роб, утямивши, закивав головою, і капітан Катл, пообіцявши, що зробить з нього людину; коли той слухатиметься, позіхнув і відпустив його спати, а сам побрався нагору, до спаленьки Соломона Джілса.

Несила описати, що вистраждав капітан наступного дня, при кожній появі на вулиці дамського капелюшка і скільки разів стрімголов утікав на мансарду, ховаючись від уявної місіс Мак-Стінджер. А щоб менше утруднювати себе, вдаючись до такого способу самозбереження, капітан повісив фіранку на внутрішньому боці скляних дверей, що вели з крамниці до вітальні, підібрав до них ключа з переданої йому низки і провертів у стіні невеличку дірку для ведення спостережень. Переваги такої укріпленої позиції були очевидні. Як тільки в полі зору з'являвся дамський капелюшок, капітан миттю заслизав у свою фортецю, замикався на ключ і вів таємний нагляд за ворогом. Встановивши, що тривога була даремна, він так само миттю вислизав звідти. Але що капелюшків на вулиці не бракувало, а тривогу піднімав кожен з них, то капітан цілий день тільки те й робив, що заходив та виходив майже безперестанку

Втім, незважаючи на таку втомливу роботу, капітан Катл знаходив час, щоб оглянути крам і, на превеликий жаль для Роба, дійшов загального висновку, що всі інструменти неодмінно треба почистити та пополірувати. Кілька, на його думку, привабливих для ока речей він виставив на вітрину, встановивши для них, на загальний подив перехожих, ціни від десяти шилінгів до п'ятдесяти фунтів.

Запровадивши всі ці вдосконалення і обклавшись інструментами, капітан Катл відчув у собі вченого і ввечері, перед сном, попихкуючи люлькою, поглядав крізь віконце вітальні на зорі, немов і вони були його власністю. Як крамар із Сіті, він почав також цікавитися лордом-мером, шерифами та публічно-правовими товариствами і вважав за свій обов'язок читати щодня вексельні курси, дарма що за всіма правилами навігаційних розрахунків ніяк не міг утямити, що значать ці цифри, і дуже вільно поводився з дробами. Відразу по здобутті прав на маленького мічмана капітан наніс візит Флоренс, щоб переказати їй дивну звістку про дядька Сола, але її не було в місті. Отож, осівши на новому місці перебування, капітан залишився сам, якщо не рахувати товариства Роба-Точильника, і, втративши лік часу, як це буває при великих перемінах у людському житті, згадував і про Уолтера, і про Соломона Джілса, і навіть про місіс Мак-Стінджер, як про щось уже давноминуле.

Розділ двадцять шостий

ТІНІ МИНУЛОГО ТА МАЙБУТНЬОГО

— Щонайпокірніший слуга ваш, сер, — мовив майор. — Хай йому біс, сер: друг мого друга Домбі — друг і мені, і я дуж-же радий бачити вас.

— Я, Турботе, безмежно зобов'язаний майору Бегстокові за його товариство та розмови, — сказав містер Домбі. — Містер Бегсток став мені у великій пригоді, Турботе.

Містер Турбот-управитель, що тільки-но прибув до Лемінгтона й тільки-но був представлений майорові, тримаючи капелюха в руці, показав останньому повні два ряди своїх зубів і взяв на себе сміливість од щирого серця подякувати йому за таке величезне поліпшення і настрою, і вигляду містера Домбі.

— Їй-бо, нема за що мені дякувати, — відказав майор, — бо ми один одному прислужились, сер. Такий достойник, як наш друг Домбі, сер, — тут майор стишив голос, але не так, щоб його не здужав почути згаданий джентльмен, — не може не справляти благодатного впливу на своїх друзів. Він, цей Домбі, стимулює, надихає людину, сер, у її духовній сутності.

Містер Турбот ухопився за фразу. У її духовній сутності. Саме так. Саме те, що й він збирався сказати.

— Але коли мій друг Домбі, сер, — додав майор, — говорить про майора Бегстока, то — дозволю собі внести ясність — він має на думці простака Джо, сер, Джоя Б., Джоша. Бегсток — Джозеф — це не хто інший, як старий, крутий і затятий Дж., сер. Ваш слуга.

Кожен зуб містера Турбота сяяв аж надто дружними почуттями до майора і захопленням його затятістю, крутістю й простакуватістю.

— А тепер, сер, вам з Домбі треба обговорити чортзна-скільки справ, — сказав майор.

— Аж ніяк, майоре, — заперечив містер Домбі.

— Домбі,— упевнено мовив майор, — мені краще знати. Людину такої величини — колоса комерції — не гойдається одривати від діла. Кожна ваша хвилинка дорого коштує. Побачимося за обідом, а до того часу старий Джозеф зникає. Обід рівно о сьомій, містере Турбот.

З цими словами майор, сильно надутий на виду, пішов з кімнати, але за мить знову встромив голову в двері.

— Перепрошую, Домбі, що їм передати?

Містер Домбі трохи зніяковів і, кинувши оком на свого повного люб'язності управителя, просив передати вітання.

— Їй-бо, вам слід придумати щось тепліше, бо інакше старого Джо стрінуть не вельми привітно.

— Тоді передайте моє шанування, майоре.

— Чорт побирай, сер! — вигукнув майор, кумедно трясучи плечима й роздутими щоками. — Треба щось погарячіш!

— То перекажіть, що хочете, майоре, — відповів містер Домбі.

— Наш друг — хитрючий, сер, збіса хитрючий, сер, — удався майор до Турбота. — Як і Бегсток. — Тут майор урвав свій гіготливий смішок, випростався на повен зріст, та, вдаряючи себе в груди, урочисто проголосив: — Домбі! Я заздрю вашим почуттям! Нехай благословить вас бог! — І вийшов.

— Цей джентльмен і справді, мабуть, стає вам у великій пригоді, — сказав Турбот, провівши майора зубами.

— Та немалій, — погодився містер Домбі.

— Ясно, що тут у нього друзі,— сказав Турбот. — І з його слів я бачу, що й ви тут буваєте в товаристві. А знаєте, — усміхнувся він жахливою усмішкою, — я дуже радий, що ви буваєте на людях!

На знак вдячності за цю турботливість, виявлену його помічником, містер Домбі покрутив ланцюжком од годинника й хитнув головою.

— Ви створені для товариства, — вів Турбот далі. — З усіх, кого я знаю, тільки вам із вашою вдачею і становищем дано найбільше підстав, щоб мати успіх у товаристві. Я, знаєте, часто дивувався, що ви ніби цураєтесь людей.

— У мене були підстави, Турботе. Я жив самотою, і був до них байдужий. Але з вас, при вашому вмінні спілкуватися з людьми, ще більше слід дивуватися.

— О, що там я! З такими, як я, це зовсім інша річ, — збіднівшись, відповів Турбот. — Я до вас і рівнятися не можу.

Містер Домбі підніс руку до хустки на шиї, встромив туди підборіддя, кахикнув і кілька секунд мовчки дивився на свого вірного слугу і товариша.

— Я матиму приємність, Турботе, — нарешті сказав містер Домбі так, ніби проковтнув щось, трішечки завелике для його горла, — представити вас моїм... тобто

майоровим друзям. Надзвичайно симпатичні люди.

— Серед них, припускаю, і дами? — висловив гадку промітний управитель.

— Всі вони... власне, обоє вони — дами, — відповів містер Домбі.

— Тільки двоє? — усміхнувся Турбот.

— Так, тільки двоє. Я буваю тільки в їхньому домі й інших знайомств не завів.

— Сестри, мабуть?

— Мати з дочкою.

Коли містер Домбі опустил погляд і знову почав поправляти хустку, усміхнене обличчя Турбота-управителя миттю і без будь-якої проміжної стадії натяглося й спохмурніло, погляд впився в лице містера Домбі, а посмішка обернулася хижим оскалом. Коли ж містер Домбі підвів очі, воно так само миттю змінилося, набравши попереднього виразу і демонструючи всі наявні зуби та ясна.

— Ви дуже люб'язні, — сказав Турбот. — Я буду щасливий познайомитися з ними. До речі, про дочок. Я бачив міс Домбі.

Містер Домбі раптом почервонів.

— Я насмілюся заїхати до неї, — пояснив Турбот, — щоб спитати, чи не буде від неї якого доручення. Не скажу, щоб мені пощастило, бо маю вам передати тільки її... тільки її щирі любові.

Вовче, — так, це було воістину вовче обличчя в ту мить, і так само, по-вовчому, блиснув язик між ошцирених зубів, коли очі його перестрілися з поглядом містера Домбі!

— Є щось нового? — спитав містер Домбі по короткій мовчанці, під час якої Турбот витяг з своєї теки кілька записок й інших паперів.

— Дрібниці, — відповів Турбот. — Загалом справи не такі блискучі, як були звичайно, але це не має суттєвого значення. Ллойд, між іншим, вважає, що "Син і Спадкоємець" загинув. Що ж, він був застрахований од кіля до вершечків щогол.

— Турботе, — почав містер Домбі, підсідаючи до нього, — я не скажу, щоб цей молодий чоловік — Гей — справляв на мене гарне враження...

— На мене теж, — докинув управитель.

— ...Але я волів би, — не звернувши на нього уваги, вів містер Домбі, — щоб він не був на тому кораблі. Я волів би, щоб ми його не посилали.

— Шкода, що ви не сказали цього раніше, — чи не так? — холодно зауважив Турбот. — Ну, та я думаю, що все це на краще. Чи не казав я вам про маленьку приятельську розмову між мною й міс Домбі?

— Ні, — сухо одказав містер Домбі.

— Я не маю сумніву, — по красномовній паузі продовжив містер Турбот, — що, де б той Гей не був, все ж краще, коли він там, а не тут, у Лондоні. На вашому місці я був би задоволений з цього. А на своєму я цілком задоволений. Міс Домбі надто молода та довірлива, — коли це вважати за хибу, — та ще, може, не досить гордовита, як на вашу доньку. Хоча й це не так уже й важливо. Будете звиряти ці баланси зі мною?

Замість похилитися над паперами, містер Домбі відкинувся в кріслі й пильно глянув

на управителя. Той, скинувши віями, удавав, ніби заглибився в цифри й чекає, поки звільниться його патрон. І не приховував, що удає, демонструючи цим свою делікатність і намір оберегти батьківські почуття містера Домбі. А містер Домбі, дивлячись на нього, розумів це і здогадувався, що якби не це, то отой довіритель Турбот міг би сказати багато більше, коли б він, містер Домбі, його попросив. Він і в ділових стосунках був отакий. Мало-помалу погляд містера Домбі відтанув, а увага перекинулася на папери; але навіть займаючись паперами, він раз по раз відривався від них, щоб поглянути на містера Турбота. І за кожним разом Турбот, як і раніше, знову демонстрував, який він делікатний, чим робив дедалі глибше враження на свого видатного шефа.

Поки вони отак засідали і в грудях у містера Домбі, вміло культивована його управителем, росла і зріла злість до нещасної Флоренс, витісняючи звідти колишню холодну байдужість, майор Бегсток, пориваючи серця всіх лімінгтонських паній похилого віку і тягнучи за собою тубільця з необхідною кількістю ручного багажу, простував тінистою стороною центральної вулиці, щоб скласти вранішній візит місіс Ск'ютон. Опівдні, коли майор добувся до Клеопатриного гніздечка, він мав щастя застати царицю в її звичайній позі на софі. Цариця розганяла нудьгу чашкою кави, а щоб їй зручніше нудьгувалося, в кімнаті було спущено завіси, так що Візерс, прислуговуючи своїй пані, манячив, наче мара.

— Що то за проява іде сюди? — спитала місіс Ск'ютон. — Я не можу дивитись на неї. Ідіть відсіля, хоч хто б ви були.

— І ви маєте серце, мадам, проганяючи Джея Б.? — з докором мовив майор, спинившись на півдорозі й завдавши ціпок на плече.

— Ах, це ви! Ну то я передумала — можете ввійти, — змилостивилася Клеопатра.

Майор і ввійшов, і підійшов до софи, і підніс її чарівну ручку до губ.

— Сідайте, — сказала Клеопатра, невтомно вимахуючи віялом, — тільки якнайдалі. Не підходьте до мене, бо я сьогодні страшенно ослаблена і вразлива, а від вас тхне сонцем. Ви просто як із тропіків.

— Бог свідок, мадам, — скрикнув майор, — був час, коли Джозеф Бегсток смажився й пікся на сонці. То були часи, мадам, коли він цвів таким пишним цвітом у тепличнім повітрі Вест-Індії, що його називали не інакше, як Квіткою. За тих часів, мадам, ніхто й не чув за Бегстока. Всі чули тільки за Квітку, Квітку нашого полку. Квітка, може, вже й прив'яла, мадам, — сказав майор, сідаючи в крісло, що стояло далеко ближче, ніж указане йому жорстокою богинею, — але ще міцна і незмінна, як вічнозелені рослини.

Тут майор під прикриттям темряви, що огортала кімнату, заплющив одне око, завертів головою, мов блазень, і ще ніколи, мабуть, у приступі самовдоволення, не був так близько від апоплектичного удару, як тепер.

— Де місіс Гренджер? — запитала пажа Клеопатра.

Візерс мав думку, що вона в своїй кімнаті.

— Гаразд, — сказала місіс Ск'ютон. — То йди і закрий двері. Я зайнята.

Коли Візерс вийшов, місіс Ск'ютон мляво повернула голову до майора — все інше

залишилося незворушним — і спитала, як його приятель.

— Домбі, мадам, — одповів майор, з грайливим бульканням у горлі, — почуває себе так добре, як може себе почувати чоловік в його стані. А стан його — безнадійний, мадам. Його взяли за живе. Та що там "взяли"! Йому прошили тіло багнетом! — вигукнув майор.

Клеопатра гостро глянула на нього, але всупереч цьому швидкому погляду нарозтяг сказала:

— Я мало знаю світ, майоре Бегсток, — хоч і не шкодую за цим, бо світ фальшивий, в ньому повно нудних умовностей, на природу там майже не зважають, до музики серця, до поривань душі й усякої іншої істинної поезії дослухаються не часто, — проте важко не зрозуміти, до чого ви ведете. Ви натякаєте на Едіт, моє безмежно кохане дитя, — мовила місіс Ск'ютон, вказівним пальцем погладжуючи брови. — Ваші слова зачіпають найтендітніші струни в моєму серці!

— Прямота, мадам, завжди була властива Бегстокам. Ви маєте рацію.

— Натяк цей, — вела далі Клеопатра, — не може не розбудити одного — коли не єдиного — найбільш зворушливого, найбільш хвильного і святого почуття з тих, що притаманні, як я вважаю, нашій грішній природі.

Майор приклав пальці до вуст і послав Клеопатрі поцілунок, що мало б уособлювати згадане почуття.

— Я відчуваю, що я слабка. Відчуваю брак тієї енергії, яка могла б підтримати маму — не кажу вже матір — при такій розмові, — провадила місіс Ск'ютон, торкнувшись губ мережаним краєм носовичка. — Саме тема цієї розмови, надто вже вирішальної для долі моєї коханої Едіт, вправляє мене у млості. А проте, лихий чоловіче, — оскільки ви насмілились зачепити її і це мені заболіло, — тут місіс Ск'ютон торкнулася віялом лівого боку грудей, — то я не відступлю від свого обов'язку.

Майор, що тим часом, невидимий у сутіні, надимався і пух, вертів побагровілим обличчям і моргав своїм рачачим оком, дістав напад ядухи, тож мусив підвестися й походити по кімнаті, чим перебив монолог своєї чарівної приятельки.

— Містер Домбі, — сказала місіс Ск'ютон, коли нарешті дійшла до слова, — кілька тижнів тому зробив нам честь, одвідавши нас — у вашім товаристві, любий майоре. Я визнаю — дозвольте сказати це відверто, — що моя імпульсивність, моя здатність, так би мовити, носити серце на рукаві — це моє слабке місце. Я своє слабке місце знаю прекрасно — краще, ніж мої вороги. Але я не каюся; я не хочу, щоб цей бездушний світ мене заморозив, і радо нестиму своє заслужене тавро.

Місіс Ск'ютон поправила шемізетку, пощипала себе по жилавій шиї, аби надати їй гладкості, і з великим задоволенням попровадила далі:

— Мені — та й моїй коханій Едіт також — було надзвичайно приємно приймати в себе містера Домбі. Природно, що йому — як приятелю вашому, любий майоре, — ми відразу були готові віддати всі свої симпатії, а ще я помітила наче, що містер Домбі не без серця, — це мене вельми втішило.

— Тепер того серця збіса мало лишилося, мадам, — сказав майор.

— Облуднику! — вигукнула місіс Ск'ютон, ліниво поглянувши на нього. — Мовчіть, ради бога.

— Джея Б. заціпило, мадам, — відгукнувся майор.

— Відтоді містер Домбі, — продовжувала Клеопатра, розтираючи рум'янець на щоках, — почав учащати до нас. Можливо, йому припали до вподоби простота та невибагливість наших смаків — природність-бо завжди приваблює — стільки в ній солодкого чару, — і ми бачили його в себе щовечора. Чи думала я про ту страшну відповідальність, яку брала на себе, заохочуючи містера Домбі до... до...

— Того, щоб отаборитись тут? — підказав майор.

— У, брутальне створіння! — вигукнула місіс Ск'ютон. — Ви виразили мою думку, тільки огидними словами.

Тут місіс Ск'ютон обперлася ліктем на столик поруч себе, граціозно, як на її погляд, звівши руку, і, ліниву милуючись нею та обмахуючись віялом, говорила далі:

— Немає слів, щоб передати ті страшні, пекельні муки яких я зазнала, коли правда поволі стала відкриватися моїм очам. Все життя моє віддане моїй любій Едіт, і дивитись, як вона щодня міняється, — вона, красунечка моя, що, відколи помер той премилый хлопчина, Гренджер, буквально тлумила всі свої поривання, — дивитись на це — найприкріша в світі річ.

Світ місіс Ск'ютон не був надто прикрий, судячи з того, як відбилася на ній ця його найприкріша обставина, — але це так, між іншим.

— Едіт, — манірно усміхнулася місіс Ск'ютон, — ця найкоштовніша перлина мого життя, кажуть, схожа на мене. Та й мені здається, що ми з нею дуже подібні.

— Є у світі один чоловік, який ніколи не погодиться з тим, що хтось може бути подібний до вас, мадам, — сказав майор. — І звати його — старий Джо Бегсток.

Клеопатра зробила рух, ніби хотіла розтрити йому голову віялом, але стрималася, осміхнувшись до нього й провадила далі.

— Коли моя чарівна дівчинка має ті ж добрі риси, що й я, поганюще створіння! — поганющим створінням був майор, — то їй передалася і моя немудра натура. У неї сильний характер, — про мій кажуть, що він незламний, хоч я не вірю, — та коли вже вона чимсь пройметься, то стає без міри чутлива і піддатлива. Уявіть собі мої почуття, коли я дивлюся і бачу, як вона сохне! Мене це добиває.

Виставивши своє подвійне підборіддя і стиснувши сині губи в сердечній гримасці, майор виразив якнайглибшу співучасть.

— Між нами завжди існувало зворушливе довір'я, — сказала місіс Ск'ютон, — вільний розвій духу, щирість почуття. Ми були більше як сестри, а не як мама з дочкою.

— У своєму щирому почутті, — вкинув майор, — Дж. Б. звирявся вже п'ятдесят тисяч разів!

— Не перебивайте мене, грубіяне! — сказала Клеопатра. — Уявіть собі тепер, що я повинна була відчути, побачивши, що є одна тема, якої ми обидві уникаємо! Що між нами лягло... як це називається... провалля! Що моя щиросерда Едіт зі мною уже не та!

Гіркоту цих почуттів неможливо описати, звичайно.

Майор полишив свій стілець і пересів на інший, ближче до столика.

— День у день я це бачу, мій дорогий майоре, — вела далі місіс Ск'ютон. — День у день я відчуваю це. Щогодини дорікаю собі за оте нічим не обмежене довір'я, що привело до таких прикрих наслідків, і щохвилини чекаю й сподіваюся, що, може, містер Домбі щось скаже і тим полегшить мені мої нестерпні муки, дорогий мій майоре. Але час минає і... нічого. Мене катує сумління... обережно, — тут чашка, ви такі незграбні!.. моя мила Едіт змінилася невпізнанно, і я просто не знаю, що мені робити і з якою доброю душею порадитись.

Підбадьорений, мабуть, довірливим і лагідним тоном місіс Ск'ютон, на який вона й раніше збивалася кілька разів, а тепер, схоже, перейшла остаточно, майор простяг руку через стіл і сказав з усмішкою:

— Порадьтеся з Джо, мадам.

— Тоді чому ж ви, потворне чудовисько, — сказала місіс Ск'ютон, даючи йому одну руку і вдаривши по його пальцях віялом, яке тримала в другій, — не кажете мені нічого? Ви знаєте, про що йдеться.

Майор реготнув, поцілував даровану йому руку і зайшовся ще більшим реготом.

— Чи дійсно в містера Домбі стільки серця, як я думаю? — розпливлася ніжністю Клеопатра. — Гадаєте, в нього серйозні наміри, любий мій майоре? Як ви порадите: поговорити з ним чи краще дати йому волю? Ну, скажіть-бо, по-родинному, — що ви мені порадите?

— Оженимо його на Едіт Гренджер, мадам? — хрипко гикнув майор.

— О, загадкове створіння! — місіс Ск'ютон піднесла віяло до майорового носа. — Як ми можемо його оженити?

— Оженимо його на Едіт Гренджер, мадам? — гикнув майор іще раз.

Місіс Ск'ютон одповіла не словами, а усміхом, таким живим та лукавим, що цей галантний офіцер, розуміючи його як запрошення, от-от був би поцілував її в яскраво квітнучі губи, якби не віяло, що ним вона захистилася з вельми чарівливою, молодечею спритністю, — може, із скромності, а може, щоб не завдати шкоди цьому буйному цвітінню.

— Домбі, мадам, — сказав майор, — чудова здобич.

— О, корисливе створіння! — легенько верескнула Клеопатра. — Ви мене шокуєте.

— І в Домбі, мадам, — майор витягнув шию й примружив очі, — в Домбі серйозні наміри. Джозеф вам це каже. Бегсток це знає. Джей Б. не спускає його з ока. Дайте йому волю, мадам. Домбі — людина певна, мадам. Робіть, як робили, нічого поза тим, і покладіться на Джея Б. — він усе влаштує.

— Ви і справді так гадаєте, любий майоре? — спитала Клеопатра, що, незважаючи на апатичну позу, пильно і прискіпливо вдивлялася в нього.

— Певен того, о мадам, — одповів майор. — Клеопатра незрівнянна та її Антоній Бегсток ще не раз розмовлятимуть про це як переможці, в елегантному та пишному домі місіс Едіт Домбі. Сюди приїхав його помічник, — майор раптом поперхнувся і

посерйознішав, — його рука-правиця.

— Сьогодні? — звідалася Клеопатра.

— Сьогодні, мадам, — підтвердив майор. — І те, що Домбі нетерпляче чекав його приїзду, треба розуміти так, мадам, — повірте Дж. Б., бо Джо збіса хитрющий, — майор поплескав себе по носі і міцно заплющив одне око, від чого аж ніяк не погарнішав, — що Домбі хоче, аби всі ці чутки дійшли і до нього. Хоч сам Домбі не скаже йому нічого і нічого його не питатиметься. Бо Домбі гордий, мадам, — сказав майор, — гордий, як Люцифер.

— Чудова прикмета, — прошепелявила місіс Ск'ютон. — І нагадує мені мою любу Едіт.

— Отак, мадам, — сказав майор. — Я закинув уже кілька натяків, і рука-правиця зрозуміла мене. До вечора закину ще кілька. Сьогодні вранці Домбі запропонував поїхати завтра до Уорікського замку й до Кенілверта, а перед тим поспідати в нас. Я взявся переказати вам запрошення. Чи вшануєте нас своєю згодою, мадам? — спитав майор, надувшись від браку дихання і надміру хитрощів, та видобув записку, заадресовану вельмишановній леді Ск'ютон, в якій, через ласкаве посередництво майора Бегстока, завжди відданий їй Поль Домбі просив її та її люб'язну й чарівливу дочку не відмовитися взяти участь у передбачуваній екскурсії, і в постскрипті до якої той-таки завжди відданий Поль Домбі просив також переказати його шанобливе вітання місіс Гренджер.

— Тихо! — зненацька шикнула Клеопатра. — Едіт!

Не можна сказати, що, гукнувши це, любляча мати знову прибрала свій тоскно-манірний вигляд, бо вона ні на хвилинку не позбувалася його, та й могла позбутися хіба що в домовині. Вона лише зігнала трохи заклопотаний вираз, що був у неї на виду, і, коли Едіт уступила до кімнати, знову мляво розкинулася на софі.

Що то за гарна й показна жінка, та Едіт, але яка ж холодна та неприязна! Ледь кивнувши у бік майора Бегстока й кинувши допитливим оком на матір, вона відсунула штору, сіла коло вікна й стала дивитись на вулицю.

— Де це ти була, найдорожча? — спитала місіс Ск'ютон. — Я страшенно сумувала без тебе, моє серденько.

— Ви ж сказали, що ви зайняті, тому я й не заходила, — не повертаючи голови, відповіла та.

— Ви жорстокі до старого Джо, мадам, — галантно озвався майор.

— Знаю, — відказала Едіт, і далі дивлячись у вікно, — відказала з таким зневажливим спокоєм, що майор не знайшовся на відповідь.

— Майор Бегсток, моя голубко, — нарозтяг мовила її мати, — що, як ти знаєш, є загалом найнездарнішим, найприкрішим створінням на світі...

— Ваші мовні формальності, мамо, тут зовсім недоречні, — оглянувшись, зауважила Едіт. — Ми тут самі й добре знаємо одне одного. ^

Тиха зневага, що майнула на її вродливому обличчі, — зневага, явно призначена їй самій не менше, ніж їм, — була така глибока й виразна, що манірна материна веселість,

дарма що гартована, враз зів'яла.

— Люба моя дівчинко, — почала мати знову.

— Все ще не жінка? — усміхнулась Едіт.

— Яка ти знервована сьогодні, моя любко! Дай же мені сказати, серденько, що майор Бегсток приніс од містера Домбі надзвичайно милого листа, де він запрошує нас поснідати з ним завтра, а потім поїхати до Уоріка та Кенілверта. Поїдеш, Едіт?

— Чи поїду? Я? — повторила Едіт, раптом зашарівшись, і, ледве зводячи дух, глянула на матір.

— Я й так знала, що поїдеш, — безжурним тоном сказала та. — А питалася задля, як ти кажеш, формальності. Ось лист од містера Домбі, Едіт.

— Дякую. Я не маю охоти його читати, — була відповідь.

— То я відпишу йому сама, хоч, правду мовивши, хотіла запросити на секретаря тебе, моє серденько.

Оскільки Едіт мовчала, то місіс Ск'ютон попросила майора підкотити до неї письмовий столик одхилити кришку та подати їй перо та папір, і майор здійснив цей ряд принагідних послуг з неабияким посвяченням та смиренністю.

— Чи переказувати привіт від тебе, голубонько? — спитала місіс Ск'ютон, закінчуючи листа.

— Як хочете, мамо, — з цілковитою байдужістю й усе ще не повертаючи голови, відповіла Едіт.

Місіс Ск'ютон написала, як хотіла, без подальших уточнювань, і вручила листа майорові, котрий, прийнявши його як дорогоцінний дар, хотів заховати його біля серця, але був змушений покласти в кишеню штанів з огляду на ненадійність жилета. По чому він вельми елегантно, по-лицарському попрощався з дамами, — старша відповіла тим, що завжди, а молодша, не відриваючись від вікна, нагородила настільки незначним кивком голови, що майорові більше полестило б, коли б вона не відгукнулася зовсім і лишила його при думці, що його не почули або й просто забули про нього.

— Щодо того, як вона змінилася, — міркував майор, крокуючи до готелю, — а що сонце пряжило, то він виставив тубільця з його легким багажем поперед себе і крокував у тіні цього принца-ізгоя, — щодо того, як вона змінилася, сер, і сохне, і всяке інше, то Джозефа Бегстока цим не обдуриш. Нічого подібного. Це не пройде. А от щодо незгоди між ними, чи, як мати каже, провалля, то це, хай йому біс, сер, досить схоже на правду. І досить дивно! Ну що ж, сер! — випалив майор. — Едіт Гренджер і Домбі варті одне одного. Хай позмагаються! Бегсток буде на боці переможця!

Майор у запалі вигукнув останні слова уголос, так, що безталанний тубілець спинився й повернувся назад, певний, що то звертаються до нього. До краю обурений таким непослухом майор (дарма, що в цю хвилину його розпирала втіха від власної дотепності) миттю штурхнув його ціпком межи ребра і так підштурхував, раз у раз, до самого готелю.

Не менш обурений був майор і коли вбирався до обіду, так що чорний слуга наразився на цілу зливу розмаїтих і різних за розмірами речей, що траплялися

хазяїнові під руку, — од чобіт і до щітки для волосся включно. Майор, бачте, пишався, що тримає свого тубільця в стані першокласної муштри, і за найменше порушення суворої дисципліни виписував йому отакий наряд. А коли врахувати, що тубілець служив йому ще й як відворотний засіб проти подагри та всяких інших прикрих недуг, тілесних і духовних, то вийде, що він не дарма заробляв свої гроші, — невеликі, зрештою.

Поперекидавши нарешті все, що нагодилося під руку, і понадававши тубільцеві епітетів, що своєю кількістю та мальовничістю повинні були викликати в останнього немалий захват перед скарбами англійської мови, майор нарешті дозволив пов'язати собі краватку і, вичепурений, повний свіжого духу після всіх оцих вправ, зійшов униз надихнути бадьорістю Домбі та його руку-правицю.

Домбі ще не було, зате була рука-правиця і, як завжди, з готовністю відкрила перед майором усі свої зубовні скарби.

— Ну, сер, як збували ви час відтоді, коли я мав щастя з вами познайомитись? — спитав майор. — Чи ви навіть не виходили?

— Була прогулянка тривалістю в півгодини, — відповів Турбот. — У нас-бо багато роботи.

— Справи, га?

— Є ряд різних дрібниць, які потрібно обговорити, — пояснив Турбот. — Але знаєте що? Це доволі незвичайне явище для мене, вихованого в школі недовір'я і загалом людини не надто товариської. — Турбот перейшов на чарівливо-щирий тон, — але я почуваю, що можу бути цілком відвертим з вами, майоре Бегсток.

— Велика честь для мене, сер, — відповів майор. — Можете на мене звіритися.

— І знаєте, — вів далі Турбот, — мені здається, що мій друг, або вірніше — наш друг...

— Тобто Домбі, сер? — вигукнув майор. — Ви бачите мене, містере Турбот? Бачите Джея Б.?

Майор був надто дебелий та синій, щоб його не можна було бачити, і містер Турбот визнав, що має таку приємність.

— То це ви бачите людину, яка задля Домбі ладна головою накласти.

Містер Турбот посміхнувся й сказав, що був певен цього.

— Отже, знаєте, майоре, — продовжив він, — вертаючись до сказаного: наш друг сьогодні, здається мені, не так цікавився справами, як завжди.

— Та ну-бо! — у захваті вигукнув майор.

— Мені здається, він трохи неуважний, і думками блукає десь-інде.

— Далєбі, сер, — скрикнув майор, — тут треба шукати даму!

— Та й я прийшов до такого висновку, — зізнався Турбот. — Спершу я гадав, що ви жартуєте, коли ви натякнули на це, бо я вас, військових, знаю...

Майор запирхав, як кінь, затряс головою та плечима, немов хотів сказати: "А ми таки веселі хлопці, що тут перечити!" Потім він ухопив містера Турбота за петельку і, вибалушивши очі, шепнув, що вона незрівнянно чарівна, сер. Що вона — молода вдова, сер. З хорошого роду, сер. Що Домбі по самісінькі вуха закохався в неї, сер, і що це для

обох чудова партія, бо в неї — врода, кров і таланти, а в нього — гроші. І чого ж іще треба для подружжя? Зачувши під дверима ходу містера Домбі, майор поспішив докинути, що завтра містер Турбот побачить її на власні очі й матиме змогу судити сам. Після такого розумового перезбудження і гарячкового шепотіння йому ще довго булькало в горлі й сльозилися очі, — аж поки подали обід.

Майор, як і деякі інші благородні тварини, за їдою показував себе якнайкраще. З одного краю столу саяв він, з протилежного — більш помірковано — містер Домбі, а містер Турбот між ними і собі долучав промінчик то до одного, то до другого саява, чи, при потребі, й до обох відразу.

За першою та за другою стравою майор звичайно був дуже серйозний, бо, згідно з діючим таємним розпорядженням, тубілець виставляв круг нього всі банки та пляшечки з приправами, і майор був дуже зайнятий, відкорковуючи їх та змішуючи їхній вміст в себе на тарілці. Крім цього, на бічному столику тубілець тримав окремий набір прянощів та спецій, якими майор заправлявся щодня; не кажучи вже про дивні механічні пристрої, звідки кожного разу в майорове вино чвиркав струмінь якоїсь незнаної рідини. Але й під час цієї нелегкої роботи майор умів бути надзвичайно товариським, і товариськість його полягала в тому, що він вельми хитро виявляв перед Турботом настрій містера Домбі.

— Домбі, — сказав майор, — ви не їсте. У чім справа?

— Спасибі, — одповів цей джентльмен. — Щось не маю апетиту сьогодні.

— Що ж це з ним сталося, Домбі? — спитав майор. — Куди він заподівся? Ви не залишили його у наших друзів — за це я ручуся — бо його у них сьогодні за сніданком не було. Принаймні, в одної. Не скажу, в якої саме.

Тут майор підморгнув Турботові і скорчив таку жахливо хитру гримасу, що чорношкірий слуга мусив, не чекаючи на розпорядження, дати йому стусана в спину, інакше майор міг би скотитися під стіл.

На дальшому етапі обіду — тобто тоді, коли тубілець уже стояв напихваті, готовий подати першу пляшку шампанського, — майор зробився іще хитріший.

— Ну, — мовив він, підносячи свій келих, — наливай по вінця, негіднику. По вінця й містеру Турботові; і містерові Домбі теж. Хай йому біс, джентльмени! — підморгнув майор до свого нового приятеля, бо містер Домбі в цю мить значуще втупився в тарілку. — Офіруймо ж це вино божеству, знайомством з яким Джо пишається і на якого скромно й шанобливо милується здаля. Зовуть його Едіт, — додав майор. — Божественна Едіт!

— За божественну Едіт! — повторив, усміхаючись, Турбот.

— Авжеж, за Едіт, — приєднався містер Домбі.

Поява офіціантів з новими стравами викликала в майора новий приплив хитрощів, тільки дещо серйознішого плану.

— Хоча, між нами кажучи, сер, — звертаючись більше до Турбота і прикладаючи пальця до вуст, мовив майор, — хоча Джо Бегсток у цьому питанні й мішає грішне з праведним, проте він надто боготворить згадане нами ім'я, аби віддати його на поживу

таким хлопцям, як ми, — та й не тільки таким. Ні звуку, сер, поки вони тут!

З боку майора то був гідний і шанобливий жест, і містер Домбі це чудово зрозумів. Дарма що збентежений — на свій лад — майоровими натяками, містер Домбі вочевидь не мав нічого проти його піддражнювань, ба навіть заохочував до них. Можливо, майор і справді був недалеко від істини, коли прорікав, що цей великий чоловік, зовні надто гордий для того, аби звірятися своєму прем'єр-міністрові чи радитися з ним у такому питанні, в дійсності хотів би, щоб той усе знав. Хай там як, але він весь час поглядав на містера Турбота, поки майор випробовував свою легку артилерію, й уважно стежив за тим, як вона діє.

Однак майор, здобувши собі доброго слухача і всміхача, рівного якому не було в цілому світі, — "одне слово, збіса інтелігентного і милого хлопця", як він часто заявляв опісля, — аж ніяк не збирався відбутися його такою скромною порцією хитрощів, яка стосувалася тільки містера Домбі особисто. Тому, коли прибрали скатертину, майор ширше та розмаїтіше розкрився як добірний член товариства, розповідаючи полкові бувальщини та сиплючи полковими анекдотами в таких щедрих кількостях, що Турбот геть знемігся (або удав, що знемагає) з реготу та захоплення, а містер Домбі поглядав з високостей своєї цупко накрохмаленої краватки так, ніби майор був його власністю, і нагадував статечного поводиря, який радіє, що його ведмідь добре танцює.

Коли майор так захрип од їдла, питва та демонстрації своїх товариських здібностей, що розуміти його була вже несила, подали каву, а після кави майор, явно не сподіваючись на позитивну відповідь, спитав, чи грає містер Турбот у пікет.

— Граю трохи, — відказав містер Турбот.

— А, може, і в трик-трак? — повагавшись, запитав майор.

— Граю трохи й у трик-трак, — відповів зубатий.

— Турбот, скільки знаю, грає в усі ігри, — зауважив містер Домбі, влягаючись на канапу так, немов був зроблений з дерева й не мав суглобів, — і грає добре.

І справді він грав в обидві ігри, і грав так досконало, що майор був вражений і захотів знати, чи грає він у шахи.

— Так, граю трохи, — відказав Турбот, — а часом грав і вигравав, навіть не дивлячись на дошку.

— Хай йому біс, сер! — скрикнув майор. — Ви — цілковита протилежність Домбі, який ні в які ігри не грає.

— О, Домбі! — мовив управитель. — Домбі не було коли вчитись таких дрібниць. А таким людям, як я, вони іноді стають у пригоді. Як сьогодні, приміром, коли я, завдяки їм, можу стати на герць із вами, майоре Бегсток.

Тільки брехливі уста можуть усміхатися так широко та облесно, але під принизливою покірливістю слів чути було щось схоже на гарчання, а одну мить могло навіть здатися, що білі зуби зараз укусять того, до кого вони лащатся. Та майорові не здалося нічого; містер же Домбі, напівзаплющивши очі, лежав і міркував про своє, поки вони грали, тобто до ночі.

Протягом цього часу містер Турбот, хоч і обіграв майора, настільки, проте, піднісся

в його очах, що, коли вони розпрощалися біля дверей майорової кімнати, тубілець, — який звичайно облягався тут же, на матрасі,— з наказу свого пана, присвічував Турботу аж до його номера.

Того вечора в дзеркалі Турботової спальні довго мріла якась нечітка, невиразна пляма. Можливо, то було й криве дзеркало, але відбивало воно постать чоловіка, котрий бачив себе серед сили людей, що спали, розкинувшись, долі, в нього під ногами, як нещасний тубілець під дверима свого пана, а він, злорадно поглядаючи на сплячих, лавірував, переступаючи через них, але так, що не зачепив чоботом жодного обличчя — поки що.

Розділ двадцять сьомий

ТІНІ ГУСТІШАЮТЬ

Містер Турбот-управитель устав разом із жайворонком і пішов пройтися під літнім сонцем. Думками своїми — а думав він, зсунувши брови, — Турбот, схоже, не заносився так високо, як жайворонок, та й узагалі ті думки нікуди не линули, тільки гніздилися ближче до землі, визираючи з-поміж черви та перегною. Але жодна птиця, що співала високо в повітрі, незрима для ока людського, не була так далеко від нього, як думки містера Турбота. Він так досконало панував над своїм обличчям, що про вираз його мало хто міг сказати щось більше крім того, що воно усміхнене або ж замислене. Зараз воно було замислене, глибоко замислене. Що вище злітав жайворонок, то глибше занурювався він у свої думки. Що голосніші та чистіші були мелодії жайворонка, то важчим та глибшим ставало його мовчання. Нарешті, коли жайворон упав униз, у зелені жита, що хвилювалися рікою під подихом ранку, містер Турбот струсив із себе задуму і озирнувся навкруги з такою привітною та лагідною посмішкою, немов хотів прихилити до себе численних глядачів! Отак стрепенувшись, він більше в задуму не впадав, тільки розхмурив обличчя, наче згадавши, що найменша зморшка може все виказати, і йшов далі усміхаючись, мов на репетиції.

Може, з метою справити якнайкраще перше враження, містер Турбот цього ранку прибрався надто старанно і чепурно. Наслідуючи трохи строгість костюма того великого чоловіка, якому служив, містер Турбот, проте, не перейняв його бундючності. По-перше, вона йому самому здавалася смішною, а по-друге, він зайвий раз хотів підкреслити те, що відрізняло їх один од одного. Дехто міг би, звичайно, витлумачити це як своєрідну не дуже похвальну критику його крижаного патрона, та світ взагалі схильний тлумачити все на гірше, і містер Турбот не відповідав за його злостивість.

Чистий і квітнучий, трохи, може, збляклий на сонці, містер Турбот легкою ступою йшов по моріжку, походжав луками та зеленими ланами, прогулювався по алеях, доки не наблизився час сніданку. Вибравши коротший шлях, щоб не запізнитися, містер Турбот пустився в зворотну путь, все так само провітрюючи свої зуби, і голосно сказав: "А тепер ходім подивімось на другу місіс Домбі".

Гуляючи, він вийшов за межі міста і тепер, повертаючись назад, крокував густо затіненою алеєю, вздовж якої де-не-де було порозставлявано лавки для тих, хто бажав перепочити. Оскільки алея ніколи не бувала багатолюдною, а о цій тихій порі і взагалі

пустувала, то містер Турбот був (чи вважав, що був) її єдиним і повновладним хазяїном. Отож, з безтурботністю людини, якій залишалось ще двадцять хвилин, щоб добратися туди, куди спокійно можна дійти за десять, містер Турбот зійшов зі стежки й кружляв собі між дерев, огинаючи товстенні стовбури то з того, то з іншого боку і лишаючи на росяній землі ланцюжок слідів.

Та виявилось, він помилявся, гадаючи, що в гайку нікого нема, бо, оминувши велике дерево, зачерствіла кора на якому вся була в гудзах і складках, мов шкура носорога чи якогось іншого спорідненого страховища допотопних часів, він раптом побачив постать на лавці, довкола якої от-от був зібрався закрутити свій ланцюжок.

То була дуже вродлива, елегантно вдягнена дама з гордими карими очима, що втупилися в землю. В душі її точилася якась напружена боротьба, бо вона закусила спідню губу, груди їй здіймалися, ніздрі роздimalися, голова тремтіла, по щоках текли сльози обурення, а нога з такою силою втиснулася в мох, ніби вона хотіла витолочити його. Це все, що в першу мить встиг ухопити погляд Турбота, бо майже в цю саму мить дама із зневажливим виглядом, повним нудьги та апатії, підвелася з лави. Тепер її постать чи обличчя не виражали нічого, крім байдужності й величної погорди.

Висхла й дуже бридка стара баба, — судячи з одягу, не циганка, а одна з того розмаїтого племені волоцюг, що вештаються, жебраючи, а заодно крадуть, лудять посуд чи плетуть очеретяні кошики, — і собі стежила за дамою, бо коли та встала, стара підхопилася з землі — якщо не вихопилася з-під неї — і, дивовижно контрастуючи з дамою своєю зовнішністю, перетяла їй дорогу.

— Дозвольте поворожити вам, красуне, — сказала стара, соваючи щелепами так, ніби під її жовтою шкірою пручався кістяк самої Смерті і пнувся на волю.

— Я й сама знаю свою долю, — відповіла дама.

— Ой-ой, моя красуне, знаєте, тільки неправильно. Не те ви собі ворожили, як сиділи там, не те! Я все бачу. Дайте мені срібну монету, красунечко, і я скажу вам правду. На личку у вас написане багатство.

— Знаю, — відповіла дама, гордим кроком і з похмурою посмішкою оминаючи стару. — Я знала це й до вас.

— Що? — скрикнула стара. — То ви мені нічого не дасте? Нічого не дасте, щоб я вам поворожила? Тоді скільки дасте, аби я не ворожила? Дайте що-небудь, інакше я вам ту долю викричу! — люто хрипіла стара.

Містер Турбот виступив з-за свого дерева назустріч дамі, що саме порівнялася з ним, стягнув капелюха і, кланяючись їй, звелів старій замовкнути. Леді подякувала йому кивком голови й пішла собі далі.

— Тоді ви мені щось дасте, а то я їй викричу! — верескнула стара, одштовхуючи руку Турбота, що хотів затримати її. — Чи, слухайте, — миттю вгомонилася вона і пильно видивилася на нього, немов і забула про свою злість — дайте мені щось, або я викричу вам!

— Мені, бабусю? — перепитав містер Турбот, сунувши руку в кишеню.

— Так, — відповіла стара, дивлячись йому просто в очі й простягаючи всохлу руку.

— Я все знаю.

— Що ж ти знаєш? — спитав Турбот, кидаючи їй шилінга. — Ти знаєш, хто ця гарна леді?

Плямкаючи, як та моряцька жона, що їла жарені каштани, і повискуючи, як та відьма, що ніяк не могла їх допроситися, баба підбрала шилінг і, задкуючи, мов краб — чи мов краб'ячий виводок, бо не тільки ногами, а й руками загірбала по-краб'ячому, а лице їй так смикалось, як дюжина крабів укупі, — присіла на старе, жилаве кореневище, добула з-під чепця чорну коротку люльку, запалила її від сірника і диміла мовчки, впившись поглядом Турботові в обличчя.

Той засміявся й повернувся на закаблуках, щоб іти.

— Гаразд! — озвалася стара. — Одна дитина померла, друга є; одна дружина померла, друга буде. Іди, стрічай!

Управитель мимоволі озирнувся і став.

Стара, що не випускала люльки з рота і весь час плямжала та мурмотіла щось, наче розмовляла із знайомим невидимкою, тицьнула пальцем туди, куди він направився йти, і засміялася.

— Що ти верзеш, божевільна? — мовив Турбот.

Стара, все так само соваючи щелепами, бурмочучи, й не перестаючи палити, простягла пальця, але не сказала нічого. Буркнувши на прощання щось не дуже привітне, Турбот пішов своєю дорогою, а коли озирнувся, знову побачив той самий простягнений палець і, здалося, почув верескливий голос старої: "Іди, стрічай!.."

У готелі з приготуваннями до розкішного сніданку було вже покінчено, і містер Домбі, майор і стіл чекали на дам. Кожен, звичайно, чекає жінок на свій кшталт, але в даному випадку апетит явно брав гору над ніжними почуттями. Містер Домбі був зимний та стриманий, а майор шарпався та шамотався, перебуваючи у вельми гарячковому та дратівливому стані. Нарешті тубілець настіж одчинив двері, і через хвилину, протягом якої вона пливла коридором до кімнати, вступила дуже квітнуча, але не дуже юна дама.

— Боюся, ми спізналися трохи, дорогий містере Домбі, — сказала леді. — Едіт ходила шукати краєвидів для своїх малюнків, і я мусила чекати на неї. Як ся маєте, найоблудніший із майорів? — простягнула вона останньому свій мізинний палець.

— Дозвольте представити вам мого друга Турбота, місіс Ск'ютон, — містер Домбі несвідомо зробив наголос на слові "друг", немов хотів сказати: "не так друг, як ушанований такою честю". — Ви, певно, чули від мене про містера Турбота.

— Я просто зачарована, — люб'язно відповіла місіс Ск'ютон.

Звичайно ж, був зачарований і містер Турбот. Вельми можливо, якби то була Едіт, за яку пили вчора (що він спершу і подумав), Турбот зачарувався б іще більше...

— Але де ж це Едіт? — скрикнула місіс Ск'ютон, оглядаючись. — Певне, все ще дає розпорядження Візерсові, який має віднести нагору її малюнки! Чи не були б ви ласкаві, містере Домбі...

Містер Домбі уже подався її шукати і незабаром повернувся під руку з тією самою

елегантною, дуже гарною леді, яку Турбот зустрів у гайку.

— Турботе... — почав був містер Домбі, але видно було, що вони вже знають одне одного, і здивований містер Домбі замовк.

— Завдяки цьому джентльменові я тільки-но порятувалася від однієї огидної жебрачки, — сказала Едіт, милостиво схиливши голову.

— А я дякую щасливій долі, що дозволила мені стати в пригоді особі, служіння якій маю за високу честь, — низько вклонився Турбот.

В живому, доскіпливому погляді, який, перебігши по ньому, опустився на землю, Турбот прочитав підозру, чи не підглядає він, буває, за нею раніше, до її розмови з старою. А Едіт в його очах прочитала, що побоювання її не безпідставні.

— Що ви! Та це найчудовіший збіг обставин, за який мені доводилося чувати! — скрикнула місіс Ск'ютон, яка встигла вже оглянути Турбота крізь лорнет, знайти, що він "саме серце", і голосно шепнути про це майорові. — Подумати тільки! Це такий очевидний перст долі, люба Едіт, що мимоволі згорнеш руки на грудях і скажеш, як оті погані турки: нема когось там, крім якогось там, і оцей самий, як він там, — його пророк!

Едіт не зволила виправити цієї вельми оригінальної цитати з корану, зате містер Домбі визнав за потрібне зробити кілька чемних зауважень.

— Мені дуже приємно, — з натужною люб'язністю сказав він, — що джентльмен, такий близький до мене, як Турбот, мав честь і щастя прислужитися хоч трошки місіс Гренджер, — вклонився він їй. — Тільки мені трохи прикро і навіть заздрісно, — містер Домбі мимохіть виділив останні слова, наче відчував, що вони будуть сприйняті як вступ до чогось вельми приголомшливого, — я заздрю Турботові і шкодую, що не мав такого щастя, такої честі сам. — Містер Домбі знову вклонився. Едіт — якщо не рахувати підібганої губки — навіть не ворухнулася.

— Свідчуся богом, сер, — гукнув майор, в якого, з появою офіціанта, що прийшов запросити до сніданку, раптом розв'язався язик, — свідчуся богом, мені здається дивним, що досі ніхто не мав щастя та честі поперестрілювати всіх тих волоцюг безкарно. Але ось рука Джея Б. для місіс Гренджер, якщо вона зволить її прийняти, і найбільша послуга, яку Джо може зробити вам у цю хвилину, мадам, — це провести вас до столу!

З цими словами майор подав руку Едіт, містер Домбі повів місіс Ск'ютон, а містер Турбот ішов позаду і всміхався їм у спину.

— Я дуже рада, містере Турбот, — сказала за сніданком леді-мама, ще раз задоволено оглянувши його-скрізь лорнет, — що ваш приїзд так щасливо збігся з нашою поїздкою. Це буде чарівна прогулянка.

— У такому товаристві всяка прогулянка чарівна, — одповів Турбот, — але, скільки мені відомо, ця екскурсія сама собою дуже цікава.

— О! — вигукнула місіс Ск'ютон у слабкому вияві великого захвату. — Замок просто чудовий! Спогади про середньовіччя і про це... як його... все, що воістину незрівнянне. Ви любите середньовіччя, містере Турбот?

— Звичайно, люблю, і дуже, — одказав містер Турбот

— Такі чарівні часи! — вигукнула Клеопатра. — Настільки сповнені віри! Такі стрімкі та бурхливі! Такі мальовничі! Такі безмежно далекі від банальності! О боже милий, якби тільки до наших жахливих днів збереглося хоч трохи більше поезії того часу!

Говорячи все це, місіс Ск'ютон гостро поглядала на містера Домбі, який поглядав на Едіт — а та слухала, не підводячи очей.

— Ми — страшенні реалісти, містере Турбот, — сказала місіс Ск'ютон. — Хіба ні?

Мало хто мав менше підстав скаржитись на свій реалізм, ніж Клеопатра, при всіх її численних химерах, яких з горою вистачило б на ще одне, цілком реальне й індивідуальне, життя. Та містер Турбот усе ж таки висловив жаль з приводу нашого надмірного реалізму і погодився з тим, що ми надто вже звикли до нього.

— А які картини в замку — божественні! — повідомила Клеопатра. — Сподіваюсь, ви любите картини?

— Можу запевнити вас, місіс Ск'ютон, — підхвалив Домбі свого управителя, — що Турбот дуже добре розуміється на картинах. У нього природжений хист до цього. Та він і сам неабиякий митець. Я певен, він буде в захваті від уміння та смаку місіс Гренджер.

— Хай йому біс, сер! — скрикнув майор Бегсток. — На мою думку, ви просто чарівник і можете робите все.

— О! — скромно посміхнувся Турбот. — Ви занадто оптимістичні, майоре. Я можу робити дуже небагато. Але містер Домбі настільки щедрий в оцінці тих невеличких здібностей, які можуть знадобитися таким людям, як я, і які не йдуть в жодне порівняння з його власними здібностями в цілком іншій сфері, що... — Тут містер Турбот на знак протесту проти дальших похвал знизав плечима й замовк.

Увесь цей час Едіт підводила очі хіба лиш на матір, коли душевний запал цієї леді виливався словами. Але як тільки містер Турбот замовк, вона на секунду глянула на містера Домбі. Лише на секунду, та вираз зневажливого подиву, що зблиснув на її обличчі, не минув уваги однієї спостережливої особи, що усміхалася до всіх і кожного.

Містер Домбі в останню мить упіймав той блискавичний погляд карих очей і скористався з нагоди, щоб затримати його надовше.

— Ви, певно, вже не раз бували в Уоріку, мадам? — спитав він.

— Кілька разів.

— Боюсь, що сьогодні вам буде там нудно.

— О, ні, анітрохи.

— Ах! Ти точно така, як твій кузен Фінікс, люба Едіт, — сказала місіс Ск'ютон. — Він був в Уоріку разів п'ятдесят. Коли б він сьогодні приїхав до Лімінгтона — а я дуже б хотіла цього — то завтра подався б туди і в п'ятдесят друге.

— Ми всі дуже захоплюємось, правда, мамо? — холодно посміхнулась Едіт.

— Навіть занадто, щоб могли жити спокійно, голубонько, — відповіла мати. — Та не будемо нарікати. Наші власні переживання винагородять нам усе. Якщо — так каже твій кузен Фінікс — від меча надто скоро зношуються... як їх...

— Піхви? — підказала Едіт.

— От-от, — то саме тому, що він ясний і гострий, моє серденько.

Місіс Ск'ютон тихенько зітхнула, немов хотіла накинути тінь на кинджал, що за піхви йому правило її чутливе серце, і, схиливши голову набік, як то робила Клеопатра, задумано глянула на свою кохану доньку.

Едіт, як повернулась була обличчям до містера Домбі, то так і сиділа весь час перемовляючись з матір'ю, — ніби наготувалася слухати все, що він іще скаже. У цьому прояві звичайної чемності було щось майже демонстративне і водночас силуване, наче накинуте їй мимо її власної волі, — що знову ж таки не оминуло уваги того самого спостерігача, котрий усміхався до всіх і кожного. Йому відразу пригадалось, якою він бачив її тоді, на лавці під деревом, коли їй здавалось, що вона там сама.

Оскільки сніданок вже закінчився, а майор набух, як боа-констріктор, то містер Домбі, так і не знайшовши, що сказати Едіт, запропонував рушати в путь. Відкрита коля-са, замовлена цим джентльменом, чекала коло дверей; він сам, обидві дами та майор сіли всередину, тубілець і недокрівний паж умостились на передку, містер Тавлінсон — позаду, а містер Турбот верхи, їхав у ар'єргарді.

Галопуючи в ар'єргарді за якихось сто ярдів од коляски, містер Турбот весь час підглядав за її пасажирами, наче кіт за мишами. Куди б він не дивився — чи то вбік од дороги, на далекий хвилястий краєвид з вітряками, житом, травою, бобовими нивками, польовими квітами, садибами, стогами сіна і шпилем дзвіниці за лісом, чи то вгору — в сонячний простір, де метелики пурхали у нього над головою і птахи заливалися співами, чи то вниз, на дорогу, де тремтким килимом стелилися тіні від сплетених гіллям дерев, а чи вперед, туди, де крислаті дерева творили аркади, виповнені мерехким світлом, що сіялося між листям, — куди б не дивився Турбот, а завжди краєчком ока бачив бундючну, повернену до нього голову містера Домбі, і перо між ними, що презирливо-байдуже то здіймалося, то опадало на жіночому капелюшку. Саме так — презирливо-байдуже, як він бачив, — опадали й гордовиті пухнасті вії,— перед тим, що зараз сидів навпроти неї. Раз, і тільки раз очі її зирнули на містера Турбота. Це було тоді, як він, перестрибнувши через невисокий живопліт і випередивши колясу, спинився, щоб допомогти дамам висісти з екіпажа. Тоді, і тільки тоді піймав він на собі її здивований погляд, але коли подав їй свою м'яку білу руку, ті очі знов перестали його бачити.

Місіс Ск'ютон охоче брала на себе обов'язок розважати містера Турбота й показати йому всі красоти замку. Одну руку вона віддавала йому, а другу майорові, — йому досить і цього, непоправному створінню, з його абсолютно варварським нерозумінням поезії, — добре, що хоч потрапив у таке товариство. Даний щасливий розподіл дозволив містерові Домбі супроводити Едіт, що він і робив, виступаючи поперед них з джентльменською поважністю.

— Ох, ці прекрасні давноминулі часи, містере Турбот, — мовила Клеопатра, — з їхніми розкішними фортецями, милими старенькими в'язницями, чарівними катівнями, з їхньою романтичною помстою, з мальовничими облогами та штурмами — з усім тим,

що надає життю справжньої краси! Як жахливо звиродніли ми відтоді!

— Так, опустилися страшенно, — згодився містер Турбот.

Розмова їхня мала ту особливу рису, що і місіс Ск'ютон, попри свої бурхливі захоплення, і містер Турбот, попри свою світську стриманість, не спускали з ока містера Домбі та Едіт. Хоч як енергійно підтримувало кожне розмову, виходило не дуже зв'язно, і часто невпадало.

— Ми вже ні в що не віримо, — бідкалася місіс Ск'ютон, нашорошуючи поморщене вухо, бо містер Домбі якраз говорив щось до Едіт. — Не віримо більше ні в милих старих баронів, цих найчарівніших на світі створінь, ні в милих старих священиків — найдоблесніших з мужів, ні навіть в добу королеви Єлизавети, — ось вона, на стіні, — нашу найзолотішу добу! Любе створіння! Яке то було серце! А її чарівний батько! Сподіваюсь, вам подобається Генріх Восьмий?

— Я просто в захопленні від нього, — сказав містер Турбот.

— Такий собі грубувато-добродушний! — не вгавала місіс Ск'ютон. — Правда? А кремезний! Справжній англієць! Ці його милі прищурені очка, вольове підборіддя! Який образ! Який живопис!

— Ах, мадам! — раптом спинився Турбот. — Говорячи про живопис — ось вам композиція! В якій галереї світу побачите ви щось подібне?

І всміхнений джентльмен показав на сусідню кімнату посеред якої стояли поруч містер Домбі та Едіт.

Вони не обмінювались ні словом, ні поглядом, і хоч стояли поруч, але, здавалось, що вони далі одне від одного, ніж якби їх відділяв океан. Навіть пиха у кожного була інша й різнила їх більше, ніж різняться між собою найпихатіша та найсмиренніша відміни роду людського. Він — самовпевнений, непохитний, церемонний, суворий. Вона — надзвичайно приваблива, уроча, але цілковито байдужа до себе, до нього, до всього довкола, немов би гордувала власною красою, осоружною їй, як ліврея чи вивіска. Такі вже були не до пари, такі різюче несхожі, — і водночас штучно, силою пов'язані, мов ланцюгом, який кувала лиха доля та випадок, що аж картини на стінах, здавалось, були вражені, кожна по-своєму, протиприродністю цього поєднання. Похмурі лицарі й воїни сердито дивилися на них. Священик, звівши правицю, виказував блюзнірство цієї пари, що збиралася стати перед божий вівтар. Тихі ставки з пейзажу, одбиваючи сонце в глибинах, питалися, чи, як нема іншої ради, не краще було б утопитися? Руїни кричали: "Дивіться, он що сталося з нами, як віддали нас нелюбу — Часові!" Тварини, з природи ворожі одна одній, гризлися, немов їм у науку. Амури та купідони з переляку кидалися врозтіч, а мученик корчився в таких стражданнях, яких ще на жодній картині не зображали.

Проте видовище, на яке вказав їй містер Турбот, так зачарувало місіс Ск'ютон, що вона не втрималася і впівголоса вигукнула, що це чудова, вельми душевна картина. Почувши це, Едіт обернулася, геть червона з обурення.

— Кохана Едіт знає, що я милувалася нею, — мовила Клеопатра, боязко поплескавши дочку по спині кінцем парасольки. — Золотко ти моє!

Містер Турбот знову став свідком душевної боротьби, як і сьогодні вранці, під деревами парку. І знову побачив, як напливає на неї той самий гордовитий вираз нудьги та байдужності й заволікає її, наче хмарою.

Вона так і не звела на нього очей, тільки кинула ледь помітний, владний погляд на матір, немов наказувала їй підійти. Місіс Ск'ютон визнала за доцільне зрозуміти натяк і, підхопивши своїх кавалерів, прилучилася до дочки, щоб більше не відходити від неї.

Містер Турбот, якому вже ніщо не відволікало увагу, заходився говорити про картини, вибирав з них найкращі й показував містерові Домбі, незмінно зберігаючи тон фамільярної шанобливості до свого патрона, та всіляко виявляв йому свою повагу, то шукаючи для нього номера в каталозі, то спрямовуючи бінокля, то тримаючи його ціпок. Правду кажучи, все це робилося не так із власного почину містера Турбота, як з волі містера Домбі, котрий був не проти підкреслити свою вищість, кидаючи владно і — як на нього — невимушено: "Ідіть-но сюди, Турботе, допоможіть мені", — що цей усміхнений джентльмен завжди з охотою робив.

Вони оглянули всі картини, мури, сторожові гнізда й таке інше. Майор, перебуваючи в періоді травлення, посоловів і притих, зате містер Турбот пожвавішав і став душею товариства. Спершу він звертався здебільша до місіс Ск'ютон, а коли ця вразлива леді, через чверть години, так захопилася усіма тими витворами мистецтва, що почала нестримно позіхати ("від них просто дух забиває", як висловилася вона з цього приводу переніс свою увагу на містера Домбі. Містер Домбі виходив поза рамки звичайних: "Справді, Турботе" або "Маєте рацію, Турботе", — зате мовчки захоплював управителя говорити далі і на споді душі був дуже задоволений з нього, радіючи, що є кому підтримувати розмову, і гадаючи, що його, так би мовити, батьківські репліки можуть розважити місіс Гренджер. Містер Турбот, людина вельми розсудлива, ні разу не дозволив собі звернутися безпосередньо до цієї леді, яка, схоже, уважно слухала, дарма що не дивилася на нього, — тільки раз чи два, коли Турбот перевершив самого себе в догідливості, сутінкова посмішка перебігла по її обличчю, не освітивши, а потьмаривши його.

Нарешті достоїнства Уорікського замку були вичерпані, — як і сили майора, не кажучи вже про місіс Ск'ютон, котра підозріло часто почала умлівати з захоплення, — колясу подано, і всі вирушили оглядати околишні красоти. В одному місці містер Домбі церемонно зауважив, що навіть побіжний ескіз, зроблений ручкою місіс Гренджер, був би для нього спогадом про цей приємний день, хоч, — як містер Домбі, вклонившись, запевнив, — він і без такої пам'ятки про цей день повік не забуде. Візерс-сухоребрий зараз же дістав наказ, од місіс Ск'ютон подати альбом для ескізів, якого носив під пахвою, і коляса зупинилася, щоб Едіт могла зробити рисунок, а містер Домбі — залічити його до числа своїх скарбів.

— Боюся тільки, що завдаю вам клопоту, — сказав містер Домбі.

— Анітрохи. Що саме вам намалювати? — спитала Едіт, повертаючись до нього з тим самим виразом силуваної чемності, що й уранці за столом.

Містер Домбі знову, вклонився, прим'явши накрохмалену хустку на шиї, й одповів,

що лишає це на вибір самої художниці.

— Все ж я воліла б, щоб вибрали ви.

— Ну, тоді, скажімо, оце. Це, здається, непоганий об'єкт, або... як на вашу думку, Турботе?

Неподалік від них ріс невеличкий гайок, подібний до того, де сьогодні звивав свій ланцюжок слідів містер Турбот, і під одним з дерев так само стояла лава, біля якої той ланцюжок обірвався.

— Може, я дозволю собі запропонувати місіс Гренджер оцей пейзаж? — сказав Турбот. — Цікаве — надзвичайно цікаве місце.

Едіт перебігла поглядом туди, куди вказував його канчук, і глипнула на Турбота. То був другий погляд, яким вони обмінялися сьогодні, точнісінько такий самий, як перший, тільки що більш промовистий.

— Хочете це? — спитала Едіт у містера Домбі.

— Буду щасливий.

Коляса під'їхала ближче до місця, що мало ошчасливити містера Домбі, й Едіт, гордовито-байдужа, як завжди, не висідаючи з екіпажа, розгорнула альбом і почала малювати, та за хвилину спинилася.

— Олівці затупились, — мовила вона, крутячи їх у руках.

— Дозвольте, прошу, — озвався містер Домбі. — Або краще хай це Турбот зробить, він розуміється на цих справах. Будьте ласкаві, Турботе, допоможіть місіс Гренджер з олівцями.

Містер Турбот під'їхав до коляси з того боку, де сиділа Едіт, кинув повід на шию коневі, вклонився з усмішкою, взяв олівці і неспішно заходився їх гострити. Закінчивши цю роботу, він попросив дозволу потримати їх, подаючи, який потрібно, і, раз по раз висловлюючи своє захоплення малярським хистом місіс Гренджер — надто коли йдеться про дерева, — уже не від'їздив од коляси, стежачи за тим, як працює Едіт. Містер Домбі й собі дивився, стоячи в колясі на повен зріст, наче який дух-охоронець, а Клеопатра з майором воркували між собою, як двійко підстаркуватих голубів.

— Вас це задовольнить чи, може, ще щось підправити? — спитала Едіт, показуючи малюнок містерові Домбі.

Містер Домбі благав більше нічого не торкати, бо малюнок був просто досконалий.

— Надзвичайний! — похвалив Турбот, підкріплюючи цю похвалу всіма своїми яснами. — Я й не сподівався бачити щось таке прекрасне і дивовижне водночас.

— Це могло стосуватися до митця не менше як до його малюнку, але містер Турбот був цілком відвертий — і не лише цілим ротом, а й усім серцем. Одвертим залишався він і весь час, поки малюнок, призначений містеру Домбі, відкладали вбік та поки складали альбом, по чому він подав олівці (прийняті зі стриманою подякою за допомогу, але без найменшого позирку в його бік), натягнув повід, од'їхав назад і знову посів своє місце в ар'єргарді.

Можливо, дорогою він думав про те, що малюнок той малювався й передавався його власникові так, мовби за нього було домовлено й заплачено заздалегідь. Можливо

він думав про те, що попри її цілковиту готовність уволити його прохання, її пихате обличчя, похилене над малюнком або повернене до того, що вона малювала, було обличчям гордовитої жінки, яку вплутали в огидну і нищу обладку. Можливо, він думав про все це, але не переставав усміхатися і, вдаючи, що весело озирається навкруги, не спускав із коляси свого гострого ока.

Подорож їхню завершила прогулянка серед моторошних руїн Кенілворту й поїздка до ще кількох мальовничих місцин, більшість з яких, як нагадала місіс Ск'ютон, містер Домбі уже бачив в альбомі Едіт. Місіс Ск'ютон та Едіт відвезли до їхнього помешкання, куди Клеопатра люб'язно запросила містера Турбота завітати увечері, разом із містером Домбі та майором, щоб послухати, як грає Едіт, і чоловіки подалися до готелю обідати.

Обід був достоту такий, як учора, тільки майор змінився — за добу тріумфу в нім прибуло, а таємничості поменшало. Знову проголошувано тост за Едіт. Містер Домбі знову приємно ніяковів. А містер Турбот був повен живого інтересу та схвалення.

Інших гостей у місіс Ск'ютон вони не застали. Малюнки Едіт було розкидано по кімнаті, може, у трохи більшій кількості, ніж звичайно, а недокрівний паж Візерс розносив, може, трохи міцніший, ніж завжди, чай. І рояль, і арфа були напихваті. Едіт співала і грала. Та навіть музику подавалося на замовлення містера Домбі у той самий, так би мовити, безкомпромісний спосіб.

— Едіт, серденько, — за півгодини після чаю сказала місіс Ск'ютон, — містер Домбі, я знаю, аж помирає від бажання тебе послухати.

— Містер Домбі, я певна, ще настільки живий, щоб сказати про це самому, мамо.

— Буду надзвичайно вдячний, — підтвердив містер Домбі.

— З чого почати?

— З рояля? — завагався містер Домбі.

— Що вам більше до вподоби. Вибір за вами.

Згідно з його бажанням вона почала з рояля. Так само було з арфою. Так само — зі співом. Так само — з добором речей, які вона мала грати чи співати. Ця холодна й стримана, але пряма й недвозначна готовність догодити його — і тільки його — бажанням, не залишилася непоміченою, попри всі хитромудрі складнощі гри в пікет, для пильного ока містера Турбота. Спостеріг він і те, що містер Домбі вочевидь пишався своєю владою і охоче показував її.

А втім, містер Турбот так добре грав у пікет — по черзі то з майором, то з місіс Ск'ютон, яка поглядом рисі стежила за своєю дочкою та містером Домбі, — що навіть виріс в очах леді-мами, а коли, прощаючись, висловив жаль, що наступного ранку мусить повертати до Лондона, Клеопатра висловила надію, що єдність душ не трапляється щодня, і тому їхня зустріч аж ніяк не може бути останньою.

— Мабуть, що так, — сказав містер Турбот, проречисто поглядаючи на пару, що стояла віддалік, і рушаючи до дверей услід за майором. — І я так гадаю.

Містер Домбі, поважно розкланявшись з Едіт, схилився — чи зробив спробу схилитись — над софою, де лежала Клеопатра, і стиха сказав:

— Я просив дозволу місіс Гренджер зайти до неї завтра ранком... в одній справі, і вона призначила дванадцяту годину. Чи матиму я приємність застати вас потому вдома, мадам?

Ці — абсолютно незбагненні, звичайно, — слова так зворушили, так схвилювали Клеопатру, що вона спромоглася лише заплющити очі, кивнути головою й простягти містерові Домбі руку, яку той, не зовсім знаючи, що з нею робити, потримав і пустив.

— Ходімо, Домбі! — вигукнув майор, визираючи з-за дверей. — Хай йому біс, сер, старий Джо має велику охоту змінити назву Королівського готелю й назвати його Готель Трьох Веселих Парубків, на честь нас із вами та Турбота. — З цими словами майор ляснув містера Домбі по спині, моргнув дамам через плече і, виявляючи ознаки чималого припливу крові до голови, потяг містера Домбі за собою.

Місіс Ск'ютон розкошувала на своїй софі, Едіт мовчки сиділа осторонь біля арфи. Мати, бавлячися віялом, раз у раз крадькома поглядала на дочку, але та сиділа, потупивши очі, в похмурій задумі.

Мовчанка тривала довгий час, аж доки покоївка місіс Ск'ютон прийшла, як звичайно, готувати свою пані до сну. Вечорами ця покоївка виконувала обов'язки скелета з косою та пісковим годинником, бо дотик її був дотиком Смерті. Мальована пані всихалася під її рукою: тіло западалося, волосся облазило, жмутики сивої щетини заступали дуги чорних брів, бліді губи втягувалися, шкіра обвисала й набирала мертвотного відтінку. Замість Клеопатри була стара, виснажена, жовтушна жінка з головою, що безперестанку тіпалася, з червоними очима, ввібгана, як неохайний пакунок, у засмальцьований фланелевий халат.

Навіть голос її змінився, коли вона знову звернулася до Едіт.

— Чому ти не скажеш, — гостро зазвучав голос, — що він має бути в тебе завтра?

— Бо ви й так це знаєте... мамо. — Скільки глуму вклала вона в це єдине слово! — Ви ж знаєте, що він купив мене або купить завтра. Він усе добре обміркував. Він показав покупку своїм приятелям, і навіть пишається нею. Він думає, що вона йому підійде і коштуватиме досить дешево. Завтра він купить мене. Боже, боже, щоб я дожила до такого, щоб я це пізнала на собі!

Злучивши в одному вродливому обличчі почуття приниженості й пекучого обурення ста жінок, сильних пристрастю та гордощами, вона затулила його білими дрижачими руками.

— Що ти хочеш цим сказати? — сердито озвалася мати. — Хіба ти ще змалечку...

— Змалечку, — повторила Едіт, дивлячись на неї. — Коли це я була малою? Хіба ж ви залишили мені дитинство? Я була жінка — хитра, облудна, продажна; жінка, що ставила пастки на чоловіків ще до того, як пізнала себе чи вас, ще тоді, коли не розуміла навіть, якої гидоти ви мене навчали. Ви породили жінку, а не дитину. Дивіться ж на неї. Дивіться на неї в усій її красі!

І, кажучи це, вона так билася в свої прекрасні груди, наче хотіла саму себе збити з ніг!

— Подивіться на ту, — вела вона далі, — яка ніколи не знала, що таке щирість, що

таке любов. Подивіться на мене, що хитрувала та каверзувала, коли інші діти гралися, і — молода літами, але стара серцем — вийшла за чоловіка, що був мені цілком байдужий. Подивіться на мене, яку він-лишив удовою раніше, як дістав спадщину, — це вас бог покарав, і так вам і треба! — і скажіть — що за життя було в мене останні десять років?

— Ми докладали всіх зусиль, щоб ти влаштувалась якнайкраще, — одмовила мати. — Ось яке було в тебе життя. Тепер ти влаштована.

— Жодного раба на ринку, жодного коня на ярмарку не виставляли, не вихваляли, не оглядали так безсоромно, мамо, як мене протягом оцих десятих років! — скрикнула Едіт, виблискуючи очима і знову гірко наголошуючи на слові "мама". — Хіба не так? Хіба не була я притчею во язицех усіх мужчин? Хіба не до мене залицялися всі, що не є дурні, розпусники, маразматиками і хлопчиська? І хіба не кидали вони мене, один за одним, бо ви були занадто відверті з усіма вашими хитрощами, — так, так, — і занадто правдиві з усіма вашими удаваними претензіями, — аж про нас слава пішла! Хіба по всіх курортах, які лише є в Англії, не афішували мене? Не пропонували, не продавали скрізь, доки я не втратила останньої зернини самоповаги й тепер гидує сама собою? Може, оце були мої дитячі літа? Бо досі принаймні я їх не мала. Не кажіть же мені про це хоч сьогодні.

— Ти могла би вийти заміж щонайменше двадцять разів, Едіт, — зауважила мати, — якби старалася заохотити їх.

— Ні! Коли вже хтось бере собі такий непотріб, як я, — бо я і є непотріб, — відповіла Едіт, підводячи голову й тремтячи від сорому та збурених гордощів, — то бере мене так, як цей чоловік, що його я нічим не приманювала. Він бачить мене на аукціоні і вважає, що мене варто купити. Нехай! Коли він прийшов подивитися на мене, він зажадав, щоб йому показали список моїх здібностей. Я йому показала. А захотів їх перевірити при своїх друзях — я не відмовлялася, питала, що саме йому показати, — і показувала. От і все, досить. Він купує не з примусу, а з доброї волі, знає, що він купує і чого варті його гроші. Сподіваюся, покупка не розчарує його. Я не вихваляла себе й не тиснула на нього. Та й ви теж, наскільки я змогла перешкодити вам у цьому.

— Ти якось дивно розмовляєш сьогодні з матір'ю, Едіт.

— Так і мені здається, — відповіла Едіт, — може, й більше, ніж вам. Але мені вже пізно перевиховуватись. Я занадто стара і занадто низько впала, щоб поміняти свою лінію поведінки, обірвати вашу і врятувати себе. Зародок всього того, що ошляхетнює жінку, робить її щирою та доброю, так і не прищепився в моїй душі, а що інше я маю не вартє зневаги? — Тут в її голосі забриніли зворушливі, журні нотки — забриніли і стихли. — Ми з вами хорошого роду, але незаможні, то я й рада, що в такий спосіб ми забагатіємо. Скажу лише, що я додержувала постанови, яку мала мужність укласти, і не спокушала цього чоловіка.

— "Цього чоловіка!" Ти кажеш так, ніби ненавидиш його.

— А ви думаєте, я його кохаю? — спитала Едіт, зупинившись посеред кімнати й озирнувшись на матір. — А чи сказати вам, — вона втупила очі в обличчя матері, — хто

вже нас досконало вивчив, читає по нас, як по книзі, і при кому я ще менше поважаю себе — так принижує мене те, що він усе знає?

— Це, скільки я розумію, — холодно мовила мати, — напад на цього бідолашного... містера Турбота. Навряд чи твоя зневага до себе і зневіра у власні сили у зв'язку з цією особою (надзвичайно милою, як на мене) відіб'ються на твоєму рішенні, дорогенька, — чого ти на мене так дивишся? Ти хвора?

Едіт раптом нахилила голову, немов її вжалила гадюка, стиснула її руками і вся затремтіла. Однак, це тривало недовго, і з кімнати вона вийшла своєю звичайною, впевненою ходою.

Тоді там знову з'явилася покоївка-скелет і, подавши руку своїй пані, яка разом із красою, здавалось, утратила й сили, згорнула моці Клеопатри в оберемок і віднесла до спальні, щоб наново оживити їх завтра.

Розділ, двадцять восьмий

ЗМІНИ

— От і настав день, Сюзанно, коли ми повертаємо до нашого тихого дому, — сказала Флоренс тому диво-язичкові, Ніппер.

Сюзанні забило дух від надміру почуттів, що їх нелегко описати, та вона дала їм вихід, енергійно прокашлявшись, і відповіла:

— Авжеж, що до тихого, міс Фло. Аж надто тихого.

— Коли я була ще мала, — помовчавши, замислено спитала Флоренс, — ти бачила коли-небудь того джентльмена, що приїжджав сюди до мене — разів зо три, здається, — так, Сюзанно?

— Так, три рази, міс, — ствердила міс Ніппер. — Один раз, коли ви пішли на прогулянку з тими Скет...

Флоренс лагідно глянула на неї, і міс Ніппер поправилась:

— З сером Барнетом та його леді, міс, і з їхнім хлопцем. А потім ще двічі ввечері.

— А чи бачила ти його в нас, коли я була мала, і до тата приходили гості, Сюзанно? — спиталася Флоренс.

— Не знаю, міс, — подумавши трохи, відповіла її покоївка, — та й як я могла його бачити. Адже коли померла ваша бідна мама, міс Фло, я була там новенька, і моє постійне місце було, — міс Ніппер скинула носа догори, показуючи цим, що містер Домбі завжди недооцінював її заслуги, — під горищем.

— Ай правда, — сказала все ще замислена Флоренс, — ти не могла знати, хто до нас приходив. Я забула.

— Не могла, міс, але знала, що говорилося про господарів та знайомих, та й чула чимало, хоч та нянька, що була до місіс Річардс, й казала мені неприємні речі, — мовляв, вуха в мене довгі, як у глечика для вина, але це треба скласти, — поблажливо зауважила Сюзанна, — на її схильність до алкоголю, — за що її й попхали зі служби.

Флоренс, зіпершись обличчям на руку, дивилася у вікно і, занурена в думки, здавалось, не чула, що каже Сюзанна.

— В усякому разі, міс, — додала та, — я дуже добре пам'ятаю, що оцей самий

джентльмен і тоді був таке ж цабе у вашого тата, як тепер. Тоді в господі дейкали, міс, що він орудує всіма справами вашого тата в Сіті, і що ваш тато зважає на нього більше, ніж на будь-кого, тільки ж вашому татові, даруйте на слові, міс Фло, це дуже легко робити, бо він ні на кого більше й не зважав ніколи. Це я добре знала, довговуха я там чи ні.

Сюзанна, й досі ображена на попередницю місіс Річардс, особливо підкреслила останній епітет.

— І оцей от містер Турбот, — провадила вона далі, — все ще не втратив позицій і довір'я вашого тата, а знаю це по тому, що нам переказує Перч, коли приходить, хоч то неміч несосвітенна, міс Фло, і терпцю на нього не стає, але він знає все, що діється в Сіті, досить-таки непогано і каже, що ваш тато не робить нічого без містера Турбота, слухає тільки містера Турбота, покладається тільки на містера Турбота, і містер Турбот завжди в нього напихваті, і, як послухати того безсоромного Перча, то, вже й не кажучи за вашого тата, індійський імператор просто не мовля проти містера Турбота.

Флоренс не проминула ні слова з промови Сюзанни, — вона вже давно покинула виглядати у вікно, тільки зацікавлено дивилася на неї й уважно слухала.

— Так, Сюзанно, — підсумувала Флоренс, коли та скінчила, — він татів повірник і друг я того певна.

Все це глибоко запало в голову Флоренс й кілька днів не сходило їй з думки. Під час двох його останніх візитів між нею і містером Турботом встановилися якісь конфіденційні стосунки, коли він з таємничо-змовницьким виглядом казав їй, що за корабель усе ще нічого не чути, і якимось м'яко, та владно підкоряв її собі, — це дивувало і сильно непокоїло Флоренс. Дівчина не мала як опертися цьому чи виплутатися з павутиння, яке він поволі снував круг неї, бо, щоб встояти перед такими хитрощами, потрібні були вміння та знання світу, а у Флоренс їх не було. Щоправда, він сказав лише, що про корабель нема ніяких відомостей і що це викликає найгірші побоювання, але звідки він знає, що корабель її цікавить, і чому взяв на себе право виявляти перед нею свою обізнаність таким підступним і дивним способом — ось що турбувало Флоренс найбільше.

Поведінка містера Турбота і її звичка часто думати про нього з прикритим неспокоєм породили в її душі якесь химерне відчуття мани. Спроби виразніше уявити собі його зовнішність, голос чи манери, як спосіб позбутися того чарування, не дали бажаних наслідків. І це при тому, що він ніколи не супився, ні разу не глянув на неї неприязно чи вороже, тільки завжди всміхався і мав погідний вигляд.

Водночас, вірна своїм намірам щодо батька і твердому переконанню, що причину їхніх холодних стосунків слід шукати у ній самій, Флоренс не забувала, що цей джентльмен — близький друг її тата, і схвильовано питала себе, чи не викликана її неприязнь та острах перед містером Турботом тією ж таки причиною, що відвернула від неї й серце батька, залишивши її такою самотньою? Може бути — злякано думала вона, а часом їй здавалося, що так воно і є, і тоді вона казала собі, що поборе ці недобрі почуття; переконувала себе, що увага батькового приятеля — велике благо й висока

честь для неї, і сподівалася, що терплячі спостереження та віра в нього не дадуть її скривавленим ногам збочити з того каменистого шляху, який веде до батькового серця.

Отак, не мавши з ким порадитися, — щоб не подумали, ніби вона скаржиться на батька, — бідна Флоренс борсалася в неспокійному морі сумнівів та надій, а містер Турбот, наче огидне глибоководне чудовисько, плавав унизу і не зводив з неї блискучого ока.

Була ще одна причина, що квапила її додому. Самотнє життя більше пасувало її душевному настрою, повному боязких надій та сумнівів, а ще вона боялася, що, не будучи вдома, може пропустити якусь нагоду довести батькові свою любов. Бог свідок — якраз щодо цього вона, бідолашне дитя, могла б бути спокійна, — але що ж, коли та зневажена любов ніяк не давала їй спокою, тріпочучи в ній безнастанно, і навіть уночі вилітала на крилах сну, щоб примоститись, мов перелітна птаха, яка вернулася додому, в батька на рамені.

Вона часто згадувала Уолтера. О, а як часто, коли ніч була темна і вітер завивав круг будинку! Та серце її не втрачало надії. Їй — молодій, палкій, хай і недосвідченій — так важко було уявити собі, що молодість і запал може згаснути, мов полум'я свічки, а світлий день життя — зникнути в темряві глумої ночі. І Флоренс надіялася. Вона часто плакала, думаючи про бідування Уолтера, і дуже рідко — думаючи про його смерть, і ніколи не плакала довго.

Вона написала була майстрові корабельних інструментів, але не одержала відповіді, та й не чекала на неї. Ось так було в душі у Флоренс того ранку, коли вона з радістю поверталась додому, до свого самотнього життя.

Доктор і місіс Блімбери у супроводі свого дорогоцінного вихованця (хоч і всупереч його волі), юного містера Барнета, відбули назад до Брайтона, де цей юний джентльмен і його друзі по сходженню на Парнас, безумовно, вже відновили свої заняття. Вакації минулися; наймолодші гості вілли роз'їхались, і тривала гостина Флоренс теж доходила свого кінця.

А проте був один гість, який хоч і не жив на віллі, але постійно засвідчував Скетлсам свою увагу, лишаючись відданим їм і тепер. Маємо на думці містера Тутса. Поновивши кілька тижнів тому знайомство із Скетлсом-молодшим, яке він мав щастя зав'язати того вечора, коли порвав блімберські пута і з каблучкою на пальці полинув у вільний світ, містер Тутс щодня заходив на віллу й залишив у вестибюлі цілу колоду візитних карток. Церемонія відбувалась так, немов містер Тутс грав із швейцаром у віст і здавав йому карти.

Крім того, натхнений (не без допомоги блискучого розуму його друга Курчати) тією ж прекрасною, сміливою ідеєю — не дати Скетлсам забути про себе — містер Тутс придбав шестивеслового човна. Веслували на ньому водяні приятелі Курчати, а кермував сам цей славетний герой, котрий для такої нагоди одягав червоногарячу пожежну куртку і прикривав вічно підбите око зеленою пов'язкою. Ще до вербовки екіпажу містер Тутс подав Курчаті на розгляд гіпотетичний випадок — припустимо, Курча закохався в молоду леді, Мері на ймення, і захотів спорядити власного човна —

як би він назвав його? Курча під присягою запевнив, що охрестив би його "Маріеттою" або ж "Втіхою Курчати". Схваливши цю ідею й всебічно обміркувавши її, містер Тутс вирішив назвати свій човен "Радість Тутса", що мало служити делікатним компліментом Флоренс і чого не міг не оцінити кожен, хто знав обидві сторони.

Розлігшись на кармазиновій подушці в своєму розкішному човні й задерши догори ноги, містер Тутс, втілюючи свою ідею в життя, день у день, з тижня на тиждень плавав туди-сюди попри садок сера Барнета, шастав упоперек річки під карколомними кутами, щоб його бачили з вікон сера Барнета і взагалі виробляв такі піруети своєю "Радістю Тутса", що вправив у захват усе навколишнє побережжя. Та як тільки над рікою з'являвся хтось із мешканців Барнетової вілли, містер Тутс удавав, ніби потрапив сюди за збігом винятково незвичайних і несподіваних обставин.

— Здоровенькі були, Тутсе! — гукав сер Барнет, махаючи рукою з моріжка, поки хитрюще Курча скеровував човна просто на берег.

— Як ся маєте, сер Барнете! — незмінно відповідав Тутс. — Яким це дивним побитом ви тут?

Премудрий Тутс завжди казав саме так, немов то була не вілла сера Барнета, а чиясь давно покинута оселя на березі Нілу чи Гангу.

— Оце так дивина! — вигукував містер Тутс. — А міс Домбі є?

Звичайно після цього з'являлася Флоренс.

— О, Діоген чудово почуває себе, міс Домбі! — кричав містер Тутс. — Я сьогодні довідувався.

— Дуже вам дякую, — відповідав милий голосок Флоренс.

— Може, б ви висіли на берег, Тутсе? — пропонував тоді сер Барнет. — Ходіть! Ви ж нікуди не поспішаєте. Загляньте до нас!

— О, це пусте, дякую вам! — червоніючи, казав Тутс. — Я просто подумав, що міс Домбі, напевне, хоче знати за Діогена. До побачення!

І бідний містер Тутс, якому до смерті хотілося прийняти запрошення, але бракувало відваги, згнітивши серце, подавав знак Курчати, і "Радість" стрілою краjala воду.

Ранком того дня, коли Флоренс од'їжджала, надзвичайно розкішно прибрана "Радість" стала на приколі коло садка. Зійшовши, по розмові з Сюзанною, вниз, Флоренс застала у вітальні містера Тутса.

— О, як ся маєте, міс Домбі? — спитав ошелешений Тутс, що завжди ніяковів, коли мрія його серця збувалася і він розмовляв із Флоренс. — Спасибі, я почуваюся добре, сподіваюсь, і ви так само, як Діоген учора.

— Ви дуже люб'язні, — відповіла Флоренс.

— Дякую, це пусте, — відказав містер Тутс. — Я подумав, може, ви будете не проти, за такої чудової погоди, повернутися додому човном. Місця в ньому вистачить і для вашої покоївки.

— Спасибі велике, — завагалася Флоренс. — Я б охоче, поїхала... — але... не можу.

— О, це пусте, — відповів містер Тутс. — До побачення!

— Може, почекаєте на леді Скетлс? — лагідно спитала Флоренс.

— О, ні, дякую вам, — відповів містер Тутс. — Це зовсім пусте.

До чого сором'язливий бував містер Тутс у подібних випадках, до чого метушливий! У цю мить до кімнати ввійшла леді Скетлс, і Тутс раптом взявся гаряче розпитувати її про здоров'я та висловлювати надію, що воно в неї добре, і ніяк не міг відірватися від її руки, аж доки не з'явився сер Барнет, в якого він тут же учепився з силою одчаю.

— Сьогодні ми втрачаємо ту, що осяяла наш дім, Тутсе, — сказав сер Барнет, повертаючись до Флоренс.

— О, це пу... тобто, безперечно, — пробелькотів збентежений Тутс. — Бувайте здорові!

Незважаючи на бучний характер цього прощання, містер Тутс, замість іти, став і тупо роззирався довкола. Щоб допомогти йому, Флоренс, сердечно дякуючи за все, попрощалася з леді Скетлс і подала руку серу Барнетові.

— Чи не можу я попросити вас, дорога міс Домбі, переказати мої найкращі вітання вашому шановному татові? — мовив той, ведучи гостю до карети.

Важко було Флоренс брати на себе це доручення, — вона немов обманювала сера Барнета, дозволяючи йому думати, що люб'язність, зроблена їй, робилася і її батькові. Але що пояснити це було годі, то Флоренс лише вклонилася, дякуючи господареві, і знову подумала, що похмурий дім, де вона не могла опинитися в такій незручній, болючій для неї ситуації, буде їй найкращим і природним притулком.

Нові її друзі та знайомі, що ще лишалися на віллі, повибігали — хто з будинку, хто з саду — щоб провести її в дорогу. Всі вони встигли прив'язатися до дівчини і з щирим сумом прощалися з нею. Навіть челядники сумували, що вона від'їжджає і, збившись біля дверцят карети, розкланювались і махали їй на прощання. Глянувши на привітні обличчя, на сера Барнета з дружиною й містера Тутса, що, стоячи віддалік, хихотів, вибалушивши на неї очі, Флоренс пригадала собі вечір, коли вони з Полем покидали заклад доктора Блімбера, і, щойно карета рушила з місця, по обличчю їй покотилися сльози.

То були сльози журби, але разом з тим і сльози потіхи, бо всі приємні спогади, зв'язані зі старим, похмурим домом, до якого вона поверталася зараз, ріднили його з нею. Як давно, здавалося, не блукала по його мовчазних кімнатах! Як давно не закрадалася нечутно і боязко до кабінету свого батька! Як давно не відчувала недремної, але й заспокійливої присутності любих її серцю небіжчиків у кожній маленькій події її повсякденного життя! Це прощання привело їй на пам'ять і їхнє прощання з Уолтером — що говорив, як дивився він того вечора, і те, як природно єдналися в ньому зворушливе ставлення до тих, кого він покидав, і його сміливість та завзяття.

Навіть Сюзанна Ніппер якось полагіднішала, думаючи про дім, де прожила стільки років. При всій його похмурості і відповідній неприязності оцінок з її боку, Сюзанна тепер дарувала йому і цю похмурість.

— Мушу признатися, міс, я рада, що побачу його, — сказала Ніппер. — Правда,

вихваляти його нема за що, але я не хотіла б, щоб він згорів чи щоб його знесли.

— Рада, що пройдешся по старих кімнатах, чи не так, Сюзанно? — усміхнулася Флоренс.

— Та що вже казати, міс, — одповіла Сюзанна, м'якшаючи дедалі більше, — я й не заперечую цього, але вельми можливо, що завтра я знов його зненавиджу.

А Флоренс знала, що ніде їй не буде так спокійно, як там. Її таємницю краще і легше таїти за високими, темними мурами, аніж виходити з нею на світло і ховати її перед десятками щасливих очей. Краще люблячому серцю шукати в самотині і не бентежитись тим, що знайшли інші люблячі серця. Легше надіятись, молитись і любити всіма забутих, але терпляче і безнастанно, в цьому тихому храмі спогадів, — хай і все в ньому сиплеться, старіє, підупадає, — аніж у чужій господі, серед чужих людей, хоч як там було б весело. Флоренс вабив до себе колишній зачарований сон життя, і їй якомога швидше хотілося зачинити за собою старі, темні двері.

Нарешті карета звернула в довгу, похмуру вулицю. Флоренс сиділа не з того боку, де був їхній будинок, і, під'їжджаючи до нього, визирнула у вікно, сподіваючись побачити дітей з дому навпроти.

Здивований вигук Сюзанни примусив її обернутися.

— Боже мий! — скрикнула Сюзанна. — Де ж наш будинок?

— Наш будинок? — повторила Флоренс.

Сюзанна, що втягнула була голову в карету, знову виткнула її у вікно, тоді знову втягнула, коли карета спинилася, і вражено втупилася в свою господиню.

Будинок, згори донизу, був під риштуванням. Вулиця перед ним була наполовину захаращена камінням, цеглою, купами вапна, стосами лісу. До стін було поприставлювано драбини; по драбинах снували робітники; на риштуванні кипіла робота; всередині працювали малярі та шпалерники; з візка коло дверей вивантажували великі сувої шпалерного паперу; тут же, так само загороджуючи прохід, стояла будка оббивача меблів; крізь повідкривані, повиламувані вікна жодних меблів не було видно, — лише робітники зі своїми причандаллями метушилися скрізь, від кухні й до горища. Що всередині, що зовні — скрізь одне і те ж: мулярі, малярі, каменярі, теслі з молотками, щітками, відрами, кайлами, кельмами, пилами — і всі працюють, дружно, як один!

Висідаючи з карети, Флоренс засумнівалася навіть, чи їхній це будинок, але вздріла коло дверей загорілого Тавлінсона, що вийшов їй назустріч.

— Трапилось що-небудь? — спитала Флоренс.

— О, ні, міс.

— Я бачу, тут величезні зміни.

— Так, міс, величезні зміни, — підтвердив Тавлінсон.

Флоренс, наче уві сні, пройшла повз нього і збігла на сходи. Сліпуче світло заливало колись завжди темну вітальню, заставлену високими козлами та помостами, де працювали чоловіки в паперових ковпаках. Портрет її матері винесли разом з усім іншим, і там, де він висів, було написано: "Обшити панеллю. Зелень із золотом". Сходи

нагору були зариштовані так само, як зовнішні стіни, а вгорі, під вікном у стелі, розкинувшись у різних позах, засідав цілий Олімп лютівників та склярів. Її кімнати ще не ремонтували, але знадвору пообліплювали дошками та підпорами, що застували світло. Флоренс хутко увійшла до другої спальні — тієї, з маленьким ліжечком. Якийсь здоровило з люлькою в роті і з пов'язаною хусткою головою дивився у вікно на неї.

Саме тут розшукала її Сюзанна Ніппер і переказала, що батько хоче поговорити з нею і чекає внизу.

— Він тут! І хоче говорити зі мною! — скрикнула, затрусившись усім тілом, Флоренс.

Сюзанна, що була приголомшена куди більше, ніж Флоренс, повторила доручення, і Флоренс, бліда, схвильована, в ту ж мить побігла вниз. Чи наважиться вона поцілувати його? — думала вона дорогою. Серце вирішило за неї, і вона подумала — наважиться.

Він мусив був чути биття її серця, коли воно впурхнуло до кімнати. Ще мить — і воно забилося б у нього на грудях...

Але він був не сам. В кімнаті було ще дві дами, і Флоренс залякла. Їй так важко було втримати розбурхані почуття, що, якби не її кудлатий приятель Ді, котрий, увірвавшись, кинувся зі своїми пестощами на неї, вітаючи з поверненням, — побачивши його, одна з дам зойкнула, і цей зойк привів Флоренс до тями, — ще трохи, і вона зомліла б.

— Як ся маєш, Флоренс? — спитав її батько, холодно простягаючи свою руку — неприступно холодно.

Флоренс узяла ту руку в свої й піднесла до губ, але рука висмикнулась. Зачиняючи двері, вона доторкнулась до клямки анітрохи не ніжніше, ніж до доньки.

— Що це за пес? — невдоволено спитав містер Домбі.

— Це... з Брайтона, тату.

— А! — мовив містер Домбі, і хмарка перебігла йому по лиці, бо він зрозумів.

— Він зовсім не злий, — як завжди, лагідно та щиро звернулася Флоренс до чужих дам. — Просто він радий, що бачить мене. Вибачте йому, прошу.

Дами переглянулись, і Флоренс помітила, що та, яка сиділа й зойкнула з переляку, була стара, а друга, що стояла поруч батька, була дуже ставна і вродлива.

— Місіс Ск'ютон, — сказав її батько, повертаючись до першої й простягаючи руку. — Це — моя дочка Флоренс.

— Чарівне створіння, — зауважила леді, підносячи до очей лорнет. — Така природна! Поцілуйте ж мене, любонько Флоренс, будь ласка.

Поцілувавши старшу, Флоренс повернулася до молодшої, що стояла коло її батька.

— Едіт, — сказав містер Домбі, — це моя дочка Флоренс. Ця леді, Флоренс, незабаром буде тобі мамою.

Флоренс здригнулася і глянула на гарне обличчя, охоплена хаосом різних почувань, — якусь мить сльози, викликані цим словом, боролися в ній з подивом, цікавістю, захватом і чимсь подібним до остраху. Потому вона скрикнула: "О тату, тату, будьте щасливі! Будьте щасливі ціле життя!" — і, плачучи, впала в обійми молодій леді.

Запала коротка мовчанка. Вродливиця леді, що спершу, здавалось, не знала, підходити їй до Флоренс чи ні, пригорнула дівчину і, немов щоб заспокоїти та підбадьорити, обійняла рукою її за стан та притиснула до себе. Уста леді не зринули ні слова. Вона нахилилася й поцілувала Флоренс в щоку, але не сказала нічого.

— Може, подивимось, що роблять наші майстри? — спитав містер Домбі.— Дозвольте, мадам.

Кажучи це, він запропонував руку старшій дамі, яка й досі розглядала Флоренс у лорнет, немов уявляла собі, що з неї вийшло б, коли б у неї влити ще трохи серця та природності — почерпнутих, звісно, з її власних щедрих запасів. Флоренс усе ще схлипувала на грудях леді, коли з оранжереї почувся голос містера Домбі.

— Спитаймося Едіт. Та де ж це вона?

— Едіт, голубонько! — гукнула місіс Ск'ютон. — Де ти? Шукаєш десь містера Домбі? Ми тут, серденько.

Вродлива леді відірвалася од Флоренс, ще раз поцілувала її й поквапилася приєднатись до них. Флоренс не рушила з місця — стояла щаслива, сумна, весела, вся в сльозах, сама не знаючи, яка вона і як довго вона тут стоїть, коли це до кімнати знов увійшла її нова мама і знов її обняла.

— Флоренс, — похапцем сказала леді, серйозно дивлячись їй в обличчя, — ти не будеш мене ненавидіти?

— Ненавидіти, мамо! — скрикнула Флоренс, оповивши їй шию й відповівши тим самим поглядом.

— Тс! Та насамперед не думай про мене нічого поганого, — мовила вродливиця. — Насамперед повір, що я старатимусь, аби ти була щаслива, і що я готова любити тебе, Флоренс. Прощай. Скоро побачимось. Прощай. І не залишайся тут, — казала вона, поспішаючи, але твердо.

Едіт ще раз пригорнула її до себе, і за хвилину Флоренс бачила їх усіх вже в сусідній кімнаті.

Віднині у неї зародилася надія, що нова й красива мама навчить її, як здобути батькову любов, і, заснувши цієї ночі в своєму старому, і водночас уже втраченому, батьківському домі, вона бачила уві сні свою рідну маму, що радісною усмішкою підтримувала її сподівання й благословляла його. Мрійниця Флоренс!

Розділ двадцять дев'ятий

ПОЛУДА СПАДАЄ З ОЧЕЙ МІСІС ЧІК

Міс Токс, і гадки не маючи про такі рідкісні для дому містера Домбі явища, як риштування, драбини та чоловіки з пов'язаними хусточками головами, що зазирали у вікна наче летючі генії або чужоземні птахи, — одного ранку, десь саме у той, багатий подіями час поснідала, як завжди, з'ївши добре підсмажену французьку булочку, свіже (чи засвідчене свіжим) яйце та попивши чаю, запареного за улюбленим рецептом вигадливих господинь — одна срібна ложечка цієї трави для міс Токс і ще одна для чайничка, і пішла нагору, щоб заграти на клавесині Пташиного вальса, попідливати квіти, позмітати порохи з різних дрібничок і, за щоденним звичаєм, обернути маленьку

вітальню на окрасу Принцесиного майдану.

Міс Токс одягла пару стареньких рукавичок, кольору висхлого листя, в яких вона виконувала всі ці операції і які в інший час ховалися від ока людського в шухляді стола, й методично приступила до роботи: почала з Пташиного вальсу, перейшла, шляхом природних асоціацій, до своєї пташки — похилої віком канарки, вельми опецькуватої та кошлатої, зате голосистої, про що знав цілий Принцесин майдан; далі почистила свої порцелянові дрібнички, паперові мухоловки й таке інше і, нарешті, за програмою, мала заходитись коло квітів, що з якихось ботанічних мотивів, дуже розвинених в міс Токс, потребували ножиць.

Цього ранку міс Токс не поспішала перейти до квітів. Було тепло, подував південний вітер, і в літній атмосфері Принцесиного майдану витало щось таке, що навернуло думки міс Токс на село. Хлопець з "Принцесиного герба" вийшов з лійкою і, розприскавши воду по всьому Принцесиному майдану, надав йому свіжого аромату — рослинного, як казала міс Токс. З-за рогу, з великої вулиці просмикувалася вузенька смужка світла, і закіптюжені горобці плигали туди-сюди через неї, світліючи на ходу, або купалися в ній, наче в потоці, і ставали золотими горобцями, які в димар ніби ніколи й не залітали. У вікні пивнички "Під Принцесиним гербом" висіли реклами імбирного пива з малюнками, де спрагли його споживачі обливалися шумовинням або діставали по голові вибитими з пляшок корками. Вони згрібали пахуче сіно десь за містом; і хоч пахощам тим треба було подолати чималу відстань і чимало інших непахучих запахів, що гніздяться у бідних оселях (сплати, боже, тим достойним джентльменам, для яких ця біда — невіддільна складова нашої предковічної мудрості і які докладають зусиль, аби не дати їй вилізти звідти!), — та все ж і на Принцесин майдан долинули вони, ці пахощі, шепочучи про природу, про її цілюще повітря, як шепочуть усім і завжди — навіть полоненим та ув'язненим, навіть знедоленим і самотнім усупереч усім стражникам та охоронцям, які гадають, що за їхнім велемудрим наказом — і як вони наказують! — має знерухоміти світ!

Міс Токс присіла біля вікна й думала про свого покійного тата, містера Токса з Митного відділу громадських служб, і про своє дитинство, що пройшло в околицях приморського міста серед великих запасів смоли і майже сільських краєвидів. Вона згадувала луги в розсипах жовтецю, мов перекинуті небеса в золотих сузір'ях; згадувала, як сплітала з кульбабових стебел ланцюжки для своїх юних поклонників, здебільшого в полотняних штанцях, що присягались на вічну вірність, і як швидко ці вічні узи в'янули та рвалися.

Сидячи біля вікна й дивлячись на горобців у смужці світла, міс Токс думала і про свою покійницю маму — сестру власника напудрованої перуки з хвостиком, — про її чесноти та її ревматизм. І коли з майдану долинув хрипкий голос чоловіка з кривими ногами й повним кошиком стокроток на голові, що зробив з його капелюха пласку чорну оладку, — чоловік гукав "Квіти! Квіти!" з такою силою, наче був велетнем-людодідом, що розпродує маленьких дітей, аж ніжні стокротки здригалися від того крику, — лиш тоді міс Токс вирвалася з полону своїх літніх спогадів та, похитавши

головою, пробурмотіла, що вона, мабуть, оглянутись не встигне, як постаріє — і, здається, це була правда.

Перебуваючи в отакому замисленому стані, міс Токс занеслася думками аж до містера Домбі — можливо, тому, що майор уже повернувся до свого помешкання навпроти і саме вклонився їй через вікно. Які ж бо інші причини могли пов'язати в думках міс Токс містера Домбі, літні дні та кульбабкові ланцюжки? Чи повеселішав він? — думала міс Токс. Чи змирився зі своєю долею? Чи одружиться ще раз? А якщо одружиться, то з ким? Хто ця жінка?

Рум'янець — була жарка пора — розлився по щоках міс Токс, коли вона, отак розмірковуючи, повернула голову і, вражена, побачила власне замислене обличчя в свічаді над каміном. І зарум'янилася ще більше, побачивши невелику карету, що завернула на Принцесин майдан і котилася просто до її дверей. Міс Токс швиденько підвелася, схопила ножиці і, взявшись нарешті до квітів, дуже ретельно поралася з ними, коли до кімнати увійшла місіс Чік.

— Як поживає моя наймиліша товаришка? — вигукнула міс Токс, розкриваючи обійми.

В манери наймилішої товаришки підмішалося трохи величавості, але вона поцілувала міс Токс і сказала:

— Дякую, Лукреціє, дуже добре. Сподіваюся, і ви теж. Хм!

Місіс Чік щоразу душилася цим специфічним "хм!", наче ніяк не могла опанувати абетку а чи вступ до науки кашлю.

— Раненько завітали ви сьогодні, і як це мило з вашого боку, моя любо! — вела далі міс Токс. — А ви вже снідали?

— Дякую, Лукреціє, але я вже поснідала, і дуже рано. — Ласкава леді багатозначно глянула на підданицю Принцесиноного майдану і з цікавістю озирнулася навколо. — З братом, який вже повернувся додому.

— Сподіваюсь, йому покращало, моє серденько? — затинаючись, мовила міс Токс.

— Набагато покращало, спасибі. Хм!

— Уважайте з цим кашлем, любя Луїза, — застерегла міс Токс.

— То нічого. Просто зміна погоди, — відповіла місіс Чік. — Треба бути готовим до змін.

— Погоди? — спитала наївна міс Токс.

— Та будь-яких, — одказала місіс Чік. — Безперечно, що треба. У цьому світі все міняється. Той, хто став би заперечувати таку очевидну істину, Лукреціє, дуже здивував би мене і значно упав би в моїх очах. Зміна! — з суворо-філософським виглядом вигукнула вона. — Зробіть ласку, покажіть мені, що не міняється? Навіть гусінь, яку, я певна, навряд чи такі питання турбують, і та безперестанку міняється в найнесподіваніший спосіб.

— Моя Луїза, — зауважила міс Токс, — завжди знаходить влучні приклади.

— Ви дуже люб'язні, Лукреціє, думаючи й кажучи так, — пом'якшала трохи місіс Чік. — Хочу вірити, що ми ніколи не впадемо в очі одна одній.

— Я певна цього, — потакнула міс Токс.

Місіс Чік кашлянула, як і раніше, й заходилася кінцем парасольки креслити щось на килимі. Міс Токс, яка добре знала свою ширу приятельку і не раз бачила, як від щонайменшої втоми чи неприємності вона миттю ставала надміру дратівлива, скористалася з паузи, щоб змінити тему.

— Перепрошую, дорога Луїзо, здається, та мужнього вигляду особа, яку я бачила в кареті, — містер Чік?

— Так, то він, — підтвердила місіс Чік, — але, ради бога, нехай собі там сидить. З ним його газета, і це задовольнить його принаймні на дві години. Ідіть до своїх квітів, Лукреціє, а я, з вашого дозволу, посиджу, перепочину.

— Моя Луїза добре знає, — зауважила міс Токс, — що між такими приятелями, як ми з нею, ніяких церемоній бути не може. Отже... — міс Токс закінчила фразу не словами, а ділом, і, знову одягши рукавички та озброївшись ножицями, заходилася з мікроскопічною пильністю порпатися поміж листям.

— Флоренс теж повернулась додому, — помовчавши якийсь час, озвалася місіс Чік, креслячи парасолькою по підлозі. — І, далебі, Флоренс занадто вже доросла, щоб і далі жити тим же відлюдним життям. Звичайно, занадто доросла. В цім нема ніякого сумніву. Якби хтось твердив інакше, я не стала б його поважати. Я просто не могла б поважати таку особу, при всьому бажанні. Не можемо ж ми аж до такої міри панувати над почуттями!

Міс Токс, дарма що не дуже второпала цю загальнозрозумілу думку, погодилася з приятелькою.

— Якщо вона така дивачка, — мовила місіс Чік, — і якщо мій брат, після всіх тих сумних подій і тяжких розчарувань, які він пережив, не дуже затишно відчуває себе в її товаристві, то що з цього випливає? А те, що він повинен зробити зусилля. Він просто зобов'язаний зробити зусилля. Весь наш рід відзначався умінням робити зусилля. Поль — глава роду, можна сказати, єдиний його представник, — бо що я? Я геть нікчемна...

— Ну що ви, серце! — дорікнула міс Токс.

Місіс Чік обсушила очі, які в цю мить сильно змокрили, і вела далі.

— Тому він, як ніколи, зобов'язаний зробити зусилля. І хоч воно на мені дуже тяжко відбивається... у мене ж — така чула, дурна натура! Такою вже, мабуть, уродилася. Краще б я мала серце з мармуру або просто з каменю!

— Ну що ви, Луїзонько! — знов дорікнула їй міс Токс.

— А все ж я безмежно рада, що він не зрадив собі й показав себе справжнім Домбі. Зрештою, я завжди знала, що так воно й мусить бути. Хотілося б тільки, — місіс Чік помовчала, — щоб і вона показала себе гідною цього імені.

Міс Токс наповнила водою із дзбана крихітну зелецу лійку і, випадково підвівши очі на приятельку, була настільки вражена дивним виразом, з яким дивилася на неї місіс Чік, що відставила лійку на стіл і сіла поруч.

— Луїзо, голубонько, — мовила вона, — чи не буде це вам хоч маленькою розрадою, коли в зв'язку з вашими словами я дозволю собі зауважити, що, як на мій скромний

погляд, ваша люба небога подає гарні надії?

— Шо ви хочете цим сказати, Лукреціє? — спитала місіс Чік, набравши ще величавіших манер. — Які ж мої слова ви маєте на увазі?

— Про те, чи вона покаже себе гідною свого імені, серце, — пояснила міс Токс.

— Якщо я висловилася не зовсім зрозуміло, Лукреціє, — зі строгою поблажливістю сказала місіс Чік, — то це, звичайно, моя провина. Мені, власне, і не слід було б щось говорити, коли б не близькість наших з вами стосунків, яких — сподіваюся й вірю, Лукреціє, — ніщо не зможе порушити. Та й чого б я мала вчинити інакше? Для цього немає підстав. То було б безглуздя. Але я хочу висловитись ясніше. Отже, повертаючись до тих моїх слів, я мушу сказати, що вони жодною мірою не стосувалися Флоренс.

— Так? — здивувалася міс Токс.

— Так, — коротко та рішуче ствердила місіс Чік.

— Вибачте, голубонько, — смиренно озвалася її приятелька, — але я тоді нічого не розумію. Я, мабуть, тупа.

Місіс Чік перебігла очима по кімнаті, подивилась на квіти, на канарку, на лійку, на все, окрім міс Токс, і, нарешті, зиркнувши під кінець і на неї, підвела брови, втупила очі в килим і промовила:

— Коли я кажу: "гідна нашого імені", Лукреціє, я маю на увазі його другу дружину. Я, здається, вже вам говорила — може, трохи іншими словами — що він збирається взяти собі другу дружину.

Міс Токс раптом зірвалася з місця, підбігла до квітів і почала підстригати так непоштиво, як стриг би перукар таку ж кількість злидарських голів.

— Чи здатна вона до кінця усвідомити, якої честі її вдостоєно, — то питання інше, — велично сказала місіс Чік. — Сподіваюся, що здатна. Ми всі мусимо бути доброї думки одне про одного, тож я сподіваюся, що вона на це здатна. Зі мною не радились. А якби й радились, то напевне погордували б моєю радою, тому безперечно краще, що сталося так, як сталося. Як на мене, це безперечно краще.

Міс Токс, похиливши голову, й далі поралася з квітами. Місіс Чік, час од часу енергійно стріпуючи головою, з викликом вела далі.

— Якби мій брат Поль порадився зі мною, як то бувало, — бувало, але вже ніколи не буде, звичайно, і ця обставина, вважаю, знімає з мене відповідальність, — з істеричним надриком сказала місіс Чік, — бо я, хвалити бога, не ревнива... — Тут місіс Чік знову пустила сльозу. — Якби мій брат Поль прийшов до мене та спитав: "Якої дружини, на твою думку, я повинен шукати собі, Луїзо?", — я безперечно сказала б: "Хорошого роду, Полю, вродливої, гонорової і зі зв'язками". Достеменно так і сказала б. Хай би мене мали на смерть скарати потому, я сказала б саме так! — вигукнула місіс Чік, наче й справді таке могло статися. — Я сказала б ще: "Полю! Щоб ти узяв собі другу дружину без роду? без гонору? без вроди? без зв'язків? Та нема такої людини на світі — хіба що божевільні,— якій могло б примаритись це безглуздя!"

Міс Токс перестала підстригати квіти і, ховаючи між них обличчя, уважно

дослухалася. Може, цей запальний вступ грів ще у ній яку надію.

— Ось які аргументи навела б я, — провадила розсудлива леді, — бо не маю себе за дурну. Я не пнуса довести, що в мене бозна-який розум, хоч деякі диваки й думають так. Такі тверезі люди, як я, дуже швидко позбуваються подібних ілюзій. Проте ж я й не ідіотка. І сказати мені, мені,— з неймовірним презирством підкреслила місіс Чік, — ніби мій брат Поль Домбі міг бодай би подумати одружитися з жінкою, хто б вона не була, — ця коротенька фраза прозвучала з нечуваною досі гостротою і силою виразу, — яка не має всіх вказаних якостей, це значило б глузувати з тих розумових здібностей, які в мене є, це те саме, що сказати мені, ніби я народилася і виросла слоном. А проте, — голос її упав, — скоро мені можуть сказати й таке. І це зовсім мене не здивує. Я готова до цього.

Під час короткої мовчанки ножиці міс Токс ледь чутно клацнули раз чи два, але обличчя міс Токс не було видно, а халат міс Токс посмикувався. Місіс Чік скосила очі на свою приятельку й повела мову далі тоном твердої впевненості, наче розглядала доведений факт, про який і говорити зайве.

— Отже, мій брат Поль зробив те, чого від нього і слід було сподіватись і що кожен мусив був передбачити на випадок його повторного одруження. Повинна признатися, що спершу я здивувалася, — приємно, чи неприємно, то інша річ — бо, коли Поль од'їжджав, мені й на думку не спало, що він може знайти собі симпатію десь поза Лондоном, а в Лондоні симпатії у нього точно не було. В кожному разі, вибір його треба всіляко вітати. Мати в неї, без сумніву, дуже благородна і витончена особа, але я не маю жодного права втручатися в питання про те, жити їй з ними чи ні. Це — справа Поля, а не моя. Щодо ж самої обраниці Поля, то я досі бачила тільки портрет, але то ж краса. Й ім'я в неї красиве, — місіс Чік енергійно трусонула головою й вигідніше вместилася в кріслі, — Едіт, — і незвичайне водночас, і вишукане. Тому не сумніваюся, Лукреціє, що ви будете щасливі — звичайно, будете! — з притиском сказала місіс Чік, — коли я вам скажу, що вони на днях поберуться. Ви ж не можете не радіти, що в житті мого брата, який неодноразово приділяв вам стільки уваги, сталася така зміна.

Міс Токс не відповіла, тільки тремтячою рукою взяла свою лійку й блудними очима перебігла по кімнаті, немов шукаючи, які з меблів підлягали орошенню. У цей критичний для міс Токс момент двері до кімнати відчинилися, вона зірвалася з місця, голосно засміялася і впала на руки тому, хто увійшов, не бачачи, на своє щастя, ні обуреного виду місіс Чік, ні майора у вікні навпроти, який щосили вертів свій бінокль і аж спух, так його розпирала мефістофельська радість.

Зовсім не те було з приголомшеним тубільцем, опорою непритомної міс Токс, що, згідно з підступними вказівками майора, мчав навпростець, аби звідатись про її здоров'я, і прибув саме вчасно, щоб упіймати її тендітне тіло в обійми, а вміст її лійки — у черевик; дані обставини, вкупі з усвідомленням, що він перебуває під безпосереднім наглядом лютого майора, який у разі найменшого непослуху пригрозив йому звичайною карою переламування кісток, привели його в такий духовно й фізично пригнічений стан, що жаль було дивитися.

Кілька хвилин безталанний чужинець притискував міс Токс до свого серця з енергією, що зовсім не пасувала до його розгубленого виду, а бідолашна леді тим часом зрошувала його останніми краплями з своєї лійки, наче він був екзотичною рослиною (так, в дійсності, воно й було) і міг розквітнути під цим благодійним дощем. Нарешті місіс Чік, прийшовши перша до пам'яті, звеліла тубільцеві покласти міс Токс на софу й забиратися геть, і коли той радо виконав її наказ, заходилась приводити до притомності свою подругу.

Та в поведінці місіс Чік годі було бачити ту ніжність, з якою звичайно всі Євині дочки доглядають одна одну; не було в ній того інстинктивного взаєморозуміння, що незбагненним чином ріднить між собою схильних до млостей жінок, мов сестер. Місіс Чік більше нагадувала ката з тих добрих старих часів, по яких усі доброчесні люди ще й досі носять жалобу, і як кат приводить до чуття свою жертву, аби знову піддати її тортурам, так і вона вправлялася з міс Токс — давала їй нюхати солі, терла руки, бризкала в обличчя холодною водою й уживала всіх інших популярних засобів. Коли ж нарешті міс Токс розплющила очі й поволі очуняла, місіс Чік одсунулась од неї немов од злочинця і, наслідуючи навиворіт прецедент із отруєним датським королем, глянула на неї не так зі сльозою в очі, як із люттю.

— Лукреціє! — промовила місіс Чік, — Я не стану таїтися з тим, що відчуваю. З очей моїх спала полуда. Я не повірила б цьому, навіть якби почула про це від святого.

— Я дурна, не вмію справитися з млостями, — пробелькотіла міс Токс. — Зараз мені буде краще.

— Зараз вам буде краще, Лукреціє! — з величезною зневагою в голосі повторила місіс Чік. — Ви думаєте, я сліпа? Чи гадаєте, що я здитиніла? Ні, Лукреціє! Вельми вам вдячна!

Міс Токс кинула безпомічний, благальний погляд на свою подругу й піднесла до обличчя хусточку.

— Якби хто-небудь сказав мені про це вчора, — велично мовила місіс Чік, — або навіть півгодини тому, я ладна була б спопелити його. Тепер же з очей моїх спала полуда, і я виразно бачу вас, Лукреціє Токс. Час, коли я сліпо вірила вам, Лукреціє Токс, минув. Ви грались моєю довірою, насміхалися з неї, і всілякі виверти тепер не пройдуть, будьте певні.

— О, на що це ви так жорстоко натякаєте, серце? — схлипнула міс Токс.

— Спитайтеся свого сумління, Лукреціє, — відповіла місіс Чік. — І прошу вас більше не звертатися до мене в такий фамільярний спосіб. Я ще, хай там як, себе поважаю, хоч ви, здається, думаєте інакше.

— О Луїзо! — скрикнула міс Токс. — Як ви можете так говорити зі мною!

— Як я можу так говорити з вами? — повторила місіс Чік, яка, за браком доказів для самовиправдання, здебільшого і вдавалась до таких повторень як найнищівніших аргументів. — Так говорити! Ви правильно кажете: "говорити так".

Міс Токс жалісно хлипала.

— Подумати тільки! — мовила місіс Чік. — Відігрітися, наче єхидна, біля

домашнього вогнища мого брата, втертися через мене в його довір'я, і ще й важити на нього, насмілюватися мріяти про те, що він може одружитися з вами! Подумати тільки, яка ідея! — саркастично повторила місіс Чік. — Лише її безглуздям ще можна виправдати її підступність.

— О, прошу вас, не кажіть таких жахливих речей, Луїзо! — благала міс Токс.

— Жахливих речей! — повторила місіс Чік. — Жахливих речей! Хіба ж це не факт, Лукреціє, що ви не змогли стримати свої почуття навіть отут переді мною, хоч мені ви насамперед старанно зав'язували очі?

— Я ж не скаржилась! Я ж не сказала ані слова! — бідкалася міс Токс. — Якщо я й нестямилася трохи від ваших слів, Луїзо, якщо й могла колись ненароком подумати, що містер Домбі особливо прихильно ставиться до мене, то хто-хто, а ви не станете гудити мене за це.

— Вона скаже зараз, — звернулася місіс Чік до всіх присутніх тут меблів, окинувши їх всеохопним, смиренно-благальним поглядом, — я знаю, вона зараз скаже, що я її заохочувала!

— Я не хочу, щоб ми дорікали одна одній, люба Луїзо, — хлипала міс Токс. — І нарікати не хочу. Але, захищаючи себе...

— Авжеж, — місіс Чік з пророчою посмішкою знову оглянула кімнату, — так я і знала. Я знала, що вона це скаже. Ну, кажіть. Кажіть одверто! Будьте відверті, Лукреціє Токс, — з прокурорською суворістю сказала місіс Чік, — до кінця.

— Захищаючи себе, — пробелькотіла міс Токс, — тільки захищаючи себе від ваших нелюб'язних слів, люба Луїзо, я питаю вас, хіба ж ви не підтримували цих домислів, а подеколи й самі казали, що таке може статися, бо хто що може знати?

— Є межі, — сказала місіс Чік, підводячися так стрімко, ніби й не збиралася стати на підлогу, а налагодилася шугнути ген догори, у рідні їй небеса, — є межі, що поза ними терпіння стає вже смішним, якщо не злочинним. Я можу стерпіти багато, але не забагато. Не знаю, під впливом чого, але йшла я сьогодні в цей дім з передчуттям — важким передчуттям, — місіс Чік здригнулася, — що скоїться щось недобре. І як було не передбачати лихого, Лукреціє, коли за одну хвилину моя багаторічна довіра до вас іде прахом, полуда з очей спадає, і я бачу вас у справжньому вашому образі. Лукреціє, я помилялася в вас. Для обох нас краще, щоб на цьому поставити крапку. Я бажаю й завжди бажати вам добра. Але як людина, що навіть у своїм жалюгіднім становищі не хоче себе зраджувати, як сестра мого брата, як зовиця моєї братової, як своячка його тещі і — насмілюся додати — як член родини Домбі, зараз я можу лише попрощатися з вами.

Потік цих слів, мовлених з дошкульною чемністю, при правленою високою свідомістю власної несхибної правоти, виніс ораторку до дверей. Там вона з маєстатичністю статуї ледь ворухнула головою й подалась до карети шукати потіхи та заспокоєння в обіймах свого дружини й володаря.

Говоримо це образно, бо обійми містера Чіка були зайняті газетою. На свою дружину цей джентльмен навіть не глянув — хіба потай. Не дав він їй також ні потіхи,

ні заспокоєння. Просто сидів собі, не повертаючи голови, курникав огризки пісеньок і не мовив ані слова — ні доброго, ні поганого, ні байдужого.

А місіс Чік усе ще пихтіла, пиндючилась і змахувала головою, ніби й досі виголошувала прощальну промову перед Лукрецією Токс. Нарешті вона спромоглася сказати: "О, як широко розкрилися мені очі сьогодні!"

— І що ж побачили, голубонько? — звідався містер Чік.

— Не говори зі мною! — відрубала місіс Чік. — Якщо ти, бачачи, в якому я стані, не питаєшся навіть, в чім річ то краще мовчи вже довіку.

— А в чім річ, голубонько? — спитав містер Чік.

— Подумати тільки, — розпочала свій патетичний монолог місіс Чік, — що їй взагалі могла прийти ця безсоромна ідея — породичатися з нами, побравшись з Полем! Подумати, що, граючись у коники з нашою любою дитиною, яка тепер у могилі, — мені це тоді так не подобалося! — вона могла виношувати такий підступний намір! Невже вона не боялась, що це вийде їй на лихе? Її щастя, коли все воно так минеться.

— А мені здавалося, моя люба, — почухавши газетою перенісся, повагом сказав містер Чік, — що й ти вела ту ж політику аж до сьогоднішнього дня і що було б цілком незле, коли б це вдалося.

Місіс Чік зараз же вибухнула плачем і сказала, що коли вже йому так хочеться потоптатись по ній ногами, то хай топчеться.

— Але з Лукрецією Токс покінчено, — озвалася місіс Чік через кілька хвилин, протягом яких вона віддавалася власним почуттям, чимало налякавши цим містера Чіка. — Хай я втратила Полеве довір'я і воно вже належить тій особі, яка, хочу сподіватись, заслуговує на це і яку він мав повне право обрати замість бідної Фанні. Хай він не порадився зі мною до того як усе було вирішено й влаштовано і надто вже холодно сповістив мене про свої плани. Все це я ще можу стерпіти, але омани я не стерплю, і з Лукрецією Токс остаточно покінчено. Та воно й краще, що так сталося, — побожно сказала місіс Чік, — набагато краще. Після цього я не скоро спромоглася б помиритися з нею, та й хто його знає, чи тепер, коли Поль вступає у великий світ, між людей іменитих, не було б мені соромно за неї, чи не компрометувала б вона мене. На все воля божа, і все робиться на краще. Я тяжко сьогодні помучилась, але загалом не шкодую.

У такому християнському гуморі будши, місіс Чік обсушила очі, поправила сукню й прибрала вигляду людини, спокійної у великій горі. Відчуваючи, безсумнівно, свою нікчемність, містер Чік при першій же нагоді висів з екіпажа і, засунувши руки в кишені, випростав плечі й пішов собі, посвистуючи.

А бідна зацурана міс Токс, що коли й була підлабузою, то принаймні відданою і чесною підлабузою, що завжди з приятельською вірністю ставилась до своєї очорнительки і цілком щиро благоговіла перед величчю містера Домбі, — бідна зацурана міс Токс поливала квіти сльозами і тремтіла так, ніби на Принцесин майдан упала зима.

Розділ тридцятий

ПЕРЕД ВЕСІЛЛЯМ

Хоч будинок уже не був зачарований, — туди з гуком, стуком і тупотом вдерся робочий світ, дратуючи Діогена, який зрання до вечора гавкав, переконаний, вочевидь, що його ворог узяв-таки гору над ним і тепер переможно плюндрує його володіння, — в житті Флоренс ніяких інших особливих змін не відбулося. Увечері, коли робітники відходили, в будинку знову ставало похмуро й безлюдно, і, дослухаючись до їхніх голосів, що відлунювали в холі та на сходах, Флоренс уявляла собі привітні оселі, до яких вони вертали, дітей, що чекали на них, і тішилася, що вони вертають додому веселі та задоволені.

Вона з радістю стрічала вечірню тишу, як старого друга, але тепер тиша та мала інше обличчя і здавалась ласкавішою. Вона несла їй нову надію. Вродлива леді, що заспокоїла й приголубила її в тій самій кімнаті, де серце її зазнало таких мук, була для неї передвісником добра. Лагідні тіні, що блукали у вечірньому присмерку і були такі милі її серцю, віщували світанок нового, безхмарного життя, в якому батькову прихильність мало-помалу буде здобуто і повернеться все чи майже все, втрачене нею того чорного дня, коли матрина любов разом з останнім її подихом згасла у неї на щоці. На рум'яних дітей з, будинку навпроти вона дивилася тепер з іншим, радісним почуттям, сподіваючись, що незабаром познайомиться й говоритиме з ними, і більше не боїтиметься показатися їм на очі, як боялася досі, аби, не засмутила їх ця чорна самотня постать біля вікна.

Думаючи про свою другу матір з любов'ю та довір'ям, що переповнювали її чисту душу, Флоренс дедалі більше любила і першу, рідну. Вона не боялася, що пускає до серця суперницю, бо знала — ця нова квітка росте від того ж таки глибокого, довго плеканого кореня. Кожне ласкаве слово, що спадало з уст вродливої леді, бриніло їй, як відлуння давно завмерлого, нечутного голосу.

Одного дня, сидячи в своїй кімнаті й думаючи про леді й про обіцяну нею зустріч, Флоренс підвела очі від книги, де йшлося про подібну історію, і побачила в дверях її.

— Мамо! — радісно вигукнула Флоренс, кидаючись їй назустріч. — Прийшла!

— Ще не мама, — серйозним тоном сказала леді, усміхаючись і обіймаючи Флоренс за шию.

— Але скоро будете! — підхопила Флоренс.

— Так, тепер уже скоро, Флоренс, дуже скоро.

Едіт нахилила голову, щоб притиснутися щокою до розквітлого личка дівчини, і на хвилину вони застигли й зааніміли. У цьому порусі було стільки ніжності, що Флоренс розчулилася ще більше, ніж під час їхнього першого побачення.

Вона взяла дівчину за руку, підвела до стільця й сіла поруч. Флоренс дивилася їй в обличчя, милуючись її вродою, і не віднімала руки.

— Ти весь час була сама відтоді, як ми бачились?

— Сама, — поквапилася посміхнутися Флоренс.

Вона трохи зніяковіла й потупила очі, бо нова мама дуже серйозно, пильно й допитливо дивилася їй в обличчя.

— Я... я звикла бути сама, — сказала Флоренс. — Та я й не помічаю цього, бо Ді цілі дні буває зі мною. — Флоренс слід було б сказати: цілі тижні, цілі місяці.

— Ді — твоя покоївка, серденько?

— Мій собака, мамо, — засміялася Флоренс. — Моя покоївка — Сюзанна.

— А це — твої кімнати? — озираючись навкруги, спитала Едіт. — Мені їх не показали тоді. Треба відремонтувати їх, Флоренс. Вони мають бути найгарніші в будинку.

— Якщо можна, мамо, — сказала Флоренс, — я хотіла б перебраться в іншу, нагорі, мені там краще.

— А тут тобі не досить високо, дитинко? — посміхаючись, спитала Едіт.

— Та інша — кімната мого брата, — пояснила Флоренс, — і я її дуже люблю. Я хотіла була сказати про це татові, коли повернулася додому й побачила тут робітників та ремонт, але...

Флоренс відвела очі, щоб не зникнути знову від того допитливого, пильного погляду.

— ...Але боялася, що йому може бути боляче. А ви сказали, що незабаром повернетесь і будете тут господинею, я й вирішила, що наберусь смілості й попрошу про це вас.

Едіт уважно дивилась на неї своїми блискучими очима, але тут же опустила їх, як тільки дівчинка підвела свої. А Флоренс подумала, що врода цієї жінки зовсім не така, як вона собі уявляла. Тоді вона видалась їй неприступною та гордовитою, а вона, "виявляється, така лагідна та ласкава, що, навіть коли б була одного віку та однакової вдачі з Флоренс, то й тоді не змогла би прихилити її до себе більше.

Подеколи, правда, на неї набігав якийсь дивний, стриманий холодок, і тоді Флоренс, яка бачила, але не розуміла причини цих змін, здавалося, що Едіт почуває себе принижено й ніяково в її присутності. Коли Едіт сказала, що вона ще не мама їй, і коли Флоренс назвала її господинею будинку, зміна ця аж надто далася взнаки. Так само й зараз, коли вона потупила очі під поглядом Флоренс, немов хотіла втекти, заховатися від неї, а зовсім не любити та голубити, як того вимагала їхня близькість.

Вона пообіцяла Флоренс, що їй віддадуть ту кімнату, й сказала, що сама зробить відповідні розпорядження. Потім почала розпитувати про бідолашного Поля й між іншим повідомила, що приїхала забрати Флоренс до себе.

— Ми з моєю матір'ю переїхали до Лондона, — сказала Едіт, — і ти житимеш з нами, до мого шлюбу. Я хочу, щоб ми краще познайомились і звикли одна до одної, Флоренс.

— Ви дуже добрі до мене, мамо, — відповіла Флоренс. — Я вам така вдячна!

— І хочу заздалегідь сказати тобі — бо, може, кращої нагоди й не буде, — Едіт озирнулась, наче пересвідчуючись, чи й справді вони самі, й стишила голос, — хочу сказати, що коли ми після шлюбу виїдемо на кілька тижнів, мені буде спокійніше на душі, якщо ти повернешся сюди. Байдуже, хто й куди тебе запрошуватиме, повертайся додому. Краще бути самій, ніж... тобто я хочу сказати, — додала вона, спохопившись, —

що вдома, я знаю, тобі, люба Флоренс, буде найкраще.

— Я того ж таки дня повернуся додому, мамо.

— Неодмінно. Покладаюся на твою обіцянку. Ну, а тепер іди збиратись, люба дівчинко. Я чекатиму на тебе внизу.

Повільно їй задумано ходила Едіт по будинку, господинею якого мала незабаром стати, і майже не звертала уваги на всю ту вишукану розкіш, яка почала виповнювати його. Та сама невгамовна зарозумілість серця, та сама погордлива зверхність, що прозирала в очах і в лінії губ, та сама буйна краса, приборкувана лише відчуттям власної незначущості й незначущості всього, що її оточувало, — все те, що колись, у тінистому гайку, прорвалося було назовні, бунтуючи, бушуючи, тепер простувало по цих великопанських салонах та залах. Штучні троянди на стінах та килимах, здавалось, впиналися своїми колючками їй у груди; в кожній золотій прикрасі, що сліпила очі, вона бачила частку ненависних грошей, за які її куплено; височенні широкі свічада, де вона відбивалася на повен зріст, показували їй жінку, не позбавлену благородства, але занадто нестійку в цьому благородстві, надто зіпсовану й пропащу, рятунок для неї вже не було. Все це їй здавалось таким очевидним для кожного, хто лише гляне на неї, що вона не знаходила — та й не могла знайти — іншого способу самоутвердження, крім пихи. І, озброєна цією пихою, що вдень і вночі краяла її власне серце, вона виборювала собі долю, сміливо йшла їй назустріч і кидала їй виклик.

Невже це була та сама жінка, на яку Флоренс — невинне дівча, сильне тільки своєю простодушною щирістю впливала так, що та в її присутності ставала зовсім інша, буря в її душі стихала і навіть гордість її упокорювалась? Невже ж та сама жінка сиділа поруч неї в кареті, тримаючи руки дівчини в своїх і, прохаючи про любов та довір'я, притискувала до грудей її гарненьку голівку, ладна накласти життям, аби вберегти її од усякого лиха?

О, Едіт, добре було б, якби ти й справді наклала життям у цю хвилину! Набагато краще, мабуть, загинути отак, Едіт, ніж діждати своєї смерті.

Вельмишановна місіс Ск'ютон, яка готова була думати про що завгодно, тільки не про смерть, бо, як і більшість порядних людей різних часів, завжди відвертала від неї обличчя й навіть слухати не хотіла про цю ницу вискочку, що зрівнює всіх, — отже, вельмишановна місіс Ск'ютон найняла будинок на Брук-етріт, біля Гросвенор-скверу, що належав одному її поважному родичеві (з коліна кузена Фінікса), який не жив у місті і який щонайлюб'язніше погодився випозичити свій будинок для весільної церемонії, сподіваючись таким чином позбавити себе надалі від будь-яких дарунків чи позичок місіс Ск'ютон та її доньці. За таких обставин задля доброго імені родини слід було показатися якнайпристойніш, тож місіс Ск'ютон удалася до підприємця, що мешкав у парафії Мері-Ле-Боу і постачав дворянству та поміщикам щонайрізноманітніші речі, починаючи від сервізів і кінчаючи армією лакеїв, та з його допомогою вмиг стягла у будинок срібноволосого дворецького, оплаченого додатково за його показний вигляд старого слуги родини, двох височенних молодиків у лівреях і добірний, штат кухонної челяді, після чого серед прислуги з'явився поголос, ніби паж

Візерс, звільнений раптом од своїх численних хатніх обов'язків та від штовхання крісла на колесах (несполучного із столичним побутом), раз у раз протирав собі очі та щипав ноги, щоб переконатися, чи не заспав він, бува, під повіткою лімінгтонського молочника і чи не сниться йому чарівний сон. Коли з того ж джерела у той же будинок надійшло столові срібло, порцеляновий посуд і деякі інші предмети побуту, включаючи гарненьку бричку з парою гнідих коней, місіс Ск'ютон вмостилася серед подушок на найбільшій софі, прибрала позу Клеопатри й довела весь свій двір до бойової готовності.

— А як поживає моя чарівна Флоренс? — спитала місіс Ск'ютон, коли її дочка, разом із своєю підопічною ввійшла до кімнати. — Мусиш підійти поцілувати мене, серце.

Флоренс розгублено шукала ненарум'янене місце на обличчі місіс Ск'ютон, коли ця леді полегшила їй завдання підставивши вухо.

— Едіт, голубко, — сказала місіс Ск'ютон, — безперечно, я... стань трохи ближче до світла, золотко Флоренс!

Флоренс, почервонівши, сповнила її прохання.

— Ти не пригадуєш, голубко Едіт, якою ти була у віці нашої неоціненної Флоренс або трохи раніше?

— Я давним-давно забула, мамо.

— Бо я, голубко, — сказала місіс Ск'ютон, — безперечно, у цій нашій надзвичайно милій приятельці бачу тебе і це показує, що може зробити виховання, — додала вона тихіше, даючи розуміти, що виховання Флоренс далеко ще не завершене.

— Звичайно, воно багато робить, — сухо відповіла Едіт.

Мати гостро глянула на неї і, почувавши, що ступила на непевний ґрунт, змінила тему:

— Мусиш іще раз поцілувати мене, любонько Флоренс.

Флоренс, звичайно, скорилася й знову приклала губи до вуха місіс Ск'ютон.

— Ти, безперечно, чула вже, моя крихітко, — мовила місіс Ск'ютон, затримуючи її руки в своїй, — що твій тато, якого всі ми безтямно, до обожнення, любимо, за тиждень має одружитися з моєю коханою Едіт?

— Я знала, що це буде незабаром, але не знала, коли саме, — відповіла Флоренс.

— Невже ти не сказала про це Флоренс, неоціненна моя Едіт! — весело під'юдила її мати.

— Чого б то я їй мала казати? — відрубала Едіт таким несподівано різким голосом, що Флоренс ледве впізнала його.

Тоді місіс Ск'ютон, переходячи на безпечніший ґрунт, сказала Флоренс, що батько її обідатиме в них сьогодні і, прийшовши прямо з контори, безперечно, буде приємно вражений, побачивши тут свою доньку, — він-бо не знає для чого Едіт привезла її сюди, і, на думку місіс Ск'ютон, буде просто як не свій від захвату. Флоренс ця новина стурбувала, а що час обіду наближався, неспокій гнітив її дедалі більше і зріс настільки, що, якби вона знала, під яким приводом, не зачіпаючи батька, можна

відпроситися додому, то побігла б туди з усіх ніг, пішки й без капелюха, — аби тільки не наразитися на його незадоволену гримасу.

Перед самим обідом вона вже ледве зводила дух і боялась підійти до вікна, щоб він, бува, не побачив її з вулиці. Хотіла побігти нагору і там заспокоїтись — але боялась, що наскочить на нього у дверях. До того ж бідолашний здавалося, що їй забракне сил зійти вниз, якщо її покличуть до батька. Катована цими страхами, сиділа вона коло Клеопатри, силуючи себе слухати балаканину шановної леді й відповідати їй, коли тут на сходах почулися його кроки.

— Це він! — зірвалася з місця Флоренс. — Він іде сюди!

Клеопатра, що в своєму примолоджуванні завжди була грайливо настроєна і в своїй самозакоханості не цікавилася настроями — інших, штовхнула Флоренс за софу й накрила її шаллю, готуючи приємний сюрприз містерові Домбі. Все це відбулося так швидко, що за мить Флоренс зачула ті страшні кроки вже в кімнаті.

Містер Домбі привітався до майбутньої тещі й до своєї нареченої. Доньку ж його цей зимний і ніби чужий голос вкинув у дрож.

— Ходіть сюди, мій любий Домбі, і скажіть мені, як поживає ваша гарненька Флоренс, — мовила Клеопатра.

— Дуже добре, — відповів містер Домбі, підходячи до софи.

— Вдома вона?

— Вдома.

— А ви певні, любий мій Домбі, — з чарівною жвавистю спитала Клеопатра, — що ви не обманюєте? Не знаю, що скаже з цього приводу моя кохана Едіт, але, слово честі, я боюсь, що ви — найоблудніший з мужчин, любий мій Домбі.

Мабуть, він такий і був і його спіймали на гарячому, викривши величезний, досі не чуваний і не бачений обман, бо, коли місіс Ск'ютон підняла шаль і під нею містер Домбі побачив бліду, як мара, тремтячу Флоренс, він був збентежений, як ніколи. Не встиг він опам'ятатись, як Флоренс підбігла до нього, оповила йому ший, поцілувала просто в обличчя й вискочила з кімнати. Він озирнувся, немов чекав пояснень, але слідом за Флоренс зникла й Едіт.

— Ну, признайтеся, любий мій Домбі, — простягла йому руку місіс Ск'ютон, — що ніколи в житті ви не були так приємно здивовані.

— Я й справді ніколи не був такий здивований, — підтвердив містер Домбі.

— Приємно здивований? — Місіс Ск'ютон перестала махати віялом.

— Е... так. Я надзвичайно радий, що стрів у вас Флоренс, — сказав містер Домбі. Якусь мить він нібито вагався, а тоді повторив, вже рішучіш: — Так, я дійсно дуже радий, справді, що стрів Флоренс у вас.

— А вас не дивує, як вона опинилася тут? — спитала місіс Ск'ютон.

— Мабуть, це Едіт...

— Ах, поганий угадько! — похитала головою Клеопатра. — Ах, хитрющий ви, хитрющий! Певне, не слід було б казати цього. Ваш чоловічий рід такий зарозумілий і так любить надуживати наші слабощі... Але ви знаєте мою відверту душу... добре,

зараз!

Ці слова призначалися одному з височенних молодиків, який сповістив, що обід подано.

— Едіт, любий мій Домбі, — пошепки вела вона далі, — коли не може мати вас біля себе, — а на це, я їй кажу, вона не завжди може розраховувати, — то хоче принаймні мати когось чи щось близьке до вас. Ах, це ж так природно! Сьогодні вона була в такому настрої, що не могла втриматися й поїхала по нашу любу Флоренс. Хіба ж це не розкіш?

Бачачи, що вона чекає на відповідь, містер Домбі згодився:

— Достеменно так.

— Нехай бог благословить вас за ваше серце! — скрикнула Клеопатра, стискаючи йому руку. — Ну, та я вкидаюсь у надто серйозний тон. Ведіть мене вниз. Подивімось, чого нам наготували на обід. Нехай благословить вас бог, дорогий мій Домбі.

Після цього останнього благословення Клеопатра досить-таки спритно зіскочила з софи, а містер Домбі узяв її під руку і церемонно повів униз. Коли пара завершила до їдальні, один з найманих височенних молодиків, з недорозвиненим чуттям шанобливості, кривляючись, клацнув язиком до другого, теж найманого і теж височенного молодика.

Флоренс та Едіт вже були там і сиділи поруч. Флоренс хотіла була підвестися і відступити батькові своє місце, та Едіт стримала її за руку, і містер Домбі сів навпроти.

Розмову вела переважно місіс Ск'ютон. Флоренс, ховаючи заплакані очі, не насмілювалась підвести голову і ще менше насмілювалась подати голос, а Едіт тільки відповідала на запитання. Клеопатрі довелося чимало попрацювати, щоб налагоджена нею справа не розвалилася, та зате ж і винагорода була чимала.

— Отже, всі ваші приготування, любий Домбі, можна сказати, закінчені? — сказала Клеопатра, коли подали десерт, і срібноволосий дворецький вийшов з їдальні. — Навіть в адвоката!

— Так, мадам, — відповів містер Домбі, — повірники запевняють, що весільне свідоцтво готове, і, як я вам казав, Едіт лишається тільки ласкаво призначити день, щоб підписати його.

Едіт сиділа, мов красива статуя — холодна, мовчазна й незрушна.

— Серце моє, — мовила місіс Ск'ютон, — ти чуєш, що каже містер Домбі? Ах, любий мій Домбі, — звертаючись до того джентльмена, вела вона далі, — ця її мовчазність нагадує мені часи, коли найприємніше створіння на світі, її татко, був у вашому становищі.

— Мені нема чого призначати. Це станеться, коли ви захочете, — сказала Едіт, ледве кинувши оком на містера Домбі.

— Завтра? — запропонував той.

— Будь ласка.

— Або післязавтра, якщо це не переб'є ваших планів?

— У мене немає ніяких планів. Я завжди до ваших послуг. Призначайте, на коли

хочете.

— Ніяких планів, моя голубонько! — дорікнула їй мати. — Адже ти страшенно заклопотана цілісінський день, і тобі треба побачитись ще з тисячею крамарів!

— Цим усім рядите ви, — злегка зсунула брови Едіт. — Умовляйтеся самі з містером Домбі.

— Цілком правильне й надзвичайно розважливе рішення, — сказала Клеопатра. — Мусиш підійти й ще раз поцілувати мене, люба Флоренс!

Дивний збіг обставин, — але ці вибухи ніжності до Флоренс завершували кожен, навіть найдрібніший діалог Клеопатри з Едіт. Флоренс, певне, ніколи за життя не цілувала стільки і не ставала так у пригоді, як оце тепер.

Містер Домбі був вельми далекий од того, щоб осуджувати дивну поведінку своєї вродливої нареченої. Він з прихильністю, як колега, ставився до її холодності та гордовитості. Йому приємно було думати, що у цей спосіб йому виявляють пошану й, здається, цілком підкоряються його волі. Йому приємно було уявляти собі, як ця гордовита, велична жінка буде господинею в його домі й прийматиме його гостей з тою самою холодною стриманістю, що й він. Представництво торговельного дому "Домбі й Син" потрапляло до надійних рук.

Так думав містер Домбі, коли, залишившись сам по обіді, почав згадувати своє минуле та обмірковувати майбутнє. Йому подобалась ця темна, непривітна їдальня зі шпалерами брунатного кольору та з чорними плямами картин по стінах, і дві дюжини чорних, оббитих десь такою ж кількістю цвяхів стільців, що застигли в чеканні, німі, як труни, по краях турецького килима, і два виснажені негри, що підтримували вутлий свічник на буфеті, і затхлий дух кімнати, що під нею немов поховано було спопелілі останки десятиох тисяч з'їдених тут обідів. Власник будинку жив здебільшого за кордоном, бо члени родини Фініксів не могли подовгу дихати англійським повітрям. На знак жалоби по господареві їдальня ставала чимраз похмуріша і нарешті набула такого погребального вигляду, що для повноти бракувало лише трупа.

Містер Домбі був непоганий заступник того трупа, — якщо не позою, то принаймні непорушністю. Він дивився в холодні глибини мертвого червонодеревного моря, де стояли на якорі вази з фруктами та карафки, — дивився так, наче об'єкти його думок підпливали один по одному під поверхню і знову пірнали назад. Він бачив там Едіт з її величним видом та поставою, а поруч неї — Флоренс, що боязко дивилась на нього, як тоді, коли вибігла з вітальні. Едіт, прикриваючи її, підводила руку й не спускала з неї погляду. Далі виринула маленька фігурка в крісельці з допитливим поглядом кмітливих очей і старечим виразом личка, що мерехтіло, наче вогонь у надвечір'ї. Потім знову з'явилася Флоренс і забрала всю його увагу. Що він у ній бачив? Роковану йому долею причину труднощів і розчарувань? Чи, може, суперницю, яка один раз переступила вже йому дорогу і ще переступить? А чи, може, свою дитину, за яку він забув, захоплений залицанням, — забув, що вона вимагає уваги й до себе? А чи натяк на те, що за нових сімейних обставин годилося хоч би вдавати турботу про своїх кривних? Кінець кінцем, добре й так, бо до всіх картин, що вимальовувались в його уяві, — і до вінчання біля

вівтаря і до весільного бенкету, — завжди й скрізь домішувався образ Флоренс.

Нарешті, щоб спекатися всього цього, він підвівся з-за столу й побрався нагору.

Коли принесли свічки, було вже геть поночі, бо в місіс Ск'ютон, як сама вона скаржилась, боліла від них голова. А до цього часу Флоренс і місіс Ск'ютон розмовляли (причому Клеопатра вимагала, щоб дівчинка сиділа коло неї), а потім Флоренс розважала місіс Ск'ютон грою на піаніно, вже й не кажучи про те, що кілька разів упродовж вечора чутлива леді просила вділити їй ще один поцілунок, а це траплялося всякчас, як тільки Едіт щось зауважувала. Проте зауважень тих було небагато, бо Едіт цілий вечір просиділа біля відчиненого вікна (дарма, що мати її страшенно боялась, щоб вона не застудилася) і відійшла від нього тільки тоді, коли містер Домбі почав прощатися. Прощаючись, він надзвичайно ласкаво повівся з Флоренс і, йдучи спати до кімнати Едіт, вона була така щаслива, що в минулому здавалася собі самій якоюсь чужою, бідолашною дівчинкою, вартою жалю. І, жаліючи ту дівчинку, Флоренс так і заснула, вся в сльозах

Тиждень пролінав швидко. Їздили до модисток, кравців, ювелірів, адвокатів, квітникарів, цукерників, і Флоренс брала участь в усіх поїздках. Флоренс мала бути й на весіллі. З такої нагоди вона повинна була зняти жалобу й убратися в розкішну сукню. Задум кравчихи щодо сукні — кравчиха була французенка й дуже нагадувала місіс Ск'ютон — був такий елегантний та цнотливий, що місіс Ск'ютон й собі замовила точнісінько таку. Кравчиха запевнила, що сукня напрочуд їй пасуватиме і що всі приймуть її за сестру молодій леді.

Тиждень линув занадто швидко. Едіт ні в що не втручалась й ні про що не дбала. Їй привозили чудові вбрання, вона їх приміряла. Місіс Ск'ютон з модистками умлівали над ними, тільки Едіт не казала ні слова. Місіс Ск'ютон щодня укладала план дій для кожного, і кожен їх виконував; іноді Едіт залишалась в екіпажі, коли вони йшли до крамниці; іноді, коли це було конче потрібно, йшла разом із ними. Проте головувала місіс Ск'ютон, а Едіт ставилась до всього — чи вдавала, що ставиться — з такою байдужістю, немов усе те зовсім її не торкалося. Флоренс могла б назвати її черствою та зарозумілою жінкою, коли б не те, що з нею Едіт була зовсім інша. Почуття вдячності гасило сумніви Флоренс, а невдовзі й зовсім їх розвіяло.

Тиждень летів швидко і вже долітав кінця. Настав його останній вечір — вечір перед весіллям. У темній кімнаті, — місіс Ск'ютон бо й досі не позбулася головного болю, хоча сподівалася, що позбудеться назавтра, — сиділи ця леді, Едіт і містер Домбі. Едіт — коло свого відчиненого вікна, дивлячись на вулицю; містер Домбі з Клеопатрою — на софі, стиха розмовляючи. Було пізно, і Флоренс, натовмившись за день, пішла вже спати.

— Ви залиште мені Флоренс, коли відберете мою кохану Едіт, любий Домбі? — спитала Клеопатра.

Містер Домбі відповів, що зробить це з приємністю.

— Мати її при собі, поки ви обоє житимете в Парижі, і думати, що я можу впливати на її виховання, — та це ж буде чудовий бальзам для мене в тій душевній

неприкаяності, яка мене чекає! — сказала Клеопатра.

Едіт раптом повернула голову. Її байдужність миттю обернулася в цікавість і, невидима в темряві, вона почала пильно прислухатися до їхньої розмови.

Містер Домбі з великою охотою віддасть Флоренс до рук такої чудової наставниці.

— Тисячу разів вдячна за вашу добру думку про мене, любий Домбі, — сказала Клеопатра. — Я гадала, що ви маєте підступний намір, як висловлюються ці страшні прозаїки-юристи, засудити мене на цілковиту самотність.

— Навіщо ви такі несправедливі до мене, мадам? — сказав містер Домбі.

— Бо моя чарівна Флоренс сьогодні раптом категорично заявила мені, що їде завтра додому, — відповіла Клеопатра. — І я почала було думати, що ви — достеменний турецький паша, найдорожчий мій Домбі.

— Запевняю вас, мадам, я нічого їй не наказував. А якби й наказував, то нема наказу, непідвладного вашій волі.

— Та й лестун же ви, Домбі! — вигукнула Клеопатра. — Хоч ні, не скажу. У лестунів нема серця, а ваше керує всім вашим чарівним життям і вдачею. Невже й справді покидаєте нас так рано?

Ах, так, — вже пізно, і містеру Домбі пора.

— Правда це чи сон? — зітхнула Клеопатра. — Чи можу я повірити, що завтра вранці ви прийдете й заберете мені мою кохану подругу, єдину мою Едіт!

Містер Домбі, що звик розуміти все дослівно, нагадав місіс Ск'ютон, що перед тим вони ще зустрінуться в церкві.

— Годі уявити собі, як це боляче — віддавати своє дитя, навіть такій людині, як ви, Домбі, — казала місіс Ск'ютон. — А коли ще взяти до уваги мій тендітний організм та надзвичайну тупість цукерника, який має приготувати сніданок, то я просто не знаю, чи витримають мої сили. А втім, я візьму себе в руки завтра ранком. Можете не хвилюватись за мене. Щастя вам, боже! Едіт, найдорожча моя! — кокетливо вигукнула вона. — Хтось покидає нас, крихітко.

Едіт, що знов була повернулася до вікна, втративши інтерес до їхньої розмови, підвелася з крісла й стояла мовчки. Містер Домбі з підкресленою, відповідно до нагоди та до його гідності, галантністю скерував до неї свої рипучі черевики, підніс її руку до губ, промовивши: "Завтра вранці матиму щастя назвати цю руку рукою місіс Домбі", — вклонився й урочисто виступив з кімнати.

Як тільки парадні двері зачинилися за ним, місіс Ск'ютон подзвонила, щоб принесли свічки. Разом зі свічками з'явилася покоївка і дівочого фасону сукня, що завтра мала дурити світ. Сукня жорстоко помстилась над нею — місіс Ск'ютон здавалась у ній ще старішою та огиднішою, ніж у своєму засмальцьованому фланелевому халаті. Проте місіс Ск'ютон приміряла її, маніжачись від задоволення; осміхнулася до свого трупа в свічаді, коли подумала про вбивче враження, яке вона справить на майора, і, дозволивши покоївці роздягнути себе та приготувати до сну, розсипалась, наче картяний будиночок.

Увесь цей час Едіт сиділа в сутіні біля вікна й дивилась на вулицю. Тільки

залишившись віч-на-віч з матір'ю, вона вперше за цілий вечір одійшла від вікна і стала навпроти неї. У неприємній на вигляд, драглистій постаті матері, що вся тряслася й безупинно позіхала, дивлячись на свою гордовито випростану дочку, що втупила в неї палючі очі, відчувалася настороженість, якої жодне легкодумство не в змозі було приховати.

— Я до смерті втомилася, — сказала вона. — На тебе не можна покластися й на одну хвилину. Ти гірша за дитину, Едіт. Дитину! Та жодна дитина не буде така вперта й непокірна.

— Слухайте, мамо, — сказала Едіт, пропустивши повз вуха її слова, як не вартий уваги дріб'язок, — ви до мого повернення повинні бути самі.

— Повинна бути сама до твого повернення, Едіт? — повторила місіс Ск'ютон.

— Бо інакше, — свідчуся ім'ям, що його завтра так облудно й безсоромно прикликати, — я в церкві й відмовлюся від руки цього чоловіка. А коли ні — я мертва впаду на вулиці!

Мати глянула на дочку стривоженим поглядом, та погляд, який вона перестріла, тривоги їй не уйняв.

— Годі! — рішуче сказала Едіт. — Годі й того, що ми такі, як є. Я не хочу, щоб іще чийсь юність та віру затоптали так само, як і мою. Не хочу, щоб простодушну дівчину псували, розбещували, зводили з пуття на потіху знудженій матері. Ви знаєте, про що наговорю. Флоренс мусить повернутися додому.

— Ти — ідіотка, Едіт! — скрикнула розлючена мати. — Ти думаєш, що матимеш спокій в його домі, доки вона не вийде заміж й не вибереться звідти?

— Спитайтеся мене, — або себе, — чи я взагалі думала коли-небудь знайти спокій у його домі, — сказала дочка. — Відповідь ви знаєте.

— І це сьогодні, після всіх моїх турбот і старань, коли завдяки мені ти здобуваєш незалежне становище, мені кажуть, ніби в мені нема нічого, крім розпусти та зарази! — верещала в нестямі мати, і її паралітична голова трусилася, як сухий лист. — Мені кажуть, ніби я не компанія для дівчинки! Тоді хто ти, га? Хто ти?

— Це питання я собі вже ставила, — відповіла Едіт, пополотнівши й показуючи пальцем на вікно, — і не раз, поки сиділа там і дивилась на жінкоподібні створіння, що вештаються по вулиці. І бог свідок — я бачила відповідь. О мамо, мамо, — якби тільки ви дали волю моїм природним почуттям, коли я була молода — молодша за Флоренс, — й була би зовсім інша!

Розуміючи, що гнів тут не допоможе, мати стрималася й почала натомість скиглити, бідкаючись, що задовго живе, що її рідна дитина її відцуралась, що про обов'язок супроти батьків у ці злі часи взагалі забули, що вона вже наслухалася бозна-яких образ і більше не хоче жити.

— Як жити, отак, весь час наражаючись на подібні сцени, — голосила вона, — то ліпше пошукати спосіб, щоб покласти край такому життю. Ох! Подумати тільки, що ти — моя дочка, Едіт, і, так брутально поводишся зі мною!

— Час, коли ми могли дорікати одна одній, мамо, вже минув, — похмуро зауважила

Едіт.

— То чого ж ти повертаєш його? — скімлила мати. — Ти добре знаєш, як жорстоко ти краєш мені серце. Знаєш, яка я вразлива на жорстокість. І саме тепер, коли я мушу про все подумати й дбати про те, щоб мати якнайкращий вигляд! Ти дивуєш мене, Едіт. Чи ж ти хочеш зробити опудало зі своєї матері? І коли? В день свого весілля!

Едіт тим самим незворушним поглядом глянула, як мати схлипує й тре очі, а тоді тим же тихим, незмінно спокійним тоном промовила:

— Я сказала, що Флоренс має повернутись додому.

— Нехай повертається! — поспішила вигукнути засмучена й залякана матінка. — Я, звичайно, не заперечую. Що таке вона для мене, та дівчинка?

— Для мене вона — багато, — відповіла Едіт. — І я не дозволю, щоб бодай зернятко зла, посіяного в моїм серці, заразило її, я радше зречуся вас, так само як зречуся його, завтра в церкві, коли ви дасте для цього привід. Облиште її. Поки я можу втручатись, я не допущу, щоб та брудна наука, через яку я пройшла, закаляла й її. І це не надто важка умова для такої нелегкої ночі.

— Якби ж ти поставила її по-людськи, як личить дочці, Едіт, — схлипнула мати, — то, може, й не важка; звичайно, не важка. Але ці жорстокі слова...

— Їх уже сказано і більше не буде, — мовила Едіт. — Ідіть своєю дорогою, мамо. Користайтесь, як хочете, тим, чого ви досягли — тіштеся, пишайтеся, пускайте за вітром. Будьте щасливі. Ми добулися свого. Несімо ж нашу здобич. Віднині для минулого уста мої німі. Прощаю вам вашу частку в завтрашній комедії. Нехай бог простить мені мою!

Голосом, що не тремтів, вона побажала матері доброї ночі й твердою ногою пішла до своєї кімнати.

Та не відпочивати йшла Едіт. Не знала вона відпочинку на самоті зі своїми бурхливими почуттями. Туди і назад, туди і назад, і знову туди і назад — п'ять сотень разів перейшла вона туди і назад по кімнаті, серед розкиданих скрізь розкішних весільних убрань — чорне волосся розсипане по плечах, очі палають лютим вогнем, і свої білі пишні груди вона судомно, ніби прагнучи відірвати, раз по раз стискає руками, — груди їй червоніють, а вона знай ходить туди-назад, відвертаючи голову, немов від себе самої, немов прагне утекти від власного вродливого єства. Так у ніч напередодні свого весілля боролася свій непокірливий дух Едіт Гренджер — боролася сама, без дружньої підтримки, без сліз і без нарікань, боролася гордо і мовчки.

Та якось вона перечепилася об одвірок — відчинені двері вели до кімнати, де спала Флоренс.

Едіт здригнулася, завмерла й зазирнула досередини.

В кімнаті горіла свічка й освітлювала дівчинку в повному розквіті її безневинної краси. Едіт притамувала дихання і мимоволі підступила до неї.

Ближче, ближче! Ще крок, і Едіт, зупинившись, притиснула губи до ніжної руки, що звисала з ліжка, обережно переклала її собі на шию. Цей дотик подіяв, як дотик пророчого жезла до скелі. З-під руки ринули сльози. Вона впала навколішки, поклала

на подушку свою втомлену голову і вкрила дівчинку хвилями свого волосся.

Так перебула Едіт Гренджер ніч напередодні свого весілля. Так застало її сонце весільного ранку.

Розділ тридцять перший

ВЕСІЛЛЯ

Зоря, з її безстороннім, безвиразним обличчям, підкрадається, тремтячи, до церкви, де лежить тлін маленького Поля та його матері, і зазирає у вікна. Темно і холодно. Ніч усе ще тулиться до камінних плит і причаїлась, важка та похмура, у нішах та закутках будівлі.

Годинник на дзвіничній вежі, що височить понад дахами, зносячись на ще одній із тих незліченних хвиль часу, які регулярно накочуються й розбиваються об берег вічності, сіріє, наче кам'яний бакен, що позначає припливи й відпливи; однак сюди, усередину, зоря щойно-щойно прозирає і бачить — тут ніч.

Нипаючи круг церкви, підглядаючи у вікна, зоря плаче й журиться, що панує такий недовгий час, і сльози її капають на шибки, а дерева під муром схиляють голови й співчутливо помахують своїми численними руками. Ніч, полотніючи перед нею й поволі вислизаючи з церкви, затримується в склепах і сідає на нагробки. Аж ось іде ясний день — блищить на годиннику, фарбує в червоне шпиль дзвіниці, висушує сльози зорі та заглушує її лемент. І налякана зоря услід за ніччю, проганяючи її з останнього притулку, заслизає до склепів сама і з перестраханим видом причаюється між мертвих, доки не поверне відсвіжена ніч і не вижене її звідти.

А поки що миші — покинувши молитовники, до яких вони вдаються частіше, ніж самі їхні власники, та ще подушечки для колін, не так пообтирані колінами, як погризені мишачими зубами — ховають по нірках свої блискучі очка і туляться одна до одної, налякані грюкотом дверей. Бо церковний сторож — людина вельми впливова — і паламар прийшли сьогодні до церкви дуже рано, а з ними і ядушлива місіс Міф — суха, як скіпка, стара дама в обвислій сукні, під якою, здається, нема й на палець м'яса, — вона вже з півгодини чекає сторожа під воротами церкви.

Місіс Міф має кисле, як оцет, обличчя, висмоктаний капелюшок, а також спраглу до шилінгів і півшилінгів душу. Постійне підкикування, яким вона запрошує випадкових відвідувачів на лави, додає місіс Міф деякої загадковості, а по очах видно, що місіс Міф завжди знайде для вас зручненьке місце, тільки непевна щодо плати за нього. Чогось такого, як містер Міф, не існує ось уже двадцять років, і згадки про нього для місіс Міф небажані. Він мав якісь єретичні переконання, — здається, щодо безплатних місць, — і хоча місіс Міф хочеться вірити, що його, можливо, й забрали на небо, однак твердити це вона не взялася б.

Цього ранку в місіс Міф багато роботи. Вона витріпує коло входу килим, покров з вівтаря та подушки з крісел і має багато чого розповісти про вінчання, до якого вони готуються. Місіс Міф чула, ніби ремонт у будинку та нові меблі коштували принаймні п'ять тисяч фунтів, а в нареченої — місіс Міф знає про це з найвірніших джерел — немає й шести пенсів. Місіс Міф, немов то було вчора, пам'ятає похорон першої

дружини, а тоді — хрестини і другий похорон, і мимохідь каже, що перед приїздом весільної валки добре помие милом оту могильну плиту. Містер Саундз, церковний сторож, що весь час гріється на сонечку, сидючи на сходах (і дуже рідко робить щось іншого, окрім холодної пори, коли сидить біля каміна), притакує місіс Міф і питається, чи чула вона, що наречена — неабияка красуня? А що інформація, одержана місіс Міф, підтверджує цю версію, то містер Саундз (котрий, попри всю свою правовірність й огрядність, все ще захоплюється жіночою вродою) прицмокує: так, так, видать, першорядна краля! (Вираз, що видався б місіс Міф перебільшенням, коли б вона почула його із чиїхось інших вуст).

Тим часом у господі містера Домбі метушаться всі, а надто жінки. Від четвертої ранку жодна з них не спить, а перед шостою всі до однієї вже вбрані та вичепурені. Покоївка більш ніж будь-коли увивається біля містера Тавлінсона, а куховарка запевняє за сніданком, що одне весілля тягне за собою інші, тільки покоївка не йме віри і каже, що то неправда. Містер Тавлінсон не висловлюється з цього приводу, — він трохи засмучений, бо, щоб супроводити молодих до Парижа, найнято чужоземного слугу з бакенбардами (сам Тавлінсон бакенбардів не має), і той уже пакує речі в новий екіпаж. Стосовно цього персонажа містер Тавлінсон заявляє, що, скільки йому відомо, з чужинців ніколи не буває добра, а коли дами закидають йому упередженість, каже: та ви гляньте на Бонапарта, їхнього найголовнішого, — хіба не видно, що то був за жук? І покоївка визнає, що все те — щира правда.

У погребального вигляду вітальні на Брук-стріт пораяється в поті чола цукерник, а двоє височенних молодиків старанно назирають. Від одного з височенних молодиків уже попахує хересом, і очі йому соловіють, виявляючи здатність не бачити того, на що дивляться. Височенний молодик тямить, що з ним коїться негаразд, і каже товаришеві, що то "від хилання". Височенний молодик мав сказати: "від хвилювання", але мова у нього посоловіла теж.

Мандрівні музики нюхом чують весілля — і карильйонники, і бубнарі, і духовики. Перші проводять репетицію десь на задвірках, біля Бетлбрідж, другі, в особі капельмейстера, заходять у перемовини з містером Тавлінсоном і вимагають відкупного, щоб не грати, а треті підіслали моторного тромбоніста, котрий чатує за рогом на якогось двоєдушного крамаря, що за хабар скаже їм, де саме й на яку годину призначено весільний сніданок. Нетерплячка та хвилювання поширюються далі. З Боло-Понда містер Перч потай приводить місіс Перч перебути день із челяддю містера Домбі та Подивитися на весілля. В господі містера Тутса містер Тутс прибирається так, ніби сам іде під вінець: він поклав собі, що дивитиметься на це блискуче видовисько потайного кутка на хорах і візьме туди Курча. Містер бо Тутс має відчайдушний намір показати Курчаті Флоренс і відверто сказати йому: "Ну, Курча, більше я не буду тебе дурити. Той друг, про якого я не раз говорив, — я сам. Міс Домбі — предмет моїх почуттів. Що ти тепер скажеш про неї і яку пораду мені даси?" Тим часом ще не приголомшене цією звісткою Курча сидить на кухні в містера Тутса, зануривши дзьоба в кухоль міцного пива й уплітаючи другий фунт біфштексів. На Принцесиному майдані

метушиться міс Токс. Бо й вона теж, незважаючи на свою розпуку, поклала сунути шилінга в руку місіс Міф і побачити церемонію, що вабить її злим чаром, з якого-небудь темного кутка церкви. Помітно збудження і в обладі дерев'яного мічмана, де капітан Катл, у своїх гостроносих черевиках і в сорочці з велетенським коміром, слухає за сніданком, як Роб-Точильник читає йому текст весільної служби наперед, аби підчас урочистості, на якій він буде присутній, капітанові геть усе було зрозуміло. Через те він час од часу перепиняє свого капелана, просячи повторити ту чи іншу строфу аба читати лиш те, що йому належить, залишивши "Амінь" капітанові, і густим, вдоволеним басом вставляє те "Амінь" кожного разу, як тільки Роб-Точильник переводить дух.

Крім цього (і багато чого іншого) двадцяттеро нянечок лише з вулиці містера Домбі пообіцяло двадцятьом своїм вихованкам, чий інстинктивний інтерес до шлюбних церемоній зародився ще в колисці, що вони обов'язково підуть подивитися на шлюб. Воістину містер Саундз, церковний сторож, має всі підстави почуватись на висоті обов'язків, вигріваючи на сходах свою показну фігуру в очікуванні години шлюбу! Воістину має рацію місіс Міф, накидаючись на нещасну дівчинку-карлицю з гігантським немовлям на руках, котра заглядає до церкви, та обурено проганяючи її геть!

Кузен Фінікс приїхав з-за кордону спеціально, щоб бути на весіллі. Кузен Фінікс років сорок тому був світський денді; але фігура й манера у нього й досі такі молодечі, а одяг настільки доладний, що той, хто його мало знає, дивується, побачивши приховані зморшки на обличчі його світлості та гусячі лапки коло очей. Дивують також і з того, що ходить він не дуже впевненою ступою, збочуючи трохи з шляху, яким зібрався простувати. Та кузен Фінікс, який встає о пів до восьмої ранку, — це зовсім не той кузен Фінікс, який уже встав та прибрався. Тепер, приміром, голячись у Лонг-отелі на Бонд-стріт, він, безперечно, має дуже невизначений вигляд.

Містер Домбі виходить із своєї кімнати, і всі жінки на сходах кидаються врозтіч, здіймаючи шум своїми лопітливими спідницями. Не тікає лише місіс Перч, бо вона (як завжди) в інтересному стані і не може вільно маневрувати, тому змушена спіткатися з ним віч-на-віч і, вклоняючись йому, мало не вмливає з ніяковості. Дай боже, щоб це не спричинилося до поганих наслідків для Перчевої родини! Містер Домбі йде нагору, щоб перечекаати у вітальні. На ньому пишний новий синій фрак, рудуваті панталони і камізелька бузкового кольору, — шепочуться навіть, що він завився.

Лункий стукіт у двері сповіщає про прибуття майора. Він теж дуже пишний сьогодні, має в петельці цілий кущ герані й закучерявив собі волосся за всіма правилами, відомими його тубільцеві.

— Як ся маєте, Домбі? — каже майор, простягаючи обидві руки.

— Як ся маєте ви, майоре? — каже Домбі.

— Свідчуся Юпітером, сер, — гукає майор, — Джой Б. в такому гуморі сьогодні, сер, — тут він міцно гупає себе кулаком у груди, — в такому гуморі, сер, що — хай йому біс, Домбі! — він ладний улаштувати й друге весілля й побратися з матінкою.

Містер Домбі посміхається, але, навіть як на нього, ледве-ледве. Він-бо збирається

породичатися з матінкою, а за таких умов глузувати з неї не личить.

— Домбі, — каже майор, помітивши це, — вітаю вас. Поздоровляю вас, Домбі. Далебі, сер, вам треба заздрити більше, ніж будь-кому в Англії!

Тут містер Домбі знову не зовсім погоджується з майором. Він-бо збирається зробити велику честь одній дамі, тож заздрити треба скоріше їй, а не йому.

— Щодо Едіт Гренджер, сер, — веде далі майор, — то в цілій Європі немає, жінки, яка не віддала б усі свої сережки та й вуха на додачу, аби бути на її місці.

— Ви вельми люб'язні, майоре, — каже містер Домбі.

— Ви й самі це знаєте, Домбі, — запевняє майор. — Давайте без зайвої скромності. Ви знаєте це. Знаєте чи ні, Домбі? — каже ледь що не гнівно майор.

— О, їй-богу, майоре...

— Хай йому біс, сер! — кричить майор, — знаєте ви щось таке, сер, чи не знаєте? Домбі! Старий Джо вам друг? Невже ми з вами не в тих безпосередніх дружніх стосунках, Домбі, які дозволяють старому простакові, Джозефові Б., говорити відверто? Чи мені слід розімкнути шеренгу, Домбі, стати на належній відстані й триматися формальностей?

— Любий мій майоре, — з поблажливістю у голосі мовить містер Домбі, — ви дуже розпалились.

— Хай йому біс, сер! — каже майор. — Я і дійсно розпалився. Джозеф Б. не заперечує цього, Домбі. Він — людина запалу. Ця подія, сер, збудила усе, що лишилося щирого та правдивого в старій, пекельній, побитій, зношеній та покаліченій снасті Дж. Б. І за таких обставин, кажу вам, Домбі, людина повинна або викласти все, що почуває, або заткнути пельку. А Джозеф Бегсток каже вам просто у вічі, Домбі, як каже і в своєму клубі, що ніхто йому не заткне пельки, коли йдеться про Поля Домбі. Ну, сер, — з рішучим виглядом закінчує майор, — то що ви думаєте про це?

— Запевняю вас, я вельми вдячний вам, майоре, — мовить містер Домбі. — Я й на думці не мав у чомусь обмежувати вашу таку безоглядну дружбу.

— Не "безоглядну", сер! — гукає оприскливий майор. — Я заперечую, Домбі!

— Нехай, — згоджується містер Домбі, — нехай просто "дружбу". І за таких обставин, як сьогодні, я не можу забути, майоре, чим я цій дружбі завдячую.

— Домбі, — з відповідним жестом каже майор, — ось рука Джозефа Бегстока. Старого простака Джоя Б., сер, коли так вам більше до вподоби. Це рука, про яку його королівська високість покійний герцог Йоркський сказав його королівській високості покійному герцогу Нантському, що то — рука Джоша. Крутого та впертого, стріляного, видать, горобця, старого волоцюги. Нехай же ця хвилина буде найменш нещасливою у нашому з вами житті, Домбі! Нехай благословить вас господь!

Тут увиходить містер Турбот, теж дуже пишний та усміхнений, як і годиться весільному гостеві. Він висловлює стільки побажань, що ніяк не може пустити руки містера Домбі, а разом з тим так сердечно трусить руку майорові, що голос його, видобуваючись з-поміж зубів, трясеться у такт його рукам.

— Сьогоднішній день благовісний, — каже містер Турбот. — Надзвичайно ясна,

чудова погода! Сподіваюсь, я не спізнився?

— Прийшли саме тоді, коли треба, сер, — заспокоює його майор.

— Дуже радий, — відповідає містер Турбот. — Я боявся, що спізнюся на кілька секунд, бо дорогою мене затримала валка возів. Я дозволив собі накинути круга й завітати на Брук-стріт, — це говориться вже на адресу містера Домбі, — щоб залишити там трохи незвичайних і рідкісних квітів для місіс Домбі. Людина мого становища, вшанована запрошенням сюди, не може не віддячити хоч чимось за таке вшанування. І хоч я певен, що місіс Домбі осипана усякими розкошами та коштовностями, — тут він кинув дивний погляд на свого патрона, — може, все ж таки, й мій злидений подарунок припаде їй до вподоби.

— Місіс Домбі, безперечно, буде зворушена вашою увагою, Турботе, — поблажливо каже містер Домбі.

— А коли їй судилося цього ранку стати місіс Домбі, — майор ставить на стіл чашку з кавою й дивиться на годинника, — то нам пора!

Містер Домбі, майор Бегсток і містер Турбот їдуть у колясі до церкви. Сторож, містер Саундз, вже давно не сидить, а стоїть на сходах і чекає на них з триріжним капелюхом у руці; місіс Міф, щохвилі присідаючи, пропонує їм місця у — ризниці. Містер Домбі воліє почекати в церкві. Коли він підводить очі до органу, міс Токс на хорах ховається за грубезну ногу херувима зі щокми, як у юного бога вітрів. Капітан Катл, навпаки, встає і вимахує своїм гачком на знак привітання та моральної підтримки. Містер Тутс, прикривши рукою рота, повідомляє Курча, що джентльмен у рудуватих панталонах — батько його коханої, а Курча хрипко шепоче йому у вухо, що такого крохмаленого типа ще не видів, але що з допомогою науки його можна й перегнути навпіл — одним ударом у камізельку.

Містер Саундз і місіс Міф впритул розглядають містера Домбі, коли тут розлягається шум коліс, і містер Саундз виходить, а місіс Міф, перехопивши погляд містера Домбі, коли він відривається від того нахаби нагорі, що так фамільярно вимахує рукою, швиденько присідає і сповіщає йому, що це, мабуть, приїхала його "добродійка". Потім коло дверей здійсмається штовханина і гамір, і до церкви гоноровим кроком вступає добродійка.

На обличчі у неї — ані сліду пережитих уночі страждань, нічогісінько у ній не лишилося від жінки, яка простояла ніч на колінах, поклавши розпаленілу голову на подушку сплячої дівчинки. Дівчинка ця, така миловида та ласкава, — тут-таки, поруч неї, — разючий контраст до неї самої, що з погордою, з викликом застигла на порозі, зібрана, виструнчена незбагненна, сліпуча й велична у зеніті своєї краси, здатної, однак, відразу притлумити захват, який сама ж породила.

Пауза, під час якої сторож містер Саундз тихенько ушивається до ризниці по священика й нотаря. Місіс Ск'ютон звертається до містера Домбі у ще більш значущий та схвильований спосіб, ніж звичайно, разом із тим підсовуючись ближче до Едіт.

— Любий мій Домбі, — каже матінка, — боюсь, що мені доведеться відпустити Флоренс додому, як вона того хоче. Після такої втрати, як сьогодні, дорогий Домбі,

мені, я чую, все буде немиле, навіть її товариство.

— То чи не краще, щоб вона була з вами? — питається молодий.

— Не думаю, любий Домбі. Ні, не думаю. Краще я побуду сама. До того ж по ваших поверненні моя кохана Едіт стане її природним і повсякчасним охоронцем, і мені, мабуть, не варто зазіхати на її права. Вона ще приревнує. Чи не так, голубко Едіт?

З цими словами ніжна матінка стискає руку дочці: чи не за тим, щоб привернути її увагу?

— Ні, серйозно, любий Домбі, — резюмує вона. — Я розлучуся з нашою чарівною дівчинкою, щоб не смутити її. Ми вже це полагодили. Вона розуміє все, любий Домбі. Едіт, серденько, вона розуміє все.

Добра мати знову стискає доччину руку. Містер Домбі більше не висуває жодних заперечень, бо з'являються священник та нотар, і містер Саундз та місіс Міф у належному порядку розташовують усіх коло вівтаря.

— Хто віддає цю жінку за цього чоловіка?

Віддає кузен Фінікс. Задля цього він приїхав аж з Баден-Бадена. "Хай йому біс! — думає кузен Фінікс, добра душа, — якщо ми вже приймаємо до родини багатія з Сіті, то будьмо уважні до нього. Зробім для нього щось".

— Я віддаю цю жінку за цього чоловіка, — виголошує внаслідок таких міркувань кузен Фінікс. І кузен Фінікс, з наміром ступити просто, ступає через свою вередливу ногу трохи правіше і попервах віддає цьому чоловікові не ту жінку, а одну з дружок нареченої — доволі високопоставлену і далеку родичку, на яких десять років молодшу від місіс Ск'ютон; але тут місіс Міф, устроївши свій висмоктаний капелюшок, ловко розвертає кузена Фінікса, мов на коліщатах, і скеровує просто на "добродійку", яку кузен Фінікс і віддає кінець кінцем за цього чоловіка.

— Чи можуть вони заприсягтися перед небом?

О, можуть! Містер Домбі присягається. А що Едіт? Вона теж присягається.

Отже, віднині, у долі і в недолі, у багатстві і в злиднях, у здоров'ї і в болешах присягаються вони любити одне одного і піклуватись одне про одного до кінця живоття, і проголошуються подружжям.

Упевнено, твердою рукою підписує Едіт своє ім'я у книзі, коли вони переходять до ризниці.

— Небагато буває тут жінок, що підписуються як ця добродійка, — каже місіс Міф, присідаючи так низько, що висмоктаний капелюшок мало не падає їй з голови.

Містер Саундз думає, що це справді першорядний підпис, вартий підписувачки, але, звичайно, не висловлює своїх думок уголос.

Підписується і Флоренс, але похвал не дістає, бо руки їй тремтять. По тому підписується решта свідків. Кузен Фінікс ставить свій підпис останнім, але вміщує своє благородне ім'я не на належній сторінці, і виходить, ніби він того дня тільки народився.

Майор украй галантно здоровить молоду і поширює цей різновид військової тактики на всіх дам, дарма що місіс Ск'ютон опирається цілуванню і лунко верещить під святим склепінням. Приклад майора наслідує кузен Фінікс і навіть містер Домбі.

Нарешті до Едіт підступає і містер Турбот, вилискуючи своїми білими зубами так, ніби наготувався вкусити молоду, а не спити мед з її уст.

Її горді щоки спалахують рум'янцем, а очі вогнем, що може правити за застережний знак; але не править, бо він здоровить її так само, як інші, і бажає їй усякого щастя.

— Якщо будь-які побажання, — стиха додає він, — не є зайвими при такому шлюбі.

— Спасибі, сер, — дякує вона, кривлячи губи й відчуваючи ваготу в грудях.

Та чи відчуває вона зараз — так само, як відчула тоді, увечері, коли була певна, що завтра містер Домбі прийде пропонувати їй цей шлюб, — що Турбот знає її досконало, читаючи в її серці, як у книзі, і що саме його обізнаність принижує її більш за все? Чи не тому її погорда стинається перед його усмішкою, наче сніжка в затисненім п'ясту-ці, і чи не тому погляд її королівський втікає з-під його очей і тиснеться до землі?

— Я пишаюся, — заявляє Турбот, по-рабському витягуючи шию, але по очах його та по зубах видно, що він бреше, — я пишаюся, бачачи, що мій мізерний дарунок удостоївся руки місіс Домбі і посідає таке почесне місце в такий радісний день.

Едіт схиляє голову у відповідь, і в миттєвому жесті її руки наче помітне бажання зібгати квіти, які вона держить, і шпурнути їх зневажливо на землю. Але вона обвиває цією рукою лікоть свого нового чоловіка, котрий розмовляє з майором, і знову стає непорушна, мовчазна та горда.

Карети вдруге під'їздять до дверей храму. Містер Домбі веде молоду крізь юрбу з двох десятків юних вихованок на сходах, кожна з яких в усіх подробицях оглядає убрання Едіт і обіцяє собі зробити таке саме своїй ляльці, коли та віддаватиметься. Клеопатра й кузен Фінікс сідають в одну карету з молодими. Майор підсаджує в другу Флоренс і дружку, яку помилково мало що не видали заміж, тоді сідає в карету сам, а слідом за ним і містер Турбот. Коні вибрикують та гарцюють; візники й служки сліплять очі тріпотливими стрічками, китицями квітів та новесенькими лівреями. З галасом, з гуркотом карети мчать вулицями, і сотні голів обертаються їм услід, і сотні тверезих моралістів потішають себе за те, що не одружилися сьогодні, думкою, котра навряд чи приходить тим, у каретах: таке щастя не може тривати вічно.

Коли все втихає, з-за товстої ноги херувима на хорах виринає міс Токс і поволі сходить униз. Очі в міс Токс червоні, хусточка мокра. В серці у неї рана, але нема розпачу, тільки надія, що вони, можливо, будуть щасливі. Вона визнає надзвичайну вроду нареченої і свою загалом невелику привабливість, але показна фігура містера Домбі в бузкового кольору камізельці й рудуватих панталонах стоїть їй перед очима, і міс Токс ревно плаче під вуаллю аж до самого Принцесиноного майдану. Капітан Катл, що весь час побожним басом підспівував священникові, почуває неабияке очищення після цих релігійних вправ і, умиротворений, проходячи церквою, спиняється перед таблицею з ім'ям маленького Поля. Галантний містер Тутс покидає храм у супроводі вірного Курчати і в гострих муках кохання. Курча все ще не винайшов способу, як завоювати серце Флоренс, але, одержимий першою своєю ідеєю, вважає, що перегинання містера Домбі навпіл ударом у камізельку буде кроком у потрібному їм

напрямку. Челядь містера Домбі виходить із своїх криївок, готова бігом бігти на Брук-стріт, та затримують її підозрілі симптоми з боку місіс Перч, яка благає подати їй склянку води й починає панікувати, невдовзі, однак, місіс Перч стає краще, її виводять надвір, і місіс Міф з містером Саундзом, сторожем, осідаються на східцях підраховувати свої прибутки з минулої урочистості та діляться враженнями, а паламар дзвонить уже по чийсь душі.

Карети тим часом під'їздять до помешкання молодої. Карильйонники зчиняють передзвін, духовики вдаряють туш, і балаганний містер Панч — цей зразок подружнього блаженства — вітає свою половину. Довкола, в юрбі роззяв — метушня, штовханина, а містер Домбі урочисто веде місіс Домбі в покої родини Фініксів. Решта гостей висідає з екіпажів і йде слідом за ними. Тільки чому містер Турбот, проходячи крізь натовп коло дверей, згадує стару, що хотіла ворожити йому того ранку? Чому Флоренс, здригаючись, пригадує собі той день дитинства, коли вона загубилася, і їй увижається обличчя доброї місіс Браун?

Всередині поздоровлень у цей найщасливіший із днів більшає, більшає і гостей, хоча й не набагато; всі виходять з вітальні й розсідаються за столом у темно-брунатній залі, що її жодному декоратору звеселити несила, скільки б квітів та бантиків він не поначіплював на виснажених негрів.

Щоправда, цукерник відзначивсь у своїм мистецтві: сніданок подано розкішний. До компанії приєдналися і містер та місіс Чіки. Місіс Чік чудується, наскільки Едіт — вроджена, справжня Домбі, а ще вона вельми люб'язна та щира з місіс Ск'ютон, котра, скинувши гору з плечей, прикладається до шампанського. Височенному молодикові, якому було погано від хвилювання, вже краще, але щось, схоже на каяття, терзає його душу, і він злиться на другого височенного молодика, з силою вириваючи в нього підноси та знаходить похмуру розраду в нечемному ставленні до гостей. Гості, поважні та холодні, не сміють осквернити повиті жалобою герби і портрети предків, що звідусіль дивляться на них, бодай незначним спалахом веселощів. Найвеселіші тут — кузен Фінікс і майор, зате усмішки містера Турбота вистачає на цілий стіл. Особливий усміх має він для молодої, але тій дуже, дуже рідко трапляється його бачити.

Коли сніданок закінчується і слуги покидають їдальню, кузен Фінікс підводиться з місця, — напрочуд юно виглядає він у цю мить, коли рук його майже не видно з-під білосніжних манжетів (не видно, які вони кістляві), а щоки цвітуть шампанським.

— Слово честі, — каже кузен Фінікс, — дарма що це річ у домі джентльмена незвичайна, я прошу дозволу звернутися до вас із закликом випити те, що називається... фактично, тост.

Майор дуже бурхливо виявляє своє схвалення. Містер Турбот, перехилившись через стіл до кузена Фінікса, посміхається і дрібно-дрібно киває головою.

— Е... фактично, це не... — знову починає кузен Фінікс і на цьому вичерпується.

— Слухайте, слухайте! — переконливо гукає майор.

Містер Турбот легенько плеще в долоні і, знову перехилившись через стіл, посміхається та ще дрібніше киває головою, мовби ця остання репліка вразила його

особливо і він прагне особисто засвідчити оте, благодійне для нього враження.

— Це, — каже кузен Фінікс, — фактично, той випадок, коли від загальновживаних життєвських правил можна дещо відійти. І хоч я ніколи не був оратором, навіть тоді, як, будучи членом палати громад, мав честь виступити на підтримку проекту і... фактично, зліг на два тижні, усвідомивши свою поразку...

Майор і містер Турбот настільки захоплені цією деталлю його біографії, що кузен Фінікс сміється і, звертаючись особисто до них, веде далі:

— ...Фактично кажучи, коли я не на жарт розхворівся... та все одно я відчуваю, що на мене покладено обов'язок. А коли на англійця покладено обов'язок, він, я гадаю, конче мусить сповнити його якомога краще. Отож! Наша родина мала приємність поєднатися сьогодні в особі моєї чарівної і достойної родички, що є тут... фактично, присутня...

Лунають загальні оплески.

— Присутня, — повторює кузен Фінікс, відчуваючи, що це вдале формулювання і його варто повторити, — з одним, сказати б, чоловіком, якого осудливий перст ніколи не... фактично, з моїм шановним другом Домбі, якщо він дозволить так себе називати.

Кузен Фінікс уклоняється містерові Домбі. Містер Домбі врочисто відповідає йому тим же. Всі більш-менш зворушені цим несподіваним і, мабуть, небувалим виявом чужості.

— Я не мав змоги, — каже кузен Фінікс, — підтримувати, як би мені хотілося, стосунки з моїм другом Домбі й вивчити ті гарні прикмети, що роблять честь його розумові та, фактично кажучи, й серцеві. Бо, на превеликий жаль, я був тоді, як казали в палаті громад за моїх часів, коли ще не мали звички раз у раз натякати на палату лордів і коли взагалі дебати провадили чемніше... я був тоді, фактично, — кузен Фінікс з великою майстерністю готує слухачів до свого дотепу і врешті вибухає; — не в тій палаті!

Майора нападають корчі, які він насилу вгамовує.

— Та я досить добре знаю мого друга Домбі, — веде далі кузен Фінікс, вже серйознішим тоном, немов одразу посумнів і помудрішав. — Знаю, що він, фактично, є тим, що називається... купцем — британським купцем, і... і підданим. І хоча я кілька років прожив за кордоном (мені було дуже приємно прийняти мого друга Домбі й усіх тут присутніх у себе в Баден-Бадені і при нагоді познайомити їх з Великим Герцогом), я все ж таки добре знаю мою чарівну та достойну родичку, яка має всі дані, щоб вщасливити чоловіка, і знаю, що побралася вона з моїм другом Домбі з симпатії та обопільної любові.

Усміхання та кивання з боку містера Турбота.

— Отже, — резюмує кузен Фінікс, — я вітаю родину, членом якої я є, з її новим здобутком в особі мого друга Домбі. Я вітаю мого друга Домбі, що з'єднався шлюбом з моєю чарівною й достойною родичкою, яка має всі дані, щоб ошчасливити чоловіка. І я дозволю собі звернутися до всіх вас із закликом, фактично, привітати мого друга Домбі та мою чарівну й достойну родичку з цієї нагоди.

Промову кузена Фінікса зустрічають оглушливими оплесками, а містер Домбі дякує від імені свого та місіс Домбі. Незабаром Дж. Б. пропонує тост за місіс Ск'ютон. Сніданок доходить кінця, осквернені герби на стінах мстиво торжествують. Едіт підводиться і йде одягати дорожній костюм.

Всі слуги в той час снідали внизу. Шампанське було таким звичайним явищем, що й згадувати не варто, а пряжена дичина, пухкі паштети й навіть салат з омарів нікого вже не цікавили. Височенний молодик повеселів і знов белькоче про "хиляння". З очима його товариша починає коїтися те саме, — він теж дивиться на речі, не бачачи їх. Обличчя в усіх жінок червоні, а надто в місіс Перч, — вона така весела, промениста й така далека від повсякденних турбот, що якби її попросили вказати дорогу до Болс-Понду, де осіли її власні турботи, то їй нелегко було б ту дорогу пригадати. Містер Тавл і неон проголосив тост за щасливе подружжя, за що срібноголовий дворецький йому дуже лаконічно, але з чуттям подякував, — він-бо й справді почав уже вважати себе старим слугою родини, а старого слугу така родинна подія не зворушити не може. Настрій у всіх піднесений, зокрема, у жінок. Кухарка містера Домбі, яка завжди веде перед у товаристві, каже, що після такого годі всидіти на місці, і пропонує гуртом податися хоч би й до театру. Всі (в тому числі й місіс Перч) пристають на це, пристає навіть тубілець, що п'є як тигр і лякає дам, особливо місіс Перч, завертаючи очима. Один з височенних молодиків пропонує після театру влаштувати танці, що нікому (в тому числі місіс Перч) не видається неможливим. Покоївка встряє в суперечку з містером Тавлінсоном: вона, покликаючись на старий афоризм, твердить, що шлюбні готуються на небі, він же запевняє, що ця підготовка проводиться деінде; коли вона так каже, вважає він, то, мабуть, тому, що сама збирається заміж; боже борони, каже вона, в усякому разі, не за нього. Щоб замирити їх, срібноволосий дворецький пропонує випити на здоров'я містера Тавлінсона, котрого, знаючи його, не можна не цінувати, а цінуючи, не можна не побажати знайти собі дружину до серця, хто б вона не була (тут срібноволосий дворецький зиркає на покоївку). Містер Тавлінсон, дякуючи йому, виголошує вельми емоційну промову, в якій громить чужоземців, що, бува, здобувають прихильність хистких та легковірних людей, що їх неважко обвести круг пальця, і висловлює тільки одну надію — що ніколи не почує про чужинця, який випотрошив подорожній екіпаж. При цих словах очі в містера Тавлінсона такі суворі та красномовні, що покоївка починає істерично хлипати, але при звістці, що молода від'їжджає, і вона, і всі інші зриваються на ноги та біжать нагору дивитися.

Карета стоїть коло дверей; молода сходить у хол, де на неї чекає містер Домбі. Флоренс стоїть на сходах, теж готова їхати додому, а міс Ніппер, що досі займала проміжну позицію між кухнею та їдальнею, збирається її супроводити. Коли з'являється Едіт, Флоренс кидається їй назустріч, щоб попрощатися.

Невже Едіт холодно, що вона так тремтить? Чи, може, в поцілунку Флоренс є щось штучне, непристойне, що ця красуня аж сахається, зіщулившись, наче дотик той неприємний для неї? А чи вона так поспішає, що, не спинившись, тільки махає рукою, та й по всьому?

Коли стукіт коліс карети замирає вдалині, місіс Ск'ютон, знеможена силою материнських почуттів, падає в позі Клеопатри на софу й ронить кілька сльозин. Майор, що разом з рештою гостей покинув застілля, робить спробу її потішити, але вона невітішна, і майор відходить. Відходить і кузен Фінікс, відходить містер Турбот. Всі гості розходяться. Лишившись сама, Клеопатра від надміру хвилювань впадає в легке запаморочення і засинає.

Запаморочення панує й на кухні. Височенний молодик, що його так рано напало хвилювання, приліпився головою до стола в буфетній, і його несила відірвати. Сталася різка переміна і в настроях місіс Перч, котра журиться містером Перчем і говорить кухарці, що його, видається, вже не так тягне до рідної хати, як тоді, коли їх у сім'ї було тільки дев'ятеро. Містеру Тавлінсонові дзвенить у вухах, а в голові обертається велике колесо. Покоївка бажає, щоб бажати комусь смерті не було гріхом.

Тут, унизу, втратили також відчуття часу й гадають, що то принаймні десята вечора, тоді як насправжки нема ще й третьої дня. Товариство посіло дивне почуття сподіяного гріха. Кожен бачить в іншому спільника у якійсь лихій справі, від якого бажано триматися подалі. Про театр нема вже й мови. Того, хто заїкнувся б про танці, зацитькали б як зловмисника і йолопа.

Минає ще дві години. Місіс Ск'ютон спить нагорі; в кухні теж іще не всі проспалися. Жалобні портрети в їдальні розглядають крихти, брудні тарілки, напіврозтоплені шматки льоду, плями від вина, смердючі, безбарвні оденки в келихах, огризки омарів та дичини й печальні холодці, що поволі розлазяться на літеплу драглисту юшку. Так само, як весільний стіл, хазяйське весілля вже майже втратило свій поваб і блиск. Слуги містера Домбі роблять з нього так багато повчальних висновків і так тяжко каються, зібравшись за чаєм у себе вдома, що десь біля восьмої вечора всі стають надміру поважними, тож містер Перч, що на той час приходить із Сіті при чудовому гуморі, білому жилеті, з кумедною пісенькою на вустах та з наміром весело провести вечір, готовий до будь-якої гульні, вкрай здивований, що його тут приймають холодно, а місіс Перч не набагато тепліше, і що його чекає приємний обов'язок — одвезти цю леді додому найближчим омнібусом. Заходить ніч. Флоренс, попоходивши по кімнатах гарно оздобленого дому, спішить до своєї спальні, яку дбайлива рука Едіт спорядила з найбільшою розкішшю та вигодами, і, скинувши пишне вбрання, одягає простеньку свою жалобну сукенку, що її носить по любому Полеві, та сідає читати; коло ніг її мружиться й кліпає очима Діоген. Але сьогодні Флоренс не може читати. Дім видається їй новим і дивним, повним голосних відлунь. Якась тінь лягає їй на серце. Вона не знає, що з нею й чому, але їй важко. Флоренс закриває книжку, а грубуватий Діоген, сприйнявши це як заклик, кладе лапи їй на коліна й третєся вухами до її ласкавих рук. Тільки Флоренс його майже не бачить: якийсь туман постає між ними, і в тому тумані світяться, мов ангели, образи її померлої матері та померлого брата. А ще — Уолтера, безталанного мандрівника... О, де він, де він?

Майор того не знає — це, точно, — та й не хоче знати. Відхекавшись і проспавши решту дня, майор пізно пообідав у клубі, і тепер сидить над пінтою вина і доводить

скромного рожевощого юнака за сусіднім столом (юнак дорого заплатив би, щоб могли встати й піти звідси, але не може) до божевілья, теревенячи про Бегстока, сер, на весіллі Домбі і про Бегстокового друга, збіса джентльменського джентльмена — лорда Фінікса. А кузен Фінікс, що давно мав би бути в Лонг-отелі і в ліжку, сидить натомість за картярським столом, куди, на біду йому самому, привели його свавільні ноги.

Ніч, наче велетень, виповнює церкву, від долівки до стелі, й панує там довгі мовчазні години. Бліда зоря знову зазирає у вікна, потім поступається місцем дневі, дивиться, як ніч тікає до склепів, жене її звідти й сама ховається поміж мертвих. Боязкі миші знову туляться одна до одної, коли грюкають двері і місіс Міф та містер Саундз знову вступають у коло своїх щоденних обов'язків, нерозривне, як обручка. Знову триріжний капелюх і висмоктаний капелюшок бовваніють десь там при вінчанні, і знову цей чоловік бере цю жінку й ця жінка віддається за цього чоловіка, врочисто присягаючи:

"Віднині, у долі і в недолі, у багатстві і в злиднях, у здоров'ї і в болячках любити одне одного і піклуватись одне про одного до кінця живоття".

Слова, що їх повторює й містер Турбот, в'їздячи верхи в місто, розтягаючи рот якнайширше і обачливо вибираючи собі дорогу.

Розділ тридцять другий

ДЕРЕВ'ЯНИЙ МІЧМАН РОЗБИВАЄТЬСЯ В ДРУЗКИ

Чесний капітан Катл, просидівши кілька тижнів у своїй фортеці, жодною мірою не послабив своїх запобіжних заходів з огляду на відсутність появи ворога. Капітан казав собі, що теперішня його безпека занадто цілковита та дивна, щоб тривати довго. Він знав, що коли вітер сприятливий, то флюгер рідко стоїть непорушно, і був надто добре обізнаний з рішучою та безбоязною вдачею місіс Мак-Стінджер, щоб вважати, ніби ця героїчна жінка відмовилася від наміру знайти та піймати його. Прибитий тягарем цих ваговитих аргументів, капітан Катл жив майже відлюдником, зрідка виходив з дому до смерку, та й навіть тоді вибирав найтемніші вулиці, а по неділях взагалі не виходив, і — як у стінах своєї осади, так і поза ними — завжди ховався від капелюшків, наче у них ходили самі роз'ярені левиці.

Капітану й на думку не спадало, щоб на вулиці, в разі несподіваної атаки місіс Мак-Стінджер, він міг би вчинити опір. Чогось такого, відчував він, вчинити було неможливо. Він уже бачив, як його, смиренного, заштовхують у кеб і відвозять до старого помешкання. І знав наперед, що, як тільки його запроторять туди, він пропав: капелюх його щезне, місіс Мак-Стінджер денно і нічно не спустатиме з нього ока, докори сипатимуться йому на голову в присутності всієї малечі, і бути йому, грішному, об'єктом для недовір'я й підозр, пострахом в очах дітей і таврованим зрадником в очах їхньої матері.

Кожного разу, коли уява малювала капітанові цю похмуру картину, його вкидало в піт і поганий гумор. Траплялося це здебільшого ввечері, перед тим як він викрадався надвір розім'яти ноги й подихати свіжим повітрям. Усвідомлюючи, на який ризик він

іде, капітан у такі хвилини прощався з Робом так урочисто, наче вибирався назавсім, і заповідав, щоб, у разі його (капітанового) тимчасового зникнення, той тримався стежин добродетелі і не забував начищати мідні інструменти.

Не втрачаючи, проте, надії на спасіння й забезпечуючи собі, в найгіршому випадкові, стосунки з зовнішнім світом, капітан поклав навчити Роба-Точильника певного умовного сигналу, з допомогою якого той міг би засвідчити командирові свою присутність та вірність у лиху годину. По довгім метикуванні капітан вирішив, що навчить його висвистувати морську пісеньку "Гей, веселіш, веселіш!", і коли Роб у вивченні її сягнув того рівня досконалості, на який здатна сухопутна людина, капітан заходився давати йому подальші інструкції такого ось таємничого змісту:

— Ну, тепер, хлопче, тримайся! Якщо мене схоплять...

— Схоплять, капітане! — гукнув Роб, викотивши свої й без того круглі очі.

— А! — з загадковим виглядом сказав капітан Катл. — Якщо я коли-небудь вийду з тим, щоб повернутися на вечір, і не з'явлюся на видноколі протягом двадцяти чотирьох годин після зникнення, хлопче, — іди тоді на Бриг-майдан і висвистуй оту саму мелодію біля моєї колишньої гавані, — тільки так, розумієш, ніби ти там ненавмисне, ніби тебе занесло туди випадково. Якщо я відсвисну ту ж мелодію, то відчалюй, хлопче, і приходь знову за двадцять чотири години. Якщо ж відсвисну іншу, то лягай у дрейф і чекай на нові сигнали. Розумієш тепер?

— У що я маю лягати, капітане? — перепитав Роб. — У кущі придорожні?

— Теж мені юнга! — розсердився капітан, гостро глянувши на хлопця — Азбуки не знає! Пройдеш трохи — туди і назад, по черзі. Зрозумів?

— Зрозумів, капітане, — сказав Роб.

— Гаразд, хлопче, — пом'якшав капітан. — То так і роби.

Щоб у нього краще виходило, капітан іноді ввечері, коли крамниця була вже зачинена, ласкаво дозволяв йому розіграти дану сцену, ховаючися з цією метою у вітальні, що умовно правила за будинок місіс Мак-Стінджер, і стежачи за своїм спільником крізь виверчене в стіні спостережне вічко. Роб-Точильник складав іспит так блискуче, що втішений капітан подарував йому в сумі сім шестипенсових монет і мало-помалу проникся відчайдушністю людини, що приготувала себе до найгіршого і вжила всіх застережних заходів перед нещадним ударом долі.

Однак долі цієї капітан не спокушав, ризикуючи бодай на йоту більше, ніж досі. Хоча добре виховання й спонукало його, як друга родини, прибути на вінчання містера Домбі (почув він про це від містера Перча) та з висоти хорів явити вищеназваному джентльменові своє привітно-схвальне обличчя, проте прибув капітан у найманому кебі з заштореними вікнами, і був би взагалі не зважився на такий ризик, коли б не те, що приналежність місіс Мак-Стінджер до парафії превелебного Мельхіседека виключала можливість її зв'язків ще й з англіканською церквою.

Після вінчання капітан щасливо добувся до дому й поринув у буденний потік свого нового життя під загрозою ворожого нападу, не більшою, однак, за ту, що її несли капелюшки на вулиці. Зате інші, ще тяжчі, страхи почали облягати капітана Катла.

Звісток про Уолтерів корабель усе ще не було. Не було вісток і від старого Соломона Джілса. Флоренс навіть не знала про зникнення старого, а сказати їй про це капітан не відважувався. По суті, відколи власні надії, які він покладав на цього вродливого, душевного, смілого юнака, котрого він по-своєму грубувато любив ще змалечку, почали гаснути і гасли дедалі швидше з дня на день, капітанові на саму думку про зустріч із Флоренс боляче стискалося серце. Якби він мав для неї добру вістку, чесний капітан без страху вступив би у новенький, розкішно обставлений та оздоблений будинок (хоча вся та розкіш, пов'язана з леді, яку він бачив у церкві, його відлякувала) і добився б таки до дівчини. Та оскільки безпросвітні хмари, що повивали їхні спільні надії, з кожною годиною густішали, то капітанові здавалося, що він лиш додасть їй прикрощів та горя, і він боявся приходу Флоренс хтозна чи менше, ніж зустрічі з самою місіс Мак-Стінджер.

Одного холодного-осіннього вечора капітан Катл звелів затопити в каміні маленької вітальні, що тепер більше ніж будь-коли нагадувала каюту корабля. Дощ лив як з відра, гудів вітер, і коли капітан піднявся на дах, поруч з гримучою Спаленькою його старого друга, аби глянути звідти на погоду, йому стало моторошно серед розгуляної стихії. Не через те, що в цю мить він подумав про нещасного Уолтера: він-бо не мав сумніву, що коли тому й судилося пропасти в корабельній аварії, то сталося це давним-давно, — а через те, що під тиском зовнішніх обставин, ніяк не пов'язаних з предметом його думок, настрій у капітана впав, а надії вигасли — як це часто траплялося з людьми, мудрішими від нього, і траплятиметься ще не раз.

Виставивши обличчя до гострого вітру, що шмагав його дощем, капітан дивився на важку хмару, яка швидко простувала понад голими покрівлями будинків, і надаремно шукав у ній чогось, що могло би звеселити душу. Найближчий до нього пейзаж був не кращий. В різноманітних повикривлюваних коробках та ящиках з-під чаю сиділи голуби Роба-Точильника й тривожно туркотали, — здавалося, то починає завивати вітер. Ошалілий флюгер у вигляді мічмана з підзорною трубою біля ока — колись його було видно з вулиці, поки не замурували, — скрипів і стогнав на своєму ржавому пруті під поривами вітру, що жорстоко грався з ним, вертячи на всі боки. На синій капітановій жилетці, немов крицеві намистинки, блищали краплі холодного дощу. Він ледве тримався на ногах, змагаючись із дужим норд-вестом, що наполегливо силкувався перекинути його через поручень на вулицю. Якщо Надія жива ще цього вечора, — думав капітан, притримуючи капелюх, — то напевно вона не надворі, а в домі, і, скрушно хитаючи головою, капітан подався назад у дім шукати її там.

Сівши в своє крісло перед каміном, капітан пошукав її в каміні, але там її не було, дарма що вогонь світив ясно. Він видобув табакерку та люльку й почав палити, гадаючи, що побачить її в жеврінні тютюну або в віночках диму, що вилися з його вуст. Але й там не знайшов жодної іржавої порошоківки з якоря Надії. Капітан спробував випити склянку грогу, та на споді цієї чаші вздрів лише журну правду й не наважився спорожнити її до дна. Раз чи два пройшовся він по крамниці, шукаючи надії серед інструментів. Але всі вони, попри його старання, вперто показували, що шлях

пропалого корабля кінчався в морській безодні.

Вітер і далі бився, а дощ порошив у зачинені віконниці, тож капітан пристав перед дерев'яним мічманом на прилавку і, витираючи рукавом мундир маленького офіцера, думав про те, скільки довгих років прожив цей мічман майже без жодних змін в команді його корабля, і скільки тих змін одбулося, можна сказати, протягом одного дня та ще й яких разючих! Маленьке товариство з вітальні розсипалося й розвіялось по всіх усядах. Нікому слухати баладу про чарівну Піг, навіть якщо знайшлося б кому заспівати. Але не знаходилося, бо капітан, був переконаний, що ніхто, окрім нього, виконати цю баладу нездатен, а сам він, за даних умов, заспівати її не зважиться. Нема вже в домі веселого обличчя "Уол-ра" (тут капітан на хвилинку перемістив рукав від мічманового мундира до власних очей), а перука та блискучі гудзики Сола Джілса існують лише в минулому. Річард Уїттінгтон скрутив собі в'язи, і всі плани та проекти, пов'язані з маленьким мічманом, без щогол і без керма дрейфують океанським безмежжям.

Поки капітан перебирав ці думки, зажурено стоячи коло мічмана та поліруючи його почасті з симпатії, а почасті з неухважності, хтось постукав у двері, спричинивши нервовий тік у Роба-Точильника, який весь цей час сидів на прилавку і, вп'явшись у капітана великими очима, разів п'ятсот питав себе, чи не вбив когось капітан, що його аж так гризе сумління і він постійно ховається.

— Що таке? — стиха промовив капітан.

— Хтось стукає, капітане, — одповів Роб.

З присоромленим, винуватим виглядом капітан навшпиньки заслизнув до вітальні й зачинився на ключ. Роб, відкривши двері, повинен був розмовляти з одвідувачем з порога, якщо б той мав жіночу подоби. Виявилось, проте, що відвідувач був чоловічої статі, тож Роб широко відчинив двері й пустив його досередини, куди той похопився ввійти, радий, що втік з-під зливи.

— Ну, і клопоту ж буде Берджесові й К°! — сказав одвідувач, співчутливо озираючись на власні ноги, геть мокрі й забризкані болотом. — О, як-сь-мате, містере Джілс?

Привітання було адресоване капітанові, що виринув з вітальні, цілком явно й зовсім надаремно удаючи, ніби вийшов звідти ненароком.

— Спасибі, — не переводячи духу, вів далі той самий джентльмен. — Я почуваюся дуже добре, вельми вам вдячний. Звати мене — Тутс: містер Тутс.

Капітан пригадав, що бачив молодого джентльмена на вінчанні, і вклонився. Містер Тутс у відповідь хихикнув і, як завжди, ніяковіючи, сопів та довго ручкався з капітаном, а тоді, через брак інших можливостей, напався на Роба-Точильника і якомога бурхливіше і тепліше поручкався з ним.

— Слухайте! Я хотів би сказати вам два слова, містере Джілс, якщо дозволите, — сказав нарешті Тутс з дива гідною сміливістю. — Слухайте! Міс Д.-О.-М... знаєте?

Капітан з відповідно поважним та таємничим виглядом показав гачком у бік маленької вітальні, куди містер Тутс і пішов, слідом за ним.

— О, перепрошую, — промовив містер Тутс, усівшись навпроти каміна на стілець, поставлений для нього капітаном, і дивлячись на нього знизу вверху. — Ви не знаєте часом Курчати, містере Джілс?

— Курчати? — сказав капітан.

— Бойового Курчати, — сказав містер Тутс.

Капітан похитав головою, і містер Тутс пояснив, що згадана особа — відомий громадянин, який вкриє славою себе й свій край, перемігши Ноббі Шропшира Першого, але ця інформація, здавалось, не дуже просвітила капітана.

— Просто він є тут, на вулиці, — сказав містер Тутс. — Та це пусте. Може, він не дуже змокне.

— Зараз я йому скажу, — похопився капітан.

— Та я буду радий, — захихотів містер Тутс, — якщо ви тільки дозволите йому посидіти в крамниці разом із вашим хлопцем. Він-бо, знаєте, дуже вразливий, і вогкість протипоказана для його організму. Я його сам покличу містере Джілс.

З цими словами містер Тутс скерувався до вхідних дверей і випустив у темряву особливий посвист, що породив стоїчного джентльмена в білому волохатому пальті та в капелюсі з плоскими крисами, з гирявою головою, перебитим носом і чималими клаптями неродючих, лисих ґрунтів за кожним вухом.

— Сідай, Курча, — сказав містер Тутс.

Лагідне Курча виплюнуло кілька соломинок, якими воно ласувало, і всунуло до рота Нову порцію з тих запасів, що були в нього в руці.

— А чи нема тут чим закропитися? — між іншим спитало Курча. — Там тече, як з-під опусту, і тому, чиї заробітки залежать від здоров'я, нині непереливки.

Капітан Катл налив склянку рому, що її Курча, закинувши голову, перелило у себе, як в бочку, проголосивши коротеньке: "За наше"! По чому капітан з містером Тутсом повернулися до вітальні, сіли там само, перед каміном, і містер Тутс почав:

— Містере Джілс...

— Заждіть! — сказав капітан. — Мое прізвище Катл.

Містер Тутс вельми спантеличився, а капітан урочисто продовжив:

— Ймення моє — капітан Катл, Англія — моя батьківщина, це ось — оселя, в якій живу, благословенне будь творіння. Іов, — сказав капітан, посилаючись на цитоване джерело.

— Ох! То чи не можу я бачити містера Джілса? — спитав містер Тутс. — Через те, що...

— Якби ви могли бачити Сола Джілса, хлопче, — значущим тоном сказав капітан, кладучи свою важку руку Тутсові на коліно, — ви — старого Сола, і саме бачити — на ваші власні очі, сидячи там, де ви сидите, — то ви були б мені любіші, ніж вітер для заштиленого корабля. Але ви не можете бачити Сола Джілса. А чому ви не можете бачити Сола Джілса? — повторив капітан, спостерігшій з обличчя містера Тутса, що справив велике враження на цього джентльмена. — Бо він — незримий.

Від хвилювання містер Тутс ледве не бовкнув, що то пусте, але поправився і мовив:

"Боже милий"!

— Цей чоловік, — сказав капітан, — листом попросив мене жити тут, але хоч ми з ним були майже як побратими, я знаю про те, куди він подівся і чому він зник, не більше, ніж ви. Може, він подався шукати свого небожа, а може, щось йому збурилось у голові, — хтозна. Одного дня, на світанку, він вискочив за борт, без плеску, без сліду на воді. Я шукав цього чоловіка скрізь і всюди, але відтоді не бачив і не чув про нього нічого і ніколи.

— Господи, міс Домбі ж не знає... — почав був містер Тутс.

— А навіщо, спитаю я вас як чуле серце, — стишив голос капітан Катл, — їй про це знати? Навіщо давати їй знати про це, доки ще не всі надії втрачено? Вона, це миле створіння, ставилась до старого Сола з такою ніжністю, з такою увагою, з такою... та що казати! Ви ж її знаєте.

— Сподіваюся, що так, — захихотів містер Тутс, і все обличчя йому стало червоне.

— І прийшли сюди від неї?

— Гадаю, що так, — захихотів містер Тутс.

— Тоді, мушу зауважити, ви знаєте янгола, і янгол вас зафрахтував, — сказав капітан.

Містер Тутс зараз же вхопив капітанову руку й попросив дозволу бути його приятелем.

— Слово честі, — серйозним тоном сказав містер Тутс, — я був би вельми вдячний вам, якби ви скрасили коло моїх знайомих. Мені дуже хочеться спізнатися з вами, капітане. Мені справді бракує друга. У старого Блімбера я мав друга — маленького Домбі, і мав би його й дотепер, якби він був живий. Курча, — сумно прошепотів містер Тутс, — чудова... по-своєму незвичайна людина... може, найспритніша в світі... нема такого, чого б він не потрапив зробити... так усі кажуть... не знаю... але він — це ще не все. А вона то таки й справді янгол, капітане. Якщо десь і є янгол, то це міс Домбі. Я це завжди казав. Ні, справді, — мовив містер Тутс, — я буду дуже вам вдячний, якщо ви підтримуватимете знайомство зі мною.

Капітан ввічливо вислухав цю пропозицію, але не спішив її прийняти, тільки сказав: "Так, так, хлопче! Побачимо, побачимо", — і нагадав містерові Тутсу про його безпосередню місію, спитавши, чому він завдячує честь цього візиту.

— Річ у тім, — одповів містер Тутс, — що я тільки-но був у молодії дами. Не в міс Домбі, а в Сюзанні, — знаєте?

Капітан притакнув головою з поважним виглядом, який показував, що він дуже серйозно ставиться до цієї молодії дами.

— І я розповім, як це сталося, — сказав містер Тутс. — Знаєте, я інколи заходжу до міс Домбі. Не те що ходжу туди, знаєте, спеціально, — просто мені частенько трапляється бувати поблизу, і коли я там буваю, то... то й заходжу.

— Річ природна, — погодився капітан.

— Так. І сьогодні зайшов. Слово честі, не знаю, чи хтось може уявити собі, який янгол була міс Домбі сьогодні.

Капітан труснув головою, показуючи, що декому це, може, й нелегко, та тільки не йому.

— Коли я виходив од неї, — сказав містер Тутс, — та молода дама цілком несподівано затигла мене до буфетної.

Одну мить капітан, здавалося, хотів засудити цей учинок і, відхилившись на спинку стільця, глянув на містера Тутса повним недовіри, якщо не погрози, оком.

— Де вона витягла оцю газету, — вів далі містер Тутс, — і пояснила, що цілий день ховала її від міс Домбі, бо там писалося про когось, кого вона і Домбі знають, і потім прочитала мені те місце. Ну от. А потім вона сказала... Чекайте... Що ж вона сказала?

Намагаючись зосередити на цім питанні всі свої розумові здібності, містер Тутс ненароком глянув капітанові в очі. І так збентежився суворим їх виразом, що майже безнадійно втратив нитку розмови.

— О! — промовив він по довгих розмислах. — А! Так! Вона сказала, що сподівається, що все це ще може бути й не так, і що оскільки вона сама не може вийти з дому, щоб міс Домбі чогось не запідозрила, то чи не пішов би я до містера Соломона Джілса, майстра корабельних інструментів, що живе на цій вулиці і доводиться тому, про кого мова, дядьком, і чи не спитав би — вірить він усьому цьому чи ні та чи не чув ще чогось в Сіті. Вона казала, що коли він не зможе нічого сказати, то скаже, безперечно, капітан Катл. До речі, — гукнув містер Тутс, якого в цю мить осяяло одкровення, — це ж ви знаєте?

Капітан глянув на газету в руках містера Тутса. Йому забило дух.

— Ну от, — закінчив містер Тутс. — Я, правда, трохи припізнівся, бо поїхав спершу аж у Фінчлі, нарвати там зірочника, якого пташка міс Домбі особливо любить. Але звідти я прийшов просто сюди. Ви, думаю, вже бачили цю газету?

Капітан, що стерігся читати газети, боячись натрапити на власний детальний рисопис, поданий місис Мак-Стінджер, заперечливо похитав головою.

— То прочитати вам це місце? — запропонував містер Тутс.

Капітан махнув на знак згоди, і містер Тутс у рубриці "Морепоплавання" прочитав таке:

"Саутгемптон. Барк "Непогора", під командою Генрі Джеймса, що прибув сьогодні сюди з вантажем кави, цукру та рому, сповіщає, що, коли на шостий день після відплиття з Ямайки судно заштиліло на... на такій-от широті, знаєте... — містер Тутс наскочив на цифри і зашпортався.

— Ну! — скрикнув капітан, стукнувши кулаком у стіл. — Вперед, хлопче!

— ...Широті, — повторив містер Тутс, сполохано глянувши на капітана, — і такій-от довготі, дозорець, за півгодини до заходу сонця, помітив корабельні уламки на відстані близько милі. Оскільки погода була добра, барк стояв на місці, то, щоб роздивитися ближче, відряджено шлюпку. Виявлено кілька більших щогол і частину головного такелажу, що належав англійському судну місткістю близько п'ятисот тонн, а також уламок корми, на якій зберігся ще досить чіткий напис "Син та С...". Жодних трупів не знайдено. В корабельному щоденнику "Непогори" зазначено, що вночі знявся вітер, і

більше вони розбитого судна не бачили. Тепер доля пропалого безвісти "Сина та Спадкоємця", що йшов з Лондона до Барбадосу, не викликає вже ніякого сумніву: судно розбилося під час останнього шторму, і всі, хто був на борту, загинули".

Капітан Катл, як і всі люди, й сам не знав, скільки надії жевріло в нім, поки його не вразив цей смертельний удар. Поки йому читали замітку, і хвилину чи дві потому, він, наче загіпнотизований, пильно дивився на сором'язливого містера Тутса, а тоді підвівся раптом і, натягнувши свого лискучого капелюха, покладеного, з пошани до гостя, на стіл, відвернувся та схилився головою на камінну полицю.

— Ох, слово честі, — скрикнув містер Тутс, чуле серце якого зворушив цей несподіваний вияв капітанового горя, — цей світ — найпідступніша штука! Завжди хтось або помре, або бере та й робить якісь ускладнення. Знав би я це, то не так уже й рвався б уступати в те право власності. Зроду такого світу не бачив. Він ще гірший, як у Блімберів.

Капітан Катл, не змінюючи пози, знаком наказав містеру Тутсові не звертати уваги, по чому повернувся, не знімаючи насаджений на самі вуха капелюх, став погладжувати та розтирати рукою своє засмагле обличчя.

— Уол-ре, парубче дорогий, прощай! — казав капітан. — Уолре, дитино моя, мій хлопчику, мужчино, я любив тебе! Він не був мені сином, — казав капітан, втупивши очі у вогонь, — нема в мене дітей, але, втративши Уол-ра, я відчуваю майже те, що відчуває батько, втративши сина. Чому? А тому, що тут не одна втрата, а цілий десяток. Де той маленький школяр з рум'яним личком і кучерявим волоссям, який щотижня щебетав тут, у вітальні, веселий, як горобчик? Потонув разом з Уол-ром. Де той повний сил, невтомний, безжурний юнак, що так спалахував і червонів, коли ми піддражнювали його втіхою його душі, аж любо було дивитися? Потонув разом з Уол-ром. Де той огонь-парубок, що не дав би старому зневіритись і на хвилину, а про себе й байдуже? Потонув разом з Уол-ром. Уол-р був не один. Їх було з десяток, тих Уол-рів, яких я знав і любив, і всі вони висіли в нього на шії, коли він ішов на дно, а тепер повисли на моїй!

Містер Тутс сидів мовчки та все згортав і згортав газету на колінах, немов хотів зробити її якнайменшою.

— А Сол Джілс! — мовив капітан, — дивлячись у вогонь. — Бідний старий Соле, сиротино! Куди ж ти заподівся? Він доручив мені доглядати тебе, його останні слова були: "Пильнуйте мого дядька". Що ж з тобою сталося, Соле, відколи ти пішов, попрощавшись з Недом Катлом? І що я маю сказати йому про тебе, чим оправдатися перед ним, адже він усе зверху бачить? Соле Джілсе, Соле Джілсе! — похитав головою капітан. — Трапить тобі на очі оця газета, коли ти далеко від дому і нема нікого, хто знав би Уол-ра, аби словом перемовитись, — проломиться борт твого серця, і ти підеш на дно!

Важко зітхнувши, капітан повернувся до містера Тутса і прийшов до повного усвідомлення присутності цього джентльмена.

— Хлопче мій, — сказав капітан, — ви повинні чесно сказати молодій дамі, що це

їхнє фатальне повідомлення аж надто правдиве. Таких речей, бачте, не вигадують. Це записано в корабельному щоденнику, а корабельний щоденник — найправдивіша з книг, які може написати людина. Завтра вранці, — сказав капітан, — я піду сам розпитаюся, але добра з того не буде. Не може бути. Як заглянете завтра по обіді, то знатимете, що я почув, але нині скажіть молодій дамі від імені капітана Катла, що це кінець. Кінець! — І капітан, знявши гачком лискучого капелюха, витяг з нього хусточку, розпачливим жестом витер скуйовджене волосся і з байдужістю приреченого вкинув її назад.

— О, мені страшенно шкода, запевняю вас, — мовив містер Тутс. — Слово честі, шкода, хоч я й не знав того, про кого мова. Як ви думаєте — міс Домбі буде дуже боляче, капітане Джілс?.. Тобто містере Катл?

— Аякже, боже ж ти мій? — відповів капітан, дещо співчуваючи містеру Тутсу з його наївністю. — Та вона ще отакенька була, коли вони вже любилися, як два голуби.

— Що ви кажете! — обличчя містера Тутса помітно витяглося.

— Вони були створені одне для одного, — журно промовив капітан. — Але яке це тепер має значення?

— Слово честі, — вигукнув містер Тутс і почав скоромовкою, вкупі з предивною комбінацією незграбного хихотіння та щирого хвилювання, — мені ще страшенніше шкода! Ви знаєте, капітане Джілс, я... я буквально обожаю міс Домбі... я... я просто душі в ній не чую! — Стрімкість, із якою це признание вирвалося з уст безталанного Тутса, свідчила про палкість його почуттів. — Та чого було б варте моє обожнювання, якби я не жалів її, коли їй боляче, — байдуже, від чого. Моя любов, знаєте, не себелюбна, — промовив містер Тутс, що, відколи став свідком капітанових страждань, проникся довір'ям до нього: — Такий вже я є, капітане Джілс, що якби задля міс Домбі мене переїхали возом, або... або потоптали ногами, або... або скинули з якогось дуже високого поверху, я вважав би це за найбільше щастя для себе.

Все це містер Тутс говорив, стишуючи голос, аби він не дістався ревнивого вуха Курчати, що не визнавав усяких там чулостей. Прикладені з цією метою зусилля, підкріплені силою його почуттів, примусили містера Тутса розчервонітися до кінчиків вух, і в результаті явили очам капітана Катла такий зворушливий образ безкорисливої любові, що добряга капітан утішливо поплескав юнака по спині й порадив не зневірятися.

— Спасибі, капітане Джілс, — сказав містер Тутс. — Дуже приємно почути це від вас, хоч у вас і своєї журби вистачає. Дуже, дуже вдячний. Я казав уже, що мені бракує друга, і був би дуже радий заприятелювати з вами. Хоч я, на позір дуже здоровий, — енергійно сказав містер Тутс, — але ви не уявляєте, яке я нещасливе створіння. Безмозка юрба, знаєте, бачить мене з Курчам чи з іншими видатними особами його рівня, то й думає собі, що я щасливий, але життя моє гірке. Я страждаю через міс Домбі, капітане Джілс. Я не можу їсти, мене не тішить мій кравець, я часто плачу, коли буваю сам. Запевняю вас, я з радістю повернуся сюди завтра і ще п'ятдесят разів.

З цими словами містер Тутс потиснув руку капітанові, ховаючи всі сліди

хвилювання, які можна було сховати отак на ходу, від проникливого ока Курчати, приєднався до цього славетного джентльмена. Курча, що ревниво охороняв свій пріоритет, доволі несхвально дивився на капітана, коли той прощався з містером Тутсом, але вийшов услід за своїм покровителем, не виявивши своєї незичливості в якийсь інший спосіб, і покинув капітана в пригніченому настрої, а Роба-Точильника — в піднесеному, оскільки останній протягом півгодини мав честь спостерігати зблизька переможця Ноббі Шропшира Першого.

Ще довго по тому як Роб заснув під прилавком, капітан сидів перед каміном і дивився в огонь. І ще довго по тому як не стало вогню, дивився він на заржавілі грати, і смутні думки про Уолтера та старого Сола снувалися йому в голові. У гримучій кімнатці на горищі він теж спокою не знайшов і встав ранком сумний та невиспаний.

Щойно установи в місті почали працювати, капітан подався до контори "Домбі й Сина". Тільки в крамниці мічмана цього дня було замкнено. Роб-Точильник з наказу капітана навіть віконниць не відчиняв, наче всередині лежав покійник.

Сталося так, що капітан Катл підійшов до контори водночас із містером Турботом. Мовчки вклонившись на привітання управителя, капітан Катл сміливо рушив за ним до його кабінету.

— Ну, капітане Катле, — мовив містер Турбот, зайнявши своє звичайне місце коло каміна й не скидаючи капелюха, — справа кепська.

— Ви вже знаєте про те, що було надруковано у вчорашній газеті, сер? — спитав капітан.

— Так, — ствердив містер Турбот, — знаємо. Все подано дуже докладно. Страхова компанія зазнала чималих збитків. Нам дуже прикро. Та нічого не вдієш. Таке життя!

Містер Турбот чистив складаним ножичком нігті і, усміхаючись, дивився, на капітана, що стояв коло дверей.

— Мені страшенно жаль бідолашного Гея, — сказав Турбот, — та й усю команду. Наскільки мені відомо, ми серед них втратили кількох наших кращих людей. Так завжди буває. І в багатьох була родина. Єдина втіха в тім, що бідний Гей не мав родини, капітане Катле!

Капітан тер собі підборіддя й дивився на управителя. Той глянув на нерозпечатані листи в нього на столі й узяв газету.

— Чим можу служити вам, капітане? — спитав він поверх газети, посміхаючись і красномовно зиркнувши на двері.

— Я хотів би, щоб ви заспокоїли моє сумління в тому, що його мучить, — відповів капітан.

— Та ну! — вигукнув управитель. — У чому ж це? Кажіть, капітане Катле! Прошу вас поквартитися, — у мене багато роботи.

— Слухайте-но, сер, — сказав капітан, поступаючи крок уперед. — Перед тим як мій друг Уол-р вирушив у цю вашу катастрофічну подорож...

— Ну-ну, капітане Катле, — перебив його усміхнений управитель. — По які ще "катастрофічні подорожі" мова? Ми нічого спільного з катастрофічними подорожами не

маємо, приятелю. Ви, певне, вже встигли перебрати норму, капітане, якщо ви забули, що всі подорожі — і морські, і сухопутні — пов'язані з ризиком. Чи не мучить вас думка, що молодий як-його-там загинув од урагану, якого наслала на нього наша контора? Фі, капітане! При таких муках найкращі ліки — сон і вода з содою.

— Слухайте, хлопче, — повільно мовив капітан, — бо ви майже хлопчак проти мене, і я не прошу вибачення, що прохопився цим словом, — якщо подібні жарти справляють вам приємність, то ви, значить, не джентльмен, за якого я вас мав, а якщо ви не джентльмен, за якого я вас мав, то, мабуть, мене недарма мучить сумління. А тепер ось що, містере Турбот. Перед своїм од'їздом бідний хлопець казав мені, що їде не задля власного добра чи там підвищення по службі, і свідомий цього. Я мав думку, що він помиляється, і так йому і сказав, але прийшов сюди, коли вашого головного не було, щоб цілком увічливо поставити вам одне-два запитання й заспокоїти своє сумління. На запитання ці ви відповіли — відверто. Тепер же, коли все скінчено і коли годі журитися тим, що не може змінитися, — ви людина вчена, самі знайдете це місце й занотуєте його, — я все-таки, щоб полегшити сумління, хотів би знати, що я не допустився помилки, що не зрадив свого обов'язку, замовчавши перед старим те, що говорив мені Уол-р, і що він справді відплив до Барбадосу під попутним вітром. Містере Турботе, — мовив добродушний капітан, — коли я був тут в останнє, ми з вами дуже приязно побалакали. І якщо я не надто приязний з вами сьогодні, то це через бідного хлопця, а якщо мене й допекло якесь ваше слово і я не стримався, то я, Едвард Катл, прошу вибачення.

— Капітане Катле, — з усією можливою гречністю сказав управитель. — Мушу попросити вас зробити мені одну послугу.

— Яку саме, сер? — спитав капітан.

— Ласкаво забратися звідси, — відповів управитель, простягаючи руку, — і правити вашу тарабарщину деінде.

Всі гудзи на вузлуватому обличчі капітана побіліли з несподіванки та обурення, — навіть червона смужка на лобі зблякла, мов веселка між хмар.

— Ось що я вам скажу, капітане Катле, — покивав йому пальцем управитель, виставивши усі свої зуби, але й далі мило посміхаючись: — Минулого разу я був занадто лагідний з вами. Ви належите до категорії хитрих і зухвалих людей. Я, аби вашого як-його-там не вигнали втришия звідси, терпів вас, любий капітане, але це було раз, і тільки раз. А тепер ідіть собі, приятелю!

Капітан стояв мов укопаний, позбувшись мови.

— Ідіть собі, — добродушно повторив управитель, підібравши поли фрака й розставивши ноги. — Ідіть собі, як людина розважлива, щоб ми не виставляли вас за двері чи вдавалися до будь-якого іншого насильства. Був би тут містер Домбі, то з ним, мабуть, ви б зазнали ще більшої ганьби, капітане. А я кажу тільки: ідіть собі!

Поклавши важезну руку собі на груди, щоб легше було звести дух, капітан оглянув містера Турбота з голови до п'ят і перебіг очима по кабінетику, немов не міг дійти тями, де він і в чийому товаристві.

— Ви підступний, капітане Катле, — провадив Турбот далі з невимушеністю та щирістю світської людини, котра надто добре знає світ, щоб перейматися кожним неподобством, яке їй безпосередньо не стосується, — та не настільки, щоб вас не можна було викрити. І вас, і вашого відсутнього приятеля. Що ви зробили з вашим відсутнім приятелем? Га, капітане?

Капітан знову поклав руку на груди, знову глибоко вдихнув і сказав собі: "Тримайся!". Правда, пошепки.

— Обидва ви снуєте гарненькі маленькі змови, влаштовуєте гарненькі маленькі наради, призначаєте гарненькі маленькі побачення й приймаєте гарненьких маленьких одвідувачів, — га, капітане? — сказав Турбот, насупивши брови, але нітрохи не зменшивши блиску своїх зубів. — І після цього всього приходити сюди? Надто сміливий крок, капітане! Така необережність вам не до лиця. Вам — змовникам, затворникам і втікачам — слід краще на цьому знатись. Чи будете ласкаві піти звідси?

— Слухайте, хлопче, — ледве видихнув капітан здавленим і тремтячим голосом, і його важкий кулак якось дивно задвигтів, — я хотів би вам не одне слово сказати, та не знаю, куди вони заподілися. Мій юний друг, Уол-р, для мене потонув тільки вчора вночі, і я, як бачите, мало що тямлю. Але ми з вами ще зустрінемося, хлопче, — мовив капітан, підносячи вгору свого гачка, — якщо будем живі.

— Це аж ніяк не буде розважливо з вашого боку, приятелю, — з тією ж щирістю відповів управитель. — Будьте-бо певні, чесно застерігаю вас, що я вас викрию і виведу на чисту воду. Я зовсім не прагну бути добропоряднішим, ніж мої сусіди, любий капітане, але доки в мене вуха та очі, я не дозволю неславити і підривати добре ім'я цієї фірми чи будь-кого із співробітників цієї фірми. На все краще! — сказав містер Турбот, кивнувши головою.

Капітан Катл, пильно дивлячись на нього (містер Турбот не менш пильно дивився на капітана), вийшов з кімнати, а управитель так і лишився стояти врозкаряч коло каміна, такий же спокійний та погідний, наче на душі в нього було не більше плям, ніж на його білосніжній білизні та ніжній шкірі.

Проходячи через приймальню, капітан глянув на стіл, за яким, він знав, колись завжди сидів Уолтер, а зараз сидів інший юнак з обличчям майже таким же квітнучим та повним надії, як Уолтерове, — тоді, коли вони в маленькій вітальні випили передостанню пляшку старої мадери. Спогад цей благотворно подіяв на капітана — він дещо притупив його гнів і наповнив очі сльозами.

Повернувшись до дерев'яного мічмана, капітан сів у найтемнішому кутку крамниці. Обурення, хоч яке воно було велике, не могло змагатися з його горем. Гнів, здавалося, не лише ображав пам'ять про покійного, а й сам, перед лицем смерті, ник і відступав. Всі брехуни та злодії сього світу були нічим проти правди і щирості його померлого друга.

Єдине бачилось йому тоді цілком ясно, окрім утрати Уолтера: разом із хлопцем потонув для нього майже цілий світ. Якщо він і картав себе не раз, і то гостро, за потурання Уолтерові в його невинному обмані, то так само не раз поверталися його

думки і до містера Турбота, котрого жодне море не викинуло б на берег, і до містера Домбі, котрий, як йому тепер бачилось, був не менш далекий від берега людськості; думав він і про "Втіху душі", з котрою віднині не повинен був зустрічатися, і про "Чарівну Піг"— оту доладно збиту баладу з міцного тикового дерева, що наскочила на скелю й розлетілася на звичайнісінькі римовані друзки. Капітан сидів у темній крамниці, думаючи про все це й цілковито забувши про завдану йому кривду, і так сумно дивився собі під ноги, наче там і справді пропливали розбиті уламки його думок.

Та при всьому цьому капітан не забув про потребу якнайпристойніш ушанувати пам'ять Уолтера. Підвівшись сам і піднявши Роба-Точильника (той у штучно створених сутінках міцно заснув), капітан розпустив вітрила і, з своїм помічником на п'ятах та з ключем од дверей у кишені, поплив до однієї з найближчих крамниць дешевого одягу, яких у східній частині Лондона більше ніж достатньо, де й купив з ходу два жалобні костюми: один, геть завузький, — для Роба, і другий, геть заширокий — для себе, Роб, крім того, дістав якогось капелюха, вартого всякого захоплення з огляду на його симетричність та корисність, а також дуже вдале поєднання матроської безкозирки з картузом вугляра; убір цей звичайно звався зюйдвесткою і був, у справі торгівлі корабельними інструментами, свого роду новацією. У строї ці, що, на думку продавця, були чудом крою, поясненням хіба що рідкісним збігом цілком випадкових обставин, а також фасону, небаченого за пам'яті найстаріших мешканців міста, капітан з Точильником відразу й повбиралися, вганяючи всіх, хто їх лицезрів, у стан зачудування.

У такому зміненому вигляді капітан прийняв містера Тутса.

— Я, хлопче, сам не свій, — сказав він, — і можу лише потвердити ту прикру новину. Скажіть молодій дамі, щоб вона обережно повідомила її своїй пані і щоб обидві вони більше про мене не згадували, — на це зверніть особливу увагу, — хоча я думатиму про них кожного разу, як ніч впаде ураганом і море котитиме гори, — пошукайте це в доктора Уотса, а знайдете — відзначте це місце.

Відклавши до більш слухної пори розгляд пропозиції містера Тутса щодо приятелювання, капітан з тим його і відпустив. Цього дня настроїв капітанів настільки, правду кажучи, підупав, що він вирішив не вживати ніяких заходів проти несподіваної появи місіс Мак-Стінджер і оддався напризволяще долі. Ввечері, проте, трохи повеселівши, він багато розповідав про Уолтера Робові-Точильнику, принагідно згадуючи добрим словом пильність та відданість останнього. Роб не червонів од щирих капітанових похвал, — просто слухав, не зводячи з нього очей, удавав співчуття, шмигаючи носом, і, прикидаючись добродішним, з неабиякою підступністю, як справжній молодий шпигун, запам'ятовував кожне його слово.

Коли Роб пішов спати, капітан підрізав гніт у свічці, начепив окуляри — він визнав за потрібне носити окуляри, відколи приступив до торгівлі інструментами, дарма що мав очі, як у шуліки, — і розгорнув молитовник на розділі "Панахида". Тихенько прочитуючи молитви й час од часу опиняючись, аби витерти сльози, простодушний, вірний капітан хоронив тіло Уолтерове в морських глибинах.

Розділ тридцять третій

КОНТРАСТИ

Звернімо тепер наші очі на два будинки, що стоять не поруч, а дуже далеко один від одного, хоч містяться обидва у легкодоступних межах великого міста Лондона.

Перший знаходиться в зеленій, лісистій місцевості біля Норвуда. Він не палац і не пнеться ним бути, але він чудово розташований і зі смаком опоряджений. Моріжок на плавному, рівному схилі, квітник, купки дерев, серед яких не бракує чепурних ясенів та верб, теплиця, проста веранда з пахучими стелюхами, що в'ються круг колон, архітектурна простота самого дому і, може, й замалі, як на нього, але добре розплановані надвірні будівлі — все це свідчить про елегантний комфорт усередині, гідний, можливо, й палацу. Припущення це небезпідставне, бо й справді в будинку панують розкіш і витончений смак. Пишні, надзвичайно влучно підібрані кольори вбирають очі скрізь — на меблях, що розмірами та формою напрочуд добре пасують до невеликих кімнат, і на шпалерах, і на килимах, то тут, то там підфарбовуючи й пом'якшуючи світло, що ллється крізь вікна і незвичні, засклені двері. На стінах висить кілька добірних картин та гравюр, химерної форми ніші та алькови заставлені книжками, а по столах, там і тут, порозкидувано різні ігри — фантастичні шахи, кості, карти, більярди.

А втім, в цій пишноті, серед усіх цих вигод, чується щось недобре. Чи не тому це, що килими та подушки занадто м'які, і той, хто ходить чи відпочиває на них, робить це немов крадькома? Чи не тому це, що картини й гравюри не увічнюють великих ідей чи подій, не відображають природи в поетичності пейзажу, палаців чи хатин, а показують саме лиш буяння форм та барв — і нічого більше? Чи не тому це, що назви книжок у золочених палітурках здебільшого свідчать про їхню спорідненість із тими картинами і гравюрами? Чи не тому це, що де-не-де з-під цієї довершеної краси визирає показна скромність якоїсь незначущої і дешевої дрібнички, така ж фальшива, як і обличчя на он тому, надто вже достовірному портреті, як і оригінал його, що зараз сидить під ним і снідає? А може, тому, що оригінал і власник усього довкола з кожним подихом своїм випромінює якусь часточку свого "я", що накладає на всі ці речі відбиток його особистості?

То містер Турбот-управитель сидить і снідає. Яскрава папуга в лискучій клітці на столі дзьобає ґрати, дереться по ній, повиснувши вниз головою, аж клітка трясеться, і пронизливо кричить. Та містер Турбот не звертає уваги на птаха, а, замислено всміхаючись, дивиться на картину, що висить навпроти.

— Надзвичайна, випадкова схожість, — каже він.

Може, це — Юнона, може — дружина Потіфара, може — якась гордовита німфа — все залежить од того, як охрестив її продавець, згідно з потребами ринку. Це — постать жінки, надзвичайно вродливої, що, відвертаючись від глядача, згорда дивиться на нього.

Схожа вона на Едіт.

Махнувши рукою у напрямі картини — що це, погроза? — ні, але щось подібне;

жест переможця? — ні, але схоже на те; глузливе привітання? — ні, але й не без цього, — він далі береться до сніданку й окликає знервованого у своїй в'язниці птаха, який перестрибує на висяче позолочене кільце, схоже на величезну обручку, і, на втіху господарю, починає вигойдуватись у нім.

Другий будинок стоїть по інший бік Лондона, неподалік людного колись північного шляху, де тепер тихо і майже порожньо, хіба що пройде який подорожній. Це маленький, убогий будиночок, так-сяк умебльований, але дуже охайний, а простенькі квіти круг ганку й на смужці городу свідчать, що його пробували навіть прикрасити. Околицю, де він стоїть, сільською не назвеш, та й міською теж. Це не місто й не село. Місто переступило через нього своїми велетенськими чоботами й опустило свою муровану п'яту далеко звідсіля, але тут, між чоботами велетня — перехідна земля, і саме тут, серед кількох високих димарів, що димлять день і ніч, серед цегелень та лугів, де вирізують дерен, де валяться паркани і буяє запилюжена кропива, де все ще можна побачити рештки живоплоту і птахолова, який коли-не-коли заглядає сюди, хоч щоразу клянеться, що більше не прийде, — саме тут і стоїть цей другий будинок.

Та, що мешкає в другому, покинула колись перший з любові до брата-ізгоя. Покинувши той, перший, вона забрала з собою його доброго генія, а з грудей його власника — єдине святе почуття; та хоч господар будинку не любить її, коли вона незаслужено, як він вважає, його відщуралася, хоч сам, у відповідь, зрікся її цілковито, все ж остаточно забути про неї навіть він не може. А доказом цьому — квітник, насаджений нею, куди він не ступає й ногою, але в якому, незважаючи на інші коштовні нововведення, і досі все так, ніби вона була тут ще вчора.

Гаррієт Турбот змінилася відтоді, і вроду її притьмила тінь, глибша за ту, яку може — дарма що такий могутній — самочинно накласти час, — тінь журби та щоденного змагання зі злиднями. Та все одно це врода — спокійна, м'яка й непоказна, врода, яку треба вміти побачити, бо вона не виставляє себе, а якби виставляла, то ніякої вроди вже б не було.

Так. Ця тендітна, маленька страдниця в простому, але охайному вбранні показна хіба що тими буденними, домашніми чеснотами, що мають так мало спільного з загальнопоширеним уявленням про героїзм та велич (опріч тих випадків, коли і їхній промінчик докладеться до сяйва великих світу сього — тоді промінчик стає сузір'ям, відразу пізнаваним на небі), — ця тендітна, маленька страдниця, що сперлась на плече молодого ще, але вже сивого, виснаженого чоловіка, доводиться йому сестрою, що єдина в цілому світі підійшла була до нього в хвилину його ганьби, подала йому руку і спокійно та рішуче повела його, повна надії, вибоїстою дорогою його життя.

— Ще рано, Джоне, — сказала вона. — Чого це ти йдеш так рано?

— Тільки трохи раніше, ніж звичайно, Гаррієт. Коли встигатиму, хочу... просто так... пройтися повз той будинок, де ми з ним прощалися.

— Жаль, що я його ніколи не бачила, не знала раніше, Джоне.

— Та воно й краще, коли подумаєш про його долю.

— А втім, я так само жалкувала б, навіть коли б його знала. Хіба твій жаль — не

мій? Тільки тоді, говорячи про нього, ти, мабуть, відчував би більше співучасті з мого боку, ніж, можливо, відчуваєш зараз?

— Сестричко моя люба! Та хіба є такі радощі чи горе, в яких я не був би певен співучасті твоєї?

— Вірю, Джоне, бо й справді таких нема.

— Про яку ще більшу співучасть і близькість можна говорити, Гарріет? — сказав її брат. — У мене таке враження, що ти знала його і відчувала все те, що й я.

Вона зняла руку з його плеча, обійняла його за шию й непевно промовила:

— Та ні, не зовсім.

— Ай правда, — погодився він. — Ти, я знаю, гадаєш, що ніякої шкоди не було б, якби я захотів пізнатися з ним ближче.

— Гадаю! Я певна цього.

— Небо знає, як я цього хотів, — сумно похитав він головою, — але не мав права знеславити його таким знайомством. І чи згідна ти з цим, чи ні, дорогенька...

— Не згідна, — тихо сказала вона.

— ...все одно це правда, Гарріет, і тепер, коли думаю про нього, мені стає легше на серці від того, від чого колись було так важко. — Він урвав журну розмову і посміхнувся до неї, кажучи: "До побачення!"

— До побачення, любий Джоне. Ввечері, як вертатимеш, зустріну тебе там само і в той же час, що й завжди. До побачення!

Любляче обличчя, зведене для поцілунку, було його домом, його життям, його світом і водночас — його карою й горем, бо у хмарці, яка його повивала, — щоправда, прозорій і тихій, як світлі хмарки навзаході, — в її повсякчасній відданості, добровільній відмові від власних вигод, радощів та сподівань він бачив гіркі плоди давнього свого злочину, завжди стиглі і свіжі.

Вона стояла на порозі, зчепивши долоні, й дивилася, як він простує через захащений, нерівний клапоть землі навпроти їхнього будинку, що колись, не так давно, був іще мальовничим лугом, а тепер перетворився на справжнісінький пустир, порослий без ладу злидінними хатками, що пнулися з того сміття, немов насіяні невмілою рукою. Він двічі чи тричі озирався, і щоразу її миле обличчя наче світлом осявало йому серце, та коли він дивився собі під ноги, в очах її поставали сльози.

Та недовго стояла вона отак, замислена і бездіяльна. Чекали її хатні справи та буденні обов'язки, — бо такі-от звичайні, негероїчні душі завжди мають повні руки роботи, — тож невдовзі Гарріет вже поралася по господарству. Впорядкувавши та причепуривши все в будинку, вона заклопотано перерахувала свої скромні грошові запаси й пішла купувати найпотрібніші продукти, обмірковуючи дорогою, як би їй заощадити хоч трохи грошей. Отаке-то злиденне життя в тих звичайних земних істот, котрі не те що не є героями в очах своїх слуг та служниць, а й не мають ні слуг, ні служниць, аби бути в їхніх очах героями!

За її відсутності, коли в домі нікого не було, до садиби, — не з того боку, куди пішов брат, — наблизився немолодий уже, але ставний джентльмен зі здоровою, рожевою

шкірою та веселим, добродушним обличчям. Брови усе ще мав чорні, як і волосся, а трохи сивини ще більше підкреслювало цю чорноту, облагороджуючи його широке, відкрите чоло і чесні очі.

Постукавши в двері й не діждавшись відповіді, джентльмен присів на лаву коло дверей і став чекати. Спритні рухи його пальців, якими він, наспівуючи щось, вибивав ритм на лаві, виявляли в нім музиканта, а неабияке задоволення, з яким він наспівував те щось, дуже повільне та довге, без чіткої мелодії, показувало, що це — учений музикант.

Джентльмен усе ще мугикав свої варіації на тему, крутячи нею, як коркотягом на столі, та так нікуди й не вкрутивши, коли надійшла Гарріет. Він підвівся їй назустріч і скинув капелюха.

— Ви знову прийшли, сер! — затинаючись, мовила вона

— Мав таку сміливість, — відповів джентльмен. — Чи можу я просити вас уділити мені п'ять хвилин?

Завагавшись на мить, вона відчинила двері і впустила його до малесенької вітальні. Джентльмен сів, підсунув свого стільця до столу, за яким сіла вона, і голосом, що цілком відповідав його зовнішності, з урочою простотою сказав:

— Міс Гарріет, це неправда, що ви горда. Минулого разу, коли я був у вас, ви сказали, що ви горда. Вибачте мені, але я дивився тоді на ваше обличчя, і воно перечило вашим словам. Я дивлюся на нього знову, — додав він, ніжно торкнувшись її руки, — і воно перечить їм ще більше.

Гарріет, трохи збентежена та схвильована, не знаходила відповіді.

— Воно — свічадо правди, — сказав гість, — і доброти. Вибачте, — що я повірив йому і прийшов знову.

Тон, яким говорилися ці слова, цілковито позбавляв їх компліментарності. Він був такий невдавано щирий, відвертий і серйозний, що Гарріет лише схилила голову, немов дякувала йому і за слова ці, й за щирість.

— Різниця в наших літах і відвертість моїх намірів, — промовив джентльмен, — дають мені право, сподіваюся, говорити те, що я думаю. А думаю я те, що кажу. Ось чому ви бачите мене тут удруге.

— Гордість, сер, — помовчавши трохи, сказала вона, — або те, що вважають гордістю, часом є насправді лише почуттям обов'язку. Хочу думати, що іншої гордості в мене нема.

— Гордості за себе?

— За себе.

— А... перепрошую, — спитав джентльмен, — за вашого брата Джона?

— Чому ж, я горджусь його любов'ю, — відповіла Гарріет, пильно глянувши на гостя і зненацька одмінившись, — не те, щоб вона стала менш спокійна чи менш стримана, але так рішуче споважніла, що навіть тремтіння її голосу здавалося часткою тієї рішучості, — і горджуся ним самим. Ви, сер, знаючи з якихось джерел історію його життя, яку ви переповіли мені, коли були тут востаннє...

— Тільки для того, щоб здобути ваше довір'я, — перебив джентльмен. — Бога ради, не подумайте...

— Я певна, — відповіла вона, — ви воскресили її для мене з благородною метою. Я абсолютно певна цього.

— Спасибі, — озвався джентльмен, жваво стискаючи їй руку. — Велике спасибі. Запевняю вас, що так воно й є. Ви почали були казати, що я, знаючи історію Джона Турбота...

— ...Можете подумати, що це пиха, коли я кажу, що горджуся ним. А я справді горджуся ним. Ви знаєте, був час, коли я не... не було чим гордитися, але... той час минув. Стільки років зневаги, мовчазної покути, щирого каяття, жахливого жалю, муки, яку він терпить навіть через мою любов, бо думає, що це жертва з мого боку, а я ж, бачить бог, була б цілком щаслива, якби тільки він не мучився! О, сер, після всього, що я набачилась, благаю вас, якщо вам дано в руки владу, а хтось вас покривдить — ніколи, яка б кривда не була, не карайте так, щоб та кара була неспокутна, — адже ж є ще над нами Бог, щоб одмінювати серця, які сам сотворив!

— Ваш брат змінився цілком, — зі співчуттям мовив джентльмен. — Щодо цього в мене нема ніякого сумніву, запевняю вас.

— Він змінився тоді, як вчинив злочин, — сказала Гарріет. — Тепер він змінився знову і став сам собою, повірте мені, сер.

— А ми живемо собі, як годинники, своїм механічним життям, день по день, і не помічаємо тих змін, — гість потер лоба рукою й почав задумано барабанити пальцями по столі. — Вони... це метафізика. У нас... нема часу придивитись до них. Сміливості, нарешті. Нас не вчили цього по школах та по коледжах, і ми не знаємо, як це робиться. Коротше кажучи, ми до дідька практичні люди, — сказав джентльмен, пройшовся до вікна та назад і знову сів, страшенно невдоволений і знервований.

— Я певен, — джентльмен знову потер собі лоба й забарабанив по столі, — я маю всі підстави гадати, що то наше буденне, одноманітне життя змушує нас з усім змиритися. Людина нічого не бачить, нічого не чує, нічого не знає, і це ж факт. Ми живемо, вважаючи, що все так, як має бути, і кінець кінцем робимо все — добре, лихе чи ніяке — просто за звичкою. Звичка, — ось на що я зможу покликатись, як залишусь віч-на-віч із власним сумлінням на смертному одрі. "Звичка! — скажу я. — Я був німий, глухий, сліпий, байдужий до мільйона речей, і все через звичку". — "Це — дуже практично, що й казати, — відповідь сумління, — але це — не виправдання".

Джентльмен встав і знову пройшовся до вікна й назад; видно було, що він не на жарт розхвилювався, хоч виражав своє хвилювання тільки в отакий своєрідний спосіб.

— Міс Гарріет, — сказав він, сідаючи знову, — я хотів би, щоб ви дозволили мені зробити вам послугу. Подивіться на мене. Я повинен би виглядати, як чесна людина, бо наміри мої чесні. Чи так?

— Так, — посміхнулась вона.

— Я вірю кожному вашому слову, — сказав він. — І весь час докоряю собі, що міг би бачити й знати все це, бачити й знати вас саму уже добрих десять років, а, проте, не

бачив, не знав. Дивно, як я взагалі потрапив сюди — я, раб не лише своїх власних, а й чужих звичок! Але раз уже потрапив, то дозвольте мені зробити що-небудь для вас. Я прошу цього з якнайбільшою шаную та повагою — адже шаную й поважаю вас безмірно. Дозвольте вам стати у пригоді.

— В нас усе є, сер.

— Ні, ні, не все, — відповів джентльмен. — Думаю, не все. Існують деякі дрібнички, що могли б полегшити життя вам і йому. І йому! — повторив він, гадаючи, що цим справив краще враження. — Я звик був думати, що йому вже нічим не зарадити, що все скінчено і минулося. Одне слово, я взагалі не думав про нього. Тепер думаю інакше. Дозвольте мені зробити щось для нього. Та й вам, — делікатно додав гість, — слід було б подбати про здоров'я, задля нього ж, бо, боюсь, воно у вас не найкраще.

— Я не знаю, хто ви, сер, — відповіла, глянувши на нього, Гарріет, — але я вам вельми вдячна. І переконана — все, що ви говорите, ви говорите з зичливості до нас. Але ми живемо отак уже не перший рік, і відібрати в мого брата хоч децицію того, чим він став мені такий дорогий і чим довів стійкість свого наміру... хоч крихту тої гідності, яку він здобув, поки самотужки, непомітно, всіма забутий, покутував свою вину, — відібрати це від нього значило б позбавити нас душевної утіхи в ту останню хвилину, про яку ви допіру говорили. Хай мої сльози будуть вам кращою подякою, ніж мої слова. Вірте мені, прошу.

Джентльмен був зворушений і підніс до губ простягнену йому руку, — так розчулений батько міг би поцілувати руку чемній дитині. Тільки з більшою шанобливістю.

— Якщо настане день, — сказала Гарріет, — коли він, нехай частково, верне собі своє колишнє становище...

— Верне собі! — скрикнув джентльмен. — Хіба ж можна на це надіятись? В чиїх руках право будь-що повертати? Я напевно не помилюся, коли скажу: оте велике, безцінне благословення, яке впало на нього, і є одна з причин, чому брат так вороже ставиться до нього.

— Ви торкаєтеся питання, якого ми ніколи не згадуєм: навіть між собою, — сказала Гарріет.

— Простіть мені, — перепросив гість. — Я повинен був знати це. Забудьте, прошу, мою необачність. А тепер, оскільки я не смію більше наполягати... сумніваюся, чи маю на це право — хоча хтозна, може, і цей сумнів — звичка? — сказав джентльмен, так само приречено потираючи собі лоба. — Дозвольте — хоч я й чужа людина, але вам не чужа, — попросити вас про дві послуги.

— Які? — спитала вона.

— Перша: якщо ви захочете змінити своє рішення, то дозвольте мені бути вашою правою рукою. Тоді вам стане відоме й моє ім'я; тепер воно вам непотрібне та й не промовить нічого.

— У нас так небагато друзів, — усміхнулась вона, — що мені й роздумувати нічого. Це я обіцяю.

— Друге: коли-не-коли, скажімо, у понеділок, о дев'ятій рано, — знову звичка... я мабуть-таки практичний чоловік, — сказав джентльмен, виявляючи дивне бажання сперечатися з самим собою на цю тему, — дозвольте мені пройтися поблизу, щоб побачити вас — у вікні чи в дверях. Я не прошу дозволу заходити, бо в цей час вашого брата вже не буде вдома, — ані поговорити з вами. Я прошу тільки, для мого власного спокою, дати мені змогу пересвідчитись, що ви здорові, і тим нагадати, що у вас є друг — підстаркуватий, вже сивий і дедалі сивіший друг, на якого ви завжди можете покластися.

В обличчі, підведеному до нього, світилася довіра і тепло. І обіцянка теж.

— Треба розуміти, — сказав джентльмен, встаючи, — що, як і першого разу, ви не скажете Джону Турботу про мій візит, — хай не тривожиться тим, що я знаю його історію. І я радий цьому, бо це буде відходом від загальноприйнятих норм, і... знову звичка! — нетерпляче перебив він сам себе. — Так, ніби нема кращих норм, ніж загальноприйняті!

З цими словами він повернувся до дверей і, вийшовши як був, з непокритою головою, біля ганку попрощався з нею — прощався з таким глибоким пошанівком і такою широю зацікавленістю водночас, що їх не могло виплекати і найкраще виховання, не могла не відчувати істинна душа і могло породити тільки чисте і чуле серце.

Відвідини ці збудили в душі сестри багато напівзабутих почувань. Стільки часу ніхто не переступав їхнього порога, стільки часу не чула вона жодного співчутливого голосу, що бринів би у вухах, як музика, — тож постать гостя ще кілька годин потому стояла в неї перед очима, і, шиючи біля вікна, вона знову і знову чула його слова. Він торкнувся пружини, що відкрила ціле її життя; і коли його образ й губився на хвилику, то губився він в розмаїтостях того єдиного, суцільного спомину, яким і було її життя.

Роздумувала вона й працювала по черзі, — то змушуючи себе зосередитись, довший час не відривалася від голки, то, раптом упустивши на коліна шитво, мандрувала бозна-куди за неспокійними думками, — отак і незчулася, як промайнули години і день став скрадатися геть. Чисте, ясне ранкове небо потроху затяглося хмарами, знявся різкий вітер, полив дощ, і далеке місто, повите темним туманом, щезло з очей.

В таку негоду вона не раз зі співчуттям дивилася на подорожніх, що битим шляхом пленталися повз їхній будинок до Лондона, — шкутильгаючи з втоми, бідолашні з острахом дивилися на велетенське місто попереду, немов передчували, що їхні злидні будуть там лише краплею в морі або піщинкою в прибережному піску; йшли згорблені, скулені перед лютою негодою, і, здавалося, самі стихії повстають проти них. День у день йшли мимо такі подорожні, але чомусь завжди, думала вона, в одному напрямку — до міста. І, поглинені цим неосяжним громадям, куди їх мовби тягнуло якимсь непоборним чаром, ніколи не поверталися. Пожива для шпиталів, кладовищ, в'язниць, ріки, пропасниці, божевілля, пороків та смерті, — всі вони потрапляли у пащу цього чудовиська, що ревло віддалік, і гинули там.

Завивав холодний вітер, порошив дощ, похмуро сутенів день, коли Гарріет, підвівши

очі від роботи, що її від якогось часу вже не переривала, побачила одного з цих подорожніх на підступах до будинку.

Це була жінка. Самотня жінка років тридцяти, висока, поставна, гарна, в злиденній одежі; ґрунти різних шляхів — крейда, глина, пилюка, пісок — поналипали на її сірому, геть промоклому плащі; на голові в неї не було капелюха, тільки подерта носова хустинка захищала від дощу буйне чорне волосся, а вітер шарпав ту хустинку і те волосся, засліплюючи ними очі, так що жінці доводилось раз у раз спинятися й одхиляти їх, щоб роздивитися дорогу.

Саме в таку хвилину її й побачила Гарріет. З-під волосся, яке вона обіруч одкинула з засмаглого чола, відкрилося вродливе обличчя, і ця безбоязна, безоглядна врода, ця затята, зухвала байдужість до чогось більшого, ніж негода, — до будь-чого, що б не послало на її незахищену голову небо, а чи земля, — все це, разом із її злиденним, самотнім виглядом, зворушило серце її посестри. Вона подумала собі, що всередині ця жінка, мабуть, не менш принижена й свавільна, ніж зовні, що душевні чесноти її так само згрубіли, як і її тілесні зваби, що стільки дарів, уділених Творцем, кинуто на вітер, як оті розвіяні пасма, і що всю цю зруйновану вроду тепер шмагає буря і нападає в дорозі ніч.

Та, подумавши це, вона не відвернулася з обуренням, як це частенько робить чимало зичливих і чулих представниць її статі, а пожаліла бідолаху.

Пропаша сестра тим часом підійшла ближче, жадібно вдивляючись у туманну млу, що повила місто, і час від часу озираючись навкруги з непевним розгубленим виглядом чужинки. Хоч хода її була смілива й енергійна, жінка все ж таки стомилася і, повагавшись трохи, присіла на купу каміння, не шукаючи сховку від дощу і віддавшись на його волю.

Сиділа вона якраз навпроти будинку, спершися головою на руки, а коли підвела її — зустрілася очима з Гарріет.

За мить Гарріет вже стояла на порозі, і жінка, підвівшись на її заклик, повільним кроком і з не дуже миролюбним виглядом попрямувала до неї.

— Чого ж ви сидите під дощем? — лагідно спитала Гарріет.

— Бо більше ніде сидіти, — була відповідь.

— Чому ж, у нас багато де можна сховатися. Тут, приміром, — показала вона на ганок, — вам буде краще, ніж там. Прошу дуже, перепочиньте собі тут.

Подорожня глянула на неї з подивом та недовір'ям, але без найменшої вдячності, і, сівши, скинула поношений черевик, щоб витрусити звідти порох та камінці. Нога її була поранена і кровила.

Почувши, як зойкнула Гарріет, жінка глянула на неї недовірливо й погордливо всміхнулася.

— Та що таке зранена нога для такої, як я? — сказала вона. — І що таке моя зранена нога для такої, як ви?

— Зайдіть, помиєте її, — м'яко відповіла Гарріет. — Я дам вам чим перев'язати.

Жінка вхопила її руку, притулила собі до очей і заплакала. То був не жіночий плач,

а сльози сильного духом чоловіка, що піддався раптовій слабкості. Груді її рвучко здіймалися, вона боролася сама з собою, — видно було, що такі зворушення незвичні для неї.

Жінка дозволила запровадити себе у дім і, вочевидь, не так з турботи про себе, як із вдячності промила та перев'язала свою рану. Тоді Гаррієт поставила перед нею ту дещицю, яка лишилася від її скромного обіду, а коли та попоїла, запропонувала їй, перш ніж іти (що жінка й поривалася зробити), висушити одягу коло вогню. Знову таки більше з вдячності, ніж піклуючись про себе, вона сіла проти каміна, розв'язала свою хустинку і, перекинувши на груди густе, до пояса, волосся, стала сушити його в долонях, утопивши очі в огонь.

— Ви, певне, думаєте, — раптом підвела вона голову, — мабуть, вона була колись гарна, — та ні, таки була Ось, дивіться!

Жінка обіруч схопила своє волосся, шарпнула догори, немов хотіла його вирвати, а тоді відкинула назад, наче гадюччя.

— Ви нетутешня? — спитала Гаррієт.

— Нетутешня! — повторила вона, і заговорила уривчасто, знову втупившись у вогонь. — Так. Вже десять чи й більше років, як нетутешня. Там, де я була, нема календарів. Десять чи й більше років. Я не знаю цієї околиці. Тут усе дуже змінилося відтоді, як я виїхала.

— А далеко ви були?

— Дуже далеко. Кілька довгих місяців морем, а потім ще далі. Я була там, де каторжани, — додала вона глянувши просто в обличчя своїй бесідниці. — Я сама була каторжна.

— Хай вам небо допоможе і простить, — лагідно озвалася та.

— А! Хай небо допоможе і простить! — відказала жінка, повернувшись до вогню й хитаючи головою. — Якби люди помагали нам трохи більше, то й бог би, мабуть, скоріше простив.

Проте спокій Гаррієт, її ласкаве обличчя, повне тепла й цілковито позбавлене осуду, примусили жінку змінити тон, і вона сказала вже м'якше:

— Ми з вами, певне, одного віку. Якщо я й старша, то хіба на рік чи два. О, задумайтесь хоч би над цим!

Вона розпростерла руки, наче, отак виставляючи тіло, показувала, яка пропаща у неї душа, а опустивши їх, похнюпилась.

— Нема такого, чого не можна було б виправити, — сказала Гаррієт, — стати кращим ніколи не пізно. Якщо ви каєтеся...

— Ні, — відповіла жінка, — не каюся! Не можу я каятись. Не вмю. І чого це я маю каятись, а всі решта ні? Всі мені кажуть про спокуту. А хто за мої кривди відпокутує?

Вона підвелася, знову зав'язала свою хустинку й налагодилася йти.

— Куди ж ви йдете? — спитала Гаррієт.

— Туди, — махнула та рукою. — У Лондон.

— Чи маєте в кого спинитися? Якийсь дім у вас є?

— Здається, у мене є мати. Вона така ж мати, як і її халупа — дім, — гірко засміялася жінка.

— Візьміть, — сказала Гаррієт, сунучи їй в руку гроші.— Спробуйте жити як годиться. Тут дуже мало, але, може, хоч день протримаєтесь.

— Ви одружені? — тихо спитала жінка, беручи гроші.

— Ні, я живу тут з братом. Ми не багаті, а то я дала б вам більше.

— Можна, я вас поцілую?

Не помітивши на обличчі своєї благодійниці ні зневаги, ні огиди, жінка тут же нахилилась і припала губами до її щоки. І, ще раз притиснувши її руку собі до очей, пішла.

Пішла в темну ніч, назустріч завиванням вітру й потокам дощу, кваплячись до повитого туманом міста, що мерехтіло розмитими вогнями, і її чорні коси та подерта хустина тріпотіли довкола безбоязного обличчя.

Розділ тридцять четвертий

ЩЕ ОДНА МАТИ ТА ДОНЬКА

В похмурій, гидкій комірчині сиділа не менш похмура та гидка стара жінка і, скандзюбившись над кволим вогнем, дослухалася до шуму дощу та вітру. Видно, вогонь цікавив її більше, ніж погода, бо сиділа вона нерухомо, і лиш коли кілька заблуканих краплин падало, шиплячи, на жаринки, підводила голову, вслухаючись у свист та плюскотіння надворі, але мало-помалу голова їй хилилась, і тим нижче, чим глибше вона поринала в задуму, а гомін ночі ставав таким же невиразним, як монотонний плюскіт моря для тих, хто сидить, замислений, на його березі.

В комірчині не було іншого світла, крім того, що давало вогнище. Час од часу тьмяно спалахуючи, немов око півсонного хижого звіра, вогонь не виявляв нічого такого, що потребувало б кращого освітлення. Купа старого лахміття, купа кісток, убоге ліжко, два-три поламані стільці чи табуретки, чорні стіни і ще чорніша стеля — ось і все, що можна було побачити в миготінні полум'я. Відкидаючи на стіну та на стелю велетенську зігнуту тінь, стара, що схилилась над кількома цеглинами довкола вогнища, розкладеного просто на сирій долівці під димарем (грубки не було), скидалася на чаклунку, яка вичікує біля відьомського вівтаря на якийсь сприятливий знак, коли б не те, що підборіддя їй тряслося, а губи совгались частіше і швидше, ніж повільно блимав вогонь, то можна було б подумати, що це тремтіння і совгання — звичайна гра світла на обличчі, такому ж незворушному, як і постать, котрій воно належало. Якби Флоренс могла бути тут і бачити цю скулену постать — схилений над вогнищем оригінал тіні, що падала на стіну і на стелю, — вона з першого ж погляду впізнала б добру місіс Браун, дарма що в дитячій пам'яті образ цієї страхітливої старої був, мабуть, таким же химерним і перебільшеним відображенням реального, як і ця тінь. Але Флоренс тут не було, і добра місіс Браун сиділа біля вогню, не бачена і не впізнана ніким.

Розбуркана голоснішим, ніж досі, шипінням, бо цього разу дощ сипнув у димар цілу жменю води, стара нетерпляче підвела голову, знов нашорошивши вуха. Але вже не

опустила, бо чиясь рука торгнула ручку дверей, і хтось уступив до кімнати.

— Хто там? — спитала стара, озираючись.

— Той, хто приніс вам новину, — відповів жіночий голос.

— Новину! Звідки?

— Здалека.

— З-за моря? — крикнула, схопившись, стара.

— Так, з-за моря.

Стара поспіхом підгребла багаття, підступила до гості, що тим часом зачинила по собі двері й стояла тепер посеред кімнати, вхопила її за мокрий плащ і повернула обличчям до вогню. Очевидно, стара побачила не те, що сподівалася, бо пустила плащ, зойкнувши з розчарування та жалю.

— Що таке? — спитала гостя.

— Ох-хо-хо! — закинувши голову, завилала стара жахливим голосом.

— Що таке? — повторила гостя.

— Це не моя дитина! — голосила стара, заламуючи руки у себе над головою. — Де моя Аліса? Де моя красуня дочка? Вони її вбили!

— Вони її ще не вбили, якщо ваше прізвище — Марвуд, — сказала гостя.

— То ти бачила мою доньку? — верескнула стара. — Вона мені написала?

— Вона казала, ви не вмієте читати, — відповіла гостя.

— Не вмію, не вмію! — розпачливо закричала стара, ламаючи руки.

— У вас що, нема світла? — спитала гостя, роззираючись навкруги.

Стара, хитаючи головою й бурмочучи щось про красуню дочку, витягла свічку з буфета в кутку, тремтячою рукою встромила її в жар і, насилу запаливши, поставила на стіл. Попервах брудний гніт, тонучи в лої, горів погано; поки підсліпувата стара змогла хоч трохи щось бачити, гостя вже сиділа, згорнувши руки й спустивши долу очі, а носова хустинка, якою була пов'язана її голова, лежала поруч на столі.

— Значить, вона, моя донька, казала щось на словах передати? — перечекавши хвилину, пробелькотіла стара. — Що ж вона казала?

— Дивіться, — відповіла гостя.

Стара, затинаючись, лякливо повторила це слово і, прикривши очі долонею, зиркнула на гостю, потім на кімнату і знову на неї.

— Аліса казала: "Подивіться ще раз, мамо!" — Гостя дивилася їй прямо в очі.

Стара знову озирнулася навкруги, знову глянула на неї, знов перебігла очима по кімнаті, а тоді вхопила свічку, піднесла її до обличчя незнайомої, скрикнула голосно і, поставивши свічку, кинулася гості на шию.

— Це ж моя дитинка! Моя Аліса! Жива! Вернулася до мене, моя красунечка! — волала стара, впавши на груди дочці й колишучи її в обіймах, цілком байдужу. — Це — моя дитинка! Моя Аліса! Жива! Вернулася! — повторювала стара, опускаючись на підлогу перед нею, і, обхопивши її коліна та поклавши на них голову, колихала ті коліна нестямно, з усією силою, на яку була здатна.

— Так, мамо, — мовила Аліса, нахилиючись, щоб поцілувати її і zarazом

визволитись з її обіймів. — Нарешті я тут. Годі, мамо, годі! Вставайте і йдіть сядьте по-людськи. Навіщо це все!

— Вона вернулася ще жорстокіша, ніж була! — бідкалася мати, заглядаючи їй в обличчя, але й далі чіпляючись за її коліна. — Їй не шкода мене! Після всіх цих років, після всього того, що я вистраждала!

— Ну знаєте, мамо! — промовила Аліса, шарпаючи свою дрантиву спідницю, щоб одірвати від неї стару. — Ця палиця два кінці має. Всі ті роки збігли для мене так само, як для вас, і вистраждала я не менше, ніж ви. Вставайте! Вставайте!

Мати підвелася, і все плакала та ламала руки, не зводячи з неї очей. Потім знову взяла свічку, обійшла круг дочки, обдивляючись їй з голови до п'ят і не перестаючи стиха голосити. А поставивши свічку, сіла на своє місце і, сплескуючи раз по раз в долоні, ніби в такт якійсь журливій пісні, та похитуючись з боку на бік, завела голосніше, з примовляннями.

Аліса встала, зняла свій мокрий плащ й відклала набік. Потім знову сіла, згорнула руки, втупила очі в огонь і мовчала, слухаючи з презирством материне лепетання.

— А ви гадали, я вернуся такою ж молодою, як їхала звідси? — нарешті спитала вона, перевівши очі на стару. — Ви думали, що життя на чужині, таке, як моє, додасть мені вроди? Послухати вас, то ви й справді так думали?

— Зовсім ні! — скрикнула мати. — Багато ти знаєш!

— То в чім же річ? — спитала дочка. — І краще з тим не тягніть, мамо, бо піти звідси мені буде легше, ніж прийти.

— Дивіться на неї! — верескнула мати. — По стількох роках, ще й вернутися не встигла, а вже лякає, що кине!

— Вдруге кажу вам, мамо, — ті роки минули для мене так само, як для вас, — відповіла Аліса. — Вернулася жорстокіша, кажете? Ясно, що вернулася жорстокіша. Чого ж іще ви сподівалися?

— Жорстокіша до мене! До своєї рідної, любої матері! — плакала стара.

— Не знаю, від кого я набралася тої жорстокості, як не від своєї рідної, любої матері, — відказала Аліса що сиділа, схрестивши руки, зсунувши брови та міцно стуливши уста, немов мала намір не допустити до себе жодного ніжнішого почуття. — Слухайте, мамо, що я вам скажу Як ми порозуміємося зараз, то більше, мабуть, не будемо сваритися. Я поїхала дівчиною, а повернулася жінкою. Я й тоді не дуже вас шанувала і повернулася анітрохи не краща, клянуся вам. Але чи ви самі хоч трохи шанували мене?

— Я! — скрикнула стара. — Власну дочку! Щоб мати та шанувала власну дитину!

— Вам це здається дивним? — спитала дочка, холодно дивлячись на неї з суворим виразом на зухвалім, огрубілім, вродливім обличчі. — А я не раз думала про це впродовж моїх самотніх років, то й звиклася з цією думкою. Я загалом наслухалася балачок про обов'язки, — я завжди мала шанувати когось іншого. І думала собі інколи — так, аби збути час, — невже ж ніхто не мав і не має обов'язку шанувати мене?

Мати її кривила обличчя, щось бурмотіла і трусила головою, але що то було —

лють, каяття, протест чи просто фізична недолугість — сказати важко.

— Була собі дитина, Аліса Марвуд на ймення, — сказала дочка, засміявшись і окинувши себе глумливим поглядом, — народжена в злиднях та зневазі і вихована в них. Ніхто не вчив її, ніхто руки не подав, ніхто не вділяв їй уваги.

— Ніхто! — луною відгукнулася мати, показуючи на себе й притиснувши руки до серця.

— Єдина увага, яку вона знала, — це коли її били, віднімали щось та ще лаяли часом, хоч краще було б їй не знати такої уваги. Жила вона в отаких-от халупах, а росла на вулиці, в купі таких же нещасних дітей, як сама. Але виросла з того дитинства непогана на вроду. Тим гірше для неї. Краще б її цькували та засміювали, як потворну.

— Далі, далі кажи! — гукнула мати.

— Я й кажу, — відповіла донька. — Отже, була собі дівчина, Аліса Марвуд. Молода, вродлива дівчина. Вчити її почали надто пізно й учили не того, що треба. Уваги їй уділяли аж забагато, забагато помагали, забагато школили і пильнували більше, ніж слід. Ви дуже любили її — та вам тоді і велося краще. Те, що сталося з нею, щороку стається з тисячами дівчат. Безчестя, та й тільки, і для нього вона й народилася.

— Після всіх цих років! — заскімлила стара. — Моя дитина з цього починає!

— Зараз закінчить, — сказала дочка. — Була собі злочинниця, Аліса Марвуд — ще молода дівчина, але вже покидьок. Її судили, й засудили. Боже милий, чого тільки не говорили на тому суді! А суддя як поважно балакав — про її обов'язок, про те, що вона надужила дари, дані їй від природи, — так, ніби він не знав краще за інших, що дари ті прокляттям стали для неї! А яку він проповідь виголосив про сильну руку Закону, — та рука мала силу врятувати її ще тоді, як була невинною, безпорадною і нещасною дитиною! Ох, як урочисто й побожно все те діялось! Я потім думала над цим, — багато думала.

Вона зчепила руки на грудях і зайшлася сміхом, проти якого завивання старої звучало, як музика.

— Отже, Алісу Марвуд заслали, мамо, — вела вона далі. — Послали вчитися обов'язку туди, де обов'язку у двадцять разів менше, а всякого зла, розпусти та підлоти в двадцять разів більше, ніж тут. І звідти Аліса Марвуд повернулася жінкою. Такою, якою й повинна була стати після всього цього. Прийде час, і знов буде врочистість, і високі слова, і сильна рука, і з жінкою буде покінчено. Тільки тим джентльменам нема чого хвилюватися — без роботи вони не лишаться. Там, де вони живуть, на кожній вулиці росте купа нещасних дітей, хлопців і дівчат, — буде їм на кому дороблятися своїх статків.

Стара сперлася ліктями на стіл і затулила обличчя руками, вдаючи — а може, й не вдаючи — крайній розпач.

— Ось і все, мамо. — Дочка махнула головою, немов ставила крапку. — Я сказала достатньо. І давайте не будемо більше говорити про обов'язки, що б кожна з нас не робила. Ваше дитинство було, певно, таке ж, як моє. Тим гірше для нас обох. Не хочу дорікати вам чи вигороджувати себе. Навіщо? Все вже давно минулося. Але я вже

жінка, а не дівчина, і нічого нам робити виставу із нашого з вами життя, як оті джентльмени в суді. Ми-бо добре знаємо, як усе було.

Попри своє звиродніння та занедбаність, вона все-таки була гарна — і лицем, і поставою; і красу цю, дарма що забуту й зневажену, мусив би визнати кожен, хто лиш глянув би на неї доскіпливішим оком. Коли вона замовчала і розгарячіле, недобре її обличчя заспокоїлось, коли в карих, втоплених у багаття очах згас живий, войовничий вогник і замерехтіло щось схоже на іскру жалю, — усю її прибиту втомою та злигоднями постать освітив промінець із втраченого німбу грішного янгола.

Деякий час мати мовчки дивилася на неї, потім, поклавши на стіл вихудлу руку, тихенько підсунула її ближче до дочки, і, не зустрівши опору, торкнулася до її обличчя й почала пестити їй волосся. Аліса, наче відчувши, що на цей раз мати щира, не противилась, тож стара поволі набралася смілості — перев'язала їй коси, роззула черевики (якщо вони заслуговували на таку назву), напнула їй на плечі якусь суху лахманину, — тиха й покірна, увивалася круг неї, безупинно бурмочучи, і все більше впізнавала у рисах й у виразі її обличчя власне дитя.

— Ви, як бачу, бідуєте, мамо, — зауважила Аліса, посидівши так кілька хвилин і оглянувши комірчину.

— Гірше, ніж бідую, любонько, — відповіла стара.

Вона милувалася на свою дочку й боялась її. Може, замилуваність та зродилася в ній вже давно — ще тоді, коли вона вперше побачила щось таке, як краса, серед мерзоти життєвих злигоднів. Може, страх той викликав натяк на її минуле життя, що допіру прозвучав. В усякому разі, вона стояла перед своєю дитиною принижена й поштива і, схиливши голову, немов благала зглянутись і не дорікати їй більше.

— З чого ви жили?

— Жебрала, доню.

— І цупили потихеньку?

— Інколи, Алі... дуже потрошки. Я стара стала, і полохлива. Часом забирала якісь дрібниці в дітей, але не часто, доню. Більше бродяжила, по околицях, і що знаю, те знаю. Я стежила.

— Стежили? — спитала дочка, пильно подивившись на неї.

— За одною родиною, доню, — пояснила мати, ще приниженіша й покірливіша, ніж досі.

— Якою родиною?

— Т-с-с, донечко. Не сердься, я ж бо робила це з любові до тебе. На спомин про мою бідну дитинку там, за морями. — Вона благально скинула руку, але тут же забрала й приклала до губ.

— Кілька років тому, доню, — вела вона далі, боязко поглядаючи на уважне й суворе обличчя навпроти, — я надибала його дитину, — цілком випадково.

— Чию дитину?

— Не його, Алісонько, не дивися аж так, — не його. Як же вона могла бути його? Ти ж знаєш, що в нього нема дітей.

— То чия ж? Ви сказали: його.

— Т-с-с, Алі! Не лякай мене, доню. Містера Домбі. Тільки містера Домбі. Відтоді, голубонько, я їх часто бачила. І його теж.

Вимовляючи це слово, стара сахнулася і зіщулилась від страху, що дочка її вдарить. Та Аліса, хоч на обличчі її й з'явився несамопитий вираз, не ворухнулася, — тільки все міцніше й міцніше стискала руки на грудях, наче хотіла стримати їх, щоб у засліпленні гнівом, який так раптово поймав її, не вчинити лиха собі чи комусь.

— Йому й до думки не прийшло, хто я! — посварилася кулаком стара.

— А прийшло б, то й байдуже, — крізь зуби процідила дочка.

— Але ми зустрілися віч у віч, — сказала мати. — Я говорила з ним, а він зі мною. А пішов — я з нього очей не спускала, і скільки ішов по тій довгій алеї, стільки й кляла його душу й тіло, при кожнім кроці.

— А він собі процвітатиме, незважаючи на це?

— Він і процвітає, — відповіла мати.

І замовкла, бо риси обличчя і ціла постать навпроти поперекиривлювалися з люті. Груді, здавалось, от-от вибухнуть почуттями, що бушували всередині. Сила, що стримувала їх і не давала їм вирватись, була не менш могутня, ніж сама лютя, і не менш виразно свідчила про свавільний, небезпечний характер жінки, котрій та сила належала. Однак сила взяла-таки верх, і по хвилі мовчанки жінка спитала:

— Він одружився?

— Ні, доню.

— І не збирається?

— Скільки знаю, — ні. А от його хазяїн і приятель одружився. О, за цього ми можемо порадіти! За всіх них можемо порадіти! — кричала збуджено стара, обхопивши себе за кощаві рамена. — Нам з того одруження буде тільки радість! Згадай моє слово!

Дочка запитливо глянула на неї.

— Та ти змекла, натомилася, пити-їсти хочеш, — сказала стара, шкандибаючи до буфета. — Тут небагато; і тут... — понишпоривши в кишені, вона кинула на стіл кілька півпенсових монет, — ...не більше. А в тебе нема грошей, Алісонько?

Жадібний, пильний, загарливий погляд, яким вона дивилася на дочку при цьому, і продовжувала дивитися, поки та видобувала з-за пазухи недавно одержаний нею, дарунок, говорив про стосунки матері й дитини не менше, ніж сама ця дитина повідала щойно в словах.

— Оце й усе? — спитала мати.

— Більше не маю. Та й то мені дали як милостиню.

— Як милостиню, кажеш? — повторила стара, жадібно перекинувшись через стіл, аби глянути на гроші, наче не вірила, що вони й справді лежать в дочки на долоні. — Гм! Шість та шість... дванадцять... та шість... вісімнадцять. Що ж, мусимо використати їх якнайкраще. Піду куплю щось поїсти та випити.

Жвавіше, ніж того можна було сподіватися, дивлячись на неї, — бо літа і злидні, як видавалось, зробили з неї не тільки потворну, а й трухляву бабу, — стара тремтячими

руками взялася накладати поношений чеpecь та загортатися в подерту шаль, і далі несито поглядаючи на гроші в доччиній долоні.

— Що ж то за радість нам буде з того одруження? — спитала дочка. — Ви так і не сказали.

— Радість, — відповіла стара, похапливо чепурячись, — бо нема в нім ні краплі любові, тільки ненависть та пиха, доню. Радість з незгідливості, з гризні поміж ними, пихатими... і з небезпеки — ого-го, Алісо!

— Якої небезпеки?

— Е, що я бачила, те бачила, що знаю, те знаю! — захихотіла мати. — Нехай хтось постережеться. Хай начувається. У моєї доні ще буде гарне товариство.

А похопившись, що доня, яка із щирим подивом дивилася на неї, мимохіть затиснула у жмені гроші, стара, аби швидше допасти до них, додала:

— То я піду куплю щось; піду щось куплю.

І виставила руку, чекаючи на гроші, та доня, глянувши на них, перш ніж віддати, піднесла їх до губ.

— Ти що? Гроші цілуєш? — захихикала стара. — От і я так. Я їх часто цілую. Вони ж такі хороші, — стара любовно притисла свого зчорнілого півпенса до мішкуватого підборіддя, — такі хороші, тільки що копами не ходять!

— Я цілую їх, мамо, — чи, радше, тепер поцілувала, бо не пам'ятаю, щоб колись таке робила, — задля того, хто їх мені дав.

— Задля того, хто дав, так, доню? — повторила стара, беручи гроші, і вигаслі очі її заблищали. — Поцілувала б і я, аби знати, що той, хто дав, дасть іще. Наразі йду їх витратити, донечко. Зараз повернуся.

— Ви, здається, сказали, що багато чого знаєте, мамо, — мовила Аліса, проводжаючи стару поглядом до дверей. — Ви таки набралися розуму, відколи ми не бачились.

— "Знаєте"! — каркнула стара, завертаючи крок чи два назад. — Я знаю більше, ніж ти собі думаєш. Більше, ніж він собі думає, доню. Я ще тобі розкажу. Я все про нього знаю.

Дочка недовіжливо всміхнулася.

— Знаю про його брата, — стара витягла шию, глипнувши зизим, повним страшної злоби поглядом, — котрий мав би бути там, де ти, бо вкрав гроші, а живе собі, вкупі з сестрою, он там, на північній шляху з Лондона.

— Де?

— На північній шляху, доню. Можеш піти подивитися, як хочеш. Дімок не бозна- який, порівняно з його панським. Ні-ні-ні,— сміючись, затрясла головою мати, бо дочка вже схопилася з місця, — не зараз, — це дуже далеко звідси, аж там, де дорожній стовп, з купою каміння. Завтра підемо, доню, як випогодиться і будеш мати настрій. А наразі я йду по...

— Стійте! — дочка метнулася до неї, і та сама несамоовитість палахкотіла у ній, мов огонь. — Сестра — такий собі ангелик з каштановим волоссям?

Перепуджена, вражена стара кивнула головою.

— Є, є в ній щось від нього! А дім — червоний, стоїть осторонь. І ганочок при вході, зелений такий.

Стара знову кивнула.

— Я там нині сиділа! Віддайте гроші.

— Алісо! Доню!

— Віддавайте гроші, бо будете биті! — Вона видерла з рук старої монети, і, цілком байдужа до її лементу, накинула на себе щойно зняту одержу та з запаморочливою швидкістю вискочила з халупи.

Мати щодуху кульгала за нею, протестуючи та вмовляючи, але вмовляння ці діяли на неї не більше, ніж на вітер, дощ і темряву, що їх огортали. Невблаганна, затята в своєму намірі, поза яким ніщо більше їй не цікавило, не зважаючи ні на погоду, ні на відстань, забувши про щойно відбуту подорож і втому, дочка прямувала до будинку, де їй дали притулок. За якусь чверть години захекана стара насмілилась учепитися за її спідницю, але на більше не спромоглася, тож обидві мовчки крокували крізь дощ і морок. Якщо матері й виривалося час од часу якесь нарікання, то вона чимдуж тлумила його, боячись, щоб дочка не кинула її напризволяще. Дочка ж була німа.

Було десь близько першої ночі, коли вони вийшли з темних вулиць і вступили у ще глибшу темряву тієї нічийної землі, де стояв будинок. Місто лишилося віддалік, похмуре і грізне, а тут, на просторі, завивав холодний вітер, навкруг була чорна, дика пуста.

— Оце місцина якраз для мене! — сказала дочка, спинившись, і оглянулась. — Я так і подумала, як прийшла була сюди нині.

— Алісо! — озвалася мати, обережно смикнувши її за спідницю. — Алісо!

— Ну що, мамо?

— Не віддавай грошей, донечко. Не віддавай, будь ласка. Ми не такі багаті, щоб віддавати. Нам же поїсти треба, доню. Гроші — вони завжди гроші, хто б їх не дав. Кажи, що хочеш, тільки грошей не віддавай.

— Он він! — відповіла дочка. — Той будинок, про який я говорила. Він?

Стара кивнула, і за кілька кроків вони вже були під порогом. У кімнаті, де Аліса сушила своє вбрання, горів камін і світилася свічка, а на стукіт звідти вийшов Джон Турбот. Він здивувався таким пізнім гостям і спитав Алісу, що їй потрібно.

— Ваша сестра, — була відповідь. — Жінка, що сьогодні дала мені гроші.

На звук її голосу вийшла Гарріет.

— А! — промовила Аліса. — Це ви. Пригадуєте мене?

— Так, — спантеличено відповіла Гарріет.

Обличчя, яке ще недавно припущено схилилось перед нею, дихало такою необорною, заповзятою ненавистю, а пальці, що колись лагідно торкалися її руки, стискалися так зловороже, немов ладні були вчепитися їй у горло, що Гарріет, шукаючи захисту, підсунулась ближче до брата.

— Щоб я говорила з вами і не розпізнала, хто ви! Щоб я могла бути поруч і не

відчути, з биття мого серця, чия кров у вас тече! — погрозово звівши руку, крикнула Аліса.

— Про що це ви? Що я вам зробила?

— Зробила! — повторила та. — Посадила мене коло вогню, дала мені їсти, дала грошей, змилосярдила наді мною! І хто? Та, чиє ім'я я клену!

Стара, вторуючи дочці, зі злістю, що робила її бридке обличчя ще відразливішим, насварилася на брата та сестру кістлявою рукою, але тут же смикнула доччину спідницю, благаючи не віддавати грошей.

— Якщо сльоза моя впала вам на руку, хай вона її спалить! Якщо я сказала вам добре слово, хай воно оглушить вас! Якщо я торкнула вас губами, хай той доторк буде вам за отруту! Хай проклятий буде той дах, що дав мені притулок! Хай сором і ганьба впадуть вам на голову! Хай піде з вітром усе, що ваше!

З цими словами вона жбурнула монети на підлогу й відкопнула їх ногою.

— Беру їх під ноги і не підняла би, навіть якби ними мені шлях до неба вистелили! Краще б вона мені згнила, та нога скривавлена, аніж мала привести до вашого дому!

Бліда, тремтяча Гарріет стримувала брата, даючи їй виговоритися.

— Це ж треба, щоб мене, першої ж години, як я повернулася, пожалів і розгрішив хтось такий, як ви! Це ж треба, щоб саме вам припала ця роль моєї благодійниці! Вмирати буду, а не забуду! Молитимусь за вас і за всю вашу породу, — можете бути певні!

Нестямно махнувши рукою, немов скропивши ненавистю тих, хто стояв перед нею, прирікаючи їм погибель, вона звела очі до чорного неба й пішла геть, у бурхливу ніч.

Мати, що не раз надаремно сіпала її за спідницю і жадібно, до самозабуття, пасла очима розсипані під порогом монети, охоче залишилася б нипати коло дому, поки в ньому не підуть спати, і готова була навпомацки шукати в болоті ті гроші. Але дочка потягла її за собою, і по дорозі додому стара все скімлила та оплакувала втрату, та все несміливо дорікала красуні дочці, що, понехтувавши свій обов'язок, позбавила матір вечере в перший же день їхнього нового життя.

Без вечере, коли не рахувати кількох черствих окрушин, вона й пішла спати, та й ті цямкала, мимрячи щось над рештками вогню, ще довго по тому, як її дочка, що не шанує обов'язку, заснула.

Чи ж не були ця жалюгідна мати і ця жалюгідна дочка відображенням, хай на найнижчому рівні, певних суспільних вад, що панують, бува, у вищих колах? Хіба у цьому кругобіжному світі, де стільки кіл вкладається одне в одне, аж так далеко треба мандрувати від вищого кола до нижчого, аби пересвідчитися врешті, що вони лежать упритул, що дві ці крайності стикаються, і що кінець нашої мандрівки є водночас її початком? Хіба те саме ткання, попри велику різницю в якості ниток та способу роботи, не трапляється бачити і серед шляхетніших родом?

Скажи, Едіт Домбі! І ти, Клеопатро, найкраща з матерів, посвідч!

Розділ тридцять п'ятий

ЩАСЛИВЕ ПОДРУЖЖЯ

Темної плями на вулиці вже нема. Якщо оселя містера Домбі й вирізняється чимось поміж інших, то лише своєю пишнотою, яка затьмарює решту будівель. Прислів'я каже, що дім завжди рідний, хоч який бідний. Якщо правдиве й протилежне твердження — що дім завжди рідний, хоч який він солідний, — то що то за пишний вівтар споруджено тут на честь домашніх божеств!

Цього вечора у вікнах блищать вогні; червонуватий одблиск камінів тепло світиться на шпалерах та м'яких килимах; обід чекає; стіл накрито з неабияким смаком, хоча тільки для чотирьох осіб; буфет заставлено посудом. Уперше від часу великих перемін дім готовий прийняти своїх мешканців, з хвилини на хвилину має прибути щасливе подружжя.

Цей вечір повернення додому викликає в челяді не менше збудження, ніж ранок весілля. Місіс Перч сидить на кухні й п'є чай. Вона обійшла весь будинок, визначила ціну за ярд для всіх шовків та оксамитів, і вичерпала всі словникові та позасловникові вигуки подиву й захоплення. Оббивач, залишивши під стільцем у передпокої свій капелюх і хустинку, від яких сильно тхне лаком, нипає по кімнатах, розглядаючи то карнизи під стелею, то килими під ногами, і час від часу, німіючи від захвату, витягує з кишені рулетку та похапцем, з невимовною насолодою обмірює найкоштовніші речі. Кухарка сьогодні в чудовому гуморі й каже, що там, де забава, там і вона (а що тут буде забава зараз, вона закладається — на шість пенсів), бо така вже у неї весела вдача, і була така змалечку, всі це добре знають. Слова її видобувають з грудей місіс Перч ледь чутний відгук підтримки і схвалення. Покоївка нічого не хоче, тільки щоб вони були щасливі, хоча шлюб — це лотерея, і що більше вона над цим думає, то дорожче цінує незалежність і спокій, які дає самотнє життя. Містер Тавлінсон сьогодні похмурий та злий і каже, що він теж такої думки, а ще краще — війна і дідько бери всіх французів, — цей-бо молодик гадає, що всякий чужинець є французом і повинен ним бути за законами природи.

Ледь загуркотять колеса, розмова миттю уривається, всі наслухають, а то й схоплюються з криком: "Вони!"

Але то ще не вони, і кухарка починає оплакувати обід, що його вже двічі довелося одставляти, і оббивач і далі ходить по кімнатах, і ніхто не заважає йому чудуватися.

Флоренс готова привітати батька й нову свою маму. Вона й сама не знає, радістю чи болем зроджені ті почуття, що тріпочуть в її грудях, але схвильоване серце додає рум'янцю її щокам і блиску її очам; і на кухні перешіптуються, — бо про неї там завжди говорять, стишивши голос, — що міс Флоренс надзвичайно гарна сьогодні і що з неї, сердешної, виросла напрочуд привабна панна. Западає пауза, і кухарка, розуміючи, що від неї, як від голови зібрання, чекають остаточного присуду, каже: "Цікаво, чи..." — і замовкає. Покоївці теж цікаво. Цікаво й місіс Перч, яка має щасливу здатність виявляти зацікавлення, коли всі його виявляють, навіть не знаючи, про що, власне, йдеться. Містер Тавлінсон користується з нагоди знизити настрої дам до рівня власного й каже: "Ще побачимо, що воно далі буде" — і бажає, щоб комусь "дав бог з цього вибратись". Кухарка підсумовує ці зітхання і бурмоче: "Дивна річ той світ, дуже

дивна!" — і коли ця думка облітає стіл, додає переконливо: "Але, байдуже, що станеться, міс Флоренс від того гірше не буде, Томе". На що містер Тавлінсон тоном, сповненим зловісної багатозначності, озивається: "Якби ж то!" — і, розуміючи, що для простого смертного це й так надто сміле пророцтво, замовкає.

Місіс Ск'ютон, готова зустріти свою кохану доню й любого зятя з відкритими обіймами, убралася ради цього в зовсім дівочу сукню з короткими рукавами. А тим часом її зрілі принади квітнуть у сутіні її апартаментів, які їй дісталися кілька годин тому, і вона вже дратується, що так довго треба чекати обіду. Покоївка її, що мала б бути кістлява, як смерть, насправді дорідна й пишнотіла і, навпаки, перебуває в найкращому гуморі, бо сподівається, що відтепер їй платитимуть справніше, і кімната в неї, може, ліпша буде, і годуватимуть краще.

А де ж щасливе подружжя, на яке чекає весь дім? Невже ж і пара, і морська течія, і вітер, і коні — всі стишили біг, задивившись на їхнє щастя? Невже рій амурів та грацій, що кружляє над їхніми головами, заважає їм рухатись? А може, на шляху їхнім стільки квітів, що вони ледве посуваються, грузнучи в трояндах без колючок і в запашній шипшині?

А, ось вони нарешті! Дедалі гучніше гуркотять колеса, і карета під'їздить до дверей. Ненависний чужинець грюкає в двері раніше, ніж містер Тавлінсон з товариством встигають їх відчинити; містер Домбі з молодого висіли вже з екіпажа й під руку заходять у дім.

— Голубонько моя, Едіт! — гукає на сходах збуджений голос. — Любий мій Домбі! — І короткі рукави тягнуться до щасливого подружжя, обвиваючи обох по черзі.

Флоренс теж зійшла в хол, але трималася віддалік, приберігаючи своє боязке привітання до того часу, коли втихнуть оті ближчі і вищі пориви. А очі Едіт шукали її вже з порога, і, збувши свою розчулену матінку легеньким поцілунком, вона підбігла до Флоренс й обняла її.

— Як живеш, Флоренс? — мовив містер Домбі, простягаючи руку.

Підносячи її до своїх губ, Флоренс перестріла батьків погляд, — досить холодний і далекий, — але серце їй стиснулося від думки, що було в нім наче трохи більше інтересу, ніж бувало давніше. Був у нім навіть якийсь легенький подив, і в тому подиві проступала втішеність. Вона не насмілилася ще раз звести на нього очі, тільки відчула, що він вдруге глянув на неї, не менш доброзичливо. Ох, як затремтіла вона з радості, що дістала хоч отаке невловне, безпідставне підтвердження своєї надії — знайти дорогу до його серця з допомогою своєї нової, вродливої мами.

— Ви, гадаю, не довго перевдягатиметесь, місіс Домбі? — спитав містер Домбі.

— За хвилину буду готова.

— Хай подадуть обід за чверть години.

З цими словами містер Домбі поважно відбув до своєї гардеробної, а місіс Домбі піднялася нагору до своєї. Місіс Ск'ютон і Флоренс пішли до вітальні, де ця ідеальна мати визнала за обов'язок зронити кілька неслухняних сльозин, викликаних щастям доньки. Вона все ще обережно витирала їх кінчиком мережаної хустинки, коли до

вітальні вступив її зять.

— А як, найлюбіший мій Домбі, сподобалось вам це найчарівніше з міст — Париж?
— спитала вона, вгамовуючи свої почуття.

— Холодно було, — відповів містер Домбі.

— Але весело, як завжди? — сказала місіс Ск'ютон.

— Не дуже. Мені Париж видався нудним.

— Фі, найлюбіший Домбі! — кокетливо повторила вона: — Нудним!

— Таке принаймні він враження справив, — поважно і чемно відповів містер Домбі.

— По-моєму, місіс Домбі він теж нудним видався. Вона десь раз чи два казала мені про це.

— Що таке, погане ти дівча? — скрикнула місіс Ск'ютон, звертаючись до своєї коханої дитини, що саме входила до вітальні. — Яку ще там ересь розводила ти про Париж?

Едіт знудьговано стонула бровами, пройшла у навстіж розчинені двері, що виставляли напоказ анфіладу наново і розкішно вмебльованих кімнат, та, ледве глянувши на них, сіла поруч із Флоренс.

— А однак, як чудово здійснили тут кожен наш задум, любий Домбі, — сказала місіс Ск'ютон. — Зробили з будинку справжній палац.

— Гарно вийшло, — погодився містер Домбі, озираючись. — Я казав не шкодувати грошей. І, по-моєму, все, що можуть зробити гроші, зроблено.

— А чого ж не можуть зробити гроші? — докинула Клеопатра.

— Вони всемогутні, мадам, — сказав містер Домбі й урочисто глянув на свою дружину, але та не промовила й слова.

— Сподіваюся, місіс Домбі, — з підкресленою чемністю звернувся він до неї, помовчавши трохи, — ви, схвалюєте ці зміни?

— Чого ж, все дуже гарно, — гордовито-байдуже відповіла Едіт. — Так воно й мало бути. І, по-моєму, так і є.

Вираз зневаги був властивий гордому обличчю й здавався невіддільним від нього, але як тільки заходила мова — хай побіжно, хай ненароком — про багатства її чоловіка, варті захвату, пошани чи бодай згадки, вираз той ставав зовсім іншим і незрівняним по силі. Важко сказати, помічав його коли поглинений власною величчю містер Домбі чи ні, хоча нагода для прозріння траплялась йому вже не раз, — ось і цього разу досить було глянути в карі очі, які спинилися на ньому, зневажливо перебігши по всьому тому, чим він так пишався. Він прочитав би у них, що, при всій всемогутності його грошей — хай навіть у десять тисяч разів більших — вони не зможуть здобути для нього бодай один прихильний погляд цієї непокірної жінки, що зв'язана з ним, та цілою душею повстає проти нього. Він прочитав би у них, що для неї ті гроші — ніщо, дарма що піддалась їхній нищій, корисливій владі і тепер вимагає цієї влади для себе, як належного їй права, як своєї частки — як мізерної винагороди за те, що стала йому дружиною. Він прочитав би у них, що її, всякчас бити громами самопогорди і самозневаги, кожен, хай найневинніший, натяк на його багатство тільки принижує і

дедалі більше спустошує й оскверняє її душу.

Але сповістили, що обід подано, і містер Домбі повів униз Клеопатру, а за ним пішли Едіт і його дочка. Поминувши, ніби купу сміття, виставку золота та срібла на буфеті, не зболивши й глянути на всю ту розкіш, що її оточувала, Едіт вперше сіла на своє місце за його столом і закам'яніла, наче статуя.

Містер Домбі, який нівроку й сам скидався на статую, задоволено дивився на свою пишну, горду й холодну дружину. Трималась вона завжди бездоганно елегантно, — це його тішило, бо ж він і сам такий був. Отож, засідаючи за столом із звичною для нього гідністю і не вділивши дружині ані крихти тепла чи веселого гумору, він стримано й без утіхи виконував свої обов'язки господаря, і перший обід, дарма що не викликав на кухні ні захвату, ні великих надій на майбутнє, пройшов у цілком шляхетній, ввічливій і зимній обстановці.

Невдовзі після чаю місіс Ск'ютон, що удавала, ніби геть знемоглася від щастя, дивлячись на свою кохану дитину поруч з обранцем її серця, пішла спати. Однак є підстави гадати, що її просто знула ця сімейна трапеза, бо вона цілу годину безперервно позіхала, ховаючись за своє віяло. Едіт теж мовчки пішла кудись і пропала. Отже, сталося так, що коли Флоренс, яка й собі бігала нагору перемовитися з Діогеном, повернулася з рукоділлям у руках до вітальні, вона застала там тільки батька, що сумовито-велично походжав по кімнаті.

— Вибачте, тату. Може, мені піти? — затримавшись на — порозі, тихенько спитала Флоренс.

— Ні, — відповів містер Домбі, озираючись через плече. — Можеш зайти, коли хочеш. Це ж не мій кабінет.

Флоренс зі своєю роботою присіла до маленького столика в кутку. Вперше в її житті — скільки вона пригадувала, вперше від часів її дитинства — вона опинилася з батьком сама, складаючи йому товариство. І це вона, самою природою призначена йому до товариства, — вона, єдина його дитина, що за гіркого свого самотнього життя пізнала біль зраненого серця, що, повна любові, відтрученої ним, у вечірніх молитвах вишіптувала його ім'я з сльозами благословенний, яке тяжіло над ним гірш від прокляття, вона, що молила Бога дати їй умерти молодою, аби лиш у його обіймах, що за муку зневаги і нелюбові повсякчас платила терплячою, безоглядною любов'ю, прощаючи йому, обстаючи за ним, мов його ангел-охоронець!

Вона тремтіла, і в очах їй туманилось. Постать батька, що походжав по кімнаті, здавалось, вищала й ширшала, то розпливаючись у невиразну пляму, то знову чітка і зрима. А то їй приходила думка, що все це — достеменно усе — вже з нею колись було, бозна-скільки років тому. Вона і тяглась до нього, і сахалась як він наближався. Дивні почування для чистої, невинної серцем дитини! Яка ж нелюдська рука важким плугом отак зборознила її ніжну душу, сіючи своє отруйне насіння!

Боячись потурбувати батька тим, що турбувало її, Флоренс стримувала себе і сиділа тихенько над своєю роботою. Зробивши ще кілька кругів по кімнаті, містер Домбі підійшов до крісла в темнім кутку, сів, накрив голову хустинкою й налагодився

подрімати.

Флоренс була задоволена, що може дивитись на нього, час од часу підводячи очі від своєї роботи, а не підводячи, може бачити його в своїх думках. Їй було болісно й приємно думати, що й він може спати тут, коло неї, що присутність її, стільки часу небажана для нього, нарешті йому не заважає.

А що подумала б вона, якби знала, що він пильно стежить за нею? Що хустинка, яка прикриває його обличчя, випадково а чи навмисне лягла так, що він усе бачить і не спускає очей з її лиця? Що коли вона дивиться туди, в той темний куток, її променисті очі — щиріші й палкіші у своїм беззгучнім звертанні, ніж найкращі промовці світу, і їхнє німе волення ще діткливіше для совісті, — стрічаються з його очима, того не знаючи? Що коли вона знову схиляється над рукоділлям, він віддыхає з полегкістю, але й далі уважно дивиться на неї — на її ясне чоло, розпущені коси, працьовиті руки — і, раз кинувши оком, не знаходить, здається, сили, щоб відірватись!

А про що думав він? З яким почуттям дивився отак потай, довго й уважно, на свою незнайому дочку? Чи ставали йому за докір її тихий спокій та лагідність очей? Чи відчув він, нарешті, досі нехтувані ним поривання, чи торкнули вони його за живе, чи зродили бодай невиразне усвідомлення власної жорстокої несправедливості?

В житті найсуворіших, найжорстокіших людей бувають хвилини розчулення, хоч ці люди уміють ховати своє потаємне. Можливо, її врода, вже майже жіноча, що розквітла у ній непомітно для батька, й воскресила кілька таких моментів його, замкненого у гордошах життя. Можливо, зродила їх мимобіжна думка про те, що родинне щастя було зовсім поруч, що добрий геній його господи падав йому до ніг, тільки він у своїй накрохмаленій впертій зверхності недогледів його, пішов не в той бік і заблудився. Може, викликали їх прості й прекрасні слова, виразні, хоч мовлені тільки очима, котрі й не знали, що він їх прочитав: "О тату, в ім'я тих померлих, над чийм узголів'ям я схилялася, в ім'я дитинства, що було мукою для мене, в ім'я нашої опівнічної зустрічі в цім похмурім будинку, в ім'я страждань мого серця — згляньтесь на мене й шукайте притулку в моїй любові, поки не пізно!" А може, спричинилися до них і менш шляхетні думки: може, він казав собі, що тепер, коли нова прихильність заступила йому Поля, він ладен дарувати їй те, що вона колись витиснула його з синового серця. Зрештою, поштовхом могла бути і цілком звичайнісінька думка, що така окраса, як Флоренс, не буде зайвою в його пишно оздобленій господі. В усякому разі, що довше він дивився на неї, то дедалі м'якшало його серце. Що далі, то більше зливалась вона в його уяві з образом дитини, яку він любив, і йому чимраз важче ставало їх розрізняти. Ще далі, і він побачив її раптом у яснішому, чистішому світлі, похилену над дитячим ліжечком, вже не як свою суперницю (що за відразлива думка!), а як доброго ангела власного дому, що опікувався й ним у ту мить, як і він, так само сидів біля ліжечка, схилившись на руку чолом. І вже хотілось йому заговорити до неї, покликати її Слова "Ходино сюди, Флоренс!" вже зринали йому на вуста — зринали повільно і важко, бо надто вже незвичні були вони, ці слова, — та так і не зринули, застрягши від звуку чиїхось кроків на сходах.

То була його дружина. Вона змінила обідню сукню на пеньюар і розпустила волосся, що тепер вільно спадало їй на плечі. Але не ця зміна його вразила.

— Флоренс, голубко, — сказала вона, — а я тебе скрізь шукаю.

Присівши поруч Флоренс, вона нахилилася й поцілувала їй руку. Містер Домбі не впізнавав своєї дружини. Це була зовсім інша жінка. Новим у ній була не тільки усмішка, — він-бо ніколи не бачив її усміхненою, — новими були її манери, голос, блиск очей, цікавість, довірливість, бажання подобатись... то була не Едіт!

— Тихо, мамусю! Тато спить.

Тепер це знову була Едіт. Вона глянула в куток, де сидів містер Домбі, і це обличчя, цей погляд він впізнав дуже добре.

— Я й не думала, що ти можеш бути тут, Флоренс.

І знову — як вона миттю змінилася, пом'якшала!

— Я навмисне пішла нагору раніше, — провадила вона, — щоб посидіти з тобою, побалакати. Пішла до тебе, але дивлюся — нема моєї пташки — полетіла, от я й чекала там на неї, поки повернеться.

Якби то й справді була пташка, вона не могла б притулити її до грудей обережніше та ніжніше, ніж притулила Флоренс.

— Ходім, голубко!

— Тато, мабуть, не шукатиме мене, як прокинеться, — вагалася Флоренс.

— А ти як думаєш? — Едіт глянула їй просто в обличчя.

Флоренс похнюпила голову, підвелася й поскладала рукоділля в кошик. Едіт взяла її під руку, і вони вийшли з кімнати, наче сестри. Містер Домбі, дивлячись їм услід, подумав, що навіть хода в його дружини вже не така, як завжди.

Він не ворухнувся у тім темнім кутку, аж доки дзигарі на дзвіниці вибили тричі, і весь цей час обличчя його було повернено туди, де сиділа Флоренс. Свічка догоріла та згасла, і в кімнаті зовсім стемніло, але тінь, що осіла на його виду, була темніша навіть за нічний морок.

А Флоренс з Едіт ще довго сиділи просто каміна у тій далекій кімнатці, де помер маленький Поль, і розмовляли. Діоген спершу заперечував був проти присутності Едіт і, навіть при великій повазі до своєї господині, погодився не без гаркітливого протесту. Проте, висовуючись потрохи з передпокою, де він гонорово усамітнився, вірний пес, як бачилось, хутко збагнув, що з, найкращих намірів він допустився помилки, що часом трапляється і з найгострішим собачим розумом, і, щоб по-приятельськи загладити її, втиснувся між Флоренс та Едіт, лігши перед самим каміном, та, висолопивши язика, мов дурень із роззявленою пащею, дивився на вогонь, прислухаючись до розмови.

Розмова в'язалася спершу круг улюблених книжок та занять Флоренс і круг того, що вона робила після весілля. Остання тема підвела до того, що лежало в неї на серці, і вона зі сльозами сказала:

— Ой мамо, я великого горя зазнала!

— Ти? Великого горя?

— Так. Бідний Уолтер потонув.

Флоренс обіруч затулила обличчя й розридалася. Скільки вже тих потаємних сліз пролилося над долею Уолтера, а все ж кожного разу, як вона думала або говорила про нього, вони текли знову.

— Скажи ж мені, любонько, хто той Уолтер? — спитала, голублячи її, Едіт. — Ким він для тебе був?

— Він був мені братом, мамо. Як наш Поль помер, ми з ним сказали одне одному, що будемо братом і сестрою. Я знала його віддавна — ще як була зовсім мала. Він і Поля знав, той дуже любив його. Чи не останні слова Поля були: "Не забувайте за Уолтера, татку. Я любив його". Уолтера тоді покликали до нього, і він був при тому... в оцій кімнаті.

— І він не забував за Уолтера? — сухо спитала Едіт.

— Тато? Він одрядив його за кордон. І Уолтерів корабель розбився, — схлипуючи, відповіла Флоренс.

— Він знає, що Уолтер загинув?

— Не знаю, мамо. І нема як довідатися. Матусю любя! — скрикнула Флоренс, припавши до неї, наче шукала захисту, і заховавши обличчя в неї на грудях. — Я знаю, що ви бачили...

— Тихо! Зажди, Флоренс! — Едіт пополотніла й сказала це так серйозно, що долоня, якою вона затулила рота дівчині, була зайва. — Насамперед розкажи мені про Уолтера. Хай я як слід в усьому розберуся.

Флоренс розповіла їй все, аж до дружби з містером Тутсом, про якого навіть у смутку не могла згадувати без усмішки, дарма що була йому дуже вдячна. Коли вона скінчила своє оповідання й запала мовчанка, Едіт, що досі уважно слухала, не випускаючи її руки з своєї, сказала:

— То що, ти кажеш, я бачила, Флоренс?

— Що я... — відповіла Флоренс, знову заховавши своє обличчя на її грудях, — ...що я не належу до люблених дітей, мамо. І не належала ніколи. Я ніколи не знала, що треба робити, щоб мене любили. Я не знала, як це робиться, і не мала нікого, хто б мене навчив. Ох, скажіть, як мені стати дорожчою для тата! Навчіть мене. Ви ж так добре знаєте, як це робиться! — І, ще міцніше притулившись до неї, шепочучи гарячкові, уривчасті слова подяки та любові, Флоренс, позбувшись тягара своєї скорботної таємниці, довго плакала в її обіймах, але вже не так гірко, як перше.

Сполотнівши, аж побіліли губи, з обличчям, що мінилося безперестанно, доки застигло мертвою маскою гордої краси, Едіт дивилась на дівчину, що плакала у неї на грудях, а тоді поцілувала її. І, обережно вивільнившись та відсторонивши її, спокійно й статечно, наче мармурова статуя, голосом, що дедалі глибшав і тільки тим виказував її хвилювання, сказала:

— Ти не знаєш мене, Флоренс. І не дай боже, щоб ти чогось навчилась од мене.

— Не дай боже? — здивовано перепитала Флоренс.

— Так, борони мене боже вчити тебе, як треба любити чи бути коханою. Краще б я в тебе цього навчилась, але вже пізно. Я люблю тебе, Флоренс. Я й не думала, що можу

полюбити когось так, як тебе полюбила за цей короткий час.

Бачачи, що та хоче щось сказати, вона жестом спинила її й вела далі:

— Я завжди буду тобі щирим другом. Любитиму тебе, як тільки можна любити в цім світі. Ти можеш цілком покластися на мене — я знаю, що кажу, — можеш звіритися мені цілим своїм чистим серцем. Є чимало жінок, багато в чому і кращих, і чесніших за мене, з якими він міг би одружитися, Флоренс, але жодна інша його дружина не віддала б тобі свого серця, як я.

— Я знаю це, любя мамо! — скрикнула Флоренс. — Знаю від першого, такого щасливого дня!!

— Щасливого дня, — ніби механічно повторила її слова Едіт і казала далі: — Тут немає моєї заслуги, бо я дуже мало думала за тебе, поки не побачила, але винагорода, — твої любов та довір'я, — хоч не заслужена, нехай буде моя. І через те, Флоренс... цього першого мого вечора в цьому домі... я хочу — і так буде найкраще — сказати тобі, вперше і востаннє...

Флоренс, сама не розуміючи чому, майже зі страхом чекала, що вона скаже, але не могла відвернути очей од вродливого і зосередженого обличчя навпроти.

— Ніколи не шукай в мені того, чого тут немає. — Едіт поклала руку собі на груди. — Але, якщо тільки можеш, не зрікайся мене через це. Ти що далі, то краще мене пізнаватимеш, а прийде час — знатимеш не гірше, ніж я сама себе знаю. Будь же тоді ласкава до мене, як зможеш, аби не згрік той єдиний солодкий спомин, який мені лишиться.

Сльози на очах, що невідступно дивилися на Флоренс, свідчили, що оте незворушно-спокійне обличчя — всього лиш вродлива маска. Все ж вона зберегла її й провадила далі:

— Я бачила те, про що ти кажеш, і знаю, як багато в тім правди. Але повір мені — якщо нині не повіриш, то повіриш завтра, — я менше, ніж будь-хто, можу допомогти тобі, Флоренс. Тільки не питай мене чому, — взагалі не говори зі мною про це чи про мого чоловіка. Хай у цьому питанні між нами заляже мовчанка — глибока, як могила.

Кілька хвилин вона сиділа без слова, а Флоренс тим часом боялася й дихнути, у її наляканій, непевній уяві товклися, наздоганяючи один одного, невиразні, неясні здогади, підтверджувані правдою щоденного життя. Майже відразу по тому як Едіт скінчила говорити, її обличчя пом'якшало і стало таким, як завжди, коли вони з Флоренс бували самі. Вона провела по ньому долонями, а підвівшись, ніжно обняла дівчину, сказавши "На добраніч", і швидко, не обертаючись, вийшла з кімнати.

Та коли Флоренс була вже в ліжку, і в кімнаті лише жеврів камін, Едіт повернулася, сказавши, що не може заснути і що їй самотньо, підсунула крісло до вогню й задивилася на жаринки, що поволі згасали. Дивилась на них і Флоренс, аж поки і вони, і витончена постать перед ними, в короні розпущеного волосся і з задуманими очима, що відбивали їхній блиск, почали туманитись, розпливатись і нарешті пощезли уві сні.

Проте й уві сні Флоренс не могла позбутися неясного враження від усього, що тільки-но відбулося. Воно перейшло в її сні, переслідувало її то в тому, то в іншому

образі, щораз гнітило і наганяло страх. їй снилось, ніби вона шукає батька в пустищах, сходить слідом за ним то на запаморочливі висоти, то в глибокі печери та копальні, снилось, ніби двигає на собі щось таке, що має звільнити його від нелюдських страждань, — що воно таке і звідки, вона не знає і ніяк не може досягти мети та звільнити його. То вона бачила його мертвого, на тім-таки ліжку, в тій-таки кімнаті, і знала, що він ніколи не любив її, до самого кінця, і, ревно ридаючи, падала йому на схололі груди. Потім перед нею простиралася рівнина, бігла ріка і жалібний знайомий голосок гукав до неї: "Вона пливе, Фло! Вона не перестає плисти! Ти з нею пливеш, Фло!"

І видно було, як він здалеку простягає до неї руки, а коло нього стоїть ніби Уолтер, хтось осяйний і дуже спокійний. І кожного разу там була Едіт, з'являлась і зникала, приносячи то радість, то сум, аж обидві вони опинилися, самі-самісінькі, край темної могили, Едіт показала їй униз, вона глянула й бачить... кого?., другу Едіт, що лежить на споді.

Пойнята жахом, Флоренс скрикнула і наче прокинулась. Ніжний голос начебто шепнув їй у вухо: "Це сон, Флоренс, голубко, тільки сон", — а вона простягла руки, і собі пригорнувшись до своєї нової мами, що по тому вийшла з кімнати. За вікнами вже сіріло. Флоренс миттю схопилася й сіла, не знаючи, снилось їй це чи ні, певна тільки одного: заходив сірий ранок, в каміні лежав чорний попіл, і вона була сама.

Так минула ніч того дня, коли щасливе подружжя повернулося додому.

Розділ тридцять шостий

ВХОДИНИ

Так минуло багато днів. Різниця була лише в тім, що за цей час прийнято чимало гостей і зроблено стільки ж візитів, що місіс Ск'ютон в своїх апартаментах не раз улаштовувала маленькі зібрання, на які вчашав майор Бегсток і що Флоренс більше не ловила на собі батькового погляду, дарма що бачилася з ним щодня. Не багато розмовляла вона й зі своєю новою мамою, яка була гордовита та владна (Флоренс не могла не помітити цього) з усіма, окрім неї, і, приїздячи з гостей, завжди посидала по неї чи то сама приходила нагору, а перед сном неодмінно, незважаючи на годину, приходила туди, та й узагалі не оминала нагоди побути з нею, але найчастіше у товаристві Флоренс вона сиділа мовчазна та задумана.

Флоренс, що покладала на цей шлюб стільки надій, іноді мимоволі порівнювала їхній пишний будинок з тією похмурою, сумною оселею, з якої він постав, і питала себе, коли ж він нарешті почне бути домівкою, бо зараз, як відчувала вона, він нікому домівкою не став, хоч жив розкішним та впорядкованим життям. Не одну годину журних роздумів провела вона, не одну безнадійну сльозу пролила над отим гострим запевненням її нової матері, що та більше, ніж будь-хто на світі, безсила навчити її, як привернути батькове серце. Хутко Флоренс почала думати (точніше, поклала собі думати), що Едіт застерегла її отаким чином і заборонила говорити по це просто з жалощів, бо краще ніж будь-хто знала, наскільки неможливо було подолати чи хоча б пом'якшити батькову холодність до неї. І тут не себелюбна, як і в кожній своїй думці чи

вчинку, Флоренс воліла терпіти біль цієї нової рани, аніж шукати будь-яке підтвердження своїм невиразним здогадам, що стосувалися батька, і повнилася ніжністю навіть при мимобіжній гадці про нього. Що ж до батькового дому, то вона сподівалася, всім у ньому буде краще, коли його як слід обживуть; що ж до неї самої, то про себе вона думала мало, а жаліла себе ще менше.

Якщо в тісному родинному житті ніхто з родини не почував себе удома, то для широкого загалу, як було вирішено, принаймні місіс Домбі повинна відчувати себе вдома, і то негайно. Містер Домбі разом з місіс Ск'ютон намітили цілу низку сходин на честь недавнього шлюбу й задля нових знайомств, і погодили, що парадні прийоми розпочнуть одного певного вечора, коли місіс Домбі буде вдома, і містер та місіс Домбі запросять шановне, численне й дуже розмаїте товариство до себе на обід.

Отож містер Домбі склав список різних східних магнатів, яких передбачав запросити зі свого боку, а місіс Ск'ютон від імені своєї коханої дитини, цілком до того байдужої, додала західний список, куди внесено було кузена Фінікса, що, на превелику шкоду для своїх маєтків, і досі не повернувся до Баден-Бадена, і зграю метеликів різного віку та рангу, що колись кружляли круг полум'яних зваб її вродливої дочки, а чи її самої, і не попалили собі крилець. За наказом Едіт, що побачила, як завагалась і засумнівалась місіс Ск'ютон, у списку учасників торжества було зазначено й Флоренс, яка, тріпочучи серцем та вмить інстинктивно вловлюючи усе, що хоч трошечки дратувало її батька, мовчки прилучилася до урочистостей.

Їх відкрив містер Домбі, що в надзвичайної висоти і цупкості комірнику почав походжати по вітальні, і походжав безперервно аж до призначеної на обід години, коли-то з'явився директор Ост-Індської компанії, неймовірно багатий чоловік у камізельці, витесаний, як здавалося, простим теслею з доброї соснової дошки, а в дійсності пошитий висококласним кравцем з матерії, званої китайкою. Містер Домбі привітав його сам. Дальша стадія урочистостей полягала в тому, що містер Домбі послав переказати місіс Домбі вітання, водночас нагадавши, яка вже година, а ще дальша — в тому, що директор Ост-Індської компанії впав у розмовну протрацію і, оскільки містер Домбі витягти його звідти не міг, дивився на вогонь у каміні, аж доки прийшов порятунок в особі місіс Ск'ютон, котру директор, з радістю повертаючись до життя, прийняв за місіс Домбі й привітав дуже палко.

Дальшим гостем був директор банку, про якого казали, що він може купити все — навіть рід людський, якщо захоче скерувати грошовий ринок у потрібному напрямку, але який був про себе напрочуд скромної думки — притім підкреслено скромної, — і, згадуючи за свій "дімок" у Кінгстоні на Темзі, сказав, що коли б містер Домбі захотів відвідати його там, то він спроможеться запропонувати йому тільки ліжко й котлету. Людині, яка живе таким невибагливим життям, сказав він, не личить запрошувати дам, але якби місіс Ск'ютон і її дочці, місіс Домбі, трапилось бути проїздом у тій околиці й захотілось ласкаво глянути на кілька мізерних кущиків, що там є, та на дрібний квітничок, та на жалюгідну подобу ананасової теплиці, та ще на дві-три безпретензійні спроби такого ж гатунку, то він був би їм вельми зобов'язаний. Відповідно до вдачі,

джентльмен цей і одягнений був просто: замість хустки на шиї мав шмат перкалю, на ногах грубі черевики, а ще — заширокий фрак та завузькі панталони; коли ж місіс Ск'ютон згадала про оперу, він сказав, що буває там дуже рідко, бо не має коштів на такі розваги. Схоже було, що власні слова неабияк потішили його, бо після цього він розпроменів і, тримаючи руки в кишенях, позиркував на своїх слухачів з невимовним задоволенням.

Тут з'явилася місіс Домбі, горда й прекрасна, і повна такої відвертої зневаги до всіх, начеб шлюбний вінець на її голові було звито з металевих шипів та насаджено, щоб примусити її до поступки, гіршої, ніж сама смерть. Разом із нею з'явилася Флоренс. Коли вони ввійшли, на обличчя містера Домбі знову лягла темна тінь, як і в перший вечір після повернення додому. Однак лягла непомітно, бо Флоренс не наважувалася підвести очі на батька, а Едіт була занадто байдужа до всього, щоб звернути на нього бодай найменшу увагу.

Незабаром гостей був уже цілий натовп, — директори, голови правлінь різних товариств, літні леді з парадними копицями на головах, кузен Фінікс, майор Бегсток, приятельки місіс Ск'ютон, з такими ж квітучими рум'янцями і з дуже коштовними намистами на дуже зморщених шиях. Серед них була одна шістдесятип'ятирічна дама, що вдавала дівчинку, вбравши легеньку сукню і геть оголивши собі спину, розмовляла, чарівно шепелявлячи; як невинний янгол, незмінно потуплювала очі і зі шкіри пнулася, намагаючись відтворити всю принадність, властиву легковажній юності. Що більшість гостей зі списку містера Домбі мали нахил до мовчазності, а більша частина зі списку місіс Домбі — до балакучості, то симпатії між ними не виникло, і список місіс Домбі, шляхом магнетичного порозуміння, уклав союз проти списку містера Домбі, члени якого бродили самотньо по кімнатах чи тулилися по кутках, зазнаючи при тому всяких прикрощів, коли їх то затирали в гурті новоприбулих, то барикадували канапами, то били в голову зненацька розчахнутими дверима.

Коли попросили до столу, містер Домбі подав руку старій дамі, що скидалась на червону оксамитну подушечку, напхану банкнотами, і цілком могла бути відомою "старою дамою з Треднідл-стріт", маючи таке багатство й непоступливість, відбиту на обличчі; кузен Фінікс подав руку місіс Домбі; майор Бегсток — місіс Ск'ютон; та ніби-дівчина з голими плечима дісталась як охолоджуючий засіб ост-індському директорові; інших дам полишили решті джентльменів, — ось уже перший сміливець запропонував свою руку, і хоробрі відчайдухи разом зі своїми бранками лавою посунули до дверей їдальні, відтиснувши у зимний хол сімох сором'язливих кавалерів. Коли всі вже ввійшли й посідали до столу, з'явився, зніяковіло посміхаючись, ще один — сором'язливий, якому навіть дами не дісталось, — у супроводі дворецького він мусив двічі обійти круг столу, перш ніж знайшов собі місце ліворуч від місіс Домбі, після чого цілий вечір просидів, так і не підвівши голови.

Простору їдальню, де гості за розкішним столом орудували блискотливими ложками, ножами, виделками й тарелями, можна було прийняти за дорослий варіант "землі Тома Тіддлера", де діти вибирають срібло-злото. Містер Домбі як Тіддлер був

просто-таки досконалий, а довгастиий оздоблений полумисок між ним і місіс Домбі — застиглий зливok коштовного металу з застиглими купідончиками, що простягали обом букетики квітів без запаху, — творив очевидну алегорію.

Кузен Фінікс розгулявся так, що здавався парубком. Щоправда, подеколи йому зраджували і пам'ять, і ноги, і тоді все товариство ніяковіло. Сталося таке. Та ніби-дівчина з голою спиною, що ніжно поглядала на нього, попросила ост-індського директора провести її до місця поруч із кузеном Фініксом і на подяку за цю послугу тут же покинула директора напризволяще; той, потрапивши в тінь чорного оксамитного капелюшка іншої сусідки — кошавої маломовної жінки з віялом, — остаточно занепав духом і замкнувся в собі. Кузен Фінікс і та ніби-дівчина були дуже піднесені й веселі, і ніби-дівчина так реготала, коли кузен Фінікс розповів щось кумедне, що майор Бегсток, з доручення місіс Ск'ютон (вони сиділи майже навпроти), спитав, чи не можна ту історію розповісти всьому товариству.

— Але, їй-богу, — сказав кузен Фінікс, — в ній нічого такого нема: і повторювати не варто, справді, фактично, такий собі анекдот про Джека Адамса. Смію думати, мій друг Домбі, — бо кузена Фінікса вже слухали всі, — пам'ятає Джека Адамса, Джека Адамса, не Джо — то його брат. Джек, малий Джек — зизуватий такий, і заїкався трохи. Сидів у парламенті, хтось дав йому там місце. Ми ще його називали В. О. Адамс, оскільки він виконував обов'язки не свої, а якогось молодика. Може, мій друг Домбі знав його?

Містер Домбі, що з таким самим успіхом міг знати Гая Фокса, відповів заперечно. Аж тут несподівано зажив слави один із сімох сором'язливих джентльменів, кажучи, що він його знав, ще й додавши: "Завжди в ботфортах ходив!"

— Правильно, — ствердив кузен Фінікс, перехиляючись через стіл, щоб посмішкою підтримати сором'язливого. — Це й був Джек. Джо ходив...

— У чоботах з закатами! — скрикнув сором'язливий джентльмен, щохвилини виростаючи в очах товариства.

— Ви, звичайно, були їхнім приятелем? — спитав кузен Фінікс.

— Я знав їх обох, — відповів сором'язливий джентльмен, і містер Домбі зараз же з ним чаркнувся.

— До біса гарний хлопець той Джек? — мовив кузен Фінікс, знов нахиляючись наперед і посміхаючись.

— Чудовий, — погодився сором'язливий, осмілівши з успіху. — Один з найкращих, кого я знав.

— Ви, без сумніву, чули цю історію?

— Буде видно, — відповів осмілілий сором'язливий, — коли ваша світлість її розповість. — З цими словами він одхилився на спинку крісла й посміхнувся в стелю, так ніби знав ту історію напам'ять і підсміювався наперед.

— Це, фактично, навіть і не історія, — звернувся до всього столу кузен Фінікс і весело, з усмішкою похитав головою, — і тому й не варта переднього слова. Але вона добре ілюструє Джекову дотепність. Справа в тім, що Джека одного разу запросили на весілля, що, як пригадую, мало відбутись у... Баркширі?

— Шропширі, — поправив осмілілий сором'язливий, вважаючи, що питання скероване до нього.

— Хіба? Ну, нехай. Фактично, воно могло відбуватися в будь-якому "ширі", — сказав кузен Фінікс. — Отже, мій друг, запрошений на весілля у Будь-який-шир, — вдоволений власною дотепністю, повів він далі, — їде туди. Так само, як і кожен з нас, хто був запрошений на весілля моєї чарівної, достойної родички з моїм другом Домбі, не чекав на повторне запрошення, тільки до біса радів, що буде присутній при такій цікавій події. Їде Джек, їде. Ну, а весілля, фактично, справляли одній надзвичайно гарній дівчині з чоловіком, котрого вона ні за що мала, але що був страшенно багатий, то вона дала згоду. Вернувся Джек по весіллі до Лондона, а один його знайомий, зустрівшись з ним в кулуарах палати громад, питає: "Ну, Джек, як там ведеться неподобній парі?" — "Неподобній? — відповідає Джек. — Зовсім навпаки. Це абсолютно чесна, рівноправна угода. Її куплено за хорошу ціну, і, можете бути певні, йому заплачено не гірше".

Дійшовши цієї кульмінаційної точки в своїм оповіданні, неабияк утішений кузен Фінікс раптом спостеріг, що всі здригнулися, немов довкола столу перебігла електрична іскра, і спинився. Ця єдина за весь вечір спільна тема розмови не викликала посмішки у жодного з присутніх. Запала глибока мовчанка, і безталанний сором'язливий джентльмен, що досі знав про цю історію не більше, ніж ненароджена дитина, мучився немилосердно, читаючи в усіх очах, що саме його вважають за головного призвідцю цього зухвалою фортеця.

Обличчя містера Домбі було не з мінливих і, крім величності, з якої воно було відлите цього дня, не виявило нічого поза тим, що він виразив словами, коли серед загальної тиші промовив врочисто: "Дуже добре". Едіт скинула швидким оком на Флоренс, але назовні лишилась незворушна й байдужа.

Одні за одними мінялися добірні страви й вина, безперервно миготіло золото, срібло, найкращі дари землі, повітря, вогню та води, височіли гори фруктів, було тут і цілком зайве в господі містера Домбі морозиво; обід поволі доходив до кінця. Найостанніші його етапи супроводив гучний музичний акомпанемент — безнастанний стукіт у двері, що сповіщав про прибуття гостей, яким з того бенкету перепали самі лише запахи. Коли місіс Домбі встала з-за столу, треба було бачити, з яким виглядом її муж і пан, витягши голову на накрохмаленій шиї, притримував двері, поки виходили дами; треба було бачити, з яким виглядом вийшла повз нього вона, під руку з його дочкою.

Містер Домбі, що з гідністю сидів позад карафок з лікерами, був сама поважність; директор Ост-Індської компанії, що самотньо сидів край опустілого кінця столу, був сама приреченість; дуже військовий вигляд був у майора, що розповідав про герцога Йоркського шістьом із семи сором'язливих джентльменів (сьомий — той честолюбний — остаточно занепав духом); дуже скромний вигляд був у директора банку, що на втіху кільком цікавим зображав за допомогою десертних ножів план жалюгідної подоби ананасової теплички; і дуже замислений вигляд був у кузена Фінікса, що весь час вигладжував свої довгі, по пальці, манжети й крадькома поправляв перуку. Проте

такими вони були недовго: хутко принесли каву, а потім всі пішли з їдальні.

Натовп у парадних кімнатах нагорі більшав щохвилини, однак список містера Домбі, здавалось, від природи був нездатен поєднатися зі списком місіс Домбі, а сумнівів, хто з якого гурту, ні в кого не виникало. Єдиний виняток становив, мабуть, містер Турбот, який посміхався до всіх і, стоячи в гурті, що оточував місіс Домбі, та стежачи за нею, за гуртом, за своїм хазяїном, за Клеопатрою й майором, за Флоренс і геть усім довкола, здається, вільно почувався з гостями обох категорій, до жодної вочевидь не належачи.

Флоренс його боялася, і від його присутності в кімнаті їй було моторошно. Забути, що він тут, вона не могла, бо, попри відразу й недовіру, які вона відчувала до нього, її очі немов тягнуло в той бік. Але думала вона про інше, бо, сидячи осторонь — не тому, що нею не цікавились чи не захоплювались, а через скромність тихої вдачі, — вона відчувала серцем, яку незначну роль в усьому, що діється довкола, відіграє її батько, і їй боляче було дивитися, як незручно він себе відчуває та як мало звертають на нього уваги, коли він вичікує коло дверей на найпочесніших гостей, щоб особисто представити їх дружині, котра гордовито-холодно вітала їх, не виказуючи ні інтересу, ні бажання сподобатись, і, поза цією церемонією, ані разу не розтулила уста, щоб бодай словом підтримати чоловіка чи його друзів. Флоренс була б щаслива, якби хоч спочутливим поглядом могла підтримати свого батька, — і Флоренс була щаслива, не здогадуючись, чому ж він відчуває себе так незручно. Але боячись показати, що вона знає про це, — отже, завдати йому додаткового болю, — і шматуючись поміж любов'ю до нього і вдячною ніжністю до Едіт, Флоренс не сміла навіть зустрітись чи то з нею, чи з батьком поглядом. Боліло їй і те, що ця жінка була водночас така добра до неї, така любляча й уважна, аж здавалося, що помічати за нею щось недобре означало платити їй невдячністю. Боліючи душею за обох, Флоренс подумала мимохіть, що краще б цього гамору й метушні ніколи тут не було, краще б уся ця розкіш і новизна не заступили колишніх запустіння та тиші, краще б ота занедбана дитина не знаходила друга в особі Едіт, а жила б, як і раніше, своїм самотнім життям, без чужого жалю і опіки.

Місіс Чік теж снувалися подібні думки, тільки не так спокійно, як Флоренс. Цю лагідну матрону насамперед обурило те, що її не запросили на обід. Оговтавшись трохи від цього удару, вона пішла на чималі витрати, аби з'явитись у домі місіс Домбі в такому вигляді, який приголомшив би леді і громом упав би на голову місіс Ск'ютон.

— Та на мене тут зважають не більш, як на Флоренс, — казала місіс Чік містеру Чікові. — Хто мене бачить? Ніхто!

— Ніхто, моя люба, — погодився містер Чік, що сидів поруч з місіс Чік під стіною і навіть за цих обставин міг розважити душу тихим посвистуванням.

— Хіба по чомусь видно, що мене тут чекали? — вигукнула місіс Чік, блискаючи очима.

— Ні, моя люба, не видно.

— Поль збожеволів!

Містер Чік свиснув.

— Якщо ти не нелюд, як іноді мені здається, — щиросердо сказала місіс Чік, — то перестань нарешті мугикати. Як людина, що має хоч трохи людського, може спокійно дивитися на оту Полеву тещу, в такому-ото убранні, з отими її вихилясами перед майором Бегстоком, оту бабегу, яку, поряд з іншими цінними здобутками, ми завдячуємо вашій Лукреції Токс...

— Моїй Лукреції Токс! — непомірно здивувався містер Чік.

— Авжеж, — вельми саркастично ствердила місіс Чік, — твоїй Лукреції Токс... кажу ж, як можна спокійно дивитись на оту Полеву тещу, на оту його пихату дружину, на оцих непристойних старих почвар з їхніми спинами та плечима — взагалі на всю оцю виставу, і мугикати? — На останньому слові місіс Чік зробила такий убивчий наголос, що містер Чік аж здригнувся. — Цього я, хвала богу, ніколи не второпаю!

Містер Чік склав губи так, що не міг ні мугикати, ні свистіти й начебто замислився.

— Але, сподіваюся, я знаю собі ціну, — надимаючись з обурення, сказала місіс Чік, — хоч Поль про це забув. І не збираюся сидіти тут, серед своєї родини, щоб мене не помічали. Я ще поки не порох під ногами місіс Домбі, — мовила вона так, ніби гадала, що десь післязавтра тим порохом стане. — І я піду. Я не скажу (хоч, може, й подумаю), що все це збіговисько мало єдину мету — принизити й образити мене. Я просто піду. За мною тут шкодувати не будуть!

З цими словами місіс Чік встала на рівні ноги, взяла під руку містера Чіка, і обоє покинули кімнату, ніби й зовсім не сидівши там півгодини. Проникливості місіс Чік треба віддати належне, зазначивши, що за нею і справді не шкодував аніхто.

Та з-поміж гостей обурена була не лише місіс Чік, бо список містера Домбі (що й досі зазнавав усіляких утисків) одностайно обурювався тим, що гості місіс Домбі розглядали їх у лорнетки та уголос допитувалися, хто то такі; водночас список місіс Домбі скаржився на нудьгу, а молодичка з голими плечима, позбавлена уваги з боку веселого молодика, кузена Фінікса (він по обіді зараз же поїхав додому), конфіденційно заявила тридцяти чи сорока приятелькам, що змудилася до смерті. Всі старі леді з копицями на головах мали підстави — хто більші, хто менші — бути невдоволеними місіс Домбі, а директори та голова правління погодилися поміж себе, що Домбі, коли вже хотів одружитися, мусив узяти жінку ближчу собі за віком, не аж таку вродливу і трохи заможнішу. Загальна думка джентльменів цієї категорії була, що Домбі піддався слабкості і каятиметься ще за життя.

Навряд чи хто з запрошених, — крім сімох сором'язливих джентльменів, — будучи в гостях чи ідучи додому, не вважав себе ущемленим з боку містера або місіс Домбі, а маломовна особа в чорному оксамитному капелюшку, як виявилось, і зовсім онімела, бо до обіду спершу повели червонооксамитну даму. Та навіть у сором'язливих сталося щось із вдачею — чи то вона звурдилася від надміру зужитих лимонадів, чи то їй прищепилися панівні настрої, але сором'язливі почали перекидатись уїдливими жартиками і пошепки обмовляли гостей на сходах та в переходах.

Загальне невдоволення й нехіть поширились так, що їх зазнали навіть лакеї в холі. Ба навіть смолоскипники на вулиці зачули і порівнювали весільну забаву з похороном,

на якому ніхто не носив жалоби і не був згаданий у заповіті.

Нарешті всі гості порозходились, і смолоскипники теж; вулиця, яку так довго захаращували карети, спорожніла, а свічки, згасаючи, освітлювали в кімнаті тільки містера Домбі з містером Турботом, що осторонь розмовляли, та місіс Домбі з матір'ю — перша сиділа на канапі, а друга, прибравши позу Клеопатри, чекала на свою покоївку. Коли містер Домбі скінчив розмову з Турботом, той улесливо підступив до дам, щоб попрощатися.

— Сподіваюся, — казав він, — що втома від цього чарівного вечора не відіб'ється завтра на здоров'ї місіс Домбі.

— Місіс Домбі, — мовив, наблизившись, містер Домбі, — досить берегла себе від втоми, так що можете не турбуватись за неї. На жаль, мушу сказати, місіс Домбі, що волів би, аби ви втомилися трохи більше.

Вона ледве глянула на нього й відвела очі, не озвавшись ні словом.

— Шкода, мадам, — сказав містер Домбі, — що ви не вважаєте за свій обов'язок...

Вона знову глянула на нього.

— За свій обов'язок, мадам, — вів далі містер Домбі, — приділяти моїм знайомим трохи більше уваги. Адже дехто з тих, кого ви підкреслено не хотіли помічати сьогодні, місіс Домбі, зробили вам честь своїм візитом.

— Ви знаєте, що тут є сторонні? — спитала вона, тепер уже пильно дивлячись на нього.

— Ні! Турботе! Не йдіть, прошу вас. Наполегливо прошу вас — не йдіть! — крикнув містер Домбі, перепиняючи того безшелесного джентльмена. — Од містера Турбота, як ви знаєте, в мене нема таємниць. І він не гірше за мене обізнаний з тим, про що я говорю. До вашого відома, місіс Домбі, вважаю, що ці заможні й впливові особи зробили мені честь своїм візитом, — і містер Домбі виструнчився ще дужче, ніби надавши тим особам якомога більшої ваги.

— Я питаю, чи знаєте ви, що тут сторонні, сер? — повторила вона, втупивши в нього повний зневаги погляд.

— Дозвольте, — сказав містер Турбот, роблячи крок наперед, — прошу, благаю — дозвольте мені піти. Ця дрібна й несуттєва незгода...

— Кохана моя Едіт, — перебила його місіс Ск'ютон, що не зводила очей з доччиного обличчя, — і ви, любий мій Домбі, наш прекрасний друг містер Турбот... гадаю, я маю право назвати його так...

— Забагато честі, мадам, — пробурмотів містер Турбот.

— Наш прекрасний друг сказав саме те, що й я збиралася сказати, і смертельно довго вичікувала нагоди. "Дрібна й несуттєва!" Кохана моя Едіт, і ви, любий мій Домбі, хіба ж ми не знаємо, що будь-яка незгода між вами... ні, Флаверс, не зараз.

Флаверс була покоївка, що, забачивши чоловіків, випорснула з кімнати.

— Що будь-яка незгода між вами, при тій повноті серця, що властива вам обом, при тому напрочуд чарівному почутті, що вас єднає, може бути лише дрібна й несуттєва? Чи є слова, якими б удалося це краще висловити? Нема. Отже, я радо користаюся з цієї

невеличкої нагоди... з цієї дрібнички, в якій так багато від Природи, від індивідуальності вашої і всього такого... і яка явно розрахована на те, щоб викликати сльози в матері, і скажу, що не надаю таким речам ніякого хоч трохи суттєвого значення, крім того, що вони просто виявляють другорядні прикмети душі. І, на відміну від решти тещ (що за жахливе слово, любий Домбі), скільки я бачила їх у цьому, боюсь, занадто неприродному світі, я ніколи не дозволю собі ставати між вами в такі хвилини та й, зрештою, ніколи не бідкатимусь над такими малюсінськими іскорками зі смолоскипа цього... як його?.. не Купідона, а того іншого премилого створіння...

В поглядах, які добра мати кидала на обох своїх дітей, була певна гострота, що могла свідчити про конкретний і добре зважений намір, прихований цими безладними словами. Вона, очевидно, намірялася з самого початку триматися осторонь від неминучих побризкувань ланцюга, який їх пов'язував, прикриваючись міфом віри в їхню обопільну любов та здатність ужитися одне з одним.

— Я хотів лише звернути увагу місіс Домбі на те, що не сподобалось мені в її поведінці на самому початку нашого подружнього життя і що я прошу її виправити в майбутньому, — надзвичайно поважно мовив містер Домбі. — На добраніч вам, Турботе! — кивком голови відпустив він свого управителя.

Містер Турбот уклонився величній господині, що палаючими очима дивилася на свого чоловіка, і, спинившись перед ложем Клеопатри, поштиво та захоплено підніс до губ її граційно простягнену руку.

Якби, залишившись із ним на самоті (Клеопатра похопилася зникнути), його вродлива дружина дорікнула йому, чи хоч би змінилася на обличчі, чи бодай словом порушила вперте своє мовчання, містер Домбі міг би закинути їй що-небудь іще. Але що міг закинути глибокій, невимовній, нищівній погорді, з якою вона дивилась на нього, а потім опустила очі, наче вважала, що до нього не варто озватися й півсловом, несказанній зверхності та презирству, що проступали на її обличчі, холодній, непоборній рішучості знищити і збутися його, що малювалася в кожній її рисі? І він залишив її, бо ж її владна краса оберталася зневагою до нього.

Чи був він таким боягузом, щоб годиною пізніше підстерігати її на старих, добрих сходах, де колись при місячному світлі бачив, як Флоренс несе нагору Поля? А може, то випадок, що він опинився там без світла і, звівши очі, вздрів Едіт, яка зі свічкою в руках виходила із спальні Флоренс, і знову побачив на її обличчі той, зовсім інший вираз, над яким він влади не мав?

Та ніколи її обличчя не мінялося аж так, як змінилось обличчя містера Домбі. Ніколи, в хвилину найбільшого буйства гордощів чи пристрастей, не заходило воно такою глибокою тінню, як та, що лягла йому на виду тоді, у темнім кутку, першого ж вечора по їхнім поверненні, часто лягала потому й стала ще глибша тепер, коли він стояв під сходами й дивився нагору.

Розділ тридцять сьомий

ПЕРЕСТОРОГА, І НЕ ЄДИНА

Наступного дня Флоренс, Едіт і місіс Ск'ютон зійшлися до купи, а коло дверей на

них чекав готовий до виїзду екіпаж. У Клеопатри знову була власна галера, а Візерс — уже не такий недокрівний, — обтягнувши свої курячі груди курткою і натягнувши військові штани, вистоявав під час обіду позад її безколесого крісла і більше не штовхав його головою. Волосся Візерса в такі дні неробства лисніло від помади, він ходив у лайкових рукавичках і пахтів одеколоном.

Зібралися вони в кімнаті Клеопатри. Змійка старого Нілу (це аж ніяк не образа) спочивала на софі, попиваючи о третій дня свою вранішню чашку шоколаду, а Флаверс-покоївка чіпляла своїй панночці манжетки та жабо і здійснювала невеличкий коронаційний обряд, за допомогою оксамитного капелюшка персикового кольору, штучні троянди на якому примхливо похитувалися, бо старечий параліч бавився ними, мов юний вітерець.

— По-моєму, я трохи знервована нині, Флаверс, — сказала місіс Ск'ютон. — Щось у мене руки тремтять.

— Ви ж, мадам, були вчора душею товариства, — одповіла покоївка, — і через це, бачиться, й страждаєте нині.

Едіт, що стояла з Флоренс коло вікна, спиною до туалетних процедур шановної матінки, раптом сахнулася, мов від блискавки.

— А ти не знервована, дитино моя кохана? — млосно спитала Клеопатра. — Тільки не кажи мені, серце, що ти, така завжди на диво врівноважена, стаєш жертвою нервів, як і твоя невдатна мати? Візерсе, хтось стукає.

— Картка, мадам, — мовив Візерс, подаючи її місіс Домбі.

— Я виходжу з дому, — відповіла та, навіть не глянувши.

— Голубко моя, — протягло сказала місіс Ск'ютон, — що за дивна манера давати таку відповідь, не подавившись, хто це. Дай сюди, Візерсе! Боже милий, моя люба! Це ж бо містер Турбот! Розумник отой!

— Я виходжу з дому, — повторила Едіт таким владним тоном, що Візерс, вихопившись на поріг, не менш владно переказав слугі, котрий чекав на відповідь: "Місіс Домбі виходить з дому. Забирайтеся" — і зачинив двері йому перед носом.

Та слуга незабаром повернувся, знову шепнув щось Візерсові, і той ще раз, не дуже охоче, представ перед місіс Домбі.

— Перепрошую, мадам. Містер Турбот кланяється вам і просить, коли можна, віділити йому одну хвилину — у справі, мадам, перепрошую.

— І справді, моя люба, — якнайлагідніше мовила місіс Ск'ютон, бо обличчя її доньки дихало грозою. — Якщо дозволиш мені вкинути слово, то я порадила б...

— Проведіть його! — звеліла Едіт, і коли Візерс побіг виконувати наказ, додала, зсунувши брови: — Якщо він іде сюди з вашої поради, то й прийму я його у вашій кімнаті.

— Мені піти? — похопилася Флоренс..

Едіт кивнула головою, але, виходячи, Флоренс таки зіштовхнулася з гостем. Тим же фамільярним і водночас поблажливим тоном, яким говорив з нею вперше, містер Турбот і зараз якнайлюб'язніше заговорив до неї: сподівається, вона почуває себе

добре... Зрештою, й питати зайве, бо вигляд її промовляє сам за себе... ледве мав честь упізнати її вчора — так вона змінилася, — і поки вона, зіщулившись, проходила, притримував двері з затаєним відчуттям своєї влади над нею — відчуттям, якого уся ця запобіглива ввічливість так і не змогла приховати.

Потім він на мить схилився над милостивою рукою місіс Ск'ютон і нарешті вклонився Едіт. Холодно відповівши на поклін, не дивлячись на нього, не сідаючи сама і його не запросивши, Едіт чекала, що він скаже.

Озброївшись панцирем пихи та влади, прикликавши до себе всю незламність духу, вона відчувала, однак, як відбирає їй силу і певність давнє її переконання, що цей чоловік від самого початку знає про неї з матір'ю все щонайгірше, що кожне її падіння у власних очах є для нього таким же очевидним, як і для неї, що він читає в її житті, немовби читав якусь низькопробну книжчину, демонстративно гортаючи сторінки ледь помітними поглядами чи змінами в голосі, зрозумілими тільки їй. І дарма що стояла перед ним горда, що владне обличчя вимагало покори, зневажливо стулені уста відпихали, груди задихалися від гніву, а темні вії темним віялом прикривали блиск очей, щоб ані промінчик звідти не впав на нього; дарма що стояв перед нею смиренний, благально-скривджений, цілковито покірний її волі, — в глибині-бо душі вона знала, що насправді все було якраз навпаки, що це він брав гору, він був переможцем і прекрасно це усвідомлював.

— Я насмілюся просити цього побачення, — сказав містер Турбот, — і дозволив собі покликатись на важливу справу, тому що...

— Мабуть, містер Домбі доручив вам переказати мені його докори, — перебила Едіт. — Він звіряється на вас, сер, до такої незвичайної міри, що я не здивуюся, коли ваша справа в цьому і полягає.

— Я не маю жодних доручень до леді, яка додає слави його імені, — сказав містер Турбот. — Але від свого імені я уклінно прошу цю леді бути справедливою до людини невірної, що чекає на справедливість з її рук... людини, залежної од містера Домбі, і через те невірної. Я благаю вас узяти до уваги мою повну безпорадність минулого вечора й цілковиту неможливість ухилитися від участі, що була мені нав'язана, у вельми прикрому випадку.

— Моя кохана Едіт, — стиха промовила Клеопатра, відводячи від ока лорнет, — це надзвичайно мило з боку містера Як-його-там. І так сердечно.

— Я дозволив собі, — шанобливо-вдячно глянув на Клеопатру містер Турбот, — дозволив собі назвати цей випадок прикрим тільки тому, що він був прикрий для мене, бо я мав нещастя бути присутнім. Така дрібна незгода між великими людьми... між тими, що кохають віддано й безкорисливо і ладні на будь-які самопожертви, це, в даному випадку, ніщо. Як цілком справедливо і щиро висловилася вчора місіс Ск'ютон, це — ніщо.

По короткій мовчанці, і далі не зважаючи глянути на нього, Едіт спитала:

— А ваша справа, сер?..

— Едіт, крихітко, — сказала місіс Ск'ютон, — таж міс тер Турбот увесь час стоїть!

Сідайте, прошу, любий містере Турбот.

Не відповівши матері, він пильно глянув на горду дочку, немов мав слухатися лише її і чекав дозволу з її вуст. Едіт несамохіть сіла сама й жестом вказала на крісло йому. Ніщо не могло бути холоднішим, погордливішим і образливішим, ніж цей зверхньо-шанобливий жест, але вона бунтувалася навіть проти такої поступки і піддалася тільки з примусу. Цього було достатньо! Містер Турбот сів.

— Ви дозволите мені, мадам, — блиснув він білими зубами до місіс Ск'ютон, — а людина з вашим тонким розумом і почуттями, напевно повірить, що в мене є для цього підстави, — адресувати все, що я маю сказати, місіс Домбі з тим, що вона сама перекаже це вам, своєму найближчому й найкращому другу — після містера Домбі?

Місіс Ск'ютон хотіла було вийти, але Едіт стримала її. Вона хотіла стримати і його — вимогою, щоб говорив відкрито або не говорив зовсім, але він тихенько почав: "Міс Флоренс — та юна леді, яка щойно тут була...".

Едіт промовчала, даючи йому говорити, і тільки тепер глянула на нього. Коли він нахилився, аби бути ближче до неї, демонструючи найвищу повагу, делікатність і два ряди зубів, виставлених у самопринизливій посмішці, Едіт відчула, що охоче вбила б його.

— Міс Флоренс, — сказав він, — було тут недобре. Мені нелегко говорити про це вам, бо при ваших почуттях до її батька, вас, природно, зачіпає все, що пов'язане з ним. — Він завжди говорив виразним і м'яким голосом, але годі описати ту виразність і м'якість, з якою говорилися ці слова — та й будь-які інші, подібні за змістом. — Та хай мені — людині, що по-своєму теж віддана містерові Домбі і незмінно захоплюється ним, — хай же мені буде дозволено, не ображаючи вашої подружньої любові, сказати, що міс Фло, на жаль, була занедбана... її батьком. Чи смію я сказати "її батьком"?

— Я це знаю, — відповіла Едіт.

— Знаєте! — з явно удаваним полегшенням вигукнув містер Турбот. — Гора з плечей звалилася! Чи можу надіятись, що ви знаєте і те, з чого воно почалось? Що це зумовлене його гордощами, тобто його вдачею?

— Можете це оминати, сер, — відповіла вона, — і тим швидше закінчити.

— Я розумію, мадам, — мовив Турбот, — повірте, я чудово розумію, що у ваших очах містер Домбі не потребує ніяких виправдань. Але судіть про мої почуття, виходячи з ваших власних, і даруйте мені мою зацікавленість містером Домбі, якщо вона десь переступить межу й заведе не туди.

Який то був меч в її горде серце — сидіти з ним тут, лицем до лица, коли він раз у раз тияє їй в обличчя її облудну присягу перед вівтарем, наче недопитки в гидкій чаші, а вона не сміє ні відвернутися, ні виказати свою бридливість! Який сором, каяття і лють бушували в її душі, коли, випроставшись перед ним у всій своїй красі, вона почувала, що насправді лежить у нього під ногами!

— Міс Флоренс, — вів далі Турбот, — доручена доглядові, — якщо це можна назвати доглядом, — слуг і різних найминок, в усьому нижчих за неї, природно, потребувала в свої юні літа керівництва та порад, а не маючи цього, поводитися необачно й до певної

міри забувала про своє становище. Був час, коли вона захопилась таким собі Уолтером, хлопцем з простолюду, — він, на щастя, помер, — і, як це не прикро, зайшла в дуже небажані зв'язки з певними моряками-каботажниками, що мають вельми підозрілу репутацію, та з одним старим забіглим банкрутом.

— Мені казали, як усе було, сер, — кинула на нього вогненний погляд Едіт, — і бачу, що ви перекручуєте факти. Сподіваюся, тому, що не знаєте їх.

— Вибачте, — сказав містер Турбот, — гадаю, ніхто не знає їх краще за мене. Я поважаю, шаную й низько схиляюся перед вашою благородною, палкою вдачею, — вдачею, яка так шляхетно і владно постає на захист вашого коханого й шанованого чоловіка і яка є його щастям, — на що він цілком заслуговує. Однак щодо фактів, — а це і є та справа, на яку наслідуюсь звернути вашу увагу, — ніяких сумнівів бути не може, бо, виконуючи свої обов'язки як довірена особа і, наслідуюсь сказати, як друг я вивчив їх докладно. Глибоко цікавлячись усім, що його стосується (це ви чудово розумієте), і — більше того (боюся, що цього ви можете не зрозуміти), — спонукуваний приземленим бажанням довести свою відданість і припасти йому до впадоби, я довгий час досліджував ці деталі і сам, і через вірних помічників, і зібрав дуже численні й виважені докази.

Вона звела очі на нього — не вище рота, але в кожному зубі, що там містився, побачила зловтіху.

— Даруйте, мадам, — провадив він далі, — що я, не маючи ніякої певності, наслідуюсь питати вашої ласкавої думки й ради. Мені здалося... я помітив, що вас дуже цікавить міс Флоренс?

А чи було в ній щось, чого б він не помітив і не знав? Принижена й водночас обурена цією думкою, бо навіть найменший натяк на це доводив її до шаленства, Едіт закусила тремтячу губу і замість відповіді ледь кивнула головою.

— Ця цікавість, мадам, — ще одне зворушливе свідчення того, наскільки дороге вам усе, що пов'язане з містером Домбі, — примушує мене стриматись і не переказувати йому ці факти, досі йому невідомі. Більше того, — дозволю собі признатися, — вона так збурила моє почуття відданості, що коли ви бодай на крихту забажаєте цього, — я лишу їх при собі.

Едіт здригнулась і, рвучко підвівши голову, втупила в нього важкий погляд. Він зустрів його найоблеснішою, найпоштивішою з посмішок і вів далі:

— Кажете, я їх перекрутив? Боюся, що ні... боюся, що ні, але — припустімо. Непевність, що від якогось часу мене мучить, впливає ось із чого: вже саме те, що міс Флоренс підтримує такі зв'язки, — хай навіть цілком безневинно й довірливо, — для містера Домбі, й так упередженого проти неї, буде вирішальним і спонукає його на той чи інший крок (знаю, що він уже подумував про це), аби порвати з нею й усунути її з дому. Будьте терпимі до мене, мадам, — пам'ятаючи, як близько я спілкуюся з містером Домбі, як добре знаю його і як глибоко шаную мало не з дитинства, — коли я скажу: якщо і є в нього якась вада — то це шляхетна непоступливість, і корениться вона в тих почуттях високочолої гордості та власної могуті, які йому притаманні і яких

усі ми не можемо не поважати; вона в нього незламна, на відміну від простої впертості інших натур, і дедалі твердішає, сама по собі, — з дня на день і з року в рік.

Едіт так само невідривно дивилася на нього, але попри всю прямоту її погляду, коли він почав вихвалити в своєму хазяїнові те, перед чим усі повинні схилитися, ніздрі її роздулися, віддих мовби поглибшав, а вуста ледь помітно викривились. Він це бачив, — і хоч вираз обличчя його не змінився, вона знала — бачив.

— Навіть такий дріб'язковий інцидент, як учора, — сказав він, — даруйте, що згадую зайвий раз, — може служити прикладом того, про що я говорив, і служити краще, ніж будь-які інші, суттєвіші випадки. Домбі й Син не визнають ні часу, ні місця чи відповідної пори — беруть їх під ноги, та й годі. Але я радий, що такий інцидент стався, бо завдяки йому я дістав нині змогу порушити цю тему перед місіс Домбі, навіть якщо й стягнув на себе її тимчасовий гнів. Мадам, саме коли я був повен сум'яття й лихих передчуттів з цього приводу, містер Домбі викликав мене до Лімінгтона. Там я побачив вас. Там же й довідався мимохіть, яку роль в його житті ви мали відіграти невдовзі, — на його і ваше довговічне щастя. Там же й вирішив зачекати, поки ви утвердитесь в цьому домі, і вчинити так, як вчинив зараз. Я не боюся, що, схоронивши у вашім серці всі відомі мені факти, зраджу своєму обов'язку супроти містера Домбі, бо в таких подружжях, як ваше, — що мають єдиний розум і єдине серце, — одна особа майже цілком заступає іншу. Отже, я однаково полегшую своє сумління, розповівши все це або вам, або йому. З причин, уже згаданих, я вибрав вас. Чи можу я сподіватися, що щирість мою визнано і я вільний скинути з себе відповідальність?

Він довго пам'ятатиме погляд, який послала йому Едіт, — та й хто б забув його? — і боротьбу, що точилася в її грудях.

— Я визнаю її, сер, — нарешті сказала вона. — Будьте ласкаві вважати, що справу закінчено і що це лишиться поміж нами.

Містер Турбот низько вклонився і встав. Едіт встала теж, і він вельми смиренно попрощався. Але Візерса, що спіткався з ним на сходах, вразила краса його зубів і променистість посмішки, а коли він їхав на своєму білоному коні, перехожі приймали його за дантиста, приголомшені такою фаховою рекламою. А Едіт, коли вона теж виїхала в кареті, перехожі брали за велику пані, щасливу тим, що вона багата і гарна. Та вони не бачили її за хвилину перед тим, саму в своїй кімнаті, і не чули, як бились у неї на вустах три слова: "О Флоренс, Флоренс!"

Місіс Ск'ютон, розкошуючи на софі та попиваючи шоколад, не чула нічого, крім вульгарного слова "справи", до якого ставилась з такою смертельною відразою, що давним-давно вигнала його зі свого словника, і в результаті — вельми чарівно й докладаючи чимало серця (не кажучи вже про душу), — допровадила своїх модисток та інших постачальників ледь не до руїни. Отож місіс Ск'ютон не ставила жодних запитань і не виявляла щонайменшої цікавості. До того ж при виході з дому чималого клопоту завдав їй оксамитно-персиковий капелюшок, що під рвучким вітром шалено силкувався збутись її товариства і не йшов ні на які угоди. Коли ж дверцята карети зачинили і вітру не стало, на штучні троянди знову напав параліч, термоясячи ними,

мов ціла богадільня перестарілих зефірів. Загалом кажучи, роботи в місіс Ск'ютон було досить і велося їй не найкраще. Не покращало їй і надвечір, бо коли містер Домбі велично-врочисто і щораз нетерплячіше походжав по вітальні (вони втрюх мали їхати на званий обід), до місіс Домбі, що вже півгодини, цілком одягнена, чекала на матір у своїй гардеробній, прибігла сполотніла Флаверс-покоївка зі словами:

— Прошу вибачення, мадам, але я нічого не можу з місіс зробити!

— Що сталося? — спитала Едіт.

— Та я й сама не знаю, мадам, — відповіла перелякана покоївка. — Вона кривить гримаси!

Едіт побігла з нею до материної кімнати. Клеопатра була в повному парадному строї — з діамантами, рукавцями, рум'янцями, кучериками, зубами та всяким іншим молодечим приладдям... Але пана Параліча годі було обдурити — він вже давно обрав її жертвою і розбив її перед дзеркалом, де вона й лежала, наче почварна лялька, що гепнулася на землю.

Її безсоромно розібрали на частини і ту дещицю, що була таки справжньою місіс Ск'ютон, поклали до ліжка. Послали по докторів, які незабаром з'явились. Ужито міцних ліків; висловлено думку, що від цього удару вона очуняє, але другого не переживе; і так пролежала вона багато днів, безмовно втупившись у стелю, іноді, — коли її питали, чи знає вона, хто біля неї або щось подібне, — видаючи незрозумілі звуки, а іноді взагалі не відповідаючи ні знаком, ні жестом, ні порухом очей.

З часом до неї стала повертатися свідомість і почасти здатність рухатися, але не говорити. Одного дня вона почала володіти правою рукою і, явно чимось стурбована, жестом приликала до себе покоївку та показала, що потребує паперу й олівця. Покоївка негайно подала їх, гадаючи, що пані хоче написати заповіт чи останнє своє бажання, а що місіс Домбі не було вдома, то покоївка в урочистому піднесенні чекала на результат.

Після довгого й марудного шкрябання, викреслювання і вставляння зайвих літер, що, здавалось, самі по собі зривалися з олівця, стара простягла покоївці ось такий документ: "Рожеві запони".

А що та геть остовпіла (причину можна зрозуміти), то Клеопатра вдосконалила рукопис, додавши ще два слова, і тепер він звучав так: "Рожеві запони для докторів".

Покоївці прийшло наздогад, що запони їй потрібні для поліпшення кольору шкіри в очах вищезгаданих фахівців, і оскільки всі, хто знав місіс Ск'ютон, не сумнівались у правильності цієї думки (вона невдовзі й сама це потвердила), то їй над ліжком повішали рожеві запони, і від того дня вона стала дуже швидко одужувати. А незабаром вже могла сидіти — в кучериках, мережаному чепчику та в пеньюарі — і дозволяти собі деякі краплі штучного рум'янцю в западини на щоках.

Моторошно було дивитись на цю стару жінку, що пускала бісики, гримасувала та кокетувала зі смертю, наче з майором. Але й психічні зміни, що сталися по тому як її побив грець, були не менш жахливі й так само наводили на роздуми.

Чи то, ослабнувши на розумі, вона стала ще хитріша і облудніша, ніж досі, чи то

перестала відрізняти свою вдавану подобу від свого справжнього ества, чи то в ній прокинулись іскорки сумління, неспроможні ні розгорітися, ні згаснути, чи то внаслідок удару, якого зазнав її організм, впливли всі оті чинники вкупі (останнє припущення і є, мабуть, найвірогідніше), — але результат був такий: вона стала надзвичайно гостро вимагати від Едіт уваги, пошани та вдячності; на всі лади вихваляла себе як взірець матері, якій і ціни скласти не можна, і страшенно ревнувала Едіт до всіх. Ба більше, ніби забувши про їхню домовленість уникати розмов на цю тему, вона раз у раз натякала, що шлюб її доньки — найпевніший доказ її незрівнянної материнської любові. І все це разом із немічністю й вередливістю, природними для такого стану, правило за саркастичний коментар до її легковажно-молодечих манер.

— Де місіс Домбі? — питала вона в покоївки.

— Поїхала з дому, мадам.

— Поїхала з дому! Що ж це — вона цурається своєї матінки, Флаверс?

— Господь з вами, мадам! Звісно, ні! Місіс Домбі поїхала прогулятися з міс Флоренс.

— Міс Флоренс. Хто така ця міс Флоренс? Не кажи мені про міс Флоренс. Що для неї та міс Флоренс, порівнюючи зі мною?

Сльози, які от-от були готові пролитися, звичайно спиняли, чіпляючи на неї якусь прикрасу, показуючи їй діаманти чи оксамитно-персиковий капелюшок (вона сиділа у ньому, налаштована до прийому гостей, не один тиждень, перш ніж здужала вийти надвір), і вона тихомирно чекала, аж прийде Едіт, а тільки-но забачивши горде обличчя дочки, зривалася знову.

— Ну, я так і знала, Едіт! — скрикувала вона, трясучи головою.

— В чому справа, мамо?

— Справа! Якби-то я знала, в чому справа. Світ став такий неприродний і невдячний, що я починаю думати, — серця — чи чогось подібного — у ньому явно не лишилося. Для Візерса я рідніша, ніж для тебе. Він набагато уважніший до мене, ніж моя власна донька. Аж жаль стає, що так молодо виглядаю... і взагалі... а то б, може, на мене більше зважали.

— Чого ж ви хочете, мамо?

— О, багато чого, Едіт.

— Хіба ж вам чогось бракує? А якщо й бракує, то самі тому винні.

— Сама винна! — починалося пхикання. — А якою ж матір'ю я для тебе була, Едіт! Подругою від самої колиски! І ти, що нехтуєш мною, що вділяєш мені не більше серця, аніж чужій-чужениці, — таж, Флоренс ти у двадцять разів дужче любиш — я ж бо лише твоя мати і, по-твоєму, можу за день її розбестити! — і ти ще мені дорікаєш, що я сама винна?

— Та нічим я вам не дорікаю, мамо. Чого ви весь час говорите про це?

— Хіба це не природно? Як же мені не говорити, коли я — сама чулість та любов, а мене щоразу так жорстоко ранять, — кожним поглядом, який ти кидаєш на мене?

— Я зовсім не хочу вас ранити, мамо. Чи ви забули, про що ми з вами домовлялися?

Киньмо ж згадувати минуле.

— О, киньмо згадувати! І киньмо згадувати про вдячність до мене, про любов до мене; і киньмо мене самотіти в цьому куті, без догляду й без товариства, а ти заводь собі нових родичок і носися з ними, хоч вони ніякісінького права на тебе не мають! Боже милий, Едіт! Та чи знаєш ти, на чолі якого вишуканого дому ти стала?

— Знаю. Але годі вже.

— А це шляхетне створіння, Домбі! Чи знаєш же ти, що ти його дружина, Едіт, і в тебе є і статки, і карети, і бозна-що ще?

— Звичайно, знаю, мамо, — і то дуже добре.

— Є все те, що було б, якби та напрочуд добра душа... як же його звали?.. Гренджер... якби він не помер. І кому ти маєш дякувати за це все, Едіт?

— Вам, мамо, вам.

— То обійми ж і поцілуй мене, покажи, що ти знаєш, Едіт, — кращої матері, ніж я в тебе, на світі не було. Не примушуй мене гризтися й журитись твоєю невдячністю, аж зроблюся страховиськом, бо тоді, коли я знову вийду на люди, мене ніхто не впізнає: навіть та ненависна тварюка, майор.

Але часом, коли Едіт наближалася до матері і, схиливши свою величну голову, притулялась холодною щокою до її щоки, мати раптом сахалася, немов зі страху, починала тремтіти й кричала, що втрачає розум. А інколи вона принижено просила Едіт посидіти біля її ліжка, і поки та сиділа, заглибившись у власні думки, дивилась на неї з безглуздим виразом на всохлому обличчі, якого навіть рожеві запони скрасити не могли.

Проте з плином часу рожеві запони скрашували Клеопатрі одужання, скрашували і вбрання — ще більш дівоче, ніж досі, щоб покрити викликані хворобою збитки, — і рум'янець її, і зуби, і кучерики, і діаманти, і рукавиці, і цілий гардероб ляльки, що звалилася колись перед дзеркалом. Вони скрашували іноді й певну нечіткість вимови, яку стара прикривала дівочим хихотінням, а деколи й провали пам'яті, що траплялися, коли їм заманеться, немов передражняючи свою примхливу власницю.

Та чого вони так і не скрасили — то це її нової манери говорити з дочкою чі думати про неї. І хоч дочка ця часто опинялася в полі їхнього впливу, рожевий відсвіт так ні разу й не пом'якшив її суворой вроди, злившись із променистою посмішкою чи з лагідним світлом доччиної любові.

Розділ тридцять восьмий

МІС ТОКС ПОНОВЛЮЄ ДАВНЄ ЗНАЙОМСТВО

Бідолашна міс Токс, покинута своєю приятелькою місіс Чік і позбавлена щастя бачити містера Домбі (бо ні дзеркало на каміні, ні клавесин, ні будь-яке інше, призначене для святкових пам'яток місце в її квартирі на Принцесинім майдані не було вшановане парочку гарненьких весільних запрошень, пов'язаних срібною ниточкою), занепала духом і поринула в глибоку журбу. Один час на Принцесиному майдані не чути було Пташиного вальсу, квіти стояли занедбані, а портрет предка міс Токс у напудрованій перуці з кіскою припадав пилом.

Проте ні вдача, ні літа міс Токс не дозволяли їй віддаватись даремним жалям надто довго. Лише дві клавіші не озивались на клавесині, коли у згорбленій вітальні знов забриніли щибети і трелі Пташиного вальсу; тільки одна гілочка герані впала жертвою недогляду, коли міс Токс знову почала поратися в своїх зелених заростях кожного божого ранку; пелена забуття вкривала пудроголового предка не більше, як шість тижнів, коли міс Токс дмухнула на його лагідний вид і натерла його клаптиком замші.

А все-таки міс Токс була самотня й розгублена. Її захоплення, хоч якими смішними вони здавалися, були правдиві та міцні, і вона почувалася, за її ж словами, "глибоко вражена незаслуженою кривдою, якої зазнала від Луїзи". Але міс Токс не вміла гніватися. Хай вона лишень дріботіла через життя — солодкомовно й без жодної власної думки, — зате, принаймні, обходила досі без усяких безжальних пристрастей. Досить було їй побачити якось на вулиці Луїзу Чік — та й то здаля, — щоб кисільна її душа зазнала такого удару, що вона була змушена негайно шукати притулку в найближчій кав'ярні, де, у задній кімнатці, звичайно призначеній для споживання юшок і протухлій вареними бичачими хвостами, вона дала волю своїм почуттям, умившись рясними сльозами.

Щодо містера Домбі, то міс Токс почувала, що не має підстав для нарікань. В очах міс Токс цей джентльмен був таким величним, що, коли її від нього усунули, вона втішила себе тим, що, мовляв, відстань між ними завжди була безмежна, і якщо він взагалі її терпів, то тільки з великої поблажливості. Міс Токс щиро вважала, що жодна жінка не могла бути занадто вродлива чи занадто високопоставлена для нього. Тож не дивно, що, шукаючи собі дружину, він і шукав високо. Міс Токс, плачучи, дійшла такого висновку і по двадцять разів на день повністю визнавала його слушність. Вона ніколи не згадувала про бундючність, з якою містер Домбі примушував її служити його забаганкам та примхам і милостиво дозволяв бути нянькою його синочка. Вона, за її ж словами, думала лише про те, що "провела в його домі багато щасливих годин, які повсякчас згадуватиме з подякою", і що "завжди вважатиме містера Домбі за одного з найповажніших і найгідніших людей".

Все ж, одрізана від неблаганної Луїзи й уникаючи майора (до якого ставилася тепер з певним недовір'ям), міс Токс мучилась, не знаючи, що робиться в господі містера Домбі. А оскільки вона й справді звиклася з думкою, що Домбі й Син — це вісь обертання світу, то, замість і далі не знати всього, що її так гостро цікавило, визнала за краще поновити знайомство з місіс Річардс, про яку знала, що та, від часу її останньої вікопомної з'яви перед лицем містера Домбі, підтримує стосунки з його слугами. Не виключено, що до розшуків Тудлової родини міс Токс підштовхнула невиразна, схована на дні серця потреба мати когось, — хоч найнезначнішу людину, з якою можна було б поговорити про містера Домбі. В усякому разі, одного вечора міс Токс вирушила в напрямку Тудлової оселі саме в той час, коли містер Тудл, весь у сажі, відсвіжався чаєм у лоні своєї родини. В житті містера Тудла було тільки три стадії. Він або відсвіжався у вищезазначеному лоні, або мчав по країні зі швидкістю від двадцяти п'яти до п'ятдесяти миль на годину, або, втомившись, спав. Та чи в русі, чи в спокої, містер Тудл

завжди був чоловік мирний, вдоволений і поступливий. Здавалося, весь свій запас пари та дратівливості він віддавав двигунам, біля яких працював, і вони пихтіли, сопли, гарячкували й вимотували себе без жалю, а містер Тудл жив собі помаленьку та потихеньку.

— Поллі, дівчинко моя, — сказав містер Тудл, тримаючи на кожному коліні по малюкові, причому двоє інших наливали йому чай, а решта товклася поблизу — містер-бо Тудл ніколи без дітей не був, навпаки, завжди мав їх напихваті, — ти нашого Байлера давно бачила?

— Давненько, — відповіла Поллі, — але нині він майже напевно прибіжить. Це — його вечір, а він дуже точний.

— Здається, наш Байлер тепер ніби нівроку хлопець? — сказав містер Тудл, з величезною насолодою беручись до чаю. — Га, Поллі?

— О, ще й який! — погодилася та.

— І ні з чим не криється? Як, Поллі? — спитав містер Тудл.

— Ні, — упевнено відповіла вона.

— Я дуже радий, що він ні з чим не криється, Поллі, — повільно і виважено, як завжди, зазначив містер Тудл, закидаючи з ножа в рот кусень хліба з маслом, наче вугілля в топку, — бо це було б нехороше. Правда, Поллі?

— Авжеж, правда, батьку. Тут і питати нічого!

— Ось бачите, діточки, — глянув на своє сімейство містер Тудл, — якщо хочете бути чесним, то, на мою думку, нема кращого, як усе робити відкрито. Трапиться вам якась ущелина чи тунель — не треба нікого туманити. Подавайте свисток, — хай усі знають, де ви є.

Молоде покоління Тудлів зняло пронизливий галас, засвідчуючи свою готовність скористатися з батьківської поради.

— Але чого це ти заговорив якраз про Роба, батьку? — занепокоєно спитала його дружина.

— Поллі, старенька моя, — відповів містер Тудл, — їй богу, не знаю, чого я оце заговорив якраз про Роба Розпалюю топку — думаю про Роба, їду на запасну колію, чіпляю там вагони — думаю про Роба, і так ото почепиться цілий поїзд думок, хтозна-де і хтозна-звідки. Справжній тобі залізничний вузол, ті думки людські, — мовив містер Тудл, — їй-же-богу!

Це глибокодумне зауваження містер Тудл запив величезним кухлем чаю й покріпив солідним куснем хліба з маслом, доручивши водночас донькам підливати окропу в чайник, бо страшенно хотів пити, і був здатен поглинути незліченну кількість "кухличків" перед тим, як угамувати спрагу.

Отак розкошуючи, містер Тудл не забував, однак, про молодші парості, котрі, хоч і повечеряли, розглядалися за зайвим шматочком, що, як звісно, буває найсмачніший. Він розподіляв ті шматочки по колу, кожному по черзі даючи відкусити від здорової скиби хліба з маслом та випити ложечку чаю. Те причастя так припало до смаку малим Тудлам, що вони одне за одним пускалися в бурхливий танок, ставали на одній нозі,

підплигували та стрибали, всіляко виявляючи радість. Знайшовши отакий вихід своїм почуттям, вони знов одне за одним позбивалися в купу довкола містера Тудла і пильно стежили, як він наминає нову порцію хліба, масла та чаю, — а вдаючи, що самі на цей харч аж ніяк не зазіхають, перемовлялися між собою на сторонні теми чи тихенько про щось шепотілися.

Саме тоді, коли містер Тудл, оточений цим сімейним гуртом, подавав йому страхітливий приклад доброго апетиту, гицав двох найменших Тудлів, везучи їх експресом у Бірмінгем і поглядаючи на решту поверх хлібомасельної піраміди, — саме тоді і з'явився, в зюйдвестці та в жалобному мундирі, Роб-Точильник, і був зустрінутий загальною навалою братів та сестер.

— Добридень, мамо, — сказав Роб, чемно цілуючи її. — Як життя?

— Ось який він у мене! — вигукнула Поллі, обійнявши його й легенько ляснувши по спині. — А ти — "криється"! Бог з тобою, батьку, це не про нього.

Сказано це було персонально містерові Тудлу, але Роб, котрий мав рильце в пушку, збагнув, про що йдеться.

— А, батько знову виступає проти мене, так? — заскиглив він тоном ображеної невинності. — Ох, як то тяжко, коли чоловік раз спіткнеться, а рідний батько весь час йому поза очі тим у ніс тицяє! Вже цього одного чоловікові досить, — скиглив Роб, удаючись до поли своєї куртки, — аби піти і зробити щось на зло!

— Бідний мій хлопчику! — скрикнула Поллі. — Батько ж не хотів сказати нічого поганого.

— Як він не хотів сказати нічого поганого, то нащо взагалі казав? — не вгавав покривджений Точильник. — Ніхто про мене так зле не думає, як рідний батько. Як таке може бути! Хай би вже краще мені голову відтіяли. Батько, по-моєму, не проти цього, — от сам хай і тне; краще вже він, ніж хтось інший.

На ці відчайдушні слова всі малі Тудли озвалися голосним плачем; патетичний ефект цієї сцени Точильник тут же посилив, іронічно закликаючи їх не плакати за ним, бо його вони любити не повинні — аж ніяк не повинні, якщо вони хороші діти. Усе це так зворушило передостаннього Тудла (який взагалі легко зворушувався), що згнітило йому не тільки душу, а й віддих, і він так побуряковів, що містер Тудл, перепуджений, помчав з ним надвір до діжки з водою і вже був готовий встромити його під кран, та, вздрівши цей інструмент, малий і сам очунав.

Після цих подій містер Тудл дав пояснення, добродішні почуття сина були вмиротворені, обидва потиснули один одному руки, і в родині знову запанувала злагода.

— Може, візьмешся до того, що й я, синку? — спитав батько, з новою силою вертаючись до чаю.

— Ні, спасибі, батьку. Ми з хазяїном вже пили чай.

— А як твій хазяїн, Робе? — поцікавилась Поллі.

— Та що вам сказати, мамо? Хвалитися нічим. Торгівлі там нема ніякої. Та він нічого і не тямить у ній, той капітан. Сьогодні, приміром, приходить один і каже: "Мені

треба те-то і те-то..." Щось таке хитромудре. "Що-що?" — питається капітан. "Те-то і те-то", — каже той. "Друже, — каже капітан, — може, ви самі роздивитесь по крамниці?" — "Та я вже дивився", — каже той. "І бачили те, що вам треба?" — питається капітан. "Ні, не бачив". — "А знаєте, як воно виглядає?" — "Ні", — каже той. "Тоді, хлопче, ось що я вам скажу, — каже капітан, — ви краще підіть розпитайтеся, як воно виглядає, бо я і сам не знаю!".

— Так грошей не заробиш. Правда ж? — мовила Поллі.

— Грошей, мамо! Та їх у нього ніколи не буде. Він такий чудний, як не знаю хто. Але хазяїн непоганий, мушу сказати. Тільки мені з того користь невелика, бо, думаю, довго я в нього не втримаюсь.

— Не втримаєшся на своїй посаді, Робе! — скрикнула мати, а містер Тудл широко розкрив очі.

— Не на цій... може, — підморгнув Точильник. — Що ж тут дивного... придворні зв'язки, знаєте... та вам, мамо, нічого хвилюватися, тим більше зараз у мене все гаразд, чого ж іще?

Підкреслювання — і цими натяками, і загадковістю поведінки Точильника — того, що він не винен в гріху, приписуваному йому містером Тудлом, могло призвести до нових звинувачень і переполоху в сім'ї, якби, на превеликий подив Поллі, в цю мить не нагодився ще один гість, осяявши всіх з порога приязно-покровительською посмішкою.

— Як поживаєте, місіс Річардс? — спитала міс Токс. — Я до вас у гості. Можна зайти?

Жваве обличчя місіс Річардс у відповідь засяло гостинністю, і міс Токс, прийнявши запрошення сісти й ласкаво признавши містера Тудла по дорозі до запропонованого їй стільця, розв'язала стрічки на капелюсі й заявила, що насамперед хоче просити милих діточок, усіх до одного, підійти й поцілувати її.

Безталанному Тудлу-передостанньому, котрий, судячи з кількості його домашніх пригод, народився під нещасливою зіркою, не вдалося взяти участь у цьому поголовному цілуванні, оскільки, граючись братовою зюйдвесткою, він насадив її на голову задом наперед і так глибоко, що не міг зняти, а перелякана уява намалювала перед ним таку страшну перспективу перебування в темряві й безпросвітній ізоляції від друзів та родини до кінця його днів, що хлопець став шалено борсатись і здушено кричати. Після звільнення лице в нього було геть червоне, гаряче й спітніле, і, ледь живого, міс Токс посадила його собі на Коліна.

— Ви, певне, й забули мене вже, сер? — звернулась міс Токс до містера Тудла.

— Ні, мадам, ні, — запевнив Тудл. — Тільки всі ми постаріли трохи.

— А як зі здоров'ям, сер? — чемно спитала міс Токс.

— Нівроку, мадам, спасибі, — відповів Тудл. — А у вас як, мадам? Ревматизм не докучає? Всі ми з віком до нього приходимо.

— Спасибі, — сказала міс Токс. — Поки що ця недуга мені не давалася взнаки.

— Ваше щастя, мадам, — відмовив Тудл. — У ваші літа, мадам, багато хто нею мучиться. Ось моя матінка... — та піймавши на собі погляд дружини, розважно втопив

решту фрази в новім кухлі чаю.

— Невже, місіс Річардс, оце ваш... — скрикнула міс Токс, дивлячись на Роба.

— ...Старший, мадам, — закінчила Поллі.— Він, він. Той самий хлопчик, що без вини спричинився до стількох нещасть.

— Той самий, мадам, — сказав Тудл, — з куцими ніжками, — такими куцими, — в голосі містера Тудла забриніла поетична нотка, — що вони на диво малі були для шкіряних штанців, — коли-то містер Домбі Точильника з нього зробив.

Цей спогад геть розчулив міс Токс. Той, про кого згадувалось, виймав у неї безпосередній і особливий інтерес. Вона подала хлопцеві руку й поздоровила його матір із сином, що має таке відверте, чесне обличчя. Почувши це, Роб прибрав вигляд, що мав би відповідати похвалі, але важко сказати, чи то йому вдалося.

— А тепер, місіс Річардс, — сказала міс Токс, — і вам, сер, — повернулася до Тудла, — я щира й просто скажу, чого я прийшла сюди. Ви, певне, помітили, місіс Річардс, — можливо, й ви помітили, сер, — що останнім часом між мною і деким із моїх друзів виникло невеличке відчуження, і туди, куди я вчашала давніше, я тепер не заходжу.

Поллі, як жінка тактовна, одразу збагнула суть справи і показала це одним коротеньким поглядом. Містер Тудл, який і близько не знав, про що йдеться, теж показав це, витріщивши очі.

— Річ ясна, — вела далі міс Токс, — те, як виникло наше невеличке охолодження, значення не має і не потребує обговорення. Достатньо буде, коли я скажу, що я зберегла якнайглибшу пошану й інтерес до містера Домбі, і...— тут голос міс Токс затремтів, — ...до всього, що його стосується.

Тепер містер Тудл з розумінням хитнув головою й повідомив, що і чув, і зі свого боку теж так вважає, що містер Домбі — доволі норовистий тип.

— О, прошу, сер, не кажіть такі — запротестувала міс Токс. — Дуже вас прошу, сер, не кажіть так, ні тепер, ні будь-коли. Такі слова не можуть не завдати мені болю, а джентльменові з такою душею, яка, я гадаю, притаманна вам, не можуть приносити втіхи.

Містер Тудл, котрий аніскільки не сумнівався, що зауваження його буде прийняте схвально, дуже зніяковів.

— Єдине, що я хочу сказати вам, місіс Річардс, — і вам теж, сер, — це те, що будь-які звістки про життя його родини, про добробут його родини, про здоров'я його родини, які дійдуть до вас, будуть дуже цікаві для мене. Я завжди з охотою побалакаю з місіс Річардс про цю родину, про старі часи. А оскільки між мною й місіс Річардс і найменших незгод ніколи не було (правда, хотілося б, щоб ми були ближче знайомі, але хто ж тому винен, як не я сама), то сподіваюся, вона не заперечуватиме, щоб ми стали віднині щирими друзями і щоб я подеколи забігала сюди, коли мені схочеться, і була тут як своя. Справді, я сподіваюся, місіс Річардс, — повторила вона вельми поважним тоном, — що ви сприймете це так, як і я на це дивлюся, — з доброю душею, якої вам ніколи не бракувало.

Поллі була влещена й не ховалася з цим Містер Тудл не знав, влещений він чи ні, і

зберігав байдужу мовчанку

— Знаєте, місіс Річардс, — гадаю, ви теж, сер, — провадила далі міс Токс, — коли ви приймете мене як свою, то я потрошки можу стати вам у пригоді в різних дрібничках, і буду страшенно рада цьому. Я можу, наприклад, навчити чогось ваших дітей. Якщо дозволите, я буду приносити деякі книжечки, якесь рукоділля, і за один такий вечір, вряди-годи, вони навчатися... о боже, ще й як багато навчатися, ще й гордістю будуть для своєї вчительки!

Містер Тудл, що вельми поважав науку, ствердно кивнув до дружини і почав задоволено потирати руки.

— Будучи тут як своя, я нікому не заважатиму, — сказала міс Токс, — і все собі йтиме так, якби мене й не було. Місіс Річардс буде собі латати, чи прасувати, чи годувати дітей, незважаючи на мене, а ви запалите собі люльку, сер, коли вам того захочеться. Правда ж?

— Спасибі, мадам, — сказав містер Тудл. — Правда, нюхну собі трошки табаки.

— Мені приємно, що ви так кажете, сер, — відповіла міс Токс, — і я цілком широко запевняю вас, що для мене це буде велика втіха і що за всю ту користь, яку мені, можливо, пощастить принести вашим дітям, ви відплатите мені з лишком, якщо приймете цю маленьку угоду спокійно, невимушено, з доброю душею і без зайвих слів.

Угоду миттю потвердили, і міс Токс, одразу відчувши себе вдома, не гаючи часу, влаштувала всім дітям пробне опитування, чим вправила містера Тудла в неабиякий захват, і записала на аркуші паперу ім'я, вік та знання кожного. Ця церемонія й супровідні до неї балачки забрали стільки часу, що й пора, коли діти йшли спати, минула, а міс Токс і далі сиділа біля тудлівського каміна і досиділася до того, що іти їй самій було вже запізно. Галантний Точильник, однак, запропонував провести її до самого дому, а оскільки іти додому в товаристві юнака, що завдячував містерові Домбі своє перше облачення в ту річ чоловічого гардеробу, яку рідко називають своїм іменням, для міс Токс було подією, то вона дуже охоче прийняла пропозицію.

Потиснувши руки містерові Тудлу та Поллі й перецілувавши всіх дітей, міс Токс вийшла з їхньої оселі, тішачись загальною любов'ю і з таким легким серцем, що місіс Чік відчула б тягар на своєму серці, якби могла його зважити.

Роб-Точильник зі скромності хотів був іти позаду, але міс Токс зажадала, щоб він ішов поруч, аби можна було розмовляти, і дорогою, як казала потім його матері, "направляла" його.

Направлявся він так вправно, плавно й блискуче, що міс Токс була зачарована. Що більше вона його направляла, то гостріший ставав у нього розум — як бритва. Не було на світі ліпшого, що подавав би кращі надії, хлопця — щирішого, розумнішого, більш розсудливого, тверезого, чесного, поступливого, доброго юнака, ніж Роб, якого направляли того вечора.

— Дуже рада, що познайомилася з тобою, — сказала міс Токс вже біля самого дому. — Сподіваюся, будеш мати мене за друга й заходитимеш до мене, коли тільки схочеш. У тебе є скарбничка?

— Є, мадам, — відповів Роб. — Я заощаджую гроші, щоб покласти їх згодом у банк.

— Вельми похвально, що й казати, — зауважила міс Токс. — Приємно таке чути. Кинь туди й ці півкрони, будь ласка.

— Красно дякую, — мовив Роб, — але я й на думці не маю вас отак грабувати.

— Я ціню твою незалежну вдачу, — сказала міс Токс, — але запевнюю — це ніякий не грабунок. І ображуся, коли ти не приймеш їх на знак моєї прихильності. На добраніч, Робіне!

— На добраніч, мадам, — одповів Роб, — дякую вам!

І, підсміюючись, побіг розмінювати гроші, щоб програти їх пиріжникові в орлянку. Адже в закладі Благодійних Точильників чесності не вчили, а пануюча там система досягла значних успіхів у вихованні лицемірства. Настільки значних, що багато хто з колишніх учнів та вчителів цього закладу говорив: як давати таку освіту простим людям, то краще взагалі не давати. Ще інші слушно перечили: не "краще не давати", а давати кращу. Та на це керівні особи Точильників завжди мали готову відповідь — вказували на кількох хлопців, що вийшли в люди всупереч системі, і заявляли в вічі, що вийшли вони в люди якраз завдяки системі. Чим миттю позбувались усіх противників і зміцнювали славу свого благодійного закладу.

Розділ тридцять дев'ятий

ДАЛЬШІ ПРИГОДИ СТАРОГО МОРЯКА КАПІТАНА ЕДБАРДА КАТЛА

Невблаганний час своєю певною ходою так швидко посувався вперед, що рік, визначений старим майстром корабельних інструментів як строк, протягом якого друг його повинен був чекати і не розпечатувати пакет, залишений йому разом з листом, вже майже минув, і одного вечора капітан Катл став поглядати на таємничий пакет з почуттям неспокою.

Як людині честі, капітанові й на думку не спало б розрізати пакет бодай за годину до призначеного строку, — однаково, як не прийшло б на думку розрізати себе самого, щоб дослідити власну анатомію. Він лише витягав пакет, коли запалював свою першу вечірню люльку, клав його на стіл і дві або три години поспіль сидів поважно і мовчки, розглядаючи його крізь клуби диму. Інколи, отак надивившись, капітан починав поволі відсовуватись разом з кріслом од столу, все далі і далі, ніби хотів вийти з-під його чарів; але якщо він і справді мав таке бажання, то здійснити його йому ніколи не щастило, бо пакет манив до себе навіть тоді, як капітан одсувався ген під саму стіну маленької вітальні, — навіть тоді, коли погляд його замислено мандрував на стелю чи до вогню, пакет негайно рушав слідом і, немов та мара, вмощувався серед вугілля чи займав найвидніше місце на біленій стіні.

Щодо Втіхи його серця, то отецькі почуття й захоплення капітана не зазнали ніяких змін. Правда, після останнього побачення з містером Турботом капітана почав брати сумнів, чи дійсно його втручання на користь молодій леді та любого хлопця Уолтера дало ті добрі наслідки, яких він бажав і в які один час вірив. Одне слово, його всерйоз стала непокоїти підозра, що він приніс більше шкоди, ніж користі, і, повен скрухи та скромності, капітан визнав, що найкращою покутою буде вчинити так, щоб він нікому

не міг заподіяти шкоди і, так би мовити, викинути себе за борт як небезпечну особу.

Отже, поховавши себе серед інструментів, капітан ніколи не навідувався, в околицю містера Домбі, і ніяк не нагадував про себе ні Флоренс, ні міс Ніппер. Він навіть урвав стосунки з містером Перчем, коли той нагодився з візитом, сухо повідомивши цього джентльмена, що дякує йому за товариство, але вже відшвартувався від усяких таких знайомств, бо хто його зна, який ще порохований склад він може пустити в повітря ненароком. У цім своїм добровільнім засланні капітан перебував цілі дні й тижні, не перекинувшись словом ні з ким, окрім Роба-Точильника, якого вважав зразком безкорисливого служіння та відданості. У цьому засланні, дивлячись вечорами на пакет та попихкуючи своєю люлькою, капітан усе роздумував про Флоренс і безталанного Уолтера, поки його нехитрій уяві обоє стали здаватися мертвими — застиглим у світі вічної юності двійком милих, невинних дітей, якими він побачив їх уперше.

Проте за роздумами своїми капітан не забував ні про самоосвіту, ні про наставляння на добрий розум Роба-То-чильника. Від хлопця щовечора вимагалось протягом години читати йому вголос яку-небудь книжку, а оскільки капітан вірив, що всі книги кажуть правду, то накопичував цим чином запас найдивовижніших знань. По неділях, перед тим як іти спати, капітан завжди сам читав божественну проповідь, виголошену колись на горі, і хоча, за звичаєм, умів цитувати текст і без книжки, по-своєму, видно було, що читає він з таким благоговійним розумінням закладеного там вищого сенсу, ніби знав цілий текст напам'ять по-грецькому і міг написати скільки завгодно палких богословських трактатів з приводу будь-якої фрази.

Роб-Точильник, чие благоговіння перед святим письмом, згідно з чудо-системою благодійного закладу, виховувалося шляхом постійного клепання голови всіма іменами власними всіх колін Юди, монотонного бубоніння складніших віршів, надто за кару, і трьох водінь його, шестилітнього, в шкіряних штанцях, щонеділі до церкви, туди, де було дуже високо й дуже жарко і де орган гудів і затуркував йому голову, неначе велетенська клопітка бджола, — Роб-Точильник прибирав вельми одухотвореного вигляду, коли капітан припиняв читати, а під час читання — позіхав та куняв. Останнього добряк капітан не те що не помічав — не підозрював. Крім того, як людина ділова, капітан Катл вів торговельні книги. У них він записував свої спостереження про погоду й рух возів та інших екіпажів, котрі в цій дільниці, як він спостеріг, ранком і вдень їхали переважно на захід, а ввечері — на схід. Коли одного тижня до крамниці завітали двоє чи троє людей, що "сигналізували йому" — так записав капітан — про окуляри і, нічого не купивши, пообіцяли зайти вдруге, він вирішив, що справи йдуть на лад, і зробив відповідний запис у щоденнику, де того дня вже було записано, що подував доволі сильний північно-західний вітер, але проти ночі змінився.

Чи не найбільшого клопоту завдав капітанові містер Тутс, який учащав до крамниці і який без зайвих слів вирішив, мабуть, що маленька вітальня — дуже вигідне місце для хихотіння, бо щоразу по півгодини вправлявся там у цім мистецтві, не зробивши ні кроку вперед до зближення з капітаном. Капітан, що по останньому досвіді став дуже

обережний, вагався визначити, чи й справді містер Тутс така вівця, як здався, чи дуже спритний і підступний лицедій. Повсякчасне згадування ним міс Домбі викликало підозру, але разом із тим капітан почував потаємну симпатію до містера Тутса за його відвертість та довір'я і тимчасово втримувався від остаточного присуду, тільки кожного разу, коли той порушував тему, близьку його серцю, мовчки дивився на нього поглядом безмежної мудрості.

— Капітане Джілсе, — випалив, як завжди несподівано, містер Тутс одного дня, — як ви гадаєте, ви могли б подумати над моєю пропозицією і зробити мені втіху бути знайомим із вами?

— Що ж, скажу вам, як є, хлопче, — відповів капітан, вибравши нарешті лінію поведінки. — Я міркую про це.

— Ви дуже люб'язні, капітане Джілсе, — мовив містер Тутс. — Дуже вам вдячний. Слово честі, капітане Джілсе, це буде великим добром, коли ви зробите мені приємність вашим знайомством зі мною.

— Бачите, братику, — тягнув капітан, — я вас не знаю.

— Але ж ви і не зможете пізнати мене, капітане Джілсе, — твердо стояв на своєму містер Тутс, — якщо не зробите мені втіху бути знайомим із вами.

Це зауваження, здається, вразило капітана оригінальністю та силою думки, і він глянув на містера Тутса так, ніби вздрів у нім багато більше, ніж сподівався.

— Добре сказано, хлопче, — схвалив капітан, замислено хитаючи головою. — Добре й вірно сказано. Тепер послушайте. З деяких ваших слів я зрозумів, що ви захоплюєтесь однією прекрасною особою, га?

— Капітане Джілсе! — відповів містер Тутс, енергійно махнувши рукою, в якій тримав капелюх. — "Захоплююсь" — не те слово. Слово честі, ви й уявити не можете, що я відчуваю. Якби мене почорнили і зробили рабом міс Домбі, — я б уважав це щастям. Якби, віддавши всі мої статки, я міг би стати собачкою міс Домбі, я... я... я думаю, тільки те й робив, що махав би хвостом. Як би я був щасливий капітане Джілсе!

Містер Тутс сказав це зі зволожілими очима і, глибоко схвильований, притис до грудей свій капелюх.

— Хлопче мій, — мовив розчулений капітан. — Якщо ви це серйозно...

— Капітане Джілсе! — вигукнув містер Тутс. — У мене таке на душі робиться, і все воно так серйозно, що якби я міг, то запрягнувся б на розпеченім залізі, на гарячому вугіллі, на розтопленім свинці, на киплячій воску, — на чому завгодно, хай би боліло — тільки б на душі полегшало! — І містер Тутс гарячково роззирнувся по кімнаті, наче шукав якогось досить болючого засобу, щоб здійснити свій жахливий намір.

Капітан зсунув на потилицю свого лискучого капелюха, провів до обличчю важезною рукою — від чого його ніс ще рясніше покрився плямами, — став просто містера Тутса і, зачепивши гачком за вилогу його фракa, звернувся до нього зі словами, що були вислухані з великою увагою й деяким подивом:

— Якщо ви це серйозно говорите, хлопче, — сказав капітан, — то ви гідні милосердя, а милосердя — це найсліпучіший діамант у короні британця, —

перегляньте-но конституцію, викладену у "Прав, Британіє", а знайдете, то це й буде та хартія, про яку янголи-хоронителі весь час виспівували. Тримайтеся! Ваша ото пропозиція захопила мене зненацька. А чому? Бо, розумієте, що я в цих морях ходжу сам, не маю супутників і, може, й не хочу мати. Увага! Ви перший сигналізували мені щодо однієї молодой леді, в якій ви зафрахтовані. Ну, якщо нам з вами тримати спілку, то цієї молодой особи ми ні називати, ні згадувати не повинні. Тим називанням хтосьна-якої шкоди ще можна наробити, і тому я це ставлю на якір. Розумієте мене як слід, братику?

— Даруйте мені, капітане Джілсе, — відповів містер Тутс, — якщо я не завжди можу встежити за вашою думкою. Але, слово честі, капітане Джілсе, я... це дуже важко — не згадувати міс Домбі. Їй-богу, мене так страшно тут тисне! — містер Тутс патетично торкнувся обома руками своєї манишки, — вдень і вночі, аж здається, ніби хтось на мені сидить.

— Я виклав свої умови, — сказав капітан, — якщо вони заважкі для вас, братику, — а таке може бути, — то обійдіть їх, одчальуйте і бувайте здоровенькі!

— Капітане Джілсе, — відповів містер Тутс, — сам не знаю чому, але після того, що ви сказали мені, коли я був тут уперше, я... по-моєму, мені буде приємніше думати про міс Домбі у вашому товаристві, ніж говорити про неї в чиємусь іншому. Отже, капітане Джілсе, якщо ви дасте мені втіху бути знайомим із вами, я буду щасливий пристати на ваші умови. Тільки я хочу бути чесним, капітане Джілсе, — і містер Тутс забрав назад уже простягнену руку, — тож мушу сказати вам, що не думати про міс Домбі мені не під силу, і обіцяти вам цього я не зможу.

— Хлопче мій, — сказав капітан, в очах якого містер Тутс значно підріс після цього щиросердого зізнання. — Думки людські, як вітер, і поручитись за них не може ніхто. А в нашій умові йдеться про слова.

— Коли йдеться про слова, то я, гадаю, можу поручитися.

І містер Тутс тут же подав капітанові руку, а капітан ласкаво й великодушно офіційно потвердив, що ошчасливорює його своїм знайомством. Містерові Тутсу явно відлягло від серця, і він так радів своєму щастю, що хихотів нестямно цілий вечір, аж до відходу. Капітан, своєю чергою, теж був не проти опинитись у ролі покровителя і лишився надзвичайно, вдоволений з власної розважності й передбачливості.

Та хоч яка розвинута була в ньому ця остання прикмета, а того ж вечора його чекала несподіванка, та ще й з боку такого щирого й простосердого хлопця, як Роб-Точильник. Цей простодушний хлопець, що попивав чай за одним столом з капітаном і, чемно схилившись над чашкою і тарілочкою, скося поглядав на свого хазяїна, який, натягнувши окуляри, з великими труднощами і з не меншою повагою читав газету, раптом порушив мовчанку і сказав:

— Ой! Вибачте, капітане, — але вам часом не потрібні голуби? Потрібні, сер?

— Ні, хлопче, — відповів капітан.

— Бо я хотів би збутися їх, капітане, — пояснив Роб.

— Що-що? — скрикнув капітан, ледь підвівши свої кущуваті брови.

— А те, що я, з вашого дозволу, йду від вас, капітане.

— Ідеш? Куди ж це? — спитав капітан, витріщившись на нього поверх окулярів.

— Як? Ви не знали, що я збираюся йти, капітане? — облудливо посміхнувся хлопець.

Капітан поклав газету, зняв окуляри і прикипів очима до дезертира.

— Атож-бо, капітане, і я оце попереджаю вас. Я думав, що ви, певно, вже знаєте, — сказав Роб, потираючи руки, й підвівся. — Мені було б дуже на руку, коли б ви могли якнайскорше знайти собі когось, капітане. Боюся, що до завтрашнього ранку вам не вдасться нікого знайти, — як ви гадаєте, сер?

— То ти свій прапор збираєшся зрадити, хлопче? — мовив капітан, добре роздивившись його обличчя.

— Ох, як це тяжко, капітане, — вигукнув вразливий Роб, що миттю почувся ображеним і обуреним, — коли хлопець чесно попереджає, а на нього дивляться вовком і називають зрадником. Ви не маєте жодного права, капітане, обзивати отак бідолашного хлопця. Коли я наймит, а ви — господар, то мене вже й обмовити можна? Що я поганого зробив? Ну-бо, капітане, скажіть, у чому я завинив, га?

Вражений в серце Точильник заплакав і заходився терти очі полою куртки.

— Ну-бо, капітане, — пхінькав покривджений, — в чім же моя вина? Хто я такий і чого накоїв? Вкрав щось? Будинок підпалив? Якщо так, то чого ви не викажете мене, не віддасте під суд? Але неславити хлопця, що вірно служив вам, тільки за те, що він не хоче собі шкодити ради вашої користі, — яка це кривда і яка погана віддяка за добру службу! Ось через що хлопці псуються і збиваються з пуття. Ви дивуєте мене, капітане, просто дивуєте.

Все це Точильник проскиглив повним сліз голосом, обережно задкуючи до дверей.

— Ти, значить, знайшов собі іншу стоянку, хлопче? — пильно подивився на нього капітан.

— Так, капітане, кажучи вашими словами, я знайшов собі іншу стоянку, — скиглив Роб, задкуючи далі. — Кращу, ніж у вас, і таку, де я обійдуся без вашого доброго слова, капітане, і це велике щастя для мене, після всього того бруду, який ви вилили на мене тільки тому, що я бідний і не можу собі шкодити заради вашої користі. Так, я знайшов собі іншу стоянку, і якби не те, що ви не маєте заміни, я б уже там був і не слухав би, як ви мене лаєте тільки тому, що я бідний і не можу собі шкодити заради вашої користі. Чого ви кривдите бідного хлопця, за те, що він не може собі шкодити заради вас, капітане? Як ви могли опуститися до цього?

— Слухай-но, хлопче, — мовив миролюбний капітан, — годі вже тее... розкидатися словами.

— То годі і вам накидатися, з вашими словами, — відрубав розгніваний праведник, задкуючи вже в крамниці й заскімливши ще голосніше. — Хай би ви вже вбили мене, ніж мали так знеславити!

— Бо, — лагідно провадив далі капітан, — ти, певно, чув про таке, як ліньок?

— Я? Про таке? — глузливо перепитав Точильник. — Ні, не чув. Ніколи не чув про

таке.

— Ну, то, гадаю, дуже скоро відчуєш на собі, як не будеш пильнуватися. Я добре бачу твої сигнали, хлопче. Можеш іти.

— Ох, я можу йти вже зараз, капітане? — вигукнув Роб, зрадівши своєму успіхові. — Тільки глядіть, капітане, я не просився йти вже. І щоб ви мене потім не обмовляли, бо відпускаєте самі, з власної волі. І грошей моїх щоб не затримували!

Хазяїн його розв'язав це питання, видобувши свою бляшанку і виклавши на стіл, монета за монетою, всю належну Точильникові платню. Хлипаючи та шмигаючи носом над кожною монетою, ображений в найкращих своїх почуттях, Роб зібрав їх одну по одній, зав'язуючи кожную вузликом у хусточку; далі він видерся на дах і понапихав голубами всі свої кишені та капелюх; ще далі поліз під прилавок і згорнув свою постіль у клунок, та так голосно хлипав і шмигав при тому, ніби йому серце краялося від спогадів, і наостанок, проскімливши: "Добраніч, капітане, я не поминатиму вас лихом", — вийшов з крамниці, нешанобливо смикнув на прощання дерев'яного мічмана за ніс і, переможно щирячи зуби, пішов геть.

Залишившись сам, капітан знову взявся до огляду газетних новин, немов і не сталося нічого незвичайного чи несподіваного, і читав їх вельми старанно та настирливо. Але ані словечка звіди капітан Катл не зрозумів, хоч прочитав їх силу, бо вверх і вниз по газетних шпальтах стрибав перед ним Роб-Точильник.

Навряд чи достойний капітан хоч колись počував себе таким самотнім, як нині, — нині, коли він лишився без старого Джілса, без Уолтера, без Утіхи серця, нині, коли містер Турбот обдурих його й виставив на глум. Усіх їх заміняв йому облудний Роб, з котрим він не раз ділився спогадами, що гріли йому серце; він вірив облудному Робові й хотів йому вірити; він зріднився з ним, як з останнім членом команди вже неіснуючого судна; він став за капітана маленькому мічманові і поставив Роба за першого помічника; він був готовий чесно виконувати свій обов'язок супроти хлопця і повнився до нього таким теплом, начеб обоє вони пережили кораблетрощу й опинилися вдвох на пустельному березі. А нині, коли облудний Роб вніс у маленьку вітальню, що була немов святим місцем, зневіру, зраду і ницість, капітан Катл počувався так, наче й вітальня мала от-от піти на дно, і не дуже-то й здивувався б, якби це сталося, та й журихся б не надто.

Тому-то капітан Катл і читав газету з великою увагою, хоч без жодної тям, тому-то капітан Катл ані словом не обмовився про Роба, ані гадкою не зізнався, що думає про нього, і нізащо не погодився б визнати бодай найменшу причетність Роба до того, що він зараз такий самотній, як Робінзон Крузо.

У такому ж зосередженому, діловому стані капітан у сутінках подався до Леденгольського ринку й домовився з тамтешнім сторожем, що той кожного ранку й вечора приходитиме відкривати та закривати віконниці дерев'яного мічмана. Потім він завітав до харчевні, де звелів удвоє зменшити порції страв, що їх поставляли мічманові, та до пивнички, щоб перекрити зрадникові доступ до пива. "Мій хлопчина, — пояснив капітан дівчині за шинквасом, — мій хлопчина влаштувався краще, міс". Насамкінець

капітан вирішив перебрати у власність ложе під прилавком і, як єдиний охоронець майна, ночувати там, а не нагорі.

З цього ложа капітан Катл щоденно вставав відтоді рівно о шостій і насаджував на голову лискучого капелюха з виглядом самотнього Робінзона, що довершує свій туалет шапкою з козячої шкіри; і хоча його страх перед навалом дикого племені Мак-Стінджерів трохи зменшився (як це було і з отим славним моряком, коли людожери довгий час не давали про себе знати), капітан не порушував усталеного порядку оборонних заходів і ніколи не виходив назустріч капелюшкові, не обстеживши його попередньо зі свого замку-фортеці. За чей час (протягом якого він не бачив містера Тутса, бо той написав йому, що поїхав з міста), власний голос почав якось чудно бриніти капітанові у вухах, а від безнастанного чищення та складання інструментів, від безнастанного сидіння за прилавком, читання чи виглядання у вікно в капітана так сильно розвинулася звичка до глибоких роздумів, що червона смужка на чолі, витиснена твердим капелюхом, інколи аж нила від надмірних розумувань.

А що рік уже минув, то капітан Катл визнав за потрібне розпечатати пакет, та, оскільки гадав це зробити в присутності Роба-Точильника, який і приніс йому пакет, й оскільки вважав, що розпечатувати його належить тільки в чийсь присутності, то наштотхнувся на прикру перешкоду — брак свідка. Будучи в таким-ото скрутнім становищі, капітан одного дня надзвичайно зрадів, довідавшись з рубрики "Морепоплавні справи" про прибуття з каботажного плавання "Обачної Клари" під проводом капітана Джона Якчіпа, і негайно написав цьому філософові листа, просячи, щоб той ласкаво і неодмінно навідав його ввечері і, боронь боже, нікому не сказав, де він тепер живе.

Якчіп — один з тих мудреців, які діють лише тоді, коли переконані, — витратив кілька днів, потроху переконуючись, що він і справді дістав листа такого змісту. Але як тільки він осягнув і осмислив цей факт, то зараз же одрядив юнгу переказати, що прийде сьогодні ввечері. Юнга, котрий, згідно з інструкцією, мав переказати це й зникнути, сповнив свою місію, достоту мов просмолений дух, що приніс таємниче знамення.

Дуже радий, що одержав його, капітан запасся люльками, ромом та водою і став чекати на гостя у вітальні. О годині восьмій приглушені рики під дверима крамниці, схожі на мукання, морського бика, й калатання ціпка об поріг сповістили чуйне капітанове вухо, що Якчіп уже коло борту. На борт він був прийнятий негайно — кошлатий, у широченній куртці, з флегматичним обличчям червоного дерева, і з тим виглядом, що й завжди: здавалося, він нічого не бачить перед собою, — тільки пильно стежить за чимсь, що відбувається зовсім в іншій частині світу.

— Якчіпе! — гукнув капітан, хапаючи його руку. — Ну, як настрій, хлопче? Як настрій?

— Товаришу, — відповів голос зсередини Якчіпа, без будь-яких супровідних ознак з боку самого командора, — нівроку, нівроку.

— Якчіпе! — сказав капітан у захваті від його геніальності. — Ви прийшли! Ви, чоловік, чия думка осяйніша, ніж діамант, — і де ще я знайду такого, в просмолених

штаннях, щоб саяв мені, як діамант? Пошукайте це місце в Стенфелевім збірнику й одзначте його. Ви прийшли! І саме сюди, де колись висловили думку, що справдилася слово в слово, — капітан щиро вірив у це.

— Як-як? — рикнув Якчіп.

— Слово в слово, — сказав капітан.

— А чому? — рикнув Якчіп і вперше глянув на свого друга. — І яким шляхом? А коли так, то чому б і ні? Отож-бо.

По цих віщих словах, що від них капітан мало не знепритомнів, — в таку безодню міркувань та здогадів укинули вони його, — мудрець дозволив зняти з себе лоцманську куртку і рушив слідом за товаришем до вітальні, де рука його нашттовхнулася насамперед на пляшку рому, з якого він приготував собі склянку крутого грогу, а тоді на люльку, яку він набив, запалив і почав смалити.

Капітан Катл, скопіювавши гостя по суті цих дрібничок, — бо скопіювати незворушно-самозаглиблений спосіб їх виконання великим командором було йому явно не під силу, — всівся з протилежного боку каміна, та, шанобливо спостерігаючи звідти за ним, чекав, здається, на якесь заохочувальне слово чи бодай вираз зацікавлення, що б дало йому нагоду почати розмову. Та оскільки червонодеревний філософ виявляв нечутливість до всього, крім тепла і тютюну (правда, один раз було вийняв люльку з рота, щоб звільнити місце для склянки, і мимохідь — вельми хрипливо — зазначив, що його звати Джек Якчіп — заява, не дуже годяща для початку розмови), то капітан, здобувши його увагу коротенькою вступною одою, сам розповів усю історію зникнення дядька Сола, вказавши, які зміни внесло воно в його власні життя та долю, і, завершивши оповідь, поклав пакета на стіл.

По довгій мовчанці Якчіп кивнув головою.

— Розпечатати? — спитав капітан.

Якчіп кивнув знову.

Згідно з цим капітан зламав печатку, добув з конверта два згорнені документи й прочитав відповідно два написи на них: "Остання воля й заповіт Соломона Джілса", "Лист Недові Катлю".

Якчіп, втупивши погляд у береги Гренландії, був, здавалось, готовий слухати зміст. Тож капітан, одкашлявшись, почав читати вголос листа:

— "Любий Неде, коли я від'їздив до Вест-Індії..."

Тут капітан урвав і пильно подивився на Якчіпа, котрий вперто дивився на Гренландське узбережжя.

"...у слабкій надії щось довідатись про мого дорогого хлопчика, я добре знав, що, якби вам був відомий мій намір, ви перешкодили б йому або поїхали б зі мною, і тому мовчав. Коли ви читатимете цього листа, Неде, я, певне, буду вже мертвий. Тоді ви легко пробачите старому другові його безголов'я і зрозумієте той стан неспокою і непевності, який шттовхнув його на таку нерозважну мандрівку. Ну, годі про це. Я не маю великої надії, що мій бідний хлопчик прочитає колись ці рядки чи що його чесне обличчя ще буде втіхою вашим очам".

— Ні, ні, вже не буде, — в журній задумі сказав капітан, — не буде. Давно він лежить, давно спочиває...

— У водах Біскаю, — о! — ревнув раптом містер Якчіп, що мав музикальний слух, і це, як гідна данина пам'яті небіжчика, так розчулило капітана, що він вдячно потис йому руку і мусив витерти очі.

— Гай-гай! — зітхнув капітан, коли луна від реву Якчіпа перестала дзвеніти шибками віконця у стелі. — "Він горе носив, і з горя він зліг", — пошукаймо добре і знайдемо це місце.

— І лікар йому не поміг, — зазначив Якчіп.

— Атож-бо, — сказав капітан. — Яка там з лікарів користь, на глибині до двохсот сажнів! — І, вернувшись до листа, читав далі: — "Але якби він був при вас, коли ви його відкриєте...", — капітан мимоволі озирнувся і похитав головою, — "...або коли б дізнався про нього...", — капітан знову похитав головою, — "...то передайте йому моє благословення! Заповіт, може, написано не по формі, але то мало важить, бо зацікавлені в ньому лише ви та він, а я одного хотів би — хай, коли він живий, та дещиця, яка ще, може, зостанеться після мене, перейде йому, а як ні (чого я дуже побоююсь) — то вам, Неде. Я знаю, що ви вволите мою волю. Нехай благословить вас бог за це й за вашу приязнь до Соломона Джілса". Якчіпе! — врочисто проголосив капітан. — Що ви на це скажете? Ось ви тут сидите — чоловік, якому від малечку голову трошили і який з кожним рубцем нових думок набирався. Що ви скажете на це?

— У разі, — з незвичайною для нього швидкістю відповів Якчіп, — якщо він помер, то моя думка така: він уже не повернеться. У разі, якщо він живий, то моя думка — повернеться. Чи кажу я, що він напевне повернеться? Ні. Чому? Тому, що все залежить од маневра.

— Якчіпе! — гукнув капітан, який, здавалося, складав думкам свого славного приятеля тим вищу ціну, чим важче було їх зрозуміти. — Якчіпе, — повторив капітан, сам не свій від захвату, — з таким вантажем, що ви носите в голові, я, при моєму тоннажі, вмить би потоп. А що стосується заповіту, то я ніяких заходів, щоб посісти майно, вживати не думаю, — боже борони! — хіба що охоронятиму його для більш законного власника, і я таки сподіваюся, що законний власник — Сол Джілс — живий і повернеться, хоча дивно, що ніяких вісток про себе не дає. А як ви ставитеся, Якчіпе, до того, щоб сховати ці папери назад, а зверху написати, що їх було розпечатано такого-то дня в присутності Джека Якчіпа й Едварда Катла?

Оскільки ні на grenландському узбережжі, ні десь-інде Якчіп не бачив нічого, що суперечило б цій пропозиції, то її було здійснено зараз же, і видатний чоловік, на секунду перевівши погляд на довколишнє, накреслив на конверті свій власноручний підпис, уникаючи, з притаманної йому скромності, великих літер. Капітан Катл, що розписався поряд лівою рукою, закрив пакет у залізному сейфі, запросив гостя зготувати собі ще одну склянку грогу та набити ще одну люльку і, зробивши й собі те саме, занурився в міркування про можливу долю бідолашного майстра корабельних інструментів.

І тут на нього звалилася несподіванка, — така величезна й жахлива, що, якби не присутність Якчіпа, капітан Катл неодмінно пішов би на дно і від тієї фатальної хвилини був би пропавшим довіку.

Як трапилося, що капітан, хай навіть потішений візитом такого гостя, не замкнув двері на ключ, — а в цьому недбальстві він, безперечно, був винен, — це одне з тих питань, яким судилося завжди бути предметом безплідних роздумів або хиткою підставою для оскаржування долі. Однак саме крізь незамкнені двері в цю мирну хвилину до вітальні ввірвалася люта Мак-Стінджер, що несла в материнських обіймах Олександра Мак-Стінджера, а з нею — безладдя і помста (не кажучи вже про милу Юліану Мак-Стінджер та її братика Чарлза Мак-Стінджера, відомого на арені його юнацьких забав як Чавлі). Вона з'явилася так блискавично й безгучно — наче вітер з околиці Ост-Індських корабелень, — що першу хвилину капітан Катл просто сидів і дивився на неї, аж поки вираз спокійної задуми на його обличчі змінився виразом жаху і відчаю.

Та щойно він усвідомив всю глибину нещастя, як інстинкт самоохорони наказав йому вдатися до втечі. Метнувшись стрілою до невеличких дверей, за якими був крутий спуск у льох, капітан дав сторчка вниз по сходах, як людина, що без огляду на синці та удари, ладна піти крізь землю, аби лиш заховатися. Ця геройська спроба дала б бажані наслідки, якби не зворушлива любов милих малюків Юліани та Чавлі, що, вчепившись йому за ноги — по одному на кожній, — залентували, висловлюючи свої дружні почуття. Тим часом місіс Мак-Стінджер, яка не бралася до жодної важливої справи, не перевернувши спочатку Олександра Мак-Стінджера задом наперед для кращого обстрілу градом гарячих ляпасів, а потім, для охолодження, садила його на підлогу (де читач і застав його при першому знайомстві), виконала весь цей ритуал так, наче приносила жертву фуріям, і, посадивши безневинного на підлозі, рушила на капітана з рішучістю, котра явно загрожувала дряпаками Якчіпу, що став був на дорозі.

Лемент двох старших Мак-Стінджерів і несамовитий рев малого Олександра (котрий, можна сказати, мав барвисте дитинство, оскільки половину цієї казкової пори прожив, синіючи від натуги) надали тим відвідинам ще жахливішого характеру. Але коли знову запанувала тиша і капітан, облитий потом, покірно звів очі на місіс Мак-Стінджер, грянуло найжахливіше.

— Ох, капітане Катле, капітане Катле! — сказала місіс Мак-Стінджер, задерши підборіддя й потрушуючи ним у лад з тим, що, коли б не слабкість її статі, можна було б назвати кулаком. — Ох, капітане Катле, капітане Катле, ви ще смієте глядіти мені в вічі, — як вас тільки земля тримає!

Капітан, в погляді якого було що завгодно, крім смілості, пробелькотів: "Тримайся!"

— Ох, яка безвольна, легковірна дурепа я була, коли пустила вас до себе, капітане Катле! — кричала місіс Мак-Стінджер. — Подумати, якими благодійствами я цього чоловіка осипала, як дітей своїх вчила любити його, шанувати, наче батька, — при тому, що на цій нашій вулиці нема такої хазяйки чи такого пожильця, який би не

знав, що я тільки збитки мала через цього чоловіка і через його пияцтво-гуляцтво, — останнього слова місіс Мак-Стінджер вжила більше для бучності та милозвучності, ніж для вираження певної думки, — при тому, що всі в один голос кричали: і як йому не стидно водити круг пальця трудящу жінку, що зрання до ночі на ногах ради своєї малечі, що в своїй убогій домівці таку чистоту тримає — хоч бери та з підлоги їж, коли є охота, і все те не дивлячись на його пияцтво і на його гуляцтво, — ось яку він опіку мав!

Місіс Мак-Стінджер спинилася звести дух, і обличчя її, після другої, дуже вдалої згадки про гуляцтво капітана Катла, переможно сяяло.

— А він ще тік-а-а-є! — Вона так виспівала цю одну голосну, що безталанний капітан відчув себе найпідлішим з чоловіків. — І не з'являється цілий рік! Од жінки! Таке в нього сумління! Духу бракує поговорити з нею по-л-ю-ю-юдськи, — знову співуча голосна, — і він тікає, як злодій! Та якби оцьому шмаркачеві, — раптом заторохтіла вона, — заманулося тікати отак нищечком, то я б так виконала свій материнський обов'язок, що він би синцями вкрився!

Юний Олександр, прийнявши ці слова за конкретну обіцянку, яку от-от виконуватимуть, з переляку і горя впав на підлогу, показавши, які в нього підшви, і зайшовся таким оглушливим криком, що місіс Мак-Стінджер була змушена взяти його на руки, щоб утишити крик, і вряди-годи, коли він знову заходився, трясла ним так, що, здавалось, у нього й зуби повилітають.

— Прекрасний чоловік, той капітан Катл, — сказала місіс Мак-Стінджер, з притиском на капітановім імені, — щоб отак ним перейматися... не спати через нього і вмлівати по тому... думати, чи не помер... і ганяти по цілому місту, як божевільна, питаючись за ним! Ох, і чудовий чоловік! Ха-ха-ха! Він вартий усіх тих турбот і мук, і навіть більших. Що ви, то все пусте! Ха-ха-ха! Капітане Катле, — голос місіс Мак-Стінджер раптом стверд, — я хочу знати, чи ви йдете додому.

Наляканий капітан глянув у свій капелюх, наче не бачив іншого виходу, крім як накласти його на голову та здатися.

— Капітане Катле, — так само рішуче повторила місіс Мак-Стінджер, — я хочу знати, чи йдете ви додому, сер.

Капітан, здавалося, був уже готовий іти, тільки щось боязко зауважив, мовляв, не варто здійсмати стільки галасу.

— Но-но-но! — примирливо мовив Якчіп. — Баста, жіночко, баста!

— А ви що за один, скажіть на ласку? — з незайманою величністю відрізала місіс Мак-Стінджер. — Ви що, жили коли-небудь на Бриг-майдані, номер дев'ять, сер? Пам'ять може мені зраджувати, але не в мене вдома, я думаю. До мене там мешкала місіс Джолсон, то, певне, ви мене за неї берете. Тільки так я можу пояснити собі ваше панібратство, сер.

— Ну-ну, жіночко, баста, баста! — повторив Якчіп.

Капітан Катл ледве йняв віри, бо не чекав такого навіть від цього визначного чоловіка, дарма що на власні очі бачив, як його приятель відважно підступив до місіс

Мак-Стінджер і, обхопивши її своїм синім пошарпаним рукавом, так вплинув на неї цим магічним жестом і тими кількома словами (більше-бо Якчіп нічого не казав), що, глянувши на нього, вона розпливлася сльозами й зазначила, що тепер з нею впорається й дитина, така вона розбита.

Занімілий з подиву капітан бачив, як його приятель поволеньки випровадив цю невблаганну жінку до крамниці, повернувся по грот та по свічку, одніс їй і втихомирив її, не промовивши й слова. Потім ще раз заглянув — уже в лоцманській куртці, сказав: "Катле, я веду їх конвоем додому", — і капітан, приголомшений більше, ніж коли б його самого закували в кайдани, щоб доставити на Бриг-майдан, уздрів, як уся родина з місіс Мак-Стінджер на чолі тихо-мирно прямує рядочком до виходу. Він ледве встиг витягти свою скарбничку й потай всунути кілька монет своїй колишній улюблениці Юліані і Чавлі, в якому вбачав задатки майбутнього моряка, як всі вони покинули мічманову оселю, а Якчіп, шепнувши, що все прокрутить як слід і по дорозі на корабель ще заскочить сюди, зачинив за собою двері як останній член експедиції.

Коли капітан, повернувшись до маленької вітальні, опинився на самоті, його спочатку обсіли тривожні думки, — що, мабуть, у нього галюцинації або що до нього навідувались привиди, а не люди з плоті та крові. Однак безмежна віра в командора "Обачної Клари" й безмірний захват перед ним перемогли і вправили капітана в несказанне зачудування.

Все ж час минав, а Якчіп не з'являвся, і капітана почали мучити сумніви іншого плану. Чи не затягнули Якчіпа підступно на Бриг-майдан, щоб замкнути його там як заручника? В такому разі капітанові, як людині честі, належить звільнити його, хай і ціною власної свободи. А може, він був атакований місіс Мак-Стінджер, зазнав поразки і тепер соромиться показуватись йому на очі? Може, нарешті, місіс Мак-Стінджер, з її мінливою вдачею, визнала за краще повернутися назад, на борт маленького мічмана, і Якчіп, удаючи, що веде її найкоротшим шляхом, намагається запровадити сімейство в найдикіші закутки Лондона? Але передовсім — як йому, капітанові Катлу, годилося б учинити, коли б і Якчіп, і Мак-Стінджери пропали безвісти, — що при даному, вельми дивному й непередбаченому перебігу подій було цілком імовірним?

Він бився із цими думками, поки втомився, а Якчіпа все не було. Вже й постіль розстелив під прилавком, готовий лягти, а Якчіпа все не було. Нарешті, коли капітан зовсім утратив надію його бачити — принаймні цього вечора — й почав роздягатися, почулось таракотіння коліс, що спинилися перед дверима, а потім — Якчіпів голос. Капітан затрусився на думку, що він не зумів позбутися місіс Мак-Стінджер і привіз її в кебі назад.

Та ні. Якчіп нікого не привіз, крім величенької скрині, яку сам втягнув у крамницю, а втягнувши, сів зверху. Капітан упізнав у ній скриню, залишену ним у місіс Мак-Стінджер, а придивившись, зі свічкою в руці, до свого приятеля, подумав, що йому, здається, море по коліна, простіше кажучи, — що він п'яний. Сказати це з певністю було важко, бо обличчя командора і в тверезому стані анічогісінько не виражало.

— Катле, — сказав командор, підводячись зі скрині й odkриваючи віко, — оце —

ваше манаття?

Капітан заглянув туди і признав своє майно.

— Ловко зроблено, га, товаришу? — спитав Якчіп.

Вдячний і вражений капітан схопив його за руку й зібрався було висловити почуття, які його переповнювали, та Якчіп вивільнився одним порухом зап'ястя і, здається, спробував підморгнути своїм вертливим оком, що, в його стані, ледь не вибило його з рівноваги. По тому він шарпнув вхідні двері і щодуху понісся до "Обачної Клари" — видно, така була в нього звичка, коли він вважав, що зробив своє.

Знавши відлюдькувату вдачу свого приятеля, капітан Катл вирішив не турбувати Якчіпа на другий день, а почекати, доки він сам зволить ласкаво виявити таке бажання, коли ж ні — то піти до нього трохи згодом. Отже, від наступного ранку капітан знову зажив своїм самотнім життям, проводячи ранки, і дні, і ночі в глибоких роздумах про старого Сола Джілса, про Якчіпові пророцтва щодо нього і про все, що давало надію на його повернення. Роздуми ці значно зміцнили капітанові надії, і він підтримував їх — і себе — тим, що став виходити на поріг, виглядаючи свого друга, — тепер, здобувши незвичну для нього свободу, він наважувався і на це, — а про випадок несподіваного повернення Джілса поставив його крісло на старе місце і навів у маленькій вітальні старий порядок. А також завбачливо зняв зі стіни невеличкий портрет Уолтера-школяра, щоб не краям Солові серця, коли він повернеться. Іноді капітан мав передчуття, що він з'явиться такого-то дня, і одної неділі замовив навіть подвійний обід — настільки був повен оптимізму. Але Соломон не з'являвся, й тільки сусіди раз у раз помічали моряка в лискучому капелюсі, що вистоював вечорами на порозі крамниці, роздивляючись на всі боки.

Розділ сороковий

ХАТНІ ВЗАЄМИНИ

Було б неприродно, якби людина з натурою містера Домбі, зустрівшись з опором такої особистості, яку сама проти себе збунтувала, пом'якшила б владну жорстокість свого характеру; або якби холодний і твердий панцер гордощів, в який вона була закута, набув гнучкості, всякчас натикаючись на зверхність, зневагу та непокору. Прокляття для таких натур — і водночас найтяжча кара, яку вони носять самі в собі, — полягає у тому, що лестощі та поступливість сприяють їхнім лихим прикметам, удобрюючи ґрунт, на якому вони ростуть, але й опір та невизнання теж живлять їх не менше. Зло, що є в них, росте й поширюється, знаходячи собі поживу в протилежностях. Воно живиться й солодким, і гірким. Схиляються перед ним чи нехтують, воно однаково закріпачує серце, в якому обожають чи клянуть його, воно — все одно владар, незламний, як диявол у страшних казках.

До першої своєї дружини містер Домбі — холодний, бундючний і зарозумілий — ставився так, наче був надлюдиною, і мало що не вважав себе таким. Він був для неї "містером Домбі", коли знайомився з нею, і залишився "містером Домбі", коли вона помирала. Протягом усього їхнього подружнього життя він утверджував свою велич, а вона її слухняно визнавала. Він статечно сидів на недосяжному вершечку свого трону,

а вона скромно мостилася десь на підніжжі; і що ж то за добро — жити сам на сам зі своєю єдиною ідеєю! Він думав, що гордовитість його другої дружини додасться до його гордості, зіллється з нею і піднесе ще вище його велич. Він гадав, що стане ще величніший, підкоривши собі пиху Едіт. Йому й на думку не спадало, що пиха ця може повстати проти нього. І тепер, коли вона ставала йому на дорозі на кожному кроці, на кожному повороті його повсякденного життя, повертаючи до нього холодне, викличне, повне зневаги обличчя, його власна гординя, замість поникнути чи хоча б голову схилити під ударом, пускала нові пагони, зосереджувалась і поширювалася, стала похмурніша, дратливіша, затятіша, ніж будь-коли раніше.

Закутий у такий панцер, носить у собі й ще одну тяжку кару. Панцер той — непроникний для примирення, любові, довір'я; він відштовхує щире співчуття, віру, ласку — будь-які ніжніші почування; але до глибоких ураз самолюбства він чутливий так само, як оголені груди — до сталевого леза; й урази ті ятряться так довго й болюче, як не ятряться жодні інші рани — навіть ті, що їх збройна рука самої ж гордині нанесла іншій гордині, беззбройній і поваленій ниць.

Такі рани були і в нього, і він болісно відчував їх на самоті в старих своїх кімнатах, куди знов став частенько навідуватись, просиджуючи там довгі години. Доля, здавалось, присудила йому бути завжди сильним та гордим — і завжди безсилим і приниженим там, де слід було бути найдужчим. І хтось, як здавалось, був посланий нею, щоб вершити тяжкий її присуд.

Хто? Хто зумів завоювати його дружину, як і колись — його сина? Чию перемогу він бачив тоді, сидючи в темнім кутку? Чиє найменше слово важило більше, ніж уся його потуга? Хто, обійдений його любов'ю, турботою, увагою, розцвів пишним цвітом, тоді як ті, необійдені, померли? Хто ж, як не та сама дитина, на яку він не раз, відколи вона всиротіла, поглядав з тривогою боячись, щоб не зненавидіти її часом, і яка дочекалася, що побоювання ці справдились, бо він її дійсно ненавидів.

Так. Він мусив зненавидіти, і зненавидів, дарма що кілька промінчиків сяєва, в якому вона постала перед ним у той пам'ятний вечір повернення додому, часом пробивалися ще й тепер. Він знав, що дочка його гарна, не заперечував, що вона граційна та чарівлива і що ясний світанок її жіночості заскочив його зненацька. Але він навіть це обернув проти неї. Невиразно усвідомлюючи, що відрізав себе від інших сердець, тужачи за тим, що сам усе життя відпихав, він, цей нещасний чоловік, у своїх важких, нездорових думках ліпив викривлений образ власних правд і кривд і ним вигороджував себе проти неї. Чим більше достоїнств добачав він у ній на майбутнє, тим більші претензії був готовий висунути до неї, до її поваги й покори в минулому. Та й чи бачив він коли її повагу й покору? Чиє життя вона скрашувала — його чи Едіт? Кому першому відкрилася її врода — йому чи Едіт? Та ж вони, від самого дня її народження, ніколи не були як батько з дочкою! Вона завжди була чужа йому, завжди й скрізь ставала йому на перешкоді. А тепер бере участь у змові проти нього. Вже сама її врода зм'якшувала серця, черстві до нього, і ця протиприродна всепереможність ображала його.

Може, до цього додався і неясний голос батьківського почуття, що прокинулось в його серці, — все ж егоїстичного, викликаного лише вбогістю його теперішнього становища, порівнюючи з тим багатством, яке вона могла б унести в його життя. Може, й так, але він приглушував цей далекий грім гуркотом хвиль своєї пихи. Він не визнавав нічого, крім своєї пихи. І в цій писі — клубку протиріч, принижень і самокатувань — він її ненавидів.

Похмурому, оприскливому, впертому демонові, що опанував його душу, дружина його протиставила свою — відмінну й не меншу пиху. Їхнє життя ніколи б не було щасливим, але ніщо не могло так його знещасливити, як немилосердна, заповзята боротьба цих двох сил. Його пиха вимагала підтримки і визнання з її боку його величної зверхності. Вона ж радше пішла б на плаху і до останку не зводила б з нього погордливих очей, повних незворушно-спокійної зневаги. Ось яке визнання мав він од Едіт! Хіба він знав, які бурі, які боріння привели її до цієї вінценосної милості — його руки? Хіба він знав, за яку велику поступку зі свого боку вважала вона оту силувану згоду стати йому дружиною?

Містер Домбі поклав довести їй, що верховенство належить йому. Існувати повинна лише його воля. Він хотів бачити її гордою, але гордою за нього, а не всупереч йому. Черствіючи дедалі в своїй самотині, він часто чув, як Едіт виходить кудись чи повертається звідкись, залагоджуючи повсякденні справи світського життя й анітрохи не цікавлячись, приємно це йому чи ні, байдужа до його вподобань чи несподобань — так, ніби він був її грумом. Оця холодна, зверхня байдужість — його власний, безперечний атрибут, узурпований нею, — вражала його найболючіш, і він поклав за всяку ціну підкорити її своїй величній, могутній волі.

Він довго плекав цю думку, аж одного пізнього вечора, зачувши, що дружина повернулась додому, пішов до неї. Едіт, тільки-но відвідавши матір, сиділа сама, в розкішній сукні. На її обличчі були сум і задума, але таким він бачив його тільки з порога, бо за мить у дзеркалі перед нею, мов у рамці, з'явився так добре відомий йому образ похмурої, насупленої вроди.

— Місіс Домбі, — мовив він, увіходячи, — будь ласка, мені треба сказати вам кілька слів.

— Завтра, — відповіла Едіт.

— Краще тепер, мадам, — наполягав він. — Ви неправильно уявляєте собі своє становище. Я звик сам визначати час, а не щоб мені його визначали. Ви, я гадаю, не зовсім добре розумієте, хто я і що, місіс Домбі.

— Я гадаю, що розумію вас дуже добре, — відповіла Едіт.

Вона глянула на нього і, схрестивши на неспокійних грудях білі руки, що іскрилися золотом та самоцвітами, відвела очі.

Якби вона була не така гарна і не така велична в своїй холодній стриманості, то не здужала б пробити його гординю, даючи йому відчутти власну приниженість. Але вона здужала, і він відчув це дуже гостро. Він озирнувся по кімнаті: скрізь він побачив порозкидувані в безладді багаті строї й розкішні оздоби та прикраси — порозкидувані

не з недбальства чи з примхи, як подумав би він, а з упертої, погордливої зневаги до коштовних речей, — і почуття приниженості стало іще гострішим. Кितिці квітів, плюмажі, самоцвіти, мережива, шовки, оксамити — куди б він не глянув, всюди він бачив розсипані, понехтувані, занедбані багатства. Навіть діаманти — його весільний подарунок — неспокійно здіймалися й опадали на її грудях, немов нетерпеливилися розірвати ланцюжок і розсипатись по підлозі, щоб вона могла наступити на них ногою.

Він відчував приниженість свого становища й не крився з цим. Церемонний і чужий серед усього цього багатства барв і блиску, чужий і скований перед його господинею, чия неприступна краса мінилася тим самим блиском, відбиваючись у кожній речі довкола, мов у скалці дзеркала, він почувався розгублено і недоладно. Все, що служило її повному зневаги самовладанню, не могло не дратувати його. Роздратований, злий на себе самого, він сів і анітрохи не в ліпшому настрої продовжив розмову:

— Нам з вами, місіс Домбі, конче потрібно прийти до певного порозуміння. Ваша поведінка не подобається мені, мадам.

Вона тільки скинула на нього погляд і знову відвела очі, — хоч могла б і годину говорити, а висловити менше.

— Ваша поведінка, місіс Домбі, повторюю, мені не до вподоби. Я вже мав нагоду просити вас, щоб її було змінено. Тепер я вимагаю.

— Ви вибрали слушну нагоду для ваших зауважень першого разу, сер, і знаходите слушну форму і слушні слова для них удруге. Ви вимагаєте! Від мене!

— Мадам, — сказав містер Домбі, прибравши найбільш нищівного зі своїх величних виглядів, — я зробив вас своєю дружиною. Ви носите моє ім'я. Ви зв'язані зі мною — з моїм становищем і моєю репутацією. Я не казатиму, що всі без винятку схильні вважати цей зв'язок за честь для вас, але скажу, що я звик "вимагати" — від близьких мені і підлеглих мені осіб.

— До кого ж із них ви ласкаво залічуєте мене? — спитала вона.

— Гадаю, що, мабуть, моя дружина повинна належати — і належить, хоче вона того чи ні, — до обох категорій, місіс Домбі.

Вона пильно подивилась на нього й затиснула тремтячі губи. Він бачив, як пульсують її груди, як, спалахнувши, поплотніло її обличчя. Все це він міг бачити і бачив. Не бачив він лише одного — як у найглибших тайниках її серця пульсує потай одне заспокійливе слово — "Флоренс".

Сліпий безумець, що мчить до безодні! Він гадав, що вона боїться його!

— Ви занадто марнотратні, мадам, — сказав містер Домбі. — Занадто екстравагантні. Ви витрачаєте великі гроші, — великі принаймні для більшості чоловіків, — підтримуючи знайомства, мені зовсім не потрібні, ба, навіть і геть неприємні для мене. Я змушений наполягати на ґрунтовних змінах у цьому. Я знаю, що жінки, вперше діставши в руки бодай десяту частину того, що доля віддала у ваше розпорядження, схильні впадати в крайнощі. У вас цих крайнощів було більше, ніж досить. Я хотів би, щоб цілком інший досвід, набутий місіс Гренджер, послужив наукою

для місіс Домбі.

Знову пильний погляд, пульсуючі груди, тремтливі губи і обличчя, то багряне, то біле; знову шепіт із глибини — "Флоренс, Флоренс", що чується їй у битті її серця.

З кожною зміною, яку він бачив у ній, зростало його зарозуміле зухвальство. Роздмухане її колишньою зневагою та недавнім почуттям власного приниження не менше, ніж теперішнім її упокоренням (як це йому здавалось), воно вже не містилося в грудях і розривало всі пута. Ну, хто ж годен опиратися його високій волі й бажанню! Він поклав взяти гору над нею, і ось — дивіться!

— Звольте також зрозуміти, мадам, — вів далі містер Домбі тоном владного наказу, — що мене треба слухати й шанувати. Люди мусять бачити, що ви ставитеся до мене з пошаною й визнанням, мадам. Я звик до цього. Я вимагаю цього, бо це моє право. Коротше, я хочу цього. Вважаю, що то була б законна вдячність з вашого боку за всі ті блага, які вам випали, і, гадаю, ніхто не здивується ані моїм вимогам, ані вашому виконанню їх... для мене — для мене! — з притиском додав він.

У відповідь — ані слова. Обличчя не змінилося. І погляд теж.

— Ваша мати, місіс Домбі, — владно промовив він, — казала мені те, що, безперечно, і ви знаєте, а саме — їй для поправки здоров'я рекомендують Брайтон. Містер Турбот був такий люб'язний...

Вона раптом змінилася вмить. Обличчя та шия спалахнули, немов на них упав червоний, недобрий відсвіт західного сонця. Спостерігши цю зміну і витлумачивши її по-своєму, містер Домбі повторив:

— Містер Турбот був такий люб'язний, що з'їздив туди й найняв там будинок. Після повернення всіх до Лондона, я вживу деяких необхідних, як я вважаю, заходів, щоб краще провадити господарство. В тому числі запрошу на посаду економки певну місіс Піпчін з Брайтона (коли вона на це згодиться) — вельми шановану там незаможну особу, яка свого часу вже прислужилася моїй сім'ї в дуже відповідальній ситуації. Така господа, як наша, місіс Домбі, якою керують лише номінально, потребує досвідченої хазяйки.

Вона вже раніше змінила позу і тепер сиділа, — все так само пильно дивлячись на нього, — крутячи браслет на руці, — крутила не легким, по-жіночому лагідним рухом, а тиснула й обертала ним так, що на тендітній білій шкірі заяріла червона смуга.

— Я помітив, мадам, — сказав містер Домбі, — і це буде останнє з того, що я вважав за необхідне сказати вам сьогодні, — я помітив, що згадка про містера Турбота хвилину тому справила на вас особливе враження. Коли мені в присутності цієї довіреної особи трапилося зробити вам зауваження щодо того, як ви приймаєте моїх гостей, вам було завгодно протестувати проти його присутності. Вам доведеться погамувати ваші протести, мадам, і миритися з його присутністю у — цілком можливо — багатьох подібних випадках, хіба що заживете той лік, який у ваших руках, — не давати мені приводу до зауважень. Містер Турбот, — мовив містер Домбі, котрий після збентеження, якому був свідком, гідно оцінив отакий спосіб упокорення гордовитої дружини і, можливо, був не проти продемонструвати згаданому джентльменові свою

владу в новому, безпрограшному аспекті, — містер Турбот — мій повірник, місіс Домбі, і може бути й вашим повірником. Сподіваюся, місіс Домбі, — додав він через кілька секунд, протягом яких його дедалі ростуча пиха вдосконалювала цю думку, — мені ніколи не доведеться переказувати вам якісь зауваження чи побажання через містера Турбота, але оскільки встрявати в часті дріб'язкові суперечки з жінкою, котрій я зробив найбільшу, яку лиш міг, честь, було б, з огляду на мої становище й репутацію, приниженням для мене, то я, при нагоді, не вагаючись, удамся до його посередництва.

"Тепер, — подумав він, підводячись, зрослий у почутті моральної величі і непохитніший, непроникливіший, ніж будь-коли, — вона знає мене й мою рішучість".

Рука, що затискала браслет, важко лягла вже на груди, але вираз обличчя Едіт не змінився, коли, не спускаючи з нього очей, вона тихо сказала:

— Заждіть! Бога ради! Я маю поговорити з вами.

Чому вона мовчала досі? І що за боротьба точилася в ній, не даючи їй говорити ще кілька наступних хвилин, в які, силою волі надавши обличчю нерухомості статуї, вона дивилася на чоловіка без покори чи непокори, без приязні чи ненависті, без гордоців чи приниженості — просто уважним, пильним поглядом.

— Хіба я колись заохочувала вас шукати моєї руки? Хіба я вас зваблювала? Хіба, поки ви залицялися до мене, я була люб'язніша до вас, ніж по одруженні? Хіба я була інакша колись, ніж тепер?

— Заходити в такі розмови — річ абсолютно непотрібна, мадам, — сказав містер Домбі.

— Може, ви гадали, що я вас люблю? Чи знали ви, що я вас не люблю? Та чи ви, чоловіче, думали коли-небудь про моє серце чи про те, щоб завоювати цей непотріб? Хіба, коли вкладалася наша угода, був бодай натяк на це? З чийого боку — з мого чи з вашого?

— Всі ці питання, мадам, — сказав містер Домбі, — цілком зайві.

Перетнувши йому дорогу до дверей, вона випросталася перед ним у всій своїй величі, так само пильно дивлячись на нього.

— Ви відповідаєте на кожне з них. Відповідаєте, бачу, ще до того, як я їх ставлю. Та й не можете інакше — ви ж бо знаєте сумну правду не гірше за мене. А тепер скажіть — коли б я любила вас до самозабуття, чи могла б я віддати вам більше, ніж усю мою волю, все моє єство, як ви оце вимагали? Якби серце моє було чисте й незаймане, а ви були його кумиром — чи могли б ви чекати більшого, володіти чимось іще?

— Імовірно ні, мадам, — холодно відказав він.

— Ви ж знаєте, що в мене це зовсім не так. Ви бачите, як я на вас дивлюся, і можете вчитати в моїм обличчі, яким почуттям до вас воно дихає. — Жодного поруху губ, жодної іскри в карих очах, тільки той самий прискіпливий, пильний погляд супроводив її слова. — Ви знаєте моє минуле. Ви згадали про мою матір. Невже ви думаєте, що зумієте принизити, зігнути, зламати мене, домігшись послуху й покори?

Містер Домбі посміхнувся так, ніби його питали, чи може він дістати десять тисяч фунтів.

— Якщо зараз відбувається щось незвичайне, — мовила вона, провівши рукою перед очима, що ні на мить не схитнулись у своєму незрушному — і тільки — погляді, — бо тут, знаю, діється щось незвичайне, — вона піднесла руку, що лежала в неї на грудях, і важко опустила назад, — то це тому, що прохання, з яким я хочу звернутися до вас, теж незвичайне. Так, — поквапилась вона відповісти на запитання, що позначилось йому на обличчі, — я хочу звернутися до вас з проханням.

Містер Домбі поблажливо опустив підборіддя, захрумтівши накрохмаленою хусткою, сів на софу неподалік і наготувався слухати.

— Коли ви повірите, що я зараз в такому стані...— Містерові Домбі здалось, ніби в очах її блиснули сльози, і він із утіхою подумав, що довів її до плачу, хоча жодна сльозинка не скотилася їй на щоку, і погляд був такий же нерухомий, — в такому стані, аж мені самій не віриться, що я кажу все це тому, хто доводиться мені чоловіком, — і передовсім вам, — ви тоді, може, прислухаєтесь до моїх слів з більшою увагою. Той зловісний кінець, до якого ми з вами йдемо, — і, можливо, прийдемо, — відіб'ється не тільки на нас (це ще нічого), а й на інших.

На інших! Він знав, кого вона має на думці, й насупив брови.

— Я говорю з вами заради тих інших. А почасти й заради вас, та й заради себе. Від дня нашого весілля ви поводитися зі мною аж надто чванливо, і я платила вам тим же. Щодня й щогодини ви показували мені й усім довкола, що вважаєте цей шлюб великою ласкою й честю для мене. Я так не вважаю, й теж показувала це. Ви, здається, не розумієте потреби, — чи не хочете (наскільки це у ваших силах) допустити, щоб кожен з нас ішов своїм шляхом; натомість чекаєте від мене пошани, якої не матимете ніколи.

Хоч в обличчі її нічого не змінилося, але оте "ніколи" було підкреслено вже тим, як вона видихнула його.

— Ніякої ніжності до вас я не відчуваю, — ви це знаєте. Та вам і байдуже, відчуваю я її чи ні. Я знаю, що й ви її не відчуваєте. Але нас зв'язано, і в тім вузлі, як я сказала, заплутані й інші особи. Кожен з нас має вмерти. Кожен вже зв'язаний зі смертю — нашими небіжчиками дітьми. Будьмо ж поблажливіші одне до одного.

Містер Домбі глибоко зітхнув, немов хотів сказати: "Ох, і це все!"

— Немає скарбів, — вела вона далі, ще більше збліднувши, а блискучі серйозні очі, що дивилися на нього, поглибшали, — за які можна було б купити у мене ці слова і той зміст, що я в нихкладаю. Досить раз відмахнутись від них, як від пустої балачки, і вже ніяка сила, ніякі гроші не повернуть їх назад. Я обмірковувала їх. Я зважила їх і виконаю те, що пропоную. Якщо ви пообіцяєте бути поблажливим до мене, я обіцяю бути поблажливою до вас. Ми з вами — найнещасніше подружжя, в якому, з різних причин, викорінено всяке почуття, що освячує шлюб чи виправдує його; але з плином часу між нами може постати хоч якась приязнь чи бодай терпимість. Я намагатимусь жити таку надію, якщо й ви докладете відповідних зусиль, і буду сподіватись, що зрілі літа свої використаю краще, ніж дитинство та молодість.

Все це вона говорила тихим, рівним голосом, не підносячи й не понижуючи його, а скінчивши, опустила руку, якій завдячувала цю врівноваженість і безсторонність, але

не опустила очей, що так пильно стежили за ним.

— Мадам, — з величезною гідністю мовив містер Домбі, — я не можу прийняти до уваги таку незвичайну пропозицію.

Вона й далі так само дивилася на нього.

— Я не можу, — сказав містер Домбі, підводячись, — погодитись на укладання з вами компромісів чи угод у питанні, щодо якого мої думки й побажання вам уже відомі. Я поставив вам ультиматум, мадам, і прошу єдиного — звернути на нього якнайсерйознішу увагу.

Треба було бачити, як змінилось її обличчя, набравши свого колишнього, ще глибшого і сильнішого виразу! Треба було бачити, з якою огидою відвернула вона від нього свої очі! Треба було бачити, як гордо спалахнуло її чоло, який гнів та обурення, яку зневагу й відразу освітило те полум'я і як раптом, наче дим, зникла бліда й поважна відвертість! Він не міг не дивитися на неї, хоча дивитися на неї було страшно.

— Ідіть, сер! — мовила вона, владною рукою показуючи йому на двері. — Наша перша й остання відверта розмова дійшла кінця. Відтепер ми з вами такі чужі, що чужішими вже ніщо нас не зробить.

— Можете бути певні, мадам, — сказав містер Домбі, — що я твердо йтиму своїм шляхом, і ніякі декламації не змусять мене збочити з нього.

Вона, не відповідаючи, повернувшись до нього спиною й сіла перед дзеркалом.

— Я покладаюся на те, що ви краще зрозумієте свій обов'язок, відчуєте все як слід і глибше розважите, мадам, — сказав містер Домбі.

Вона не озвалася ні словом. Єдине, що він побачив у дзеркалі, — це вираз гидливості, неначе він був павуком на стіні або тарганом на підлозі, якого вона не помітила, — чи, радше, павуком або тарганом, якого вона помітила, розчавила в ту мить, коли відверталась від нього, та так і покинула лежати між дохлої, бридкої черви.

Коло дверей він озирнувся на яскраво освітлену, пишну кімнату, на розкидані довкола прекрасні, блискотливі речі, на постать Едіт, що в розкішнім уборі сиділа перед дзеркалом, на обличчя її, в тому дзеркалі відбите, і подався в свою кімнату роздумів, несучи в собі образ усього цього і дивне, підсвідоме питання (що, бува, заблукає чоловікові в голову), — як усе це виглядатиме, коли він іще раз навідається сюди.

А поза тим містер Домбі був повен глибокої мовчанки, глибокої гідності та глибокої певності, що добувся свого, — й залишився такий і надалі.

Він не збирався їхати з дамами до Брайтона, але за сніданком у день їхнього від'їзду, тобто за день чи два, люб'язно повідомив Клеопатру, що незабаром завітає туди. Не можна було баритися з доставкою Клеопатри до будь-якого місця, корисного для її здоров'я, бо вона, здається, вже хилилась і була готова повернути землі свою частку праху.

Другого апоплексичного удару у неї не сталося, але стара ніяк не могла видужати від першого. Вона ще більше схудла та зморщилася, ще більше здитиніла, стала ще дивовижніше плутатись у думках та забуватись. Останнє проявлялось, між іншим, і в

тому, що вона почала з'єднувати прізвища двох своїх зятів — живого й небіжчика — і здебільшого називала містера Домбі "Гренджбі", або "Домбер", або, не задумуючись, і так, і так.

Втім, вона все ще була юна, дуже юна і, квітнучи юністю, вийшла й до прощального сніданку — у новім, притьмом пошитім капелюшку та в дорожній сукні, вишитій та помережаній як платтячко перестарілого немовляти. Вдягнути її в той каверзний капелюшок було нелегко, як і нелегко було, вдягнувши, втримати його на бідолашній труській голові. Бо новий капелюшок мав не лише незбагненну здатність з'їжджати весь час набакир, а й вимагав постійного приплескування з боку покоївки Флаверс, яка і була приставлена виконувати цю службу під час сніданку.

— Ну, любий мій Гренджбі, — сказала місіс Ск'ютон, — ви повинні категорично обід, — вона тепер вкорочувала деякі слова, а дедалі й зовсім пропускала, — що невдовзі приїдете до нас.

— Я допіру казав, мадам, — голосно й старанно мовив містер Домбі, — що приїду за день-два.

— Господь з вами, Домбер!

Тут майор, що прийшов попрощатися з дамами, і байдуже, мов якесь безсмертне створіння, витріщив на неї свої апоплексичні очі, проказав:

— Отакої, мадам, — то ви старого Джо не запрошуєте?

— А хто він такий, гадковий негідник? — пробелькотіла Клеопатра. Але Флаверс, що ляснула її по тім'ї, здається, повернула їй пам'ять, і вона додала: — О, та це ж ви про себе, погане ви створіння!

— З біса дивно, сер, — шепнув майор містерові Домбі. — Кепська справа. От що значить не закутуватись як слід! (Сам майор був застібнутий по підборіддя). Та про кого ж, як не про Джо, старого Джо Бегстока, Джозефа — вашого раба, мадам, — може говорити Дж. Б.? Ось! Ось він! Ось Бегсток як бик, мадам! — вигукнув майор, гучно гупнувши себе в груди.

— Люба моя Едіт... Гренджбі... движна річ, що майор... — ображено почала Клеопатра.

— Бегсток! Дж. Б.! — гукнув майор, бачачи, що вона не може пригадати його прізвище.

— Нехай, це не важливо, — сказала Клеопатра. — Едіт, голубко, ти ж знаєш, я ніколи не пам'ятала імен... Про що ж це я? А! движна річ, що стільки люд хоч мене відвідати. Та я ж ненадовго. Я ж повернуся. Хіба не мож зачекати, аж я повернуся?

Клеопатра, явно збентежена, обдивлялася всіх, хто сидів за столом.

— Я зовсім не хочу гостей, справді, не хочу, — мовила вона. — Трохи спокою... і все таке інше... більше нічого не трібно. Жодне огидне створін'я не повинно ближатись до мене, доки не струсону з себе цього ціпеніння, — і, в моторошній спробі воскресити свої кокетливі манери, тицьнула віялом у майора, але натомість перекинула чашку містера Домбі, що сидів зовсім з іншого боку.

Потому вона прикликала до себе Візерса й доручила йому передати вказівки щодо

деяких дрібних змін у її кімнаті, які мають бути зроблені ще до того, як вона повернеться, і починати слід негайно, бо важко сказати, як скоро вона повернеться, маючи купу різних зобов'язань і всіляких візитів. Візерс, з належною шанобливістю вислухав ці розпорядження й обіцяв, що все буде виконано, але коли відступив кілька кроків назад, то, здається, не міг стриматись, щоб не глянути якимось дивно на майора, котрий не міг стриматись, щоб не глянути якимось дивно на містера Домбі, котрий не міг стриматись, щоб не глянути якимось дивно на Клеопатру, котра не могла стриматись, щоб не струсити капелюшок собі на одне око і не цокотіти ножом та виделкою так, немов грала на кастаньєтах.

Одна Едіт ні разу ні на кого не глянула, одну її, здається, не дивувало ніщо в її матері. Вона просто слухала її белькотання, щонайбільше повертаючи до неї голову, коли та щось їй говорила; відповідала їй кількома тихими словами, коли це було потрібно, іноді обривала її, коли та заговорювалась, чи упівслова наvertала її думки на стежку, з якої вони збилися. Мати ж її, нестала у всьому, в одному була постійна — в потребі її бачити. Вона раз у раз поглядала на вродливе спокійне й суворе, як мармур, доччине обличчя, — то з якимсь боязким замилюванням, то з дурнуватим смішком, намагаючись викликати усмішку і в неї, то з вередливими сльозами на очах, скрушно похитуючи головою, коли не бачила в ньому уваги до себе, але завжди тягнучись до нього, і притягання це не мінялось, як інші її почуття, а цілком і незмінно володіло нею. Від Едіт погляд її часом перебігав на Флоренс, і знову на Едіт — можна сказати, метався; часом вона намагалася зосередити його на чомусь іншому, наче втікаючи від доччиного обличчя, та немов якась сила завертала його назад, хоч обличчя це ані разу не звернулося в її бік — хіба що до нього зверталися, ні разу не зачепило її бодай єдиним позирком.

Після сніданку місіс Ск'ютон, ніби по-дівочому оперту на майорову руку, а — насправжки міцно підтримувану з другого боку покоївкою Флаверс і підпирану ззаду пажем Візерсом, відвели до карети, що мала везти її, Флоренс та Едіт до Брайтона.

— То Джозефа остаточно вигнано? — спитав майор, втискуючи в дверцята своє багряне обличчя. — Хай йому біс, мадам, невже жорстокосерда Клеопатра заборонить вірному своєму Антонієві Бегстоку з'явитись перед її ясні очі?

— Забирайтесь! — відповіла Клеопатра. — Терпіти вас не можу. З'явитесь, коли я повернуся, якщо будете чемні.

— Скажіть Джозефові, що він може жити в надії, мадам, — мовив майор, — бо інакше помре в розпачі.

Клеопатра здригнулася й одхилилась на спинку сидіння.

— Едіт, голубко, — попросила вона, — скажи йому...

— Що?

— Такі страшні слова... Він говорить такі страшні слова!

Едіт дала йому знак відійти, наказала візникові рушати й залишила непотребна майора містерові Домбі. До якого він і повернувся, насвистуючи.

— Знаєте що, сер? — сказав майор, заклавши руки за спину й розкарячивши ноги.

— Одна наша приятелька на тонку пряде.

— Що ви маєте на увазі, майоре?

— А те, що хутко вам бути зятем-сиріткою.

Це легковажне окреслення його особи, як бачилось, так мало припало до смаку містерові Домбі, що майор, для більшої статечності, вдався по підмогу до свого конячого пирхання.

— Хай йому біс, сер, — сказав майор, — нема чого таїти правду. Джо — людина пряма, сер. Така вже його вдача. Приймаєте старого Джоша — приймайте його таким, як є, а є він збіса жорстокий, як старий рашпіль, — щільної, Бегстокової насічки. Домбі, — завершив майор, — мати вашої дружини на божій дорозі.

— Боюся, — філософічно зауважив містер Домбі, — що здоров'я в місіс Ск'ютон похитнулося.

— Похитнулося, Домбі? — відповів майор. — Вже минулося!

— Проте зміна обстановки та належний догляд ще можуть багато зробити, — закінчив містер Домбі.

— Не вірте цьому, сер, — сказав майор. — Хай йому біс, сер, вона ніколи не куталася як слід. А хто не кутається, — майор застібнув ще один гудзик на своїм захиснім жилеті бичої шкіри, — той не має належного опертя. Зрештою, є такі, що вмирають. Вони самі хочуть цього. І вони помруть, хай йому біс! Вони вперті. Знаєте що, Домбі? Це, може, не дуже гарно, не дуже вишукано, може, й просто, і грубо, але трохи давньої, достеменно англійської Бегстокової крові було б незмірним добром для породи людської.

Подавши такі цінні відомості, майор, — котрий, поза всіма іншими притаманними йому чи бажаними якостями, що їх передбачала "давня, достеменно англійська" класифікація, досі ніким остаточно не затверджена, і справді мав давню, достеменно блакитну кров, — інакше чого б він так синів, — поніс до клубу свої рачачі очі разом з апоплексією і пирхав там цілий день.

А Клеопатра — іноді оприсклива, іноді погідна, іноді оспала, іноді бадьора, але завжди юна — того ж таки вечора добулася Брайтона, розсипалася, як звичайно, на частки, й була занесена до ліжка, біля якого чиясь похмура фантазія могла б добачити могутніший скелет, ніж покоївчин, що пантрував при рожевих запонах, приставлених сюди для скрашування Клеопатри.

На нараді найвищих медичних авторитетів було вирішено, що вона щодня повинна кататись у колясі і, коли зможе, ходити пішки. Едіт була готова супроводити її — завжди була готова супроводити її, механічно-уважна й незворушно прекрасна, як завжди, — і вони виїздили тільки вдвох, бо відтоді як матері погіршало, Едіт почувала себе ніяково в присутності Флоренс і, поцілувавши дівчину, сказала їй, що воліє бути з матір'ю наодинці.

Одного дня місіс Ск'ютон перебувала в тому примхливому, прискіпливому, ревнивому настрої, що почав проявлятися в неї після першого удару. Спочатку вона сиділа в колясі, мовчки придивляючись до Едіт, а потім ухопила її руку й гаряче

поцілувала. Рука та ані потяглася до неї, ані шарпнулася — просто не опиралася, коли її взяли, а коли пустили, впала, наче нежива, назад на коліна. Тут місіс Ск'ютон почала пхитькати та хлипати, примовляючи, якою чудовою матір'ю вона була, а як нею нехтують. Скарги ці вона поновляла час од часу, навіть тоді, як, висівши з екіпажа, кульгала пішки, спираючись одною рукою на Візерса, другою на ціпок; Едіт ішла збоку, а коляса на невеличкій відстані повільно їхала слідом.

Був хмарний, вітряний день. Вони йшли плоскогір'ям, серед вапнякових горбів, де між ними і небом не було нічого, крім голої землі. Мати, знаходячи розраду в монотонності своїх нарікань, раз у раз голосила тихенько, а її поставна дочка поволі крокувала поруч, коли це віддалік, на темному пагорбі перед ними з'явилися ще дві постаті — настільки карикатурна подoba їхніх власних, що Едіт зупинилася.

Майже в ту ж мить зупинились і постаті. Та, що видалась Едіт потворним двійником її матері, тлумачила щось другій, показуючи на них. Перша ніби хотіла завернути назад, але друга — яка так нагадувала Едіт її саму, що їй замлоїло і навіть стало лячно, — рушила вперед, і тоді обое пішли попліч.

Більшість усіх цих спостережень Едіт зробила, йдучи їм назустріч, бо спинилась була тільки на мить. А підходячи, спостерегла, що вдягнені вони бідно, як волоцюжниці, що молодша несе якесь плетіння, чи щось подібне, на продаж, а стара шкандибає з порожніми руками.

Хоч як різнилися вони вбранням, вродою і станом — вона і та молодша, — проте Едіт мимоволі порівнювала її з собою. Може, в її обличчі Едіт побачила те, що таїла у власній душі, тільки не подавала знаку. В усякому разі, коли жінка, підходячи, відповіла їй поглядом на погляд, не зводячи з неї блискучих очей, явно маючи в зовнішності й поставі щось від неї самої, та ще й, здається, думаючи те саме, що й вона, Едіт відчула, як її обсипає морозом, немов день ще дужче спохмурнів, а вітер похолоднішав.

Нарешті вони зійшлися. Стара, нахабно простигши руку, пристала, аби вижебрати щось у місіс Ск'ютон. Молодша теж зупинилася й стала перед Едіт віч у віч.

— Що ви продаєте? — спитала Едіт.

— Тільки це, — навіть не глянувши на них, виставила свій крам жінка. — Себе я давно вже продала.

— Не вірте їй, пані, — прокрякала стара до місіс Ск'ютон. — Не вірте тому, що вона каже. Вона любить таке балакати. Це моя невдячна красунечка дочка. Я, пані, від неї самі докори маю в подяку за те, що зробила для неї. Гляньте-но, пані, як вона очима їсть свою бідну стареньку матір.

Поки місіс Ск'ютон тремтячою рукою видобувала гаманця і гарячково вишпортувала з нього монети, що їх пожадливо виглядала друга стара, — обидві з трухлявості й поспіху мало не стукалися головами, — Едіт озвалася.

— Я вас бачила, — звернулася вона до старої, — колись.

— Так, пані, — вклонилася та. — В Уоріку. Тоді вранці, на алеї. Коли ви нічого дати мені не хотіли. А от джентльмен, той дав. О, хай буде благословен, хай буде

благословен! — проплямкала стара, здійнявши вгору кощаву руку й страхітно виширившись на дочку.

— І не думай стримувати мене, Едіт, — сердито сказала місіс Ск'ютон, передбачаючи заперечення з її боку. — Ти в цьому не розумієшся. Нічого мене відраджувати. Я певна, що це прекрасна жінка і добра мати.

— Так, пані, так, — зацокотіла стара, витягуючи захланну руку. — Дякую, пані. Хай вас бог благословить, пані! Ще шість пенсиків, пані хороша, — ви-бо теж добра мати.

— І теж тої вдячності не маю, хороше ви моє, стареньке створіння, не маю ніколи, запевняю вас, — захлипала місіс Ск'ютон. — Ось, нате! І потиснім одна одній руки. Ви — дуже хороше стареньке створіння, повне... як його там... і всього іншого. Ви — сама чулість і так далі, — правда?

— О, звичайно, пані.

— Так, я цього певна. От і він такий, оте шляхетне створіння, Гренджбі. Мушу ще раз потиснути вашу руку. А тепер, знаєте, можете йти; а ви, я сподіваюся, — удалась вона до дочки, — виявите більше вдячності, і природного... як його там... і все решту — мені імена ніколи голови не трималися, — бо нема в світі кращої матері, ніж оце хороше, стареньке створіння. Ходім, Едіт!

І румовище Клеопатри потряслося далі, хлипаючи й витираючи очі обережно, щоб не стерти сусідні рум'янці, а стара пошкандибала в інший бік, мнучи щелепами й підраховуючи гроші. Едіт і та, молодша, не обмінялися більше ні словом, ні жестом, але весь цей час ні на хвилику не зводили одна з одної очей. Так і стояли, аж Едіт, немов прокинувшись від сну, повільно рушила за матір'ю.

— Красуня ти, — пробурмотів її двійник; дивлячись їй услід, — але краса нас не врятує. Гордячка ти, але й гордощі нас не врятовують! Нам треба добре знати одна одну, коли стрінемося знову!

Розділ сорок перший

НОВІ ГОЛОСИ МІЖ ХВИЛЬ

Все йде, як ішло віддавна. Хвилі вже охрипли, безнастанно шепочучи свою таємницю; пісок брижками лежить на березі; морські птахи шугають і ширяють піднебессям; вітри та хмари летять незвіданими своїми шляхами, а в місячнім сяєві білі руки вітрил манять до далеких, незримих країв.

З ніжною, журливою втіхою дивиться Флоренс на пам'ятні ці місця, де звідалося стільки смутку і водночас стільки щастя, і думає про нього в тому тихому закутку, де вони так часто розмовляли під плюскіт хвиль, що обмивали колеса його візка. І тепер, коли вона сидить там задумана, в навісному мурмотінні моря їй знову вчувається те, що він їй колись розказав, всі ті самі слова, і здається, що все її життя, і надії, й жалі відтоді — і в похмурому домі, і в палаці, яким він став, — все відбилось в рефрені цієї чудної пісні.

І милому містеру Тутсові, що блукає віддалік, тоскно поглядаючи на ту, яку він обожнює і слідом за якою приїхав сюди, але не сміє турбувати в таку хвилину, теж вчувається реквієм по маленькому Домбі в голосі вод, що безнастанно виспівують свій

вічний мадригал на честь Флоренс. О, так! І він невиразно розуміє, — бідолашний містер Тутс, — що хвилі нашіптують ще й про час, коли він був кмітливішим і не таким тупоголовим; і сльози, які набігають йому на очі при думці, що тепер він, можливо, нікчемний та дурний, ні на що не здатний, хіба лиш на те, щоб бути комусь посміховищем, затрують радість, яку принесли хвилі разом з утішною згадкою, що він звільнений від відповідальності перед Курчам, оскільки цей войовничий ватажок курячого племені був відсутній: він готував себе (Тутсовим коштом) до рішучої баталії з Жайворонком.

Але містер Тутс смілішає, коли чує у їхнім шепоті милу його серцю пораду, і потроху, раз у раз нерішуче спиняючись по дорозі, прямує до Флоренс. Заїкаючись і червоніючи, містер Тутс прикидається враженням, коли підходить до неї, і запевняє (це після того, як од самого Лондона не відставав від її карети і душився від щастя, ковтаючи пилюку з-під її коліс), що ніколи в житті не зазнав такої несподіванки.

— А ви й Діогена з собою взяли, міс Домбі! — каже містер Тутс, якого колотить дроз од дотику до маленької долоні, так просто, по-дружньому простягненої йому.

Звісно, Діоген тут, і, звісно ж, у містера Тутса є підстави його помітити, бо собака кидається прямісінько до його ніг і аж перевертом летить у цьому відчайдушному наскоку, достеменно мов пес із Монтаржі. Та мила його господиня одразу вгамовує його.

— Назад, Ді, назад! Хіба ти забув, кому ми завдячуємо нашу дружбу, Ді? Сором тобі!

О, добре тому Діогенові, що може тулитися головою до її руки і бігати собі туди-сюди довкола неї, погавкуючи, і кидатись на кожного перехожого, доводячи свою відданість! Містер Тутс теж охоче кинувся б на кожного. Мимо проходить якийсь військовий, і містер Тутс нічого так не хоче, як кинутись на нього що є духу.

— Діоген тут як у себе вдома, чи не так, міс Домбі? — каже містер Тутс.

Флоренс питає з вдячною посмішкою.

— Вибачте, міс Домбі, — каже містер Тутс, — але якщо б ви хотіли прогулятися до Блімберів, то я... я йду туди.

Флоренс без слова бере його під руку, і вони обоє йдуть туди, Діоген біжить попереду. Містерові Тутсу підгинаються ноги, і, дарма що бездоганно вдягнений, він, місцями відчуває, а місцями бачить певні хиби в шедеврах Берджеса і К° й шкодує, що не взув оту найкращу пару черевиків.

Від будинку доктора Блімбера віє тією ж ученістю та старанням, що й завжди, — а он і вікно нагорі, в якому вона виглядала блілого личка, що сяло радіщами, вздрівши її, а худорлява долонька посидала їй поцілунки. Двері відчиняє той-таки підсліпуватий молодик, щирячи зуби до містера Тутса в дурнуватій посмішці й виказуючи цілковитий брак характеру... їх вводять до кабінету доктора Блімбера, де під статечне цокання великих дзигарів з холу, сліпий Гомер і Мінерва, як і колись, дають їм аудієнцію, а глобуси так само стоять на своїх звичних місцях, ніби й світ не змінився і ніщо в нім ніколи не гинуло, як того вимагає вселенський закон, що, обертаючи планету, зрештою

всіх заганяє в землю.

А ось і доктор Блімбер на своїх учених ногах, і місіс Блімбер у блакитнім чепчику, ось і Корнелія зі своїми піщаного кольору кучериками й блискучими окулярами, що й досі, наче гробокоп, риється в могилах стародавніх мов. Ось столик, на якому він сидів, нещасний і чужий тут — "новачок", а ось, чути, туркочуть ті самі учні: у тому ж старому класі за тією ж системою вони живуть тим самим життям.

— Тутс! — каже доктор Блімбер. — Дуже радий вас бачити, Тутсе.

Містер Тутс хихотить у відповідь.

— І ще в такому гарному товаристві,— додає доктор Блімбер.

Містер Тутс, збуряковівши, пояснює, що випадково зустрівся з міс Домбі, а що міс Домбі хотілося — як і йому — відвідати старі місця, то вони прийшли разом.

— Вам, без сумніву, буде приємно заглянути до наших юних друзів, міс Домбі,— каже доктор Блімбер. — І ваших колишніх однокласників, Тутсе. Здається, до нашого маленького портику, відколи його покинув містер Тутс, не вступали нові учні? — звертається доктор Блімбер до Корнелії.

— Тільки Бісерстон, — відповідає Корнелія.

— Ай правда, — каже доктор. — Для містера Тутса Бісерстон — нова людина.

Майже нова і для Флоренс, бо цей Бісерстон, що сидить у класі, — вже не юний містер Бісерстон з пансіону місіс Піпчін, а юнак при комірчику, краватці й годиннику. Все ж цей Бісерстон, що народився під якоюсь зловісною бенгальською зіркою, весь закаляний чорнилом, а його словник від постійного вжитку так спух, що не хоче закриватись і позіхає, ніби й справді втомився від безконечних приставань. Позіхає і його власник Бісерстон, якого доктор Блімбер вирощує під найвищим тиском, тільки в позіху Бісерстона є щось злосливо-недобре, — чули навіть, як він казав, що хотів би допасти старого Блімбера в Індії. А там його миттю кілька його (Бісерстонових) кулі затягли б у пущу й віддали за жертву тугам; так що хай начувається.

Брігс усе ще довбе граніт науки, — так само і Тозер, і Джонсон, і вся решта; причому старші школярі здебільшого вправляються — і вельми ретельно — в забуванні того, що вивчили, коли були молодші. Все такі ж чемні й бліді, як і завжди, і серед них усе ще тяжко трудиться кощаворукий, щетиноголовий містер Пастир, Б. Г. Н., — зараз його катеринка затялася на Геродоті, а інші валки лежать на полиці напихваті.

Візит незалежного Тутса збурих навіть цих поважних юних джентльменів: на нього дивляться з побожністю, як на людину, що переступила Рубікон і зареклася повертати назад, крадькома перешіптуються про крій його костюма та про його коштовні оздобы. Жовчний Бісерстон, якого не було тут за часів Тутса, удає перед молодшими учнями, ніби той його не цікавить, каже, що йому краще знати і що хотів би бачити, як він з'явиться з отими цяцками в Бенгалії, де в Бісерстоновій мамі є смарагд; що належить йому і походить з ослінчика для ніг одного раджі. Отак!

Зачудування викликає й поява Флоренс, в яку негайно ж знову закохуються всі молоді джентльмени, окрім того ж таки жовчного Бісерстона, який не хоче закохуватись із духу противенства. Всіх проймають чорні заздрощі до Тутса, і Брігс

висловлює думку, що, зрештою, не такий-то вже він і дорослий. Та цю обмову тут же зводить нанівець сам містер Тутс, голосно вітаючись з містером Пастирем, Б. Г. Н.: "Як ся маєш, Пастире?" — і запрошуючи його пообідати з ним сьогодні, в Бедфордському готелі, — після такого подвижництва Тутс міг би, якби хотів, оголосити себе таким же дорослим і зрілим, як Томас Парр, і не почув би заперечень.

Всі потискають один одному руки, вклоняються, кожен юний джентльмен прагне витіснити містера Тутса з поля симпатій міс Домбі; а після того як містер Тутс пом'янув хихотінням свою колишню парту, Флоренс і він виходять разом із місіс Блімбер та Корнелією, і чують, як доктор Блімбер, виходячи останнім та зачиняючи двері, каже: "Джентльмени, поновімо наші заняття". Бо доктор у шепоті хвиль чує лиш це, і мало що іншого, і чує це протягом усього свого життя.

Потім Флоренс відлучається нишком і в супроводі місіс Блімбер та Корнелії йде нагору до старої спальні, а містер Тутс, відчуваючи, що він, як і будь-хто інший, буде там зайвий, стоїть під кабінетом, розмовляючи з доктором чи, радше, слухаючи, що йому говорить доктор, і дивується, чого цей кабінет здавався йому колись святилищем, а доктор, що своїми крученими ногами нагадував священний рояль, — страшним чоловіком. Флоренс незабаром повертається й починає прощатись; прощається й містер Тутс; і Діоген, що весь час немилосердно дрович підсліпуватого молодика, стрілою вилітає з дверей і з радісним, задирливим гавкотінням мчить униз до берега, а Мелія та інші служниці з докторової господу визирають у вікно на горішнім поверсі і сміються: "Оце так Тутс!" — і кажуть про міс Домбі: "Правда, вона схожа на свого брата, тільки гарніша?".

Містер Тутс, що побачив був сльози на лиці Флоренс, коли вона повернулася зі спальні, тепер у розпачі й тривозі, і кається, що запропонував їй цей візит. Та скоро заспокоюється, бо Флоренс каже, що їй було там дуже приємно, і досить весело ділитися з ним своїми враженнями, поки вони крокують берегом моря. Голоси хвиль та її ніжний голос настільки полоняють містера Тутса, що, коли біля будинку містера Домбі приходить пора прощатися, він не має вже й крикати волі, а коли Флоренс подає йому руку, не має сили пустити її.

— Вибачте, міс Домбі, — сумно лепече містер Тутс, — але якби ви дозволили щоб... щоб...

Усміхнено-невинний погляд Флоренс відбирає йому мову.

— Якби ви дозволили, щоб... якби не мали це за зухвальство, міс Домбі, щоб я... так, без ніяких підстав... міг, знаєте, сподіватися.

Флоренс запитливо дивиться на нього.

— Міс Домбі, — каже містер Тутс, відчуваючи, що настав слухний час, — я так обожнюю вас, що, далєбі, не знаю, що робити з собою. Я найнещасніше створіння на світі. Якби ми з вами були не на розі вулиці, я на колінах просив би, благав би вас, — так, без усяких підстав, — тільки дозвольте надіятись, що я можу... можу вважати за можливе, що ви...

— Ой, не треба, прошу вас! — скрикує прикро вражена, стривожена Флоренс. —

Ради бога, не треба, містере Тутсе. Перестаньте, будь ласка. Не кажіть нічого більше. Не кажіть нічого, пожалійте мене хоч трохи.

Містер Тутс страшенно стерявся й навіть рота роззявив.

— Ви були такі ласкаві до мене, — каже Флоренс, — і я така вам вдячна, я маю стільки підстав, щоб любити вас як доброго друга і так вас люблю, — тут її простодушне личко всміхається йому наймилішою, найчеснішою в світі усмішкою, — що я більше ніж певна — ви просто хочете сказати мені "до побачення".

— Звичайно, міс Домбі, — каже містер Тутс. — Я... я... саме це я й хочу сказати. Та це пусте.

— До побачення! — гукає Флоренс.

— До побачення, міс Домбі! — лепече містер Тутс. — Сподіваюся, ви нічого такого не подумаете. Це... це пусте, дякую вам. Абсолютно пусте.

Бідолашний містер Тутс в розпуці повертається до свого готелю, замикається в своєму номері, кидається на ліжко й лежить там довгий час — немов те все було аж ніяк не пустим. Але ось приходить запрошений на обід містер Пастир, бакалавр гуманітарних наук, і це дуже добре, бо інакше невідомо, коли б Тутс узагалі підвівся. А так він мусить устати, щоб прийняти Пастира як гостинний господар.

Під добродійним впливом гостинності, цього соціального блага (не кажучи вже про вино та хороший харч), серце містера Тутса розкривається і спонукає його до розмови. Він не розказує містеру Пастиреві, Б. Г. Н., про те, що відбулося на розі вулиці, але коли містер Пастир питається: "То коли це має відбутися?", — містер Тутс відповідає, що "є певні обставини, які...", після чого настрій містера Пастира тут же спадає на один-два градуси. Містер Тутс додає, що не знає, яким правом Блімбер дозволив собі зауважити, що бачить його в товаристві міс Домбі, і каже, що якби те зауваження було зроблено з лихим наміром, то він, Тутс, вивів би його на чисту воду, не подивився б, доктор він чи ні, але гадає, що це просто тому, що Блімбер невіглас. Містер Пастир каже, що певен цього.

Для містера Пастира, однак, як для близького друга, тема ця не є заборонена. Тільки містер Тутс вимагає, щоб її згадували в таємничій та задушевній формі. Після кількох склянок вина він пропонує випити за здоров'я міс Домбі й каже: "Ти й не уявляєш, Пастире, з якими почуттями проголошую я цей тост". Містер Пастир відповідає: "Чому ж, уявляю, Тутсе дорогенький, і вони роблять тобі честь, старий". Зворушений дружнім чуттям, містер Пастир тисне йому руку й каже, що коли Тутс шукатиме собі брата, то знає, де знайти його, усно чи письмово. Містер Пастир каже також, що якби його питали, то він порадив би містеру Тутсові навчитися грати на гітарі або принаймні на флейті, бо жінки люблять музику, коли до них залицяються, і він сам уже в цьому переконався.

По чому містер Пастир, Б. Г. Н., зізнається, що накинув оком на Корнелію Блімбер. Він доводить до відома містера Тутса, що не має нічого проти окулярів, і що якби доктор зробив добрий жест і здав справи, то що ж... ось вони й забезпечені. На думку містера Пастира, як хтось уже збив собі добрий гріш, то пора йому здавати справи, а

Корнелія в цьому буде така помічниця, що нею тільки пишатися можна. Містер Тутс відповідає шаленим каскадом похвал на адресу міс Домбі і натяками на те, що подеколи його бере охота пустити собі кулю в лоб. Містер Пастир дуже наполегливо доводить, що це був би необачний вчинок і, щоб примирити його з дійсністю, показує портрет Корнелії — в окулярах та всьому іншому.

Отак ці дві невибагливі душі проводять вечір, а коли заходить на ніч, містер Тутс іде проводити містера Пастира додому й прощається з ним біля дверей доктора Блімбера. Але містер Пастир далі східців не йде і по відході Тутса знову спускається з них, щоб у самоті поблукати берегом, думаючи про своє майбутнє. Блукаючи, містер Пастир виразно чує, як хвилі говорять йому, що доктор Блімбер обов'язково здасть справи, і відчуває тихе, романтичне піднесення, поглядаючи на будинок і думаючи, що доктор спершу наново пофарбує його і зробить у нім капітальний ремонт.

Містер Тутс теж блукає довкола скриньки, що містить у собі його скарб, і в жалюгідному стані духу та не без підозр з боку поліції задивляється на вікно, в якому бачить світло, переконаний, що це вікно Флоренс. Але це не так, бо то кімната місіс Ск'ютон; і в цей час як Флоренс, що спить в іншій кімнаті, солодко снить серед знайомих декорацій, і все, що з ними пов'язано, у снах оживає знов, — у цей час та, котрій у похмурій дійсності на цій же сцені судилось заступити стражденного хлопчика, щоб іще раз — але як же по-іншому! — доторкнутись до тління і смерті, лежить тут розпростерта, не знаючи сну і супкою. Потворна, знемощена, лежить вона на своєму непокійному одрі, а біля неї, жахна своєю незворушною вродою — бо жах проступає в слабких очах болящої, — сидить Едіт. Що ж їм у нічній тиші кажуть хвилі?

— Едіт, що то за камінна рука хоче мене вдарити? Хіба ти не бачиш?

— Тут немає нічого, мамо, то ви марите.

— Марю? Завжди марю! Дивися! Невже ж ти не бачиш?

— Повірте, мамо, там нічого нема. Хіба б я сиділа отак незрушно, якби тут щось було?

— Незрушно! — кинула вона на неї дикий погляд. — Вже зникла... А чого ти така незрушна? Це вже мені не мариться, Едіт. Я вся холоду, як бачу тебе коло себе.

— Мені дуже жаль, мамо.

— Жаль! Тобі завжди чогось жаль. Тільки не мене.

Вона починає плакати і, мотаючи головою по подушці, знову заводить про те, як її занедбують, якою доброю матір'ю вона була, яка добра мати оте стареньке створіння, що його вони стріли, і як холодно віддячують дочки таким матерям. Раптом вона уриває свою безладну балаканину, дивиться на дочку, кричить, що божеволіє, і ховає лице в постелі.

Едіт жалісливо схиляється над нею, щось говорить. Стара повиває руками їй шию і каже, з жахом в очах:

— Едіт! Їдьмо вже назад, їдьмо додому. Ти правду говориш, що я вернуся додому?

— Так, мамо, так.

— А те, що той казав... як його... ніколи вони мені голови не тримаються... майор...

те жахливе слово, коли ми від'їздили... це неправда? Едіт! — вона скрикує і дивиться пильно-пильно: — Це ж не те, що він казав?

Щоночі горить свічка у вікні, щоночі лежить на ліжку стара жінка, а біля неї сидить Едіт, і неугамовні хвилі цілісіньку ніч волають до них обох. Щоночі охриплі хвилі шепочуть свою таємницю; пісок брижами лежить на березі; морські птахи шугають і ширяють піднебессям; вітер та хмари летять незвіданими своїми шляхами, а білі руки вітрил у місячнім сяєві манять до далеких незримих країв.

Стара жінка й далі дивиться в куток, де камінна рука — рука якоїсь надгробної статуї, каже вона, — звелася, щоб її вдарити. Нарешті рука падає, і на ліжку лежить оніміла стара, скарлючена, зморщена і вже наполовину мертва.

Цю розмальовану й потиньковану, ніби сонцеві на глум, постать щодня витягають на люди; дорогою вона визирає доброго старенького створіння, що було такою чудовою матір'ю, і кривиться, не бачачи його серед юрби. Цю постать часто привозять на самий край моря, де вона лежить годинами, та ніякий вітер не годен навіяти їй свіжості, і в мурмотінні океану нема для неї втішного слова. Вона годинами лежить там, і дослухається, але мова хвиль темна та гнітюча для неї, острах лежить на її виду, а коли очі її блукають в морському просторі, вони бачать лише широку смугу безнадії, що простяглася між землею та небом.

Флоренс вона бачить рідко, а коли бачить, то злоститься та кривиться. Едіт завжди коло неї й не підпускає дівчини до старої, і Флоренс, у своїм ліжку, тремтить від думки про таку смерть, і часто прокидається, гадаючи, що вона вже прийшла. Ніхто не доглядає стару — тільки Едіт. Краще, щоб її бачило якнайменше очей, і дочка самотньо пильнує коло її ложа.

Аж ось затінене обличчя заходить ще глибшою тінню, гострі риси ще дужче загострюються, туман перед очима стає пеленою, що повністю застить померхлий світ. Сліпі руки блукають по ковдрі, стикаються кволими долонями й тягнуться до дочки, і голос, — не схожий на її голос, не схожий на жоден з голосів, якими говорять смертні, — каже: "Я ж вигодувала тебе!"

Едіт, без єдиної сльозинки, стає навколішки, щоб приблизити свій голос до знемощеної голови, і питає:

— Мамо, ви чуєте мене?

Широко розплющивши очі, стара намагається кивнути.

— При гадуєте ніч перед моїм весіллям?

Голова не рухається, але по чомусь видно — так, пригадує.

— Я сказала тоді, що дарую вам вашу участь у цьому, і просила бога дарувати мені мою. Я сказала, що минуле для нас минулося, і знову кажу це. Поцілуйте мене, мамо.

Едіт торкається білих губ, і на мить усе тихне. За мить її мати, з її дівочим сміхом і мощами Клеопатри, зводиться на своєму ложі.

Запніть рожеві запони. Ще щось, крім вітру і хмар, летить своїм незвіданим шляхом. Запніть щільно рожеві запони!

Повідомлення про цю подію послано до Лондона містерові Домбі, і той чекає на

кузена Фінікса, який і досі не вибрався до Баден-Бадена і теж щойно одержав повідомлення. Така добросерда натура, як кузен Фінікс, — людина на всякому весіллі чи похороні незамінна, та й, з огляду на його становище в родині, з ним випадає порадитися.

— Домбі, — каже кузен Фінікс, — свідчуся душею, мені надзвичайно прикро бачитися з вами з такої сумної нагоди. Бідна тітонька! Вона була до біса жвава жінка!

— Дуже жвава, — згоджується містер Домбі.

— І виглядала, — каже кузен Фінікс, — дуже, знаєте, молодю... коли порівняти. Запевняю вас, у день вашого весілля я думав, її вистачить ще років на двадцять. Фактично, я в Брукса навіть так і сказав був одному — малому Біллі Джоперу, — та ви, мабуть, його знаєте — ну, такий, з моноклем?

Містер Домбі хитає головою.

— Щодо похоронного обряду, — натякає він, — чи є у вас якісь міркування...

— Та, чесно кажучи, — одповідає кузен Фінікс, погладжуючи підборіддя, — я, їй-богу, не знаю. Є там у мене гробівець, у парку, тільки, боюся, він в поганому стані, — фактично кажучи, в чортзна-якому. Якби не те, що в мене не дуже жирно з готівкою, я б довів його до ладу, а так, скільки я знаю, там тепер за огорожею всякі піки-ніки влаштовують.

Містеру Домбі ясно, що це не піде.

— Є ще церквця в нашому селі, надзвичайно симпатична, — задумано каже кузен Фінікс, — правдивий зразок англо-нормандського стилю, — її чудово змалювала леді Джейн Фінчбері — така у вузькому корсеті, — але її зіпсували побілкою, та й їхати туди не близький світ.

— Може, в самому Брайтоні? — висловлює гадку містер Домбі.

— Слово честі, Домбі, я думаю, кращого не знайти, — каже кузен Фінікс. — І близько, і місцевість гарна.

— А коли було б зручніше?.. — питає містер Домбі.

— Я вважатиму за свій обов'язок, — каже кузен Фінікс, — бути того дня, який ви призначите. Я з великою втіхою (звісно, сумною втіхою) проведу мою бідну тітку до межі... фактично кажучи, до могили, — каже кузен Фінікс, так і не знайшовши кращого звороту.

— А якщо виїхати з міста у понеділок? — питається містер Домбі.

— По понеділок підходить мені з усіх боків, — відповідає кузен Фінікс.

Отож містер Домбі домовляється заїхати по кузена Фінікса в зазначений день і розкланюється. Кузен Фінікс одпроваджує його до сходів і каже на прощання: "Мені справді дуже прикро, Домбі, що вам доведеться мати стільки клопоту", — на що містер Домбі відповідає: "Менше з тим".

Призначеного дня кузен Фінікс і Домбі зустрічаються і їдуть до Брайтона, де, уособлюючи собою всіх інших осиротілих друзів та родичів небіжки леді, супроводять її тлін до місця останнього спочинку. Сидячи в жалобній кареті, кузен Фінікс упізнає дорогою незліченну кількість знайомих, але з пристойності не звертає на них уваги,

тільки минаючи їх, у голос інформує містера Домбі: "Том Джонсон, з корковою ногою, ходить до Уайта. Що, і ви тут, Томмі? Фоулі на чистокровній кобилі. Дівчата Смолдерів", — і так далі. Під час поминальної служби, кузен Фінікс має пригнічений вигляд і зауважує, що в таких-от випадках чоловік хоч-не-хоч, а замислиться, що він, фактично кажучи, хиріє, і дійсно, коли служба кінчається, очі в нього мокрі. Та сумує він недовго — як і інші родичі та знайомі місіс Ск'ютон, один з яких, майор, всякчас розповідає в клубі, що вона ніколи не куталась як слід, а та ніби дівчина з голою спиною, що має постійний клопіт з повіками, попискуючи, каже, що вона, мабуть, була страшенно стара, померла від бозна-яких страхів, і нічого про це й споминати.

Отож, мати Едіт лежить, не пом'янута своїми любимими друзями, глухими до хвиль, що охрипли, шепочучи свою таємницю; глухими і сліпими, бо їй не бачать вони ні земного піску, що брижами лежить на березі, ні білих рук, що в місячній сляві манять до далеких, незримих країв. Та все йде, як ішло віддавна на краю незнаного моря, і Едіт самотня стоїть над ним, і слухає шепіт хвиль, а біля ніг її лежать мокрі, викинуті ним водорості, що мають встелити їй життєву путь.

Розділ сорок другий

КОНФІДЕНЦІЙНОСТІ ТА ВИПАДКОВОСТІ

Позбувшись капітанових траурних штанів та зюйдвестки і вдягнувши добротну ліврею брунатного кольору, що, попри її вельми скромний і непретензійний вигляд, справді була пошита як не можна краще, Роб-Точильник, отак одмінившись зовні й цілковито зрікшись в душі капітана Катла й дерев'яного мічмана — крім тих поодиноких хвилин на дозвіллі, які він присвячував цій нерозлучній парі добродіїв, згадуючи, — і тут гучала радістю його порожня, безсоромна душа, — як ловко він позбувся їхнього товариства, — служив тепер у свого патрона, містера Турбота. Живучи в містера Турбота й обслуговуючи безпосередньо його особу, Роб, у страху й трепеті, не спускав своїх круглих очей з його білих зубів і відчував, що мусить тримати їх відкритими ширше, ніж будь-коли.

Навіть коли б він служив у могутнього чаклуна, а зуби ті були найпотужнішим чаклунським знаряддям, — і то б він боявся їх менше. У своєму патроні хлопець учував силу та владу, що поглинали всю його увагу й вимагали від нього цілковитої покори й послушенства. Навіть тоді, коли не було містера Турбота, він почувався не зовсім безпечно, думаючи про нього, — боявся, його знову вхоплять за горло, як того ранку, коли він уперше зв'язався з ним, і що знову побачите, як кожен зуб просвічує його наскрізь і ставить йому на карб кожну його думку. Опиняючись з ним віч-на-віч, Роб так само не мав ніякого сумніву, що містер Турбот читає найпотаємніші його думки чи, при найменшому бажанні, міг би прочитати, як не сумнівався, що, дивлячись на нього, він його бачить. Влада ця була така цілковита і так підкоряла собі Роба, що той, не сміючи взагалі будь-що думати, тільки повнячись дедалі всеосяжнішим відчуттям невідпорної сили патрона, здатного зробити з ним усе, що захоче, торопів при ньому, силкуючись вгадати його бажання, передбачити його накази, а довколишнє не чув, не бачив і не помічав.

Роб і не питав себе, мабуть, — за такого стану то був би надто вже необачний вчинок, — чи не тому він так беззастережно піддався цьому впливові, що, як сам невиразно підозрював, патрон його досконало опанував деякі підступні науки, що їх він, у закладі Благодійних Точильників, недовчив. Однак, Роб, безперечно, захоплювався ним не менше, ніж боявся його. Очевидно, містер Турбот був краще обізнаний з джерелами своєї влади, що анітрохи не вичерпувалась, коли він користувався нею.

Того ж таки вечора, як він пішов від капітана, Роб, збувши свої голуби, — задешево навіть, бо поспішався, — подався прямісінько до містера Турбота і, піднесений, з розпашілим обличчям, що, здавалось, чекало на похвалу, став перед свого нового пана.

— Ах, лайдаче! — сказав містер Турбот, зиркнувши на його клунок. — Ти що, — кинув оце службу й прийшов до мене?

— Е... перепрошую, сер, — пробелькотів Роб. — Ви самі, як я був тут востаннє, казали...

— Я казав? — перебив містер Турбот. — Що ж я казав?

— Перепрошую, сер, ви нічого не казали, сер, — одповів Роб, застережений таким поворотом розмови й дуже зніяковілий.

Патрон глянув на нього, блиснувши яснами, і, насварившись пальцем, зауважив:

— Ти, я бачу, погано скінчиш, друже-волцюже. Лиха тобі не минути.

— О, не кажіть так, сер! — скрикнув Роб, і ноги під ним затряслися. — Я нічого не хочу, сер, — тільки працювати на вас, сер, служити вам і чесно робити все, що мені скажуть, сер.

— І не інакше, як чесно робити все, що тобі скажуть, — відповів патрон, — коли хочеш мати справу зі мною.

— Так, я знаю, сер, — запевнив слухняний Роб. — Добре знаю, сер. Хай би ви тільки зволили взяти мене на спробу! А як хоч раз побачите, що я роблю не по вашій волі, — дозволяю вам убити мене!

— Ах ти, шельмо! — весело всміхнувся містер Турбот, одхиляючись на спинку свого крісла. — Та це ще дурниця проти того, що тебе чекає, коли б ти спробував обдурити мене.

— Так, так, — відповів прибитий Точильник, — я знаю, мене чекає жахлива кара, сер. Тільки я ніколи не піду на це, сер, навіть якби мені золоті гінеї давали.

Надії його на похвалу не справилися, і геть згнічений Точильник стояв, — дивлячись на свого патрона і намарно силкуючись відірвати від нього повний неспокою погляд, — мов будь-який задріпаний пес за подібних обставин.

— То ти, виходить, кинув стару службу й прийшов просити, щоб я узяв тебе до себе, га? — спитав містер Турбот.

— Так, якщо ваша ласка, сер, — відповів Роб, що діяв згідно з особистим розпорядженням патрона, але не посмів навіть натякнути на це і виправдовуватись.

— Гаразд, — мовив містер Турбот. — Ти знаєш мене, хлопче?

— Так, сер; з вашої ласки, сер, — бгаючи кашкета, відповів Роб, все ще

пришпилений поглядом містера Турбота і даремно намагаючись звільнитися від нього.

— Ну, то дивись мені! — кивнув головою містер Турбот.

Роб розсипався поклонами, доводячи, як добре затамив цю засторогу, і, кланяючись, позадкував до дверей, радий перспективі опинитися за ними, коли це патрон перепинив його.

— Гей! — гукнув він, грубо повертаючи його назад. — Ти звик..! Зачини двері.

Роб зачинив їх так прудко, ніби від цього залежало його життя.

— Ти звик всюди лишпорити. Розумієш, що це значить?

— Підслухувати, сер? — поміркувавши трохи, рискнув висловити гадку Роб.

— І підглядати, і таке інше, — притакнув головою його патрон.

— Я не буду тут цього робити, сер, — мовив Роб, — слово честі, не буду, вмру, а не буду, сер. За всі скарби світу я б не пішов на таке, сер, хіба що ви накажете.

— Гляди ж. Ти звик також забагато плескати язиком, — вельми холоднокровно казав патрон. — Бережися цього тут, бо докрутишся, викрутню, — він знов посміхнувся і знов намахав йому пальцем.

Точильник ледве зводив дух з перестрахи. Він хотів урочисто підтвердити чистоту своїх намірів, але, застигши, мов раб, спромігся лише лупати очима на всміхненого джентльмена, що, схоже, цілком задовольнило всміхненого джентльмена, бо він, мовчки порозглядавши хлопця, звелів йому йти на кухню, даючи цим зрозуміти, що бере його до себе.

Отаким-то робом поступив Роб-Точильник до містера Турбота і його побожна відданість цьому джентльменові росла і збільшувалася, — якщо таке ще було можливе, — з кожною хвилиною його служби.

Служба ця тривала вже кілька місяців, коли одного раннього ранку Роб одчинив садову хвіртку містерові Домбі, що приїхав, як було умовлено, поспідати в його хазяїна. У ту ж мить з'явився і сам хазяїн, поспішаючи назустріч іменитому гостеві і вітаючи його всіма своїми зубами.

— Я ніколи не думав, що побачу вас тут, — сказав Турбот, допомігши йому спішитись. — Це надзвичайний день у моїм календарі. Для такої людини, як ви, котра все може, будь-яка подія звичайна, а для мене — зовсім інакше.

— У вас тут дуже мило, Турботе, — зауважив містер Домбі, що зволив зупинитися на моріжку і розглянутися довкола.

— Ви дуже люб'язні, — відповів Турбот. — Дякую вам.

— Ні, правда, — покровительським тоном мовив містер Домбі, — кожен би так сказав. Від такої садиби кращого й бажати годі — дуже вигідна, добре впорядкована, навіть елегантна.

— Від такої; саме так, — із зневажливим виглядом відповів Турбот. — Цього уточнення вона потребує. Та годі вже про садибу; і хоч ви й похвалили її з люб'язності, тим не менше, я вдячний. Чи не зволите ввійти?

Увійшовши до будинку, містер Домбі, — не без підстав, звичайно, — зауважив і зразково обставлені покої, і різні дрібні пристосування, зручні та ефектні, яких там

було вдосталь. Містер Турбот з тою ж показною самозневагою вислухав його, шанобливо всміхаючись, і сказав, що розуміє делікатний смисл цих похвал і цінує його, але коли по правді, то дімок цей — цілком непоганий для людини його становища, може, навіть і занадто гарний, адже, зрештою, Турбот не такий уже заможний.

— А втім, може бути, що вам, з висоти вашого становища, він і справді здається кращим, — додав він, на всю широчінь розтягуючи свій облудний рот. — Монархам завжди ввижаються принади в житті жебраків.

Він проникливо дивився, проникливо всміхаючись, на містера Домбі, коли говорив це, і став дивитися та всміхатися ще проникливіше, коли містер Домбі, випроставшись перед каміном у позі, яку часто й охоче наслідував його помічник, почав розглядати картини на стінах. Услід за його холодним поглядом, що плавно ковзав з картини на картину, бігли й Турботові гострі очі, встигаючи підмітити, куди саме прямує той погляд і що він бачить. А коли він спинився на одній картині, Турбот, здавалося, і дихати перестав, затаївшись, мов кіт, що пантрує здобич, та зір його веломожного шефа ковзнув по ній так само, як і по інших, без будь-якого очевидного зацікавлення.

Турбот глянув на неї, — то був портрет жінки, схожої на Едіт, — глянув як на живу істоту, з хижим безгучним сміхом, що, здавалось, був почасти адресований їй, хоча насправді весь глум його призначався великій людині, що, й гадки про це не маючи, стояла поруч. Невдовзі подали сніданок і, запропонувавши містерові Домбі крісло, повернене спинкою до картини, Турбот, як завжди, сів обличчям до неї.

Містер Домбі був ще поважніший, ніж завжди, і весь час мовчав. Папуга, вигойдуючись на золотім кільці в своїй розкішній клітці, даремно силкувався привернути до себе увагу, бо Турбот був надто зайнятий гостем, щоб цікавитися нею, а гість, занурившись у думки, незрушно — щоб не сказати понуро — дивився поверх крохмаленої краватки, вп'явши очі в скатертину. Щодо Роба, який прислужував при столі, то всі його здібності й сили так пильно були зосереджені на особі його пана, що він навряд чи зважувався допустити до себе думку, що гість цей і є той самий визначний джентльмен, до якого його приводили в дитинстві на доказ доброго здоров'я цілої родини і якому він завдячував своїми шкіряними штанцями.

— Дозвольте мені, — несподівано сказав містер Турбот, — спитати, як почувається місіс Домбі?

Він поштиво нахилився наперед і, спершися підборіддям на руку, глянув на картину, немов казав до неї: "Ану, дивись, як я його буду розкручувати!"

— Місіс Домбі почувається непогано, — відповів, червоніючи, містер Домбі. — Ви нагадали мені, Турботе, про одну розмову, яку я хотів мати з вами.

— Робіне, можеш іти, — сказав його хазяїн таким лагідним тоном, що Робін здригнувся і зник, до останньої секунди не зводячи з нього очей. — Ви, звичайно, не впізнали цього хлопця? — додав він, коли спантеличений Точильник уже був за дверима.

— Ні,— з величною байдужістю відказав містер Домбі.

— Та це й не дивно для такої людини, як ви. Малоюмовірно, щоб ви його пам'ятали,

— пробурмотів Турбот. — Він з тієї сім'ї, де ви брали мамку. Може, пригадуєте, що колись взяли великодушно на себе його виховання?

— То це той хлопець? — насупився містер Домбі. — По-моєму, він не робить великої честі своїм вихователям.

— Боюсь, з нього вийде добре ледащо, — знизав плечима Турбот. — Такий вже уродився. Правду сказавши, я взяв його до себе тому, що, не здатний знайти собі іншу роботу, він убгав собі в голову (думаю, то його вдома навчили), ніби має якісь права на вас, і постійно набивався, щоб докучати вам своїм проханням. І хоч мій чітко визначений і окреслений зв'язок з вашими справами носить суто діловий характер, все ж я мимоволі цікавлюся всім, що вас стосується, отожд...

Він спинився, немов бажав подивитися, чи достатньо уже розкрутив містера Домбі, і знову, спершись підборіддям на руку, зиркнув на картину.

— Турботе, — сказав містер Домбі, — я розумію, що ви не обмежуєте ваших...

— Послуг, — підказав усміхнений господар.

— Ні, волю сказати — зацікавлень, — сказав містер Домбі, цілком усвідомлюючи, що робить йому вагомий і дуже приємний комплімент, — нашими діловими стосунками. Ваше уважне ставлення до моїх почувань, сподіванок та розчарувань, — як у цім-от дрібнім випадку, про який ми щойно згадали, — є тому найкращим прикладом. Я вдячний вам, Турботе.

Містер Турбот уклонився повагом і легесенько потер руки, немов боявся якимсь необережнішим рухом перебити потік конфіденційності містера Домбі.

— Ваші слова прийшлися дуже до речі, — по короткім ваганні мовив містер Домбі, — бо вони правлять за вступ до того, що я збирався вам сказати, і разом з тим нагадують мені, що все те не внесе якихось особливих змін у наші з вами стосунки, хіба що спонукатиме мене до вияву ще більшої довіри, ніж та...

— Якої мене вдостоєно досі, — підказав Турбот, знову вклоняючись. — Я не буду говорити, яка це висока честь для мене, бо такий чоловік, як ви, і сам добре знає, якої великої честі він може вділити при бажанні.

— Місіс Домбі і я, — мовив містер Домбі, з царським самозреченням пускаючи повз вуха цей комплімент, — не з усіх питань додержуємось однакових думок. Ми, по-моєму, й досі не зовсім розуміємо одне одного. Місіс Домбі треба дечого повчитися.

— Місіс Домбі має чимало рідкісних достоїнств і, без сумніву, звикла, щоб нею захоплювалися, — зауважив елебно-звинний спостерігач щонайменших змін у тоні та погляді містера Домбі. — Але там, де панують любов, свідомість обов'язку та пошана, будь-які непорозуміння, породжені такими причинами, хутко влагоджуються.

Думки містера Домбі мимохіть полинули назад, до обличчя, що дивилось на нього в будуарі його дружини, коли владна рука показувала йому на двері, і, пригадавши той вираз любові, пошани та розуміння обов'язку, що вимальовувався на ній, він виразно відчув, як кров бухнула в його власне обличчя — відчув так само виразно, як пильне око навпроти це бачило.

— Незадовго до смерті місіс Ск'ютон, — сказав він, — ми з місіс Домбі мали

невеличку розмову щодо причин мого невдоволення нею, а які вони — можете скласти собі уявлення хоч би по тому, що зайшло між мною й місіс Домбі і чому ви були свідком у той вечір, коли гостювали в нашому... в моєму домі.

— Коли я так шкодував, що був присутній, — мовив усміхнений Турбот. — Пишаючись — як і повинна пишатись людина мого становища — вашою дружньою увагою (хоча не ставлю вам цього в заслугу: ви можете робити що завгодно, нічого не втрачаючи) і знаючи, яка то велика честь для мене — бути представленим місіс Домбі ще до того як її вшановано вашим ім'ям, — я, проте, того вечора, запевняю вас, майже пошкодував, що саме мені припало таке велике щастя.

Те, що хтось — за будь-яких обставин — може шкодувати, що доскочив його ласки та протекції, видавалось містерові Домбі явищем незбагненим; отож, він, докинувши собі гідності, озвався: "Справді? А чого ж це, Турботе?"

— Боюся, — відповів довірчий посередник, — що місіс Домбі, яка ніколи не обдаровувала мене своєю прихильною увагою, — та такому, як я, і не слід сподіватися цього від жінки, гордої зроду, якій гордість так до лиця, — боюсь, що місіс Домбі не зможе вибачити мені мою безвинну участь у тій розмові. Ваше незадоволення, прошу не забувати, — ще далеко не марничка, і відбутися його на собі в присутності третьої особи...

— Турботе, — обірвав його містер Домбі, — гадаю, що насамперед ідеться про мене?

— О! Та який може бути тут сумнів? — відповів той з нетерпінням людини, що визнає всім відомий і неспростовний факт.

— Я гадаю, коли йдеться про нас обох, місіс Домбі мусить бути на другому місці, — сказав містер Домбі. — Хіба ні?

— Хіба ні? — повторив Турбот. — А хіба ви не знаєте краще за всіх, що про це й питатись не треба?

— Тоді я сподіваюся, Турботе, — сказав містер Домбі, — коли вам шкода, що потрапили в неласку місіс Домбі, то зможете втішитися тим, що здобули собі мою довіру і добру думку.

— Здається, на моє нещастя, — відповів містер Турбот, — я таки стягнув на себе цю неласку. Місіс Домбі що-небудь казала вам?

— Місіс Домбі, — з холодно-байдужою величністю мовив містер Домбі, — висловлювала різні думки, які я не поділяю і не маю бажання ні обговорювати, ні навіть згадувати. Не так давно, як я уже вам казав, я ознайомив місіс Домбі з деякими моїми поглядами на шанобливість і покору в сімейному житті, які вважав за необхідне відстояти. Мені не пощастило переконати місіс Домбі в конечній потребі негайно змінити, з огляду на це, свою поведінку, задля її ж власного добра й спокою, і задля моєї гідності, і я тоді ж таки повідомив місіс Домбі, що надалі, коли визнаю за необхідне висловити якесь зауваження чи застереження, то перекажу їй свою думку через вас, мого довіреного посередника.

У погляді, яким обіймав його Турбот, з'явилося щось сатанинське, і вдарило у картину над його головою, наче спалах блискавки.

— Так-от, Турботе, — провадив містер Домбі, — кажу вам без тіні вагання: я від свого не відступлюсь. Я не той, з яким можна жартувати. Місіс Домбі повинна збагнути, що моя воля — закон, і що ніяких винятків з правил мого життя я не допускаю. Прошу вас узяти на себе цю місію, доручену мною, і, сподіваюсь, не неприйнятну для вас — попри весь жаль, який ви можете гречно висловити з цього приводу, і за який я вам, від імені місіс Домбі, кажу "спасибі", — і прошу виконати її (у чому я переконаний) так само бездоганно, як і будь-яке інше доручення.

— Ви знаєте, що вам достатньо лише наказати, — відповів містер Турбот.

— Я знаю, — маєстатично кивнув містер Домбі, — що мені достатньо лише наказати. І змушений вдатися до цього. Місіс Домбі, безперечно, жінка цілком достойна й варта...

— Вашого вибору, — докинув Турбот, улесливо вищиривши зуби.

— Може, й так, — поважно ствердив містер Домбі. — Але не видно, щоб місіс Домбі виправдовувала його настільки, наскільки він того заслуговує. В ній сидить непокора, яку треба викоренити, треба перебороти. Місіс Домбі, здається, не розуміє, — з притиском мовив містер Домбі, — що сама думка про опір мені — страховинна і безглузда.

— Ми в Сіті знаємо вас краще, — вкинув Турбот, розтягуючи рот від вуха до вуха.

— Ви знаєте мене краще, — сказав містер Домбі. — Маю надію. Щоправда, задля справедливості треба сказати, що — хоч як це важко узгодити з її подальшою поведінкою (яка не зазнала змін) — коли я, при згаданій мною розмові, довів до відома місіс Домбі, і то в доволі гострих виразах, своє несхвалення й несхитність намірів, то нагінка моя, як бачилось, справила дуже сильне враження. — Містер Домбі прорік ці слова з несказанною гідністю. — Тому хочу просити вас, Турботе, — перекажіть місіс Домбі від мене, що я змушений нагадати їй нашу розмову, бо трохи дивуюся, не бачачи її наслідків. Що змушений наполягати на зміні її поведінки згідно з вимогами, викладеними їй у тій розмові. Що її поведінка не задовольняє мене. Що вона в найвищій мірі незадовільна. І що буду прикро змушений вдатися, за вашим посередництвом, до ще більш неприємних і недвозначних висловлювань, якщо здоровий розум і належні почуття не спонукають її скоритися моїй волі, як то робила перша місіс Домбі і як — смію додати — зробила б усяка інша жінка на її місці.

— Перша місіс Домбі була дуже щаслива, — сказав Турбот.

— Перша місіс Домбі мала якнайздоровший розум, — сказав містер Домбі, поджентльменському поблажливий до померлих, — і цілком відповідні почуття...

— А міс Домбі схожа на свою матір? Як ви думаєте? — спитав Турбот.

Обличчя містера Домбі враз спохмурніло. Його довірений посередник не зводив з нього проникливих очей.

— Я зачепив болючу тему, — сказав він м'яким, вибачливим тоном, що зовсім не пасував до його гострого погляду. — Даруйте мені, прошу вас. Я за своєю цікавістю забув, з якими спогадами це пов'язано. Вибачте, прошу вас.

Та що б він не говорив, його гострі очі так само пильно вивчали похилене обличчя

містера Домбі, по чому знов переможно блиснули на картину, немов запрошуючи її подивитися, як йому ще раз вдалося розкрутити свого патрона і що зараз буде.

— Турботе, — мовив містер Домбі, блукаючи очима по столу; голос його дещо змінився, заквапився, губи побіліли. — Тут нічого перепрошувати. Ви помиляєтесь. Це не пов'язане з якимись спогадами, як ви думаєте, а з тим, що ми говорили. Я не схвалюю ставлення місіс Домбі до моєї дочки.

— Вибачте, — сказав містер Турбот, — я не зовсім розумію.

— То зрозумійте, — відповів містер Домбі, — що ви можете — ні, мусите — висловити це місіс Домбі, як мій категоричний протест. Прошу сказати їй, що її відверта прихильність до моєї дочки мені неприємна. На це можуть звернути увагу. Це може привести до того, що люди почнуть порівнювати ставлення місіс Домбі до моєї дочки зі ставленням місіс Домбі до мене. Будьте ласкаві сказати місіс Домбі, що я не хочу цього і сподіваюся, що вона негайно вволить моє бажання. Може, місіс Домбі робить це щиро; може, це просто примха; може, це робиться, аби допекти мені, — не знаю, але, хай там що, я цього не хочу. Якщо це у місіс Домбі щиро, то тим охочіш вона повинна уступити, бо такою відвертою демонстрацією робить погану послугу моїй дочці. Якщо в моєї дружини є ще якісь почуття зверх і понад належної їй покірності мені, то вона може, гадаю, виявляти їх до кого завгодно; але хай насамперед виявить покору мені! Турботе, — містер Домбі притлумив свій незвичний запал і заговорив тоном, більше схожим на той, яким він звичайно утверджував свою велич, — прошу вас не оминати цього питання, і не злегковажити його, тільки вважати за вельми важливий пункт моєї інструкції.

Містер Турбот кивнув головою, підвівся з-за столу і, замислившись, став перед каміном, приклавши до гладенького підборіддя руку; поглянув згори на містера Домбі зі злісним, наполовину людським, наполовину звірячим лукавством, яке можна примітити в деяких монастирських скульптур та потвор, що оздоблюють ринви Містер Домбі, потрохи повертаючи собі самовладання, а чи охолоджуючи свої емоції усвідомленням того, як високо він себе поставив, поволі набирався звичної бундючності й сидів мовчки, дивлячись на папугу, що вигойдувалась у своїм кільці-обручці.

— Перепрошую, — сказав Турбот, ухопивши раптом свого стільця і сідаючи навпроти містера Домбі, — але я все ж не розумію. Місіс Домбі знає, що ви можете зробити мене виразником вашого невдоволення?

— Так, — ствердив містер Домбі. — Я сказав їй.

— Добре, — похапцем мовив Турбот, — але чому?

— Чому? — не без вагання повторив містер Домбі. — Тому що я їй сказав.

— Ну, так! — вигукнув Турбот. — Але навіщо ви це сказали? Бачите, — провадив він, осміхаючись, і обережно, наче кіт, що не випустив ще пазурів, поклав свою оксамитну долоню на руку містерові Домбі, — якщо я до кінця зрозумію ваші думки, то, певне, буду вам корисніший і матиму щастя справді прислужитись вам. Здається, я їх розумію. Я не маю честі тішитись прихильністю місіс Домбі. Людина мого становища і

не має підстав розраховувати на це, але ж факт, що я не користуюся її симпатією?

— Мабуть, так, — сказав містер Домбі.

— Отже, — вів далі Турбот, — те, що ви виражатимете своє невдоволення через моє посередництво, буде цій леді особливо неприємним?

— Мені здається, — з гордовитою стриманістю, але і з певним зніяковінням мовив містер Домбі, — що погляди місіс Домбі не мають жодного значення, і цю справу вирішуємо тільки ми, Турботе. Але, може, ви й маєте слухність.

— І — прошу вибачення, — казав далі Турбот, — чи не помиляюся я, гадаючи, що ви вбачаєте в цьому спосіб приборкати гордості місіс Домбі, — вживаю цього слова, говорячи про рису характеру, яка, коли її тримати в належних рамках, красить і ще більш ушляхетнює даму, настільки удатну вродою й талантами, — і не те щоб покарати, а просто схилити до покори, якої ви цілком природно і по праву вимагаєте?

— Я, як ви знаєте, Турботе, не звик, — відповів містер Домбі, — аж так докладно пояснювати мотиви, чому я вважав за відповідне вибрати ту чи іншу лінію поведінки, але й спростовувати ваші слова не буду. Якщо у вас є якісь серйозні заперечення, то це зовсім інша річ, і вам досить лише заявити про це. Тільки, признаюсь, я ніколи не думав, що будь-яке доручення, довірене мною, може понизити вас...

— О! Понизити мене! — вигукнув Турбот. — У служінні вам!

— ...чи поставити вас, — продовжив містер Домбі, — у прикре становище.

— Мене! У прикре становище! — гукнув Турбот. — Та я буду радий... щасливий виправдати ваше довір'я. Зізнаюся, я бажав би, щоб у цієї леді, до чиїх ніг я готовий скласти скромну свою відданість і послушенство — бо хто ж вона, як не ваша дружина! — щоб у неї не було більше жодних причин недолюблювати мене; але одне ваше бажання вище за всі інші інтереси на світі. Крім того, коли місіс Домбі позбудеться цих не зовсім правильних поглядів — спричинених, як смію припустити, новизною ситуації, в якій вона знаходиться, — то, сподіваюся, добачить у тій незначущій ролі, що мені випала, лише зернятко (бо більше людині мого становища не дано) поваги до вас і пожертви ради вас всіма іншими інтересами на світі, — зернятко, що їх вона сама матиме привілей і приємність сипати цілими пригорщами щодня.

У цю хвилину містерові Домбі знову привиділася рука, що показувала на двері, і за облесливим голосом його довіреної особи почулося відлуння слів: "Віднині ми чужі люди і ніщо вже нас чужішими не зробить!" Містер Домбі стріпнувся, проганяючи це видіння, але не похитнувся у своєму рішенні і сказав:

— Звичайно, звичайно.

— Ви більше нічого не маєте додати? — спитав Турбот, переносячи свій стілець на місце (бо вони й досі не бралися як слід до сніданку) і чекаючи на відповідь, перед тим як сісти.

— Нічого, — одмовив містер Домбі, — хіба що таке. Прошу взяти собі до уваги, Турботе, що жодне з даних вам чи майбутніх доручень не потребує відповіді від місіс Домбі. Відповіді прошу мені не приносити. Місіс Домбі знає, що я не збираюсь іти на компроміси чи узгоджувати будь-яке питання, яке постає між нами, і що моє слово є

вирішальним.

Містер Турбот дав узнаки, що зрозумів усі вірчі настанови, і обидва джентльмени приступили до сніданку з тим апетитом, який їм іще лишився. Належної хвилини знову з'явився Точильник, щоб ні на мить не спускати очей зі свого пана і проводити час у мріях, повних благоговійного страху. По закінченні сніданку приведено коня містера Домбі, містер Турбот сів на свого, і вони вдвох рушили в напрямку Сіті.

Містер Турбот був у чудовому гуморі й багато балакав. Містер Домбі слухав його з царським виглядом людини, яка має право на те, щоб її розважали балачками, і час од часу поблажливо вкидав у розмову й своє слово. Отже, їхали вони не просто так собі. А ще містер Домбі, зберігаючи повагу, занадто попустив поводи, їхав на довгих стременах і дуже рідко зволяв глянути, куди ступає його кінь. Унаслідок цього сталося так, що кінь містера Домбі, ідучи швидким клусом, спіткнувся на камінь, скинув його з сідла, перекотився через нього і, борсаючись, аби підвестися, ударив його підковою.

За мить містер Турбот — добрий верхівець, гострий на око і твердий на руку, — був уже на землі і, схопивши ошалілу тварину за гнuzдечку, поставив її на ноги. Інакше вранішня конфіденційна розмова була б для містера Домбі останньою. Але навіть у таку хвилину, геть червоний від збудження й поспіху, він, схиляючись над розпростертим тілом свого шефа, сьайнувши всіма зубами, пробурмотів: "Отепер-то місіс Домбі мала б слухну причину озлитися на мене, якби знала!"

Непритомного, зі скривавленими обличчям і головою містера Домбі, за допомогою робітників-дорожників і під керівництвом Турбота однесено до найближчої корчми, де невдовзі біля хворого клопоталися вже кілька лікарів, які миттю злетілися звідусіль, мовби ведені якимсь загадковим інстинктом, — так, кажуть, злітаються стерв'ятники до верблюда, що конає в пустелі. Привівши його, не без труднощів, до пам'яті, ці джентльмени заходились вивчати характер одержаних ним пошкоджень. Один лікар, що жив по сусідству, наполягав на ускладненім переломі ноги, при чому цю думку поділяв і корчмар; але двоє інших, які мешкали далеко, а тут опинилися випадково, настільки безкорисливо спростовували цей присуд, аж врешті-решт було вирішено, що у хворого, хоч сильно потовченого та посиняченого, всі кістки цілі — за винятком хіба якогось дрібнішого ребра, і що його можна під вечір обережно відвезти додому. Коли його перев'язали, — що забрало багатенько часу, — і нарешті дали йому спокій, містер Турбот знову сів на коня й поскакав сповіщати його родину.

Хитре й недобре його обличчя, яким воно бувало за кращих часів, — хоча щодо форми й правильності рис це було цілком пристойне обличчя, — як тільки він рушив в дорогу, набрало чи не найгіршого свого виразу, бо на ньому ожили всі його хитрі й недобрі думки — не стільки плани чи задуми, як передчуття можливих далеких перспектив, — і він гнав коня так, наче за людьми полював. Нарешті, опинившись на більш залюднених вулицях, він натягнув вуздечку і, сповільнивши біг, пустив білоногого, щоб той вибирав собі дорогу, як завше, а сам, наскільки зумів, сховався за звичною своєю облесно-сумирною вкрадливістю й осяйною посмішкою.

Приїхав він прямо до будинку містера Домбі, спішився тут же під дверима й

попросив переказати, що хоче бачити місіс Домбі у вельми важливій справі. Служник, котрий запровадив його до кабінету містера Домбі, незабаром повернувся, кажучи, що в цю пору місіс Домбі не приймає гостей, і прохаючи вибачення, що не попередив про це відразу.

Містер Турбот, цілком готовий до холодного прийому, написав на візитній картці, що змушений наполягати на побаченні і не взяв би на себе такої сміливості вдруге (це слово він підкреслив), якби не був певен, що важливість справи служить тому виправданням. За короткий час з'явилася покоївка місіс Домбі й провела його до вітальні нагорі, де були Едіт і Флоренс.

Він ніколи не думав, що Едіт аж така вродлива. Хоч як безмірно захоплювався він приналежністю її обличчя й тіла, хоч яким живим був той чуттєвий образ, котрий він носив у пам'яті — він ніколи не думав, що Едіт аж така вродлива.

Її гордий погляд перестрів його на порозі, але він дивився на Флоренс — правда, лише мить, поки, увіходячи, кланявся, — дивився з якимсь непогамовним почуттям власної, недавно здобутої влади і з тріумфом побачив, що погляд той, здригнувшись, поникає і що Едіт наполовину підвелася з крісла, вітаючи його.

Йому дуже жаль і прикро до глибини душі; годі сказати, з якою неохотою він ішов сюди, щоб підготувати її до звістки про один маленький випадок. Він благає місіс Домбі не хвилюватись. Він дає найсвятіше слово честі, що жодних підстав для тривоги немає. Але містер Домбі...

Флоренс зойкнула. Він не глянув на неї — дивився тільки на Едіт. Едіт її заспокоювала, Едіт потішала. Вона не зойкнула розпачливо. Ні, ні.

З містером Домбі, коли він їхав верхи, скоїлася неприємність. Кінь оступився і скинув його.

Флоренс нестямно скрикнула — його покалічено! його вбито!

Ні. Слово честі, містер Домбі, хоча й знепритомнів був, але швидко отямився і хоч, щоправда, забився трохи, та нічого страшного йому не загрожує. Якби то була неправда, — він невеселий і непроханий гість, ніколи не мав би відваги сам з'явитись до місіс Домбі. Це — достеменно правда, він це урочисто підтверджує.

Все це говорилося у відповідь ніби не Флоренс, а Едіт, і погляд його та посмішка теж були приковані тільки до Едіт.

Далі він розповів їй, де зараз лежить містер Домбі, і просив дати йому карету, щоб привезти хворого додому.

— Мамо, — вся в сльозах, затинаючися сказала Флоренс, — якби й я могла поїхати туди!

Містер Турбот, що не зводив очей з Едіт, почувши це, виразно глянув на неї й ледь помітно похитав головою. Він бачив, як змагалася вона з собою перед тим, як відповісти йому поглядом на погляд, але він вирвав з неї цю відповідь — він дав їй зрозуміти, що або здобуде цю відповідь, або заговорить і різоне Флоренс по серцю — і Едіт дала її йому. А коли відвела очі, він блиснув на неї тим самим поглядом, що й на картину вранці.

— Мені було сказано попросити, — озвався він, — щоб нова економка... місіс Піпчін, здається...

Він помітив усе. Він відразу побачив, що то була ще одна зневага, вчинена містером Домбі дружині.

— ...приготувала містерові Домбі ліжко в його кімнатах унизу, бо він віддає їм перевагу перед усіма іншими. Я зараз же повертаюся до містера Домбі. Мені нема чого казати, мадам, що для вигод містера Домбі зроблено все, і що догляд за ним якнайкращий. Дозвольте ще раз запевнити вас, що підстав для тривоги нема ніякісіньких. Повірте, навіть ви можете бути цілком спокійні.

Він розкланявся, виказуючи якнайглибшу шанобу та співчуття, повернувся до кабінету містера Домбі, де звелів послати за ним карету до Сіті, а тоді сів на коня й поволі поїхав туди сам. Він був дуже задуманий, поки їхав верхи, і в Сіті був дуже задуманий, і в кареті, коли повертався туди, де лишив містера Домбі, теж був дуже задуманий. І тільки всівшись коло ліжка цього джентльмена, він знову став сам собою і згадав про свої зуби.

Смерком містера Домбі, що тяжко страждав од болю в усьому тілі, вміщено в карету та обкладено з одного боку подушками й ковдрами; адже з другого боку примостився його довірений помічник. Оскільки слід було уникати поштовхів, карета їхала майже ступою, і приїхали вони додому поночі. Квасна й похмура місіс Піпчін, що й досі не забула про Перуанські копальні, у чому всі в домі вже встигли пересвідчитись, зустріла містера Домбі на порозі і підбадьорювала слуг, що несли його до кімнати, кроплячи їх словесним оцтом. Містер Турбот не відходив від містера Домбі, доки того не вклали до ліжка, а потім — оскільки містер Домбі не мав бажання бачити жодних осіб жіночої статі, окрім чудо-Яги, яка верховодила в його господі, — ще раз навідався до місіс Домбі, щоб відзвітувати про стан здоров'я її чоловіка.

Він знову застав Едіт наодинці з Флоренс і знову скерував усю свою заспокійливу промову до Едіт, немовби її гриз і терзав ревний, страшний неспокій. І настільки глибоко проникся цим повним поштивості співчуттям, що, прощаючись, насмілювався — і в цю мить він скинув оком на Флоренс — взяти її руку й поцілувати її.

Едіт не висмикнула руки, не вдарила нею по пристойнім обличчю, хоча щоки її й зашарілись, хоч в очах її й спалахнув вогонь, а все тіло її напружилось. Тільки опинившись на самоті, у себе в кімнаті, вона так ударила нею об мармурову полицю каміна, що забила до крові, і відкинула якнайдалі від себе до самого вогню, мовби хотіла спалити.

Вогонь поволі згасав, а похмура і грізна вродливиця довго сиділа перед ним і дивилась на хмурі тіні, що маячили на стіні, начебто були відбитки її власних зматеріалізованих думок. І хоч які видава свавілля та наруги, хоч які чорні передчуття, непевні й велетенські, снувалися перед її очима, на чолі у них ступала одна ненависна постать. Її чоловік.

Розділ сорок третій

НІЧНИЦІ

Флоренс, давно вже прокинувшись од своїх мрійних снів, з сумом дивилася, як ширшає прірва між її батьком та Едіт і бачила, що кожен день доливає між них гіркоти. Бачене нею щодня кидало чимраз глибшу тінь на її любов та надії, будило давню, приспану на короткий час тугу, і терпіти її ставало ще важче, ніж колись.

Тяжко їй було, — бодай тієї тяготи нікому не знати! — коли природне поривання щирої, правдивої душі оберталося мукою для неї, а зневага і нехіть заступали собою найніжнішу турботу, найсердечнішу ласку. Тяжко їй було носити в серці нестерпний біль, так і не звідавши щастя бодай миттєвої взаємності. Але набагато тяжче було зараз, коли вона мимоволі почала сумніватися то в батькові, то в Едіт, такій чулій до неї та милій, і думати про свою любов до них обох з острахом, невірою і непевністю.

Хай мимоволі, але сама непорочність її душі змушувала її думати власне так, втекти від цих думок було несила. Вона бачила, що батько її холодний та черствий і до Едіт, і до неї, — що він жорстокий, непривітний, непоступливий. А чи не могло бути — питала вона себе, і сльози наvertsалися їй на очі, — що через отаке ставлення й рідна її матуся почувалася нещасною, зів'яла поволі й пішла у могилу? Але потім згадувала про Едіт — яка вона горда й неприступна з усіма, крім неї, з якою зневагою ставиться вона до батька, як цурається його; про те, що Едіт сказала їй того вечора, коли повернулася додому, — і раптом усвідомлювала: це ж майже злочин, вона любить ту, котра є ворогом її батькові, і що батько, мабуть, знаючи це, думає про неї в своїй самотній кімнаті як про дитину-виродка, дитину, що долучила ще й цю кривду до старого свого гріха, над яким пролила стільки сліз, — свого вродженого невміння привернути до себе батькове серце. Та вистачало одного лагідного слова Едіт, одного зичливого погляду, щоб ці думки знову втрачали певність і почали здаватися їй чорною невдячністю, — бо хто ж, як не Едіт, ogriv колись її скорботне, таке самотнє й боляче серце, хто ж був йому утіхою з утіх? Отак, тягнучись душею до обох, співчуваючи обом у їхньому нещасті і караючись сумнівами, чи добра вона дочка обом, Флоренс, розриваючись у любові до обох і прихилившись до Едіт, страждала більше, ніж тоді, коли ховала свою нерозділену таємницю в скорботному, хмурому домі, над яким ще не засяяла зоря її вродливиці мами.

Одне лиш далеко гірше страждання її обійшло.

Їй і на гадку не спадало, що зичливість Едіт віддаляє її батька од неї чи дає йому ще один привід для невдоволення. Якби Флоренс здогадувалась, до чого спричиняється ця зичливість, — якого смутку зазнало б, на які жертви погодилось би піти це бідолашне, любляче дівча! І як хутко стало б перед очі того, вищого, Батька, що не цурається любові своїх дітей, не відпихає їхніх змучених, розбитих сердець, — одне лиш небо те знає! Але було інакше, і це було добре.

Навіть словом не обмовились ні Едіт, ні Флоренс на цю тему. Едіт сказала була, що тут між ними повинно запасти мовчання, глибоке, наче могила, і Флоренс відчувала, що вона має рацію.

Такі почуття збурювали їй душу, коли її батька привезли додому, і він, слабкий та безрадний, похмуро усамотнився в своїх кімнатах, куди не мала доступу Едіт, лише

слуги, і де його розважав єдиний друг і товариш — містер Турбот, що пішов тільки над північ.

— Гарний з нього товариш, міс Фло! — зауважила Сюзанна Ніппер. — Та це ж справжній скарб! Якщо йому треба буде рекомендації, хай не приходить по неї до мене, ось і все, що я йому скажу.

— Та годі тобі, Сюзанно! — просила Флоренс.

— Добре вам казати "годі", міс Фло, — відповіла роздратована Сюзанна, — але, даруйте на слові, ми дійшли до такого, що вся кров у жилах на шпички обертається, порозтикувані в різні боки. Не подумайте тільки, міс Фло, я проти вашої мачухи нічого не маю, вона завжди зі мною така, як і годиться леді, хоча трохи й кирпу дере, мушу сказати, — та не можу нарікати, бо не моє то право; але коли доходить до всяких там місіс Піпчін, що їх ставлять над нами і вони чатують під дверима вашого тата, як ті крокодили (хвалити бога, що хоч яєць не несуть), — то на це вже й терпцю не стає!

— Тато доброї думки про місіс Піпчін, Сюзанно, — мовила Флоренс, — і має право вибирати собі економку, ти ж знаєш. Благаю, перестань.

— Гаразд, міс Фло, — погодилася міс Ніппер, — коли ви кажете перестати, я завжди перестаю, здається, але місіс Піпчін діє на мене, як кислий агрус, міс, і не інакше.

Того вечора — тобто вечора, коли містера Домбі привезли додому, — Сюзаннина мова була більш ніж звичайно позбавлена ладу й розділових знаків, бо Флоренс посилала її запитатися про здоров'я батька, і вона була змушена переказати це питання своєму смертному ворогові, місіс Піпчін, котра, замість звернутися з ним до містера Домбі, дозволила собі дати самотійну і, на думку міс Ніппер, оприскливу відповідь. Оскільки Сюзанна Ніппер витлумачила це як нахабство з боку цієї показової жертви Перуанських копалень і як вияв непоштивості до її молодой господині, прощення якому бути не могло, то не дивно, що сьогодні Сюзанна перебувала в особливо збудженому стані. Але в стані особливої підозріливості й недовір'я перебувала вона вже давно — ще від дня шлюбу містера Домбі, бо, подібно до більшості осіб її вдачі, здатних сильно та щиро прив'язатися до людей з іншого суспільного кола, до якого належала й Флоренс, Сюзанна була ревнива, і ревності свої, природно, скерувала на Едіт, яка втрутилась у її царину і стала між ними.

Справді горда та рада, що юна її господиня займе нарешті належне їй місце на сцені, де колись нею нехтувано, і що товаришем та опікуном їй буде вродлива дружина її батька, Сюзанна, однак, не могла відступити цій вродливій дружині ані п'яді своїх володінь без почуття заздрощів і тихої неприязні, чому тут-таки знайшла об'єктивне виправдання, гострим оком побачивши у цій леді гордий та бурхливий характер. Змушена, від дня шлюбу, дещо усунутись на задній план, міс Ніппер дивилася звідти на все, що діялося в домі, з твердим переконанням, що з місіс Домбі добра не буде, не забуваючи при кожній нагоді підкреслити, що нічогісінько проти неї не має.

— Сюзанно, — сказала Флоренс, що задумана сиділа коло столу, — пізно вже. Мені сьогодні вже нічого не буде потрібно.

— Ах, міс Фло! — відповіла Сюзанна. — Не раз мені шкода за тими давніми часами, коли-то я сиділа з вами до далеко пізнішої пори, ніж зараз; вже, було, й очі клеяться, така змучена, а у вас хоч би кліп, як окуляри, та тепер до вас мачухи ходять і сидять з вами, міс Фло, і певно, що я за це вдячна. Я проти них не маю що сказати.

— Я не забуду, хто був мені товаришкою, коли я їх зовсім не мала, Сюзанно, — лагідно мовила Флоренс. — Ніколи не забуду! — І підвівши голову, оповила рукою шию своєї скромної подруги, притягнула до себе, і, бажаючи їй на добраніч, поцілувала. Це так розчулило міс Ніппер, що вона зашморгала носом.

— Дозвольте, дорогенька міс Фло, — сказала Сюзанна, — я ще раз піду спитаюся, як там ваш татко, я знаю, як ви переживаєте, дозвольте, я ще раз піду і сама до нього постукаю.

— Ні, ні, — відказала Флоренс, — йди спати. Довідаємося завтра вранці. Я сама спитаюся. Мама, напевне, була там, — Флоренс зашарілася, бо сама не вірила цьому, — чи, може, зараз там є. На добраніч!

Сюзанна була занадто зворушена, щоб висловлювати свою особисту думку про можливість перебування місис Домбі в ролі сиділки біля її чоловіка, і мовчки вийшла. Флоренс, залишившись сама, схилила голову на руки, як це часто бувало за давніх часів, і дала волю сльозам. Болюче усвідомлення того, що в домі немає щастя й злагоди, рештки і досі плеканой нею надії (коли це ще можна було назвати надією), що вона таки прихилить колись до себе батькове серце, сумніви і страхи, що кидали її то до батька, то до Едіт, туга, з якою її непорочна душа линула до обох, глибоке розчарування й жаль, що ось чим обернулися її колись такі райдужні сподівання, — все те гнобило її серце, і сльози текли дедалі рясніші. Її мати й брат в могилі, батько нечулий до неї, Едіт ворогує з батьком і цурається його, хоч любить її, і взаємно... здавалось, її любов ніколи не буде щаслива, ніколи не знайде собі пристановища. Цю непевну думку вона швидко відігнала, але ті думки, що породили її, були надто реальні й певні, щоб від них відмахнутися, і сповнили ніч розпукою.

Серед усіх цих думок, що снувалися їй сю ніч, маячів — як маячів і весь день — образ її батька, покаліченого, стражденного, покинутого тими, хто мав би бути найближче, приреченого скніти довгі години в самотині своєї кімнати. Від жахливої думки, хоч і не нової для неї, — що він помре, не побачивши її, не вимовивши її імені, Флоренс аж руками сплеснула й затремтіла всім тілом. І наступне, що майнуло в сум'ятті, знову прошивши дрожем, — піти до нього: прокрастися, як тоді, до його дверей, і рискнути ще раз.

Вона підкралася до своїх дверей і прислухалась. У домі було тихо, ніде не світилося. Ох, як давно це було, коли вона ночами ходила на прощу до його дверей! Ох, як давно була та ніч, коли вона ввійшла-таки, а він випровадив її назад!

З тим же калатливим серцем, що й у тодішнього дівчатка, навіть з тією ж дитячою боязню в очах і з так само розсипаним по плечах волоссям, Флоренс, така ж чужа власному батькові в цвіті юних літ, як і в літа дитинства, тихенько, наслухаючи на кожному кроці, спустилася сходами до його кімнати. Ніхто ніде не ворухнувся. Двері,

задля доступу повітря, стояли відхилені, а всередині було так тихо, що вона чула, як потріскує вугілля в каміні і цокає годинник.

Вона зазирнула всередину. У першій кімнаті, в кріслі перед каміном, міцно спала закутана в плед економка. Двері до наступної кімнати були причинені, і загороджені параванам, але в кімнаті горіла свічка, що освітлювала край його ліжка. Скрізь панувала така тиша, що з віддиху його чути було — він спить. Тому вона насмілилася зайти за параван й зазирнула в спальню.

Вздівши батькове обличчя, вона так стерялася, ніби й не сподівалася його тут побачити. Прикипіла до підлоги, нездатна зрушити з місця, навіть якби він прокинувся.

Чоло його перетинав поріз, і йому змочували голову, бо волосся було скуйовджене і мокре. Забинтована рука звисала з ліжка, і сам вік був дуже блідий. Та не через це, кинувши на нього оком і пересвідчившись, що він спокійно спить, прикипіла на місці Флоренс. В його обличчі було щось зовсім інше, і зовсім нове для неї, що надавало йому такого урочистого вигляду.

Ніколи за свого життя не бачила вона цього обличчя, не скованого — а може, то їй лише здавалося — її присутністю.

Ніколи за свого життя не бачила вона цього обличчя, щоб не відчувати, як гасне її надія, щоб не потупити боязких очей перед його твердою, нечулою, неприступною строгістю. Вперше вона побачила його без хмар, що затьмарювали її дитинство. На нім лежала тиха, миротворча ніч. Можна було подумати, що він заснув, благословляючи її.

Прокинься, недобрий батьку! Прокинься, хмура людино! Час летить. Гнівним кроком надходить твоя година. Прокинься!

Обличчя лишалося незмінним, і, дивлячись на цей незворушний спокій повними благоговіння очима, вона пригадала й інші обличчя — тих, котрі вже відійшли. Так виглядали вони; так виглядатиме й він колись, і вона, його заплакана дитина, лиш не знати коли; і весь цей світ любові, ненависті й байдужості довкола! Коли ж прийде ця хвиля, йому не буде важче від того, що вона зараз зробить, зате їй буде хоч трішечки легше.

Вона підкралася до ліжка, затримуючи подих, схилилася над ним, обережно поцілувала в обличчя, на мить притулила до нього своє й, не насмілюючись доторкнутися, огорнула рукою його голову на подушці.

Прокинься, рокована людино, поки вона поруч! Час летить. Гнівним кроком надходить твоя година, — її нога вже ступила у дім. Прокинься!

Вона молилася подумки, благаючи бога благословити її батька й пом'якшити, коли можна, його серце, а коли не можна, дарувати йому, якщо він завинив та простити їй цю молитву, що здавалася ледь не блюзнірством. Помолившись і оглядаючись на нього сліпими від сліз очима, вона тихенько вислизнула з його спальні, пройшла у кімнату і зникла.

Нехай він спить тепер. Нехай спить, поки спиться. Але нехай шукає очима ту тендітну постать, коли прокинеться, і знайде її коло себе, як прийде його година!

Важко й скорботно було на серці Флоренс, коли вона бралася сходами нагору. Тиша

в домі стала ще гнітючіша. На соннім обличчі її батька цієї глухої ночі злились воедино урочість життя і смерті. Від того, що вона вчинила криючись і мовчки, сама ніч здавалася скритною, мовчкуватою і зловісною. Вона не хотіла, майже не могла повернутись до себе в кімнату і, ступивши в одну з віталень, куди крізь жалюзі прозирав захмарений місяць, глянула на безлюдну вулицю.

Сумно подував вітер. Ліхтарі блідо світилися й тремтіли, неначе від холоду. Десь далеко в небі жевріло щось — наче й не світло, але й не морок. Сповнену важких передчуттів ніч бив непокійний дрож, немов людину, що конає у муках. Флоренс пригадала собі цю ж сіру непевну пору, коли сиділа біля хворого Поля, і якусь глуху, інстинктивну неприязнь, яку відчувала тоді до неї; а зараз було сіро й безрадісно, як ніколи.

Однією з причин, чому Флоренс так довго не лягала спати, було й те, що мама її цього вечора не завітала до неї. Повна внутрішнього неспокою й відчуваючи пекучу потребу перекинутися з ким-небудь словом, щоб розвіяти чари цієї понурої тиші довкола, Флоренс подалася сама до спальні Едіт.

Двері не були закриті на ключ і легко піддались нерішучому дотикові її руки. Дівчина здивувалася, побачивши ясне полум'я свічок, і ще більше здивувалася, уздрівши, що мама її, напіводягнена, сидить перед каміном, де вогонь уже згас і зійшов на попіл. Очі її дивились у простір, і в їхнім блиску, в обличчі її, в позі, у напруженні, з яким її руки вп'ялися в бильця крісла, наче вона от-от мала схопитись з місця, відбулось таке несаможите хвилювання, що Флоренс злякалася.

— Мамо! — скрикнула вона. — Що сталося?

Едіт здригнулася й глянула на дівчину з таким незбагненим жахом в обличчі, що та злякалася ще більше.

— Мамо! — кинулась вона до неї. — Мамо, люба, що сталося?

— Я занедужала трохи, — спам'ятавшись, але таким же дивним поглядом глянула на неї Едіт. — Мені привидівся поганий сон, голубко.

— Таж ви ще не лягали, мамо?

— Ні, — відповіла Едіт. — Мені просто примарилось.

Обличчя її поволі м'якшало, і, коли Флоренс підійшла впритул до неї, Едіт обняла її й ласкавим голосом спитала:

— Але що ж тут робить моя пташечка? Що моя пташечка тут робить?

— Я непокоїлась, мамо, не бачивши вас сьогодні ввечері і не знаючи, як почуває себе тато, й тому...

Флоренс затнулася і вмовкла.

— Вже пізня година? — спитала Едіт, ніжно відхиляючи рукою кучері, що, змішавшись із її власним чорним волоссям, розсипались їй по обличчю.

— Дуже пізня. Вже майже день.

— Майже день! — вражено повторила Едіт.

— Що ви зробили з рукою, матусю? — спитала Флоренс.

Едіт, раптом одсмикнувши руку, глянула на неї з тим самим дивним страхом

(неначе зацькована тварина), але зараз же схаменулася й одповіла: "Нічого. Забила трохи, — а тоді сказала: — Ах, Флоренс!" — і ревно заплакала.

— Мамо! — вигукнула Флоренс. — О мамо, що можу я... що треба мені зробити, аби ми всі стали щасливіші? Що?

— Нічого, — відказала Едіт.

— Ви впевнені? Невже нічого нема? І не буде ніколи? А якщо я порушу нашу угоду, і скажу те, що думаю, — ви не докорятимете мені?

— Марна річ, — відповіла та. — Це буде надаремно. Я ж казала тобі, серденько, що бачила поганий сон. Ніщо вже його не змінить, і ніщо не завадить йому повернутися знов.

— Я не розумію, — сказала Флоренс, дивлячись на її схвильоване обличчя, що, здавалось, ще більш спохмурніло під тим поглядом.

— Мені снилася, — тихо мовила Едіт, — гордість, безсила для добра і всесила для зла. Гордість, яку зачіпали й роздмухували чимало ганебних років, а вона не спротивилась цьому, тільки спротивилась собі. Гордість, що добре знала, як глибоко принижує того, кому вона належить, але ні разу не допомогла йому повстати проти приниження, втекти від нього або сказати: "Цього більше не буде!" Гордість, що, керована правильно, привела б, може, і до чогось ліпшого, але, підштовхувана на неправу путь, викривлена, як і все інше у того, кому вона належить, привела лиш до самозневаги, зарозумілості й безчестя.

Вона не дивилася на Флоренс, не зверталась до неї, тільки говорила, мовби сама до себе.

— Мені снилася, — вела вона далі, — така байдужість і зашкарублість серця, які вирости з цієї самозневаги, з цієї нещасної, безсилої, жалюгідної гордості, що через них вона безшелесно пішла аж до вітваря, скоряючись одному і тому ж рідному вказівному перстові, — о мамо, мамо! — хоч і зневажала його, та воліла раз і назавжди зненавидіти себе, аніж дати йому ятрити себе знов і знов. О, вбоге, нещасне створіння!

У ній знов зануртувало те похмуре хвилювання, в якому її застала Флоренс на початку.

— І снилося мені, — говорила вона, — що при першій же, хоча й запізнлій, спробі чинити опір, її скинуто на землю й потолочено підлою ногою, але вона пручається і дивиться йому просто в обличчя. Снилося, що вона поранена, переслідувана, цькована собаками, але не підпускає їх і не здається. Ні, не здається, якби навіть хотіла, тільки буде ненавидіти його, бунтувати проти нього і йти на герць!

Покорчені пальці вп'ялися в тремтячу руку Флоренс, та коли її погляд упав на стривожене, здивоване личко, її власне обличчя злагідніло.

— Ох, Флоренс, — сказала вона, — я думала, що збожеволю цієї ночі! — І, схиливши свою горду голову їй на плече, знову заридала. — Не кидай мене! Будь зі мною! В мене немає іншої надії, крім тебе, — повторяла вона безліч разів.

Незабаром вона притихла і лише бідкалась, що Флоренс плаче й не спить уже цілу ніч. Вже дніло, і Едіт, пригорнувши її, одвела дівчину на своє ліжко і, сівши поруч,

вмовляла її заснути.

— Ти ж така втомлена, голубко, така стражденна, ти повинна відпочити.

— Я й справді змучилась нині, матусю, — відповіла Флоренс, — але й ви теж змучились і теж втомлені.

— Тільки не тоді, як ти коло мене, голубко. — Вони поцілувалися, і Флоренс, виснажена до краю, тихо почала западати в сон, та в останню хвилину, коли лице, що було поруч, уже розпливалося, згадка про інше обличчя — там, унизу, — огорнула її таким сумом, що рука мимоволі потяглася до Едіт, шукаючи втіхи, та й то завагалася, тягнучись, — а чи не зраджує вона йому? Тож у сні вона намагалася поєднати їх обох, показати обом, що любить їх однаково, тільки ніяк це їй не вдавалося, і смуток, що гриз її наяву, не покидав її й уві сні.

Едіт, сидючи коло ліжка, дивилася на темні змокрілі вії, на розчервонілі щоки, — дивилася з чулістю і жалем, бо знала правду. Та на її очі сон не йшов. Коли розвиднілося, вона все ще сиділа, чуйна і сторожка, тулячи в своїх руках безвольну руку, і, дивлячись на погідне личко, раз по раз шептала: "Будь зі мною, Флоренс. В мене немає іншої надії, крім тебе".

Розділ сорок четвертий

РОЗЛУКА

Разом із днем, хоч і не разом із сонцем, встала зі сну міс Сюзанна Ніппер. У вкрай гострих карих очах цієї юної особи була якась важкуватість, що трохи применшувала їхню іскристість і наводила на думку — неймовірну за звичайних обставин, — що інколи й вони можуть заплющуватись. Помітно було також, що повіки її набрякли, немов вона проплакала цілу ніч. Однак Ніппер-заводіяка, що не знала занепадів духу, була як ніколи жвава та енергійна і, здавалось, зібрала всі свої сили для якогось великого, геройського вчинку. Це було видно навіть з її сукні, чепурної й тіснішої, ніж звичайно, і з того, як вона раз у раз, ходячи по будинку, струшувала головою навдивовижу промовисто та рішуче.

Одне слово, вона прийняла рішення, і рішення відчайдушне: не менше, як... добутись до містера Домбі й побалакати з цим джентльменом віч-на-віч. "Я не раз збиралася, — грізно й часто струшуючи головою, казала вона собі того ранку, — а зараз візьму і зроблю!". Гостро, як могла тільки вона, підострожуючи себе здійснити цей несвітський намір, Сюзанна Ніппер цілий ранок ганяла по сходах і холу, не знаходячи слушної нагоди для атаки. Анітрохи не збита з плигу такою невдачею, що, навпаки, ще більше надихнула, її й додала завзяття, вона не зменшила пильності й десь надвечір нарешті спостерегла, що її запеклий ворог, місіс Піпчін, пославшись на те, ніби не спала цілу ніч, куняє в своїй кімнаті, а містер Домбі лежить у себе на софі без усякого нагляду.

Труснувши — цим разом не просто головою, а й цілим тілом, Сюзанна навшпиньках підійшла до дверей містера Домбі й постукала.

— Заходьте! — озвався містер Домбі.

Сюзанна підбадьорила себе, труснувшись востаннє, і ввійшла.

Містер Домбі, задивлений на вогонь у каміні, вражено глипнув на гостю й аж підвівся на лікті. Сюзанна чемно вклонилася.

— Вам чого треба? — спитав містер Домбі.

— Прошу, сер, мені треба поговорити з вами, — відповіла Сюзанна.

Містер Домбі поворушив губами, ніби повторював ці слова, але, здавалось, був настільки приголомшений зухвалістю цієї жіночки, що так і не спромігся їх вимовити.

— Я служу у вас, сер, — заторохтіла як завжди Сюзанна, — вже дванадцятий рік покоївкою міс Фло, моєї панночки, що навіть ще говорити не вміла, як я прийшла сюди, і я вже тут давно була своя, коли місіс Річардс ще тільки прийшла, і хоч я й не Мафусаїл, але й не немовлятко.

Містер Домбі, спершись на руку й дивлячись на неї, ніяк не прокоментував цю вступну частину з викладом фактів.

— Нема й не було панночки урочішої та любішої за мою панночку, сер, — сказала Сюзанна, — і мені краще це знати, ніж декому, бо я бачила її в смутку і бачила в радості (хоч її небагато було, тої радості), бачила її з братиком, бачила її саменькою, а дехто її таки ніколи й не бачив, і я кажу декому, і всім кажу — так, кажу! — тут чорноока труснула головою і навіть притупнула, — що то найурочіший, найлюбіший ангел, міс Фло, з усіх, що жили на світі, і я це казатиму, хай мене і на шмаття рвуть, казатиму, хоч, може, я й не великомучениця Фоксова.

Містер Домбі ще більше, ніж після свого нещасливого падіння, зблід від ошелешення й гніву, і дивився на ораторку так, наче не вірив ні власним очам, ні власним вухам.

— Міс Фло не можна не бути відданим і вірним, сер, — вела далі Сюзанна, — і я... не хизуюся своєю дванадцятирічною службою, бо я люблю свою панночку... так, і кажу це всім і ще декому — люблю! — Тут кароока знов труснула головою, знов тупнула ногою й притлумила схлип. — Але вірна і віддана служба моя дає мені, сподіваюся, право говорити, і я мушу й буду говорити, з правом чи без права.

— Що ви собі думаєте, жінко?! — скрикнув містер Домбі, прошиваючи її поглядом. — Як ви смієте?

— Що я думаю, сер, то це поговорити з вами поштиво й без образ, але відверто, а як смію, не знаю, але смію! — відповіла Сюзанна. — О, ви не знаєте моєї панночки, сер, справді, не знаєте, бо інакше хіба б ви знали про неї так мало?

Розлючений містер Домбі потягся було до дзвоника, але шнурок був по той бік каміна, а підвестися й дійти туди він без сторонньої допомоги не міг. Швидко око Заводіаки зараз же виявило його безпорадність, і вона зрозуміла, — як розповідала згодом, — що взяла над ним гору.

— Міс Фло, — сказала Сюзанна Ніппер, — найвідданіша, найтерплячіша, найкраща й найкрасивіша в світі дочка, і кожен джентльмен, сер, хай навіть такий вельможний та багатий, як усі вельможі та багатчі англійські вкупі, міг би пишатися нею, і пишався б, і повинен би був пишатися нею. Та якби він знав її справжню ціну, він волів би всю свою вельможність і багатства втратити і піти жебракувати попід чужими дверима, так, кажу

я, він волів би це! — викрикнула Сюзанна, зайшовшись плачем, — аніж мав би завдати її серденьку того жалю, яким воно крається в цьому домі!

— Жінко! — крикнув містер Домбі. — Покиньте цю кімнату!

— Прошу пробачення, хай би я мала навіть службу покинути, сер, — відповіла на це непохитна Заводіяка, — на якій стільки років перебула і стільки всякого набачилась — хоч маю надію, вам вистачить серця не проганяти мене від міс Фло через це — але я не піду, поки не скажу всього; я, може, не індійська вдова, сер, і не буду нею, але коли вже я вирішила спалити себе живцем, то так і зроблю! А вирішила сказати все до кінця.

Про що ясно свідчили не тільки слова, а й вираз обличчя Сюзанни Ніппер.

— Серед тих, хто служить вам, сер, — вела далі кароока, — ніхто ніколи не чув такого благоговійного страху перед вами, як я, а коли не вірите, то я вам навіть таке скажу, що я сотню, тисячу разів думала поговорити з вами і ні разу не могла рішитися, аж до вчорашньої ночі, тільки вчора вночі я рішилася.

В нападі люті містер Домбі знову потягся до дзвоника, якого там не було, і, за браком дзвоника, смикнув бодай за власне волосся.

— Я бачила, — сказала Сюзанна Ніппер, — як тяжко жилося міс Фло ще змалечку, а таке то дитя миле було й терпляче, що й найліпшим жінкам не гріх було б повчитись у неї, бачила, як вона ночі просиджувала, щоб допомогти братові своєму з наукою, бачила, як помагала йому, як доглядала за ним, в інші часи — декому добре відомо, в які, — бачила, як сама, без нічиєї підтримки й заохоти, росла і виросла, богу дякувати, на справжню леді! красу і гордість хоч якого товариства, і завше я бачила, як нею нехтують і як боляче їй від того — так, і кажу це всім і декому, я бачила! — і не говорила ні слова, але коли хтось шанує вищих і кращих за себе, то ще не значить, що він молиться на ікону, і я буду і мушу говорити!

— Чи є там хто? — гукнув містер Домбі. — Де слуги? Де служниці? Там що, нікого нема?

— Коли я вчора ввечері пішла від моєї панночки, — анітрохи не знітилася Сюзанна, — вона ще не лягала спати, і я знаю чому, бо ви хворієте, сер, а вона не знала, що з вами, і цього вистачило, щоб зробити її нещасною, і я бачила, яка вона нещасна, а не годна слухати того плачу, я, може, й не павич, але й у мене є очі, — і я посиділа трохи в себе в кімнаті, думаючи, може, їй сумно буде самій, і вона покличе мене, і бачила, як вона скрадалася сходами до цих дверей так, ніби то злочин який — подивитись на власного тата, а потім так само вислизнула і пішла в оті порожні вітальні, і так плакала, що годі слухати. Я не годна слухати того плачу. — Сюзанна Ніппер витерла свої карі очі й безбоязко втупила їх у роз'яріле обличчя містера Домбі. — Я вже не вперше чую, як вона плаче, і не раз, а щоразу й віддавна; ви не знаєте дочки вашої, сер, ви не знаєте, що ви робите, сер, і я скажу це всім і декому, — викричала Сюзанна Ніппер наостанок, — що це гріх і сором!

— Ну і ну! — почувся голос місіс Піпчін, і в кімнату ввірвалися чорні шовки цієї неоціненної Перуанської копальниці. — Це що таке?

Сюзанна обдарувала місіс Піпчін поглядом, винайденим спеціально для неї ще при

їхньому знайомстві, і поступилася правом на відповідь містерові Домбі.

— Це що таке? — ледь не пінячись, повторив містер Домбі. — Що це таке, мадам? Ви повинні керувати тут господарством, зобов'язані давати йому лад, і ще питаєте про щось? Ви знаєте цю жінку?

— Я знаю про неї дуже мало хорошого, сер, — закричала місіс Піпчін. — Як ти сміла ввійти сюди, нахабо? Забирайся!

Та незламна Заводіяка лише вшанувала місіс Піпчін ще одним поглядом, не зрушивши з місця.

— Це у вас називається керувати господою, мадам, — дозволяти, щоб отакі особи приходили говорити зі мною? Щоб до джентльмена — в його власному домі, в його власній кімнаті — вдиралися безсоромні служниці!

— Що ж, сер, — з мстивим огником у жорстокому сірому оці відповіла місіс Піпчін, — мені надзвичайно шкода. Це більш, як неподобство, це виходить за всякі межі і не піддається розумінню; але, на жаль, мушу сказати, сер, що ця жінка — особа цілковито некерована. Її розбестила міс Домбі, і вона не слухається нікого. Сама це знаєш, — гостро сказала місіс Піпчін, скинувши головою до Сюзанни Ніппер. — Сором тобі, нахабо! Забирайся звідси!

— Якщо в моїй господі знаходяться служниці, що не підлягають керуванню, місіс Піпчін, — сказав містер Домбі, знов повертаючись лицем до вогню, — то, гадаю, ви знаєте, що з ними робити. Ви знаєте, навіщо ви тут? Заберіть її.

— Я знаю, що мені робити, сер, — відповіла місіс Піпчін, — і, звичайно, зроблю. Сюзанно Ніппер, — це було сказано особливо гостро, — за місяць од сьогоднішнього дня ви вільні.

— Ой! Невже? — гордо вигукнула Сюзанна.

— Так, — сказала місіс Піпчін, — і не смійся мені, ледащо, бо досмієшся! Геть звідси! Цієї ж хвилини!

— Я й під цю хвилину, можете бути спокійні, — відрізала язиката Заводіяка. — Я пробула в цьому домі дванадцять років біля моєї панночки, але й години не пробуду, відколи мене звільнюють різні так звані Піпчіни, поверте мені, місіс Пі.

— Боже спасіння від злого насіння! — мовила розгнівана стара леді. — Забирайся, або зараз тебе виведуть!

— Я тішуся тим, — не вгамовувалася Сюзанна, озираючись на містера Домбі, — що сказала нині трохи правди, яку треба було сказати давно і варто б казати частіше й без оглядки, і що ніякі Піпчіни, скільки б їх там не було — а, сподіваюсь, їх не так уже й багато (тут місіс Піпчін вкинула своє, дуже гостре "Забирайся!", а міс Ніппер повторила свій погляд), — що ніякі Піпчіни не скасують того, що я сказала, хай би вони давали звільнення хоч за рік наперед, од десятої рано і до півночі, без передишки, і померли б від втоми, що, звичайно, було б великим святом!

З цими словами міс Ніппер виступила з кімнати поперед свого ворога, з великою гідністю й на великий розпач місіс Піпчін, що душилася від люті, побралася сходами до своїх апартаментів, де сіла серед скринь і розплакалась.

З цього розм'яклого стану, справивши вельми благотворний, підбадьорливий вплив, вивів її невдовзі голос місіс Піпчін за дверима.

— Збирається ця нахаба задрипана скористатися з місячного терміну чи ні? — спитала люта Піпчін.

Міс Ніппер одповіла через двері, що згадана особа не проживає в цій частині будинку, але зовуть її Піпчін, і її треба шукати в кімнаті економки.

— Ах ти, брудна шмаркачко! — заволатала місіс Піпчін, калатаючи клямкою дверей. — У цю ж хвилину забирайся мені звідси! Зараз же спакуй манатки! Як ти смієш отак говорити з благородною дамою, яка бачила кращі дні?

На це міс Ніппер одповіла зі своєї фортеці, що їй шкода кращих днів, які бачили місіс Піпчін, і сказала що, як на неї, то єдине, на що вона заслуговує, — це найгірші дні року, хоч і ті занадто хороші для неї.

— Тільки дарма ви знімаєте шум під моїми дверима і паскудите своїм очищем замкову щілину, — додала вона, — бо я вже пакуюся і йду, можете дати розписку.

Благородна вдова з цього приводу висловила величезне задоволення і, кинувши кілька загальних зауважень щодо поріддя молодих негідниць в цілому і зокрема щодо їхніх вад внаслідок розбещення їх міс Домбі, пішла робити підрахунок платні міс Ніппер. Сюзанна ж енергійно взялася приводити до ладу свої скрині, щоб відбути негайно і з належною гідністю, і ревно хлипала, думаючи про Флоренс

Предмет її жалкувань не забарився завітати до неї, бо чутка про те, що Сюзанна погиркалася з місіс Піпчін, що розсуджував їх сам містер Домбі, що в кабінеті його розігралася небувала сцена і що Сюзанна виїжджає, хутко оббігла весь дім. Останній пункт був настільки правдивий, що, коли Флоренс зайшла до Сюзанни, та щойно замкнула останню свою скриню і, одягши капелюшок, сиділа на ній.

— Сюзанно! — скрикнула Флоренс. — Ти йдеш від мене!

— О, на бога, міс Фло, — схлипуючи, сказала Сюзанна, — не кажіть мені ні слова, бо інакше зганьблюся перед тими Пі-і-і-пчінами, а я не хочу, щоб вони бачили, як я плачу, міс Фло, нізащо в світі!

— Сюзанно! — сказала Флоренс. — Дівчинко моя, товаришко моя вірна! Що я без тебе робитиму? І ти можеш мене отак покинути?

— Ні-і-і, голубонько моя, міс Фло, не можу, — хлипала Сюзанна. — Але так мусило статися, я тільки виконала свій обов'язок, справді, міс, виконала. Я тому не винна, і нема на те ра-а-ади. Я не можу лишатися на той місяць, бо інакше вже ніколи не покину вас, моє серденько, а мушу-таки, скорше чи пізніше, і не кажіть мені нічого, міс Фло, бо хоч я й твердої вдачі, та все ж не стовп мармуровий.

— Але що сталося? Чому сталося? — питала Флоренс. — Ти що, не хочеш мені розповісти? — Бо Сюзанна заперечливо хитала головою.

— Н-і-і-і, моє серденько, — відповіла Сюзанна. — І не питайтеся, бо я не маю права, і ні в яким разі не просіть, щоб мене залишили, бо цьому не бути, а ви лиш собі нашкодите, і прощайте, моє золотко, нехай вас бог благословить, і даруйте мені, коли я чим скривдила вас за всі ті роки!

З цими благальними і вельми щиросердими словами Сюзанна вхопила свою панну в обійми.

— Багато хто, може, ще прийде до вас на службу, моє серденько, і з радістю прийде, і буде служити вам вірою й правдою, — сказала Сюзанна, — але ніхто не любитиме вас так ніжно й так сердечно, як я, і в цім — моя втіха. Проща-а-айте, солоденька моя міс Фло!

— Куди ж ти підеш, Сюзанно? — спиталася залита сльозами її панна.

— У мене є брат на селі, міс, — фермер в Ессексі, — відповіла прибита горем Сюзанна, — він там корі-ів і свиней розводить. Я туди диліжансом поїду і жи-и-итиму в нього, а ви не турбуйтеся за мене, бо я маю гроші в ощадному банку і поки що не потребую йти до когось на службу, та й не змогла б... не змогла, не змогла б, панночко моя найдорожча! — І Сюзанна вибухнула тужними риданнями, які, на щастя, перепинив голос місіс Піпчін, що долинав знизу, — почувши цей голос, вона витерла набряклі, зчервонілі очі і вдалася до сумного комедіанства, весело гукаючи містера Тавлінсона, щоб викликав для неї кеб та зніс її речі.

Бліда, зажурена й стривожена Флоренс, боячись утрутитися в цю справу, аби не спричинитись до нових незгод між батьком та мачухою (чиє суворе, обурене обличчя кілька хвилин тому послужило їй достатньою пересторогою), і здогадуючись, що якимсь чином, сама того не відаючи, вже спричинилася до звільнення своєї давньої служниці і приятельки, плачучи, спустилася слідом за нею до будуару Едіт, куди пішла Сюзанна, аби попрощатися.

— Ну, ось тобі кеб, ось — речі, і давай, забирайся! — мовила місіс Піпчін, що в одну мить з'явилася там же. — Вибачте, мадам, але розпорядження містера Домбі — категоричне.

Едіт, віддана рукам покоївки — вона збиралася їхати на званий обід, — не змінила свого погордливого вигляду, ніби й не чула нічого.

— Ось твої гроші, — сказала місіс Піпчін, — що у згоді з власною системою і на спомин про копальні — вміла викопати собі слуг звідки завгодно, так само, як викопувала, навіть з-під землі, своїх брайтонських вихованців, чим навіки затруїла життя юного Бісерстона, — і що раніш твоєї ноги тут не буде, то краще.

Сюзанні не стало снаги навіть на погляд, що по праву належав місіс Піпчін, тож вона вклонилася місіс Домбі (та, уникаючи дивитись на будь-кого, крім Флоренс, мовчки нахилила голову) і востаннє обнялася з своєю панночкою. На лиці бідолашної Сюзанни в цю критичну хвилину завдяки силі її почуттів і відчайдушним намаганням збороти сльози, щоб ані схлипом не дати місіс Піпчін підстав для тріумфу, відбився цілий ряд найунікальніших фізіономічних явищ, які будь-кому доводилось бачити.

— Вибачте, міс, — озвався з-за дверей Тавлінсон, що тягнув скрині, — але в їдальні сидить містер Тутс, передає вітання і питається про здоров'я Діюгена та пана.

Швидка, наче думка, Флоренс кинулась униз, де містер Тутс, у найпишнішій убранні, тяжко сопів від надміру сумнівів та хвилювань, пов'язаних з її приходом.

— О, як ся маєте, міс Домбі? — сказав містер Тутс. — Господи помилуй!

Останній вигук виразив глибоке занепокоєння містера Тутса тим болем, який він помітив на обличчі Флоренс, — він навіть хихотіти перестав й обернувся на статую розпачу.

— Любий містере Тутсе, — мовила Флоренс, — ви такі люб'язні зі мною і такі чесні, що я напевне можу попросити вас зробити одну послугу.

— Міс Домбі, — відповів містер Тутс, — тільки скажіть слівце, і ви... І ви повернете мені апетит. Якого, — розчулено додав він, — я давно вже не знаю.

— Сюзанна, мій давній, мій найдавніший друг, — сказала Флоренс, — несподівано кидає нас і їде зовсім сама, бідненька. Їде додому, на село, це недалеко. Можна попросити вас провести її до диліжанса?

— Далєбі, міс Домбі, — відповів містер Тутс, — ви чините мені велику честь і ласку. Таке ваше довір'я до мене, після того, як я, майже по-свинськи, повівся в Брайтоні...

— Так... — перебила його Флоренс. — Ні... забудьте за це. Значить, ви будете такі ласкаві... і підете? І перестрінете її, коли вона вийде з дому? Дякую, дякую тисячу разів! Мені аж легше стало. Тепер їй не буде так самотньо. Ви не можете уявити собі, яка я вам вдячна, наскільки певна, що ви — справжній друг! — І Флоренс, у своїй щирості душевній, знову й знову дякувала йому а містер Тутс, у його щирості душевній, заквапився геть... тільки задкуючи, щоб якнайдовше бачити її.

Флоренс забракло сміливості вийти, коли вона побачила бідолашну Сюзанну вже в холі, куди її виштовхувала місіс Піпчін, а Діоген стрибав довкола Сюзанни і до краю жахав місіс Піпчін, пориваючись до її шовкових спідниць і завиваючи на кожен звук її голосу, бо від щирого серця ненавидів цю славу дуенью. Потім Флоренс бачила, як Сюзанна потиснула руки всім слугам і обернулася, щоб кинути прощальний погляд на оселю, в якій прожила стільки років, бачила, як услід за кебом кинувся Діоген, немов прагнучи спростувати твердження, що він таки втратив частину своєї власності. Потім двері зачинилися, метушня вляглася, і з очей її ринули сльози, бо вона втратила друга, якого тепер уже не заступить ніхто. Ніхто, ніхто!

По-лицарському чесний містер Тутс миттю перепинив карету й переказав Сюзанні Ніппер дане йому доручення, після чого вона заплакала ще ревніше.

— Свідчуся душею й тілом, — вигукнув містер Тутс, сідаючи поруч із нею, — я вам співчуваю. Слово честі, навряд чи ви розумієте власні почуття так, як розумію їх я. Для мене в світі нема нічого жахливішого, як вимушена розлука з міс Домбі.

Тут Сюзанна уже повністю оддалася своєму горю, аж боляче було на неї дивитися.

— Послухайте, — мовив містер Тутс, — давайте не теє... тобто, я хочу сказати, давайте теє...

— Що, містере Тутс? — здивувалась Сюзанна.

— Ну, поїдемо до мене та пообідаєм перед тим, як вам їхати, — сказав містер Тутс. — Кухарка моя — найдобріша на світі жінка, материнського серця... і з радістю зробить усе, щоб вам стало легше. Її син, — додав містер Тутс до цієї рекомендації, — учився у "Притулку Христа" й загинув од вибуху на пороховій фабриці.

Сюзанна прийняла цю люб'язну пропозицію, і містер Тутс приставив її до своєї

оселі, де їх зустріла вищезгадана матрона, яка цілком відповідала отій характеристиці, і Курча, який, побачивши в кареті жінку, вирішив був, що містера Домбі, за його давньою порадою, вже перегнуто вдвоє, а міс Домбі — викрадено. Цей джентльмен викликав у міс Ніппер чимале здивування, оскільки після поразки у двобої з Жайворонком обличчя його було так покалічене, що його навряд чи можна було показувати на люди з приємністю для глядачів. Сам Курча пояснював цей жалюгідний стан тим, що на початковому етапі йому не вдалося уникнути захвату голови і той Жайворонок жорстоко покулачив його і гепнув на лопатки. Але, як впливало з опублікованого звіту про цей великий поєдинок, Жайворонок вже від самого початку тримав гору в усьому, і Курча було товчено, синячено, відбивано йому дух, завдавано йому перцю, хмелю і різних інших невигод подібного гатунку, аж поки не загнано його в кут й добито остаточно.

Після ситного обіду й сердечної гостини Сюзанна вирушила на станцію диліжансів, разом з містером Тутсом, що, як і раніше, сидів поруч, та з Курчам, що примостився на передку і, попри всю честь, яку він робив цьому невеличкому товариству своєю душевною стійкістю та героїзмом, ледве чи прикрашав його своїм виглядом, з огляду на пластирі, досить таки численні. Однак Курча запрягся собі потай, що ніколи не розлучиться з містером Тутсом (який потай мріяв відкараскатись від нього) ні за яку ціну, крім права власності на який-небудь трактир, і, гнаний бажанням чимшвидше взятися до цієї діяльності й чимшвидше спитися до смерті, відчував, що його завдання — якомога спротивитись містеру Тутсу.

Нічний диліжанс, яким мала їхати Сюзанна, був уже готовий вирушати в путь. Посадивши її, містер Тутс нерішуче стовбичив коло вікна, і, лиш коли візник зібрався вилазити на передок, став на приступку і, встромивши досередини стривожене та схвильоване підсвічене ліхтарем обличчя, несподівано спитав:

— Послухайте, Сюзанно! Міс Домбі, знаєте...

— Так, сер?

— Як ви гадаєте, чи могла б вона... е-е... знаєте?

— Вибачте, містере Тутсе, — сказала Сюзанна, — але я вас не чую.

— Як ви гадаєте, чи могла б вона, знаєте... не те, щоб зараз, але згодом... колись... по... покохати мене, знаєте? Ох! — осмілів бідолашний містер Тутс.

— Ой, ні, — похитала головою Сюзанна. — Я сказала б — ніколи. Ні-ко-ли!

— Спасибі! — подякував містер Тутс. — Це пусте. На добраніч. Це пусте, — спасибі!

Розділ сорок п'ятий

ВІДДАНИЙ ВІРНИК

Цього дня Едіт виїздила з дому сама й повернулася досить рано. Було тільки кілька хвилин на одинадцяті, коли карета її завершила на вулицю, де вона жила.

На обличчі у неї лежав той самий вираз удаваної байдужості, що лежав на ній, коли вона вбиралася до виходу, і золотий вінець оповивав те ж таки холодне, непохитне чоло. Але краще було б бачити оті листочки та квіти пошматованими її несамовитою рукою чи понівеченими в судомному метанні, коли повний сум'яття, запалений мозок

не знаходить собі місця для спочинку, аніж бачити, як вінчають вони подібний спокій — до того незворушний, до того неприступний і невблаганний, що можна було подумати: таку натуру не зм'якшити нічим; усі сили життя лиш гартували оцю твердиню.

Коли вона, під'їхавши до свого будинку, висідала з екіпажа, хтось тихою ходою вийшов з холу і, стоячи з неприкритою головою, запропонував їй руку. Лакея він відсунув убік, і їй не залишалося іншого вибору, як спертись на неї, і аж тоді вона упізнала, чия то рука.

— Як почувається ваш хворий, сер? — спитала вона, скрививши губи.

— Краще, — відповів Турбот. — Навіть дуже добре. На сьогодні я з ним розпрощався.

Вона кивнула і рушила нагору, та він приступив до сходів і знизу спитав:

— Мадам! Чи смію просити у вас хвилинної аудієнції?

Вона спинилась і глянула назад.

— Пора невідповідна, сер, а я втомлена. У вас нагальна справа?

— Нагальна, і дуже, — ствердив Турбот. — А що мені пощастило вже спіткати вас, то дозвольте повторити моє прохання?

Вона зиркнула на його сліпучі зуби, а він окинув зором постать у розкішному вбранні, що височіла над ним, і ще раз подумав, яка то красуня.

— Де міс Домбі? — голосно спитала вона в служника.

— У своїм будуарі, мадам.

— Проведіть нас туди! — зиркнувши ще раз на налитого увагою джентльмена внизу і ледь помітним рухом голови дозволивши йому йти за собою, вона рушила далі.

— Перепрошую! мадам! місіс Домбі! — вигукнув м'який та звинний Турбот, що вмить опинився поруч. — Чи можу я просити, щоб міс Домбі не була присутня при нашій розмові?

Вона, така ж урівноважена та невразлива, кинула на нього швидким оком.

— Я не хотів би, щоб міс Домбі, — стиха сказав Турбот, — чула те, що я маю вам сказати. Зрештою, у вашій волі, мадам, вирішувати — знати їй це чи ні. Віддаю це на ваш розсуд. Мій прямий обов'язок — попередити вас. Після нашої останньої зустрічі було б не по-людськи вчинити інакше.

Вона поволі відвела очі з його обличчя і, удавшись до служника, наказала: "До іншої кімнати!" Служник привів їх до вітальні, спішно позапалював свічки і вийшов. Поки він був, вони не озвалися ні словом. Едіт велично присіла на кушетці біля каміна, а містер Турбот, з капелюхом у руці, пасучи очима килим, стояв навпроти.

— Перед тим як слухати вас, сер, — мовила Едіт, коли за слугою зачинилися двері, — я хочу, щоб ви вислухали мене.

— Слухати адресовані мені слова місіс Домбі, — відповів він, — нехай навіть незаслужені докори — я вважаю за таку високу честь для себе, що радо скорився б такому її бажанню, навіть якби й не був її найпокірнішим слугою.

— Якщо ви прийшли з вказівками від того, з ким щойно розпрощалися, сер, —

містер Турбот звів очі, наче намірився виказати велике здивування, але вона перехопила той погляд і перебила той намір, якщо такий був, — то не турбуйтеся передавати їх, бо я їх не прийму. Мені нема чого питатися, чи справді ви прийшли з такою метою. Я давно вже чекаю на ваш візит.

— На моє нещастя, — сказав містер Турбот, — я прийшов сюди, хоч і цілковито всупереч власній волі, саме з такою метою. Дозвольте лишень попередити вас, що мета в мене не одна, а дві. Ця — перша.

— З першою вже покінчено, сер, — перебила вона. — А якщо ви повернетесь до неї...

— Невже місіс Домбі думає, що я наслідуюсь повернутися до неї всупереч її забороні? — мовив Турбот, підходячи ближче. — Невже ж місіс Домбі, без уваги до мого жалюгідного становища, настільки утвердилася в думці, що я абсолютно невіддільний від мого хазяїна, аж може чинити мені таку велику і незаслужену несправедливість?

— Чому це ви, сер, — почала Едіт, втупивши в нього свої похмурі очі й говорячи з дедалі більшим запалом, від чого її гордовиті ніздрі затремтіли, шия витяглась і дрож пробіг по легесенькій білій накидці на плечах, які своєю сніжною білістю могли змагатися з нею, — чому це ви раз по раз з'являєтесь до мене і говорите мені про любов та обов'язок супроти мого чоловіка й удаєте, ніби думаєте, що я з ним щаслива і що я поважаю його? Звідки ця ваша зухвалість, коли ви знаєте — і знаєте не гірше за мене: я бачу це в кожному вашому погляді й чую в кожному слові, — що не любов існує між нами, а відраза та презирство, і що я зневажаю його не менше, ніж зневажаю себе за те, що належу йому? Незаслужена несправедливість! Та якби я мала справедливо віддати вам, по заслугі, за ту наругу і муку, яку через вас терплю, то повинна була б убити вас!

Вона питалася, чому він усе це робив? Коли б не була засліплена гординею, й люттю своєю, і самоприпущенням, — а вона була засліплена, це видно було по її палахких очах, — то прочитала б відповідь у нього на обличчі: а щоб довести її саму до такого вибуху.

Вона ж не бачила цієї відповіді, та й не цікавилася — є вона там чи ні. Вона бачила лиш ті образи й самобичування, які зазнала і які ще мала зазнати, які й зараз краяли її душу. І, вдивляючись більше в них, ніж у його обличчя, відривала перо по перу з крила якогось рідкісного й гарного птаха, що, прив'язане золотою ниткою до її зап'ястя, правило замість віяла, і кидала їх на підлогу.

Він не знітився під її поглядом, а, перечікуючи, поки вщухне цей зовнішній неконтрольований вияв її гніву, спокійно стояв у позі людини, яка має що відповісти, й готова це зробити. І аж тоді заговорив, дивлячись просто в її палаючі очі.

— Мадам, — мовив він, — я знаю й знав, що не викликаю у вас симпатії до себе, і знав чому. Так. Я знав чому. Ви говорили зі мною цілком одверто, і я настільки вдячний вам за ваше довір'я...

— Довір'я! — зневажливо повторила вона.

Він пустив це повз вуха.

— ...що теж не буду ховатись. Так, я з самого початку бачив, що ніякого почуття до містера Домбі у вас немає, — та й як могло воно виникнути між двома такими різними людьми. Згодом я побачив, що у вашій душі зароджується щось сильніше, ніж просто байдужість... та й чи могло воно бути інакше за тих умов, в які вас було поставлено? Але хіба мав я право розповісти вам те, що знав?

— А вам треба було, сер, удавати, що ви протилежної думки, й день у день нахабно твердити мені це?

— Так, було треба, мадам, — з запалом відповів він. — Якби я цього не робив або робив щось інше, — я не говорив би отак з вами сьогодні. І я передбачав — бо хто, як не я, міг це передбачити? Хто краще за мене знає вдачу містера Домбі? — що коли тільки ви не виявитесь такою слухняною та покірливою, як його перша дружина, у що я не вірив...

Зверхня посмішка у відповідь підказала, що він може повторити ці слова.

— У що, кажу, я не вірив, — то прийде, мабуть, час, коли оте порозуміння, якого ми з вами дійшли тепер, стане в пригоді.

— В пригоді кому, сер? — з презирством запитала вона.

— Вам. Я не скажу "і мені", остерігаючись висловлювати навіть ту скромну повагу до містера Домбі, на яку з чистою совістю можу собі дозволити, аби, бува, не сприкритися тій, чия відраза й презирство, — мовив із притиском, — такі глибокі.

— Ви дуже совісні, сер, — сказала Едіт, — коли признаєтеся лиш у "скромній повазі" і говорите про нього таким зневажливим тоном, — ви, його головний дорадник і підлесник!

— Дорадник — так, — сказав Турбот. — Підлесник — ні. Певне запобігання, мушу зізнатися, мабуть, є. Але багатьох із нас розрахунок і вигода спонукують виголошувати те, що не лежить нам на серці. Тож партнерство з розрахунку й вигоди, ділові зв'язки з розрахунку й вигоди, дружба з розрахунку й вигоди, шлюби з розрахунку й вигоди — речі нині буденні.

Едіт закусила червону, як кров, губу, але пильний, похмурий погляд її не здригнувся.

— Мадам, — сказав містер Турбот, з якнайуважнішим, якнайпоштивішим виглядом сідаючи на стілець коло неї. — Чого мені, людині, цілковито відданий вам, не говорити відверто? Для жінки ваших обдарувань природно було вважати, що вона може змінити до певної міри вдачу свого чоловіка й зліпити з неї щось краще.

— А для мене це неприродно, сер, — заперечила вона. — Таких думок чи намірів у мене ніколи не було.

Гордовите, небоязке обличчя Едіт показувало, що вона не прийме жодної з пропонованих ним масок, а навпаки, готова розкрити себе до кінця, незалежно від враження, яке може справити на такого, як він.

— В усякому разі, — продовжував він, — природним було те, що ви вважали за можливе жити з містером Домбі як його дружина, не скоряючись йому, але й не

заводячи з ним у такі жорстокі конфлікти. Але, мадам, ви не знали містера Домбі (у чому й пересвідчилися згодом), коли ви це думали. Ви не знали, наскільки він вимогливий і гордий, наскільки — коли можна так висловитись — він раб своєї величї і, запряжений, як тягло, у свою ж тріумфальну колісницю, не бачить і не визнає нічого поза тим, що сам тягне і що мусить тягти, попри все і крізь усе.

Зуби йому блиснули, злостиво смакуючи оригінальність цього художнього образу, і він повів далі:

— Містер Домбі й справді не більше здатний рахуватися з вами, ніж зі мною, мадам. Порівняння надто далекосяжне, — я навмисне роблю його таким, — але цілком правдиве. Відчуваючи свою владу, містер Домбі попросив мене — особисто сказав мені це вчора ранком — бути за посередника між ним та вами, бо знає, що ви мене не любите, і хоче, щоб моя особа була для вас карою за непослушенство, а, крім того, він і справді вважає, що приймати як посланця його власного наймита є образою для гідності — не леді, з якою я маю щастя розмовляти, вона для нього не існує, — а його дружини, частки його самого. Ви бачите, як мало зважає він на мене, як не припускає навіть можливості, що я можу мати свої власні думки й погляди, коли відкрито заявляє, що призначає мене на цю роль. Ви бачите, як не зважає він і на ваші почуття, коли погрожує вам таким посланцем. Факт цей ви, звичайно, пам'ятаєте.

Едіт уважно, як і раніше, стежила за Турботом. Але й він стежив за нею й бачив — цей натяк на його обізнаність з тим, що зайшло між нею та її чоловіком, пік і ятрив її горді груди, наче отруєна стріла.

— Кажу це не для того, щоб поглибити прірву між вами та містером Домбі, мадам, — боронь, боже! Та й яка була б мені користь з цього? — а тільки на доказ того, що довести містерові Домбі необхідність рахуватися ще з кимсь, коли йдеться про нього самого, — безнадійна справа. Всі, хто довкола нього, кожен зі свого боку і рівня, внесли свою лепту, смію сказати, щоб утвердити його в такому способі мислення, та якби ми цього не зробили, це зробили б інші — або не були б при ньому; і це завжди, від самого початку, складало головний стрижень його життя. Коротше, досі містер Домбі мав справу тільки з людьми покірними і залежними, що схиляли перед ним і коліна, і шию. Він ніколи не знав, що це таке — бунт враженої гордості і сила гніву.

— Зате тепер знатиме! — здавалось, промовила вона, хоч губи її не ворухнулись і в очах нічого не змінилося. Він бачив, як знов затремтіла легка її накидка, як на мить притиснула вона до грудей рештки крила рідкісного птаха, і розпустив ще одне кільце із скрутня, у який був звився.

— Містер Домбі, хоч він і вельми високоповажана людина, — сказав Турбот, — коли наштовхується на опір, то, внаслідок властивого йому хибного способу мислення, виявляє неабияку схильність до перекручення навіть прямих фактів у згоді з власним бажанням. Наприклад, — і кращого прикладу не знайти! — він щиро вірить, що (даруйте мені безглуздість цих слів, але вони не мої) суворість, з якою він висловив свої погляди теперішній дружині за певних, мабуть, пам'ятних їй небуденних обставин, — незадовго до смерті незабутньої місіс Ск'ютон, — справила на цю дружину

приголомшливе враження і в ту хвилину цілковито зламала її!

Едіт засміялася. Зайве казати, який жорстокий, немелодійний був той сміх. Досить зазначити, що він слухав його з радістю.

— Мадам, з цим я вже кінчив, — озвався він. — Ваші власні погляди такі певні і, гадаю, такі непохитні, — останні слова він мовив повільно і дуже виразно, — що, боюся, знову викличу ваше незадоволення, коли скажу, що, незважаючи на всі вищезгадані хиби, дуже добре мені відомі, я все ж таки звик до містера Домбі й високо ціную його. Але кажу я це, повірте, зовсім не для того, щоб похизуватися почуттями, які настільки несумісні з вашими, що не можуть викликати у вас симпатії, — ох, як чітко й виразно, як промовисто це було сказано! — а тільки для того, щоб ви упевнились, який я ревний прихильник ваш у цій нещасливій справі і яка огидна мені та роль, що мені в ній відведена!

Вона сиділа без руху, немов боялася одвести від нього очі. А от тепер — розгорнути останнє кільце!

— Вже пізно, — по короткій паузі мовив Турбот, — і ви, як кажете, втомилися. Але я не можу забути про другу мету цієї розмови. Я мушу порадити вам, мушу якнайсерйозніше прохати вас, маючи для цього достатньо підстав, — будьте обережніші у виявах ваших симпатій до міс Домбі.

— Обережніші! Що ви хочете цим сказати?

— Щоб ви стереглися виявляти надмірну прихильність до цієї молодії леді.

— Надмірну прихильність, сер! — сказала Едіт, насупивши своє високе чоло й підводячися з крісла. — Це хто ж береться оцінювати чи міряти мою прихильність? Ви?

— Ні, не я, — він знімав або вдавав, що знімає.

— Хто ж тоді?

— Не можете вгадати?

— Не маю бажання вгадувати.

— Мадам, — мовив він по хвилині вагання, впродовж якої обоє не зводили одне з одного очей, як і раніш. — Я в скрутному становищі. Ви сказали, що не приймете жодних переданих вам вказівок і заборонили мені повертатися до цього питання; однак обидва питання, як бачу, так тісно пов'язані між собою, що — коли ви не захочете прислухатись до непрямої застороги того, хто здобув собі честь користуватися вашим довір'ям, хоч дорога до нього вела через неласку, — я буду примушений зламати вашу заборону.

— Ви знаєте, що вам вільно зробити це, сер, — відповіла Едіт. — Ламайте.

Яка ж вона бліда і схвильована, як тремтить! Значить, він добре розрахував ефект!

— Мені було доручено, — тихо почав він, — переказати, що ставлення ваше до міс Домбі йому неприємне. Воно може привести до порівнянь, некорисних для нього. Він бажає, щоб ставлення це цілковито змінилося, і вірить, що коли воно щире, то так і буде, бо послідовна демонстрація вашої прихильності не вийде на користь її об'єктові.

— Це загроза, — сказала вона.

— Це загроза, — своїм звичаєм безгучно ствердив він і вголос додав: — але

спрямована не проти вас.

Вона стояла перед ним випроставшись, гідна і горда, дивилася просто на нього своїми огненними очима і всміхалася зневажливою, гіркою усмішкою — і враз заточилася, ніби земля під її ногами розверзлася, й не впала тільки тому, що він підхопив її на руки. І так само враз відштовхнула його, ледве він доторкнувся до неї, сахнулась назад і незворушно, дивлячись просто йому в очі, показала рукою на двері.

— Прошу залишити мене. На сьогодні досить.

— Я відчуваю, що справа ця вельми нагальна, — провадив містер Турбот, — бо годі передбачити, до яких наслідків і як скоро могло б спричинитись ваше незнання чоловікових настроїв. Уявляю, як стурбувало міс Домбі звільнення її покоївки, а воно, правдоподібно, вже є одним із дрібніших наслідків. Ви не гніваєтесь на мене за моє прохання, щоб міс Домбі не була присутня. Чи так? Можу на це надіятись?

— Можете. Лишіть мене, прошу вас.

— Я, знаючи про ваші почуття до цієї юної леді, в силі й щирості яких я свято переконаний, певен, що ви були б дуже нещасливі, вічно терзаючись думкою, що нашкодили її становищу і зруйнували її надії на майбутнє, — скоромовкою, але з запалом додав Турбот.

— Досить на сьогодні. Лишіть мене, будьте такі ласкаві.

— Я всякчас буватиму тут — навідуватиму його, та й у службових справах. Чи дозволите мені ще побачитися з вами, порадитись, що робити, дізнатись про ваші бажання?

Вона знов простягнула руку до дверей.

— Не знаю навіть: сказати йому, що я говорив з вами, чи навести на думку, що я відстрочив цю розмову, бо не мав слушної нагоди або з якоїсь іншої причини? Конче потрібно, щоб ви дали мені змогу порадитися з вами, і то якнайскорше.

— Коли завгодно, тільки не зараз, — відповіла вона.

— А коли я висловлю бажання бачитися з вами, чи буде це розумітися так, що міс Домбі не повинна бути при цьому, і що шукаю я цього побачення як людина, котра має щастя користуватися вашим довір'ям і приходить, щоб допомогти вам усім, чим може, а не раз, можливо, відвести лихо й від міс Домбі?

І далі явно боячись бодай на мить випустити його з-під влади свого незмигного погляду, — яка б мізерна вона не була, — Едіт одповіла "так!" і знов попросила його піти.

Він вклонився, ніби скоряючись її волі, але біля самих дверей повернувся і сказав:

— Я дістав прощення, і спокутував свою провину. Чи можна мені, перед тим як іти, — в ім'я міс Домбі і для мене самого, — поцілувати вашу руку?

Вона подала йому затягнену в рукавичку руку, яку скалічила попереднього вечора. Він узяв її в свою, поцілував і пішов. А за дверима помахав тією рукою, в якій тримав її долоню, і сховав у пазуху.

Розділ сорок шостий

РОЗПІЗНАННЯ І РОЗДУМИ

Серед різних дрібніших змін, що за останній час сталися в житті і побуті містера Турбота, найбільше впадала в очі надзвичайна старанність, з якою він працював, і увага, з якою вивчав найменші деталі усіх справ торговельного дому "Домбі і Син". Завжди беручий і доскіпливий, він збільшив свою рясну проникливість ще разів у двадцять. Він не лише стежив за кожним кроком у щоденній діяльності фірми, а знаходив ще вільний час, — власне, викрадав його, — щоб переглянути колишні угоди, укладені торговельним домом упродовж цілої низки років, і свою участь у них. Часто, коли клерки вже розходились і контора була темна та порожня, а всі інші подібні установи — зачинені, містер Турбот, розпатравши залізну кімнатку-скарбницю, вивчав таємниці книг та паперів, наче анатом, що вивчає найтонші розгалуження нервів та сухожилля досліджуваного ним об'єкта. Перч-посильний, що звичайно в таких випадках залишався в конторі й, запаливши свічку, розважався читанням преїскуранта чи дрімав біля вогню в приймальні, щохвилино ризикуючи пірнути носом у ящик з вугіллям, не міг не скласти данини захоплення такій ревності, дарма що вона значно вкорочувала його родинні радощі, і всякчас вихваляв перед місіс Перч (що тепер колихала близняток) працюваність та пильність їхнього управителя в Сіті.

Таку ж посилену й пильну увагу, як і до справ фірми, містер Турбот почав приділяти й своїм власним справам. Не будучи компаньйоном підприємства — така честь впадала виключно спадкоємцям славетного прізвища Домбі, — він діставав, однак, певний відсоток од обігу, а що користав з усіх пільг, надаваних його фірмі, для вигідного вкладення грошей, то серед дрібної рибки, яка крутилася довкола тритонів торгівлі зі Сходом, вважався заможною людиною.

Ці прогнози почали подекувати, що Джеймс Турбот з фірми Домбі прикидає оком, чого він варт, і саме вчасно стягує до купи грошенята, а на біржі закладалися навіть, що Джеймс незабаром побереться з багатою вдовою.

Проте всі ці турботи анітрохи не перешкоджали містерові Турботові піклуватися хворим хазяїном, й анітрохи не відбилися на його чепурності, охайності, прилизаності і всіх інших котячих рисах. Не те, щоб у нього зайшла якась зміна — у звичках чи в рисах характеру, — просто весь він якось підтягнувся. Все, що спостерігалось в ньому колись, спостерігалось й зараз, тільки в сконцентрованішому вигляді. До чого б він не брався, він усе робив з повною самовіддачею, а в чоловікові, такому здібному й цілеспрямованому, як він, це цілком певно вказувало на одне: робить він те, що додає гостроти й наснаги найсильнішим сторонам його натури.

Єдина зміна, що виразно помічалася в нім, була задума, в яку він упадав тоді, коли їхав верхи, — як і тоді, коли вертався з дому містера Домбі в день його нещасливого падіння. В такі хвилини він правив конем цілком машинально і, здавалося, нічого не чув і не бачив, доки не під'їздив до цілі, хіба що якась несподіванка виводила його з цієї задуми.

Їдучи отак одного дня на своїм білоногим коні до контори "Домбі і Син", він не помітив ні двох пар жіночих очей, що стежили за ним, ні зачарованого погляду Роба-Точильника, який на доказ своєї справності чекав на нього за квартал від контори і, раз

у раз хапався за капелюх, марно намагаючись привернути його увагу, тупцяв поруч з конем, готовий підтримати стремено, коли хазяїн злізатиме з сідла.

— Бач, хто їде! — вигукнула одна з жінок, стара баба, скинувши перед себе висохлу руку й показуючи на нього другій, молодій жінці, що разом з нею стояла, ховаючись, у брамі.

Дочка місіс Браун зиркнула туди, куди вказувала мати, і на обличчі в неї з'явився злий, мстивий вираз.

— Я ніколи не думала, що побачу його, — тихо сказала вона, — але, може, це й добре, що бачу. Бачу!

— Не змінився, — промовила стара зі злістю в очах.

— Щоб він змінився! — озвалася друга. — З якої це речі? Хіба він страждав? Це я змінилася за двадцятьох. Чи того не досить?

— Бач, як їде? — буркнула стара, звернувши на дочку червоні очиці. — Вправненький, чистенький, на коні, а ми в болоті...

— Ми самі болото, — урвала дочка. — Ми тільки болото під копитами його коня. Чим же нам іще бути?

І, напружено дивлячись йому вслід, нетерпляче махнула рукою, зацитькуючи матір, мовби сам звук її голосу заважав їй дивитися. Мати, стежачи не за ним, а за нею, вмовкла і чекала, аж вогонь у доччинім погляді пригас і вона зітхнула, наче їй стало легше, що нарешті він зник.

— Голубко моя! — тільки тепер озвалася стара. — Алісо! Красунечко! Алі! — Вона обережно смикнула її за рукав. — І ти дозволиш, щоб він отак собі роз'їжджав, замість того, щоб витиснути з нього гроші? Таж то гріх, доню.

— Чи ж я вам не казала, що жодних грошей від нього не візьму? — відповіла та. — Ви й досі не ймете мені віри? Взяла я гроші від його сестри? Невже б я торкнулася хоч одного пенні, що пройшло через його білі руки... хіба щоб, отруївши, відіслати йому назад? Заспокойтеся, мамо, і ходім уже.

— А він же такий багатій! — бідкалась стара. — А ми такі бідні!

— Бідні, бо не маємо чим відплатити йому за всі нещастя, якими йому завдячуємо, — промовила дочка. — Хай би дав мені те, чим то платиться — я прийму і пущу в ужиток. Ходім. Нічого на його коня видивляйтесь. Ходім, мамо!

Але стара, у якої поява Роба-Точильника, що вертався назад, ведучи коня без їздця, явно викликала інтерес зовсім іншого плану, стежила за цим молодим чоловіком з надзвичайною увагою, а коли Роб наблизився, відкинула всі, очевидні досі, вагання і, блиснувши оком на дочку та приклавши пальця до губ, слушної миті вислизнула з брами і торкнула його за плече.

— Ба, де ж це мій веселун Роб пропадав стільки часу? — спитала, коли той обернувся.

Веселун Роб, чия веселість по цім привітанні помітно підупала, з безмірно збентеженим виглядом і з сльозами на очах відповів:

— Ой, місіс Браун, чого ви спокою не даєте бідному хлопцеві, коли він чесно

заробляє собі на життя і веде себе порядно? Навіщо ви отак ганьбите його добре ім'я, спиняючи на вулиці, коли він веде коня свого пана до порядної стайні? Ви того коня, якби воля ваша, продали б на м'ясо для котів та собак! А я гадав, — сказав Роб на завершення так, мовби хотів найдужче дошкулити старій, — я гадав, що ви давно вже вмерли!

— Оце так він зі мною говорить! — гукнула, звертаючись до дочки, стара. — Зі мною, що не один тиждень чи місяць з ним водилася моя любя, і не раз по-приятельськи обставала за ним, коли він накладав з різними там голуб'ячими волоцюгами та птахоловами!

— Не будемо про птахів, добре, місіс Браун? — з великим страхом відповів Роб. — Хлопцеві, гадаю, краще мати до діла з левами, аніж з тою дрібнотою, що все тобі в очі мечеться, коли найменше того чекаєш. Ну, та як ви поживаєте й чого від мене хочете? — Ці чемні запитання Точильник витиснув із себе немов над силу, з великим розпачем та мстивістю.

— Чуєш, голубе, як він говорить зі своєю приятелькою? — знову звернулася місіс Браун до дочки. — Але дехто з його приятелів не такий терплячий, як я. Досить мені сказати декому, з ким він знався, гуляв і шахрував, як його можна знайти.

— Прикусіть язика, добре, місіс Браун? — перебив нещасний Точильник, злодійкувато озираючись, наче боячись, що вздрить десь під боком сліпучі зуби свого хазяїна. — Яка вам приємність занапастити чоловіка? А ще у ваших літах! Коли вам багато про що треба б думати?

— Який гарний кінь! — мовила стара, плескаючи огира по шиї.

— Дайте йому спокій, добре, місіс Браун? — скрикнув Роб, відштовхуючи її руку. — Ви можете з розуму звести бідного, покаянного хлопця!

— А яку ж то я кривду вчинила йому, дитино? — спитала стара.

— Кривду вчинила! — перекривив її Роб. — Та в нього такий хазяїн, що все знатиме, навіть якби його соломинкою діткнулися. — Він хухнув на місце, де лежала рука старої, і розгладив його пальцем, наче й справді вірив у те, що казав.

Стара, обернувшись, прошамкотіла щось, кривляючись, дочці і разом з нею рушила слідом за Робом, який не пускав з рук поводів.

— Добра служба, га, Робі? — знову зняла вона розмову. — Тобі щастить, дитино.

— Не кажіть мені за щастя, місіс Браун, — відповів безталанний Точильник, спиняючись. — Якби ви не підходили ото або забралися звідси, то бідного хлопця, мабуть, можна було б назвати щасливим. Ви що, не можете йти своєю дорогою й одчепитись од мене, місіс Браун? — раптом вдарився у войовничий плач Роб. — Якщо та молодиця ваша приятелька, то чого вона не забере вас, а дозволяє чинити таке неподобство?

— Що?! — каркнула стара, присунувши до нього обличчя з таким зловісним оскалом на ньому, аж обвисла шкіра її шиї зібгалася в складки. — То ти зрікаєшся своєї старої кумасі? Чи не ти п'ятдесят разів ховався в моїй хаті й твердим сном спав в мене в кутку, коли не мав іншого ліжка, як бруківка, а ти ото так розмовляєш зі мною? А чи не

я з тобою купувала, продавала, допомагала, як уміла, ти, шмаркачу, шельмо такий-сякий, а ти ото кажеш мені забиратися? А чи я не зберу на завтра цілої зграї твоїх товаришочків, що вже точно не одчепляться від тебе, як тінь, доки не занапаستять остаточно, а ти ще, зухвальцю, вирячуєшся на мене? Я пішла! Ходім, Алісо!

— Стійте, місіс Браун! — верескнув переляканий Точильник. — Що це ви виробляєте? Чого завелись? Не пускайте її, будь ласка. Я й на думці не мав ображати вас. Я ж питав: "як поживаєте?" — з самого початку, правда ж? але ви не відповіли. Ну, то як же ви поживаєте? А потім, — жалісно сказав Роб, — дивіться, — ну, як може нещасний хлопець стояти й базікати на вулиці, коли в нього хазяйський кінь на руках, якого треба відвести почистити, і хазяїн, котрий знає усе, що де трапиться!

Стара ніби трохи зм'якла, але й далі трусила головою, кривлялася та шамкала.

— Ходімте до стаєнь, вип'єте чогось, що вам на користь вийде, га, місіс Браун? — запропонував Роб. — Замість виробляти таке, од чого нема ніякої користі ні вам, ні комусь? І ви ходіть разом з нею, будьте ласкаві, — припрошував Роб. — Я, безперечно, був би дуже радий цій зустрічі, якби не кінь!

Отак перепросившись, Роб, образ жалю і розпуки, провадив свого підопічного в провулок. Стара, кривлячи гримаси до дочки, не відставала від нього. Не відставала і дочка.

Звернувши на тихий маленький майдан чи то дворище, над яким височіла величезна дзвіниця, і де центрами ділового життя були склад пляшок і склад упаковок, Роб передав білоногого грумові із старосвітської стайні на розі і, запросивши місіс Браун з донькою присісти на кам'яну лаву біля воріт цього закладу, зник, щоб незабаром виринути з сусідньої корчми з олов'яною квартою та склянкою в руках.

— За твого хазяїна — містера Турбота, дитино! — повільно проказала стара, перед тим як випити. — Нехай благословить його бог!

— Е, та я ж не говорив вам, хто він, — вирячив очі Роб.

— Ми його з вигляду знаємо, — пояснила місіс Браун, так напруживши увагу, що на хвилю її невгавні щелепи й голова застигли без руху. — Ми бачили, як він проїздив сьогодні і спішився, а ти був готовий відвести коня.

— А-а! — протяг Роб, очевидно, шкодуючи, що його готовність не занесла його деінде. — А що з нею? Що, вона не п'є?

Запитання стосувалося Аліси, яка, загорнувшись у плащ, сиділа трохи осторонь, цілком байдужа до простягненої їй склянки. Стара похитала головою.

— Не звертай уваги, — сказала вона. — Ти не знаєш, яка вона дивна, Роб. А містер Турбот...

— Т-с-с! — цитьнув Роб, обережно зиркнувши на склади, ніби на стосах пляшок і упаковок міг сидіти містер Турбот, стежачи за ним. — Тихо!

— Та його ж тут нема! — вигукнула місіс Браун.

— Хто його зна, — пробурмотів Роб, перебігши очима і по дзвіниці, наче думав, що той, наділений надприродним слухом, міг бути і там.

— Добрий хазяїн? — поцікавилася місіс Браун.

Роб потакнув і стиха додав:

— Всевидющий.

— Живе за містом, так, любчику?

— Коли вдома, — відповів Роб, — але тепер ми живемо не вдома.

— А де ж? — запитала стара.

— Наймаємо квартиру. Недалеко від містера Домбі.

Молода жінка глянула на нього так раптово і так допитливо, що Роб геть збентежився й знову простяг їй склянку, але не з більшим успіхом, ніж дотепер.

— Це той містер Домбі, про якого ми з вами часом балакали, — нагадав Роб місіс Браун. — Власне, ви хотіли, щоб я балакав про нього.

Стара кивнула головою.

— Ну, так той містер Домбі упав з коня, — знехотя пояснив Роб, — і тепер моєму панові доводиться бувати там частіше, ніж завжди — чи то в нього, чи то в місіс Домбі, чи ще там у когось. От ми й перебралися до міста.

— А вони ладять між собою, любчику? — спитала стара.

— Хто?

— Та він же й вона?

— Містер і місіс Домбі? — перепитав Роб. — Та відкіля мені знати?

— Ні — твій пан і місіс Домбі, ціпонько, — лагідно пояснила стара.

— Не знаю, — озираючись, відповів Роб. — Думаю, що так. Але ж бо ви й цікаві, місіс Браун! Хто менше говорить, той довше живе.

— Та що ж у тім злого? — сплеснувши руками, розсміялася стара. — Е, веселун Роб присмирнів, відколи в люди вибився! Нема у тім зла.

— Я знаю, що зла в тім нема, — відказав Роб, зиркнувши на склад і дзвіницю, — але й добра з того базікання не буде, хоч би йшлося про те, скільки в мого хазяїна гудзиків на фрак. З ним, кажу я вам, це не пройде. Краще вже утопитись. Його слова. Я б вам не сказав навіть, як його звати, коли б ви самі того не знали. Поговорім про когось іншого.

Поки Роб іще раз сторожко оглядав майдан, стара крадькома подала знак дочці. Порух цей був миттєвий, але дочка, зрозумівши, відвела очі від обличчя хлопця й щільніше загорнулась у свій плащ.

— Робе, любчику, — мовила стара, киваючи йому на другий край лави, — ти завжди був моїм улюбленцем. Хіба ні? Скажеш, не був?

— Був, місіс Браун, — відповів Точильник не вельми гречно.

— І ти міг мене кинути! — сказала стара, обхопивши руками його шию. — Отак піти од мене, вирости, що й пізнати не можна, і ані разу не забігти до своєї нещасної старої приятельки, щоб розказати, як тобі пощастило, чванько ти такий! Охо-хо!

— От уже напасть для чоловіка, що має всевидючого хазяїна під боком! — зойкнув бідолаха Точильник. — Коли йому отак виють над вухом!

— І ти не зайдеш до мене, Робі? — голосила місіс Браун. — Охо-хо! Ніколи вже не зайдеш до мене?

— Та зайду! Чуєте, зайду! — запевнив Роб.

— Оце мій Роб! Оце мій любчик! — сказала місіс Браун, витираючи сльози на поморщенім виду й ніжно притуливши його до себе. — На старе місце, Робе?

— Так, — відповів Точильник.

— І скоро, Робе, голубчику? — вигукнула місіс Браун. — І не раз, — так?

— Так, так, так! — запевнив Роб. — Їй-богу, побачите, клянуся душею й тілом.

— Ну, тоді, — місіс Браун звела до неба руки й відкинула назад свою тряську голову, — тоді, якщо він додержить слова, я ніколи не покажусь йому на очі, хоч і знаю, де він живе, і нікому ані пискну про нього! Ніколи!

Цей вигук, здавалось, був краплею втіхи для бідолашного Точильника, який при цих словах ухопив місіс Браун за руку і зі сльозами на очах почав благодіяти, щоб облишила нещасного хлопця й не псувала йому кар'єри. Обнявши Робі ще раз, місіс Браун дала на це згоду, та, вже рушивши вслід за дочкою, обернувшись, підвела застережливо пальця і хрипким шепотом попросила грошей.

— Тільки шилінг, голубчику, або хоч шість пенсів, — мовила вона із хтивим, пожадливым виразом на обличчі. — В ім'я старої дружби, — я ж така бідна. А моя красунечка, — глипнула вона поверх плеча, — це моя доня, Робе, — вона мене ледь не голодом морить.

Та коли Точильник неохоче тицьнув їй гроші, доня її, підійшовши нечутно, вхопила її руку й видерла монету.

— Що це таке, мамо? — мовила вона. — Знов гроші! Завжди і вічно гроші! Чи ви забули, що я вам щойно казала? На! Забирай!

Бачачи, як гроші повертаються до власника, стара застогнала, але, більше ніяк не опротестовуючи цього повернення, пошкутильгала, пліч-о-пліч з дочкою, в провулок. Вражений та розгублений Роб, видивившись їм услід, бачив, як через кілька кроків вони спинилися й затіяли жваву розмову; бачив, як молодша кілька разів загрозливо вимахувала рукою (мабуть, на адресу того, про кого йшла мова), а місіс Браун їй недолуго вторувала, і всім серцем прагнув, аби предметом їхньої дискусії був не він.

Тішачись тим, що вони нарешті пішли, а також надією, що місіс Браун житиме не довечно, та й, мабуть, не так уже й довго, йому на клопіт, Точильник, що журився власним безпутством лиш настільки, наскільки воно спричинялося до ось таких прикрих okazій, повернувшись своєму стривоженому обличчю погідніший вираз, пригадавши собі, як ловко він збувся капітана Катла (спогад цей майже завжди піднімав йому настрій), і подався до контори "Домбі і Син" по нові розпорядження свого пана.

Пан той, глянувши на Робі з проникливістю, від якої серце хлопцеві скочило в п'яти, і він уже майже чекав нагінки за місіс Браун, передав йому звичайну папку з ранішньою поштою для містера Домбі та записку для місіс Домбі й відпустив його кивком голови, що наказував йому бути обачним і не гаяти часу. Ця таємнича настанова, повна, в уявленні Робі, зловісних застережень та погроз, вплинула на нього сильніше, ніж будь-які слова.

Залишившись сам у своєму кабінеті, містер Турбот взявся до праці і працював цілий день. Він прийняв чимало відвідувачів, переглянув низку документів, побував у різних місцях зібрань торгового люду і не вдавався в жодні абстрактні міркування, поки з усіма цьогоденними справами не було покінчено. Та щойно його стіл очистився нарешті від паперів, як він знову занурився в свою звичайну задуму.

Він стояв на своїм звичайнім місці, в своїй звичайній позі, втупивши очі в підлогу, коли до кабінету ввійшов його брат з кількома листами, що їх забрали були звідси протягом дня. Він мовчки поклав листи на стіл і тут же пішов до виходу, коли містер Турбот-управитель, що з першої ж миті не зводив з нього очей, наче саме про нього і думав увесь цей час, озвався:

— Так що тебе, Джоне, сюди привело?

Брат показав на листи й знову рушив до дверей.

— Мене дивує, — сказав управитель, — що ти приходиш і виходиш, навіть не запитавшись про здоров'я хазяїна.

— В конторі ще зранку казали, що містер Домбі почуває себе добре, — відповів той.

— Ти став такий м'якосердий за останні роки, — посміхаючись, мовив управитель, — що можу забожитися — якби йому щось поганого трапилося, ти б вельми журився.

— Мені й справді було б дуже жаль, Джеймсе.

— Йому було б жаль! — сказав брат, показуючи на нього рукою, немов у кабінеті був ще хтось, до кого він звертався. — Йому й справді було б дуже жаль! І хто це говорить! Остання шпиця в конторі; мотлох, який кинуто в куток, обличчям до стіни, наче негодящу картину, і залишено так на бозна-скільки років! Він — сама вдячність, і пошана, і відданість! І він ще хоче, щоб я йому повірив!

— Я зовсім не хочу, щоб ти мені вірив, — відповів той. — Я хочу лише, щоб ти ставився до мене так, як і до будь-кого з твоїх підлеглих. Ти спитав — я відповів.

— Та чи ти, лакизо, не маєш що йому закинути? — з незвичною для себе дражливістю сказав управитель. — Ні зневажливого поводження, ні зарозумілості, ні великопанських вибриків, ні визиску якого хоч! Таж, до біса! Чоловік ти чи ганчірка?

— Було б дивно, якби двоє людей — особливо начальник і підлеглий — прожили так багато років укупі й не мали б що закинути один одному, — він, в усякому разі, так і думав, — відказав Джон Турбот. — Та, поминувши тутешню мою історію...

— Тутешню його історію! — гукнув управитель. — Отож-бо й воно! Одне це дає йому змогу лавірувати, випасти зі списку! Ну?

— Поминувши те, що, як ти натякаєш, дає мені підставу (яку, на щастя для інших, маю тільки я) бути йому вдячним, то будь-хто в нашій конторі напевно сказав би чи відчував би те ж саме, коли не більше. Невже ти гадаєш, що тут хоч один знайдеться, хто, якби з хазяїном трапилась якась неприємність або нещастя, залишився б байдужим чи почував би щось інше, крім щирого жалю?

— Добра підстава бути йому вдячним, нічого не скажеш! — зі зневагою мовив брат. — А чи не думаєш ти, що тут тебе тримають як дешевий взірець, як зразковий приклад милосердності "Домбі і Сина", що служить во славу знаменитої фірми?

— Ні, — м'яко відповів той. — Думав і думаю, що мене тут тримають з більш благородних, некорисливих мотивів.

— Ти, по-моєму, збирався процитувати якусь заповідь Христову? — сказав управитель, по-тигрячому оскаливши зуби.

— Ні, Джеймсе, — відповів той. — Та, хоч братні зв'язки між нами вже давно обірвані й відкинуті...

— І хто їх обірвав, добродію? — перебив управитель.

— Я, переступом своїм. Я цього на карб тобі не ставлю.

Управитель повторив своїм безголосим оширеним ротом: "О, цього ти мені на карб не ставиш!" — і дав знак, що слухає далі.

— Отож, хоч зв'язків цих уже немає, все ж я тебе дуже прошу — не бери мене без потреби на глум і не перекручуй того, що я говорю чи хочу сказати. А збирався я сказати лиш те, що неправильно було б думати, ніби ти, кого поперед усіх інших було вдостоєно просуванням по службі, довір'ям і відзнаками (вдостоєно, я знаю, від самого початку — за таланти твої і відданість), ти, що спілкуєшся з містером Домбі вільніше, ніж інші, — можна сказати, на рівних, що зазнав його ласки і щедрості, — хибно було б уважати, ніби ти — єдиний, хто вболіває за його добробут і добре ім'я. В цілій фірмі — від тебе почавши і до найскромнішого служника — нема такого, хто — як я щиро вірю — не поділяв би цього почуття.

— Брешеш, — сказав управитель, зчервонівши в раптовому гніві. — Ти лицемір, Джоне Турботе, і ти брешеш!

— Джеймсе! — вигукнув той і теж спалахнув. — Що це за образливі слова? Навіщо ганьбиш мене так, зовсім безпричинно?

— Кажу тобі, — відповів управитель, — що все твоє лицемірство і м'якосердість... все ваше тутешнє лицемірство і м'якосердість для мене не більше, як ось це, — він лягнув пальцями. — Я крізь них, мов крізь повітря, бачу! В цілій конторі, почавши від мене і до найскромнішого служника (на якого ти дуже зважаєш, і небезпідставно, бо тобі до нього недалеко), немає такого, хто не радів би в душі, якби хазяїн доскочив біди, хто б його не ненавидів потай, хто не бажав би йому швидше лиха, як добра, і не збунтувався проти нього, якби мав змогу і мужність. Кому ближче до його ласки, тому й ближче до його зарозумілості; чим ближче до нього, тим більше зась! Ось яка тут віра!

— Не знаю, — сказав Джон, чиє обурення хутко обернулося на подив, — хто це наплів тобі таких нісенітниць і чому ти обрав на цю пробу мене, а не когось іншого. А що то було випробовування, свого роду провокація — цього я тепер певен. Ти якийсь чудний сьогодні. Можу лише ще раз ствердити — тебе ввели в оману.

— Я знаю це, — відповів управитель, — я вже це тобі казав.

— Не я, а твої інформатори, — перебив його брат, — якщо вони в тебе є. А коли нема — то власні твої думки та призри.

— Я не маю призр, — одказав управитель. — Маю певність. Ви — малодушні, ниці, влєсливі собаки! Всі ви вдаєте одне і те ж, співаєте одних пісень, всі однаково

дзявкаєте про свою відданість і таїтеся з тим, що і так видно.

Його брат мовчки рушив до виходу і на останньому слові зачинив за собою двері. Містер Турбот-управитель підсунув крісло до вогню й почав потихеньку роздовбувати вугілля кочергою.

— Підлі, боягузливі лакузи! — бурмотів він, виставивши два ряди своїх блискучих зубів. — Нема серед них такого, що не вдав би, який він, бач, вражений та обурений... ба! Нема такого, але дай йому силу, та ще розуму й сміливості на додачу — кожен би строшив гордості Домбі й потолочив так само безжально, як я оці жарини.

Розбиваючи їх й розкидаючи по поду, він замислено усміхався, дивлячись на роботу своїх рук. "І то не чекаючи на поклик такої ж гордячки королеви, — додав він. — А там гордість така, за яку не можна забувати, — свідченням тому наше знайомство". По цих словах він запав у ще глибшу задуму й сидів так над згасаючим жаром, аж нарешті підвівся з виглядом людини, що захопилася читанням, озирнувся довкола, взяв капелюх, рукавички, пішов туди, де стояв його кінь, скочив у сідло й почвалав освітленими вулицями, — бо був уже вечір.

Їхав він попри будинок містера Домбі і, пустивши коня ступою, підвів погляд на вікна. Увагу його насамперед привернуло те вікно, де він колись бачив Флоренс з Діогеном, хоч зараз там не світилося, та він посміхнувся і, ніби гордуючи ним, переніс погляд на високий фасад будинку.

— Був час, — сказав він, — коли варт було стежити, як сходять навіть твоя маленька зірка, і знати, де на небі зібралися хмари, щоб при потребі затьмити тебе. Та тепер зійшла планета, і ти загубилася в її сяйві.

Він повернув свого білоногого за ріг вулиці й серед освітлених вікон на тильній стіні будинку шукав одного. З ним був пов'язаний спогад про одну величну постать, про руку в рукавичці, спогад про те, як сипались на підлогу пір'їни з крила красивого птаха, як дрижала і шелестіла легесенька біла накидка на сукні, наче перед далекою бурею. Всі ці спогади він повіз із собою, коли, знов завернувши коня, помчав у безлюдні, темні алеї парків.

В дійсності — фатальній дійсності — вони були пов'язані з жінкою, гордою жінкою, яка ненавиділа його, але яка, завдяки його лукавству і власній розгніваній гордині, поволі й несхибно привчалася терпіти його товариство й потрохи почала приймати його в себе як того, хто мав привілей говорити з нею про її підкреслену неповагу до її чоловіка і брак поваги до самої себе. Вони були пов'язані з жінкою, яка ненавиділа його до глибини душі, яка знала його наскрізь і не довіряла саме тому, що знала його так добре, як він — її, але яка тим і живила свій бунтівний гнів, що з кожним днем дозволяла йому підступатися ближче й ближче, не дивлячись на ненависть, яку плекала до нього. Не дивлячись? Якраз завдяки їй, — бо в темних надрах цієї ненависті, непрониклих для її грізних очей, — хоч дещо таки проглядалося звідти невиразно, — ховалася така чорна розплата, що найлегшої тіні від неї, побаченої навіть мигцем, мов у страшному сні, було б достатньо, щоб навік очорнити їй душу.

Чи саме такий образ цієї жінки витав перед ним, поки він їздив верхи, — образ

правдивий і очевидний?

Так. Він бачив її саме такою, якою вона була насправді. І вона була при нім невідступно — з її гордістю, гнівом, ненавистю, — такими ж очевидними, як і її краса; і серед них найочевидніша — її ненависть. Часом він бачив її, гордовиту та неприступну, поруч себе, а часом — розпластану, викачану в поросі, під копитами свого коня. Але завжди бачив її такою, якою вона була насправді, без прикрас, і стежив за кожним її кроком на небезпечній стежці, якою вона йшла.

І коли прогулянка його скінчилась, і він, перевдягнений, з похиленою головою, тихим голосом і вкрадливою посмішкою, переступив поріг її яскраво освітленої кімнати, він бачив її так само чітко і ясно. Він навіть здогадувався про таємницю схованої в рукавичку руки, і тим довше затримував її у своїй. З небезпечної стежки, якою вона йшла, він не збочив; і де тільки лишала слід її нога, тут же в цей слід ступав і він.

Розділ сорок сьомий

ГРИМНИЦЯ

Час не розмив межі між містером Домбі та його дружиною. Невдало спарованому подружжю, де кожен був нещасний сам і робив нещасним іншого, пов'язаному лиш кайданами на руках, які, оскільки вони рвалися у різні боки, натягувались так, що в'їдалися в тіло до кості, — навіть Час, який завше вгамовує пристрасті і розраджує в горі та скруті, був безсилий. Їхня гординя, хоч і різна за характером, була однакова мірою і з твердої, як кремінь, затятості їхньої викрешувала вогонь, який то спалахував, то жеврів — залежно від обставин, але випалював усе в їхньому спільному житті і обертав їм подружній шлях на всипану попелом дорогу.

Будьмо справедливі до містера Домбі: в полоні потворної омани, що росла з кожною піщинкою, відсипаною годинником його життя, він, усе дужче насадаючи на Едіт, мало задумувався над тим, до чого він змушує її і якими методами, але загалом його почуття до неї залишились такими ж, як і були на початку. Вона дуже помилялася, нерозважно опираючись, замість визнати зверхність і скоритися йому повністю, отож слід було її виправити і впокорити, але в усьому іншому, як підказував йому його холодний розум, це була леді, що могла, при бажанні, виявитися достойною і вибору його, і його імені та багатства.

Вона ж, натомість, щодня, щогодини, — почавши від тої безпросвітньої ночі, коли сиділа у себе, вдивляючись у тіні на стіні, і до ночі ще безпросвітнішої, яка хутко насувалась, — скербувала свій темний, повний несамовитої, погордливої відрази погляд на єдину постать, що насилала на неї силу принижень і кривд, — свого чоловіка.

Чи була ота вада містера Домбі, котра володіла ним з такою неослабною силою, чимсь протиприродним? Годиться, мабуть, час від часу питати себе: що ж воно таке — Природа, як люди змінюють її і чи при відхиленнях, штучно набутих унаслідок цих змін, протиприродність не є якраз річчю природною? Посадіть яке-небудь дитя нашої всемогутньої Матері в тісну клітку, прив'яжіть його до якоїсь однієї ідеї, приставте жменьку слухняних або підступних людей, які б плекали цю ідею догідливим

служінням їй, і спитайте, що таке Природа, в цього добровільного бранця, який так ні разу й не злетів на крилах нескutoї думки, — обвислі, вони дуже швидко стають непотрібними, — щоб побачити ту Природу у всій її багатогранній реальності!

Леле! Хіба ж навколо нас мало найнеприродніших речей, що, по суті, є цілком природними? Послухайте суддю, що звертається з напучуваннями до неприродних покидьків суспільства — неприродних своїми брутальними звичками, браком моралі, неприродних тим, що вони втратили здатність розрізняти добро і зло, неприродних своїм невіглаством, порочністю, нерозважністю, зухвальством, своїми думками, зовнішнім виглядом, — отже, всім. Але підіть за священником чи доктором, що, на кожному кроці наражаючи на небезпеку своє життя, спускається в їхні лігва, куди долинає лише стукіт коліс наших екіпажів і буденний шум вуличного життя. Пригляньтесь до цього світу огидних примар, — а мільйони безсмертних душ не мають на цій землі іншого світу, — на саму згадку про який людинолюбці обурюються, а цнотливі мешканки сусідніх вулиць, затуляючи вуха, белькочуть: "Не вірю!". Вдихніть брудне повітря, повне всякої нечисті, згубної для здоров'я й життя, і хай усі ваші чуття, дані людині для насолоди й щастя, уражені, збурені, доносять до вас тільки нужду, страждання і смерть. Надаремно думати, що якась проста рослина, квітка, чи нешкідливий бур'ян, посаджена в такий ґрунт, може дійти свого природного зросту або хоч дати листки, які, за заповітом божим, тяглися б до сонця. Отож коли ви, маючи на думці якусь осоружну дитину, якогось недоростка з розпусним лицем, будете розводитись про його неприродну гріховність та бідкатися, що в такі ранні літа він так далеко відбіг од неба, спиніться на хвилинку й подумайте про те, що він був зачатий, народився й виховувався в пеклі!

Ті, хто вивчає природничі науки й досліджує їхній зв'язок із здоров'ям людини, кажуть, що якби шкідливі частинки в забрудненому повітрі стали видимі для ока, то ми побачили б їх як чорну густу хмару, що скупчується над такими тирлицями і повільно розсотується по інших, чистіших дільницях міста. Та якби нашим очам так само відкрилась і моральна зараза, що розноситься разом з тим брудом і, за вічним законом згвалтованої Природи, невіддільна від нього, — яке б то було страшне одкровення! Ми побачили б, як насильство, нечестивість, пияцтво, злодійство, убивство і цілий ряд інших безіменних гріхів супроти природних людських почувань нависають над святими місцями, повзуть і розповзаються, сквернячи непорочність і сіючи трутизну в чистих душах. Ми побачили б, як ті самі отруйні потоки, що стікаються в наші лікарні та лазарети, ще й наводнюють тюрми, перенавантажують каторжні кораблі, що пливуть за моря-океани насаджувати злочинність на обширах чужих континентів. Тоді ми б із жахом усвідомили, що там, де ми плодимо недуги, які вражають дітей наших і передаються у ще ненароджені покоління, — там-таки, і тим самим робом, плодимо ми дитинство, позбавлене невинності, юність без скромності й сорому, зрілість, дозрілу лише для страждань і переступу, відразливу старість, що безчестить саму подобу нашу. Протиприродне людство! Коли ми збиратимем виногради з терня, а інжир — з будяччя, коли заколосяться збіжжям смітники на задвірках наших розпусних міст, а на угноєних

кладовища їхніх завітнуть троянди, — щойно тоді зможемо розглянутися за людством природним і побачити, що воно проростає і з такого насіння.

О, де той добрий дух, що благою рукою, потужнішою, ніж у кульгавого біса в романі, зняв би покрівлі з будинків і показав християнам, які темні поторочі виринуть з їхніх домів, щоби влитись у почет Ангела-нищителя, що ступає між нас! Подивитися б бодай однісіньку ніч, як зносяться ті бліді примари над усім, що ми надто довго занедбували, і як з важкої затхлої хмари просяклої злочинністю і пошестями, ллються безнастанні й дедалі густіші дощі суспільних нещасть! Світлий і благословенний зійшов би ранок після такої ночі: люди тоді, розібравши всі зведені ними стіни нерозуміння, що є лише порошинками на їхнім шляху до вічності, взяли б — як істоти зі спільним походженням і діти одного батька, що прагнуть одної для всіх мети, — покращити світ!

Не менш світлим та благословенним був би цей день й для декого з тих, хто досі ніколи не вдивлявся у світ людей, серед яких він жив, у кому прокинулося б усвідомлення спільності з цим світом і розуміння звироднілості власних обмежених оцінок та поглядів — звироднілості такої ж глибокої, і водночас такої ж природної у своєму розвитку від самого зародку, як і найгірше із збочень людських.

Але на такий день не займалося ні для містера Домбі, ні для його дружини, і кожне з них ішло своїм звичайним шляхом.

Впродовж шести місяців, що збігли після нещасного випадку з ним, взаємини їхні не змінилися. Непохитніше мармурової скелі стояла на його дорозі Едіт; понуріший, холодніший за мерзлий ручай у темних глибинах печери, куди не доходить і промінь світла, був містер Домбі.

Надія, що засвітила була разом з оновленим домашнім вогнищем, остаточно вигасла в серці Флоренс. Вогнище існувало вже два роки, але навіть її терпляча віра не могла витримати щоденного тягара такого існування. Якщо їй і приходила іноді схожа на надію думка, що Едіт з батьком ще можуть колись бути щасливі, то про те, що батько ще полюбить її саму, вона й думати перестала. Короткий час, коли їй здавалося, що він полагіднішав, затерся у пам'яті довгою низкою спогадів про його холодне ставлення, а якщо й згадувався, то лише як гірка омана.

Флоренс усе ще любила батька, але дедалі більше любила його як спогад або ж те, що мало б існувати, ніж як те, що існує насправді в реальному житті. Щось від того щемкого смутку, з яким вона думала про маленького Поля чи про покійну матір, проникло, здавалось, і в думки її про батька, обертаючи їх начеб у спогади. Чи це тому, що він помер для неї, чи, може, і тому, що помер, і тому, що був пов'язаний з двома іншими дорогими їй небіжчиками, — і з утраченими надіями, ним же погубленою ніжністю, — цього вона сказати не могла; але батько, якого любила, почав обертатися для неї у невиразну примару, пов'язану з реальним життям не більше, ніж образ її брата, якого вона часом уявляла собі живим і майже дорослим хлопцем, що оберігає і пестує її.

Ця зміна — коли це можна назвати зміною — сталася в ній непомітно, немов перехід од дитинства до юності, і прийшла разом з нею. Флоренс було вже майже

сімнадцять років, коли вона, міркуючи самотою, врешті збагнула це.

Тепер вона часто була сама, бо взаємини між нею та її новбю мамою дуже змінилися. Коли з батьком сталося оте нещастя і він лежав хворий, Флоренс уперше запримітила, що Едіт її уникає. Глибоко, до болю вражена, а однак неспроможна погодити це з любов'ю, яку та виявляла при зустрічах, Флоренс одного вечора знову пішла до неї.

— Мамо, — підійшовши тихенько, мовила вона, — я вас чимось образила?

— Ні, — відповіла Едіт.

— Напевне, я зробила щось не так, — наполягала Флоренс. — Скажіть що. Ви змінилися до мене, мамусю. Ви не можете уявити собі, як гостро відчуваю я найменшу зміну — я ж бо всім серцем люблю вас.

— Так само, як і я тебе, — мовила Едіт. — І повір мені, Флоренс, я ніколи не любила тебе дужче, ніж тепер.

— Чому ж тоді ви ніби цураєтеся мене? — спитала Флоренс. — І деколи так дивно дивитесь на мене, мамусю? Хіба неправда?

Карі очі Едіт показали, що правда.

— Чому? — жалісно повторила Флоренс. — Скажіть, чому, щоб я знала, як вам догодити, і ще скажіть, що більше так не буде.

— Моя ти Флоренс, — мовила Едіт, беручи руку, що повила їй шию, і дивлячись у повні любові очі дівчини, яка стояла перед нею навколішках, — на жаль, я не можу пояснити, чому це так. Не мені це говорити, не тобі — слухати. Але знаю, що так воно є, і так має бути. Чи була б я такою, якби не була змушена?

— Невже ми маємо стати чужими, мамо? — спитала Флоренс, злякано дивлячись на неї.

— Так, — беззвучно ворухнула губами Едіт.

Флоренс з чимраз більшим страхом та нерозумінням дивилась на неї, аж поки сльози, що бігли по щоках, заступили їй зір.

— Флоренс, життя мое! — квапливо заговорила Едіт, — послухай мене. Я не можу дивитися, як ти журишся. Заспокойся. Ти ж бачиш, я стримую себе. Думаєш, мені легко?

Останні слова промовила вже звичайним голосом і, спокійна ззовні, додала:

— Не зовсім чужими. Почасти, і тільки про око людське, Флоренс, бо в душі я до тебе така ж, як була й буду завжди. Те, що я роблю, я роблю не ради себе.

— Ради мене, мамо? — спитала Флоренс.

— Годі того, що так має бути, — по короткій мовчанці промовила Едіт. — А чому воно так — це пусте. Флоренс, дорогенька, краще буде... так треба... так мусить бути... щоб ми з тобою менше бачились. Нашій близькості треба покласти край.

— Коли? — скрикнула Флоренс. — Коли, мамо?

— Вже.

— І назавжди?

— Цього я не кажу, — відповіла Едіт, — бо не знаю. Не скажу теж, що дружба наша

недоречно, згубна, і я могла б знати, що добра з неї не буде. Я прийшла сюди такими стежками, на які ти ніколи не ступиш, а якою піду звідси — господь один знає, — сама я її не бачу...

Голос її завмер, і вона сиділа, наче сторонячись Флоренс, і на її обличчі проступали вже бачені колись Флоренс незбагнений жах і бажання втекти. Та сама темна хвиля гордошів і гніву захлеснула її, мовби хто кресонув по струнах несамовитої арфи. Однак на зміну їй не прийшло розчулення чи смирення. Вона не схилила голову, не заплакала, не сказала, що не має іншої надії, крім Флоренс. Вона тримала голову твердо, ніби, мов вродлива Медуза, вже дивилась містерові Домбі просто у вічі, щоб убити його поглядом. Губила б, якби мала ту силу.

— Мамо, — сказала стривожена Флоренс, — з вами щось сталося, і воно непокоїть мене більше, ніж те, що ви кажете. Дозвольте, я побуду з вами ще трохи.

— Ні, — відмовила Едіт, — ні, серденько. Мені краще побути тепер самій, і надто — без тебе. Не питай нічого, але повір, коли тобі здається, що я змінилась чи вередую, то це не з моєї волі і не для мене робиться. Повір, що хоч між нами й нема тої близькості, що колись, але серцем я для тебе та сама. Даруй, що я затьмарила твоє й так темне життя; я — тінь, що впала на дім ваш, і добре це знаю, та давай не будемо більше ніколи говорити про це.

— Мамо, — схлипнула Флоренс. — Ми не розлучимось?

— Ми все це й робимо для того, щоб не розлучитись, — відповіла Едіт. — Не питай більше. Іди, Флоренс. Моя любов і моє каяття завжди будуть при тобі.

Вона обняла дівчину на прощання, а коли та виходила, дивилася за нею так, неначе це виходив її власний ангел-охоронець, лишивши її на поталу гнівній, свавільній гордині, що тут же заволоділа нею й поклала свою печать на її чоло.

Відтоді Флоренс і Едіт ніби не існували одна для одної. Цілими днями вони майже не бачилися, зустрічались лише за столом і то в присутності містера Домбі, коли мовчазна, владна, непохитна Едіт і не дивилася на дівчину. Якщо з ними був і містер Турбот, — а це під час хвороби містера Домбі, та й потім, траплялося часто, — Едіт трималася від неї ще далі, ніж звичайно. Зустрічаючися з Флоренс сам на сам, вона цілувала її ніжно, як і раніш, хоч її гордовитий вигляд уже не так лагіднів при цьому, і часто, повернувшись пізно додому, вона за звичкою скрадалась у пільмі до кімнати Флоренс, аби шепнути над її подушкою "На добраніч". Флоренс, яка й не здогадувалась про ці нічні візити, часом прокидалася від отих тихих слів, сказаних мовби у сні, і, як їй здавалось, від дотику губ до обличчя. Та, з плином часу, бувало то рідше і рідше.

Порожнеча в серці Флоренс знову почала витворювати пустку й навколо неї. Як образ коханого батька поволі ставав для неї абстракцією, так і образ Едіт, розділяючи долю всіх інших, виплеканих її любов'ю, щодня блід, тьмарився і даленів. Мало-помалу віддалялася, відходила Едіт від неї, наче привид тієї, якою була колись; мало-помалу розколина між ними ширшала та глибшала; мало-помалу вся її ніжність і щирість зачерствіли у тій твердій, недобрій заповзятості, з якою вона ступила на край незримого для Флоренс провалля, насмілившись глянути вниз.

Єдине благо трохи відшкодовувало цю втрату і служило згорьованому серцю Флоренс коли не втіхою, то принаймні якимсь полегшенням. Не розриваючись більше між любов'ю та обов'язком, вона могла тепер любити їх обох, не кидаючи нікого. Тіням, випестуваним її уявою, вона могла дати однаковий притулок у своєму серці, жодної своїми сумнівами не ображаючи.

Вона й старалася любити їх так. Іноді,— навіть доволі часто, — думки про те, чому Едіт змінилася до неї, вливалися їй у душу й напували ляком; та коли на душі був спокій, вона, знов віддаючись тихій, самотній журбі, не прагнула дошукуватись причин. Флоренс досить було лиш пригадати, що зірка її надії згасла у мороці, який повивав увесь їхній дім, та виплакаться — і вона змирялася з долею.

Живучи отак, в уявному світі, де любов, що переповнювала її юне серце, виливалася на вимарені образи, і в світі реальному, де вона відчувала, як ці могутні хвили відкочувалися назад, Флоренс дійшла сімнадцяти літ. Самотнє життя зробило її боязкою й відлюдною, проте не зіпсувало лагідної, широї вдачі. Дитя — простодушністю своєю, жінка — у непоказній певності себе та глибокій чуттєвості, а в гарних рисах обличчя, в тендітних зарисах постаті — водночас і жінка, і дитина в одному гармонійному цілому, — здавалось, весна не хотіла поступатися літові і намагалася поєднати свіжість пуп'янків з буянням цвіту. Але в її проникливім голосі, в спокійних очах, часом у якомусь дивному ефемерному світінні, що немов розливалось над її головою, і завжди — в легкій задумливості її вроди було щось, що нагадувало її покійного брата, і на засіданнях палати челядників шепталися про це, хитали головами і пили та їли з подвоєним завзяттям у ще тіснішій співдружності.

Ці спостережливі засідателі мали що говорити про містера та місіс Домбі, й про містера Турбота, який, здається, був посередником між ними і бігав туди-сюди, ніби мирячи їх, але все без успіху. Всі дуже бідкались, що справи такі кепські і водно вирішили, що місіс Піпчін (непопулярність якої сягла вищого рівня) доклала до цього і свою руку; а загалом усім було втішно мати таку цікаву тему для дебатів, що вони й використовували вповні та з великою радістю.

Знайомі, які вчащали до подружжя Домбі й приймали їх у себе, вважали їх чудово дібраною парою — в усякому разі, щодо ступеня зарозумілості, — та глибше у це питання не входили. Та ніби-дівчина з голою спиною довгий час після смерті місіс Ск'ютон не показувалася на очі, бо — як, своїм звичаєм знадливо повискуючи, говорила вона товаришкам, — при думці про цю родину їй завжди ввижаються надгробки і всякі такі страхіття; та коли вона врешті з'явилася, то нічого страшного не побачила, крім в'язки золотих печаток на годиннику в містера Домбі, що її дуже вразило, як давним-давно немодний забобон. Пасербиць ця юна знадливиця взагалі не терпіла, але Флоренс вона не мала що закинути, окрім того, хіба, що їй страшенно бракує "стилю" — тобто, мабуть, голої спини. Ті ж, що бували в містера Домбі лише на урочистих прийомах, часто й не знали, яка Флоренс з себе і, повертаючись додому, казали: "Так ото там, у кутку, сиділа міс Домбі? Вельми симпатична, та дуже вже худенька й задумана".

Вона й справді була така, — позначились переживання останніх місяців, — коли напередодні другої річниці шлюбу свого батька з Едіт (під час першої місіс Ск'ютон лежала паралізована) з почуттям неспокою й майже страху сіла до столу обідати. Особливих причин для страху не було — тільки сама знаменна дата, вираз на батьковім обличчі, підмічений нею мигцем, та присутність містера Турбота, завжди їй неприємна, а сьогодні більше, ніж будь-коли.

Едіт була в препишному вбранні, бо ввечері вони з містером Домбі збиралися на бенкет, і тому обід було подано пізно. З'явилася вона, коли всі вже сиділи, і містер Турбот підвівся, щоб провести її до столу. Попри всю її сліпучу красу, щось у її обличчі і в рухах, здавалось, навік відмежовувало її від Флоренс та й од усіх інших. І все-таки в очах, на мить повернених до неї, Флоренс добачила іскру тепла, і ще більше пожалкувала, що їх розділяє тепер така велика відстань.

За обідом розмовляли мало. Флоренс чула, як батько іноді питався щось містера Турбота про службові справи, чула, як той тихо відповідав, але на те, що вони говорили, зважала мало і прагла єдиного — щоб обід скінчився якнайскорше. Коли подали десерт і слуги повиходили, містер Домбі, що вже не раз прокашлювався у характерний спосіб, який не провіщав нічого доброго, сказав:

— Місіс Домбі, я попередив економку, що у нас завтра обідає кілька чоловік гостей. Сподіваюсь, ви знаєте про це?

— Я не обідаю вдома, — була відповідь.

— Товариство невелике, — байдуже вів далі містер Домбі, ніби не чуючи її, — дванадцять-чотирнадцять осіб. Моя сестра, майор Бегсток і ще дехто, з ким ви менше знайомі.

— Я не обідаю вдома, — повторила вона.

— При всій сумнівності підстав, які я можу мати, щоб з приємністю згадувати про цю подію сьогодні, — велично провадив містер Домбі, мовби вона й не казала нічого, — є проте умовності, що їх ми мусимо додержувати про око людське. Якщо ви не поважаєте себе, місіс Домбі...

— Не поважаю, — перебила вона.

— Мадам! — скрикнув містер Домбі, вдаривши рукою по столі, — прошу вас слухати мене. Я кажу, якщо ви не поважаєте себе...

Він глянув на неї, але обличчя, що було перед ним, не здригнулося б і під поглядом самої смерті.

— Турботе, — трохи спокійніше промовив містер Домбі, — оскільки ви вже були за посередника між мною і місіс Домбі і оскільки я волію дотримуватися благопристойності в усьому, що стосується мене особисто, я попрошу вас ласкаво переказати місіс Домбі, що коли вона не поважає себе, то я себе ще поважаю і тому наполягаю на своїх розпорядженнях щодо завтрашнього дня.

— Перекажіть вашому володареві, сер, — відповіла Едіт, — що я візьму на себе смілість поговорити про це з ним згодом і що говоритиму без свідків.

— Містер Турбот, мадам, — сказав її чоловік, — знає причину, яка змушує мене

відмовити вам у цьому, і не повинен переказувати будь-які подібні повідомлення. — Побачивши, що вона повела очима, містер Домбі простежив за її поглядом.

— Тут присутня ваша дочка, сер, — мовила Едіт.

— Моя дочка й буде присутня, — відказав містер Домбі.

Флоренс, що підвелася була з місця, сіла знов і затулила руками обличчя, тремтячи.

— Моя дочка, мадам... — почав містер Домбі.

Та Едіт перебила його — голос, дарма що не завищений нітрохи, звучав так чисто, виразно та дзвінко, що був би почутий і в бурю.

— Я сказала, що говоритиму з вами віч-на-віч, — промовила вона. — Якщо ви ще не зовсім збожеволіли, зважте на мої слова.

— Моє право говорити з вами, мадам, коли хочу й де хочу, — відповів містер Домбі. — А маю охоту говорити тут і зараз.

Вона встала, немовби збиралася іти геть, але сіла назад і тим же тоном, зберігаючи самовладання і дивлячись на нього, сказала:

— Говоріть!

— Насамперед я повинен зазначити, мадам, що загрозлива постава, якої ви прибираєте, — сказав містер Домбі, — вам не пасує.

Вона засміялася. Діаманти в її волоссі здригнулися, затремтіли. Ходить легенда про самоцвіти, що втрачають блиск, коли їхній власник опиниться в небезпеці. Коли б такими були і її діаманти, то ув'язнені в них промені світла ту ж мить утекли б і коштовне каміння стало б мерхле, немов свинець.

Турбот слухав, опустивши очі.

— Що ж до моєї дочки, мадам, — повернувся містер Домбі до початої теми, — то знання того, чого їй уникати в своїй поведінці, аж ніяк не суперечить її обов'язку перед батьком. Ви, за даних обставин, правите їй за яскравий зразок, який, я сподіваюся, піде їй на користь.

— Що ж, я більше не перебиватиму вас, — відказала його дружина, незворушна в усьому — в погляді, в голосі, в позі. — Не встану, не піду звідси аж до останнього вашого слова, — навіть якщо дім займеться!

Містер Домбі ворухнув головою, наче на знак саркастичної вдячності за увагу, і повів мову далі. Тільки вже не з тим самовладним спокоєм, що раніше: блискавична стурбованість Едіт, коли зайшлося про Флоренс, і повна байдужість цієї ж Едіт до нього самого і його зауваг, пекли і млоїли, мов заструплена рана.

— Місіс Домбі, — сказав він. — Мабуть, це не суперечитиме доброму вихованню моєї дочки, коли вона знатиме, яка то прикра і хибна річ — упертість, надто коли зловживати їй, — додам: невдячно зловживати — після вдоволення своїх амбіцій та інтересів. Як одні, так і другі, гадаю, зіграли певну роль у тому, що спонукало вас зайняти теперішнє ваше місце за оцим столом.

— Ні! Я не встану, не піду звідси, аж до останнього вашого слова, — повторила вона достоту ту саму фразу, — навіть якщо дім займеться!

— Річ цілком природна, — провадив він далі, — що вас турбує присутність будь-кого, хто чує ці малоприємні істини; тільки чому, — тут він не зміг приховати своїх справжніх почуттів і похмуро глянув на Флоренс, — хтось може надати їм більшої сили й переконливості, ніж я, хоч вони мене прямо зачіпають, — цього я насправду не розумію. Цілком природно, ви не хочете почути у присутності третіх осіб, що вами керує бунтівний дух, який вам несла відразу приборкати; який ви будь-що повинні приборкати, місіс Домбі, — дух, який, мушу з жалем сказати, виявляв себе й давніше, — що я не раз помічав, з певним невдоволенням і сумнівами, ще до нашого одруження, — у ваших взаєминах з покійною матір'ю. Та лік проти цього — у ваших власних руках. Я, починаючи цю розмову, аж ніяк не забув про присутність моєї дочки. Прошу й вас не забути, що завтра тут будуть присутні кілька сторонніх осіб і що, з огляду на пристойність, вам слід прийняти їх як годиться.

— Отже, — сказала Едіт, — вам мало знати те, що було сказано між нами; мало того, що подивившись сюди, — вона показала на Турбота, який слухав усе це, опустивши очі, — нагадуєте про ганьбу, якої мені завдали, мало того, що подивившись сюди, — рукою, що затремтіла вперше і востаннє, вона показала на Флоренс, — згадуєте, що зробили і на які жахливі муки — щоденні, щогодинні, повсякчасні — цим мене прирекли. Вам мало того, що день цей, як жоден інший, пам'ятний мені душевними тортурами (цілком заслуженими, але такому, як ви, цього не зрозуміти), від яких я, на жаль, не померла. Вам хочеться ще, щоб довершити, зробити цю підлість — продемонструвати їй всю глибину безодні, в яку я впала. І це ви робите, знаючи, що змусили мене, заради її спокою, зректися єдиного в моїм житті широкого почуття, знаючи, що заради неї я, коли б могла, — але я не можу: надто вже з душі від вас верне, — скорилася б вашій волі й стала б найпотульнішою з ваших рабів!

В такий спосіб віддавати дань величі містера Домбі було не можна. Старе почуття прокинулось у ній і набрало нової, ще більшої сили. Знову, в таку важку хвилину його життя, на першому плані — ця занедбана дитина, підтримана навіть цією бунтівною жінкою, — сильна там, де він безсилий, вседержителька там, де він — ніщо.

Він повернувся до Флоренс, начеб усе це виголосила вона, й попросив залишити кімнату. Затуливши обличчя, тремтячи й плачучи, Флоренс вийшла.

— Я розумію, мадам, — спалахнувши гнівним тріумфом, сказав містер Домбі, — той дух противенства, який скерував ваші почуття в це річище, але їх перегачено, місіс Домбі, перегачено й повернуто назад!

— Тим гірше для вас! — незворушно відповіла вона. — Атож! — бо він різко обернувся на ці слова. — Що гірше для мене, те у мільйон разів гірше для вас. Зважте хоч на це, коли на все інше не зважаєте.

Діамантовий серпик, що стягував їй волосся, зблиснув і заіскрився, наче зоряний міст. Діаманти, видно, не були чарівні — інакше поблякли б, потьмяніли б, як поганьблена честь. Турбот сидів і слухав, не піднімаючи очей.

— Місіс Домбі, — сказав містер Домбі, збираючи усе своє зарозуміле самовладання, — такою поведінкою вам не вдасться добитися моєї прихильності чи відвернути мене

від моїх намірів.

— А між тим, це єдине, у чому я щира, хоч воно відбиває далеко не все, що у мене в душі, — відповіла вона. — Але якби я передбачала, що цим можу завоювати вашу прихильність, — я б і це стлумила в собі, коли таке людині під силу. Я не зроблю нічого з того, що ви просите.

— Я не звик просити, місіс Домбі, — зауважив він. — Я наказую.

— Я не хочу займати ніякого місця у вашому домі — ні завтра, ні в наступні річниці. Я не хочу, щоб мене виставляли в цей день як куплену вами неслухняну рабу. Якби я мала відзначати день мого одруження, то лише як день ганьби. Самоповага! Благопристойність! Що вони для мене? Ви зробили все можливе, щоб вони стали для мене нічим: вони й справді ніщо для мене.

— Турботе, — поміркувавши хвилю, промовив нахмурений містер Домбі, — місіс Домбі в усьому цьому так забуває про себе й про мене і ставить мене в умови такі невідповідні моїй удачі, що я змушений покласти цьому край.

— Тоді звільніть мене, — сказала Едіт, незрушна, як і досі, ні в голосі, ні в погляді, ні в поставі, — від пут, якими я зв'язана. Дозвольте мені піти.

— Мадам? — згукнув містер Домбі.

— Відпустіть мене. Поверніть мені волю.

— Мадам? — повторив він. — Місіс Домбі?

— Скажіть йому, — повернула Едіт своє горде обличчя до Турбота, — що я бажаю розлучення. Що нам краще розлучитися. Що я раджу йому пристати на це. Скажіть, що умови він може встановити сам, — його статки нітрохи не цікавлять мене, — але хай це станеться якнайскорше.

— Боже милий, місіс Домбі! — з незмірним подивом мовив її чоловік. — Невже ви гадаєте, що я навіть слухатиму таку пропозицію? Чи ви знаєте, хто я? Знаєте, що я репрезентую? Чи чули ви коли-небудь про фірму "Домбі й Син"? Щоб люди казали, що містер Домбі — містер Домбі! — розлучився з дружиною! Щоб усяке плескало про містера Домбі та його домашні справи! Невже ви серйозно думаєте, місіс Домбі, що я дозволю, аби моє ім'я стало притчею во язицех? Фе, мадам! Соромтеся! Говорите казна-що. — Містер Домбі щиро розсміявся.

Але Едіт засміялася інакше. Краще б їй умерти, ніж сміятися так, як сміялася вона, втупивши в нього очі. Краще б йому вмерти, ніж сидіти тут у всій своїй величі і чути той сміх.

— Ні, місіс Домбі, — повів далі він, — ні, мадам. Розлука між нами абсолютно неможлива, тому я ще наполегливіше раджу вам прислухатися до почуття обов'язку. А ще я хотів сказати вам, Турботе...

Містер Турбот, що весь цей час сидів тихо, звів нарешті очі, що світилися дивним яскравим блиском.

— ...я хотів попросити вас, — вів містер Домбі, — тепер, коли справа зайшла аж так далеко, сповістити місіс Домбі, що я не звик дозволяти будь-кому — будь-кому, Турботе! — збивати мене з пантелику або щоб ті, хто й так має коритися мені, послались на

якусь третю особу як на умову перебування в тій покорі. Те, що тут згадували мою дочку, і те, що дочку протиставляли мені, — речі протиприродні. Чи перебуває моя дочка в змові з місіс Домбі, я не знаю і знати не хочу, але після всього, що місіс Домбі сказала тут, а моя дочка чула, прошу вас, Турботе, довести до відома місіс Домбі, що коли вона і далі обертатиме мій дім на поле розбрату, яким він став, я, згідно з відвертим признанням самої цієї леді, складатиму відповідальність за це певною мірою й на мою дочку і суворо питатиму з неї. Місіс Домбі цікавилася, чи не замало мені того та іншого. Будьте ласкаві переказати їй, що замало.

— Хвилиночку! — втрутився Турбот. — Дозвольте мені! Я, м'яко кажучи, в прикрому становищі, і найприкрішому тим, що я, здається, не поділяю вашої, — він подивився на Домбі, — думки і не можу не спитати, а чи не переглянути б вам своєї постанови щодо розлучення? Я знаю, наскільки це несумісне з вашим високим становищем, і знаю, які тверді ви в своєму рішенні, коли даєте місіс Домбі на розум, — він блиснув на неї очима, карбуючи слово за словом, наче видзвонював їх, — що розлучити вас може лише смерть. І ніщо інше! Але взявши до уваги, що місіс Домбі, живучи у цьому домі й обертаючи його, як ви зволили сказати, на поле розбрату, не тільки сама бере участь у цьому розбраті, а й щодня наражає міс Домбі на ваш гнів (яко бо знаю, які ви тверді в своїх рішеннях), — то чи не краще було б позбавити вашу дружину приводів для дразливості й повсякчасного, майже нестерпного відчуття, що через неї страждає хтось інший? Чи не буде це виглядати так, — я кажу, лише виглядати, — ніби ви приносите в жертву місіс Домбі, аби зберегти свою зверхність і самовладність?

І знов очі його блиснули на Едіт, що стояла, дивлячись на чоловіка з якоюсь особливою, лиховісною посмішкою.

— Турботе, — презирливо насупивши брови, мовив містер Домбі тоном, що не передбачав заперечень, — ви хибно уявляєте своє становище, коли даєте мені поради в таких питаннях, і, судячи з характеру ваших порад, маєте хибну уяву про мене, що мене вельми дивує. Більше я не маю чого сказати.

— А може, — з незвичною для нього ущипливістю в голосі мовив Турбот, — це ви хибно уявляли собі моє становище, коли вдостіли мене участі у цих переговорах? — Він махнув рукою в бік місіс Домбі.

— Ні, сер, аж ніяк, — згорда відповів той. — Ви були задіяні...

— Як людина підлегла для впокорення місіс Домбі. Я й забув. О, так: це ж було так зрозуміло! — сказав Турбот. — Прошу вибачення.

Вклонившись містерові Домбі з шанобливістю, що погано пасувала до його слів, хоч як смиренно було їх сказано, він повернув голову в її бік і пас очима за нею.

Краще б їй збриднути та впасти мертвою, ніж стояти з такою посмішкою на виду, з таким величчям краси і презирства, як у поваленого янгола. Вона підвела руку до променистої тіари з самоцвітів, здерла її з силою, безжалісно рвучи густе чорне волосся, що важко розсипалось по плечах, і жбурнула на підлогу. Потім, одстібнувши діамантові браслети на руках, жбурнула долі і їх. Без жодного слова, без щонайменшої

іскри в очах, так само лиховісно всміхаючись, рушила до дверей, стоптавши блискотливі кошовності, і, до останку не зводячи погляду з містера Домбі, вийшла.

Перед тим як залишити їдальню, Флоренс чула достатньо, щоб зрозуміти, що Едіт любить її, страждає через неї і що досі затаювала ці страждання заради її спокою. Флоренс не хотіла говорити з нею про це — не могла, пам'ятаючи, кому стала ворогом Едіт, — але хотіла мовчки обняти, поцілувати її, показавши, що все розуміє і за все їй вдячна.

Батько її того вечора пішов з дому сам, і невдовзі після його відходу Флоренс подалася шукати Едіт, але надаремно. Едіт була на своїй половині, куди дівчина віддавна вже не наважувалась заходити, щоб ненароком не спричинитися до нових неприємностей. Та все ж, сподіваючись, що стріне її ще перед сном, нікала з кімнати до кімнати і обійшла весь будинок, такий розкішний і такий похмурий, ніде надовго не затримуючись.

Вона саме перетинала коридор, що виводив на сходи й освітлювався лише в урочистих випадках, коли крізь склепінчастий отвір на виході з нього побачила постать чоловіка, який спускався по сходах. Гадаючи, що то батько, вона боязко спинилася в темряві коридора і звідти дивилася на освітлені сходи. Але то був містер Турбот — він ішов сам, заглядаючи через поручні вниз, у хол. Ніхто не подзвонив, що він одходить, і жоден слуга не супроводив його. Він тихенько зішов униз, сам собі одчинив, вислизнув на вулицю й обережно примкнув за собою двері.

Від непоборної відрази до цієї людини, а може, й від того, що потай підглядала за кимсь, — дія, в якій навіть за таких невинних обставин є щось злочинне й гнітюче, — Флоренс задрижала з голови до ніг. Кров, здавалось, похолонула їй у жилах. У першу хвилину вона боялася рушити з місця, але в наступну бігцем кинулася до своєї кімнати й замкнулася на ключ; та навіть тоді, сидючи разом з Діогеном за замкненими дверима, відчувала, як її морозить від страху, немов десь поблизу причаїлась небезпека.

Почуття це переслідувало її й уві сні і мучило цілу ніч. Уранці, невиспана, пригнічена важкими спогадами про сімейні незгоди вчорашнього дня, вона знову подалася на розшуки Едіт і цілий день не полишала спроб знайти її. Та Едіт не виходила з своєї кімнати, і Флоренс так її і не побачила. Довідавшись, однак, що запланований обід скасували, вона подумала, що ввечері Едіт, мабуть, поїде в гостину, як і казала, і вирішила, що спробує здібатися з нею на сходах.

Коли настав вечір і до кімнати, де вона вмисне чекала на Едіт, долинули зі сходів кроки, що мали б належати її мачусі, дівчина вибігла назустріч і тут же побачила її — та йшла униз сама.

Як же налякалася Флоренс, коли Едіт, уздрівши її, — всю в сльозах, з простягненими до неї руками, — відсахнулася й зойкнула:

— Не підходь до мене! Іди звідси! Дай мені пройти!

— Мамо! — скрикнула Флоренс.

— Не називай мене так! Не говори зі мною! Не дивись на мене! Флоренс! — Едіт аж поточилася, коли дівчина ступила крок наперед. — Не доторкайся до мене!

Заціпенівши перед цим змарнілим обличчям і палючим зором, Флоренс немов уві сні, бачила, як Едіт затулила очі руками, і, вся трусячись та тиснучись до стіни, мов звірення, ледь не поповзом шмигнула повз неї, скочила до дверей і щезла.

Флоренс зомліла тут-таки, на сходах, де, як здогадувалася потім, її знайшла місіс Піпчін. Більше вона не пам'ятала нічого й отямилася вже в себе на ліжку, круг якого стояли місіс Піпчін і декілька слуг.

— Де мама? — щонайперше спитала вона.

— Поїхала на обід, — відповіла місіс Піпчін.

— А тато?

— Містер Домбі — у себе, міс Домбі, — відповіла місіс Піпчін, — а вам найкраще зараз роздягтись і негайно лягти у ліжку.

В очах цієї досвідченої матрони ліжка було панацеєю від усіх недуг, зокрема, від зневіри та безсоння, за ці і подібні гріхи чимало юних мучеників Брайтонського замку було свого часу скарано на лягання у ліжка о десятій годині ранку.

Не обіцяючи, що виконає цю пораду, але посилаючись на бажання побути в цілковитому спокої, Флоренс постаралася якнайскорше збутися дбайливої місіс Піпчін і її підручних. Залишившись сама, вона заходилася обмірковувати те, що сталося на сходах: спершу із сумнівом, чи було то в дійсності, потім з плачем, а тоді з такою ж несказанною, страшною тривогою, як і та, що мучила її минулої ночі.

Флоренс вирішила, що не піде спати, доки не повернеться Едіт, щоб коли не поговорити з нею, то принаймні пересвідчитись, що вона вдома і в безпеці. Яке лихе передчуття, примарне й непевне, штовхнуло її до цього рішення, вона не знала й боялася навіть подумати. Знала тільки, що доки Едіт не повернеться, її гаряча голова та стукітливе серце не знайдуть собі спокою.

Вечір перейшов у ніч. Вибило дванадцятку. Нема Едіт!

Флоренс не могла ні читати, ні посидіти бодай хвилюк спокійно. Ходила по кімнаті, потім відкрила двері в коридор і ходила й по коридору, виглядаючи у ніч, слухаючи, як виє вітер і стукотить дощ надворі, то знов сідала й дивилася на химерні вогненні постаті, що хитались у каміні, то вставала й стежила за місяцем, що мчав, наче гнаний бурєю корабель у морі хмар.

У домі всі вже спали, окрім двох слуг, що чекали в холі на пані.

Перша година. Гуркіт екіпажів, що долинав звіддалік, то щезав десь за рогом, то уривався раптом, то проносився мимо; тиша поволі гусяла, її майже ніщо не порушувало, крім поривів вітру й ляпотіння дощу.

Друга година. Нема Едіт!

Флоренс, усе більше хвилюючись, міряла кроками кімнату, виходила в коридор, вдивлялася в ніч, тремтливу й розмиту краплями дощу на шибках та сльозами в очах, дивилася на збурене небо, таке відмінне від доколишньої тиші, а все ж супокійне і несутнє. Третя година. Кожна жаринка, що вистрілювала з вогню, світилася жахом. Нема Едіт!

Непокоячись дедалі більше, Флоренс ходила по кімнаті, тинялася по коридорах і

заглядала на місяць, який скидався уже на блідого втікача, що мчить стрімголов, ховаючи провинне обличчя. Четверту вибило! П'яту! Нема Едіт!

Але тепер у будинку чути якесь шамотіння. Це, виявляється, один із слуг, що вартували, розбудив місіс Піпчін, і вона пішла вниз, до кімнати батька. Перехилившись через поруччя, Флоренс бачила, як вийшов містер Домбі у халаті, як сіпнувся він, почувши, що дружини його досі нема вдома. Він послав слугу до стаєнь глянути, чи на місці візник, а коли той пішов, похапцем одягся.

Слуга прибіг назад разом із візником, котрий сказав, що повернувся додому ще о десятій вечора. Він одвіз пані до її колишнього помешкання на Брук-стріт, де її зустрів містер Турбот...

Флоренс стояла на тому ж місці, звідки бачила вчора, як він спускався сходами. Знову прошив її той самий холодний дріж незбагненого страху, і все, що говорилося далі, ледве доходило до її свідомості.

...Який сказав йому, розповідав далі візник, що місіс Домбі екіпаж буде непотрібний, і відпустив його додому. Вона бачила, як пополотнів батько, чула його тремтячий, квапливий голос, що казав покликати покоївку місіс Домбі. Весь дім, очевидно, вже був на ногах, бо покоївка з'явилась одразу, теж дуже бліда й недорікувата від хвилювання.

Вона казала, що закінчила вбирати пані завчасу — добрих дві години перед її від'їздом, — їй було сказано, як це часто бувало й раніше, що увечері вона не буде потрібна. Вона щойно ходила туди, на половину своєї пані, але...

— Але що? Що там таке? — наче навіжений, скрикнув її батько.

— Але двері будуара зачинені, і ключа нема.

Батько її схопив з підлоги свічник — хтось поставив його та й забув там — і кинувся вверх по сходах з такою швидкістю, що Флоренс ледве встигла сховатися від нього. Бігла до себе в кімнату — розкинувши руки, розпатлана, з божевільним обличчям — і чула, як він ломився в двері будуара.

А коли двері піддалися і він увігнався всередину — що він побачив там? Цього ніхто не знав. Але на підлозі гамузом лежали всі прикраси, придбані, відколи вона стала йому дружиною, всі сукні, які вона носила, — всі її особисті речі. То була кімната, де в отому свічаді бачив він горде, відвернене від нього обличчя. То була та сама кімната, де йому знічев'я подумалось було: а як тут усе виглядатиме, коли він прийде сюди ще раз!

Повкидавши це все жужмом у шухляди і в лютому поспіху зачинивши їх на ключ, він побачив на столі якісь папери. Їхню шлюбну угоду і лист. Він прочитав, що вона його кинула. Він прочитав, що його збезчещено. Він прочитав, що вона в ганебну річницю свого шлюбу втекла з тим, кого він сам обрав, щоб упокорити її; і він вихопився з кімнати, вихопився з дому, одержимий думкою, що ще застане її там, куди вона поїхала, і власною рукою зіб'є всю вроду з того гордого, переможного обличчя.

Флоренс, не тямлячи, що робить, натягла шаль і капелюшок, готова бігти шукати Едіт по цілому місту, врятувати її, міцно вхопивши в обійми, і так привести назад. Та коли вискочила на сходи й побачила, як метушаться налякані слуги зі свічками в

руках, як вони шепочуться між собою й сажаються від її батька, що спускався додолу — вона очуняла, усвідомивши власне безсилля, і, сховавшись в одному з салонів — ось для чого громадилась уся ця розкіш! — гадала, що серце її розірветься від горя.

Першим виразним почуттям, яке пробилось крізь безмір смутку, що її переповнював, було співчуття до батька. Незрадлива її душа потяглася до нього, в його чорну годину, так готовно і віддано, немовби за кращих днів він і справді був живим втіленням того образу, що з часом став такий примарний і нереальний. Хоч вона й не уявляла собі — поза тим, що підказував якийсь непевний страх, — всієї глибини його нещастя, він бачився їй скривдженим і покинутим; і знову непогамовна її любов веліла їй бути з ним поруч.

Він був відсутній недовго: Флоренс ще плакала, снуючи ці думки, в своїй розкішній схованці, коли почула, що він повертається. Наказавши слугам виконувати їхні звичайні обов'язки, він пішов на свою половину, і вона чула, як важко гупають його кроки — туди й назад, з кінця в кінець.

В пориві співчуття та любові — завжди боязкої, але незаляканої й окриленої в цю хвилину почуттям відданості в біді, Флоренс, як була у шалі та капелюшку, так і побігла до нього. Коли легенькі ніжки знесли її в хол, він вийшов з своєї кімнати. Не задумуючись, вона кинулась, витягши руки, до нього — "О, любий, любий татусю!" — немовби хотіла обняти його за шию.

І обняла б. Та він у сліпому шалі підніс свою жорстоку правицю і вдарив її навідліг із такою силою, що дівчина заточилася на мармуровій підлозі, а вдаряючи, викрикнув, хто така Едіт, і сказав, щоб вона йшла за нею, бо ж вони завжди вдвох накладали проти нього.

Вона не впала йому до ніг, не затулилась від нього тремтячими руками, не заплакала, не прохопилася жодним докірливим словом. Лише зиркнула на нього, і зойк розпачу вихопився їй з серця. Бо вона побачила, що він убиває той дорогий серцю образ, який вона викохала, незважаючи на нього самого. Побачила, що його жорстокість, байдужість та ненависть беруть над ним гору і затоптують його в землю. Вона побачила, що нема в неї більше батька на цій землі, і, всиротіла, вибігла з дому.

Вибігла з його дому. Мить — і її рука була на клямці, зойк — на вустах, і було його лице, геть зблідле в жовтому блиманні залишених у поспіху вже оплилих свічок і в денному світлі, що соталося з вікна над дверима. Ще мить — і тісна темрява наглухо зачиненого будинку (віконниці забули повідчиняти, дарма що давно розвиднілось) відступила перед несподіваним сяєвом і роздоллям ранку; і Флоренс, з похиленою головою, ховаючи болючі сльози, опинилася на вулиці.

Розділ сорок восьмий

ВТЕЧА ФЛОРЕНС

Стеревшись від горя, сорому й жаху, безталанна дівчина бігла в світлі ясного, сонячного ранку, наче в мороці зимової ночі. Ламаючи руки та гірко плачучи, не чуючи нічого, крім болю глибоко зраненого серця, приголомшена втратою всього, що любила, сама-самісінька на безлюднім березі, наче матрос, що єдиний вцілів після

кораблетрощі, вона бігла вперед без думки, без надії, без мети, аби лиш втекти кудись — куди-небудь.

Весела вулиця, що простерлася перед нею, позолочена вранішнім сонцем, блакить неба, помережаного легкими хмаринками, підбадьорлива свіжість дня, такого рожево-квітного після перемоги над ніччю, — все це не знаходило відгуку в її зболеній душі. Куди-небудь, куди завгодно, аби прихилити десь голову. Куди-небудь, куди завгодно, аби лиш знайти притулок і повік не бачити дому, звідки втекла!

Але кругом неї сновигали люди, відкривалися крамниці, з брам будинків виходили слуги; кругом нарастав гул і гамір повсякденної боротьби за існування. Флоренс бачила подив і цікавість на обличчях, що мигтіли поруч, бачила довгі тіні на хіднику, що завертали назад, чула, як незнайомі голоси питали, куди вона йде і що трапилося, — спершу усе це лякало її ще дужче й ще швидше гнало вперед, зате допомгло їй вернутися трохи до тями й нагадало про необхідність опанувати себе.

Куди ж їй іти? Та куди-небудь, куди завгодно, аби йти! Але куди?

Їй пригадався той, перший раз, коли вона теж отак опинилася сама в пущі Лондона — тільки не така самотня, як тепер, — і йшла тим же шляхом, до крамниці Уолтерового дядечка.

Стлумлюючи ридання, витираючи набряклі очі і намагаючись хоч зовні приборкати свої почуття, щоб не привертати до себе уваги, Флоренс вирішила, що триматиметься якомога тихіших вулиць, і, заспокоївшись і сама, простувала далі, коли це на залитім сонцем пішоході майнула знайома тінь, спинилася, крутнулася на місці, плигнула до неї, тоді назад, заскакала навколо, і до ніг її, ледве зводячи дух, та все одно сповнивши вулицю своїм дзвінким, радісним гавкотінням, кинувся її Діоген.

— Ой, Ді, мій любий, вірний, відданий Ді, як ти сюди потрапив? Як я могла покинути тебе, Ді, — ти ж мене нізащо б не покинув!

Флоренс нахилилася, притисла до себе його кошлату, стару, люблячу, нерозумну голову, а потім обоє випростались, і далі пішли вже вдвох: Ді — не так по землі, як над нею, бо, силкуючись на льоту цьомкнути свою господиню, беркицькався долі і знову вставав, мов і не падав, наскакував на великих собак, кидаючи жартівливий виклик цілому своєму племені, лякав молоденьких служниць, що мили сходи, тицяючись носом їм у ноги, і поміж усім тим вибрикуванням раз по раз приставав, оглядаючись на Флоренс, та заливався гавкотом доти, поки обізвуться всі, що не є пси в окрузі, а ті пси, що й на вулицю могли вийти, — вибіжать, щоб побачити його на власні очі.

У парі з цим останнім своїм приятелем квапилася Флоренс геть від дому, в напрямку Сіті. Ранок розгорявся, сонце вже припікало, гамір зростав, перехожих усе більшало, крамниці люднішали, і, нарешті, її підхопила, мов скіпку, житейська течія, що пливла в цьому ж напрямку, байдуже огинаючи торгові дома і палаци, тюрми, церкви і ринки, багатство і злидні, добро і зло, — як і та широченна ріка, що тут же, обік, пробуджена зі сну про верболози, очерети й зелені мохи, котила свої каламутні, збурені води повз труди і турботи людські до незглибимого моря.

Нарешті вже видно й квартал маленького мічмана. Ще трохи, — ось і він сам на

своєму посту, заглиблений, як завжди, в спостереження. Ще трохи, — і видно відчинені двері, що запрошують увійти. Флоренс, яка, чим ближче до мети, тим більше прискорювала ходу, перебігла вулицю (за нею впритул і Діоген, очманілий від вуличного гармидеру), вбігла в крамницю і впала на порозі добре відомої нам маленької вітальні.

Капітан, стоячи у своїм лискучім капелюсі коло вогню, варив собі ранкову порцію какао, виклавши таку елегантну дрібничку, як кишеньковий годинник, на полицю каміна задля зручності нагляду за процесом варіння. Зачувши кроки й шелестіння сукні, капітан, прошитий думкою про страхітливу місіс Мак-Стінджер, обернувся саме в ту мить, коли Флоренс простягла до нього руку, заточилася й осіла на підлогу.

Збліднувши не менше за Флоренс — до останнього гудза на обличчі, — капітан підняв її, наче ляльку, й поклав на ту саму давню софу, де вона вже спала колись.

— Це ж Утіха серця! — мовив капітан, вдивляючись в її личко. — Це ж те миле дитя, що стало дорослою жінкою!

Капітан Катл так її шанував і сповнився таким благоговінням до неї, в цій новій її подобі, що й за тисячу фунтів не погодився б тримати її в обіймах, поки вона неприємна.

— Втіхо мого серця! — відступивши трохи, сказав капітан з величезною тривогою та співчуттям, що малювались на його обличчі. — Якщо можеш, кивни Недові Катлю бодай одним пальчиком!

Флоренс навіть не ворухнулася.

— Втіхо мого серця! — весь тремтячи, просив капітан. — Заради Уол-ра, втонулого в безодні морській, отямся і викинь хоч якийсь сигнал, коли можна!

Бачачи, що й такі промовисті вмовляння не діють, капітан Катл схопив зі стола миску з холодною водою і збризнув дівчині обличчя. Тоді, зваживши всю серйозність випадку і надзвичайно делікатно орудуючи своїм ручищем, каштан звільнив її від капелюшка, змочив водою чоло та губи, одкинув назад волосся, накрив їй ноги власним фракком, який задля цього стягнув із себе, поплескав її маленьку долоню — просто диво, яку маленьку в його руці! — і, помітивши, що повіки їй затремтіли, а губи ворухнулися, вже з легшим серцем вдавався і далі до цих живодайних заходів.

— Веселіш! — казав капітан. — Веселіш! Тримайся, моя хороша, тримайся! Ну, ось! Уже й покращало. Головне — спокій, спокій і рівновага. Так держати! Випий ще краплю ось цього, — казав капітан. — Гаразд! Ну, як тобі, моя хороша, як тобі зараз?

Так і саяк пробуючи привести Флоренс до тями, капітан Катл, у чийй уяві така річ, як годинник, пов'язувалась якимсь чином з процедурою лікування хворих, взяв свого годинника з полиці над каміном, почепив його на свій гачок і, тримаючи Флоренс за руку, уперто переводив очі з нього на неї, ніби сподівався, що циферблат якось подіє на дівчину.

— Ну, як тобі, моя хороша? — питав капітан. — Як тобі зараз? Здається, ти таки поміг їй, голубчику, — шепнув капітан сам до себе, схвально глянувши на годинник. — Тебе лиш переставити назад на півгодини зранку, та ще на чверть пополудні — і ти

годинничок хоч куди, ліпшого і не знайдеш. Ну, а тепер як, панно-дівчинко моя?

— Капітане Катле! Це ви? — гукнула, підводячись трохи, Флоренс.

— Так, так, панно-дівчинко моя, — ствердив капітан, вибравши в поспіху саме цю вельми елегантну форму звертання як найлюб'язнішу з усього, що він міг придумати.

— І дядечко Уолтерів тут? — спитала Флоренс.

— Тут, хороша моя! — відказав капітан. — Ні, тут його вже давно нема. І слід пропав, відколи поплив шукати бідного Уол-ра. Одначе, — процитував капітан, — хоч згинув з очей, та для серця живий він... для Англії, й отчого дому, й краси!

— Тепер ви тут мешкаєте? — спитала Флоренс.

— Так, панно-дівчинко.

— Ой, капітане Катле! — крикнула Флоренс, стиснувши долоні, немов у нестямі: — Врятуйте мене! Візьміть мене до себе! Не кажіть нікому, що я тут! Я вам потім усе розкажу, коли зможу. У мене нема до кого піти, нікого в цілому світі. Не проганяйте мене!

— Прогнати тебе, моя панно-дівчинко? — обурився капітан. — Тебе, Втіхо мого серця? Зажди хвильку: ми зараз задраїмо отой люк та двічі повернемо ключ у замку!

З цими словами капітан, вельми спритно орудуючи єдиною своєю рукою та гачком, видобув заслінку на двері, примостив її як слід і зачинив двері на ключ.

Коли він знову присів біля Флоренс, вона взяла його руку й поцілувала. Безпомічність цього жесту, благання й довір'я, виявлені в ньому, невимовний смуток в її очах; душевний біль, який, з усього судячи, вона пережила й переживала зараз; все, що він знав з її минулого і що бачив тепер — самотність її, безборонність, втомлений вигляд, — все це разом з такою силою ринуло на добряка капітана, що він достоту розплився з жалю та співчуття.

— Панно моя дівчинко, — сказав капітан, тручи собі перенісся, аж доки воно засяяло, як натерта мідь, — не кажи Едвардові Катлові ні слова, поки не вплинеш на тихі води, а це буде не нині і ще не завтра. А щоб виказати тебе чи донести, де ти є, — ні, воістину, і з божою поміччю, цього я не зроблю, — катехізис, знайдеш, то зазнач!

Усе те — разом з цитатою й таким іншим — капітан виголосив одним духом і з неабияким піднесенням, скинувши капелюха на "ні, воістину" й заклавши його назад тільки по завершенню промови.

Флоренс залишалось тільки одне — висловити всю свою вдячність і віру, яку поклала на нього, що вона і зробила. Горнучись до цього грубуватого чоловіка як до останнього прихистку її зраненого серця, вона схилила голову на його чесне плече, оповила шию руками і була б уклякнула, як перед святим, але капітан угадав цей намір і стримав її, як і личить справжньому чоловікові.

— Спокійно! — сказав капітан. — Спокійно! Ти ще занадто слабенька, моя хороша, і мусиш прилягти. Отак, отак! — Те, як капітан вкладав Флоренс на софу й накривав її своїм фракком, було гідне ста найпоказніших урочистостей. — А тепер, — сказав він, — тобі треба поснідати, панно-дівчинко; та й собака щось з'їсть. А там підеш нагору, в кімнату старого Сола Джілса, і будеш собі спати, як янгол.

Мовлячи про Діогена, капітан погладив його по голові, і Діоген сприйняв цей перший порух більш-менш приязно. Під час застосування живодайних засобів він явно не знав, що йому робити — накинутись на капітана чи, навпаки, ввійти з ним у дружбу, і виражав це роздвоєння почуттів тим, що наперемінку то вихляв хвостом, то вишкірювався і час до часу гарчав. Та тепер усі сумніви його розвіялись. Було, видно, що він визнає капітана за одного з наймиліших людей, знайомством з якими кожен собака може тільки пишатися.

Засвідчуючи своє визнання, Діоген не відходив від капітана, поки той готував чай з грінками, і виказував жвавий інтерес до його господарства. Та надаремно старався люб'язний капітан: Флоренс, попри всі намагання хоч якось пошанувати його працю, не могла їсти нічого, тільки плакала і плакала.

— Ну-ну! — примовляв чулий капітан. — Поспиш трошки, Втіхо мого серця, і краще діло піде. Зараз і ти свою порцію дістанеш, хлопче, — удався він до Діогена, — і будеш нагорі пильнувати свою господиню.

Однак Діоген, що досі з блиском в очах й зі слиною в роті поглядав на призначений для нього сніданок, замість припасти пожадливо до виставленої перед ним миски, нашорошив вуха, кинувся до порога й заходився шалено гавкати, пхаючи морду під двері, наче хотів підкопом вибратися звідси.

— Може, там хтось є? — стривожилася Флоренс.

— Ні, панно-дівчинко моя, — відказав капітан. — Хто б там стояв отак без звуку? Не лякайся, моя хороша. То просто перехожі.

Та Діоген усе ж гавкав і гавкав та знай підкопувався під двері у завзятому шалі, а з кожною передишкою, яку робив, аби прислухатись, набирав видно, ще більшої певності, бо знову, вже вкотре, брався за те саме. Навіть коли його вмовили таки вернутися до сніданку, він потрюхикав туди з вельми нерішучим виглядом та й, не хлебнувши ні разу, погнав назад у новому нападі шаленства.

— А якщо там хтось підслухує? — прошепотіла Флоренс. — Хтось, може, мене вислідив і прийшов за мною.

— Часом не та молодичка, га? — саянула капітанові блискуча думка.

— Сюзанна? — Флоренс похитала головою. — О, ні. Сюзанна вже давно пішла від мене.

— Не втекла, сподіваюсь? — мовив капітан. — Тільки не скажи, що ота молодичка зрадила, моя хороша!

— О, ні-ні! — скрикнула Флоренс. — То найвірніша душа на світі!

З цією відповіддю капітанові неабияк відлягло від серця, і він виразив своє задоволення тим, що скинув капелюх, поклепав себе по голові зіжмаканою хустинкою та кілька разів, з безмірною втіхою й сяючим обличчям, зауважив, що так він і знав.

— Ну, то що — ти вже заспокоївся, братику? — звернувся капітан до Діогена. — Нікого там і не було, панно-дівчинко, господь з тобою!

Діоген був не зовсім певен цього. Чимось ті двері таки зваблювали його час од часу, і він крутився там, нюшкуючи, та гарчав сам до себе, не можучи забувати те, що

відбулося. Пригода ця, а також помічена капітаном утом та кволість Флоренс штовхнули його на думку, що слід негайно перетворити кімнату Сола Джілса на місце для відпочинку. Отож він спішно подався нагору і облаштував там усе так гарно, як тільки дозволили йому вигадливість і засоби.

Там уже й так було чисто, і капітан, як людина порядку, звикла робити все так, як на кораблі, покрив зверху все ліжко чистим білим простирадлом. Туалетний столик, із не меншою винахідливістю він обернув на різновид віттаря, розмістивши на ньому дві срібні ложечки, горщик з квітами, підзорну трубу, свій знаменитий годинник, кишеньковий гребінець і пісенник — одне слово, невеличку й добірну колекцію раритетів. Заслонивши вікно і розправивши килим на підлозі, капітан з великою втіхою оглянув творіння своїх рук та спустився назад у маленьку вітальню, щоб занести Флоренс до її будуара.

Капітан і гадки не припускав, що Флоренс може дійти туди самотужки. А якби й припустив, то вважав би, що дозволити їй це зробити означало б переступити закон гостинності. Флоренс була занадто квола, щоб сперечатися з ним, і капітан, не гаючись, одніс її нагору, поклав на ліжко й укрити своїм розлогим вахтовим плащем.

— Панно-дівчинко моя, — сказав капітан, — ти тут у такій безпеці, як на соборі святого Павла, коли забрано драбину. Сон — ось що тобі потрібне насамперед, і хай він підкріпить тебе, буде мов бальзам для зраненої душі, коли вона квилить. Якщо тобі, Втіхо мого серця, буде чогось треба, що можна дістати в цьому скромному домі чи в місті, дай лишень знати Едвардові Катлу, котрий курсуватиме отам під дверима, і він затріпоче з радощів.

Завершуючи, капітан, за всіма правилами мандрівного лицарства, поцілував простягнену йому руку й навшпиньках вийшов з кімнати.

Спустившись у маленьку вітальню, капітан Катл провів спішну нараду сам із собою і вирішив на кілька хвилин одчинити двері на вулицю та пересвідчитись, що принаймні тепер там ніхто не никає. Отож він їх відчинив широко, став на порозі й почав пильно обстежувати всю вулицю через окуляри.

— Як ся маєте, капітане Джілсе? — спитав чийсь голос поруч.

Опустивши очі, капітан виявив, що, поки він озирає обрій, до борту його прибився містер Тутс.

— А ви, як ся маєте, хлопче? — озвався капітан..

— Добре, досить добре, спасибі, капітане Джілсе, — сказав містер Тутс. — Мені, знаєте, тепер завжди якось не так, як би хотілося. І вже, мабуть, ліпше не буде.

У розмові з капітаном містер Тутс, згідно з укладеною між ними угодою, ніколи далі натяків на цю провідну тему його життя не йшов.

— Капітане, Джілсе, — мовив містер Тутс, — якби я міг мати втіху перемовитись із, вами про дещо... дещо, не звичайне.

— Та... бачиш, хлопче, — відповів капітан, простуючи до маленької вітальні. — Я сьогодні не зовсім, як кажуть, вільний, тож буду вельми радий, коли ви напнете вітрила.

— Авжеж, капітане Джілсе, — сказав Тутс, що рідко тямив мову капітанову. — Напнути вітрила — це саме те чого я хочу. Звичайно.

— Коли так, то напинайте, — погодився капітан.

Величезна таємниця — під дахом його дому спала міс Домбі — і те, що навпроти сидів безневинний містер Тутс і гадки про це не маючи, так сильно хвилювала капітана що на чолі йому виступав піт і, поволі, витираючи його, з лискучим капелюхом у руці, він ніяк не міг відвести очей від містера Тутса. Містера Тутса, який теж, здавалося, мав таємничі підстави для нервовної поведінки, цей невідривний погляд увігнав у таке невимовне збентеження, що він якийсь час мовчки й тупо дивився на капітана, соваючись на стільці, поки нарешті промовив:

— Перепрошую, капітане Джілс, але чи не бачите ви в мені чогось незвичайного?

— Ні, хлопче, — відповів капітан. — Нічого.

— Бо я, знаєте, — захихотів містер Тутс, — і сам добре знаю, що змарнів. Ви можете цілком спокійно сказати мені це. Я... мені навіть буде приємно. Берджес і К ° навіть мірку мою змінили, так я схуд. І це для мене велика втіха... Я... я радий цьому. Я б, радше, взагалі зійшов нанівець, якби міг. Я, знаєте, капітане Джілсе, звичайна тварина, що пасеться на цій землі.

Що довше розводився містер Тутс, то дужче гнітила капітана його таємниця і важчав його погляд. Прагнучи зберегти таємницю і спекатися гостя, капітан що далі, то більше непокоївся, боявся і знічувався, — якби йому довелось розмовляти з марою, то, мабуть, на душі в нього було б спокійніше.

— Але що я хотів сказати, капітане Джілсе, — мовив містер Тутс. — Опинившись спозаранку у ваших краях... правду кажучи, я йшов до вас поснідати. Бо ж мені, знаєте, тепер зовсім не спиться. Я тепер, можна сказати, як нічний сторож, тільки що платні не дістаю, та й сторожа думки не мучать.

— Давай далі, хлопче, — владним голосом проказав капітан.

— Авжеж, капітане Джілсе, — погодився містер Тутс. — Цілком слушно! Опинившись спозаранку у ваших краях (десь із годину тому) і побачивши, що двері зачинені...

— Що? То це ви там вистоювали, братику? — спитав капітан.

— Аж ніяк, капітане, — відповів містер Тутс. — Я й хвилиночки не затримався. Думав, вас нема вдома. Але той чоловік сказав мені... до речі, капітане Джілсе, ви не тримаєте собаки, правда?

Капітан Заперечливо похитав головою.

— Отож. І я так само казав. Я знав, що у вас нема собаки. Є, правда, один, капітане Джілсе, пов'язаний із... але вибачте. Це заказана тема.

Капітан дивився на містера Тутса, аж поки йому здалося, що той став удвічі більший; і чоло капітанове знову зарясніло потом, коли він подумав, що Діогенові може заманутися зійти вниз, щоб скласти їм товариство.

— Той чоловік сказав, — вів далі містер Тутс, — що чув, ніби в крамниці гавкав собака, чого, я знав, бути не могло, і так йому і сказав. Але він так твердо стояв на

своєму, наче бачив того пса на власні очі.

— А який чоловік, хлопче? — звідався капітан.

— От у тому-то й річ, капітане Джілсе, — мовив містер Тутс, дедалі більше нервуючись. — Я не здужаю сказати, що могло статися, а чого статися не могло. Я просто не знаю. Я Завжди вплутуюсь у таке, чого до кінця й не розумію, і мені здається, в мене не все гаразд... там... ну, тобто в моїй голові.

На знак згоди капітан кивнув своєю.

— Але той чоловік, коли ми з ним пішли разом, сказав, ніби ви знаєте, що могло б трапитися за даних обставин — дуже підкреслив оте "могло б" — і що коли вас попросять підготуватися, то ви, безперечно, прийдете підготовлені.

— А хто ж той чоловік, хлопче? — знову спитав капітан.

— Не знаю, просто не знаю, капітане Джілсе, — відповів містер Тутс. — Навіть гадки ніякої не маю. Та, прийшовши, я застав його у вас під дверима, і він спитав, чи я ще прийду: я сказав, що прийду, а він спитав, чи я вас знаю, я сказав, що так, маю честь бути з вами знайомим — ви зробили мені честь вашим знайомством (після деяких наполягань з мого боку), а він сказав, коли так, то чи не сказав би я вам того, що я вам уже сказав, — про дані обставини та про підготовленість, і чи не попросив би вас, як тільки побачу, заскочити бодай на хвилинку, бо справа надзвичайно важлива, до містера Брогеля — маклера, тут, за рогом. І знаєте, що я скажу, капітане Джілсе... хай там що, я певен, то дуже важливо, і якщо ви хочете заскочити туди зараз, я на вас тут почекаю.

Капітан, шматований страхом, що, не пішовши, може якось пошкодити Флоренс, і жахом, що, коли залишить дім на містера Тутса, той може ненароком викрити його таємницю, утілив образ душевної розпуки, не побачити його не міг навіть містер Тутс. Але цей молодий джентльмен, вважаючи, що його друг-навігатор просто готується до зустрічі, яка його чекає, був цілком задоволений і не без хихотіння оцінив свою власну розважливість у ціліц тій справі.

Нарешті капітан вибрав менше з двох лих — побігти до Брогеля, замкнувши попередньо хід на гору й поклавши ключа собі в кишеню.

— Якщо ви не образитесь, — трохи присоромлено і зніяковіло сказав він містерові Тутсу, — за те, що роблю так, братику.

— Капітане Джілсе, — відповів містер Тутс, — хоч би що ви робили, мене все задовільняє.

Капітан щиро подякував йому і, обіцяючи повернутись за п'ять хвилин, пішов шукати чоловіка, який передав містеру Тутсові таке загадкове доручення. Полишений на самого себе, бідолашний містер Тутс простягся на софі, й гадки не маючи, хто лежав тут перед ним, і, дивлячись на віконце в стелі та мріючи про міс Домбі, стратив усяке відчуття місця і часу.

Та це вийшло й на краще, бо капітан був відсутній хоч і недовго, та все ж значно довше, ніж гадав. І повернувся дуже блідий та схвильований, — можна було навіть подумати, що він плакав. Здавалося, він утратив дар мови, і, лиш удавшись до буфета та

хильнувши рому з гранчастої пляшки, перевів дух, сів у крісло й затулив рукою обличчя.

— Капітане Джілсе, — лагідно сказав містер Тутс, — сподіваюся, нічого поганого не сталося?

— Спасибі, хлопче, — відповів капітан, — нічогосінько. Якраз навпаки.

— Ви трохи ніби сам не свій, капітане Джілсе — зауважив містер Тутс.

— А так, хлопче, — ствердив капітан. — Я таки приголомшений. Справді.

— Чи не можу я стати чимсь у пригоді, капітане Джилсе? — спитав містер Тутс. — Коли так, то я до ваших послуг.

Капітан одвів руку від обличчя, глянув на нього з дивовижною ніжністю та жалем, взяв його руку й міцно потис.

— Ні, спасибі, — сказав капітан. — Нічим не можете. Єдина послуга, якої у вас прошу, — залишити наразі мене самого. Бачу, братику, — і ще раз потис йому руку, — що після Уол-ра — ви найкращий у світі хлопець, хоч і іншого гатунку.

— Слово честі, капітане Джілсе, — відповів містер Тутс, поплескавши капітанові руку перед тим, як ще раз її стиснути, — мені надзвичайно приємно, що ви про мене такої доброї думки. Дякую.

— Ну, то веселіш і не хнюпся! — поляскав його по спині капітан. — Чого там! Не одна ж красуня по землі Ходить.

— Тільки не для мене, капітане Джілсе, — посмутнішав Містер Тутс. — Не для мене, запевняю вас. Мої почуття до міс Домбі такі невимовні, що серце моє — як безлюдний острів, і вона живе там одна. Я марнію з дня на день і пишаюся цим. Якби ви бачили мої ноги, коли я роззуваюся, ви могли б мати уявлення про те, що таке любов без взаємності. Мені виписали хінін, але я його не заживаю, бо ніякого тонуся собі піднімати не хочу. Не хотів би. А втім, це заказана тема. Бувайте здорові, капітане Джілсе!

Щиро відгукнувшись на дружнє прощання містера Тутса, капітан зачинив за ним двері і, похитуючи головою, з тим же дивним виразом ніжності та жалю подався нагору глянути, чи не потрібен він Флоренс.

Вид у капітана, коли він ішов нагору, був цілком одмінний. Витираючи очі хустинкою, він, як і вранці, тер рукавом перенісся, але обличчя його стало зовсім інше. То він здавався надзвичайно щасливим, то — сумним, але поважність, якої набрали риси його обличчя, була для них явищем цілком новим і так їх скрасила, наче вони Зазнали певного ошляхетнення.

Він обережно, двічі чи тричі, постукав гачком у двері до Флоренс і, не діставши відповіді, наважився спершу зазирнути, а тоді й зайти досередини, — останньому, мабуть, сприяло прихильне ставлення Діогена, що розтягшись біля її ліжка, помахав хвостом і кліпав очима на капітана, не завдаючи собі труда встати з місця.

Сон у Флоренс був неспокійний, вона стогнала, і капітан Катл, сповнений побожного благоговіння перед її молодістю, вродою і горем, поправив подушку, краще обтулив її плащем, що де-не-де сповз, ще щільніше заслонив вікно, щоб їй ліпше

спалося, та, тихенько вислизнувши з кімнати, став чатувати на сходах. І все це було зроблено так обережно й нечутно, як зробила б і Флоренс.

Хтозна, чи й буде колись у цьому складному світі відповідь на питання: що є прекраснішим свідченням доброти Всевишнього — тендітні пальчики, створені для співчутливого, ніжного дотику, здатні погамувати страждання і біль, чи груба, шкарубка рука капітана Катла, яку серце миттю напутить, злагіднить і скерує!

Забувши свою бездомність та сирітство, спала Флоренс на ліжку, а капітан Катл чатував на сходах. Іноді голосніший стогін чи схлип гнав його до дверей, та з часом сон її став спокійніший, і вахту капітанову не тривожило вже ніщо.

Розділ сорок дев'ятий

МІЧМАН РОБИТЬ ВІДКРИТТЯ

Спала Флоренс довго. Минув полудень, вечоріло, а вона, неспокійна душею й тілом, і далі спала, не відчуваючи ні свого незвичайного ложа, ні шуму та гамору на вулиці ні світла, що просмикувалось крізь запнуте вікно. Та геть забути про все, що відбулося в домі, який уже не існував для неї, навіть цей глибокий сон-змора не давав Якийсь невиразний і скорботний спогад про ці події, що дрімав у ній, так і не заснувши, тяжів над усім іншим. Тупий жаль, схожий на приспане відчуття болю, був при ній невідступно, і бліді щоки мокрили від сліз частіше, аніж хотілось би бачити капітанові, який час до часу тихенько встромляв голову в прочинені двері.

Сонце схилилось уже до заходу і, визираючи з червоного туману, немов золотими стрілами, наскрізь прошивало промінням віконця й ажурне плетиво на шпилях міських церков; ще далі жевріло вогненною стежкою поперек ріки з її плоскими берегами; ген далеко на морі, золотило вітрила суден, і заливало обрії, що відкривалися з тихих кладовищ на заміських пагорбах, багряною повинню, еднаючи небо і землю в одну дивовижну заграву, коли Флоренс розплющила обважнілі повіки, водячи байдужими, чужими очима по незнайомих стінах та прислухаючись, так само байдуже, до метушні за вікнами. Але ось вона схопилася на ліжку, здивовано озирнувшись до вкола й згадала все.

— Ну, як ти там, моя хороша? — спитав, стукаючи в двері, капітан.

— Це ви, любий друже? — побігла йому назустріч Флоренс.

Капітан так запишався, почувши це звертання, і так зрадів, побачивши, як зблиснуло радістю її обличчя, що, замість відповіді, на знак невимовної втіхи поцілував свій гачок.

— Як настрій, мій самоцвітику? — спитав капітан.

— Я, певне, дуже довго спала, — мовила Флоренс. Коли я сюди прийшла? Вчора?

— Ні сьогодні; цього ж таки благословенного дня, моя панно-дівчинко, — відповів капітан.

— Це вже ніч? Чи ще день? — спитала Флоренс.

— Та вже на вечір заходить, моя хороша, — сказав капітан, відслоняючи вікно. — Ось подивися.

Журлива й боязка Флоренс, тримаючи капітана під руку, і дебелий капітан із

грубим обличчям, що так спокійно узяв її під свій захист, — стояли, облиті рожевим світлом надвечірнього неба, не кажучи ні слова. Капітан міг би висловити свої почуття, коли б мусив, — хоч, може й не зовсім звичайною мовою, — але він незгірше, від усіх красномовців виразно відчував, що в цій тихій порі, в її лагідній красі є те, що здатне стати останньою краплею в наболілому серці Флоренс, і що найкраще — дати волю таким сльозам. Тож капітан Катл не промовив ні слова. Тільки коли відчув, як затискуються, пальці довкола його ліктя, а бідолашна голівка хилиться до його плеча, щоб опертись об шорсткий рукав його простого синього фрака, він ніжно обняв цю голівку своєю важкою рукою, і зрозумів її, і його зрозуміли.

— Тобі вже краще, моя хороша! — сказав капітан. — Веселіш, веселіш! Я піду вниз і приготую щось на обід. А ти потім сама, зійдеш, красунечко, чи Едвард Катл прийде й однесе тебе?

Оскільки Флоренс запевнила, що цілком здужає зійти сама, то капітан, хоч і явно вагаючись, чи дозволяють на це правила гостинності, покинув дівчину і тут же заходився смажити курку на вогні в маленькій вітальні. Задля більшої вправності в куховарстві він скинув фрак, закотив манжети і надягнув лискучий капелюх, без допомоги якого ніколи не брався до жодної делікатної, а чи складної справи.

Освіживши зболену голову й розпашіле лице в холодній воді, яку завчасу, поки вона спала, приготував дбайливий капітан, Флоренс підійшла до маленького дзеркальця, щоб привести до ладу скуйовджене волосся. І побачила на грудях — лише на мить, бо тут же його прикрила — темний слід жорстокої руки.

З очей її знов ринули сльози, їй стало соромно й страшно, але на нього вона не сердилась. Позбавлена дому, позбавлена батька, вона пробачила йому все. Хоч навряд чи думала, що повинна вибачити або що вибачає, — просто втекла від думки про батька, як втекла була від нього самого. Його не стало, він щез безповоротно. Такої людини на світі вже не було.

Що їй робити, де жити, цього Флоренс — бідне, недосвідчене дівча — вирішити для себе ще не могла. Щось ніби мріялось — ніби десь-колись їй трапиться кілька дівчаток-сестер, яких вона вчитиме, — добрих, милих дівчаток, в яких, можливо; вона і приживеться, під вигаданим іменем, які ростимуть біля неї немов у щасливій родині, а потім повиходять заміж, проте свою гувернантку не забудуть, тільки з часом, може, доручать їй виховання і власних донечок. Думалось їй, як то буде сумно і дивно — дожити отак до сивої старості й забрати свою таємницю з собою в домовину, коли про Флоренс Домбі ніхто й не спом'яне. Але зараз усе це було ще невиразне й туманне. Єдине, що вона знала твердо, — на цій землі в неї немає батька, і казала собі це не раз, ховаючи благальне обличчя від усіх, крім свого небесного отця.

Всі її статки зводилися до кількох гіней. Частину з цього доведеться витратити на одіж, бо поза тим, що на ній, Флоренс не мала нічого. Вона була занадто пририта горем, щоб думати, як надовго стане їй цих грошей, і занадто дитя в життєвських справах, щоб журитися цим, — навіть якби всім іншим журилася не так сильно. Вона постаралася заспокоїти думки, відігнати сльози, стишити гарячкове дудніння в голові і,

вмовивши себе, що все це сталося лише кілька годин тому, а не тижні та місяці, як уже починало їй здаватися, зійшла вниз, до свого добросердного покровителя.

Капітан з великою прискіпливістю накрив стіл обрусом, і заходився колотити в каструльці яйця для соусу, час од часу відриваючись, щоб дуже ретельно полити жиром вже майже підсмажену курку, заодно обертаючи її на дроті перед вогнем. Попідпиравши Флоренс подушками на софі, що задля її вигоди була пересунута в теплий закуток, капітан продовжував поратись по кухні з дива гідною вправністю, бо в другій каструльці готував гарячу підливу, у третій варив картоплю, не забуваючи про яйця у першій, і щохвилини здійснював обряд поливання та помішування з вибором найвідповіднішої ложки. Крім цього клопоту, капітан мав тримати на оці ще й сковорідку, де вельми милозвучно шкварчало та пирскало кілька ковбасок. Світ ще не бачив такого блискучого кухаря, яким був капітан у розпалі всієї цієї діяльності: годі було визначити, що сяяло більше — обличчя його чи капелюх.

Коли обід нарешті був готовий, капітан Катл подав його на стіл так само спритно, як і варив, а тоді переодягнувся до обіду, тобто скинув свій лискучий капелюх і надяг фрак. Зробивши це, він підсунув стіл впритул до софи, де сиділа Флоренс, показав молитву, одгвинтив свій гачок, пригвинтив натомість виделку й обернувся на гостинного господаря.

— Ну, панно-дівчинко, — сказав капітан, — веселіше и спробуй трохи поїсти. Тримайся, моє серденько! Ось тобі крильце. Ось — підливка. Ковбаски ось. І картопля! — Все це капітан симетрично розклав на тарілці та, щедро присмачивши підливою (уживши відповідну ложку), поставив перед своєю любою гостею.

— Всі люки задраєно, панно-дівчинко, — підбадьорливо додав капітан, — повний порядок. Спробуй ухопи хоч щось, моя хороша. Якби тут був наш Уолтер...

— Ох! Якби тільки він був тут і заступив мені брата! — вигукнула Флоренс.

— Ну-ну, не переймайся аж так, моя хороша! — сказав капітан. — Зроби це для мене. Але він був тобі другом, ніби богом даним, правда, голубко?

Флоренс не знайшла слів для відповіді, лиш зойкнула:

— Ой, Полю, Полю дорогенький! Ой, Уолтере!

— Навіть палуба, по якій вона ступала, — пробурмотів нечутно капітан, дивлячись на пониклу голівку, — була для Уол-ра така ж мила, як вода для спраглого серця, що не знає радості! Як нині бачу той день, коли його записали на судно Домбі, — як він тоді за обідом говорив про неї, і лице його світилось росою... ну, хай не росою, але почуттям світилося... мов рожа розпукла! Так, так... Як-би-то бідний Уолтер був з нами, панно-дівчинко моя... якби міг тут бути... Та тільки ж він потонув, чи не так?

Флоренс похитала головою.

— Так, так, потонув, — лагідно потвердив капітан. — А якби, кажу, він міг бути тут, то просив-благав би тебе, золотко моє, хоч шматочок бодай ухопити, ради твого ж здоров'ячка. Тож покріпися, панно-дівчинко, зроби це немов для Уол-ра, і тримай голівку за вітром!

Флоренс, щоб догодити капітанові, присилувала себе з'їсти шматочок. Тим часом

капітан, що зовсім, здавалося, забув про власний обід, відклав набік ножа й присунувся зі стільцем до софи.

— А правда, Уолтер бур славний хлопець, золотко? — спитав капітан по хвилині, протягом якої сидів мовчки, потираючи собі підборіддя та пильно дивлячись на неї. — Сміливий хлопець... і добрий?

— Так, — потвердила Флоренс.

— Але потонув, красо моя, — чи не так? — лагідним голосом сказав капітан.

У цьому Флоренс не могла не потакнути.

— Він був старший за тебе, панно-дівчинко, — вів капітан далі, — але ви обоє були тоді як діти, — чи не так?

— Так, — відповіла Флоренс.

— І Уолтер потонув, — сказав капітан. — Правда?

Повторюючи це запитання, було б важко сподіватися на потіху, але капітанові Катлу воно вочевидь приносило розраду, бо він знову і знову повертався до нього. Флоренс, що охоче відсунула б непочатий обід та прилягла на софу, відчувши, що, попри своє бажання віддячити йому за турботу, розчаровує його, простягла капітанові руку, та капітан затримав її у своїй (його рука при цьому тремтіла), і, немов геть забувши про обід і про те, що вона нічого не їсть, бурмотів раз по раз задумливо-співчутливим тоном: "Бідний Уолтер. Гай-гай! Потонув. Чи не так?" І щоразу чекав од неї відповіді, немов у цьому й полягала основна мета тих вельми дивних роздумів.

Курка й ковбаски захололи, а підлива й яєчний соус затяглися плівкою, перш ніж капітан згадав, що сидить за обідом; і, допавшись до нього разом з Діогеном, вони спільними зусиллями хутко завершили бенкет. Подив і захоплення капітанові, викликані спокійною хазяйновитістю Флоренс, яка допомагала прибирати посуд, наводити лад у кімнаті й вимітати камін, — за силою рівні хіба що його протестам, коли Флоренс взялася допомагати, — поступово зросли до такого ступеня, що він тільки й стояв, згорнувши руки, та дивився на неї, мов на фею, яка легко й зграбно виконує за нього його роботу, а червоний обідок у нього на чолі спалахнув від невимовного захвату.

Та коли Флоренс ще й узяла його люльку з камінної полиці, подала йому і припросила, щоб собі покурив, добряга капітан настільки був приголомшений цією увагою, що тримав люльку так, неначе вперше в житті взяв її до рук. Так само, коли Флоренс, зазирнувши в буфет, витягла звідти гранчасту пляшку та, не питаючись, приготувала склянку чудового грогу, поставивши поруч на столику, капітанові аж ніс побілів від такої почесі й шани. Коли він, захмелівши від утіхи, набив собі люльку Флоренс піднесла йому вогонь, — капітан не мав сили ні відмовитись, ні противитись, — і, сівши знову на софі, дивилася на нього з усмішкою, — усмішка була така вдячна, ласкава і так явно свідчила, мовляв, її самотнє серце в горі так само звернене до нього, як і її обличчя, що дим зайшов капітанові в горло і в очі, він закашлявся, закліпав і просльозився.

Те, як капітан удавав, ніби причина цього криється саме в люльці, — як зазірав у її

вершок, шукаючи її там і не знаходячи, як продував чубук, видмухуючи її звідти, — все те виглядало напрочуд мило. Невдовзі люлька вже пахкала нормально, і капітан поринув у стан благодатного спокою, як і подобає справжньому курцеві, але очей із Флоренс не спускав та, променіючи несказанною втіхою, час від часу виймав з вуст чубук, аби випустити сувій диму, і повільно роздмухував його, наче то був сувій із написом: "Бідний Уолтер, гай-гай. Потонув, чи не так?" — після чого з безмежною добродушністю знову брався до пахання.

При всій їхній зовнішній несхожості — бо разючіших протилежностей, ніж Флоренс, з її тендітною юною красою, і капітан Катл, з його гудзуватим лицем, дебелою, всіма вітрами битою постаттю й хрипким голосом, мабуть, годі знайти, — у своєму простодушному невіданні житейських шляхів, житейських ускладнень і небезпек, вони були майже рівня одне одному. Її мала дитина не перевершила б капітана Катла недосвідченістю в усьому, крім вітрів та погоди, — та й простотою, легковірністю й безмежним довір'ям теж. Віра, надія, милосердя були його триединим владцею. До цього долучався якийсь незвичайний романтизм, цілковито позбавлений уяви, але й цілком нереальний, далекий від будь-якої житейської розважливості чи практицизму. Коли капітан сидів отак, покурюючи і дивлячись на Флоренс, перед ним малювалися бозна-які неймовірні картини, де центральною фігурою була вона. Такі ж нечіткі й непевні, хоч не такі благодущні, образи майбутнього життя поставали і перед нею, й достоту так само, як сльози, заломлюючи світло, забарвлювали їй світ перед очима, так крізь нове важке її горе вже знов прозирала ледь видна на далекому небокраї веселка... Якась мандрівна принцеса і добре чудовисько з казки достоту так само могли сидіти біля вогню, й розмовляти, як сиділи і мріяли Флоренс і капітан Катл, — різниця була б невелика.

Капітана аніскільки не бентежила думка чи то про труднощі, пов'язані з утриманням Флоренс, чи про відповідальність, яка лягала на нього. Зачинивши віконниці й замкнувши двері, він уже не мав у голові ніякого клопоту. Навіть коли б Флоренс належала до підопічних Канцлерського суду, і тоді капітану було б однаково. Такі, міркування непокоїли його найменше в світі.

Отож капітан любенько смалив собі люльку і мріяв, — те саме робила й Флоренс, хоча мріялось їй про інше. Потім вони попили чаю, і Флоренс попросила піти з нею до найближчої крамниці де вона купила б собі дещо з найпотрібніших їй речей. Надворі вже зовсім стемніло, і капітан погодився, — та спочатку обережно визирнув на вулицю, як бувало за часів, коли він ховався від місис Мак-Стінджер, й озброївся грубою палицею — про випадок, коли непередбачені обставини змусять його удатися до зброї.

Гордість, з якою капітан провадив Флоренс під руку якихось двісті-триста ярдів, зчаста озираючись і дивуючи перехожих своєю пильністю та численними застережними заходами, не мала меж. Прибувши ца місце, він вирішив делікатно вийти з крамниці, поки купуватиме Флоренс, оскільки йшлося про суто жіночий одяг, але спершу виставив на прилавок свою бляшанку і, повідомивши продавницю, що там чотирнадцять фунтів два шилінги, попросив її, в разі, коли цієї суми не вистачить на

спорядження його племінниці, — при слові "племінниця" він кинув вельми значущий погляд на Флоренс, доповнивши його виразною пантомімою, що закликала до обачності та таємничості, — тільки ласкаво крикнути йому, і він доплатить, скільки треба, з власної кишені. Зиркнувши принагідно на свого величезного годинника — чудовий засіб, аби приголомшити продавницю і дати їм утямки, що таке достаток, — капітан послав гачком поцілунок племінниці й вийшов з крамниці, розташувавшись по той бік вітрини, в якій час од часу, серед шовків та стрічок, з'являлося його широке й перелякане обличчя: він боявся, що Флоренс уже хтось викрав через задні двері.

— Любий капітане Катле, — сказала Флоренс, виходячи з крамниці з пакунком, розміри якого дуже розчарували капітана, бо він сподівався побачити носія з цілим оберемком пакунків, — мені справді не потрібні ці гроші. Я їх не чіпала. В мене є свої.

— Може ти, панно-дівчинко, — відповів збентежений капітан, дивлячись просто себе в кінець вулиці, — будеш ласкава потримати їх у себе, поки я їх попрошу?

— Я поставлю їх на звичайне місце і триматиму там, можна? — сказала Флоренс.

Така пропозиція нітрохи не втішила капітана, але він одповів:

— Та чого ж — став куди хочеш, панно-дівчинко, аби лиш ти знала, де їх знайти. Мені вони абсолютно не потрібні. Просто дивно, чого я досі їх не розтринькав.

Тут капітан геть посмутнів, але при першому дотику руки Флоренс ожив, і вони повернулися додому, і далі не забуваючи про обережність та пильність; капітан, одчинивши двері до оселі маленького мічмана, пірнув усередину з такою блискавичною швидкістю, яку могла виробити тільки тривала практика. Ще вдень, поки Флоренс спала, він домовився з донькою одної літньої жінки — на Леденгольському ринку вона звичайно сиділа під блакитною парасолькою і продавала курей, — щоб та приходила прибирати кімнату Флоренс та виконувати її дрібні доручення. Та дівчина саме прийшла, і Флоренс побачила в себе такий же порядок, хоч і не таку пишноту, як у тому страшному будинку, що колись їй марився рідним домом.

Щойно вони залишилися самі, капітан примусив — її з'їсти сухарик і випити склянку пряного глінтвейну (який він готував досконало), та, підбадьорюючи її всіма чулими словами й безладними цитатами, які тільки спадали на думку, відвів її нагору. Однак і йому щось муляло душу, бо він явно ніяковів.

— На добраніч, серденько, — сказав їй капітан під дверима кімнати.

Флоренс потяглася губами до його обличчя й цмокнула в щоку.

Іншого разу капітан був би на сьомому небі від цього вияву вдячності та любові, але в цю хвилину, хоч і розчулений, він знімав ще більше і, як здавалося, не мав бажання одходити.

— Бідний Уолтер! — промовив він.

— Бідний, бідний Уолтер! — зітхнула Флоренс.

— Потонув, — чи не правда?

Флоренс похитала головою й знову зітхнула.

— На добраніч, панно-дівчинко! — сказав капітан, простягаючи руку.

— Хай благословить вас бог, добрий, хороший мій Друже!

Але капітан і далі барився.

— Може, щось трапилось, дорогий капітане Катле? — спитала Флоренс, яка, приголомшена недавніми подіями, дуже легко тривожилась. — Хочете мені щось сказати?

— Сказати тобі, панно-дівчинко? — повторив капітан, збентежено глипнувши їй у вічі. — Ні, ні, що я мав би тобі сказати, моя красунечко? Ти ж, певне, і не сподіваєшся почути чогось доброго?

— Ні, — хитнула головою Флоренс.

Кинувши на неї допитливим оком, капітан повторив: "Ні", — і далі так само баривсь і бентежився.

— Бідний Уолтер! — сказав капітан. — Мій Уол-р! — так я його завше називав. Небіж старого Сола Джілса! Такий милий усім, як весняний розмай! Де ж ти заподівся, сміливий хлопче? Потонув, чи не так?

Урвавши свою промову цим риторичним звертанням, капітан побажав дівчині "на добраніч" і рушив на сходи, а Флоренс згори присвічувала йому. Постать його розчинилась у темряві, і, судячи з відлуння його кроків, він завертав уже до маленької вітальні, коли це раптом знизу, мов з глибин морських, знову виринули його голова та плечі, — найочевидніш, тільки для того, щоб запитати ще раз: "Потонув, чи не так, моя хороша?" — бо, промовивши ці слова тоном ніжного співчуття, він зник остаточно.

Флоренс було дуже прикро, що, прибившись сюди, вона мимохіть — хоч то й річ природна — навіяла своєму покровителю ці спогади, і, сівши перед столиком, де капітан виклав підзорну трубу, пісенник та інші раритети, думала про Уолтера й про все, що було пов'язане з ним у минулому, поки їй не запраглося одного — лягти в ліжку й заснути навіки. Але в цій сиротливій тузі за померлими, котрих любила, вона ні разу не згадала про дім, — про можливість повернення, — про те, що він і досі існує, що в ньому живе її батько... Вона була свідком убивства. Той останній образ, який вона так леліяла, було видерто з її серця, потрощено і вбито. Думка про це сповнювала її такою відразою, що вона заплющувала очі, вся тремтячи і шулячись від найменшої згадки про цей учинок чи про жорстоку руку, що вчинила його. Якби після цього її любляче серце здужало вберегти той образ, воно напевно розірвалося б, — але воно не здужало, лише, спорожнівши, виповнилося диким страхом, що гнав його геть від найдрібніших розтрощених уламків, — страхом, що міг зродитися лише в лоні такої глибокої і так жахливо скривдженої любові.

Флоренс не наслідувалась глянути в дзеркало — темна пляма на грудях напувала її жахом перед самою собою, так ніби вона носила якесь тавро. Загасивши свічку, вона судомно прикрила синець рукою і, плачучи, склала натомлену голову на подушку.

Капітан ще довго не лягав спати. Добру годину бродив туди-сюди по крамниці й маленькій вітальні, а коли ці вправи вже начебто відновили його душевну рівновагу, сів і з поважним та глибокодумним виглядом став вичитувати з молитовника молитви, призначені для тих, хто в морі. Справа йшла доволі туго, — капітан був аж надто повільним та неоковирним читцем і частенько спинявся над складнішими словами,

підохочуючи себе такими вигуками, як: "Ну, хлопче! Давай!", або: "Спокійно, Неде Катле, спокійно!" — що неабияк підсобляли йому в подоланні всіляких труднощів. Ба більше: капітанові добряче заважали його окуляри. Та, незважаючи на ці перешкоди, капітан повагом перечитав усі до рядочка молитви, причому щиро й побожно, і, від душі похваливши їх, улігся під прилавком (але лише після того, як послухав під дверима, що робиться у Флоренс у кімнаті) зі спокійним серцем та якнайзичливішим обличчям.

Впродовж ночі капітан кілька разів вставав, аби пересвідчитись, що його годованка спить спокійно, а раз, на світанку, виявив, що вона вже не спить, бо, зачувши його кроки, Флоренс спитала, чи то він.

— Я, панно-дівчинко, — хрипким шепотом одповів капітан. — У тебе все гаразд, мій самоцвітику?

Флоренс подякувала і сказала, що все гаразд.

Капітан не міг пропустити таку слушну нагоду і, притуливши рота до замкової щілини, прогук, як застуджений вітер: "Бідний Уолтер! Потонув, га?" По чому пішов, улігся знову і спав до сьомої години.

Ніяковість і збентеження не покидали його й цілий день, дарма що Флоренс, яка вместила у маленькій вітальні шити, була куди спокійніша, ніж напередодні. Кожного разу, підводячи очі від роботи, вона бачила, що капітан дивиться на неї й задумливо тре собі підборіддя, а він так часто підсувався до неї з кріслом, немов хотів сказати щось украй секретне, і знову відсувався назад, не знаючи, з чого почати, що за день на цім вутлім суденку об'їздив геть усю вітальню і не раз сідав на мілину, наштотхнувшись на плінтус чи двері до комірчини, і журився дедалі більше.

Тільки коли смеркалося, капітан кинув нарешті ківу поруч Флоренс і заговорив більш-менш до ладу. Щойно відблиски вогню в каміні заграли на стінах та стелі маленької вітальні, на таці для чаю, чашках і тарілочках, розставлених на столі, на спокійнім обличчі Флоренс, повернутім до полум'я, і в сльозах, що бриніли їй на очах, капітан, зламавши довгу мовчанку, запитав:

— Ти ніколи не була на морі, моя рідна?

— Ні, — відповіла Флоренс.

— О, — шанобливо сказав капітан, — то потужна стихія. Дивні дива там діються, моя хороша. Уяви собі море, коли бурхають хвилі і ревуть вітри. Уяви собі його ураганної ночі, коли морок такий, — капітан урочисто підніс свій гачок, — що власної руки не побачиш, хіба що як блимне блискавка, а ти усе мчиш, мчиш, мчиш крізь ураган і морок, наче летиш стрімголов у світ, що не має кінця, во віки віків, амінь, — як знайдеш те місце, відзнач його. То такі часи, красо моя, коли можна сказати (перегорнувши спершу ту книгу) товаришеві по кают-компанії: "Міцний норд-вест піднявся, Білле, он, чуєш, як бушує? Ех, жаль, нещасний суходіл, — хай бог їх-порятує!"

Останню цитату, як особливо пригожу до океанських страхів, капітан виголосив надзвичайно промовисто й закінчив гучним: "Тримайся!"

— А ви потрапляли в такий шторм? — спитала Флоренс.

— Авжеж, панно-дівчинко, і я всілякої негоди набачився, — відповів капітан, дрижачою рукою витираючи спітнілу голову, — і мене добре потеліпало... Та не про мене мова. Наш любий хлопчик, — він присунувся ще ближче, — наш Уолтер, моє серденько, втонув.

Капітан промовив це з таким тремтінням у голосі і мав таке бліде та схвильоване обличчя, що Флоренс від страху схопила — його за руку.

— Ви змінилися на виду! — скрикнула Флоренс. В одну мить, зовсім! Що сталося? Любий капітане Катле, на вас дивитися страшно!

— Чого там! — відповів капітан, підтримуючи її. — Не полохайся, моя панно-дівчинко. Ні, ні. Все гаразд, все гаразд, люба. Як я казав; Уолтер... він... він же... втонув. Чи не так?

Флоренс пильно дивилася на нього, то червоніючи, то бліднучи, і притискала руку до серця.

— На морі багато всіляких небезпек, красо моя, — сказав капітан, — і не один відважний корабель, не одне серце сміливе накрила мовчазна хвиля, так нікому й не зрадивши своєї таємниці. Але на морі і щасливі випадки бувають, і часом, один з двадцятка — ба! Один, може, з сотні, красо моя, — врятується, з ласки божої, і повертається додому, де його мали за померлого, дізнавшись, що ціла команда загинула. Я... я знаю одну таку історію, Втіхо мого серця, — затинаючись, мовив капітан, — мені колись розповідали; і коли я вже рушив цим галсом, а ми з тобою отак собі вдвох сидимо біля каміна, то, може, ти хотіла б її послухати, хочеш, моя люба?

Дрижачи з хвилювання, якого ні вгамувати, ні збагнути не могла, Флоренс мимоволі скерувала очі туди, куди дивився він — в крамницю за її плечима, де горіла лампа. В ту ж мить, як вона повернула голову, капітан схопився з місця й затулив її очі рукою.

— Там нічого нема, красо моя, — сказав він. — Не дивись туди!

— Чому? — здивувалася Флоренс.

Капітан буркнув щось, ніби там нецікаво, а тут вогонь он як горить веселенько. Потім, причинив двері, що досі стояли нарозтіж, і знову сів. Флоренс не спускала його з очей і пильно вдивлялася в його обличчя.

— Історія та, панно-дівчинко, — почав капітан, — про один корабель, який за гарної години та ходового вітру вирушив з Лондонського порту до... не полохайся, панно-дівчинко, — просто вирушив у море, хороша моя, просто вийшов у море.

Вираз обличчя Флоренс занепокоїв капітана, що сам гарячкував і хвилювався, виказуючи не менше збудження, ніж вона.

— Оповідати далі, красо моя? спитав він.

— Так, так, прошу! — вигукнула Флоренс.

Капітан ковтнув, начебто щось застрягло йому в горлі, і нервово провадив далі.

— А в морі цей нещасний корабель, моє серденько, втрапив у таку шалену бурю, що буває хіба раз на двадцять років. На суходолі ураган трошив цілі ліси й здував цілі міста, а в морі, на тих широтах, штормило так, що й найміцніше судно на світі не

вижило б. Кілька днів, кажуть, той нещасний корабель тримався гідно і відважно виконував свій обов'язок, моя хороша, аж нараз ударило так, що проламало борт, знесло щогли й стерно, змило в море найкращих матросів і корабель здався на милість бурі, яка милостивою не була, тільки лютішала дедалі більше, і хвилі заливали судно, били його зусібіч і з кожним громохким ударом трошили, немов шкарлупку. Кожна чорна цятка на гребені валу, що відкочувався від нього, була часткою живого його тіла або живою людиною, красо моя. Отак і рознесло корабель на друзки, а на могилах тих, хто був на ньому, ніколи не виросте трава.

— Але не всі ж загинули! — скрикнула Флоренс. — Хтось же урятувався! Бодай один?

— На тім нещасливім судні, — відповів капітан, підводячись з крісла та з неабияким радісним завзяттям стиснувши пальці, — був один хлопець, славний, казали, хлопець, що ще змалку любив читати й розказувати різні історії про героїство на морі, — я сам не раз чув це! сам чув! — і пригадав собі їх у свою судну годину, бо коли й найстійкішим серцям, найдосвідченішим рукам забракло сили, він лишався незламний та бадьорий. І не тому був відважний, що тут, на березі, не мав кого любити, — просто така вже була в нього вдача. Та це й по обличчю видно, я це бачив, — і не раз! — коли він ще дитиною був, але думав, що то лише зовнішність, хай благословить його бог!

— І він урятувався? він урятувався?

— Цей бравий хлопець... — сказав капітан. — Дивись на мене, моя хороша! Не озирайся.

Флоренс ледве стало сили спитати: "Чому?"

— Бо там нічого нема, моє серденько, — пояснив капітан. — Тільки не полохайся, моя люба! Хоч би заради Уол-ра, дорогого всім нам! Так от, цей хлопець, що працював пліч-о-пліч з богатирами, підтримував слабкодухих, ні разу не поскаржився, не виявив ні тіні страху і цілій команді не давав зневіритись, чим здобув собі таку повагу, начеб був адміралом, — так от, з усіх, хто був на тому кораблі, тільки він, другий помічник і ще один матрос залишились живі, тільки їх троє у штормовому морі, прив'язаних до якогось уламка.

— Врятувалися! — вигукнула Флоренс.

— Дні і ночі носило їх по безбережному морю, — сказав капітан, — аж нарешті... та не дивись ти туди, моя хороша... на них наштовхнувся один вітрильник і, дякувати богові, взяв на борт: двох живих і одного мерця.

— Хто з них помер? — скрикнула Флоренс.

— Не той, про кого мова, — сказав капітан.

— Слава богу! О, слава богу!

— Амінь! — поспішив додати капітан. — Не полохайся! Ще хвилинку, панно-дівчинко! Кріпись!.. На цім кораблі вони відбули довгу подорож — через усеньку карту, бо нікуди не заходили, — і під час тої подорожі, матрос, якого підібрали разом із ним, помер. Але він вижив і...

Не усвідомлюючи того, що робить, капітан відрізав скибку хліба, насадив її на гачок

(який правив йому за рожен при потребі) і став підпикати на вогні, зі схвильованим обличчям дивлячись кудись позад Флоренс й не помічаючи, що хліб уже обгорів і горить ясним полум'ям.

— Він живий, — повторила Флоренс, — і...

— І повернувся на цім кораблі додому, — сказав капітан, дивлячись у тому ж напрямі,— і... не лякайся, хороша... зійшов на берег, — а одного ранку тихенько підійшов до дверей свого дому, щоб провести спостереження, бо знав, що друзі думають, ніби він потонув, та змінив курс, почувши несподівано...

— Почувши несподівано гавкіт собаки? — хутко підхопила Флоренс.

— Так! — прогримів капітан. — Тримайся, серце моєї Сміливо! Але не оглядайся ще. Сюди дивись, на стіну!

На стіні коло неї лягла чоловіча тінь. Вона здригнулась, озирнулася й пронизливо скрикнула, побачивши позад себе Уолтера Гея!

З єдиною думкою — це брат її, брат, що визволився з могили, брат, що пережив кораблетрощу, і осьде він, біля неї, — Флоренс кинулась йому в обійми. Здавалося, тільки він у цілому світі був її надією, її підтримкою, пристанищем, охоронцем. "Подбайте за Уолтера, я любив його" забринів у душі любий жалібний голос, ніби музика серед ночі. "Вітаю тебе, Уолтере, в рідному домі! Всім серцем зболілим вітаю тебе, рідний!" Вона не могла вимовити, але чула ці слова, розкриваючи йому свої чисті обійми.

Капітан Катл, нетямлячись з радощів, спробував витерти собі чоло зчорнілою грінкою на гачку, але, визнавши її за предмет, не відповідний для такої цілі, поклав у свій лискучий капелюх, не без труду насадив того капелюха собі на голову, взявся співати куплет з "Чарівної Піг", урвав на першому ж слові та забіг до крамниці, звідки незабаром вискочив, з розчервонілим та замурзаним обличчям і зіжмаканим коміром, що, здавалось, і крохмалю ніколи не бачив, аби проголосити:

— Уол-ре, хлопче мій, ось невеличке майно, яке передаю вам у спільне посідання!

І хутенько видобув великого годинника, чайні ложечки, щипці для цукру та бляшанку і, повикладавши все це на стіл, одним махом ручища згріб в Уолтерів капелюх. Але, даючи цього незвичайного сейфа Уолтерові, він так розчулився, що був змушений знову забігти до крамниці, де затримавсь уже надовше.

Та Уолтер розшукав його і привів назад. Тут капітана почала непокоїти думка, що Флоренс не витримає такої несподіваної радості. Побоювання ці були настільки серйозні, що він став мислити вельми розважно й цілком заборонив протягом найближчих днів навіть згадувати про Уолтерові пригоди. Лише тоді капітан Катл більш-менш заспокоївся, звільнив свій капелюх од скибки обгорілого хліба і сів до столу пити чай; та коли почув, з одного боку, Уолтерову руку в себе на плечі, а з другого — повний сліз голос Флоренс, що шепотіла поздоровлення, капітан раптом схопився і знову був відсутній добрі десять хвилин.

— Але ніколи в житті не сяло так лице капітанове, як тоді, коли він нарешті твердо зайняв своє місце за столом і сидів, поглядаючи то на Флоренс, то на Уолтера. І

річ зовсім не в тому, що останніх півгодини він посилено тер лице рукавом. Причиною була тільки радість, якою повнилось його серце. На душі, в капітана були щастя і втіха, — вони проступили й на обличчі, роблячи його воістину сонцесяйним.

Певну частину цього сяєва викрешувала гордість, з якою капітан дивився на засмагли щок и й безстрашні очі свого несподівано воскреслого хлопчика, і бачив у нім буйний молодечий запал, все те щире й хороше, що притаманне юності і що в його живих, природних рухах, в натхненнім обличчі проступало надто яскраво. Не меншу лепту вносили сюди й захват та симпатія, з якими він звертав очі на Флоренс, — її врода, чарівність та непорочність душі здобули собі в його особі найвірнішого, найревнішого поклонника. Але повинню того сяєва, яким капітан променів на всі боки, він завдячував насамперед тому, що бачив їх обох, — та ще й розмаїтим маренням та іскристим, райдужним імпріям, що роїлися в його голові.

Те, що вони говорили про бідолашного дядька Сола і в найдрібніших подробицях обдумували його зникнення, те, що відсутність старого та нещастя Флоренс затьмарювали їм радість зустрічі; що вони випустили Діогена, ув'язненого капітаном нагорі, щоб той не гавкав, усе те капітан Катл, попри туман у голові і часті втечі в крамницю, чув і усвідомлював добре. Але те, що Уолтер дивиться на Флоренс якось по-іншому, ніби з далекої відстані, що, тягнучись поглядом до милого її личка, рідко стрічається з її щирими; повними сестринської любові очима, а навпаки, втікає від них, — те капітан усвідомлював не більше, аніж допускав думку, що перед ним — не Уолтер у власній особі, а його дух. Він бачив їх разом у розквіті їхньої краси та молодості, пам'ятав їхнє минуле, і під його широченною синьою камізелькою не залишалося місця для жодних інших почуттів, крім захоплення такою чудовою парою та вдячності долі, що знову звела їх до купи.

Вони сиділи так аж до ночі. Капітан охоче сидів би й тиждень, але Уолтер підвівся й почав прощатися.

— Ти йдеш, Уолтере! — казала Флоренс, — Куди?

— Він поки що завісив гамак у Брогеля, панно-дівчинко, — пояснив капітан Катл. — Звідси рукою подати, Втіхо мого серця.

— Це все через мене, Уолтере, — сказала, Флоренс. — Твоє місце зайняла твоя бездомна сестра.

— Люба міс Домбі, — затинаючись, відповів Уолтер, — якщо не буде нахабством вас так називати...

— Уолтере! — вигукнула здивована Флоренс.

— ...я вже тим щасливий, що можу бачити вас, розмовляти з вами, — то що говорити про щастя хоч чим-небудь прислужитися вам? Куди б не пішов я, чого не зробив би для вас!

Вона всміхнулася й назвала його братом

— Ви так змінилися — сказав Уолтер.

— Змінилася! — перебила вона.

— ...В моїх очах, — тихо, немов думав уголос, провадив Уолтер. — Для мене

змінюлися. Ви були таким дитям, коли я їхав, а тепер... ох, ви зовсім інакше...

— Але все одно твоя сестра, Уолтере. Ти не забув, що ми обіцяли одне одному, коли ти від'їжджав?

— Щоб я та забув! — тільки й вигукнув він.

— А якби й забув, якби страждання й нещастя стерли це з твоєї пам'яті, — хоч вони не стерли, — то чи пригадав би тепер, Уолтере, побачивши мене в біді, всіма покинену, без даху над головою — крім оцього — і без друзів — крім тих двох, що зараз біля мене?

— Пригадав би! Бог свідок, що пригадав би! — ствердив Уолтер.

— Ох, Уолтере! — захлинаючись слізьми, вигукнула Флоренс. — Брате мій дорогий! Покажи мені якусь дорогу в цьому світі — якусь скромну стежечку, щоб я могла йти собі по ній, працювати й думати коли-не-коли про тебе, що ти борониш мене, опікуєшся мною як сестрою! Допоможи мені, Уолтере, бо я так потребую помічі!

— Міс Домбі! Флоренс! Та я ладний головою накласти, щоб вам допомогти. Тільки ж у вас є, вельможні й багаті друзі. Ваш батько...

— Ні, ні! Уолтере! — зойкнула вона, схопившись руками за голову, і на її обличчі проступив такий жах, що він прикипів до місця. — Не кажи цього слова!

Відтоді він ніколи не міг забути її вигляду й голосу, яким вона урвала його на цьому слові. І мабуть ніколи не забуде, хоч би й жив сто років.

Куди-небудь, куди завгодно — тільки б не додому! Все минуло, пройшло, згинуло і пропало навіки! Вся історія наруги і страждань, не розказана нею, була в тому жаскому зойку, і він відчув, що не зможе забути його, і не забув ніколи.

Схиливши свою милу голівку капітанові на плече, вона розповіла, чому втекла з дому. Якби кожна сльозинка, пролита при цьому, упала прокляттям на того, кого вона не назвала ні разу і не звинуватила, і то б йому було краще, вражено думав Уолтер, — ніж утратити таку палку та щире любов.

— Ну-ну, самоцвітику мій! — сказав капітан, коли скінчилася її розповідь і вичерпалася та незглибна увага, з якою він слухав її, зсунувши капелюха на потилицю й широко розкривши рота. — Доста, доста, моя найдорожча! Уол-те, хлопче мій любий, відчалуй до ліжка й залиш мені мою красунечку!

Уолтер обіруч узяв її долоню, приклав до вуст і поцілував. Тепер він знав, що це справді безпритульна, заблукана втікачка, але хоч саме тим була йому дорожча, ніж тоді, коли жила в розкошах, вона здавалась, однак, ще недосяжніша, ще вища, ніж колись у його дитячих мріях. Капітан Катл, не обтяжений такими міркуваннями, провів Флоренс до кімнати і час від часу чатував на зачарованім місці під її дверима, — таким воно й справді було для нього, — поки переконався, що може зі спокійною душею вмошуватися під прилавком. Покидаючи задля цього чати, він не міг утриматись, щоб не гукнути в замкову щілину "Потонув? Чи не так, хороша?", а йдучи сходами вниз, не заспівати того ж таки куплета з "Чарівної Піг". Але куплет чомусь застряг у горлі і нічого з того не вийшло, тож капітан ліг спати і бачив сон про старого Сола Джілса, який одружувався з місіс Мак-Стінджер і якого ця леді тримала надголодь у якійсь потаємній комірчині.

Розділ п'ятдесятий

ЖАЛІ МІСТЕРА ТУТСА

Нагорі в дерев'яного мічмана була порожня кімната, що колись за давніх часів правила Уолтерові за спальню. Розбудивши капітана зарання, Уолтер запропонував перенести туди деякі найбільш пригожі меблі з маленької вітальні, щоб Флоренс могла там оселитися відразу, як тільки встане. А що пихтіти та обливатися потом ради такого діла було для капітана найбільшою насолодою, то він з охотою (як сам сказав) узявся до нього і години за дві кімната на піддашші перетворилася в щось схоже на сухопутну каюту, оздоблену найдобрішим рухомим майном з вітальні, включно з фрегатом "Тартар", якого капітан з такою любов'ю почепив над каміном, що, задкуючи, ще з півгодини дивився на нього, нетямлячись від зат хвату.

Жодні умовляння з боку Уолтера не змусили капітана накрутити величезного годинника, чи забрати назад бляшанку, чи хоча б доторкнутися до щигщів для цукру або до чайних ложечок.

— Ні-ні, хлопче, — незмінно відповідав капітан, — я передав усе те невеличке майно вам, у спільне посідання.

Слова ці капітан повторював з великою поважністю та натхненням, очевидно, гадаючи, що вони мають силу парламентської ухвали і що коли сам він ніколи ніяк не домагатиметься свого права власності, то така форма передачі майна жодних сумнівів викликати не може.

Перестановка в домі була добра не тільки тим, що Флоренс перебиралася в зручнішу кімнату, а й тим, що мічмана нарешті можна було вернути на постійний його спостережний пункт, і повідчиняти віконниці. Остання церемонія — хоч простосердий капітан надавав їй небагато ваги — аж ніяк не була зайвою, оскільки зачинені впродовж цілого дня віконниці так збурили всіх сусідів; що дім майстра корабельних інструментів удостоївся незвичайної уваги громадськості і перебував під пильним наглядом гурту роззяв, що з протилежного боку вулиці спостерігали за ним безперервно, від сходу до заходу сонця. Групу безробітних і волоцюг цікавила, зокрема, капітанова доля, і раз по раз хтось із них падав у болото під вітриною крамниці, зазираючи крізь підвальні ґрати й залюбки уявляючи, що капітан висить там у кутку, бо онде видно краєчок його фракa. Те, що капітан саме там; завзято заперечувалось фракцією опозиціонерів, яка дотримувалася думки, що він лежить на сходах, убитий молотком. Отже, коли об'єкт цих пересудів з'явився рано-вранці на порозі, живий і здоровий, мов нічого й не трапилось, то тут не обійшлося без певного розчарування; а квартальний наглядач, чоловік амбітний, який розраховував бути за присяжного при виламуванні дверей, і в повній парадній формі: виступити як свідок перед слідчим; не втримався, аби не сказати сусідові навпроти, що, краще б той, у лискучому капелюсі, таких коників більше не викидав — яких саме, він не уточнював, — і що він, наглядач, відтепер триматиме його на оці.

— Капітане Катле, — сказав замислений над чимсь Уолтер, коли вони стояли під дверима крамниці, відпочиваючи по тяжких трудах і поглядаючи на стару, знайому

вулицю; година була ще рання. — І за весь цей час — жодної вісточки про дядька Сола?

— Жоднісінької, голубчику, — похитав головою капітан.

— Поїхав шукати мене, любий, хороший старий, — мовив Уолтер. — Але щоб ні разу вам не написати? Чому ж це так? Ну, хай він каже в листі, що ви дали мені, — він видобув з кишені пакет, розпечатаний в присутності премудрого Якчіпа, — коли до того, як відкриєте конверт, від нього не буде звістки, то можете вважати, що він помер. Борони боже! Але тоді була б звістка про нього, — якби він справді помер! Не він сам, так хтось інший написав би — звірно, знаючи його останню волю, мовляв, "такого-то числа помер у моєму домі" — чи то "у мене на руках", чи ще якимось, — "містер Соломон Джілс з Лондона, що просив передати вам останнє вітання й останнє побажання".

Капітан, який досі не піднімався на таку висоту передбачення, був уражений перспективами, що відкривалися звідти, і, глибокодумно кивнувши головою, озвався:

— Добре сказано, хлопче. Дуже добре сказано. Я багато думав про це... точніше, — додав, червоніючи, Уолтер, — я багато про що думав цілу цю безсонну ніч і певен, що дядько Сол (дай йому боже, щастя!) живий і повернеться. Я не так уже й дивуюся, що він поїхав, бо коли й не брати до уваги його потягу до чудесного, що завжди був йому властивий, та тої великої любові, яку чув до мене і проти якої все інше для нього не мало значення, — о ніхто цього не знає так, як я, мені ж він був рідніший за батька, — тут голос Уолтерів зробився приглушений, хрипкуватий, а погляд помандрував кудись у глиб вулиці, — коли, кажу, й не брати цього до уваги, то й без того я читав і чув про людей, котрі, якщо хтось рідний і дорогий їм пропав безвісти на морі, переселялися в ті прибережні краї, куди чутка про загиблий корабель могла б дійти хоч на годину-дві раніше, ніж кудись-інде; а навіть, бувало, пливли тим самим курсом до порту його призначення, ніби те плавання могло їм щось пояснити. Я, певно, й сам би так учинив — може, й швидше, ніж хтось інший. Але що дядечко не написав вам, хоч явно мав намір це зробити, або, якщо він і помер, то як так, що вам ніхто не дав знати про його смерть, — отого я втямити не годен.

Капітан Катл, скрушно похитавши головою, зазначив, що й сам Джек Якчіп не годен був того втямити, а цей чоловік теж уміє висловити путящу думку.

— Був би мій дядечко безпечним юнаком, що його якась компанія могла затягти до шинку і там порішити задля тих грошей, які мав при собі, — сказав Уолтер, або гулящим матросом, що сходить на берег з кількамисячною платнею в кишені, — то я ще міг би зрозуміти, чому він зник отак без сліду. Але, знаючи, яким він був, — сподіваюсь, і є, — я не можу собі цього уявити.

— Уолтере, хлопче, — сказав капітан, тоскно дивлячись на нього, поки він розмірковував, — ну, і що ти про все це думаєш?

— Сам не знаю, що думати, капітане Катле, — відповів Уолтер. — Мабуть, він таки й справді вам не писав. Це без усяких сумнівів?

— Коли б Сол Джілс писав, то де ж його лист, хлопче? — переконливо сказав капітан.

— Може, він попросив когось передати листа особисто, — висунув припущення

Уолтер, — а той забув про нього або закинув кудись, а то й загубив. Навіть це здається мені ймовірнішим, ніж та, друга можливість. Одне слово, я не тільки не хочу брати до уваги ту другу можливість, капітане Катле, а й не можу і не буду.

— Надія, Уол-ре, — глибокодумно сказав капітан, — надія. Ось що тебе надихає. Надія — це буй (перегорни свою "Пташку співучу", розділ ліричних, пісень), але, господи ж мій, як і кожний буй, вона лиш тримається на плаву, і нікуди ти нею не постернуєш. Там, на носі, де фігура Надії, є й якір; та тільки що мені, з якоря, коли нема дна, щоб кинути його?

Усе, це капітан Катл виголосив не так від себе самого, як від імені мудрого городянина й домовласника, що покликаний вділити пригорщу своєї мудрості недосвідченому юнакові. Обличчя його під час промови й справді сяяло новою надією, яку перейняв від Уолтера, тож завершив він тим, що ляснув хлопця по спині і з запалом мовив:

— Ур-ра, хлопче! Я й сам такої ж думки.

Уолтер, весело сміючись, відповів тим самим "ура!" і сказав:

— Ще лиш словечко про дядька, капітане Катле. Гадаю, такого не могло бути, щоб він послав листа звичайним шляхом — через поштову контору чи з якимсь судном... розумієте?

— Ну, ну, хлопче? — підтримав його капітан.

— ...і ви якось прогавили того листа.

— Що ти, Уол-ре? — мовив капітан, і в очах йому майнуло щось ледве схоже на суворий докір. — Хіба ж відтоді, як пропав той учений Сол Джілс, дядечко твій, не виглядав я його чи знаку від нього і вдень, і вночі? Хіба не щеміло мені серце, наслухаючи завше за ним і за тобою? Хіба ж, навіть спавши, не стояв я на своїм посту і чи не вважав би ганьбою покинути його, поки оцей мічман ще цілий і невшкоджений?

— Так, я знаю це, капітане Катле, — відповів Уолтер, хапаючи його за руку. — Я знаю, які ви щирі й серйозні в усьому, що говорите і відчуваєте. Я певен цього. Повірте, я певен цього не менше, ніж того, що стою отут на порозі, чи того, що тримаю оцю чесну долоню. Вірите?

— Вірю, вірю, Уол-ре, — заяснів радістю капітан.

— Не буду більше нічого гадати, — мовив Уолтер, гаряче тиснучи жорстку руку капітана, який теж тис йому руку з не меншою ревністю. — А додам тільки одне: боронь боже, щоб я торкнувся дядечкового майна, капітане Катле! Усе, що він лишив тут, і далі зостанеться під опікою найнадійнішого з розпорядників і найдобрішого з людей — і коли його ім'я не Катл, то, значить, він безіменний. А тепер, найкращий друже, поговорім про... міс Домбі.

Ще й не вимовивши цих двох слів, він уже якось одминився, а вимовив — усю його щирість і веселість наче рукою зняло.

— Вчора, перед тим як міс Домбі урвала мене, — сказав Уолтер, — коли я заговорив про її батька, я думав... пригадуєте це?

Капітан добре пригадував, бо притакнув головою.

— Я думав, що єдине наше нелегке завдання — переконати її, щоб порозумілася зі своїми близькими й повернулася додому.

Капітан буркнув стиха "Доста!", чи "Тримайсь!", чи ще щось принагідно доречне, та, оскільки він украй, стерявся від того, що почув, це вийшло в нього так тихо, що — Про його слова можна було лише гадати.

— Але тепер уже все, — сказав Уолтер. — Я більше так не думаю. Я б радше волів знов опинитися на тім самім уламку, на яким мене й досі ще носить у снах, — і хай би носило до самої смерті!

— Ура, хлопче! — скрикнув капітан, вибухнувши непогамовною радістю, — ура, ура!

— Подумати тільки — їй, такій молоденькій, такій лагідній, такій вродливій, — сказав Уолтер, — так добре вихованій, створеній для зовсім іншого життя, доведеться стати на прю з суворим світом! Але ми бачили, яке провалля лежить позад неї, — хоч одна вона знає його глибину, — і вороття назад нема.

Капітан Катл, дарма що не все второпав, повністю погодився з усім і якнайпалкіше запевнив, що вітер для них сприятливий.

— Її не можна залишати тут саму, — правда, капітане Катле? — занепокоєно спитав Уолтер.

— Далєбі, не знаю, хлопче, — відповів капітан по хвилині мудрої задуми. — Те, що й ти тут є, їй до товариства, і що ви обоє, спільно.

— Любий капітане! — перебив Уолтер. — Що з того, що я тут? Міс Домбі, проста й безневинна серцем, ставиться до мене, як до прибраного брата; але чи таке ж безневинне і просте було б моє серце, якби я удавав, ніби й справді в це повірив — у те, що я маю право як брат отак запросто підступитися до неї?.. Якби я удавав, ніби й справді забув, що честь не дає мені такого права?..

— Уолтере, хлопче мій, — знову стерявшись, озвався капітан, — а чи не можна якось інакше, не як брат.

— Ох! — відповів Уолтер. — Невже ви хотіли б, щоб я втратив усяку повагу в її очах, — в її очах! — щоб її янгольське личко навіки закрилось для мене, бо я, скориставшись з того, що вона, така довірлива, така беззахисна, знайшла тут притулок, посмів спробувати стати її коханцем? Та що я верзу? Коли б я зробив таке, то ніхто в світі не обурився б дужче, ніж ви.

— Уолтере, хлопчику, — сказав капітан, дедалі смутніший, — якби існувала якась поважна причина, чому двоє людей не можуть поєднатися в храмі обітниць — ти переглянь це місце, й зазнач, — то я, гадаю, заявив би про неї під час заручин. А по-іншому не можна ніяк, мій хлопче?

Уолтер, заперечуючи, рішуче махнув рукою.

— Ну, що ж, хлопче, — пробурмотів капітан. — Не можу не визнати, що в усьому цьому я сильно сів на ніс, або, інакше кажучи, дав повний кругом. Та щодо панни-дівчинки, Уол-ре, то запам'ятай — до пошани й обов'язку перед нею зобов'язує мене мій статут, хоч, може, й не найкращий; тому йду за тобою в кільватері, хлопче, і вірю, що ти, безперечно, робиш усе як слід. То, кажеш, по-іншому не можна? — повторив

капітан, з вельми зажуреним виглядом споглядаючи руїни вибудованого ним замку.

— А тепер, капітане Катле, — почав Уолтер веселішим тоном, щоб підбадьорити капітана, та тільки марно старався, — я думаю, треба знайти таку особу, котра могла б бути за компаньйонку міс Домбі, поки вона тут живе, і котрій можна вірити. З родичів ніхто не підходить. Міс Домбі не може не відчувати, що всі вони залежні від її батька. А що сталося з Сюзанною?

— З тою молодичкою? — спитав капітан. — По-моєму, її звільнили всупереч бажанню Втіхи серця. Я дав був сигнал запиту, тільки-но панна-дівчинка прибула сюди, — відгук був вельми похвальний, але сказали, що її давно вже нема.

— То спитайте в міс Домбі, куди вона пішла, — попросив Уолтер, — і спробуємо її розшукати. Вже така пора, що міс Домбі, може, й прокинулась. Ви її найкращий друг, — підіть почекайте її нагорі, а я тут, унизу, сам про все подбаю.

Пригнічений до краю капітан зітхнув, як і Уолтер, і скорився. Флоренс була в захваті від своєї нової кімнати, прагла побачити Уолтера й нетямилась з радощів, що знову зустрінеться з своїм давнім другом Сюзанною. Але Флоренс не могла сказати, куди вона поїхала, — знала лише, що це десь в Уессексі, а сказати напевне ніхто не міг — хіба що містер Тутс.

З цими даними вернувся засмучений капітан до Уолтера і пояснив йому, що містер Тутс — це той молодий джентльмен, якого він бачив під дверима крамниці, що це його приятель, що це — багатий молодий джентльмен, який безнадійно закоханий в міс Домбі. Капітан розповів також, як завдяки вістці про гадану смерть Уолтера він познайомився з містером Тутсом і як між ними дійшло до врочистої згоди, що зобов'язувала містера Тутса мовчати про своє кохання.

Звідси виникло питання, чи може Флоренс звіритись на містера Тутса, а що Флоренс відповіла: "О, цілком, — всім серцем!", — то виникла необхідність з'ясувати, де живе містер Тутс. Цього Флоренс не знала, а капітан забув. Але не встиг капітан у маленькій вітальні запевнити Уолтера, що містер Тутс скоро тут буде, як той і справді прийшов.

— Капітане Джілсе, — сказав містер Тутс, без усяких церемоній вриваючись у вітальню, — я в такому стані, що от-от збожеволію!

Він випалив ці слова, наче з мортири, і тільки тоді помітив Уолтера, привітавши його жалісним хихотінням.

— Вибачте, сер, — сказав містер Тутс, хапаючись за чоло, — але я зараз у такому стані, що просто з розуму сходжу, чи й уже зійшов, а коли людині так недобре, то вимагати від неї гречності — однаково, що глумитися з неї. Капітане Джілсе, дозвольте поговорити з вами віч-на-віч.

— Ще б пак, братику, — відповів капітан, беручи його за руку, — бо ми тільки вас і виглядали.

— О, капітане Джілсе, — сказав містер Тутс, — та кого ж тут було виглядати! Я навіть поголитись боявся — такий у мене стан збуджений. Одяг у мене нечищений. Волосся позлипалося. Я сказав Курчаті, що покладу його трупом, як надумає чистити

мені чоботи!

Дикий, несамовитий вигляд містера Тутса підтверджував усі ці ознаки душевного розладу.

— Слухайте-но, братику, — мовив капітан. — Оце — Уолтер, небіж старого Сола Джілса. Той, що, вважалось, загинув на морі.

Містер Тутс зняв руку з чола і видивився на Уолтера.

— Боже милий! — пробелькотів він. — Ще того бракувало! Як ся маєте? А... а... ви, певно, дуже промокли. Капітане Джілсе, — чи дозволите два слова сказати в крамниці?

Він ухопив капітана за фрак і, по дорозі в крамницю, зашепотів:

— Так оце, капітане Джілсе, той самий, про якого ви говорили, коли казали, що він і міс Домбі створені одне для одного?

— Ага, так, мій хлопче, — відповів безутішний капітан. — Колись я так думав.

— І саме тепер! — вигукнув містер Тутс, знову хапаючись за чоло. — І саме він! — ненависний суперник! Хоча ні, — не ненависний суперник, — містер Тутс раптом затнувся, подумав і опустив руку. — Чого б я його ненавидів? Ні. Якщо моє почуття справді некорисливе, капітане Джілсе, я це зараз же доведу, — дозвольте?

Містер Тутс прожогом кинувся назад до вітальні і, міцно потиснувши Уолтерові руку, сказав:

— Як ся маєте? Надіюся, ви не застудились. Я... я буду дуже радий, якщо ви зробите мені приємність своїм знайомством, бажаю вам усього найкращого. Слово честі й гонору, — сказав містер Тутс, запал якого, поки він придивлявся до обличчя й статури Уолтера, дедалі зростав, — я дуже радий бачити вас.

— Красно вам дякую, — відповів Уолтер. — Я й не сподівався такого щирого й гарячого прийому.

— Не сподівалися, кажете? — перепитав містер Тутс, все трусячи його руку. — Це дуже мило з вашого боку. Вельми вам зобов'язаний. Як ся маєте? Сподіваюсь, у вас усі здорові там, за... там... на... тобто, там, звідки ви приїхали, знаєте.

На всі ці добрі побажання й ще кращі наміри Уолтер відповів, як личить чоловікові.

— Капітане Джілсе, — сказав містер Тутс, — я хотів би бути бездоганим у справах честі, але, гадаю, зараз мені можна торкнутися однієї теми, яка...

— Так, так, хлопче, — відповів капітан. — Сміло, сміло!

— Тоді, капітане Джілсе, — і ви, лейтенанте Уолтере, — сказав містер Тутс, — чи знаєте ви, що в домі містера Домбі кояться жахливі речі і що міс Домбі кинула свого батька, який, на мою думку, — з чималим піднесенням мовив містер Тутс, — є таким звіром, що назвати його... е... мармуровим пам'ятником або хижакон і то була б завелика честь для нього, — і що вона пропала й пішла невідомо куди?

— А можна спитати, як ви дізналися про це? — звідався Уолтер.

— Лейтенанте Уолтере, — сказав містер Тутс, що сам вирішив, що до Уолтера треба звертатися тільки так, мабуть, пов'язавши його ім'я з морським фахом та добавачаючи якусь кривну спорідненість між ним і капітаном, що само собою поширювалась і на їхні чини. — Лейтенанте Уолтере, я не від того, щоб оповісти вам прямо й відверто. Річ у

тім, що відчуваючи надзвичайний інтерес до всього, що стосується міс Домбі,— не з егоїстичних міркувань, лейтенанте Уолтере, бо я чудово розумію, що найкраще зробив би, якби припинив своє існування, котре лише всім заважає, — я мав звичку коли-неколи робити невеличкі подарунки одному лакеєві, дуже порядному молодика на ймення Тавлінсон, що від якогось часу живе в їхньому домі, — цей Тавлінсон і розповів мені вчора про всі ті справи. Відтоді, капітане Джілсе, — і лейтенанте Уолтерс, — я ходжу, як очманілий, і цілу ніч провалявся на канапі такою-ото руїною, яку ви бачите перед собою.

— Містере Тутсе, — мовив Уолтер, — я щасливий, що можу порадувати вас. Заспокойтеся, будь ласка. Міс Домбі — жива і здорова.

— Сер! — скрикнув містер Тутс, зірвавшись з місця, і наново взявся тиснути йому руку, — моя радість така незмірна, така невимовна, що навіть якби я мав почути зараз, що міс Домбі ще й заміж вийшла, і то б я не міг не всміхнутися. Далєбі, капітане Джілсе, — звернувся містер Тутс до капітана, — я справді так думаю, — не знаю, правда, що зробив би з собою в наступну хвилину, але я не міг би не всміхнутися, така це для мене радість!

— Для такого благородного серця, як ваше, — сказав Уолтер, аж ніяк не барячись і собі потиснути йому руку, — буде ще більшою радістю дізнатись, що ви можете прислужитися міс Домбі. Капітане Катле, чи не були б ви ласкаві провести містера Тутса нагору?

Капітан кивнув містеру Тутсу, який з ошелешеним видом почимчикував услід за ним на піддашшя і без жодного попередження з боку свого проводиря опинився в новій оселі Флоренс.

Подив та втіха бідолашного містера Тутса були такі, що могли знайти собі тільки чудернацькі вияви. Він підбіг до Флоренс, ухопив її руку, поцілував, пустив, ухопив знов, упав навколішки, лив сльози, хихотів і цілковито не зважав на небезпеку з боку Діогена, який, добачаючи в цій поведінці певну войовничість намірів, крутився круг нього безперестанку, наче вагався, куди ж його вкусити, зате не мав ніяких вагань, що вкусити треба.

— Ой Ді, який же ти поганий, непам'яткий собака! Я така рада, що бачу вас, любий містере Тутсе!

— Спасибі, — відповів містер Тутс. — Я почуваюся дуже добре, вельми вам зобов'язаний, міс Домбі. Сподіваюся, всі ваші рідні здорові теж.

Містер Тутс вимовив це, навіть гадки не маючи, що ж він каже, потім сів і вп'явся очима у Флоренс, і на його обличчі якнайвиразніше проступала боротьба радості і розпуки.

— Капітан Джілс і лейтенант Уолтерс сказали, — ледь видихнув містер Тутс, — що я можу прислужитися вам, міс Домбі. Коли б мені вдалося якось пустити в непам'ять той день у Брайтоні, коли я повівся як... батьковбивця, а не як людина, що має свої статки, — суворо засуджував себе Тутс, — я б з радістю ліг у тиху могилу.

— Прощу вас, містере Тутсе, — сказала Флоренс, — не треба нічого пускати в

непам'ять. Та я і не зможу, повірте мені. Ви завжди були безмірно люб'язні і добрі, завжди.

— Міс Домбі, — відповів містер Тутс, — ваша увага до моїх почуттів пояснюється тільки вашою янгольською вдачею. Тисячу разів дякую вам. Це абсолютно пусте.

— А що ми хотіли спитати у вас, — сказала Флоренс — чи не пам'ятаєте ви, де можна знайти Сюзанну, яку ви були такі ласкаві супроводити до диліжанса, коли вона пішла від мене?

— Я не можу, міс Домбі, точно пригадати назву місцевості, що була написана на диліжансі, — по хвилинному роздумі відповів містер Тутс, — але пам'ятаю, вона казала, що не буде там затримуватись, а поїде далі. Одначе, міс Домбі, коли ви хочете, щоб вона знайшлася і була тут, то ми з Курчам приставимо її сюди з усією швидкістю, на яку тільки здатна моя відданість і його великий розум.

Містер Тутс виявив таке очевидне натхнення й захоплення перспективою стати в пригоді, а його некорислива щирість була така безперечна, що відмовити йому було б жорстоко. Флоренс делікатно втрималась од застережень, але не могла втриматись, щоб не засипати його подяками, і містер Тутс гордо узяв на себе це негайне доручення.

— Бувайте здорові, міс Домбі, — мовив містер Тутс, торкнувшись її простягнутої руки, спалахнувши на виду і здригнувшись усім тілом у розпачі свого безнадійного кохання. — Дозвольте запевнити, що ваше нещастя призводить мене до відчаю, і що ви можете покластись на мене майже так, як на самого капітана Джілса. Я добре знаю, міс Домбі, всі свої хиби та вади, — це, зрештою, геть пусте, дякую, але запевняю вас, на мене можна покластись цілком, міс Домбі.

З цими словами містер Тутс вийшов з кімнати в супроводі капітана, що ввесь цей час з капелюхом під пахвою стояв осторонь і, пригладжуючи гачком скуйовджене волосся, не без цікавості дослухався до розмови. А коли двері за ними зачинилися, сонечко життя містера Тутса знову затягли хмари.

— Капітане Джілсе, — мовив цей джентльмен, спинившись унизу на сходах і обернувшись, — правду кажучи, не такий у мене настрій, щоб я міг дивитися на лейтенанта Уолтера з тим дружнім почуттям, яке хотів би до нього мати. Ми не завжди владні над нашими почуттями, капітане Джілсе, і я був би винятково вам вдячний, якби ви випустили мене з чорного ходу.

— Ви свій курс самі намітите, братику, — відповів капітан. — А в тому, що він буде чесний і гідний моряка, я нітрохи не сумніваюся.

— Ви надзвичайно люб'язні, капітане Джілсе, — сказав містер Тутс. — Ваша добра думка — велика втіха для мене. Є ще одна справа, — додав містер Тутс, затримавшись у коридорі, за півдчиненими дверима, — яку, сподіваюся, ви візьмете до уваги, капітане Джілсе, і з якою було б добре ознайомити й лейтенанта Уолтера. Я, знаєте, вже остаточно вступив у володіння своїми статками, і... і не знаю, що з ними робити. Якби я міг хоч якось придатися вам з погляду фінансів, я ліг би у тиху могилу легко й спокійно.

Більше містер Тутс не додав нічого, тільки вислизнув без шуму й зачинив за собою

двері, не давши капітанові відповісти.

Ще довго після його відходу Флоренс думала про цього добряка з мішаним почуттям утіхи та болю. Він був такий чесний і щиросердий, що бачитися з ним і бачити його відданість у тяжку для неї хвилину було втіхою для серця неоціненною; але водночас думка, що вона бодай на мить зробила його нещасливим чи бодай пальцем скаламутила супокійний плін його життя, боліла їй так, що очі набігали слізьми, а груди стискалися від жалю. Капітан Катл теж, тільки по-своєму, думав про містера Тутса; думав про нього й Уолтер; і коли ввечері всі троє сиділи в новій кімнатці Флоренс, Уолтер з великим запалом вихваляв містера Тутса й переповів Флоренс, що той казав, одходячи, оздобивши його слова якнайприхильнішими коментарями та похвалами, в яких проступала його власна чесна й співчутлива душа.

Містер Тутс не приходив ні завтра, ні позавтра, ні ще кілька днів, а тим часом Флоренс, наче пташка в клітці, жила, ніким не полохана, на піддашші в старого майстра корабельних інструментів. Але з плином часу голівка її хилилась усе нижче і жалісніше, і її обличчя, що дуже скидалося на Полеве, з горішнього вікна часто зверталося до неба, наче виглядало свого янгола десь на далекому світлому березі, про який, лежачи в ліжечку, говорив її покійний брат.

Флоренс останнім часом змарніла і схудла, пережиті хвилювання не могли не відбитись на її здоров'ї. Та не тілесна недуга непокоїла її. Вона боліла душею, і причиною цьому був Уолтер.

Хоч він і дбав про неї, і хвилювався за неї, і був гордий та радий, що може їй прислужитися, виказуючи при цьому такі завзяття і ревність, на які тільки був здатний, Флоренс бачила, що він її уникає. Впродовж цілого дня він рідко коли підходив до її кімнати. Коли вона кликала його, він приходив і в першу хвилину був такий же безпосередній та жвавий, яким пам'ятався їй з того дня, коли вона загубилася у вуличному натовпі; та потім ставав якийсь скований — чуйне серце Флоренс не могло не помітити цього — та неспокійний і незабаром зникав. І вранці, і вдень він ніколи не приходив до неї без запрошення. Зате ввечері, коли сутеніло, він завжди сидів коло неї, і то були найщасливіші години для Флоренс; їй здавалось, що то повернувся колишній Уолтер, Уолтер її дитинства. Але й тоді яке-небудь незначне слово, погляд чи жест доводили, що між ними лягла якась невловна межа, котру годі переступити.

Не могла вона не бачити й того, що всі ці ознаки, зміни, які відбулися в Уолтерові, проступали попри всі старання хлопця приховати їх. Дбаючи про неї, думала Флоренс, і щиро прагнучи, щоб ласкавою рукою не зранити її мимохіть, він не раз удавався до різних дрібних хитрощів та оман. Тим прикріше відчувала вона, як сильно він одмінився, і тим частіше оплакувала цю братову відчуженість.

І капітан — її невтомний, чулий і ревний приятель — теж бачив це, думала Флоренс, і теж уболівав. Він був уже не такий райдужно-веселий, як перше, і, коли вони вечорами сиділи утрюх, крадькома кидав то на неї, то на Уолтера доволі-таки журним оком.

Нарешті Флоренс вирішила, що поговорить з Уолтером, їй здавалось, що вона вже

знає причину його відчуження, і, коли скаже йому про це і про те, що змирися з усім і не дорікає йому, то і їй відляже від серця, і йому буде спокійніше на душі.

І одної неділі, пополудні, вона зважилася на це. Вірний капітан, у своїм дивогляднім комірці та в окулярах, сидів коло неї і читав, коли Флоренс спитала, чи не знає він, де Уолтер.

— Думаю, внизу, панно-дівчинко, — відповів капітан.

— Я хотіла б із ним поговорити, — сказала Флоренс, похапцем підводячись, немов зібралась іти туди.

— Я миттю пришлю його сюди, красунечко, — сказав капітан.

По чому він, вельми моторно, завдав на плече свою книгу, — бо по неділях капітан уважав за обов'язок читати тільки дуже грубезні книги, оскільки у них солідніший вигляд, і кілька років тому виторгував у книгарні велетенський томище, п'ять рядків із якого щоразу так збивали його з пантелику, що він і досі не визначив, про що там мова, — і пішов. Незабаром з'явився Уолтер.

— Капітан Катл казав мені, міс Домбі... — жваво почав він з порога і замовк, побачивши її лице. — Ви зле почуваетесь сьогодні. Ви засмучені. І плакали.

Він говорив так лагідно і голос його так гарячково тремтів, що на очах їй виступили сльози.

— Уолтере, — м'яко мовила Флоренс, — я і не зовсім добре почувуюся, і плакала. Я хочу поговорити з тобою.

Він сів навпроти, вдивляючись у вродливе невинне личко, зблід, і губи йому задрижали.

— Тоді, ввечері, коли я побачила, що ти живий... О Уолтере, любий, що я пережила тоді, скільки надій я мала!..

Він зіперся тремтячою рукою на стіл між ними і не зводив з неї очей.

— Тоді ти сказав, що я змінилася. Мене здивували ці слова, але тепер я розумію, що це правда. Не сердься на мене, Уолтере. Я тоді була занадто щаслива, щоб над цим замислитись.

Вона знову здалася йому дитям. Він знову бачив перед собою щире, довірливе, любляче дитя. А не дорогу серцю жінку, до ніг якої склав би усі скарби світу!

— Ти пригадаєш нашу останню зустріч, Уолтере, перед твоїм від'їздом?

Він сунув руку за пазуху і видобув маленький гаманець.

— Я весь час носив його на шиї. Якби я тоді втонув, він разом зі мною лежав би на дні моря.

— І далі носитимеш, Уолтере, — на пам'ять про мене?

— До самої смерті!

Вона поклала свою руку на його так безбоязно й просто, немов лише вчора дала цей подарунок на спомин.

— Я рада цьому. Я завжди з радістю думатиму про це, Уолтере. А чи не здається тобі, що думка про цю зміну прийшла нам обом одночасно, коли ми у той вечір розмовляли з тобою?

— Ні, — з подивом у голосі відповів він.

— Так, Уолтере. Я ще тоді мимоволі зіпсувала твої плани на майбутнє. Тільки тоді я боялася й подумати про це, але тепер знаю певно. Якщо тоді ти, з великодушності своєї, ще був здатний приховувати від мене, що ти теж це знаєш, то тепер це тобі не вдається, хоч ти й стараєшся, і не менш великодушно. Ти ж таки стараєшся. Я вдячна тобі, Уолтере, щиро, глибоко вдячна, але твої старання даремні. Забагато ти настраждався — і сам, і разом з найріднішою тобі людиною, — щоб цілком забути, хто став мимовільною причиною всіх нещасть, що окошилися на вас. Ти просто не можеш мені цього забути, — то як ми можемо бути братом і сестрою? Не думай тільки, любий Уолтере, ніби я тобі дорікаю. Мені треба було б пам'ятати про це — я повинна була про це пам'ятати, та забула з радощів. Єдине, на що я надіюся, — те, що тепер, коли ми порозумілися, тобі буде не так гірко думати про мене. І єдине, чого я прошу, Уолтере, від імені тієї бідної дитини, яка була тобі сестрою колись, — не борися більше з собою і не муч себе через мене, якщо я все вже знаю.

Поки вона говорила, Уолтер дивився на неї з таким подивом на обличчі, що для якогось іншого почуття на ньому просто не знайшлося б місця. А тепер ухопив ту руку, що так благально торкалася його руки, і вже не пустив.

— О міс Домбі, — сказав він, — невже, невимовно страждаючи й тлумлячи почуття, які я повинен і мав би відчувати до вас, я ще, як ви кажете, змушував страждати і вас! Але ж, свідчуся богом, ви завжди, завжди були для мене найяснішим, найчистішим спогадом мого дитинства та юності. Про те, чим ви були і є в моєму житті, я завжди думав і думатиму як про святість, якої довіку не можна ні злегковажити, ні переоцінити, ні забути. Знов чути, бачити вас такою, якою ви були в той вечір, коли ми прощалися, — це вже невимовне щастя, а якби я знав, що ви любите мене як брата й звіряєтесь на мене, — це було б друге велике щастя, яке припало мені.

— Уолтере, — мовила Флоренс, дивлячись йому в вічі, але міняючись на виду, — що ж то за почуття, які ти повинен і мав би відчувати до мене, крім тих, що вже є?

— Пошана, — тихим голосом сказав. Уолтер. — Шаноба.

Щоки її зарожевілися, і вона несміливо й замислено забрала свою руку, але й далі дивилась на нього серйозно й допитливо.

— Я не маю права бути братом, — сказав Уолтер. — І не претендую на це. Я покинув тут дитину, а бачу жінку.

Рум'янець розлився їй по обличчі. Махнула йому, немов благала замовкнути, і впала обличчям на руки.

Якийсь час обоє мовчали. Вона плакала.

— Шануючи таке чисте, довірливе й добре серце, — сказав Уолтер, — я змушений відірватися від нього, хоч при цьому рветься моє. Як же я смію сказати, що то — серце сестри?

Вона й далі плакала.

— Якби ви були щасливі, тішилися любов'ю й захватом друзів — взагалі всім, на що ви маєте право від народження і чому можна позаздрити, — сказав Уолтер, — і при

тому назвали б мене братом, згадавши колишню прихильність, — тоді я, незважаючи на відстань між нами, відгукнувся б на це ім'я, маючи цілковиту певність, що не оскверню цим вашого чистого почуття. Але зараз... і тут!

— О, спасибі, спасибі вам, Уолтере! Пробачте, що я вам так наприкрилась. Але в мене не було з ким порадитись. Я така самотня.

— Флоренс! — в запалі згукнув Уолтер. — Того, що я скажу тобі зараз, ще кілька секунд тому ніяка сила не вирвала б з моїх уст. Якби я був багатий, якби мав хоч якусь можливість — чи надію бодай, — створити тобі умови, близькі до тих, в яких ти виросла, то я б сказав, що є одне ім'я, яким ти могла б мене нагородити — разом з найвищим на світі правом, правом оберігати, й леліяти тебе, — і на яке я нічим собі не заслужив, хіба тим, що кохаю тебе, поважаю тебе, і моє серце цілком належить тобі. Я сказав би, що це — єдине право, право захищати та берегти тебе, яке ти могла б мені дати, а я посмів би прийняти й назвати своїм, та й то вважаючи дарунком таким великим і безцінним, що все життя моє було б замалою платою за нього.

Вона й далі не підводила голови; сльози котилися їй по щоках, а груди здригалися від ридань.

— Флоренс, люба, кохана Флоренс! — як я — завжди називав тебе подумки, доки збагнув, який це безум і зухвальство з мого боку. Дозволь востаннє назвати тебе по імені, що таке мені дороге, і дай свою долоньку — на знак того, що по-сестринському забудеш усе, що я тут наговорив.

Вона підвела голову і сказала — з такою урочістю в погляді, з такою погідною, спокійною, ясною усмішкою, що сяйнула на нього крізь сльози, з таким тихим, лагідним трепетом у голосі і в усьому тілі, що забриніли найглибші струни його серця, а перед очима прослався туман:

— Ні, Уолтере, я не зможу цього забути. Нізачо в світі не забуду. А ти... ти дуже бідний?

— Я — чоловік мандрівний, — сказав Уолтер. — Тиняюся по морях, щоб заробити на хліб. Такий тепер мій фах.

— І скоро знову поїдеш?

— Дуже скоро.

Хвилину мовчки вона дивилася на нього, а тоді несміливо вклала тремтячу руку в його долоню.

— Якщо візьмеш мене за жінку, Уолтере, я щиро кохатиму тебе. А якщо дозволиш поїхати з тобою — без страху поїду на край світу. Я нічим не жертвую ради тебе — мені нема чим жертвувати, нема кого зрікатися, але все моє життя і любов належатимуть тобі, і, якщо помиратиму при пам'яті, помру з твоїм іменем на устах.

Він пригорнув її до серця, притулився щокою до щоки, і, вже не занедбана, вже не самотня, вона заридала в обіймах коханого.

Будьте благословенні, недільні дзвони, що так тихенько співаєте їм, зачарованим і щасливим! Будь благословен, спокій і мир недільного дня, що зливається із погідністю їхніх душ і оточуєш їх святістю! Будьте благословенні, безшелесні сутінки, що

вкриваєте її так м'яко і затишно, аж вона засинає, наче вколисана дитина, припавши до грудей коханого!

О, тягар любові та довір'я — який він легкий для них! Так, Уолтере, дивись на заплющені очі, дивися ніжно і з гордістю, — віднині в цілому безмежному світі вони шукають лише тебе, одного тебе!

Доки не споночіло, капітан не виходив з маленької вітальні. Він примостився на стільці, де звичайно сидів Уолтер, і дивився у віконце в стелі, аж поки день поволі згас і на небі висипали зорі. Він запалив свічку запалив і випалив люльку, та не переставав дивуватися, що ж там сталося нагорі, і чому його не кличуть до чаю.

Капітанів подив уже досяг найвищої межі, коли біля нього з'явилася Флоренс.

— А! Панна-дівчинка! — гукнув капітан. — Щось ви забалакалися з Уолтером, красомоя.

Флоренс обхопила маленькою рукою один з величезних гудзиків його фрака і, заглядаючи йому в обличчя, мовила:

— Любий капітане, я б хотіла вам дещо сказати, коли можна.

Капітан хутенько підвів голову, готовий слухати. Але й того, що він побачив, було досить, щоб разом із кріслом відсунутись якомога далі.

— Ну? Втіхо серця! — скрикнув він у радісному пориві. — Невже те?

— Те, — гаряче ствердила Флоренс.

— Уол-р! Чоловік! Те?! — заgrimотів капітан, жбурнувши лискучого капелюха у віконце на стелі.

— Те, — одповіла Флоренс, плачучи й сміючись разом.

Капітан тут же стиснув її в обіймах, а тоді, піднявши капелюха й насадивши собі на голову, ухопив Флоренс під руку і повів її нагору, де, як відчував, повинен був утяти найкращий у житті дотеп.

— Ну, то що, Уолтере? — сказав капітан, встромивши в двері променисте, як жаровня, обличчя. — Значить, по-іншому не можна, га?

Він мало не вдушився цим дотепом, який повторив ще принаймні сорок разів за чаєм, в перервах натираючи рукавом своє лиснуче лице та обклепуючи голову зіжмаканою хустинкою. Однак капітан, при бажанні, міг би вказати й поважнішу підставу для радощів, бо чути було, як він, поглядаючи на Уолтера й Флоренс з несказанною втіхою, раз у раз бубонів до себе:

— Едварде Катле, хлопче мій, найліпший курс у твоєму житті ти намітив тоді, як передав оте невеличке майно у спільне володіння!

Розділ п'ятдесят перший

МІСТЕР ДОМБІ І СВІТ

А що ж робить гордий чоловік, поки дні отак минають? Чи думає коли за свою дочку, чи цікавиться, куди вона запліділася? Може, гадає, що вона повернулася додому і живе собі, як і жила, у його похмурому будинку? Ніхто не відповість за нього. Відтоді він ні разу не вимовив її імені. Усі в домі так його бояться, що й не заїкаються про те, чого він твердо вирішив не згадувати, а єдиній особі, що наважується запитати його,

він тут же закриває рот.

— Любий мій Полю! — лепече його сестра, бочком прослизавши в кімнату того ж дня, коли втекла Флоренс. — Твоя дружина! Ота вискочка! Невже те, що долинуло до мене, таки правда? Невже вона так віддячила за твою безмірну відданість, — таж ти навіть своїх родичів приносив у жертву її примхам та зарозумілості? Бідний мій брате!

Виголосивши цю промову й чуло нагадавши про те, що її не було запрошено на весільний обід, місіс Чік щедро використовує свою хустинку й кидається на шию містерові Домбі. Але містер Домбі холодно вивільняється з обіймів і садовить її на стілець.

— Спасибі за співчуття, Луїзо, — каже він, — хоч я бажав би, щоб ти вибрала якусь іншу тему для розмови. Як я почну скаржитись на свою долю або скажу, що потребую потішань, то тоді можеш їх висловити, коли будеш така ласкава.

— Полю, голубчику, — відповідає його сестра, похитуючи головою й прикладаючи хусточку до обличчя, — я знаю твою силу духу й більше ні слова не скажу про цю таку болючу й відразливу подію, — на голови цих прикметників місіс Чік вивергає нищівне обурення, — але дозволь мені спитати, — хоч я й боюся почути те, що мені до решти розіб'є серце, — ця нещасна дитина, Флоренс...

— Луїзо! — суворо перепиняє її брат. — Годі! Ні слова про це.

Місіс Чік може лише хитати головою, використовувати свою хусточку й оплакувати звироднілих Домбі, що вже й не Домбі тепер. Але чи винна Флоренс у втечі Едіт, втекла разом із нею, чи зробила щось не те, чи не так, чи взагалі щось зробила, а чи нічого — про все те вона навіть гадки не має.

Але він іде собі своїм шляхом, не збочуючи, ховаючи свої думки та почуття в грудях і не ділячись ними ні з ким. Він і не пробує шукати свою дочку. Може, він думає собі, що вона живе в його сестри, — а може, що й під власним його дахом. Може, він весь час думає про неї, — а може, й ніколи. Дивлячись на нього, можна гадати що завгодно.

Певне лише одне — він не думає, що втратив її. І навіть не підозрює цього. Він занадто довго жив замкнений у вежі своєї гордині, завжди бачив її — тихе, сумирне створіння — на стежці десь унизу і не боявся цього. Хоч як тяжко впала на нього його ганьба, проте не пригнула його до землі. Корінь міцний і глибокий, з роками розрісся навсібіч і тягне соки звідусіль. В дерево ударила блискавка, але воно стоїть.

Хоч він і ховає свій внутрішній світ од світу навколишнього (котрий, як йому здається, має зараз одну мету — стежити за кожним його кроком, хоч куди б він ішов), але не може приховати зрадливих його слідів — запалих щік та очей, поморщеного чола та похмурої задуми. Непроникний, як завжди, він, проте, уже не той, що був, гордий, як завжди, він, однак, відчуває приниження, — інакше усіх тих слідів не було б.

Світ. Що думає про нього світ, як дивиться на нього, що у ньому бачить і що каже — ось демон, який переслідує його. Скрізь, де він, там і демон; ба гірше, навіть там, де його нема. Він разом з ним виходить до челяді й водночас чує, як той шепочеться у нього за спиною, бачить, як показує пальцем за ним на вулиці, як вичікує на нього в його конторі, як підморгує з-за плеча якогось заможного комерсанта, як киває йому й

лопоче щось між юрби, — завжди, хоч куди б він прийшов, демон уже тут як тут і — він добре це знає— трудитиметься найстаранніше, коли він піде. Коли він зачинається на ніч у себе в кімнаті, його демон — в його домі і поза домом: чути, як він ходить по бруку за вікном, видно, як визирає з газетних шпальт на столі. Всюдисущий, він їздить пароплавами й залізницями, це неугомонний трудяга, що працює тільки на нього.

І це не просто витвір його уяви. В головах інших людей він не менш діяльний, ніж у його. От хоча б у кузена Фінікса, який приїздить з Баден-Бадена спеціально для того, щоб поговорити з містером Домбі. Чи — у майора Бегстока, який товаришує кузенові Фініксу в цій дружній місії.

Містер Домбі приймає їх із звичайною своєю гідністю і стоїть випростаний, як завше, перед каміном. Він почуває, що світ дивиться на нього їхніми очима. І очима довколишніх портретів. І очима містера Пітта на книжковій шафі. Навіть карта самого цього світу, що висить на стіні, і та має очі.

— На диво холодна весна, — каже містер Домбі для годиться.

— Хай йому біс, сер! — в нападі гарячої приязні гукає майор. — Джозеф Бегсток не вміє прикидатися. Якщо ви хочете тримати своїх друзів на віддалі, Домбі, й показувати їм спину, то Дж. Б. для цього не підходить. Джо — чоловік простий і крутий, сер; прямодушний він чоловік, той Джо. Його королівська високість, покійний герцог Йоркський зробив мені честь, кажучи — заслужено чи незаслужено, то вже інша річ: "Якщо є в мене на службі чоловік, на чию правдомовність я можу покластися, то це Джо — Джо Бегсток".

Містер Домбі показує, що з цим згоден.

— Так от, Домбі, — веде далі майор, — я — людина світська. Наш друг Фінікс — якщо можна мені так...

— Матиму за честь, безумовно, — каже кузен Фінікс.

— ...Теж людина світська, — махає головою майор. — І ви, Домбі, — ви теж людина світська! Так от, коли сходяться троє світських людей і до того ж друзів... якщо можна так... — каже він, знов удаючись до кузена Фінікса.

— Безумовно, — стверджує кузен Фінікс, — якнайщиріших.

— ...друзів, — підхоплює майор, — то, на думку старого Джо (Дж. може й помилятися), що думає світ з цього чи іншого приводу — визначити дуже легко.

— Безперечно, — стверджує кузен Фінікс. — Фактично кажучи, це ж цілком очевидно. Я дуже хотів би, майоре, висловити моєму другові Домбі мій великий подив і жаль з приводу того, що моя чарівна й достойна родичка, яка мала всі дані, щоб зробити чоловіка щасливим, настільки забула свої обов'язки перед... фактично, перед світом, — що скомпрометувала себе в такий екстраординарний спосіб. Я й досі чортзна-який пригнічений і так і сказав учора ввечері довготелесому Сексбі — шість футів десять дюймів зросту; з ним мій друг Домбі, напевне, знайомий, — що все це мене до біса знервувало й роззлостило. Такого типу фатальні катастрофи навертають чоловіка на думку, — каже кузен Фінікс, — що у всьому, що діється, таки є Провидіння, бо якби моя тітка жила дотепер, то, думаю, така збіса життєрадісна жінка, як вона, зламалася

б і, фактично кажучи, впала б жертвою.

— Так от, Домбі!.. — енергійно веде свою думку майор.

— Перепрошую, — втручається кузен Фінікс, — ще одне слово. Мій друг Домбі дозволить мені сказати, що коли б знайшлася обставина, здатна поглибити ті пекельні муки, які я відчуваю з цього приводу, то це хіба лиш цілком зрозуміле здивування світу, що моя чарівна, достойна родичка (прошу дозволу поки що так її називати) скомпрометувала себе, як кажуть, з білозубим чолов'ягою, який куди нижчий становищем, ніж її чоловік. Але, хоч я мушу просити мого друга Домбі, — і доволі наполегливо, — не обвинувачувати мою чарівну, достойну родичку, доки провину її не буде встановлено остаточно, я можу водночас запевнити мого друга Домбі, що родина, яку я репрезентую і яка тепер майже згасла (що навертає на збіса журні думки), не поставитиме йому жодних перешкод і з радістю погодиться на будь-який достойний вихід, що його він укаже, з цього становища в майбутньому. Вірю, що мій друг Домбі належно оцінить мотиви, які керують мною в цій вельми сумній і... е... фактично кажучи, я не бачу потреби надокучати моєму другові Домбі ще якимись зауваженнями.

Містер Домбі кланяється, не підводячи очей, і мовчить.

— Так от, Домбі, — каже майор, — наш друг Фінікс з красномовністю, що рівних їй старий Дж. Б. ще ніколи не чув, — ні, богом свідчуся, сер! — ніколи! — тут майор геть синіє й хапає свій ціпок посередині, — говорив про те, що стосується леді. Я ж, користаючи з нашої дружби, Домбі, торкнуся іншого боку цієї справи. Сер, — майор пирхає, мов кінь, — світ у таких випадках ставить свої вимоги, які повинні бути задоволені.

— Я знаю, — кидає містер Домбі.

— Безперечно, знаєте, Домбі, — каже майор. — Хай йому біс, сер, я знаю, що ви знаєте! Людина вашого калібру не може цього не знати.

— Мабуть, не може, — відповідає містер Домбі.

— Домбі! — говорить майор. — Решту ви здогадуєтесь. — Я кажу все, як є, — може, й передчасно, — бо Бегстоки завше казали все, як є. Мало, сер, користі бувало їм з цього, але така вже у них порода. З тим чоловіком треба стрілятися. Дж. Б. у вас напхвату. Він уважає себе вашим другом. Хай же благословить вас бог!

— Дуже вдячний вам, майоре, — відповідає містер Домбі. — Коли прийде час, я сам оддамся вам у руки. А що він іще не прийшов, то я поки утримуюсь від розмови на цю тему.

— А де той чолов'яга, Домбі? — питається майор через хвилину, яку пропихтів, мовчки дивлячись на нього.

— Не знаю.

— І ніяких відомостей? — питається майор.

— Є дещо.

— Дуже радий це чути, Домбі, — каже майор. — Вітаю вас.

— Ви мені вибачите, саме ви, майоре, — озивається містер Домбі, — що я наразі не буду входити в подробиці. Відомості не зовсім звичайні і добуті теж незвичайно. Може

виявитись, що вони нічого не варті; а може, вони правдиві. Наразі важко щось сказати, і мушу на цьому зупинитись.

Хоча це й надто безбарвна відповідь на багряне завзяття майора, він приймає її з вдячністю і тішиться думкою, що світові світить така чудова нагода одержати те, що йому належить. Далі й кузен Фінікс дістає свою порцію заслуженого визнання від чоловіка його чарівної, достойної родички, а тоді і кузен Фінікс, і майор Бегсток виходять, залишаючи цього чоловіка сам на сам зі світом і з думками про їхню представницьку роль у вираженні того, як світ дивиться на його особисті справи та чого, цілком справедливо і слушно, від нього чекає.

Але хто ж це сидить у кімнаті економки й гомонить з місіс Піпчін, ронячи сльози і скидаючи руки до неба? То якась дама, обличчя котрої приховує тісний чорний капелюх, що очевидно, належить не їй. То міс Токс. Вона позичила цю машкару в своєї служниці й прийшла, отак потайки, з Принцесиного майдану, щоб поновити старе знайомство з місіс Піпчін та дізнатися про самопочуття містера Домбі.

— Він дуже переживає, люба моя? — питається міс Токс.

— Та, — своїм звичаєм дразливо пирхає місіс Піпчін, — він такий самісінький, як і завжди.

— Зовні, — висловлює припущення міс Токс. — Але що там на душі!

У жорстких сірих очах місіс Піпчін проглядає сумнів, коли вона тричі пирхає у відповідь: "А! Можливо! Ну, так!"

— Правду сказавши, Лукреціє, — місіс Піпчін і досі зве її Лукрецією на тій підставі, що найперші свої експерименти з дітоприборкування проводила саме на цій леді, коли та була ще нещасним, миршавим недолітком, — правду сказавши, Лукреціє, я вважаю, що то — боже спасіння. Мені такі безсоромниці теж тут не потрібні!

— Безсоромниця! Ой, як ви вірно сказали: безсоромниця, місіс Піпчін! — відповідає міс Токс. — Кинути його! Такого благородного, такого поставного чоловіка!

Тут міс Токс вже втрачає самовладання.

— Про благородство нічого не знаю, — каже місіс Піпчін, роздратовано тручи собі носа. — Але знаю одне: коли кому випадає тягти хрест, то тягти його мусить. Отакої! Потягала і я свого часу! Про що мова! Пішла — і з богом! Ніхто, думаю, за нею не плаче!

Натяк на Перуанські копальні нагадує міс Токс, що пора йти додому, і місіс Піпчін дзвонить за Тавлінсоном, щоб провів її до дверей. Містер Тавлінсон, який не бачив міс Токс цілу вічність, щирить зуби і висловлює надію, що вона в доброму здоров'ї, зауваживши, що не впізнав її спершу, під цим капелюшком.

— В дуже доброму, Тавлінсоне, спасибі, — відказує міс Токс. — І прошу вас — не кажіть нікому, що ви мене тут бачили. Я ходжу в гості тільки до місіс Піпчін.

— Слухаю, міс, — погоджується Тавлінсон.

— Страшні речі діються, Тавлінсоне.

— Свята правда, міс, — погоджується Тавлінсон.

— Сподіваюся, Тавлінсоне, — каже міс Токс, у якої за час виховної діяльності в

родині Тудлів виробився повчальний тон і звичка з усякої події виносити певну науку, — сподіваюся, те, що тут трапилось, буде вам засторогою, Тавлінсоне.

— Спасибі, міс, без сумніву, — відповідає Тавлінсон.

Він замислюється, — очевидно, над тим, як застосувати цю засторогу до власного життя, та зненацька кислий, як оцет, голос місіс Піпчін: "Що ви там робите? Чого не проводите даму до дверей?" — вириває його з задуми, і він веде міс Токс до дверей. Проминаючи кімнату містера Домбі, вона якомога глибше втискається в свій чорний капелюх і йде навшпиньках. І нема в світі, що так безжально його переслідує, жодного атома, який мав би стільки жалю й співчуття до нього, скільки міс Токс виносить під своїм чорним капелюхом на вулицю й несе додому, ховаючи від щойно запалених ліхтарів.

Але міс Токс не належить до світу містера Домбі. Хай вона й приходить кожного смерку, додаючи до капелюха парасольку та колоші в сльотаві вечори, хай і терпить осмішки Тавлінсона, пирхання й гиркання місіс Піпчін та все решту, аби лиш спитати, як його справи і як він переносить своє нещастя, — все одно нічого спільного зі, світом містера Домбі у неї немає. Вимогливий і суворий, як завше, він вершить свій шлях без неї, а вона — зірка анітрохи не видатна й не блискотлива — кружляє собі на своїй маленькій орбіті в куточку зовсім іншої системи, і чудово знає це, і приходить, і плаче, і йде геть, і втішається цим. Далєбі, міс Токс задовольнити легше, ніж світ, що так непокоїть містера Домбі!

Клерки в конторі обговорюють катастрофічну подію з усіх боків, ясних і темних, але найбільше їх цікавить, кому дістанеться місце містера Турбота. Загальна думка така, що деякі додаткові його доходи тепер будуть урізані, і посада ця, внаслідок введення нових обмежень та контролю, стане не вигідною. Ті, хто не має жодної надії на неї, запевняють, що нізащо не погодились би її прийняти, і що зовсім не заздять тому, кому вона припаде. Такої колотнечі, відколи помер маленький Домбі, в конторі ще не було, але збудження набирає товариського — щоб не сказати веселого — характеру і веде до встановлення дружніх, приятельських взаємин. При такій сприятливій нагоді укладається перемир'я між визнаним усією конторою дотепником та його конкурентом, які ворогували на смерть упродовж кількох місяців, і на честь щасливого поновлення їхньої дружби в сусідній харчевні влаштовується невеличкий обід, де головує дотепник, а суперник грає роль віце-президента. Коли забрано скатертину, голова відкриває промови і каже: "Джентльмени, годі приховувати від себе, що зараз не час на особисті чвари. Недавні події, про які нема потреби говорити детальніше, але які не пройшли поза увагою кількох недільних газет і однієї щоденної, називати яку немає потреби (тут кожен з учасників зібрання вельми чутно шепоче її назву), примусили мене замислитись, і мені здається, що не досягти повного порозуміння між мною і Робінсоном у такий момент означало б раз і назавжди покласти край тій одностайності в спільній справі, якою, на його думку й переконання, завжди славилися джентльмени з торговельного дому Домбі. Робінсон відповідає на це, як людина і брат, а один з джентльменів, що третій рік поспіль перебуває під загрозою звільнення за промахи в

арифметиці, раптом постає перед усіма в зовсім іншому світлі, вихопившись із схвильованою промовою, в якій каже: "Щоб нашому шановному шефу повік не знати самотності, що впала на огнище його", — і ще силу різних інших фраз, кожна з яких починається: "Щоб йому повік" — і завершується громом аплодисментів. Одне слово, вечір проходить чудово, якщо не рахувати непорозуміння між двома молодшими службовцями, які, сперечаючись про ймовірну цифру прибутків містера Турбота за останній рік, вхопилися вже за карафки і, в стані крайнього збудження, були виведені геть. Наступного дня в конторі спостерігається великий попит на содову воду і переважає думка, що рахунок був липовий.

Щодо Перча-посильного, то він почав пускатися берега. Він увесь час сидить по шинках, де п'є за чужі гроші і страшенно бреше. Здається, що він уже всюди поперестрівав усіх, хто був хоч якось причетний до останніх подій, питаючись їх: "Сер (або "мадам" — залежно від випадку), а чом це ви такі бліді?" — від чого ті здригалися всім тілом і з вигуком "Ой, Перче!" тікали від нього. Чи то від усвідомлення власного безпутства, чи то від наслідків надуживання алкоголю, містер Перч, саме під ту вечірню пору, коли він звичайно шукає потіхи в товаристві місіс Перч у Болс-Понді, приходить у крайній стан занепаду Духу, чим місіс Перч страшенно журиться, бо відчуває, що тепер його довіра до жінок похитнулася і, повертаючись увечері додому, він не має певності, що його жінка не втекла з якимсь віконтом.

Слуги містера Домбі теж ударилися в гульбу і стали непридатні для іншої роботи. Щовечора в них гаряча вечерея "обговорення", з паркими трунками на столі. О пів на одинадцяту містер Тавлінсон завжди розкисає і часто допитується, чи ж не казав він, що з життя в наріжному будинку не буде добра? Вони шепочуться про міс Флоренс, цікаві знати, куди ж вона заплідлася, і погоджуються на думку, що, коли й містер Домбі не знає, то місіс знає напевне. Розмова переходить на місіс Домбі, про яку кухарка каже, що то була сановита пані, правда ж, та надто вже чванлива. Всі погоджуються, що так, надто вже чванлива, і стара любов містера Тавліясона, покоївка (велика цнотливиця), просить, щоб більше ніколи не говорили їй про людей, що бозна-куди деруть голову, немов їм землі мало.

Все, що говориться і робиться у зв'язку з цим, робиться й говориться гуртом, участі в якому не бере тільки містер Домбі. Світ і він самотіють укупі.

Розділ п'ятдесят другий

СЕКРЕТНІ ВІДОМОСТІ

Добра місіс Браун і її дочка Аліса мовчки сиділи вдвох у своїй домівці. Було це раннього вечора пізньої весни. І, хоч минуло вже кілька днів після того як містер Домбі сказав майорові Бегстоку про не зовсім звичайні відомості, добуті незвичайним способом, які, може виявитись, і не варті нічого, а може, й правдиві, вимоги світу і досі лишалися незадоволені.

Довгий час мати й донька не обмінялися ні словом й сиділи майже без руху. На хитрому обличчі старої малювалося жадібне очікування; обличчя дочки теж було повне чекання, хоч і не таке сторожке, і час од часу темніло, наче на нього набігала дедалі

густіша тінь розчарування й зневіри. Стара, хоч і часто зводила очі на дочку, на зміни в її обличчі не звертала уваги, тільки сиділа, бурмочучи й плямкаючи, та вперто щось наслухала.

Житло їхнє, жалюгідно-убоге, було, проте, не таке відразливе на вигляд, як тоді, коли добра місіс Браун мешкала там сама. Деякі спроби навести лад і чистоту давалися взнаки, але й видно було, що робилися вони якось недбало, по-циганськи, так що з першого погляду можна було впізнати руку молодшої з жінок. Вечірні сутінки густішали й глибшали, серед мовчазної тиші, аж поки стіни, поволі чорніючи, майже зовсім розплилися в темряві.

Мовчанку, що тривала так довго, зламала Аліса, сказавши:

— Не діждете ви його, мамо. Він не прийде.

— Хай смерть не діжде! — гарячкуючи, відповіла стара. — Він мусить прийти.

— Побачимо, — сказала Аліса.

— Побачимо його, — відрубала мати.

— На останньому суді, — сказала дочка.

— Я знаю — ти думаєш, що я здитиніла! — закаркала стара. — Оце така мені повага і шана від власної доні, та тільки я розумніша, ніж ти думаєш. Він прийде. Тоді, як я зачепила його на вулиці, він оглянувся на мене так, як на жабу. Але, боже милий, треба було його бачити, коли я назвала їх поіменно й спитала, чи не хоче він дізнатись, де вони.

— Що, такий був розгніваний? — вмить спалахнула цікавістю дочка.

— Розгніваний? Не те слово! Оскаженілий! Оце більш підходяще. Розгніваний! Ха-ха! Щоб оте та назвати просто "гнівом"! — Стара покульгала до буфета, щоб запалити свічку, і, поки несла її на стіл, шамкотливий її рот красувався в усій своїй бридоті. — Так я й про тебе могла б сказати, що ти — коли про них думаєш чи говориш — просто гніваєшся.

Що й справді важко було б сказати, дивлячись на її дочку, яка сиділа, мов причаєна тигриця, з палючими очима.

— Тихо! — з тріумфом сказала стара. — Хтось іде. Ті, що тут живуть, чи вештаються тут, так не ходять. І ми з тобою так не ходимо. О, ми б пишалися такими сусідами! Чуєш його?

— Здається, ви маєте рацію, мамо, — стиха відповіла Аліса. — Цитьте! Одчиніть двері.

Аліса ще більше скулилась, загортаючись у шаль, а стара, послухавшись її, визирнула надвір, поманила пальцем і пустила в хату містера Домбі, що, переступивши поріг, став, недовірливо розглядаючись навколо.

— Це негодяще місце для такого високого джентльмена, як ваша милість, — заскрекотала стара, присідаючи. — Як я і казала, але шкоди вам від того не буде.

— Хто це? — спитав містер Домбі, дивлячись на її компаньйонку.

— Це — моя красуня дочка, — відповіла стара. — Не звертайте на неї уваги, ваша милість. Вона все знає.

Тінь, що вкрила йому обличчя, була не менш промовиста, ніж якби він уголос простогнав: "Хто лиш цього не знає!", — та він тільки пильно дивився на неї, а вона на нього — без жодного вітального слова чи жесту. Та коли відвів очі, обличчя йому спохмурніло; потім він час від часу мимохіть поглядав на неї, ніби ті сміливі очі пекли його й будили якийсь спогад.

— Жінко, — мовив містер Домбі до старої карги, що хихотіла та блискала очима з-під його ліктя, а коли він обернувся, крадькома показала пальцем на дочку, затерла руки й знову затицjala пальцем. — Жінко! Я визнаю, що зробив необачно, прийшовши сюди й забувши, хто я, але ти знаєш, для чого я прийшов і що ти обіцяла, перечепивши мене тоді на вулиці. То що ж ти маєш мені сказати з того, що мене цікавить? І чим пояснити, що відомості, для здобуття яких я марно докладав усього свого впливу та грошей, повинні раптом знайтися самі і в такій халупі? — Він зневажливо озирнувся навколо. — Не думаю, — додав він по хвилині, протягом якої гостро дивився на неї, — щоб тобі закортіло пожартувати зі мною чи обдурити мене. Але якщо маєш такий намір, то раджу відмовитися відразу. Зі мною жарти погані, і відплата буде жорстока.

— О, який гордий, строгий джентльмен! — захихотіла стара, трясучи головою та потираючи зморщені руки. — О, строгий, строгий! Але, ваша милість, самі все побачите, на власні очі, й почуєте самі, на власні вуха, — не наші... і якщо вашу милість наведуть на слід, ви ж за це щось заплатите, правда, голубе шановний?

— Гроші, — відповів містер Домбі, якому це запитання явно додало спокою й певності, — я знаю, творять чудеса. Навіть такий несподіваний і неймовірний шанс, як цей, можуть обернути на користь. Так, за будь-які вірогідні відомості я заплачу. Тільки спершу мушу їх мати, щоб судити про їхню цінність.

— Невже ви не бачили нічого сильнішого за гроші? — спитала молода жінка, не встаючи з місця — навіть не рухнувшись.

— Тут, по-моєму, ні, — сказав містер Домбі.

— Але деінде повинні були бачити, я думаю, — відповіла вона. — Невже не бачили жіночого гніву?

— У тебе, шльондро, загострий язик, — сказав містер Домбі.

— Не завжди, — відказала вона, без тіні емоцій. — А говорю це вам, щоб ви нас тут краще зрозуміли і більше вірили. Жіночий гнів тут напевне не інакший, ніж у вашому красному домі. У гніві тут я. І вже багато років я маю не менші, ніж ви, підстави для гніву — на того ж самого чоловіка.

Він мимоволі здригнувся і глянув на неї вражено.

— Так, — з чимсь, схожим на сміх, сказала вона. — При всій, здавалося б, величезній різниці між нами — це так. Як і чому воно так — не має значення, це моя справа, а я свої справи не розголошую. Я хочу вас із ним звести, бо я на нього люта. Мати в мене скнариста і вбога, вона будь-які відомості повизбирує на продаж і продасть усе, що завгодно і кого завгодно, — аби за гроші. Мабуть, годиться-таки, щоб ви їй заплатили, коли вона вам допоможе в тому, що вас цікавить. Але мною керує не це. Я вам сказала, що — і мені цього досить — я від свого не відступлюся, хай би ви тут

з нею за кожен гріш висварювалися. Це все. Більше мій гострий язик ні слова не скаже — навіть якщо ви до самого світку просидите.

Стара, яка виявила значне занепокоєння під час отої промови, що загрожувала зменшенням сподіваного зарібку, легенько сіпнула містера Домбі за рукав, шепочучи, щоб не звертав на дочку уваги. Він глянув на одну й другу вимученими очима й сказав глухіше, ніж звичайно:

— Кажи вже, що ти там знаєш.

— Е, не так прудко, ваша милість. Треба ще декого зачекати, — мовила стара. — Все те ще треба видобути з декого... вивудити... підчепити і витягнути з нього.

— Що ти хочеш сказати? — спитав містер Домбі.

— Терпіння, — закаркала вона, поклавши йому на плече скорчену, як пазуриста лапа, руку. — Терпіння! Я все добуду. Це я вмю. А як буде таїти щось, — закарлючила всі десять пальців добра місіс Браун, — видеру!

Містер Домбі провів очима стару, що покульгала до дверей, аби знову визирнути на вулицю, і переніс погляд на дочку, але та сиділа незворушна, мовчазна і цілком байдужа до нього.

— Ти хочеш сказати, жінко, — мовив він, коли згорблена місіс Браун, трясучи головою й бурмочучи щось, вернулася назад, — що сюди ще хтось має прийти?

— Так, — кивнула стара, заглядаючи йому в обличчя.

— І з нього ти збираєшся витягти корисні для мене відомості?

— Так, — знову кивнула стара.

— Незнайомий?

— Та ну ж! — пронизливо засміявшись, сказала стара. — Яке то має значення! Гаразд, гаразд, — знайомий. Ваша милість його знає. Але він не повинен вас бачити. Налякається, і не буде говорити. Ви станете он за цими дверима й розсудите все самі. Ми зовсім не просимо вірити нам на слово. Що? Вашу милість тривожить, що за цими дверима? От уже підозріливі люди ті пани! Ну, то подивіться.

Її гостре око спостерегло на виду гостя оту мимовільну підозру, цілком, проте, зрозумілу за таких обставин. Щоб заспокоїти її, стара піднесла свічку до дверей, про які говорила. Містер Домбі, зазирнувши туди, побачив порожню, напіврозвалену хижку і махнув їй, щоб поставила свічку назад.

— Чи довго ще чекати на ту особу? — спитав він.

— Недовго, — сказала стара. — Може, ваша милість присяде на кілька хвилин?

Він не відповів, а почав крокувати по кімнаті з таким виглядом, наче вагався — залишатись йому чи піти, і картав себе за те, що взагалі опинився тут. Та незабаром кроки його зробилися повільніші і важчі, а замислене обличчя ще більше ствердло, коли мета, задля якої він прийшов, знову заволоділа його думками.

Поки він походжав отак, спустивши очі долі, місіс Браун, присівши на стілець, з якого підвелася була, щоб зустріти свого гостя, знов нашорошила вуха. І чи то її приспало його монотонне ходіння, чи, може, далася взнаки примхлива старість, та тільки дочка її, що виразно чула кроки надворі, вже метнула застережливий погляд на

матір, коли та нарешті сполошилася. Миттю зірвавшись на ноги й шепнувши "Він!", стара хутенько випроварила гостя на його спостережний пункт, притьмом поставила на стіл пляшку та склянку — саме вчасно, щоб обхопити за шию Роба-Точильника, коли той з'явився на порозі.

— Це ж таки мій хороший хлопчик! — скрикнула місіс Браун. — Нарешті! О-хо-хо! Ти ж мені як рідний син, Роббі!

— Ой, місіс Браун! Не треба, — запротестував Точильник. — Чи ж не можна любити чоловіка, щоб не м'яти й не душити його? Обережно, у мене ж тут клітка з птицею.

— Йому клітка миліша за мене! — верескнула стара, звертаючись до стелі. — За ту, що його більше любить, як мати рідна!

— Та ну, я вам, справді, дуже вдячний, місіс Браун, — сказав безталанний хлопець, — вельми засмутившись, — тільки що ж, коли ви такі ревниві. Я сам вас дуже люблю і все інше, але ж я не душу вас, правда, місіс Браун?

Що, судячи з тону і вигляду, він, однак, аж ніяк не відмовився б зробити при нагоді.

— І ще про клітки говорите, — скімлив Точильник, — так, ніби то злочин! Та ви сюди подивіться! Це знаєте чиє?

— Твого пана, голубчику? — вищирила зуби стара.

— Ох! — сказав Точильник, ставлячи на стіл велику, зав'язану в ряднину клітку й розв'язуючи її зубами та нігтями. — Це наша папуга, ось.

— Папуга містера Турбота, Робе?

— Притримайте язика, добре, місіс Браун? — відказав Точильник. — Для чого вам вибазікувати прізвища? Щоб я так жив, — додав він, у нападі розпачу смикаючи себе за волосся, — коли вона не доведе чоловіка до сказу!

— Отакої! То ти ще пащекуєш, невдячний хлопче! — скрикнула стара, моментально впадаючи в лютю.

— Борони боже, ні, місіс Браун! — запевнив Точильник зі сльозами на очах. — Ну, чи бачив хто таку... Хіба ви не знаєте, місіс Браун, як я вас люблю?

— Справді, Робе? Любиш, моє курчатко? — З цими словами місіс Браун ще раз стиснула його в своїх ніжних обіймах і звільнила лише тоді, як він почав сильно, хоч безуспішно, брикатися, і все волосся йому на голові стало диба.

— О, — згукнув Точильник, — ото нещастя, коли на чоловіка буквально нападають з любов'ю, як тут! Хай би вона вже... Як вам жилося, місіс Браун?

— Га! Не був уже цілий тиждень! — сказала стара, з докором дивлячись на нього.

— Боже милий, місіс Браун, — відповів Точильник, — сказав же я тиждень тому, що нині прийду, чи не так? Ось я й прийшов. А вам усе мало. Хотілося б, щоб ви були трохи розважніша, місіс Браун. Я вже захрип, виправдовуючись, і в мене від ваших обіймів аж обличчя пашить. — Він заходився щосили терти його руками, немов хотів усунути сліди тих ніжних пестощів.

— Випий краплиночку для втіхи, Роббі, — запропонувала стара, наливаючи з пляшки на столі, і підсовуючи йому склянку.

— Спасибі, місіс Браун, — подякував Точильник. — За ваше здоров'я, многая літа і

теде. — Як свідчив вираз його обличчя, у "теде" входили не особливо добірні побажання. — І за її теж! — Він глянув на Алісу, що сиділа, втупивши, як йому здавалось, очі в стіну за його плечима, а насправді — в обличчя містера Домбі, що стояв на дверях. — Бажаю їй того самого, і якнайбільше!

З цими двома тостами він вихилив цілу склянку й поставив її на стіл.

— Ну, так ось, місіс Браун! — мовив він. — Тепер будемо трохи розважніші. Ви знаєтесь на птахів і вмієте обходитися з ними, у чому я пересвідчився, на свою біду.

— Біду? — повторила місіс Браун.

— Тобто, на щастя, хотів я сказати, — відповів Точильник. — Ну, чого ви перебиваєте чоловіка, місіс Браун! Знов через вас з голови усе вилетіло.

— Ти казав про птахів, Роббі, — нагадала стара.

— Ага! Так от, — мені доручено доглядати цю папугу — оскільки певні речі розпродуються, і одна господа ліквідується — а мені не бажано привертати на себе увагу, то я хотів би примістити її на який тиждень у вас, з харчем і помешканням, добре? Раз уже я мушу заходити сюди, — міркував Роб з кислою міною на обличчі. — так нехай буде хоч якийсь привід для цього.

— Хоч якийсь привід? — зойкнула стара.

— Опріч вас, звичайно, місіс Браун, — поправився полохливий Роб. — Я зовсім не кажу, що мені ще якісь приводи потрібні, місіс Браун. Бога ради, не починайте знову.

— Він не думає про мене! Він не дбає за мене так, як я за нього дбаю! — скрикнула місіс Браун, здіймаючи свої кощаві руки. — Але я таки подбаю за його птаху.

— І добре подбайте, місіс Браун, — закивав головою Роб. — Бо, знаєте, якби ви хоч раз її не так погладили, то й те, гадаю, не вдалося б сховати.

— А то він такий прозорливець, Роббе? — хутко підхопила стара.

— Прозорливець, місіс Браун? — повторив Роб. — Ну, про це не треба говорити.

Роб зненацька замовк, налякано озирнувшись, тоді знову наповнив склянку, поволі вихилив її до дна, труснув головою і почав водити пальцем по прутиках папужої клітки, ніби в цей спосіб відводив думки від щойно порушеної небезпечної теми.

Стара лукаво глянула на нього, підсунула ближче свій стілець і, дивлячись на папугу, що на її оклик спустилася вниз з-під золоченого купола, спитала:

— То ти вже не на службі, Роббі?

— Це вас не обходить, місіс Браун, — одрізав Точильник.

— Може, хоч на харчі дають, га, Роббе? — спитала місіс Браун.

— От так папуга! — сказав Точильник.

Стара стрельнула в нього поглядом, після якого він мав би потерпати за власні вуха, але що саме прийшла його черга задивлятися на папугу, то отого лихого погляду, котрий його внутрішньому зорові міг бачитись яким завгодно, фізичний його зір щасливо уникнув.

— Дивно, що хазяїн не забрав тебе з собою, Роббе, — солоденько сказала стара, хоч обличчя її наливалось злобою.

Роб — був настільки поглинутий спогляданням папуги і погладжуванням прутиків,

що не відповів нічого.

Пазурі старої вже були за волосинку від його скуйовдженої кучми, похиленої над столом, однак вона стримала руку й мовила над силу, якомога облеснішим голосом:

— Роббі, дитинко...

— Що, місіс Браун? — озвався Точильник.

— Дивно, кажу, що хазяїн не взяв тебе з собою, серце.

— Це вас не обходить, місіс Браун, — повторив Точильник.

Ту ж мить пазурі місіс Браун пішли в хід: схопивши його лівицею за горло, а правицею — за волосся, вона вп'ялася в предмет своєї ніжної любові з такою люттю, що обличчя хлопця враз посиніло.

— Пустіть, місіс Браун, чуєте? — верескнув Точильник. — Що ви робите? Поможіть же, молодице! Місіс Брау... Бра...

Молодиця, однак, не зворушена ані воанням до неї, ані белькотінням хлопця, твердо дотримувала нейтралітету, доки притиснений у кутку Роб по довгій боротьбі звільнився від своєї напасниці і, важко дихаючи, стояв, одгородившись ліктями від старої, що теж ледве зводила дух і, тупаючи з люті й нетерплячки ногами, явно збирала сили для нового нападу. У цю критичну хвилину Аліса подала голос, та зовсім не на користь Точильника:

— Молодець, мамо! Розшматуйте його!

— Що ж це таке, — пробелькотів Роб, — і ви проти мене, молодице? Що я вам зробив? За що мене шматувати, хотів би я знати? Чого ви беретеся душити хлопця, який вам ніякого зла не вчинив, ні одній, ні другій? А ще жінками називаєтесь! — заляканий, прибитий горем Точильник підніс рукава до очей. — Ви мене просто дивуєте. Де ж ваша жіноча сердечність?

— Ах ти ж, невдячне щеня! — ледь видихнула місіс Браун. — Безсоромне, нахабне щеня!

— Що ж я такого зробив, місіс Браун, чим вас образив? — весь у сльозах, питався Роб. — Ви ж тільки хвилину тому так мене любили!

— І він ще буде мені відбуркувати! — сказала стара. — Мені! Він собі з мене іграшку робить — тільки тому, що мені захотілось побалакати трошки про його пана та леді! Але скінчилися балачки, хлопчику. Можеш іти!

— Що ви, місіс Браун, — запротестував нещасний Точильник. — Хіба я казав, що хочу іти? Не треба так говорити, місіс Браун, будь ласка.

— Я зовсім не говоритиму, — відповіла місіс Браун, ворухнувши своїми скарлюченими пальцями так, що Роб у кутку зменшився вдвоє. — Більше він від мене ні слова не почує. Це — невдячний пес. Я його зрікаюсь. Хай іде собі! А я напушу на нього таких, що заговорять, ще й як заговорять, і від них не відмахнешся, пристануть до нього, як п'явки, скрадатимуться за ним, як лисиці! Отак! Він їх знає. Знає свої колишні штучки та звички. А коли забув, то вони йому нагадають. Хай іде собі й побачить, як йому вдасться справляти хазяйські діла й берегти хазяйські секрети, з отаким товариством на хвості. Ха-ха-ха! Він побачить, що це далеко не ми з тобою, Алісо, не

такі, як ми, друзі. Хай собі йде! Хай іде.

Ці слова стара твердила безнастанно, розмахуючи кулаком над головою та совгаючи щелепами, а її кульгава постать носилася по колу, футів так із чотири в діаметрі, і вганяла Точильника в жах невимовний.

— Місіс Браун, — благально мовив Роб, трішки висунувшись із свого кутка. — А якщо так добре подумати, на холодну голову, — ви ж не станете кривдити хлопця, правда?

— Не говори до мене, — обізвалася стара, усе так само люто гасаючи по колу. — Хай іде собі, хай собі йде!

— Місіс Браун, — не вгавав бідолашний Точильник, — я ж зовсім не... О, що то за горе для хлопця — вклепатися в таке!.. Я просто остерігався багато говорити, як завжди остерігаюсь, бо він усе вивідує, хоча, правда мав би знати, що далі воно не піде. Я не від того, щоб побалакати трохи, місіс Браун, — з перекошеним обличчям запевняв він, — тільки не заводьтеся так, будь ласка. Ой, та невже ж ви не можете закинути словечко за бідолашного хлопця? — в розпачі заволав Роб до дочки.

— Годі, мамо, — чуєте, що каже? — суворо озвалася та, нетерпляче мотнувши головою. — Спробуйте ще раз, а як знов не дійдете з ним згоди, зживіть його зі світу, як хочете, та й по всьому.

Місіс Браун, схоже, розчулена цим сердечним напучуванням, тут же завилала і, поволі м'якнувши, пригорнула до себе розкаяного Точильника, що також обняв її з виразом несказанної скрухи на обличчі і з виглядом жертви (якою і був) вернувся на старе своє місце, поруч із приятелькою, дозволивши їй — з вельми солоденькою гримасою на виду, що явно змагалася за місце з фізіономічними проявами цілком протилежного характеру — обвитися рукою довкола його ліктя і притулити його до себе.

— Ну, то як поживає твій пан, моє серденько? — спитала місіс Браун, коли, сидячи в отакій дружній позі, вони випили за здоров'я одне одного.

— Тихо! Будьте ласкаві, місіс Браун, говоріть трохи тихше, — попрохав Роб. — Дуже добре, по-моєму, спасибі.

— То ти ще на службі, Роббі? — підлесливим тоном допитувалася місіс Браун.

— Та воно ніби й так, — м'явся Роб, — і ніби й ні. Я... мені поки що платять, місіс Браун.

— Але роботи нема?

— Та, власне, зараз нема що робити, місіс Браун, хіба що... дивитися в чотири ока, — відповів Роб, жалісно лупаючи ними.

— Пан за кордоном, Робе?

— О, на бога, місіс Браун! Чи ж не можна балакати з чоловіком про щось інше?! — вибухнув розпачем Точильник.

Запальна місіс Браун тут же зірвалася з місця, і безталанний Точильник, стримуючи її, пробурмотів:

— Т-так, місіс Браун, здається, за кордоном. Чого вона витріщилась? — додав він,

маючи на думці дочку, що втупила очі в обличчя, яке знову визирнуло з-за Робової спини

— Не звертай уваги, хлопче, — мовила стара, щільніше пригортаючи його, щоб не міг оглянутись. — Це в неї звичка така, звичка. А скажи-но, Робе. Ти леді не бачив, га, серце?

— Якої ще леді, місіс Браун! — тоном жалібного благання скрикнув Точильник.

— Якої леді? — повторила та. — Тої самої. Місіс Домбі.

— Так, здається, бачив раз.

— Тої ночі, як вона поїхала, га, Робе? — сказала просто в ухо йому стара, пильно стежачи за його обличчям. — Ага! Знаю — це було тої ночі.

— А раз ви знаєте, що це було тої ночі, місіс Браун, — відповів Роб, — то нема чого катувати хлопця, щоб він потвердив.

— А куди вони поїхали, Робе? Просто за кордон? Як то було? Ти її де бачив? Вона сміялася? Чи плакала? Розкажи мені все, — викрикувала стара, ще щільніше тулячи його лікоть до себе, плескаючи в долоні й вивчаючи кожну рисочку на його обличчі своїми підсліпуватими очима. — Ну! Я хочу, щоб ти мені все розказав. Ну ж бо, Робе, серце! Ми з тобою вміємо зберігати таємниці, правда? Це ж нам не вперше. То куди вони спочатку поїхали, Робе?

Нешасний Точильник зітхнув і змовк.

— Ти що — німий? — сердито сказала стара.

— А боже ж мій! ні, місіс Браун. Ви собі гадаєте, що чоловік — то блискавка. Я сам хотів би бути блискавкою, — пробурмотів спантеличений Роб. — Так би хряснув у декого, що їм би всього відхотілося.

— Що ти кажеш? — оширившись, запитала стара.

— Що дуже люблю вас, місіс Браун, — відповів облудний Роб, шукаючи втіхи в склянці. — Питаєте, куди поїхали спершу? Він і вона, тобто?

— Ага! — підхопила стара. — Вони обоє.

— Та нікуди вони не поїхали... разом, хотів я сказати.

Стара глянула на нього так, наче мала сильне бажання знову вп'ястися в його горло й волосся, але якась таємнича затятість в його обличчі стримала її.

— В тім-то й штука, — з неохотою пояснив Точильник, — що ніхто не бачив, щоб вони отак їхали, то й сказати не міг, як вони поїхали. Вони поїхали різними дорогами, кажу ж вам, місіс Браун.

— А так, так! Щоб зустрітись на визначеному місці, — захихотіла стара по хвилі мовчанки, під час якої пильно приглядалася до його обличчя.

— Ну, якби не мали зустрітись десь-інде, то могли б, я думаю залишитися вдома. Чи не так, місіс Браун? — неохоче відказав Роб.

— Ну-ну, Робе? Ну? — Стара ще глибше втиснулась йому під пахву, наче боялася, що загавиться, і він випорсне з її рук.

— Що, хіба ми ще не набалакалися, місіс Браун? — сказав Точильник, який під впливом хмелю, почуття кривди й відчуття, що його розпинають на дибі, зробився

таким плаксієм, що майже при кожнім запитанні підносив рукав то до одного, то до другого ока і марно скімлив на знак протесту. — Чи сміялася вона тої ночі? Так? Ви питали, чи вона сміялася, місіс Браун?

— Або плакала, — додала стара, киваючи.

— Ні те, ні друге, — сказав Точильник. — Була така ж спокійна, як і тоді, коли ми з нею... Ох, бачу, ви таки все з мене витягнете, місіс Браун! Присягніться тільки, що нікому не скажете.

Що місіс Браун охоче й зробила — була-бо єзуїтка з натури, та й не мала іншого наміру поза тим, щоб її гість у схованці сам усе почув.

— Була така спокійна, як і тоді, коли ми з нею їхали до Саутгемптона, — сказав Роб, — як статуя. І вранці така ж самісінька була, місіс Браун. І коли, ще вдосвіта, сідала сама на пароплав, — я вдавав, що я її слуга, і відвів її на борт, — була така ж самісінька. Ну, тепер ви задоволені, місіс Браун?

— Ні, Робе, ще ні, — рішуче відповіла місіс Браун.

— Ох, ну й жінка! — вигукнув Роб, у кволому ремстві на власну безрадість. — Що ви ще хотіли знати, місіс Браун?

— Що сталося з хазяїном? Куди він поїхав? — питала вона, так само міцно тримаючи його й не зводячи з його обличчя гострих очей.

— Їй-богу, не знаю, місіс Браун, — відповів Роб. — Їй-богу, не знаю, що з ним, ні куди він поїхав, ні взагалі нічого. Знаю тільки, що він сказав при прощанні, — тобто, щоб я тримав язика за зубами; тож я вам по-приятельськи скажу, місіс Браун, — як маєте комусь передати хоч словечко з нашої розмови, то краще застреліться або замкніться в цій хаті й спаліть себе разом з нею, бо він не спиниться ні перед чим, аби відомстити. Ви його й наполовину так добре не знаєте, як я, місіс Браун. Кажу ж вам, — від нього не втечеш.

— Хіба ж я не заприсягалася? — спитала стара і не додержу присяги?

— Та думаю, певно, додержите, місіс Браун, — не без вагання і не без прихованої погрози сказав Роб. — Заради свого ж добра. Як і заради мого.

Він глянув на неї, вділяючи цю дружню остерогу, яку підкріпив ще й кивком голови, але аж таке близьке сусідство жовклого лица з його невгомним, гротескним ротом, і проникливо-зимним, старечим поглядом тхорячих очиць не справило йому приємності, тож Роб, збентежившись, потупив очі й завоштузився на стільці, наче збирався з духом, щоб заявити спересердя — більше на жодні питання він відповідати не буде. Стара ж, усе ще міцно тримаючи його, скористалася з нагоди й піднесла догори пальця — таємний знак для схованого спостерігача, аби був особливо уважний до того, що відбудеться зараз.

— Робе! — якнайоблеснішим тоном сказала вона.

— Боже милий, місіс Браун! Чого вам ще? — з розпачем озвався Точильник.

— Робе, а де умовились зустрітись твій пан і леді?

Роб ще дужче зайорзав на стільці, глянув угору, глянув униз, погриз палець, витер його об камізельку й нарешті сказав, дивлячись на свого ката:

— Ну, звідки я знаю, місіс Браун?

Стара знову піднесла пальця догори і, кинувши. "Давай, хлопче! Нічого зі мною говорити й не договорювати. Я хочу знати", — стала чекати відповіді.

Роб, пом'явшись трохи, раптом вихопився:

— Та чи я вмію вимовити назву чужоземного міста, місіс Браун? Яка ж ви чудна жінка!

— Але ти ж чув її, Роббі, — впиралася та, — і можеш повторити. Давай!

— Ніколи не чув, місіс Браун, — запевняв Роб.

Значить, хутко підхопила вона, бачив на письмі й можеш написати.

Роб, виражаючи свою досаду чимось середнім між сміхом і плачем, бо лукавство старої навіть під час отих цькувань, впроваджувало його, до певної міри, в захват, пошпортався неохоче в кишені камізельки і видобув звідти малесенький уламок крейди. Коли стара побачила, що він тримає в пальцях, очі її заіскрили, і, поспіхом звільняючи місце на сосновому столі, щоб можна було писати, вона знову подала той самий знак тремтячою рукою.

— Тільки перед тим я вам ось що скажу, місіс Браун, — мовив Роб, — більше мене ні про що не питайте. Більше я відповідати не буду; бо не маю що. Коли вони там мали зустрітись, хто то придумав, щоб вони їхали нарізно, — все це я знаю не краще за вас. І взагалі, я більше нічого не знаю. Ви б мені повірили, коли б я розказав, як знайшов цю назву. Розказати, місіс Браун?

— Так, Робе.

— Ну, то, місіс Браун, було це... тільки щоб ви більше нічого не питали, пам'ятаєте? — сказав Роб, звертаючи на неї очі, що тепер з кожною хвилиною ставали все сонливіші, все тупіші.

— Анічогісінько, — пообіцяла місіс Браун.

— Ну, то було це так. Коли відома вам особа залишала леді на мене, то сунула їй у руку папірець, де було написано, куди їхати, — щоб леді, мовляв, не забула. Вона не боялась забути, бо щойно він обернувся, порвала той папірець, і, коли я піднімав підніжку карети, один клаптик випав — решту, певне, вона викинула у вікно, бо більше нічого не було, хоч я й шукав потім. Там було тільки одне слово написано, отаке — як вам так уже дуже кортить знати. Але пам'ятайте! Ви запряглися, місіс Браун!

Місіс Браун сказала, що пам'ятає. Роб не мав більше що сказати і заходився повільно та старанно писати крейдою на столі.

— Д, — вголос прочитала стара, коли він накреслив першу літеру.

— Ви замовкнете чи ні, місіс Браун? — скрикнув Роб, прикривши літеру долонею й нетерпляче обернувшись до неї. — Нічого це вголос читати. Тихо будьте!

— Тоді пиши більші літери, Робе, — попросила вона, повторюючи свій таємний сигнал, — бо я погано бачу, навіть друковане.

Бурмочучи щось до себе, Роб з неохотою вернувся до своєї роботи і шкрябав далі. Коли він нахилив голову, чоловік, задля якого він, сам того не відаючи, отак трудився, вийшов з-за дверей і, затримавшись не далі як за крок позад нього, уважно стежив за

непевними рухами його руки. В той же час Аліса, з протилежного боку, вдивлялася в рисовані літери й вимовляла їх самими вустами. По кожній літері очі її і містера Домбі, стрічалися, немов обоє шукали підтвердження одне в одного; і в такий спосіб обоє прочитали по буквах: Д-І-Ж-О-Н.

— Ось! — сказав Точильник і, наслинивши долоню, мерщій витер написане, а що цього йому видалося мало, то взявся шурувати стіл рукавом, поки від крейди навіть сліду не лишилося. — Тепер, сподіваюсь, ви вдоволені, місіс Браун?

На підтвердження цього стара пустила його руку й поляскала його по спині, і Точильник, знеможений допитом, катуваннями і спиртним, згорнув руки на столі, поклав на них голову й заснув.

Лише тоді, коли він добре розіспався, розкотисто хропучи, стара повернулася до дверей, за якими ховався містер Домбі, показуючи, куди він має вийти, а сама чатувала над Робом, готова затулити йому очі чи притиснути головою до столу, якщо б він підняв її, коли інший гість скрадався через кімнату. Та хоч зіркі її очі пильно стежили за сплячим, не менше пильнували вони й того, що не спав, і коли він, торкнувшись її руки, попри всю обережність, брязнув золотом, вони заблищали жадібно, наче в крука.

Доччині ж очі похмуро провели його до дверей і бачили все: як він пополотнів, як поспішав, не в силі забаритись бодай на коротку хвилину, і як горів бажанням діяти, рушати в дорогу. Коли двері за ним зачинилися, вона обернулася до матері. Стара підкульгала до неї, розтулила долоню і, знов у ревнивій жадобі стиснувши її в кулак, прошептала:

— Що він зробить, Аліс?

— Щось лихе.

— Уб'є?

— Він ошалів, бо вражено його пиху, і здатний і на це, а більшого ніхто не скаже — ні ми, ні він сам.

Очі її блищали сильніш, як у матері, і вогонь, що палав у них, був зловісніший, але обличчя й навіть губи були як біль білі.

Вони сиділи мовчки: мати була зайнята своїми грішми, дочка — своїми думками, лиш очі обох горіли у сутіні ледь освітленої кімнати. Роб і далі хропів уві сні. Рухалася тільки всіма забута папуга. Торсала своїм карлючкуватим дзьобом прутики клітки, дерлася під самий верх, лазила там, наче муха, догори ногами, і знову опускалася вниз головою, кусала, трясла, розгойдувала кожну прутинку, немов знала, що пан її в небезпеці, і рвалася на волю, щоб полетіти остерегти його.

Розділ п'ятдесят третій

ЩЕ ВІДОМОСТІ

Було ще двоє людей, кривих родичів зрадника — брат і сестра, яких він відрікся і на яких провина його впала чи не важчим тягарем, ніж на того, кого він скривдив так тяжко. Влізливий, надокучливий світ зробив містеру Домбі ту послугу, що надав йому снаги для погоні і помсти. Світ розбурхав його гнів, вжалив його гординю, втілив у новий образ провідну ідею його життя, і потреба вдовольнити свій гнів стала для нього

метою, на якій зосередились усі його думки і помисли. Вся впертість й непримиренність його твердої, непробивної вдачі, вся його похмура замкнутість, перебільшене відчуття власної значущості і ревниве почуття протесту при найменшій недооцінці цієї значущості — все те скерувалося в одному напрямку, як потічки у єдине річище, і несло його за собою. Найбільш поривчастий, найбільш запальний представник роду людського і то виявився б поступливішим супротивником у поєдинку, аніж понурий містер Домбі, доведений до такого стану. Дикого звіра і то легше було б завернути чи вмовити, ніж оцього солідного джентльмена в його крохмаленій, без зморщечки, краватці.

Але вже сама гарячковість його наміру була для нього своєрідним заміном дії. Доки він не знав, де ховається зрадник, намір цей відволікав його думки від власного нещастя й розважав іншими планами. Брат же і сестра його облудного улюбленця не мали такої втіхи; все в їхнім житті — минулим і сучасним — надавало його переступові в їхніх очах ще більшої огидності.

Сестра, мабуть, і думала подеколи з сумом, що якби вона залишилась при ньому, його товаришем і другом, то він, може, й не опустився б до такого злочину. Та якщо й думала так, то без жалю за тим, що зробила, без найменшого сумніву, — що вчинила так, як велів їй обов'язок, і без того, щоб якось оцінити чи переоцінити свою саможертву. Та коли подібна думка приходила її грішному й покайному братові — а таке бувало іноді, — то вливалася в його серце докором настільки болючим, що годі було той біль витерпіти. Про те, щоб помститися жорстокому братові, він не мав і гадки. Нові самозвинувачення, нові самокартання за власне нікчемство, за безчестя, в якому і розрадою, і докором сумління водночас було те, що він ніс його не сам, — ось єдині думки й почуття, що їх збурила у ньому ця ганебна новина.

Того самого дня, вечір якого описаний у попередньому розділі і впродовж якого світ містера Домбі винятково був заклопотаний втечею його дружини, вікно кімнати, де брат і сестра сиділи за раннім сніданком, заступила раптом тінь чоловіка, що сховався на ганок: був то Перч-посильний.

— Я вийшов з Болс-Понда зарання, — сказав містер Перч, по-свійськи заглядаючи в кімнату й затримуючись, щоб ретельно, з усіх боків повитирати анітрохи не заболочені черевики, — щоб, як було мені сказано вчора ввечері, обов'язково принести вам записку, містере Турботе, ще до того, як ви підете з дому. Я мав би тут бути добрих півтори години тому, — смиренно мовив містер Перч, — ко ли б не здоров'я місіс Перч... Я сю ніч разів зо п'ять, їй-богу, думав уже, що її втрачу.

— Така хвора ваша дружина? — спитала Гарріет.

— Бачите, міс, — сказав містер Перч, спочатку обертаючись, щоб старанно причинити двері, — надто вже вона перейнялася тим, що сталося в нашій фірмі. Нерви в неї дуже-вже, знаєте, делікатні й легко розстроюються. Хоча й для міцних нервів то удар немалий. Що й ви, без сумніву, по собі відчуваєте.

Гарріет притлумила зітхання й поглянула на брата.

— Навіть я, людина маленька, та й то відчуваю по-своєму, — труснувши головою, вів

далі містер Перч. — І то так, що не повірив би, якби сам того не пережив. Воно діє на мене... ну, просто як спиртне. Щодня встаю з таким відчуттям, достоту, ніби перебрав учора.

Зовнішній вигляд містера Перча підтверджував згадані ним симптоми. Було в нім щось нездорово-апатичне, що могло свідчити про знайомство з чаркою і що, в дійсності, безперечно було пов'язане з тими численними посиденьками в шинках, де його пригощувано й розпитувано, які траплялися йому тепер щоденно.

— Тому я й можу судити, — срібним голосочком муркотів містер Перч, знову трусячи головою, — про почування тих, хто взагалі ще й як причетний до цієї вельми прикрої події.

Тут містер Перч замовк, чекаючи звірянь, і, не одержавши їх, кашлянув у долоню. А що це нічого не дало — кашлянув у капелюх, та що й це нічого не дало — поклав капелюха на землю й вишпортав із-за пазухи листа.

— Наскільки я пригадую, відповіді не треба, — з люб'язною посмішкою сказав містер Перч. — Та, може, ви, з ласки своєї, проглянете його, сер?

Джон Турбот зламав печатку з іменем містера Домбі і, ознайомившись зі змістом — дуже коротеньким, — одказав:

— Так. Відповіді не передбачається.

— Тоді бажаю вам доброго ранку, міс, — мовив містер Перч, ступаючи крок до дверей, — і сподіваюся, ви не будете занадто зневірятись у зв'язку з останньою прикрою подією. Газети, — сказав містер Перч, ступаючи два кроки назад і звертаючись одночасно до обох, брата і сестри, особливо таємничим шепотом, — такі жадібні на новини, що ви просто уявити собі не можете. Один тип з недільної газети — такий, у синьому плащі й білому капелюсі, що перед тим напрошувався дати мені хабаря — чи треба казати, з яким успіхом? — нишпорив учора в нашому дворі аж до двадцяти хвилин на дев'яту! Я сам бачив, як він заглядав до контори через щілину в замку, та тільки замок патентований і нічого там не побачиш. А ще один, — сказав містер Перч, — з аксельбантами, цілий божий день у "Королівському Гербі" висиджує. Минулого тижня я випадком кинув там якесь зауваження, а на другий день, в неділю, дивлюсь — вже воно й видрукуване, — дива та, й годі!

Містер Перч поліз за пазуху, немов за отією статтею, але, не одержавши заохочення, витяг звідти свої боброві рукавиці, підхопив свій капелюх і попрощався; однак ще до полудня містер Перч встиг розповісти добірній аудиторії "Під Королівським Гербом" та й не лише там, як міс Турбот, обливаючись сльозами, хапала його за руку, говорячи "Ох, любий, хороший Перче! бачити вас — єдина моя втіха тепер!", і як містер Джон Турбот сказав жахливим голосом: "Перче! Я зрікся його! Ніколи не згадуйте навіть, що він мені брат".

— Любий Джоне, — сказала Гарріет, коли вони лишилися самі й деякий час сиділи мовчки, — в тім листі погані новини?

— Так. Але нічого несподіваного, — відповів він. — Я вчора бачив того, хто його писав.

— Хто писав?

— Містер Домбі. Він двічі пройшов через контору, коли я там був. Доти мені вдавалося його уникати, але ж годі було мріяти, що так буде завжди. І це цілком природно, що моя присутність здається йому образливою. Я сам відчував, що так мусить бути.

— Він же не сказав цього?

— Ні. Він нічого не сказав, та я бачив, що він спинив погляд на мені, тож був готовий до того, що мало статися... що вже сталося. Мене звільнили?

Вона намагалася втримати якомога погідніший, якомога менш розгублений вигляд, але новина, хай там що, була гнітюча.

— "Зайве пояснювати, — читав листа Джон Турбот, — чому ваше ім'я звучало б тепер недоречно у будь-якому, хай і найвіддаленішому зв'язку з моїм, і чому бачити того, хто його носить, щодня було б для мене нестерпно. Повідомляю вас, що від сьогоднішнього дня всі службові справи між нами припинено, і прошу вас не робити надалі ніяких спроб відновити ваші взаємини зі мною чи з моєю фірмою". Ще вкладено чек, за щедрістю рівний словесному супроводу, і ось я — вільний. Бог свідок, Гарріет, — це ще дуже поблажливо й чемно, коли зважити всі обставини!

— Якщо взагалі карати тебе за чужу провину — це поблажливо й чемно, Джоне, — м'яко відповіла вона, — то я згідна.

— Всі ми йому, як погане знамення, — мовив Джон Турбот. — Він має всі підстави морщитись на саму згадку про нас і вважати, що у нас нечиста проклята кров. Я й сам би так думав, коли б не ти, Гарріет.

— Не говори так, брате. Коли ти, як кажеш, маєш особливі підстави — але це ти так вважаєш, не я! — любити мене, звільни мене від потреби слухати такі дикі, безглузді слова.

Він затулив обличчя руками, та коли вона підійшла, дозволив їй узяти одну руку в свої.

— По стількох роках служби, ця відставка, я знаю, дуже прикра річ, — сказала сестра, — а причина її — страшна для нас обох. Та жити треба, тож мусимо шукати заробітку. Що ж! Лякатися цього нічого. Не журитися — пишатися треба, що ми боремось, Джоне, і боремося разом.

Усміх бринів у неї на вустах, коли вона цілувала його в щоку, примовляючи, щоб не падав духом.

— Ох, сестро дорогенька! Прив'язала себе, з великодушності своєї, до пропащого чоловіка! Який ні доброго імені не має, ні друга єдиного, ще й твоїх друзів від тебе віднадив!

— Джоне, — рука її миттю лягла на його уста, — перестань! Ради мене. Ради нашої багаторічної дружби!

Він мовчав.

— А тепер дозволь мені сказати, — тихенько підсіла до нього, — що я, як і ти, давно вже чекала цього. І коли я думала над цим, і боялася, що до цього прийде, і готувалася,

як могла, до цього, отоді я й вирішила — коли воно станеться, відкрию тобі один секрет: у нас є друг.

— Ну, і як звати цього нашого друга, Гарріет? — з журливою посмішкою відгукнувся брат.

— Широ кажучи, не знаю, але колись-то він так серйозно, переконано запевняв мене в своїх приязних почуттях і в бажанні допомогти нам, що я йому й досі вірю.

— Гарріет! — вигукнув здивований брат. — А де ж він живе, той друг?

— Я й цього не знаю, — відповіла вона. — Зате він знає нас обох і наше минуле, все наше не бозна-яке минуле, Джоне. Тому-то я, з його ж поради, і втаїла від тебе, що він тут був, — боялась, що це знайомство буде тобі неприємне.

— Тут! Він був тут, Гарріет?

— Тут, у цій кімнаті! Один раз.

— Що ж то за один?

— Немолодий уже. "Вже сивий — як він сам сказав — і дедалі сивіший". Але великодушний чоловік, і щирий та добрий, — я певна.

— І ти його тільки раз бачила, Гарріет?

— В цій кімнаті тільки раз, — одповіла сестра, і щоки її торкнув легесенький, перелітний рум'янець, — але буди тут, він попросив дозволу бачити мене раз на тиждень мимохідь, аби пересвідчитися, що все гаразд, і що нам нічого не потрібно від нього. Бо я йому сказала, коли він пропонував свої послуги, — заради чого й прийшов був, що нам нічого не потрібно.

— І раз на тиждень...

— Раз на тиждень, відтоді — і завжди того самого дня й о тій самій порі — він тут проходить; завжди пішки, і завжди в одному напрямі — до Лондона; і ніколи не спиняється, тільки що кланяється, й весело помахує рукою, як добрий, зичливий опікун. Обіцяв, що так робитиме, — тоді, як пропонував оці дивні побачення, — і виконував свою обіцянку, ще й так чесно та мило, що навіть коли я, на самому початку, й непокоїлася трохи (хоч не можу сказати, що справді непокоїлася, Джоне, — він здавався таким відкритим і щирим!), то все це дуже скоро минуло, і я навіть раділа, коли надходив той його день. Останнього понеділка — першого після тої страшної події — він не з'явився, і я ще подумала була, чи не пов'язана якимось його відсутність з тим, що сталося.

— Як саме? — спитав брат.

— Не знаю, як. Я лише подумала про такий збіг обставин, а пояснень не шукала. Я певна, що він ще прийде. А коли прийде, то дозволь, любий Джоне, сказати йому, що я призналася тобі нарешті, і познайомити вас між собою. Він, безперечно, допоможе нам улаштуватися наново. Він хоче стати нам у пригоді, і я пообіцяла, що коли б ми шукали друга, я згадаю за нього. Тоді він відкриє своє ім'я.

— Гарріет, — мовив брат, що уважно слухав її розповідь, — опиши мені цього джентльмена. Мушу ж я знати того, хто так добре мене знає.

Сестра, якомога докладніш, описала і риси обличчя, і постать, і одяг свого гостя,

але Джон Турбот — чи то тому, що таки не був знайомий з оригіналом, чи то через якісь неточності в описі, а може, через власну неувважливість, бо слухаючи її, походжав, замислений, по кімнаті, — не міг упізнати змальованого перед ним портрета.

Проте вони домовились, що він обов'язково побачить оригінал, як тільки той з'явиться. Уклавши цю угоду, сестра заходилась господарювати, а сивоволосий брат, колишній Турбот-молодший з фірми містера Домбі, присвятив свій перший день незвичної для нього свободи роботі в садку.

Пізно ввечері, коли брат читав уголос, а сестра сиділа над шитвом, хтось постукав у двері. В атмосфері невиразної тривоги й страху, що опосіли їх після втечі брата, цей стукіт, такий нечастий тут, прозвучав майже загрозливо. Брат пішов одчиняти, а сестра сиділа, боязно прислухаючись. Хтось заговорив до нього, він одповів, — схоже, був здивований; ще кілька слів — і до кімнати вступило двоє.

— Гарріет, — неголосно сказав брат, присвічуючи пізньому гостеві, — це містер Морфін: джентльмен, що у Домбі віддавна, разом з Джеймсом.

Гарріет одсахнулася, немов побачила мару. В отворі дверей стояв їхній невідомий друг, — з чорним, шпакуватим волоссям, з рум'яним обличчям, високим, чистим, чолом і карими очима, — чиє існування вона так довго тримала в таємниці!

— Джоне! — ледве видихнула вона. — Це той самий джентльмен, про якого я тобі говорила!

— Цей джентльмен, міс Гарріет, — мовив гість, ввіходячи — бо пристав був на порозі, — дуже радий чути це від вас. Ідучи сюди, він цілу дорогу думав та гадав, як би пояснити свою появу, і так нічого й не придумав. Я не зовсім чужий тут, містере Джоне. Ви були страшенно здивовані, вздрівши мене у себе під дверима, і, бачу, тепер дивуєтеся ще більше. Ну, що ж, за даних умов це цілком зрозуміло. Не були б ми рабами звички, то й дивувалися б удвічі рідше.

Кажучи це, він привітав Гарріет з тим милим виявом сердечності, навпіл із пошаною, який так добре був їй упам'ятку, і сів поруч неї, знявши рукавички та кинувши їх у капелюх, що поклав був на стіл.

— Хоча нічого дивного в тому, — сказав він, — що мені захотілося познайомитися з вашою сестрою, містере Джоне, і що я в отакий спосіб здійснив своє бажання, немає. Як нема чого дивуватися й регулярності моїх візитів, відколи ми познайомились (про що вам, напевне, вже розповіли). Вони хутко переросли в звичку, а ми ж і є раби звички... раби звички!

Вклавши руки в кишені й відкинувшись на спинку крісла, він дивився на брата з сестрою, начеб йому було цікаво бачити разом їх обох, і проводив далі, якимсь роздратовано-задумливим тоном:

— Це та сама звичка, що в одних із нас — тих, хто вартий чогось кращого, — плекає чисто люциферову гординю і впертість, в других — підлість, а в більшості — байдужість, що з дня на день, залежно від того, з якої глини хто зліплений, робить нас дедалі твердішими — як статуї, і, як статуї, нечулими до нових вражень і поглядів. Доказом цьому... доказом цьому можу служити я сам, Джоне. Багато років — скільки,

уточнювати зайве, — вносячи свою невеличку, строго визначену частку в керівництво фірмою Домбі, я бачив, як ваш брат (який виявився мерзотником! Ваша сестра дарує мені цю вимушену згадку), що не день, то поширював там свій вплив, доки не прибрав до рук і хазяїна, і всі його справи; бачив, як ви гаруєте щодня за своєю конторкою в темнім кутку, і був цілком задоволений, не маючи іншого клопоту поза колом своїх обов'язків, дозволяючи, без зайвих запитань, щоб усе круг мене крутилося собі день у день, як машина, своєю звичкою, що стала й моєю теж. Я звик до цього всього, і вважав, що все так і має бути, що все гаразд. Незмінно я мав свої вечори по середах, наш квартет збирався регулярно, віолончель моя звучала добре, і в моєму світі все йшло як слід, — принаймні без особливих змін, а коли й траплялося щось більше чи менше, то це мене не обходило.

— Можу поручитися, що весь цей час нікого у фірмі не любили й не шанували так, як вас, сер, — озвався Джон Турбот.

— Ха! За те, що добродушний і поступливий? — відказав той. — Теж звичка. Зручна для хазяїна, зручна для його управителя, а найзручніша для мене. Я робив усе те, що мені належало робити, не запобігаючи перед ними обома, і був радий, що на своїй посаді можу без цього обійтися. Так ішло б... Так ішло б собі й досі, коли б не те, що в кабінеті у мене затонкі стіни, можете потвердити своїй сестрі що він відокремлений лише перегородкою від кімнати управителя.

— Так, це суміжні кімнати, колись, певно, була одна, яку розділили надвоє, як містер Морфін каже, — мовив брат і знов перевів погляд на нього, чекаючи продовження.

— Я свистів, виспівував — цілу бетховенську мі-мінорну сонату виконав, даючи йому знаки, що до мене все чути, — сказав містер Морфін, — та він не звертав на те уваги. Звичайно, мені не часто доводилося чути якісь приватні розмови. Та коли таке й траплялося, я, щоб не слухати, виходив геть. Я вийшов був і під час бесіди двох братів, Джоне, в якій спочатку брав участь і молодий Гей. Але до того, як вийти, все ж таки дещо почув. Ви, мабуть, пам'ятаєте її настільки, щоб сказати вашій сестрі, про що йшла мова?

— Про наше минуле, Гарріет, — тихо мовив її брат, — і про становище, його і моє, у фірмі.

— Суть тої бесіди не була новою для мене, але постала в новому світлі. І похитнула мене в моїй звичці — властивій дев'яноста відсоткам людей — думати, що довкола мене все гаразд тільки тому, що я до цього "всього" звик, — сказав гість. — Я мимоволі став пригадувати історію тих двох братів й замислився над нею. Здається, чи не вперше в житті замислився, і ось над чим: а як усі ті речі, такі для нас зараз природні й цілком звичайні — як виглядатимуть вони, коли подивитися на них з нової, відстороненої точки зору, до якої всі ми, швидше чи пізніше, мусимо прийти? Після цього випадку я став, можна сказати, вже не таким добродушним та поступливо-вдоволеним, як був.

Якусь хвилину він сидів мовчки, барабанячи пальцями по столі, а тоді спохопився і хутко попровадив далі, немов хотів якнайскорше висповідатись:

— Я ще не вирішив для себе, що маю робити і чи взагалі можу щось зробити, коли відбулася ще одна розмова між братами, де було згадано про їхню, сестру. Цього разу, слухаючи все те, що долітало до моїх вух, я не відчував ніяких гризот сумління. Вважав, що все те — моє по праву. Потім подався сюди — подивитись на ту сестру. Перший раз спинився коло хвіртки — з тою приключкою, буцім мене цікавить один ваш бідний сусіда; та збився з цієї ролі, і міс Гарріет, здається, не відчула до мене довір'я. Вдруге я попросив дозволу зайти, зайшов і сказав усе, що хотів сказати. Сестра ваша тоді вказала мені причини, яких я не зважився спростовувати, чому вона мусить відмовитись від моєї допомоги; однак зв'язок між нами було налагоджено, і він не уривався до останніх днів, — коли-то важливі справи, що обсіли мене однедавна, стали на перешкоді.

— А я ж вас кожного дня бачив, сер, — мовив Джон Турбот, — й навіть не підозрював!.. Коли б Гарріет хоч ваше ім'я могла вгадати...

— Сказати вам правду, Джоне, — перебив його гість, — я замовчував його з двох причин. Хтозна, чи першу з них можна вважати достатньою самою по собі, але хвалитися добрими намірами — це не діло, тож я вирішив у жодному разі не відкривати свого імені доти, доки не спроможуся зробити вам ту чи іншу реальну послугу. Друга причина — це те, що я завжди мав надію на такий поворот справ, який привернув би вашого брата до вас обох, а тому відчував, що коли б він, з його підозріливою, настороженою натурою, виявив нашу з вами приховану приязнь, то це могло б спричинитися до нового й фатального розриву. Я твердо вирішив — ризикуючи потрапити в його неласку, що, зрештою, мене не хвилювало, — при нагоді звернутися з клопотанням за вас до нашого голови; та що ж, коли через усі оті похорони, залицяння, весілля й домашні незгоди нам довгий-довгий час був за голову один лише брат ваш. Краще б ми, — тут голос його упав, — взагалі були безголовим трупом.

Наче усвідомлюючи, що останні слова вихопилися йому проти волі, він простяг одну руку сестрі, а другу братові й провадив далі:

— Я сказав усе, що хотів, і навіть більше. Хоч не все словами перекажеш, як, сподіваюся, ви й самі розумієте. Прийшов час, — за вельми нещасливих обставин, правда, — коли, Джоне, я можу стати вам у пригоді, не втручаючись у ту самопокуту, яка тривала стільки років і від якої, хоч не з власної волі нарешті звільнилися сьогодні. Вже пізно, і більше я нічого говорити не буду. Скарб, який маєте тут, ви берегтимете і без моїх порад чи нагадувань.

З цими словами він підвівся, щоб іти.

— Але першим вийдете ви, Джоне, — весело мовив він, — зі свічкою і без слів, що хочете сказати, — байдуже, які вони будуть. — Серце Джона Турбота було вщерть повне, і він, якби міг, радо вилив би його у цілу промову. — А мені дозвольте перекинутися словом з вашою сестрою. Ми вже колись говорили з нею віч-на-віч, і в цій-таки кімнаті. Правда, тепер, за вашої тут присутності, це виглядає більш природно.

Провівши очима Джона, він невимушено повернувся до Гарріет і, стишивши голос, якось одразу споважнівши, сказав:

— Ви хочете спитати мене про людину, яка, на нещастя, доводиться вам братом.

— Я боюся питати, — відповіла Гарріет.

— Ви кілька разів кинули на мене такий значущий погляд, що я, здається, можу передректи ваше запитання. Чи він не взяв грошей? Так?

— Так.

— Ні, не взяв.

— Дяка богові! — озвалася Гарріет. — За Джона дяка.

— Те, що він багато в чому надуживав довір'я до нього, — сказав містер Морфін, — те, що провадив обладнання і спекуляції більше на користь собі, аніж фірмі, яку представляв; те, що він втягував фірму в авантюри, які часто приносили їй величезні збитки; те, що він завжди підігрував марнослав'ю та честолюбству хазяїна, коли його обов'язком було стримувати їх та показувати при змозі, до чого те чи інше може призвести, — все це, напевне, не здивує вас. Розпочато грандіозні операції, що мали б роздути репутацію фірми як необмеженої в коштах і незрівнянної з іншими торговельними домами, так що коли справи хоч трохи похитнуться, — а це вельми можливо, — буде руїна. В плетиві операцій, які фірма провадить по всіх кутках світу — в тому лабіринті, ключ від якого тримав тільки він, — він мав змогу (і, по-моєму, використовував її) маніпулювати різними, фактичними даними та видавати за факти різні прикидки та передбачення. Але зрештою... чи розумієте ви, мене, міс Гарріет?

— Чудово розумію, — відповіла вона, не зводячи з нього переляканих, очей. — Прощу, кажіть все найгірше одразу.

— Зрештою, він, здається, немало постарався, аби відбити всі ті численні й розмаїті дані в секретних книгах таким чином, що досить лиш глянути, і видно усю картину. Так, ніби він хотів за одним махом — показати хазяїнові, до чого довело його ж фірму служіння тій пристрасті, якою той одержимий! А що брат ваш сам постійно прислужував тій пристрасті, лестячи їй, розбещуючи її — це річ безсумнівна. Ось у чім головна його провина перед фірмою.

— Ще одне слово перед вашим відходом, шановний, — сказала Гарріет. — Усе це нічим не загрожує?

— Кому загрожує? — з ноткою вагання перепитав він.

— Честі фірми?

Якусь мить містер Морфін мовчки вдивлявся в її обличчя.

— Чую, що можу відповісти вам щиро і з повною довірою, — озвався він нарешті.

— О, так, можете! Цілком!

— Я певен цього. Чи не загрожує це честі фірми? Ні, не загрожує. Можуть виникнути деякі — більші чи менші — ускладнення, але загрози нема, хіба що... так, хіба що глава цієї фірми, не здатний змиритися з думкою про звуження її інтересів і рішуче неспроможний збагнути, що вона потрапила — чи може потрапити — зовсім не в те становище, в якому він завжди собі її уявляв, змусить її працювати над силу. Отоді наступить крах.

— Але нема підстав боятися цього? — сказала Гарріет.

— Хай між нами не буде недомовленостей, — відповів він, стискаючи її руку. — До містера Домбі неможливо відступитися зараз — він набундючений, нерозважливий, різкий, нестримний. Але той стан крайнього роздратування і перезбудження, в якому він зараз, — цей стан може минути. Ну, тепер... Ну, тепер ви знаєте все — і найгірше, і найкраще. На сьогодні — годі, і на добраніч!

Він поцілував її в руку і, виходячи за двері, де чекав її брат, жартома відсторонив його, коли той налагодився щось сказати — мовляв, скаже, якщо захоче, іншим разом, бо ж вони ще побачаться невдовзі, та й не один раз, а тепер нема на те часу, — і швидко пішов геть, немов боявся почути бодай одне слово подяки.

Брат і сестра просиділи, розмовляючи біля каміна, майже цілісіньку ніч. Їм не хотілося спати, бо перед ними відкрився новий світ, і вони почувалися, наче двоє потерпілих, давним-давно викинутих на безлюдний берег, куди нарешті пристав корабель, — тоді вже, як вони погодилися з долею і втратили надію на інше життя. Але було в них і ще одне, зовсім інше відчуття, що не давало їм спокою. Темрява, з якої заблисло оте нове світло, погустішала, і тінь їхнього віроломного брата витала в будинку, куди ніколи не ступала його нога.

Її несила було збутися, навіть сонце не здужало прогнати її. Була вона тут і наступного ранку, і вдень, і ввечері. Особливо виразна й похмура була ввечері, як виявиться далі.

Джон Турбот пішов кудись з рекомендаційним листом од їхнього друга, і Гарріет залишилась удома сама. Перебула на самоті кілька довгих годин, і ні сіре, непривітне надвечірня, ні сутінки, що насувались, аж ніяк не поліпшили її пригнічений настрій. Образ брата, давно не баченого і майже що чужого, поставав перед нею у щораз іншому вигляді, напуваючи її ляком. Вона бачила його мертвим, умирущим; їй здавалось, що він кличе її, дивиться на неї, супить брови. Картини, що малювала її уява, були такі реальні та яскраві, що, коли посутеніло, Гарріет і голову боялася підвести, щоб десь у темному кутку не вздріти отого видава — плоду її збуреної фантазії. Раз їй явно привиділось, що він ховається в сусідній кімнаті, і хоч вона чудово усвідомлювала, яка це маячня, і не вірила їй, все ж примусила себе встати й піти туди — ради душевного спокою. Та марно. Тільки вона повернулася назад, як кімнату тут же наповнили ті самі страхітливі тіні, а щоб відкинути від себе ті невиразні страхи, їй треба було б сили не меншої, ніж зрушити з місця камінні гіганти, врослі у землю.

Вже майже зовсім споночіло, і Гарріет, схиливши голову на руку, сиділа біля вікна, коли, відчувши раптом, як потемнішало в кімнаті, звела очі й мимохіть скрикнула. Крізь шибку на неї дивилось бліде, перелякане обличчя, з блудними очима, що наче шукали чогось у кімнаті, та за мить, спинившись на ній, загорілися вогнем.

— Впустіть мене! Впустіть мене! Мені треба поговорити з вами! І рука закалатала в шибку

Гарріет відразу впізнала жінку з довгим чорним волоссям, яку колись однієї дощової ночі прихистила, пригріла й нагодувала. Природно, що, згадавши собі її безтямну поведінку, налякана Гарріет, одсунувшись од вікна, застигла в тривозі і

нерішучості.

— Впустіть мене! Дайте поговорити! Я вдячна вам, лагідна, слухняна... все, що хочете. Тільки дайте поговорити з вами!

Палка, благальна мова, серйозність обличчя, тремтіння двох побожно зведених рук, нотка жаху в голосі, що знаходила відгук в душі самої Гаррієт, перемогли її. Вона кинулася відчиняти двері.

— Можна зайти чи говорити тут? — сказала жінка хапаючи її за руку.

— Ну, і чого ви хочете? Що маєте сказати?

— Небагато, та тільки дайте мені сказати бо так і не скажу ніколи. Мене аж підмиває піти звідси. Начеб хто силою тягнув. Впустіть же, коли можете мені повірити цей один-однісінький раз!

Настирливість її знов перемогла, і обоє ввійшли у кухоньку, де вона вже сиділа колись біля вогню, їла та сушила одягу.

— Сядьте тут, — мовила Аліса, укланувши біля неї — і дивіться на мене. Ви мене пригадуєте?

— Так.

— Пригадуєте, я казала вам, хто я така і звідки прийшла — в лахмітті, зі скаліченою ногою, під тим страшенним вітром і дощем?

— Так.

— Пам'ятаєте, як я ще раз прийшла уночі, кинула в болото ваші гроші, прокляла вас і весь ваш рід? Тепер бачите — я перед вами на колінах. Думаєте я менш щира, як тоді?

— Якщо ви хочете просити пробачення. — м'яко мовила Гаррієт.

— Зовсім ні! — відрізала та, з гордим спалахом в очах. — Я прошу тільки, щоб мені повірили. А зараз самі скажете, чи варта я довір'я як тоді, так і зараз.

Вона й далі стояла навколішках, втупивши очі в вогонь, він висвітлював. Ті загублену вроду, виблискував на чорних розмаяних косах. Одне довге пасмо вона перекинула через плече, намотала на руку і, смикаючи та покусуючи його в задумі, вела далі:

— Коли я була молода й гарна, а за це, вона зневажливо сіпнула волосся в руці, — не те що не шарпали, а й не могли надивуватися ним, мати моя, що не дуже то цікавилась мною в дитинстві, визнала мої достоїнства, почала милувати мене і пишатися мною. Вона була бідна, ненаситна на гроші і думала заробити на мені. Якійсь високій пані і в голову не прийшло б так поставитись до своєї доньки — такого не буває, і всі те добре знають. Видно, матері, що отак виховують своїх дочок — так, що з цього тільки зло виходить, — трапляються тільки серед таких злиднів, як ми.

Задивившись у вогонь — немов забувшись, що її слухають, Аліса повела мову далі, наче вві сні, все тугіше намотуючи на пальці довге пасмо.

— Що з того вийшло, можна й не говорити. У таких, як ми, це не приводить до безчесних шлюбів — тільки до безчестя й погибелі. І мене привело до безчестя й погибелі — погибелі.

Стрепенувшись, вона відірвала замислений погляд від вогню і, дивлячись Гарріет в обличчя, мовила:

— Я марную час, а він дорогий. Одначе, якби я всього цього не передумала — не була б я тут. Мене, кажу, це довело до безчестя й погибелі. Я стала лялькою, якою побавилися трошки і викинули — ще жорстокіше й без душніше, ніж це з ляльками роблять. І знаєте хто це зробив?

— Чого ви питаєте мене? — сказала Гарріет.

— А чого ви тремтите? — гостро глянула на неї Аліса — Те, що він зробив, обернуло мене в диявола. Я впала в безчестя й погибель і падала дедалі нижче. Мене вплутали в одне пограбування в усе, крім поділу краденого, — а потім піймали й поставили на суд. У мене не було ні грошей, ні друзів. І хоч я була ще зовсім юна дівчина, я радше пішла б на смерть, ніж мала просити його, щоб замовив за мене слово, якби те слово й могло мене врятувати. Так! Пішла б на найгіршу смерть, яку лиш вигадати можна! Але моя вічно ненаситна мати пішла до нього від мого імені, розповіла все, як було насправді, й уклінно благала-просила останнього невеличкого дарунку — кількох фунтів — менше, ніж пальців на оцій моїй руці. Хто, як ви думаєте, зі своєї руки ані нівпальця мені не подав у моїй біді — мені, що, як гадав, лежала ниць під його ногами, — навіть у такій марничці, в знак пам'яті, мені відмовив, раденький, що мене зашлють подалі за кордон, звідки я вже не буду йому докучати, бо помру та згнию там? Хто це був, як ви думаєте?

— Чого ви питаєте мене? — повторила Гарріет.

— А чого ж ви тремтите? — Аліса поклала свою руку на її, заглядаючи їй в обличчя. — Чи не тому, що відповідь у вас на губах? Це був ваш брат Джеймс.

Гарріет тремтіла дедалі дужче, але погляду від гарячих очей, що впилися в неї, не відводила.

— Коли я довідалася, що ви — його сестра (а це було саме тієї ночі), я, хоча скалічила та втомлена, повернулась сюди, щоб жбурнути вам ваш дарунок. Мені здавалося тієї ночі, що, скалічила та втомлена, я б цілий світ обійшла, щоб зарізати його, як побачу, в якомусь глухому куті. Вірите ви, що я щиро цього хотіла?

— Вірю. Але, боже великий, навіщо ви знову прийшли?

— Після того, — сказала Аліса, усе ще не відпускаючи її руки й не зводячи з неї очей, — я його бачила! Я бачила його серед білого дня. Якщо досі у мені жевріла ненависть, то в цю мить вона спалахнула полум'ям. Ви знаєте, що він учинив зло гордій людині і в його особі здобув собі смертельного ворога. Що, коли я виказала його тій людині?

— Виказала! — повторила Гарріет.

— Що, коли я знайшла одного, хто знав таємницю вашого брата; знав, як він утік; знав, куди втік і він, і його супутника? Що, коли я змусила того чоловіка викласти все, що він знав, слово в слово, перед отим його ворогом, що слухав у схованці? Що, коли я тим часом сиділа й стежила за обличчям того ворога, і бачила, як воно мінялося, аж змінилося так, що перестало походити на людське? Що, коли я бачила, як він, наче божевільний, кинувся у погоню? Що, коли я знаю, що в цю хвилину він — не так

людина, як нелюд, уже в дорозі і, за стільки часу, мав би вже наздогнати його?

— Заберіть руку! — відсахнулася од неї Гарріет. — Ідіть звідсіля! Мені страшно від вашого дотику!

— Я зробила це, — вела далі Аліса, наче й не чула, і все дивилась на неї палючими очима. — Чи видно по мені, що я дійсно це зробила? Вірите ви тому, що я кажу?

— Боюсь, що мушу вірити. Пустіть мою руку!

— Ні, ще. Ще хвилиночку. Чи можете ви уявити собі, яким повинно було бути моє бажання помсти, коли я зробила це через стільки років?

— Страшним! — мовила Гарріет.

— Отож, тепер, коли ви мене бачите, — хрипким голосом сказала Аліса, — тут, на колінах, перед вами, коли я торкаюся отак вашої руки й дивлюся отак вам в обличчя, ви можете повірити, що щирість, із якого я говорю, — це не проста щирість, а те, що відбулося в моїй душі — не просто боротьба. Мені соромно вимовити це слово, але я змилосярдилась. Я зневажаю себе; я змагалася з собою цілу ніч і цілий день. Але я, не знати чому, змилосярдилась над ним і хочу виправити те, що наробила, коли ще можна. Я не хотіла б, щоб вони зустрілись, коли його переслідувач сліпий від люті й не тямить себе. Якби ви бачили його вчора ввечері, ви зрозуміли б, яка це небезпека.

— Але як цьому запобігти? Що я можу зробити? — скрикнула Гарріет.

— Цілу ніч, — квапливо провадила Аліса, — він мені марився — хоч я не спала — весь у крові. Цілий день мені здавалося, що він коло мене.

— Що я можу зробити? — здригнувшись від її слів, повторила Гарріет.

— Коли ви можете послати когось до нього, або написати йому, або переказати — не гайте часу. Він у Діжоні. Знаєте ви таке місто і де воно?

— Знаю.

— Застережіть його, що той, кого він зробив собі ворогом осатанів, і що він погано його знає, коли не боїться з ним зустрітись. Перекажіть, що ворог його уже в дорозі — я знаю це — і не бариться. Вмовте його, щоб тікав, поки ще не пізно, — якщо ще не пізно, — і уникав зустрічі з ним. За якийсь місяць-два все буде цілком інакше. Нехай зустрінуться: тільки щоб я не знала. Де завгодно — аби не там! Коли завгодно — аби не тепер! Хай його ворог шукає його й знаходить сам — тільки не з моєю допомогою! На моїй голові і без цього гріхів доволі.

Вогонь уже не виблискував в її чорнім, як агат, волоссі, на зведенім угору обличчі, в гарячих очах; пальці її вже не стискали руку Гарріет, і місце, де вона стояла навколішках, було порожнє.

Розділ п'ятдесят четвертий

ВТІКАЧІ

Час — одинадцята вечора; місце — один із номерів у французькій готелі, що складається з півдесятка покоїв: темний, холодний хол, а чи коридор, їдальня, вітальня, спальня і внутрішня вітальня, або будуар, — найменша й найдальша від входу кімната. До номера ведуть великі двостулкові двері з головних сходів, але в кожній кімнаті є ще дві-три пари дверей, які сполучують покої поміж собою або з маленькими

коридорчиками, що, як звичайно буває в таких приміщеннях, виводять на чорні сходи й на двір. Номер цей розташований на другому поверсі готелю, такого величезного, що в одному ряді вікон, які виходили на його внутрішнє квадратне подвір'я, вікна номера займали лише частину.

У покоях витав дух розкоші — досить бляклої, щоб навівати сум і думки, але й досить блискучої, щоб ускладнювати повсякденне життя їхніх мешканців показною помпою. Розмальовані й роззолочені стіни та стелі, навощені й начищені підлоги, вікна, двері й дзеркала, оздоблені темно-червоними завісами, хитромудрі плетива канделябрів на стінах, схожі на гілля дерев чи оленячі роги... Одначе вдень, коли відкривалися жалюзі (щільно закриті зараз) і в кімнати вливалось світло, на всіх отих вишуканих речах можна було достерегти сліди старості, спорохнілості й пилюки, сліди сонця, вільги й чаду, й тривалого скініння без ужитку, коли всі оті цяцьки та іграшки життя стають чутливими, як саме життя, і чахнуть, як чахнуть люди у в'язницях. Навіть ніч, навіть палахкотіння свічок не в змозі було знищити ті сліди, хоча й повсюдний блиск відсував їх у тінь.

Блиск цей — пломеніння гнотів і відбитки цього полум'я в свічадах, мерехтіння позолоти, веселої гри кольорів — зосередився сю ніч в одній кімнаті — отій найменшій із щойно перелічених нами. Коли дивитися з холу, де тьмяно горіла лампа, крізь темну анфіладу відчинених дверей, кімната ця блищала і сяяла, наче самоцвіт. Посеред усього того саява сиділа вродлива жінка — Едіт.

Вона була сама і та сама — неповторлива, погірдна жінка. Щоби трохи змарніли, очі наче побільшали та стали іще вогненніші, але пихатість лишилась та сама. На чолі — ані тіні сорому. Каяття не схилило гордої шиї. Усе така ж владна і велична, усе така ж повна презирства до себе самої й до всього на світі, вона сиділа, опустивши свої темні очі, й чекала на когось.

Ні книжка, ні рукоділля — нічого не вкорочувало їй повільних годин чекання, лише її думки. Була одержима якимсь наміром, настільки значним, що міг би виповнити скільки завгодно таких годин. Із стиснутими вустами, що, ледь тільки вона забувала про них, починали тремтіти, із роздутими ніздрями, з хвилюванням грудей, де зрів отой намір, сиділа вона, зціпивши долоні, й чекала.

Зачувши скрегіт ключа у дверях і кроки в холі, вона здригнулася й гукнула: "Хто там?" Відповіли по-французькому, і, брязкаючи таями, до будуара ввійшло двоє чоловіків, щоб накрити стіл для вечері.

Вона запитала, хто казав їм зробити це.

— Мосьє так розпорядився ще тоді, як був ласкавий найняти номер. Мосьє сам так сказав, коли спинився був тут на годину, en route[4] і залишив листа для мадам... мадам, певно, одержала його?

— Так.

— Стократ прошу вибачення! — Йому — лисому бороданю з сусіднього ресторану — аж страшно стало від раптової думки, що, може, листа забули передати! — Мосьє сказав, що вечеря має бути готова о цій годині, а ще — що про розпорядження свої він

попередив мадам у листі. Мосьє зробив "Золотій Голові" честь, замовивши якнайкращі страви. Мосьє побачить, що "Золота Голова" виправдала його довір'я.

Едіт, не кажучи нічого більше, задумано дивилася, як вони готують стіл на дві персони й виставляють вино. Перш ніж вони скінчили, вона підвелася та, взявши лампу, пішла до спальні і звідти — до вітальні, де поспіхом, але уважно, оглянула всі двері, а надто ті, що вели із спальні у малий коридорчик. Вийнявши з них ключа і устроївши його в замок іззовні, вона повернулася назад.

Служники, один і другий — смаглявий, похмурий на вигляд чоловік в куртці, гладенько пополений, з чорною голомозою головою, — вже встигли накрити стіл і стояли, дивлячись на свою роботу. Той, що говорив з нею раніше, поцікавився, чи не знає мадам, коли прийде мосьє?

Вона не могла сказати. Їй все одно.

— Пардон! Але ж вечеря! Її вже їсти треба! Мосьє (котрий балакає по-французьки, як янгол, — чи то як француз, що, зрештою, одне й те ж) особливо наголошував на тому, що він людина пунктуальна. Всі англійці — люди надзвичайно пунктуальні. О, це що за шум? Боже милий, це ж мосьє! Гляньте-но!

І дійсно, мосьє, якому другий служник відчинив двері, ніс свої сяючі зуби крізь темну пащу кімнат і, вступивши до святилища, що мінилося світлом та барвами, всією своєю постаттю підійшов до мадам, обняв її і назвав по-французькому чарівною своєю дружиною.

— Боже мій! Мадам зараз зомліє! Це все від радощів! — вигукнув зіркий на око лисий бородань.

Мадам лише зіщулилась і задрижала. Та ще не відлунали ці слова, як вона випросталась і, поклавши руку на оксамитну спинку крісла, стояла з обличчям цілковито незворушним.

— Франсуа полетів до "Золотої Голови" по вечерю. Він у таких випадках літає як янгол — чи то як птах. Багаж мосьє в його кімнаті. Все готово. Вечеря буде за хвилину. — Всі ці факти лисий перелічив із поклонами та посмішками, і вечеря тут-таки прибула.

Гарячі страви було принесено в жаровні, холодні уже чекали на буфеті, разом із посудом на зміну. Мосьє така сервіровка припала до вподоби. Стіл невеличкий, що дуже мило. Жаровню хай поставлять на підлогу, і можна йти. Страви він подаватиме сам.

— Пардон! — ввічливо втрутився лисий. — Це ж неможлива річ! Мосьє був іншої думки. На сьогодні йому більше нічийх послуг не треба.

— Але ж мадам... — натякнув лисий.

— У мадам, — відповів мосьє, — є своя покоївка. Цього достатньо.

— Стократ пардон! Ні! немає у мадам покоївки!

— Я приїхала одна, — озвалася Едіт. — Так мені захотілося. Я звикла до подорожей і чудово обходжуся без служниць. Так що не треба нікого присилати.

Мосьє, отже, наполягаючи на запропонованій ним неможливій речі, взявся

випровадити обидвох служників і замкнути двері на ніч. Обернувшись на порозі, щоб уклонитися востаннє, лисий помітив, що мадам усе ще стоїть, спираючись рукою на оксамитну спинку крісла, і цілковито його не бачить, дарма що дивиться просто на нього.

Гуркіт дверних замків, що, пробігши крізь усі кімнати, долинув до тієї, останньої, глухим, здушеним відлунням, злився у вухах Едіт з бамканням кафедрального дзигаря, що вибивав дванадцятку. Вона чула, що й Турбот притих, наче теж слухав те бамкання, а тоді рушив назад, до неї, низаючи тишу довгим ланцюгом кроків і зачиняючи за собою двері, одні за одними. На мить вона відірвала руку від крісла, щоб підсунути ніж на столі, і знову застигла в тій же позі.

— Як дивно, що ти приїхала сама, кохана, — мовив він, увіходячи.

— Що?!

Кинула це так різко, так стрімко повернула голову, так грізно звела брови, такою нехиттю війнула на нього, що він так і заляк, з лампою в руці.

— Я кажу, — озвався нарешті, ставлячи лампу на стіл і посміхаючись своєю щонайчемнішою посмішкою, — як дивно, що ти приїхала сама! То була вже зайва обережність, що могла навіть пошкодити. Треба було найняти собі покоївку в Гаврі чи в Руані, і для цього ти мала часу більш ніж досить, хай би навіть ти була найвибагливішою та найпримхливішою (так, як ти є найчарівнішою, кохана) з усіх жінок.

Очі її чудно, зблиснули, але стояла так само, обпершись на крісло, й не сказала ні слова.

— Ти ще ніколи не була така гарна, як зараз, — мовив Турбот. — Дійсність перевершила навіть той образ, який я виношував у собі під час цих жахливих випробувань і в який вдивлявся удень і вночі.

Ані слова. Ані погляду. Очі цілком невидимі під довгими віями, але голова не схилена.

— Тяжкі, жорстокі були умови, — посміхаючись, вів далі Турбот. — Та тепер їх виконано. Вони вже в минулому, й завдяки їм теперішнє здається тим більш принадним й безпечним. Притулок ми знайдемо у Сіцилії. У цім наймилішій, найпривільнішій куточку світу, душе моя, чекає нас винагорода за наше рабство.

Веселий, він рушив до неї, аж тут Едіт схопила зі столу ніж і сахнулася на крок.

— Ні з місця! — мовила вона. — Бо вб'ю вас!

Раптова ця переміна, шалена лютість і виразна огида, якою блиснули її очі і заяріло чоло, примусили його спинитися, немов перед спалахом огню.

— Ні з місця! — повторила вона. — Не підходьте, якщо вам життя дороге!

Стояли обоє, дивлячись одне на одного. Подив... Подив і гнів вималювались йому на виду, але він опанував себе й жартівливим тоном промовив:

— Ну-ну, годі! Дай спокій! Ми самі, ніхто нас не бачить і не чує. Невже ти думаєш залякати мене оцими цнотливими вибриками?

— Невже ви думаєте залякати мене, — з притиском відповіла вона, — щоб я

відмовилась від свого наміру, від свого рішення, — нагадуючи, що тут нікого нема, і я беззахисна? Мене, що вмисне приїхала сюди сама! Та якби я вас боялася — хіба б я вас не уникала? Якби я боялася — хіба була б я тут, глибокої ночі, хіба казала б у вічі те, що маю сказати?

— Але що саме, чарівна відьмо? — спитав він. — Чарівніша у люті, ніж будь-яка інша жінка в найкращому гуморі?

— Я нічого не скажу, — відрізала вона. — Доки не сядете он на той стілець, хіба повторю ще раз: не підходьте, до мене! Ні кроку більше! Інакше — бог мені свідок — уб'ю!

— Ти не плутаєш мене, бува, зі своїм чоловіком? — вискалив зуби він.

Не вдостоївши його відповіддю, вона простягла руку, вказуючи на стілець. Він прикусив губу, насупився, засміявся й сів, повен розгубленості й нетерпіння, яких не здатний був приховати, хоча, гризучи нервово ніготь і поглядаючи на неї скоса, з гірким розчаруванням, усе ж удавав, ніби його тішать отакі вереди.

Вона поклала ножа на стіл і, торкнувшись рукою грудей, сказала:

— Тут у мене сховано дещо, — аж ніяк не любовна витребенька. І я радше пущу його в хід, аніж маю знести ще один ваш дотик, — ви знаєте, про що я кажу, — і знищу вас без жалю, як знищила б кожную іншу гадину.

Він удавано засміявся і попросив скорше кінчати цю виставу, бо вечір холодне. Але погляд, потай кинутий на неї, був понурий та злий, і він навіть тупнув ногою, пробурмотівши прокляття.

— Скільки разів, — почала Едіт, уп'явши в нього темні, як ніч, очі, — ви, з вашим підлим зухвальством, завдавали мені образ і зневаги? Скільки разів ви, з вашими бездоганними манерами, з вашими ущипливими словечками і поглядами, кпили собі з моїх заручин і з мого шлюбу? Скільки разів ви підсипали солі на мою рану — мою любов до тієї чистої, покривдженої дівчинки — й роз'ятрювали її? Скільки разів роздмухували вогонь, в якому я корчилася від болю два роки, і підстречували мене на помсту тоді, як він пік найбільше?

— Я не маю ніякого сумніву, мадам, — відповів він, — що облік ви провели сумлінно, і що він доволі точний. Але годі, Едіт! Для такого бідолахи, як твій чоловік, цього було цілком достатньо...

— Та якби, — перебила вона, дивлячись на нього з таким презирством й огидою, аж він зіщулювався, попри всю свою зухвалість, браваду, — та якби всі інші причини моєї зневаги до нього розвіялись, як пух, я б так само зневажала його тільки за те одне, що його улюбленцем і радником були ви!

— Саме з цієї причини ви й утекли зі мною? — в'їдливо спитав він.

— Так. І з цієї ж причини ми бачимось з вами востаннє. Нікчема. Сьогодні зустрілися, сьогодні й розійдемося. Я й на хвилину не лишуся тут, коли все скажу.

Він скинув на неї повний злоби погляд і схопився рукою за стіл, але не встав, не озвався ні словом, ні жестом.

— Я — жінка, — твердо вела далі Едіт, — яка з дитинства звикла до сорому і

безсердечності. Мене пропонували й відкидали, вихваляли й виставляли напоказ, доки мені всю душу не вивернуло. Я не мала нічого — ні набутого, ні вродженого, — що належало б мені самій, — ні, все виносилось на люди, на торг, аби підвищити мені ціну, як товар, про який кричать на вулицях. Мої бідні, гордовиті друзі бачили все це й потурали цьому, і те, що лучило мене з ними, умерло в моїй душі. До жодного з них не маю навіть того почуття, яке мала б до першого-ліпшого кімнатного песика. Я живу одна в цьому світі, добре розуміючи, яким непотребом став він для мене, і в який непотріб обернув мене саму. Ви знаєте це, і знаєте, наскільки я байдужа до того, що він про мене думає.

— Так, я здогадувався, — ствердив він.

— І розраховували на це, — підхопила вона, — тому й переслідували мене. Я збайдужіла до всього — байдужість стала моїм єдиним захистом від рук, в які я потрапляла щодня і які й виплекали в мені ту байдужість — і, знаючи, що одруження врятує мене принаймні від цього щоденного обмацування, я дозволила продати себе так ганебно, як продається невільниця в нашійнику. Ви знаєте це.

— Так, — вищирив він всі свої зуби, — знаю.

— І розраховували на це, — знов підхопила вона, — тому й переслідували. Від першого ж дня свого подружнього життя я знову зазнала такої ганьби — таких відвертих домагань і переслідувань з боку одного негідника, мовби мені щокрок тицяли записку найвульгарнішого змісту, — що, здавалось, гіршого приниження я в житті не знала. Ганьбу цю мій чоловік сам мені накинув, сам обплутав мене нею, сам, власними руками, з власної волі, сотні разів впихав мене у це! Що ж, коли двоє людей не давали мені ані хвилячки спокою, коли двоє людей змусили мене одмовитись од останнього мого притулку любові і ласки, — під загрозою занепасти ту, кого я любила, коли я металася між ними двома і, втікаючи від одного, трапляла у руки другому, — я зненавиділа обох. Не знаю кого більше — пана чи лакея.

Він не спускав очей з Едіт, що стояла перед ним в тріумфі своєї розгніваної вроди, рішуча й безстрашна. Він викликав у неї не більше страху, як червак.

— Що вам казати про честь чи про цнотливість! — вела вона далі. — Що значать ці слова для вас, — тим паче з моїх вуст! А що, коли я скажу, що від найлегшого дотику вашої руки кров мені стигне з огиди? Що від тої пори, коли я вперше побачила й зненавиділа вас, і дотепер, коли ота інстинктивна нехоть дужчає з кожною хвилиною, — ви завжди були для мене найбридкішим створінням, якого й світ не знає? Що тоді?

— Овва! Ну, й що тоді, моя королево? — з тихим сміхом відповів він.

— Що було того вечора, коли, осмілівши після сцени, свідком якої ви стали, ви наважились прийти поговорити зі мною?

Він знизав плечима і знов засміявся.

— Що було? — повторила Едіт.

— У вас така чудова пам'ять, — відказав він, — що ви, без сумніву, самі все пригадаєте.

— Пригадаю, — мовила вона. — Слухайте ж! Пропонуючи мені втечу, — не цю, а

таку, яку ви собі уявляли, — ви сказали: тим, що я дозволила вам це побачення, про яке всі дізнаються, якщо цього захочете ви, тим, що не раз приймала вас сам на сам і раніше — створювала для цього умови, як ви висловились, тим, що відверто зізналася вам, що почуваю до свого чоловіка лише огиду, а до себе — лише байдужість, — тим усім, сказали ви, я сама прирекла себе на погибель, бо дала вам змогу очорнити мене, і якщо я ще живу, зберігши ім'я добропорядної жінки, то тільки з вашої ласки.

— В любові і плутні путні... — посміхнувся він. — Стара приказка...

— Тої ночі,— казала далі Едіт, — боротьба, що так довго точилася в мені з чимсь — не знаю з чим... то не був страх втратити добре ім'я... хіба що отой останній притулок на землі — скінчилася. Від тої ночі я зреклася всього, крім помсти й ненависті. Я нанесла удар, що кинув у порох вашого пихливого пана, а вас кинув сюди, перед мене, щоб ви могли дивитись на мене і знати, що я думаю.

Виригнувши прокляття, він зірвався з місця. Вона засунула руку за корсаж, і жоден палець її не затремтів, жодна волосина на голові не ворухнулася. Застигли обое — він і вона; їх відокремлював лише стіл та стілець.

— Коли я забуду, що оцей чоловік тої ночі притискав свої губи до моїх і обіймав мене, як обійняв був сьогодні, — сказала Едіт, показуючи на нього, — коли я забуду тавро його поцілунку на моїй щоці — щоці, до якої мало б торкнутись невинне личко Флоренс, коли я забуду ту хвилину зустрічі з нею, коли тавро те іще пекло мене, а я раптом збагнула, що, рятуючи її від упосліджень, накликаних моєю любов'ю, я своїм зганьбленим ім'ям зганьбила і її ім'я, і що в уяві її я завжди буду першим у її житті порочним створінням, від котрого вона відсахнулася з відразою, — отоді, мужу мій, з яким віднині я розлучилася, отоді й забуду ці два останні роки та зло, що я тобі вчинила, і з'ясую тобі всю правду!

Вона на мить звела свої палючі очі на Турбота й простягла у лівій руці кілька конвертів.

— Дивіться, — зневажливо мовила вона, — все це ви адресували мені під вигаданим ім'ям — один я одержала тут, інші — по дорозі. Печатки не зламані. Забирайте!

Зібгавши листи, вона жбурнула їх йому під ноги. Коли знову глянула на нього, на обличчі її грала посмішка.

— Ми і зустрілися, і розійдемося сьогодні, — мовила вона. — Дарма ви так скоро розмріялись про плотські утіхи в Сіцилії. Вам слід було б мастити та vleщувати вашого хазяїна, грати свою підленьку роль ще років зо два, тоді ви забагатіли б ще більше. Дорого вам обійшлася ваша ласолубна відставка!

— Едіт! — з погрозою звів на неї руку. — Сядь! Досить уже! Який демон у тебе вселився?

— Ім'я їм — легіон, — гордо випроставшись, відповіла вона, немов хотіла стерти його на порох. — Ви їх виростили, разом з хазяїном, на плодючому ґрунті, і тепер вони роздеруть вас обох. Іди, нещирий чоловіче — нещирий перед ним, перед його чистою дитиною, нещирий у всьому і всюди, — іди, хвалися, що мене мав, і хоч раз у житті скрегочи зубами від власної брехні!

Він стояв перед нею, бурмочучи, погрожуючи і хмуро розглядаючись довкола — наче за чимсь, що допомогло б йому взяти над нею верх, — та бачив лише той самий неприборканий дух, — без сліду вагання.

— Кожне слово хвальби вашої, — казала вона, — триумф для мене. Я вибрала вас, найпідлішу людину з усіх, кого знаю, вас, паразита й знаряддя пихатого деспота, щоб рана його була тим глибша і тим дужче ятрила. Хваліться — і відомстите йому за мене! Ви знаєте, як і яким ви прийшли сюди, яким зіщуленим стоїте зараз отут, — ви бачите себе в такому ж жалюгідному світлі, як бачу вас я, — хоч, може, не в такому гидотному. Хваліться ж — і відомстите за мене собі!

Губи йому запінілись, на чолі виступив піт. Якби вона — хай на секунду, на півсекунди завагалась, він би дав собі з нею раду, але Едіт була тверда, мов скеля, і не відводила від нього проникливих очей.

— Так ми не розійдемося, — сказав він. — Думаєш, я збожеволів, щоб пустити тебе в такому ошалілому стані?

— Думаєш, — відповіла вона, — що я дам себе затримати?

— Спробуєм, моя люба, — сказав він, з люттю скинувши головою.

— Борони вас боже підходити! — застерегла Едіт.

— А що, — мовив він, — коли ніякої похвальби не буде? Що, коли і я поверну голоблі? Ну-ну, — знову сяйнув зубами. — Мусимо порозумітися, інакше і я втну яку-небудь несподіванку. Сідай, сідай!

— Запізно! — скрикнула вона, і з очей їй, здавалось, і справді креснуло полум'я. — Я вже пустила своє ім'я на вітер! Я вже вирішила нести ганьбу, що ляже на мене, — знаючи, що вона незаслужена, — і ви це знаєте, — тільки він цього не знає, не знатиме і не дізнається ніколи. Я помру, але не озвуся ні словом. Тому-то я й є з вами тут наодинці, глупої ночі. Тому й зустріла вас тут, під фальшивим ім'ям, як ваша дружина. Тому й хотіла, щоб оті двоє мене бачили і бачили, що я лишилася. Тепер ніщо вже не врятує вас.

Він радо продав би душу, тільки щоб вона з її сліпучою красою прикипіла до підлоги, опустила б руки й була віддана на його ласку. А дивитися на неї без страху не міг. Він бачив у ній неборну силу. Він бачив, що вона в нестямі і що непогамовна її ненависть не спиниться ні перед чим. Стежив очима за рукою, що її такий дикий, такий протиприродний намір прикував до цих білих грудей, і думав, що коли ця рука не влучить у нього, вона вдарить у них.

Отже, ступити до неї він не рискнув, але позад нього були двері, якими він увійшов, і він ступив крок назад, щоб їх замкнути.

— Наприкінці дозвольте попередити вас — будьте обережні, — сказала вона, посміхнувшись. — Вас зраджено, як буває з усіма зрадниками. Хтось дав знати, що ви є в цьому місті, чи повинні бути, чи були вже. Сьогодні вранці я на власні очі бачила в кареті мого чоловіка.

— Брешеш, повіє! — вигукнув Турбот.

В цю мить у коридорі голосно задзеленчав дзвоник. Турбот пополотнів, а вона

піднесла руку, наче чарівниця, що накликала цей звук.

— Ось! Чуєте?

Він наліг спиною на двері, бо побачив у ній якусь переміну, й подумав, що вона хоче проскочити повз нього. Але вона вислизнула в протилежні двері — до спальні, зачинивши їх за собою.

Як тільки вона відвернулася від нього, як тільки схитнулася в своїй незламній неприступності, він відчув, що здатен узяти над нею гору. Мабуть, раптовий страх, викликаний цим нічним дзвінком, зламав її — тим більше, коли вона в такому Perezbudzhenomu стані. Він притьмом одчинив двері й кинувся в спальню.

В кімнаті було темно, а що вона не озивалася, мусив вернутися назад, по лампу. Піднісши лампу догори, роззирався навкруги, чи не причаїлася вона в якомусь кутку, та в спальні нікого не було. Не було нікого і у вітальні, і в їдальні, що їх він обійшов непевними кроками незнайомої з місцем людини, боязко оглядаючись і зазираючи за кожную завісу та канапу. Не було її і в коридорі — це він побачив з першого ж погляду.

Весь цей час дзвоник не вгавав, і з того боку калатали в двері. Він поставив лампу на підлогу і, підійшовши до дверей, прислухався. Кілька голосів говорили нараз, не менш, як двоє з них — по-англійському; хоч які товсті були ті двері, хоч який галас стояв за ними, він занадто добре знав один із голосів, щоб сумніватися, кому він належить.

Він знову вхопив лампу й ще раз пробігся по всіх кімнатах — на порозі кожної обертася, підносячи лампу над головою, усе шукав її. Коли спинився отак у спальні, увагу його привернули двері, що вели в маленький коридорчик. Підійшовши, побачив, що їх зачинено ззовні, але виходячи, Едіт загубила вуаль, і її затиснуло дверима.

Весь цей час на сходах дзвонили і гримали кулаками та ногами.

Він не був боягузом, але все це разом — і цей галас, і те, що відбулося допіру, і незнайоме помешкання, в якому ще погано орієнтувався, і зруйновані плани (дивна річ, але він почувався б набагато сміливіше, якби плани ті здійснились), і незвичайна пора, і думка, що він не має до кого звернутися за дружньою послугою, а найдужче — раптове усвідомлення того, від чого навіть його серце закалатало, мов важкий злиток олова, — що людина, довір'я якої обманув і яку так підло зрадив, стоїть тут-таки, готова зірвати з нього машкару, — все це наповнило його сліпим жахом. Він шарпнув двері, в яких защепило вуаль, та вони не піддались. Тоді одчинив вікно й глянув крізь шпарини жалюзі униз, на двір, — до землі було далеченько, а каміння бруку було безжальне.

Стукіт та дзвінки не вщухали — страх теж. Він знов підійшов до тих самих дверей, шарпнув кілька разів — щоразу одчайдушніше, і нарешті виламав. Побачивши поруч вузькі сходи, відчувши свіже нічне повітря, він повернувся назад, підхопив капелюх та плащ, причинив як міг двері, крадькома спустився вниз з лампою в руках, а, вздрівши вулицю, погасив її, поставив у куток і подався туди, де блищали зорі.

Розділ, п'ятдесят п'ятий

РОБ-ТОЧИЛЬНИК ВТРАЧАЄ ПОСАДУ

Воротар при залізній брамі, що відрізала двір од вулиці, покинув свою сторожову

будку відчиненою, а сам кудись пішов — напевне, туди, де зчинився шарварок. Обережно піднявши засув, Турбот вислизнув на вулицю і, якнайтихіше прихиливши гуркітливі ворота, поспішив геть.

Його аж тіпало від пережитої ганьби й безсилої злості, і панічний страх заволодів ним уповні. Той страх був такий сильний, що Турбот готовий був наразитись на яку завгодно небезпеку, лише б уникнути зустрічі з чоловіком, про якого ще дві години тому він навіть гадки не мав. Його несподівана, галаслива поява, звук його голосу, близька неминучість зустрічі лице в лице — все це, перелякавшись на мить, він подолав би як і кожен негідник, прикривши свій злочин забралом зухвальства. Та вибух ним же й підкладеної міни, здавалося, розхитав його твердиню, розколов самовпевненість. Відштовхнутий, наче гад, пошитий у дурні, взятий на глум, кинутий на землю й потолочений гордою жінкою, чию душу поволі отруював, аж, як ввижалося йому, вона стала його іграшкою, ошуканий у своїм ошуканстві, обдертий зі своєї лисячої шкіри, він тікав тепер, принижений, знеславлений, трясучись від страху.

Страхаючись погоні, він прокрадався вулицями, коли раптом, наче електричний струм, його пронизало відчуття зовсім іншого страху. Якогось примарного страху — незрозумілого й непоясненого, зв'язаного з двигінням землі і чимсь, що шугнуло в повітрі, наче смерть на крилах. Він зіщулювся, даючи тому чомусь дорогу. Та воно не пройшло — бо й не існувало ніколи, але який же жах залишило по собі!

Він звів своє грішне, стривожене обличчя до неба, де зорі сяли так само спокійно, як і тоді, коли він тільки вислизнув був надвір, і став, міркуючи, що йому робити. Страх, що його вислідять у цьому чужому, далекому місті, де закон, можливо, не буде його захищати; відчуття, що це місто справді чуже і далеке, породжене самотністю і руїною всіх його планів; ще більший страх перед Італією чи Сіцилією, де його у першому-ліпшому закутку можуть убити наймані вбивці; мінливість почуттів провини та страху, можливо, й невиразне бажання діяти всупереч колишнім своїм намірам — спонукали його повернути назад, до Англії.

— Там, в усякому разі, я буду в більшій безпеці, — думав він. — Якщо сам не вирішу стрітись з цим дурнем, то там мене важче буде знайти, ніж тут, за кордоном. А коли вирішу коли цей клятий приступ минеться, то там принаймні матиму з ким порадитись і поговорити Там за мною не будуть ганятись, як за щуром.

Він пробурмотів ім'я Едіт і зіціп кулак. Скрадаючись у тіні великих будинків, скрегочучи зубами, вивергав прокльони на її голову й озирався навсібіч, мовби шукав її. Так дійшов до воріт якогось заїзду. Всі спали, але на дзвінок хутко вийшов чоловік з ліхтарем, разом з яким він тут же пішов усередину, домовлялись за фаєтон, що мав одвезти його до Парижа.

Домовлялися не довго, і незабаром пішли по коні. Звелівши, щоб екіпаж послали навздогін, він знову вислизнув на вулицю, і, ген за містом, попри старий фортечний вал, вийшов на великий шлях, що, наче потік, втікав у темну долину.

Куди він біг? Де кінчався? Спинившись, задивлений у тьмянний простір, де штрихи дерев значили дорогу, він знову відчув стрімкий лет смерті, що, знову потужна та

неспинна, прошуміла над ним, і знов залишила жах у його душі, чорний, як усе довкола, й невиразний, як далекий обрій.

Вітру не було. Ані тіні не майнуло в глибокому мороці ночі. Ні звуку кругом. Позад нього лежало місто, позначене де-не-де цятками вогнів, а зоряні світи ховалися за грядю дахів та шпилів, які ледь вирізнялися на тлі неба. Навкруги прослалася чорна, безмежна пуста, лиш дзигарі в місті ледве чутно вибили другу.

Він ішов, здавалось йому, довго й пройшов чимало часто спиняючись і дослухаючись. Нарешті жадібний слух вловив дзеленькання бубонців на конях То тихіше, то гучніше, то нечутне зовсім, то повільне на поганім шляху, то часте й веселе, дзеленькання те щораз ближчало, і аж нарешті, закутаний по самі очі, мов мара, візник з криками та лясканням батога, спинив обіч нього четвірку баских коней.

— Гей, хто там? Мосьє?

— Так.

— Мосьє далеченько зайшов потемки.

— Не має значення? Кожному своє до смаку! Більше ніхто не замовляв коней на станції?

— Ах, сто чортів! Вибачте замовляти коней? Такої пори? Ні.

— Слухай, приятелю! Я дуже поспішаю! Покажи-но, як швидко можеш їхати! Що швидше, то більше грошей буде на випивку! Ну, поїхали! Мерщій!

— Н-но! Вйо! Н-но! Ого-го! — І вони понеслися на вскач чорною долиною, розприскуючи пил та грязюку з-під коліс.

Гуркітлива, труська їзда вторувала хаотичному безладдю думок утікача. Ніякого просвітку зовні, ніякого просвітку всередині. Все, що пролітає мимо зливається одне з одним у невиразну масу й зникає. За миготливими уривками парканів та будинків при самому шляху, — похмура порожнеча. За неясними образами, що зринають і тут же зникають у його уяві, — чорна хлань жаху, люті та ошуканої підлоти. Іноді з далекої Юри долітає повів гірського повітря, розпливаючись по рівнині. Подеколи в уяві його знов налітає ота жахна примара і чезне, холодячи кров у жилах.

Ліхтарі, кидаючи відблиски на голови коней, підстрибують разом з постаттю візника-мари, з лопітливим його плащем, і роять тисячі невиразних образів у лад його думкам. Знайомі образи людей, звично похилених, кожен по-своєму, над книгами та конторками, дивні незвичні образи чоловіка, од якого тікає, і Едіт; у калатанні бубонців та коліс вчуваються колись мовлені слова; місце й час плутаються — те, що було вчора, здається, було місяць тому, а що відбулося місяць тому, видається вчорашньою подією; батьківщина то стає безнадійно далекою, то досяжною за мить; безладдя, сум'яття, поспіх, морок, хаос в нього в душі і навколо нього. Н-но! Ого-го-го! Несуться вони навскач чорною долиною, пил та грязюка пирскає з під коліс, розпарені коні форкають і мчать, немов осідлані демоном, у шаленому завзятті мчать крізь темряву — куди?

Знов його прошивав той самий безіменний страх і зникає, дзеленькнувши бубонцями у вуха: "Куди?" Колеса вигуркують те саме: "Куди?" Весь шум і гуркіт зливається у цей єдиний крик. Світло й тіні танцюють над головами коней, наче

чортенята. Тільки не спинятися, не сповільняти ходи! Вперед! Швидше, що духу вперед, у темряву!

Він не може думати як слід. Не може відрізнити одну думку від іншої, щоб спинитися на котрійсь бодай на хвилину. Крах його наміру — винагородити себе раюванням за минулу несвободу, надаремна зрада людини, яка завжди була чесна й великодушна до нього, але якій він не дарував жодного погордливого слова і погляду, збираючи їх у пам'яті багато років (бо фальшиві і хитрі люди завжди в душі зневажають і не люблять того, перед ким угинаються, і завжди неохоче віддають і приймають шану, знаючи, що вона нічого не варта), — ось що найбільше займало йому мозок. До цього домішувалися ще спалахи ненависті до жінки, яка загнала його в пастку й відомстила за себе, невиразні, спотворені плани помсти снувалися в його голові, але нічого певного. Всі його думки стрибали і плутались. Лише одна думка серед цієї гарячої, безплідної плутанини була незмінною: він відкладе роздуми на потім, на якийсь невизначений час.

В пам'яті поставали давні дні, ще перед другим шлюбом хазяїна. Він пригадав, як заздрив синові, як заздрив дочці, як майстерно відстороняв усіх, накресливши круг цього довірливого дурня коло, всередину якого міг ступити лише він один. І подумав собі — невже все це робив він для того, щоб тікати тепер, як перепуджений злодій, од того ж таки бідолашного дурня?

Він ладен був накласти на себе руки за своє боягузство, але ж було воно всього лиш тінню його поразки, і невіддільне від неї. Втратити віру у власну підступність від одного удару, усвідомити, що з власної волі став чиймсь — і таким нікчемним знаряддям, — все це подіяло, мов параліч. У безсилості своїй він лютував на Едіт, ненавидів містера Домбі, ненавидів самого себе, а проте тікав і не міг вдіяти інакше.

Знову й знову прислухався, чи не чути стукоту коліс навздогін. Знову й знову здавалося, що він чує його, і дедалі гучніший. Аж нарешті почув його так явно, що вигукнув "Стій!", воліючи згаяти час, аніж мучитись непевністю.

Слово це враз зупинило усе — екіпаж, коней і візника — купою посеред дороги.

— Чорт! — скрикнув, озираючись, візник. У чім річ?

— Тихо! Що то?

— Що?

— Отой шум.

— Та стій же ти, розбійнику клятий! — до коня, що дзеленькнув бубонцями. Який шум?

— Ззаду за нами. Чи не карета жене? О! Що це?

— Та заспокойся ж ти, свиняча твоя голово! — до іншого коня, який укусив сусіду, а той наполохав решту двох, що шарпнулися вперед і заточились. — Нічого там нема.

— Нічого?

— Нічого, світанок тільки.

— Ви, здається, маєте рацію. І справді, нічого не чути. Рушайте!

Спочатку екіпаж, повитий клубом пари, що здіймається над кінями, рушає поволі,

бо візник, без потреби затриманий, невдоволено витягає складного ножа й прилаштовує до батожилна новий ремінь. Тоді — "Н-но! Вйо! Н-но! Ого-го!" — і знову дикий гін.

Тільки тепер зорі блякли, займався день і, стоячи в екіпажі та дивлячись назад, він міг бачити дорогу, яку проїхав, і пересвідчитись, що на ній, скільки кинути оком, немає жодного подорожнього. Незабаром був уже божий день, сонце сяло над ланами та виноградниками, і поодинокі робітники, прокинувшись од сну в тимчасових халупах, зведених поруч із купами каміння на дорозі, вже працювали, лагодячи шлях, або снідали хлібом. Там і тут видніли селяни, що йшли на поле чи на базар, чи з порога своїх убогих домівок витріщалися на екіпаж, коли той проносився мимо. Ось і поштова станція, по кісточки в багні, серед звалищ димучого гною та піврозвалених господарських будівель; і на всю цю милу картину дивиться величезний, безформний, всім вітрам відкритий старий замок, — половина вікон його осліпла, і зелена пліснява лівово повзе по ньому, від оточеної балюстрадаю тераси аж до гостроносих дашків над башточками.

Понуро забившись у куток фаетона й подеколи — як тільки траплялася якась миля рівної, відкритої дороги — зводячись на ноги, щоб дивитись назад, він бажав лише одного — їхати якнайшвидше, і все так само мучився думками, які плуталися йому в голові, і все так само відкладав їх на потім.

Сором, розчарування й досада гризли йому серце, а постійний страх, що кого доженуть, а чи переймуть — гнітив. Він, невідомо чому, боявся навіть стрічних подорожніх, — неабияк нестерпне відчуття жаху, що охоплювало його вночі, наверталось й удень, і з не меншою силою. Монотонне дзеленькання бубонців і дудніння копит, монотонність його тривоги й безсилої люті, монотонний коловорот страху, жалю та пристрасті, який вирував у ньому, обертав подорож в якесь примарне видиво, де єдиною реальністю були лише його муки.

То було видиво довгих шляхів, що тяглись до обрію, завжди далекого й завжди недосяжного. Видиво кепсько забрукованих міст на горбах і в низинах, з обличчями у темних отворах дверей і криво заскленних вікнах, з рядами заляпаних болотом, поприв'язуваних биків та корів на продаж, що тіснилися в довгих, вузьких вулицях, бодалися та хвицялися, дістаючи по пласких лобах такими ломаками, що здатні були проламати череп, з мостами, перехрестями, церквами, поштовими станціями, де запрягали нових коней, які зовсім не хотіли запрягатись, а коні, з останнього перегону, змилені, задихані, тулили до купи стражденні, понурі голови коло стаєнних дверей; видиво кладовищ з чорними похилими хрестами і посохлими вінками на них, і знову довгих, довгих шляхів, що тяглися вдалечінь по пагорбках та долинах, до облудного обрію.

Видиво ранку, полудня й заходу сонця, ночі й сходу молодого місяця. Видиво довгої дороги, що зникає на час, поступившись місцем поганенькій бруківці, зі стукотом і торохтінням, і видиво великої церковної дзвіниці понад дахами домів. Йому ввижається, що він висідає з екіпажа, нашвидку їсть і ковтає вино, яке анітрохи не бадьорить;

ввижається, що він пробирається між юрбою жебраків — сліпців із тремтячими повіками, яких ведуть старі баби, тицяючи свічки попід самі їх обличчя, придуркуватих дівчат, калік, епілептиків і паралічних — і, вирвавшись із їхнього гелготіння, озирається зі свого фаетона на зведені до нього обличчя й протягнуті руки з раптовим страхом, чи не протискується між них котрийсь із його гонителів. Йому ввижається, що він знову мчить довгою, довгою дорогою, то ошелешено й тупо забившись у куток екіпажа, то встаючи, щоб глянути туди, де стелиться в блідому світлі місяця стрічка тієї ж нескінченної дороги, або ж назад — чи не женеться хто за ним.

Йому ввижається, що він ніколи не спить, лише дрімає, з відкритими очима і раз по раз зривається, відгукуючись на чийсь голос. Ввижається, що він кляне себе за те, що опинився тут, що втік, що відпустив її й не зустрівся з ним віч-на-віч. Ввижається, що він у смертельному двобої з цілим світом, а насамперед — з самим собою. Що своїм чорним розпачем отруює всіх і все.

То було видиво минулого всуміш із сучасним, видиво його життя і цієї подорожі, що злилися водно. Видиво скаженого чвалу кудись, куди він конче мусить доїхати. Видиво баченого колись, що поставало із побаченого уперше, коли він думав про речі, минулі й далекі, а тих, реальних, що проносились перед ним, здавалось, не помічав зовсім — було лише тяжке, виснажливе відчуття приголомшеності від усього цього, що, проминувши, роїлося і юрилося в його розпаленім мізку.

Видиво безперестанних змін — і все та ж монотонність бубонців, коліс та копит, і нема спочинку. Видиво міст, сіл, поштових станцій, коней, фурманів, пагорбів та долин, світла та темряви, мощених і немощених доріг, спусків та підйомів, дощу та погоди, і завжди ті ж таки монотонні бубонці, колеса й копита, і нема спочинку. Видиво далекої столиці, що нарешті вже близько, до якої він мчить велелюдним шляхом, проносячись повз старі собори, проскакуючи невеличкі міста та містечка, що тепер трапляються частіше, зіщулившись у своєму кутку й запинаючи плащем обличчя, коли перехожі дивляться на нього.

Йому ввижається, що він котить усе далі й далі, катований своїми думками, що обмірковувати їх він буде згодом, не здатний сказати, скільки часу пробув у дорозі, чи визначити, що і коли він проїжджав. Йому ввижається, що голова його палає та йде обертом, і що він напівбожевільний. Що в шаленому гоні, якого, здається, неспромога спинити, в'їжджає він у Париж, де каламутна річка байдужно несе свої стрімкі води між двох бурхливих потоків рухливого життя.

Бентежне видиво мостів, причалів, нескінченних вулиць, винарень, водовозів, юрмищ людей, солдатів, екіпажів, військових барабанів, аркад. Йому здається, що шум і гвалт навколо глушать нарешті монотонність бубонців, коліс та копит. Але й шум і гвалт тихнуть поволі, коли він, змінивши екіпаж, виїжджає із міста через іншу рогатку. І коли, відвідавши харчевню, рушає в напрямку моря, знову зринає ота монотонність бубонців, коліс і лунких копит, і немає тому спочинку.

І знову видиво західного сонця, і видиво вечора. І знову видиво довгих шляхів, і глупої ночі, і тьмяних вогнів у вікнах край дороги, і далі незмінна монотонність

бубонців, коліс та копит, і знову ніякого спочинку. Видиво світання і сходу сонця. Видиво повільно-важкого чвалання під гору, і відчуття на горі свіжого морського вітерця, і відблиск ранку на далеких гребних хвилях. Видиво спуску до порту під час припливу, коли повертаються з нічних ловів рибальські човни, а щасливі жінки та діти чекають на них. Видиво рибальських неводів та одягу, що сушаться на березі, і заклопотаних моряків, і перегук їхніх голосів серед щогол і рей. Видиво вод, живих та іскристих.

Йому ввижається, що берег даленіє, і, дивлячись на нього з палуби, він бачить наче туман над водою, а в проріхах, прорізаних сонцем, — яскраві пасемка землі. Бачить наче і чує, як хвилюється, сплескує й гомонить спокійне море. Бачить наче ще одну сіру смугу на обрії, на шляху корабля, яка щораз росте та світлішає, а скелі, будівлі, вітряк і церква на ній малюються дедалі виразніш. Йому ввижається, що корабель впливає нарешті на тихе плесо і пришвартовується до молу, звідки гурти людей вітають своїх друзів на судні. Йому ввижається, що він висідає, похапливо проходить крізь юрбу, уникаючи стрічних поглядів, і опиняється нарешті в Англії.

У тому півсні йому виснувалася думка — податись до одного далекого села і, причаївшись там, зібрати потрібні відомості та виробити план дій. І далі не мігши отямитись, він пригадав собі залізничну станцію, де йому треба робити пересадку і де був спокійний готель. Там він і вирішив спинитися та спочити.

Якогога хутчіш і непомітніш пробрався він у вагон, ліг, загорнувшись у плащ, удаючи, що спить, і незабаром був уже далеко від моря, серед зелених просторів краю. Прибувши на станцію, він пильно озирнувся. Пам'ять його не підвела. То була відлюдна місцина на узліссі маленького лісу, з єдиною, новою, а чи наново відремонтованою будівлею посеред охайного садка; до найближчого містечка було кілька миль. Висівши з поїзда, не помічений ніким, він пройшов просто до заїзду і винайняв номер із двох суміжних кімнат на горішньому поверсі.

Він мав намір одпочити тут, набратися сил і привести до ладу свої думки. Дика лють і досада — така дика, що, міряючи кроками кімнати, він скреготів зубами, — оволоділа ним цілковито. Думки, невпинні і непіддатливі, усе так само блукали самі по собі і тягали за собою і його. Він геть отупів і був смертельно втомлений.

Та на нього, здавалося, спало якесь прокляття — він аж ніяк не міг заспокоїтись, а зморені органи чуття ніяк не втрачали своєї чутливості. Він не мав влади над ними, немов вони належали іншій людині. Не те щоб вони доносили до нього довколишні звуки та зображення, ні — їх просто годі було відірвати від цілого того видива — його шаленого гону. Він знову бачив її перед собою, бачив на собі її темний, повний зневаги погляд — і водночас гнав уперед, крізь міста і села, крізь світло і темряву, дощ і погоду, мчав мощеними і немощеними дорогами, пагорбами й долинами, під гору й згори, замучений і заляканий монотонністю бубонців, коліс і копит, без хвили спочинку.

— Який сьогодні день? — спитав він у лакея, що готував йому стіл до обіду.

— День, сер?

— Середа?

— Середа, сер? Ні, сер. Четвер, сер.

— Я й забув. А година? Я не накрутив годинника.

— За кілька хвилин п'ята, сер. Довгу, напевне, подорож відбули, сер?

— Так.

— Поїздом, сер?

— Так.

— Баламутна штука, сер. Я-то поїздом не дуже їжджу, сер, але джентльмени частенько так кажуть.

— Тут багато джентльменів буває?

— Взагалі-то чимало, сер. Але зараз нема нікого. Затишшя, сер. Всюди тепер затишшя.

Він не відповів, тільки сів на софі, де був лежав, схилився на руки на колінах і вступив погляд у підлогу. Він ні на хвилину не міг зібрати свою увагу. Та втікала куди завгодно — тільки не в сон.

Надаремно випив він силу вина по обіді. Безсоння його годі було збороти такими штучними способами. Думки його, ще безладніші, ще немилосердніше тягали його за собою — як дикі коні, що волочать злочинця, засудженого на цю кару. Ні забуття, ні відпочинку!

Як довго сидів він, п'ючи та борсаючись думками в різні боки, — це він знав менше, ніж будь-хто. Знав тільки, що сидів довго і сидів при свічках, коли раптом здригнувся й завмер від жаху, наслуховаючи.

Бо цього разу то було вже не видиво. Земля двигтіла, будинок трусився, у повітрі неслося щось, стрімко і люто! Відчув, як воно підлетіло і промайнуло стрілою; і навіть коли, підбігши до вікна, побачив, що то — все одно стояв скулений, наче й дивитись на нього було небезпечно.

А, прокляття на того вогненного диявола, що так плавно гуркоче в розлогу долину і, позначивши шлях свій смугою світла і бурого диму, щезає! Він мав відчуття, ніби його вихопили з того шляху, не давши розтерзати на шмаття. Він навіть тепер кулився і дрижав, коли й найменший відгомін уже затих, а освітлена місяцем колія, що збігалася ген в одну точку, лежала мовчазна й порожня, мов пустеля.

Неспроможний заснути, відчуваючи, — а чи так йому лише здавалось, — як невідпорно вабить його та колія, він вийшов і брів уздовж неї, краєм, де розкидані вуглинки усе ще диміли, позначаючи путь поїзда. Пройшовши з півгодини в тому напрямі, куди він зник, повернув назад, знову-таки краєм колії, і, поминувши садок готелю, пройшов ще чимало, з цікавістю розглядаючи містки, сигнали та ліхтарі й питаючи себе, коли промчить другий диявол.

Двигтіння ґрунту; швидка вібрація у вухах, далекий свист, тьмяна пляма світла, що, наближаючись, обертається на два червоні ока і бухання вогню, що мече жаринки вугілля; невідпорна навала величезної ревучої озії, порив вітру, гугіт! Ще один пролітає мимо, а він хапається за якусь хвіртку, немов боячися кинутись під колеса!

Він почекав ще на одного, тоді ще. Повернув назад, туди, де пристав був уперше,

потім знову прийшов сюди і все виглядав, крізь невідчепні свої видива, наближення цих чудовиськ. Никав круг станції, вичікуючи, коли хоч одне з них спиниться тут, а коли одне спинилося і його відчепили, щоб напоїти водою, він стовбичив поруч, оглядаючи важкі колеса та мідяне чоло, й думав, яка нещадна сила і міць таїться у ньому. Уф! Подивитися тільки, як повільно обертаються ці величезні кола, й уявити собі, як вони наїжджають на тебе і чавлять!

Збуджений вином, спраглий спочинку — цієї спраги, попри всю його втому, ніщо не могло вгамувати, — він міг думати лише про це, і думки ті набирали для нього хворобливої значущості. Навіть у номері, куди він вернувся близько півночі, вони й далі насідали на нього, і він усе сидів, чекаючи, коли примчить наступний.

Те саме було і в ліжку, до якого він удався без жодної надії на сон. Лежав, наслухаючи, а коли чув двиготіння, підходив до вікна — звідти все було видно — дивитись на тьмяне світло, що обертатиметься на два червоні ока і бурхання вогню, що мече жаринами вугілля, на стрімкий біг велетня, що проноситься мимо, і на смугу диму та світла уздовж долини. Потім поглядав у той бік, куди хотів вирушити вже на світанні, бо тут спочинку для нього не було, і знову лягав, терзаний видивом своєї подорожі і невпинним дзеленьканням, цокотом та стукотом коліс, аж доки з'являлося наступне чудовисько. Так тривало цілу ніч. Замість відновити самовладання, він, здавалося, дедалі більше втрачав його. Коли зайнялося на світ, він усе ще мучився безладними гадками, все ще відсував впорядкування їх до сприятливішого часу. Минуле, теперішнє, прийдешнє — все це, переплутавшись, пливло перед ним, і він утратив будь-яку здатність зосередитись на чомусь одному.

— Коли, кажете, маю я виїхати звідси? — спитав він у лакея, що вчора слугував йому, а тепер зі свічкою в руках увійшов до кімнати.

— О чверть на п'яту, сер. Експрес проходить о четвертій, сер. Тільки не зупиняється.

Він потер голову, що тіпалась болем, і глянув на годинник. Майже пів на четверту.

— Опріч вас, певно, ніхто не сідатиме, сер, — зауважив лакей. — Є тут ще двоє джентльменів, але вони чекають на поїзд до Лондона.

— Ви, здається, казали, тут нікого нема, — мовив Турбот, зі слабкою подобою посмішки, якою всміхався, коли сердився або підозрював неправду.

— Тоді не було, сер. Джентльмени приїхали вночі, місцевим поїздом, сер. Теплої води, сер?

— Не треба. І свічку заберіть. Мені досить денного світла.

У ліжку він лежав піводягнений, і, щойно лакей пішов, був уже біля вікна. Холодний поранок заступив ніч, і небо уже червоніло загравою. Обмив лице та голову водою, яка нітрохи не остудила його, поспіхом убрався, сплатив рахунок і вийшов.

Свіже повітря війнуло неприємним холодком. Стояла рясна роса, і його, розгаряченого, обсипало морозом. Глянувши на місце, де гуляв учора, на сигнальні ліхтарі, мерхлі й непотрібні при ранковому світлі, повернув лице туди, де над землею поволі вставало осіяне сонце.

Таке величне, таке незрівнянне в своїй красі, таке божественно врочисте! Коли він звів на нього свої помутнілі очі — на нього, що вставало спокійне та ясне, байдужне до всіх кривд та гріхів, сподіяних під його промінням від початку світу, — хто скаже, чи не засвітало і в ньому якесь розуміння добродетелі на землі і винагороди за неї на небі? Коли він раз бодай згадав за брата й сестру з крихтою ніжності та каяття — хто скаже, що не було це саме тоді?

А крихта ніжності та каяття була тоді так йому потрібна! Над ним зависла смерть. Він був викреслений зі списку живих і прямував до могили.

Заплатив за квиток до села, куди збирався їхати, і бродив самотою по платформі, дивлячись то на колію, що тяглася в один бік долини, то на міст з другого боку, що темнів неподалік, коли раптом, завернувши в кінці дерев'яного помосту назад, побачив чоловіка, від котрого тікав, — той виходив з дверей, у які він сам щойно ввійшов. Очі їхні зустрілися.

Вражений, він заточився і впав на залізничний насип. Але тут же зірвався на рівні ноги і, відступивши на крок чи два, щоб збільшити відстань між ними, дивився на свого переслідувача, важко і часто дихаючи.

Він почув крик... знову крик... побачив, як налите мстивістю обличчя неначе блідне і повниться жахом... відчув, як двигтить земля... миттю збагнув — воно надлітає... зойкнув... озирнувся... вздрів коло себе два червоних ока, тьмяних і розмитих у денному світлі... був збитий з ніг, підхоплений і кинутий жужмом на зубасті жорна, що мололи його й мололи, одривали кінцівку по кінцівці і, злизнувши огненним язиком струмину його життя, жбурнули в повітря понівечені останки.

Коли упізнаний ним подорожній прийшов до пам'яті, то побачив здаля, як четверо робітників несуть на дошці щось накрите, важке й нерухоме, а інші відганяють кількох собак, що нюшили колію, і притрушують кров жменею попелу.

Розділ п'ятдесят шостий

БАГАТО КОМУ РАДІСТЬ, А БОЙОВОМУ КУРЧАТІ — ГОРЕ

У мічмана життя бурлило. Містер Тутс і Сюзанна нарешті прибули. Молодичка, мов навіженна, погнала на гору, а містер Тутс із Курчам пішли до вітальні.

— О, моя рідна, гарна, люба, мила міс Фло! — вигукнула Заводіяка, влітаючи у кімнату — Хто б думав, що до цього дійде і що я побачу вас тут, моє рідне, кохане серденько, де нема кому доглянути вас, бо й дому рідного у вас нема, але тепер я вже ніколи, ніколи не піду від вас, міс Флой, бо хоч я, може, й не обросла мохом, але я й не перекотикамінь, і серце в мене не камінне, бо інакше воно б не рвалося, як рветься зараз, люба моя, любісінька міс!

Виливаючи ці слова без щонайменшого натяку на будь-які розділові знаки, міс Ніппер стояла навколішках коло своєї панночки й міцно стискала її в обіймах.

— Ой кохана моя, — волила Сюзанна, — я знаю, як усе було, я все-все знаю, моя горличко, і мені просто дух забиває!

— Сюзанно, люба, добра моя Сюзанно! — мовила Флоренс.

— Ой господи! Таж я сама ще мала була, коли за тим дівчаточком ходила! А тепер

вона справді, справді виходить заміж? — гукала Сюзанна, нетямлячись від радості та горя, гордощів та досади, і бозна-яких іще суперечливих почувань.

— Хто тобі це сказав? — спитала Флоренс.

— Ах, боже ж мій! Та хто ж як не цей простодушний Тутс? — істерично сміючись, одповіла Сюзанна. — Я одразу знала, що то мусить бути правда, бо він так перейнявся! Це ж таке найвідданіше, найбезневинніше дитя. То моє серденько справді, — Сюзанна зайшлася плачем і знову міцно обняла її, — таки справді виходить заміж?

Мішанина жалощів, утіхи, материнської ніжності та жалю, з якою Заводіяка раз по раз навертала до цього питання, і за кожним таким наворотом заглядала своїй панночці в обличчя, цілувала його, по чому знов клала голову її на плече, схлипуючи й голублячи її, була найзворушливішим з усіх будь-коли бачених виявів жіночності.

— Годі вже, годі! — ніжно бринів заспокійливий голос Флоренс. — Ну ось, тепер ти знов така, як завжди, дорогенька!

Сидячи на підлозі, в ногах своєї панночки, плачучи й сміючись водночас, одною рукою підносячи хусточку до очей, а другою гладячи Діогена, що лизав її обличчя, міс Ніппер призналася, що вже приходить до пам'яті, і на доказ цього ще трохи поплакала-посміялася.

— Я... я... я ніколи не бачила такого, як цей Тутс, — сказала Сюзанна, — зроду-віку не бачила!

— Такого доброго, — підказала Флоренс.

— І такого кумедного! — схлипнула Сюзанна. — Треба було його послухати, як їхав зі мною в кареті, з отим нікчемним Курчам на передку!

— А про що говорив, Сюзанно? — несміливо спитала Флоренс.

— О, про лейтенанта Уолтерса, і про капітана Джілса, і про вас, любя моя міс Флой, і про тиху мягиду.

— Тиху могилу! — повторила Флоренс.

— Він каже, — тут Сюзанна зайшлася істеричним сміхом, — що піде в неї зараз же, і з радістю, але, господи помилуй, голубонько міс Флой, не піде він нікуди, бо занадто він тішиться щастям інших, щоб туди іти, він, може, й не Соломон, — своїм звичаєм торохтіла Ніппер, — та я й не кажу цього, але кажу, що менш себелюбної людини людська природа ще не знала!

Все ще в істеричному настрої, міс Ніппер вибухнула після цієї енергійної заяви не надто поміркованим сміхом, а потому повідомила Флоренс, що Тутс чекає внизу й хоче її бачити, — це було б щедрою нагородою за його клопіт пов'язаний з останньою експедицією.

Флоренс попрохала Сюзанну переказати містерові Тутсу, що з приємністю подякує йому за його доброту, і через кілька хвилин Сюзанна приставила цього молодого джентльмена, усе ще вельми скуйовдженого з виду і страшенно недорікуватого в мові.

— Міс Домбі, — мовив містер Тутс. — Мати знову честь с... споглядати... ні, не споглядати... але... я не знаю точно, що я хотів сказати, та це — пусте.

— Мені так часто доводиться дякувати вам, — відповіла Флоренс, простягаючи

йому обидві руки і світяться щирою вдячністю, — що я вже й слів не маю і не знаю, як зробити це тепер.

— Міс Домбі, — страшним голосом сказав містер Тутс, — якби ви, не відступаючи від вашої янгольської вдачі, могли проклясти мене, ви б... коли дозволите так висловитись... прибили мене значно-менше, ніж цими незаслуженими подяками. Вони діють на мене, як... але, — обірвав сам себе містер Тутс, — це вже відступ від теми, й абсолютно пустий.

Що відповісти на це можна було лише новою подякою, то Флоренс знову йому подякувала.

— Я хотів би скористатися нагодою, міс Домбі, — мовив містер Тутс, — якщо можна, і дещо пояснити. Я мав би приємність при... привезти Сюзанну й раніше, але, по-перше, ми не знали, як звати родича, до якого вона поїхала, а по-друге, вона встигла тим часом переїхати до іншого родича, і якби не розум Курчати, не знаю навіть, чи пощастило б мені її знайти.

Флоренс була певна, що пощастило б.

— Та річ, проте, не в тому, — вів далі містер Тутс. — Товариство Сюзанни, можу запевнити вас, міс Домбі, було великою втіхою й розрадою для мене, при моєму стані духу, який легше уявити, ніж описати. Вже сама поїздка була мені нагородою. Та річ усе ж не в тім. Міс Домбі, я казав уже, що не належу до тих, у кого бистрий розум Я цього цілком свідомий. Думаю, ніхто краще за мене не знає, який я... коли це надто грубий вираз, я сказав би, який я слабкий... на голову. А втім, міс Домбі, я дуже добре розумію, як стоїть справа з... з лейтенантом Уолтерсом. Та хоч яким болючим для мене може бути стан цієї справи (що абсолютно пусте), я мушу все ж визнати, що лейтенант Уолтерс видається мені людиною, достойною щастя, яке впало на його... чоло. Хай же він носить його довго і цінує його, як би робила це цілком інша, недостойна особа, імення якої не варте ніякої уваги. А зрештою, і не в тім річ. Міс Домбі, капітан Джілс — друг мені, і я думаю, що в даний період часу капітанові Джілсу було б приємно, якби я вряди-годи заходив сюди. І мені було б приємно заходити сюди. Та тільки я не можу забути, як фатально повівся одного дня на площі в Брайтоні, і якщо присутність моя тут, хоч найменшою мірою буде неприємна для вас, то прошу єдиного — сказати мені про це зараз, — і запевняю, що чудово зрозумію вас. Я в жодному разі не вважатиму це негречністю, навпаки, — буду незмірно щасливий на виявлене мені довір'я!

— Містере Тутсе, — відповіла Флоренс, — якби ви — мій старий, вірний приятель — перестали бувати у цьому домі, ви зробили б мені велику прикрість. Бачити вас завжди буде мені втіхою.

— Міс Домбі, — сказав містер Тутс, видобуваючи свій носовичок, — коли я й просльозився, то це сльози радості. Все це — пусте, і я страшенно вам вдячний. Дозвольте зазначити — після всього того, що ви так сердечно сказали, — що я більше не маю наміру нехтувати власною особою.

Це зізнання викликало на обличчі Флоренс надзвичайно милий вираз крайнього подиву.

— Я хочу сказати, — пояснив містер Тутс, — що, поки мене не покличе тиха могила, вважатиму за свій обов'язок, як людська істота, тримати себе в якнайкращій формі і... і ходити в таких начищених черевиках, як... як дозволятимуть обставини. Це, міс Домбі, останній раз, що я насмівся виступити із такими особистими зауваженнями. Дуже, дуже вам вдячний. Хай я, загалом беручи, не такий тямущий, як би того хотілося моїм друзям та й мені самому, але, слово честі, я дуже добре тямлю, що таке доброта і тактовність. Мені здається, — натхненно сказав містер Тутс, — що в цю хвилину я міг би надзвичайно яскраво висловити свої почуття, якби... якби тільки знайти початок.

Початок, очевидно, не знайшовся, бо почекавши на нього хвилин зо дві і не дочекавшись, містер Тутс хапливо попрощався і побіг шукати капітана, який був у крамниці.

— Капітане Джілсе, — сказав містер Тутс, — те, що зараз відбудеться між нами, має відбутися під святим покровом таємниці. Це продовження того, капітане Джілсе, що відбулося між мною і міс Домбі нагорі.

— Що в рубці, що на реях, так, хлопче? — пробурмотів капітан.

— Цілком правильно, капітане Джілсе, — гаряче погодився містер Тутс, тим гарячіш, що зі слів капітанових не второпав анічогісінько. — Міс Домбі, як я розумію, незабаром має побратися з лейтенантом Уолтерсом?

— Атож, хлопче! Ми всі тут одна команда... Уолтер і Втіха серця дійсно мають поєднатися в храмі сув'язі як тільки зроблять заповіді, — шепнув йому на вухо капітан.

— Заповіді, капітане Джілсе? — повторив містер Тутс.

— У церкві, он там, — пояснив капітан, тицьнувши пальцем поза плечі.

— А! — сказав містер Тутс.

— А по тому, — хрипким шепотом сказав капітан, ляснувши містера Тутса по грудях, і з виразом безмежного захвату відкинувся на спинку стільця, — що по тому? А по тому це миле створіння, виховане в таких делікатних умовах, як заморська пташка, попливе через моря-океани разом з Уолтером до Китаю.

— Боже милий! капітане Джілсе!

— Атож, — кивнув головою капітан. — Торговий корабель, що підібрав Уолтера після урагану, в якому і сам збився з курсу, плив до Китаю, тож Уолтер відбув з ними цю подорож і завоював собі визнання на борту і на суші бо то ж найкращий хлопець у світі, — а що в Кантоні помер їхній суперкарго, то Уол-ра, який доти був за клерка, призначили на цю посаду, і тепер він — суперкарго на іншому кораблі того ж власника. Отож, як бачите, — задумано повторив капітан, — наше миле створіння полине через моря-океани разом з Уолтером аж до Китаю.

Містер Тутс і капітан дружно зітхнули.

— Ну, що ж, — провадив капітан далі. Вона його щиро любить. І він її щиро любить. Ті, хто мав би любити та берегти її, цькували її як звіра. Коли вона, вигнана з дому, прийшла до мене й упала отам на підлогу, її зранене серденько розірвалося. Я знав це. Я Едвард Катл — і зараз це бачу. І ніщо його незцілить тільки щира, ніжна, міцна

любов. Якби я не знав цього, якби не знав, що вона кохає Уол-ра, а він її, братику, то я скорше дав би собі відрубати оці сині руки та ноги, аніж пустив би її в плавання. Але я знаю це, ну, то що ж? Тож я кажу "Бог їм у поміч, і хай буде так! Амінь".

— Капітане Джілсе, — мовив містер Тутс, — дозвольте мати приємність потиснути вашу руку. Ви вмієте так висловитись, що мені аж у грудях тепло стає. І я кажу "Амінь". Ви ж знаєте, капітане Джілсе, що і я міс Домбі обожнював.

— Веселіш! — гукнув капітан, кладучи руку йому на плече. — Тримайся, хлопче!

— Я маю такий намір, капітане Джілсе, — бути веселішим, — із запалом відповів містер Тутс. — І триматися, як тільки зможу. Коли розверзеться тиха могила, капітане Джілсе, я буду готовий до похорону, але не раніше. Однак, не маючи зараз певності щодо свого самовладання, хочу сказати вам і просив би вас ласкаво переказати й лейтенантові Уолтерсу ось що.

— Переказати ось що, — луною обізвався капітан. Спокійно!

— Оскільки міс Домбі була така невимовно ласкава, — мовив містер Тутс з повними сліз очима, — кажучи, що моя присутність не тільки не неприємна для неї, а навпаки, й оскільки і ви, та й усі тут, не менш терпляче й поблажливо ставитесь до того, хто... хто, безперечно, — в голосі містера Тутса забриніла тужлива нотка, — можна сказати, народився через непорозуміння, то я, поки ми всі ще вкупі, заходитиму сюди коли-неколи увечері. Але я ось про що хочу просити. Якщо трапиться, що мені несила стане дивитися на щастя лейтенанта Уолтерса, і я раптом вибіжу геть, то сподіваюся, капітане Джілсе, що ви і він сприймете це як мою біду, а не вину чи брак самовладання і, твердо знаючи, що я не зичу лиха жодній живій істоті, а найменше з усіх лейтенантові Уолтерсу, — поясните, так ніби знічев'я, що то я пішов прогулятися, чи там подивитись, котра година на дзигарі Королівської біржі. Якби ви могли піти на таку угоду, капітане Джілсе, і поручитися за лейтенанта Уолтерса теж, то для моєї душі це було б таким величезним полегшенням, за яке я радо віддав би чималу частку своїх статків.

— Не треба слів, хлопче, — перебив його капітан. — Хоч який сигнал ви подасте, ми з Уолтером зрозумієм і відповімо як слід.

— Мені набагато легше стало, капітане Джілсе, — сказав містер Тутс. — Я б так захотів зберегти тут добру думку про себе. Я... у мене добрі наміри, слово честі, тільки що, може, їх погано видно. Це так, знаєте, — сказав містер Тутс, — якби "Берджес і К°" хотіли пошити замовникові якісь небачені штани і не могли викроїти того, що мали в уяві.

Після такого винахідливого порівняння, яким він явно трохи пишався, містер Тутс побажав капітанові Катлу всякого добра і пішов.

Добр'як капітан, маючи в себе вдома Втіху свого серця та Сюзанну, що доглядала її, сяяв від щастя. З плином часу він дедалі дужче сяяв чимраз більшим щастям. По кількох нарадах з Сюзанною (розум якої він глибоко поважав і не міг забути її мужній випад проти місис Мак-Стінджер) капітан запропонував Флоренс, з обачності й задля нерозголошення таємниці, щоб замість дочки літньої дами, яка під синьою

парасолькою сиділа на Леденгольським базарі, тимчасово найняти для хатніх робіт когось іншого, кого б вони знали і на кого могли би звіритись. Сюзанна, присутня при розмові, назвала ім'я місіс Річардс, про яку вже раніше говорила капітанові. Флоренс аж проясніла, почувши це ім'я, і Сюзанна, вирядившись того ж таки дня до господи Тудлів, тут-таки й повернулася ввечері з тією ж червонощокою, яблуковидою Поллі, яка вилила на Флоренс при зустрічі мало що менше почуттів, чіж колись сама Сюзанна Ніппер.

Після залагодження цієї стратегічної справи (котрим капітан був надзвичайно вдоволений, як був він тепер вдоволений з усього, що б не робилося) Флоренс лишалося підготувати Сюзанну до неминучої розлуки. Це завдання було вже набагато важче, бо міс Ніппер мала вельми рішучу вдачу і твердо постановила, що повернулася вона для того, аби не розлучатися зі своєю панночкою ніколи.

— Щодо платні, любя міс Флой, — казала вона, — то ви не захочете ображати мене, натякаючи на неї, бо я поклала гроші в ощадний банк і зовсім не збираюся продавати свою роботу та любов у такий час, навіть якби я з тим банком і не зналася або й усі вони прахом пішли, але я завжди була при вас, кохана, відколи вашої матусі не стало, і хоч я не цяця, але ж ви звикли до мене і, о панночко моя любя, рідна, це стільки років, навіть не думайте їхати кудись без мене, бо цього не може й не повинно бути!

— Сюзанно, голубонько, я ж їду в довгу, довгу дорогу.

— Ну й що з того, міс Флой? Значить, я й поготів буду вам потрібна. Довжина доріг — то не перепона, як на мене, хвалити бога, — відповіла палка Сюзанна.

— Але ж я їду з Уолтером, Сюзанно, а з Уолтером я ладна їхати куди завгодно... скрізь! Уолтер бідний, і я не багатша, тож мушу навчитися і сама собі раду давати, й помагати йому.

— Люба моя міс Флой! — скрикнула Сюзанна, знову загорівшись і завзято труснувши головою, — ні для кого не новина, що ви вмієте дати раду і собі, й іншим, маючи найтерплячіше, найщиріше, найшляхетніше серденько на світі, але дозвольте, я перебалакаю з містером Геєм і узгоджу це з ним, бо такого, щоб ви самі блукали світом не може і не повинно бути.

— Сама, Сюзанно? — повторила Флоренс. — Сама? Та ж Уолтер мене бере з собою! — Ах, яка ясна, повна дива й зачарування посмішка засяла на її обличчі! Шкода, що він її не бачив. — Я певна, що ти не станеш говорити з Уолтером, коли я попрошу, — ніжним тоном додала вона, — а я прошу — не треба, дорогенька.

— Ну чому ж, міс Фло? — схлипнула Сюзанна.

— Тому, що я виходжу за нього заміж, — відповіла Флоренс, — аби віддати йому все моє серце, аби жити для нього й умерти з ним. Коли б ти сказала йому все те, що мені, він міг би подумати, що я боюся того, що мене чекає, або що ти маєш якісь підстави боятись за мене. А я ж кохаю його, любя Сюзанно!

Спокійна пристрасть цих слів, проста, серцем виважена, переконлива щирість, з якою їх було сказано і яка зробила ще гарнішим ясне обличчя Флоренс, так вплинули на міс Ніппер, що вона тільки знову вхопила її в обійми, як і колись, і, як колись,

жаліючи, пестячи, тулячись до неї, питала-перепитувала, невже ж її панночка й справді-таки, дійсно виходить заміж?

Та, слабуючи на жіночі слабкості, Заводіяка здатна була і тримати себе в руках, так само, як і ставити опір грізній місіс Мак-Стінджер. Отож вона більше не поверталася до цієї теми, а була завжди весела, моторна, метушлива і повна надій. Правда, по секрету вона повідомила містера Тутса, що кріпиться до пори до часу, і коли буде по всьому й міс Домбі поїде, то на неї, мабуть, жаль буде й дивитися; а містер Тутс сповістив, що становище в нього таке саме, і що вони вкупі проливатимуть сльози. Але поза тим Сюзанна в жодний спосіб не виявляла справжніх своїх почуттів — ні в присутності Флоренс, ні взагалі в будинку маленького мічмана.

Хоч який скромний та простенький був гардероб Флоренс проти того, що готувався для останнього весілля, в якому вона брала участь, а проте, щоб довести його до ладу, треба було добряче докласти рук, і Сюзанна Ніппер цілі дні працювала поруч Флоренс, із ревністю п'ятдесяти кравчих нараз. Перелік тих дивовижних речей, які мали б бути капітановим вкладом у цю частину посагу, якби йому дозволено цей вклад зробити, а саме: рожевих парасольок, кольорових шовкових панчіх, синіх черевичків та інших предметів, конче потрібних на кораблі, — зайняв би чимало місця в загальному списку. Однак за допомогою різних облудних маневрів капітана вмовили-таки обмежити його дарунки скринькою для рукоділля та несесером, найбільших, які тільки можна було купити, розмірів. Півтора чи два тижні по тому капітан переважно провів у кріслі, споглядаючи ці коштовності й розриваючись між почуттям крайнього захоплення ними і побоюванням, що вони не досить розкішні, причому неодноразово зривався й зникав, щоб придбати якусь фантастичну дрібничку, конче необхідну для довершення цілості. Та наймайстерні-ший штрих поклав він тоді, коли одного ранку зник з обома скриньками, щоб на мідяних сердечках, врізаних в обидва віка, вирізьбити два слова: "Флоренс Гей".

Після цього він у маленькій вітальні викурив поспіль чотири люльки, і коли десь через стільки ж годин його там побачили, він усе ще хихотів від захвату.

Уолтер цілий день проводив у справах поза домом, але щоранку заходив побачитися з Флоренс і вечір завжди проводив із нею. Флоренс не покидала свого піддашся — лише перед його приходом тихенько сходила вниз і чекала на нього або, спираючись на міцну руку, що гордо повивала її плечі, проводжала його до дверей і часом визирала на вулицю. О, щасливі часи! О, спочинок для заблуканого серця! О, глибока, невичерпна, могутня криниця кохання, в якій так багато втопилося!

Жахливий знак на її грудях не зійшов ще й досі. Він повставав проти батька з кожним подихом, що зводив їй груди, він лягав поміж нею й коханим, коли той пригортав її до свого серця. Та вона забула про той знак, його серце билось для неї, її серце тьохкало для нього, і в цій битті потопали всі інші немилі звуки, забувалися всі інші нечулі, холодні серця. Вона була тендітна та крихкотіла, але сила любові, що жила в ній, здатна була творити й творила світ, де вона знаходила притулок і спокій і де губився образ батька.

Як часто, смерком ховаючись під захист руки, що з такою гордістю та любов'ю її пригортала, згадувала вона розкішний дім, давні дні і, шулячись від спогаду, ще тісніше тулилась до коханого! Як часто, згадавши ніч, коли у батьковій кімнаті побачила той незабутній погляд, вона зводила очі на обличчя, яке так ніжно й так серйозно дивилось на неї, і, щаслива, плакала в своїм захистку! Що більше горнулась вона до нього, то частіше ввижалося їй дороге померле дитя. Але й батька свого Флоренс бачила тільки таким, яким був він того вечора, коли спав, а вона його поцілувала, — уява її ніколи не сягала пізніших часів.

— Уолтере, любий, — сказала Флоренс одного вечора, — знаєш, про що я думала сьогодні?

— Про те, як летить час, і як уже невдовзі ми будемо на морі, — так, серце?

— Ні, не про те, хоч думала й про те. Я думала, яким тягарем я для тебе буду.

— Безцінним, святим тягарем, моє серденько! Про це й я деколи думаю.

— Ти смієшся, Уолтере. Я знаю, що ти далеко більше думаєш над цим, ніж я. А я маю на увазі витрати.

— Витрати, серце?

— Грошові витрати, любий. Всі ці приготування, якими займаємося ми з Сюзанною... Я за свої гроші мало що купила. Ти й так був бідний, а тепер через мене ще більше збіднієш, Уолтере!

— Зате як збагатію, Флоренс!

Флоренс засміялася й похитала головою.

— До того ж, — сказав Уолтер, — давним-давно, ще перед моїм од'їздом, хтось подарував мені гаманчик, голубко моя, і там були гроші.

— А! — журливо всміхнулася Флоренс. — Скільки їх там було! Обмаль. Обмаль, Уолтере. Тільки ти не думай, — вона поклала йому на плече легеньку долоню і заглянула в вічі, — ніби я жалкую, що стала тобі отим тягарем. Ні, коханий мій, я радію з цього. І нізащо в світі не хотіла б, щоб було інакше!

— І я теж, люба Флоренс, вір мені.

— Вірю. Тільки ж ти не можеш відчувати того, що я відчуваю. Я так пишаюся тобою! Мені так радісно думати, що люди, говорячи про тебе, не зможуть не сказати, що ти одружився з бідною дівчиною, якої всі зреклися, яка прибилася сюди, не маючи ні дому, ні друзів, нічого, — нічогісінько! О Уолтере! якби я й могла принести тобі мільйони, я все одно не була б така щаслива, як тепер!

— А ти сама, люба моя? Хіба ж ти сама нічого не варта?

— Нічого, Уолтере. Я всього лиш твоя дружина. — Легка рука оповила його шию, а голос бринів щораз ближче... зовсім близьенько — Тепер усе, що моє, — твоє. Всі надії мої — це ти. Все, що дороге мені, — це ти.

Ох, недаремно ж цього вечора містер Тутс покидав маленьке товариство: двічі, щоб звірити свого годинника з дзигарем на Королівській біржі, раз, щоб збігати на побачення з одним банкіром, про яке ледь не забув, і ще раз — щоб прогулятися до Олдгейтської помпи та назад.

Та ще до того як він вирушив на ці екскурсії, — власне, ще перед його приходом і перед тим, як принесено свічки, Уолтер сказав:

— Флоренс, кохана, наш корабель вже майже скінчили вантажити, і, можливо, якраз у день нашого шлюбу він рушить униз, по ріці. Чи не поїхати нам того ж таки ранку до Кента, ідесь за тиждень сісти на нього в Грейвсенді?

— Як хочеш, Уолтере. Я скрізь буду щаслива. Тільки...

— Що, життя моє?

— Весілля, сам знаєш, у нас, як такого, не буде, то й одягнені будем звичайно, як усі. Якщо ми від'їжджатимем того ж таки дня, то ти... ти не проведеш мене в одне місце, Уолтере... раненько, перед вінчанням?

Уолтер, схоже, зрозумів її одразу, — як і слід було чекати від того, хто так широко кохає і кого кохають так широко, — та ствердив свою згоду поцілунком, коли не двома чи трьома, а то й більше, так що цього поважного, тихого вечора Флоренс почувалася дуже щасливою.

Потім у спокійній, тихій кімнаті з'явилася Сюзанна Ніппер зі свічками, а невдовзі ще й чай, і капітан, і, нарешті, непосидючий містер Тутс, що, як згадувалося вище, неодноразово пускався у мандри і провів доволі-таки неспокійний вечір. Що, однак, розбігалось з його звичками, бо звичайно містер Тутс чудово давав собі раду, граючи з капітаном у крібідж під керівництвом і наставництвом міс Ніппер, і розважаючи душу підрахунками, необхідними у грі, яка виявилася вельми ефективним засобом для цілковитого збивання його з пантелику.

Обличчя капітана в такі вечори являло собою найцікавіший зразок послідовних змін якнайрізноманітніших виразів. Природжена делікатність і лицарські почуття до Флоренс підказували йому, що вияви бурхливої радості або галасливого задоволення тепер недоречні. З іншого ж боку, живучі спогади про "Чарівну Піг" постійно рвалися назовні й приводили капітана до певних безславних і непоправних вихваток. Іншим разом, замилювавшись Флоренс та Уолтером, — і справді дуже вдало дібраними молодятами, що, повні любові, юності й привабливості, сиділи осторонь, — він настільки підпадав їхнім чарам, що кидав карти й дивився на них, променіючи та поплескуючи по голові хустинкою, аж поки несподівана втеча містера Тутса приводила його до пам'яті й до думки, що він ненароком додав горя і так безталанному джентльменові. Гадка ця вкидала капітана в глибоку тугу аж до повернення містера Тутса, коли він знову брався до карт та покинуванням голови, ввічливими помахами гачка і поглядами у бік міс Ніппер давав на розум, що більше так робити не буде. Після цього він впадав у стан, мабуть, найпромовистіший з усіх, бо, намагаючись прибрати вигляд цілком безсторонній, лупав очима по кімнаті, і на виду йому малювались геть усі його вирази водночас, змагаючись між собою. Врешті перемагав один — радісного захоплення молодятами, і, перемігши, неприкрито панував на його обличчі, поки містер Тутс знову не зривався з місця, а капітан сидів, наче покаяний грішник, чекаючи, аж той повернеться, і час од часу наказував собі, тихенько й докірливо: "Тримайся!" — або ж бурмотів щось, шпетячи "Едварда Катла, мій хлопче" за брак

обачності, наявний у його поведінці.

Проте одному з найсуворіших випробувань, що судилися йому, містер Тутс піддав себе власним заходом. З наближенням неділі, що мала стати свідком останніх заповідей у церкві, про які говорив капітан Катл, містер Тутс ось як описав Сюзанні Ніппер свої почуття.

— Сюзанно, — сказав він, — мене щось тягне туди. Слова, що назавжди відітнуть мене від міс Домбі, вдарять мені у вуха, як подзвін, знаєте, але, слово честі, я чую, що повинен почути їх. Отже, чи не погодились би ви, — спитав містер Тутс, — супроводити завтра мене до тієї священної споруди?

Міс Ніппер висловила готовність піти з ним, якщо це хоч трохи втішить містера Тутса, але загалом радила відмовитись від такого наміру.

— Сюзанно, — дуже піднесено відповів містер Тутс, — я обожнював міс Домбі ще тоді, як бакенбардів моїх не помічав ніхто, окрім мене самого. Ще носячи кайдани Блімберської неволі, я вже обожнював міс Домбі. Ще тоді, коли за законом мене довше не можна було відчужувати від моїх маєтків, і... і я, відповідно, вступив у володіння ними — ще тоді я обожнював міс Домбі. Заповіді, за якими її буде присуджено лейтенантові Уолтерсу, а мене... а мене, знаєте, на муки, — сказав містер Тутс, повагавшись у пошуках сильнішого виразу, — можуть бути... будуть чимсь дуже страшним, але я чую, що хочу почути їх. Я хочу знати, що ґрунт піді мною запався, і що мені нічого плекати надію і ніде... і ніде ногу поставити.

Сюзанні Ніппер залишалося тільки поспівчувати безталанному містерові Тутсу і, виходячи з цих міркувань, погодитись супроводити його, що вона назавтра й зробила.

Церква, яку Уолтер обрав для заповідей, була стара, поцвіла споруда на майдані, затиснутім у лабіринті завулків і дворів, оточена маленьким кладовищем, і сама, здавалось, похована в склепі із суміжних будинків, вимощенім лункою бруківкою. Церква була простора, темна й убога, заставлена високими дубовими лавками, де по неділях губилося з десятків парафіян, в порожняві над ними лунав сонний голос священика, а орган гуркотів та лементував так, ніби церкву сіпало з болю, бо бракувало вірних, щоб зогріти та просушити її. Нудитись, проте, їй не доводилось, бо ж довкола був цілий гурт інших церков: місто було всіяне шпильями, як річкова гавань — щоглами. Полічити їх, з висоти її власного шпиля, вам би не вдалося — так їх там було густо. Майже у кожному скверику, в кожному сліпим завулку стояла церква. Хор дзвонів, коли містер Тутс з Сюзанною прямували туди недільного ранку, був просто-таки оглушливий. Щонайменше двадцять дзвіниць, збившись до купи, галасували наперебій, закликаючи паству заходити.

Двоє наших блудних овечат, загнані сторожем на просторі лаву, до початку відправи розважалися тим, що рахували богомольців, слухали вельми розчарований голос дзвона високо на дзвіниці й розглядали маленького, убогого дідка за перегородкою на паперті, що видзвонював, як бик за вільшанкою, сунувши ногу в мотузяну петлю. Містер Тутс, уважно оглянувши величезні книги на аналої, шепнув міс Ніппер, що хотів би знати, де оті заповіді лежать, та молодичка тільки труснула

головою й насупилась, тимчасово ухиляючись від усяких розмов світського характеру.

А містер Тутс, що, здавалося, не міг не думати про заповіді, усе виглядав їх упродовж вступної частини відправи. З наближенням часу заповідей бідолашний джентльмен виявив таке хвилювання та трепет, що їх не зменшила й несподівана поява капітана на хорах навпроти. Коли служник передав священникові список, містер Тутс мусив був схопитися рукою за сидіння, а коли втретє і востаннє прочитали імена Уолтера Гея та Флоренс Домбі, почуття в нім перемогли — він, без капелюха, прожогом кинувся на вулицю, переслідований сторожем, доглядачкою платних місць і двома чоловіками медичного фаху, яким трапилося бути в церкві. Перший з названих осіб незабаром повернувся й пошепки повідомив міс Ніппер, щоб вона не хвилювалася, бо джентльмен сказав, що недуга його — то пусте.

Міс Ніппер, розуміючи, що на неї скеровані очі тієї частини Європи, яка по неділях губиться між лав з високими спинками, і так почувала себе доволі ніяково, а тут ще капітан у першому ряду на хорах, не ховаючись, показував усім, що перебуває у якомусь таємничому зв'язку з цим випадком. А надзвичайна непосидючість містера Тутса болісно ускладнила та погіршила й без того її двозначне становище. Цей молодий джентльмен, не здатний у його душевному стані блукати самотою по цвинтарі, сумним думкам на поталу, і з явним бажанням засвідчити свою повагу до служби божої, яку він до певної міри порушив, несподівано з'явився знову — тільки не на лаві, а на безплатному місці в проході, де примостився між двох поважного віку жінок, які щотижня одержували свою лепту хліба насущного, коли його викладали на полицку при вході. В цьому товаристві, заважаючи всім молитися, — бо парафіяни мимохіть дивились на нього, — містер Тутс перебував, аж доки почуття не перемогли його знову, і він мовчки й несподівано зник. Не зважуючись більше входити до церкви, але бажаючи брати участь у тім, що там відбувалося, містер Тутс почав час од часу являти свій посиротілий вид то в одному, то в іншому вікні. А що вікон, куди він міг зазирнути, було багатенько, а неспокій його не втихав, то передбачити, де саме він з'явиться, стало не лише важко, ба навіть конче потрібно, і всі богомольці, в ті порівняно вільні хвилини, що їм давало богослужіння, почали вгадувати, яке ж вікно буде наступним. Кружляння містера Тутса довкола церкви було таке ексцентричне, що всі обчислення йшли намарне, і з'являвся він саме там, де його найменше чекали. Ефект його таємничих з'яв побільшувався ще й тим, що знадвору йому було погано видно, в той час як його самого було видно добре; тож він тулив обличчя до вікна довше, ніж можна було гадати, і зникав лише тоді, коли раптом усвідомлював, що всі на нього дивляться.

Така поведінка містера Тутса і очевидне співчуття йому з боку капітана зробили становище міс Ніппер настільки відповідальним, що вона з великим полегшенням зітхнула, коли служба скінчилась, і вже не так люб'язно, як завжди, поставилась до містера Тутса, коли той, по дорозі додому, повідомив її й капітана, що тепер, коли він напевно не має ніяких надій, він, знаєте, відчуває себе краще: власне, не себе краще відчуває, а краще й повніше відчуває своє нещастя.

Час минав непомітно, і прийшов нарешті вечір проти дня, призначеного на

вінчання. Всі зібралися в мічмана нагорі і не чекали ні на кого, бо в домі були всі свої, а дім був мічманів. Всі, очікуючи завтрашню подію, були серйозні та зосереджені, але не те щоб сумні. Уолтер сидів біля Флоренс, що закінчувала вишивати прощальний дарунок для капітана. Капітан грав у крібідж із містером Тутсом. Містер Тутс радився з Сюзанною Ніппер, як йому ходити. Міс Ніппер давала поради пошепки й дуже обачно. Діоген до чогось прислухався й подеколи зривався на хрипкий, здушений гавкіт, після чого немов соромився, що знімає шум знічев'я.

— Спокійно, спокійно! — звернувся до нього капітан. — Що це з тобою? Ти ніби сьогодні не в дусі, приятелю.

Діоген замахав хвостом, та тут же нашорошив вуха й знову підгавкнув, за що перепросив капітана, знов замоловши хвостом.

— По-моєму, Ді, — мовив капітан, задумано дивлячись у свої карти й погладжуючи гачком підборіддя, — по-моєму, ти не зовсім довіряєш місіс Річардс. Але якщо ти та тварина, за яку я тебе маю, то тобі слід добре поміркувати над цим, бо сам вигляд її — найкраща її рекомендація. Ну, братику, — це до містера Тутса, — коли ви готові, шкварте!

Капітан увесь оддався грі, але раптом карти випали йому з рук, очі й рот розкрились на всю широчінь, ноги самі попливли догори й задригались нарівні з сидінням, і він, вкрай уражений, вступив погляд у двері. Озирнувшись довкола й переконавшись, що ніхто не бачить ні його, ні причини його здивування, капітан прийшов до тями, набравши в груди повітря, щосили стукнув кулаком по столі, крикнув, як грім: "Сол. Джілс, ого-го!" — і впав в обійми приношеного бушлата, що разом із Поллі вступив до кімнати.

За хвилинку в обіймах приношеного бушлата опинився Уолтер, ще за хвилинку — Флоренс. Ще за хвилинку капітан обіймав місіс Річардс та міс Ніппер і енергійно тиснув руку містеру Тутсові, вимахуючи гачком над його головою і гукаючи "Ура, хлопче, ура!", на що містер Тутс, геть розгубившись, дуже чемно відповідав: "Авжеж, капітане Джілсе, усьому, що вважаєте слушним".

Приношений бушлат і не менш приношений кашкет з кашне, що складали з бушлатом одне ціле, від Флоренс і капітана повернулися знову до Уолтера, і поки обшарпані рукави припадали до нього, з-під кашкета та кашне чути було якісь звуки, немов плач старої людини. Під час загальної мовчанки, що запала в цю хвилину, капітан старанно тер собі носа, та коли бушлат, кашкет і кашне відірвалися знову, Флоренс тихесенько підійшла й разом з Уолтером усунула їх, появивши в такий спосіб старого майстра корабельних інструментів, трохи схудлого та змарнілого, але в тому ж незмінному картузі, в тому ж фракці кавового кольору з лискучими гудзиками і з тим же бездоганним хронометром, що вицокував у кишені.

— Та сама криниця мудрості, як і завше! — променився радістю капітан. — Соле Джілсе, ой Соле Джілсе, де ж це ви були стільки часу, старий друже?

— Я напів осліп, Неде, і майже оглух й онімів з радощів, — відповів старий.

— Його власний голос! — гукнув капітан, озираючись на всі боки з захватом, якого

навіть його обличчю не під силу було відтворити. — Голос криниці мудрості, як завше! Соле Джілсе, сядьте-но, хлопче, під своїм виноградником та під своєю смоковницею, як і годиться такому старому патріархові, та повідайте нам про ваші пригоди рідним нам голосом. Це — голос, — урочисто додав капітан, гачком провіщаючи цитату, — на який ледащо нарікав дарма мене збудили, я б іще поспав. Розметає ворогів його, хай упадуть!

Капітан всівся з виглядом людини, яка зуміла висловити почуття всіх присутніх, і зараз же підвівся знову, щоб представити містера Тутса, вельми збентеженого появою особи, що, схоже, мала якісь претензії на прізвище "Джилс".

— Хоч я, — пробелькотів містер Тутс, — я не мав утіхи бути знайомим із вами перед тим як... перед тим як...

— Як зник з очей, але з пам'яті — ні,— стиха підказав капітан.

— Цілком правильно, капітане Джілсе! — погодився містер Тутс. — Хоч я не мав утіхи бути знайомим із вами, містере... містере Солсе, — мовив містер Тутс, в натхненному осяянні натрапивши на це ім'я, — перед тим як оте сталося, проте маю величезну втіху, запевняю вас, від... від того, знаєте, що пізнав вас. Сподіваюся, — сказав містер Тутс, — ви відчуваєте себе як можна краще.

По цих увічливих словах містер Тутс сів, зашарівшись і хихикаючи.

Старий інструментальний майстер, сидячи між Уолтером та Флоренс і киваючи головою до Поллі, що вся сяла усмішками і щастям, відповів капітанові у таких виразах:

— Неде Катле, старий приятелю! Хоч я й чув дещо про тутешні зміни од цієї-от милої приятельки... як приємно було, повернувшись додому, побачити її миле обличчя! — перебив сам себе старий і, за звичкою, замріяно потер собі руки.

— Слухайте, слухайте його! — поважно мовив капітан. — Тільки жінка спокушає весь рід чоловічий. Для цього перегорніть-но історію Адама і Єви, братику, кивнув він у бік містера Тутса.

— Обов'язково, капітане Джілсе, — пообіцяв містер Тутс.

— Хоч я й чув дещо про тутешні зміни од неї, — повторив майстер корабельних інструментів, видобуваючи з кишені окуляри й накладаючи їх, своїм звичаєм, на лоба, — але вони такі великі та несподівані, а я такий приголомшений, що бачу тут мого любого хлопця й... — він глянув на Флоренс, яка сиділа, спустивши очі, й не закінчив фрази, — що... що не можу говорити сьогодні багато. Тільки, дорогий мій Неде, чому ж ви нічого не писали мені?

Подив, який вималювався на капітановім обличчі, так налякав містера Тутса, що той не міг відірвати від нього очей.

— Не писав? Не писав, Соле Джілсе? — одгукнувся капітан.

— Авжеж, — мовив старий. — Ані на Барбадос, ані на Ямайку, ні на Демерару. Я ж просив вас про це.

— Ви просили, Соле Джілсе? — перепитав капітан.

— Звичайно, відповів старий. — Хіба ж ви не знаєте, Неде? Ви ж не могли забути. Просив у кожному листі.

Капітан скинув свій лискучий капелюх, повісив його собі на гачок і, пригладжуючи рукою волосся на потилиці, дивився на всіх з виразом відчайдушного нерозуміння.

— Ви, здається, не розумієте мене, Неде? — зауважив старий Сол.

— Соле Джілсе, — мовив капітан по тому, як довгий час мовчки дивився на нього й на решту присутніх, — я збився з курсу і лежу в дрейфі. Накиньте, хоч у двох-трьох словах, про свої пригоди, добре? Може, я якось стану на якір? Хоч якось? попросив капітан, в задумі озираючися кругом.

— Ви знаєте, Неде, чому я поїхав звідси, — сказав Сол Джілс. — Ви ж розпечатали конверт?

— А так, так! — сказав капітан. — Звичайно, розпечатав.

— І прочитали листа?

— І прочитав листа, — ствердив капітан, уважно приглядаючись до старого, й процитував напам'ять: "Любий мій Неде Катле, від'їздячи з дому до Вест-Індії, у слабкій надії довідатись про дорогого..." ось він сидить! Ось він, Уолтер! — гукнув капітан, радіий, що зачепив бодай за один дійсний і безперечний факт.

— Ну так, Неде. Тепер послухайте уважно, — сказав старий. — В першій моїй листі — з Барбадоса — я писав, що хоч рік ще й не минув, але мені хотілося б, щоб ви розпечатали конверт, бо там вказана причина мого від'їзду. Добре, Неде. В другій, третій, може, й у четвертій листах — вони були з Ямайки — я писав, що перебуваю в тій же становищі, ніяк не можу заспокоїтись і не повернуся додому, доки не знатиму з певністю, живий мій хлопчик чи загинув. В наступному листі, — здається, він був з Демерари, так?

— Йому здається, що був лист з Демерари, так? — сказав капітан, безпорадно озираючись довкола.

— У тім листі, — вів далі старий Сол, — я писав, що так і не здобув ще певних відомостей... Я повідомляв також, що зустрів багатьох капітанів та різних моряків, які знали мене віддавна й підвозили мене на своїх кораблях, за що я скромно віддячував своєю роботою; що всі вони жаліли мене й співчували мені, і я почав було вважати, що мені довіку судилося їздити отак круг світу, шукаючи відомостей про мого хлопчика.

— Почав було вважати, що він отакий собі вчений Летючий Голландець! — дуже серйозно вкинув слово капітан, з тим самим безпорадним виглядом.

— Але коли одного дня до мене дійшло, Неде, — то було на Барбадосі, де я опинився вдруге, — що мій хлопець пливе на торговому судні, яке вертається з Китаю до Англії, я, Неде, тут же сів на наступний корабель і поїхав додому, — приїхав сьогодні ж і переконався, що все це, хвалити бога, правда! — побожним тоном закінчив старий.

Капітан з великою поштивістю схилив голову, тоді перебіг очима по всіх, почавши з містера Тутса й кінчаючи інструментальним майстром, і урочисто прорік:

— Соле Джілсе! Зауваження, що я його зараз зроблю, начисто зірве всі ваші вітрила й ліктроси і вмить покладе вас набік. Жоден з отих листів не потрапив до Едварда Катла. Жодного з отих листів, — повторив капітан, щоб надати своїм словам більшої ваги та врочистості, — не доставлено Едвардові Катлу, морякові в Англії, що

вільно живе собі вдома й погожої години не дармує.

— Таж я власноручно здавав їх на пошту! І власноручно адресував: "Бриг-майдан, номер дев'ять"! — вигукнув старий Сол.

Капітанове обличчя геть пополотніло і знову спалах нуло.

— Який "Бриг-майдан, номер дев'ять"? Ви цим що хочете сказати, старий друже? — спитав капітан.

— Як що хочу сказати? Це ж ваша адреса, — відповів старий. — Місіс... як її там? Я скоро й власне ім'я забу ду... та я завжди від часу відстаю... ви ж знаєте., а тут ще ці хвилювання. Місіс.

— Соле Джілсе! — мовив капітан таким тоном, ніби збирався висловити щось цілком неймовірне. — Чи не ім'я місіс Мак-Стінджер намагаєтесь ви пригадати?

— Авжеж! — гукнув інструментальний майстер. — Точно, Неде. Місіс Мак-Стінджер!

Очі капітана Катла розкрилися на всю можливу ширину, а всі гулі на обличчі потужно заблищали. Він голосно, протяжно і вельми сумовито свиснув і так і стояв, дивлячись на всіх, у стані цілковитого заніміння.

— Повторіть-но ще раз, Соле Джілсе, будьте ласкаві, — нарешті озвався капітан.

— Всі ці листи, — відповів дядько Сол, постукуючи вказівним пальцем по долоні лівої руки з чіткістю та регулярністю, що зробила би честь і непомильному хронометрові в його кишені, — всі ці листи я власноручно здавав на пошту і власноручно адресував капітанові Катлу, помешкання місіс Мак-Стінджер, Бриг-майдан, номер дев'ять, Лондон.

Капітан зняв з гачка свій лискучий капелюх, зазирнув у нього, наклав собі на голову й сів.

— Річ у тім, друзі мої, — мовив капітан, збентежено розглядаючись довкола, — що я відрізав причал і втік звідти.

— І ніхто не знав, куди? — підхопив Уолтер.

— Господь з тобою, Уолтере, — похитав головою капітан, — та вона ніколи б не дозволила мені перебратися сюди. Лишалось тільки врізати причал й тікати. Щастя твоє, Уолтере, що ти бачив її у штиль. Але як побачиш її, коли розбушується... занотуй.

— Завдала б я їй гарту! — лагідно зауважила міс Ніппер.

— Думаєте, завдали б, голубочко? — з ноткою захоплення повторив капітан. — Ну що ж, слава вам! Але я волів би зустрітися з найхижішим звіром. Я й скриню свою добув звідти тільки завдяки одному приятелеві, що йому рівні нема. Надаремно було їй листи писати. За цих обставин вона жодного не прийняла би, — мовив капітан. — Ох, і скрутно довелося бідному листоноші!

— Тепер усім нам, зокрема, вам і дядькові Солеві, ясно, що за всі наші хвилювання можемо подякувати місіс Мак-Стінджер, — сказав Уолтер.

Заслуги місіс Мак-Стінджер у данім випадку були такі безсумнівні, що капітан не став заперечувати; проте, відчуваючи сором (дарма що ніхто не натякав на те, а Уолтер, пам'ятаючи останню розмову з капітаном на цю тему, вмисне її уникнув), він

хвилин із п'ять — надзвичайно довгий час, як на нього, — сидів похмурий, та потім сонце його обличчя сяйнуло знову на всіх своїм сліпучим промінням, і він почав по кілька разів тиснути всім руки.

Досить рано — але не раніш, як дядько Сол і Уолтер доволі докладно розпитали один одного про всі їхні мандрівні пригоди — товариство, за винятком Уолтера, залишило кімнату Флоренс й перебралося до вітальні. Незабаром до них прилучився й Уолтер, який повідомив, що Флоренс стало трохи журно, тяжко на серці, і вона лягла спати. Хоч голоси їх тут, унизу, і не могли потурбувати дівчини, однак усі перейшли на шепіт, і кожен на свій кшталт висловлював симпатії до гарненької Уолтерової нареченої та доводив до відома дядька Сола різні зв'язані з нею події; і містера Тутса вельми розчулила делікатність, з якою Уолтер згадував про нього та про важливі, зроблені ним послуги, що давали йому право бути необхідним членом їхнього товариства.

— Ми ж побачимось ще завтра ранком, містере Тутсе? — сказав Уолтер, прощаючись із ним коло дверей.

— Я неодмінно буду, лейтенанте Уолтере, — відповів той, палко стискуючи йому руку.

— Це наш з вами останній вечір перед довгою розлукою, може, й узагалі останній, — сказав Уолтер. — Таке благородне серце, як ваше, мабуть, не може не відчувати прихильності іншого серця. Ви ж знаєте, сподіваюся, який я вам вдячний?

— Уолтерсе, — відповів розчулений містер Тутс, — я хочу тішитися думкою, що у вас є підстави для цього.

— Для Флоренс це останній вечір, коли вона носить своє власне прізвище, і я пообіцяв їй це було тоді, як ви всі залишали нас самих, — пообіцяв переказати вам, що вона любить вас.

Містер Тутс сперся рукою на одвірок, а головою на руку.

— Що вона любить вас, — повторив Уолтер, — і знає, що ніколи не матиме друга, кращого за вас. Що ніколи не зможе забути тої щирої дбайливості, з якою ви повсякчас ставились до неї. Що молитиметься за вас сьогодні і сподівається, що ви будете згадувати за неї, коли її тут не буде. Чи маю я переказати їй щось од вас?

— Перекажіть їй, Уолтере, — дуже нерозбірливо промовив містер Тутс, — що я згадуватиму за неї щодня і завжди буду щасливий від думки, що вона є коханою дружиною коханого чоловіка. Перекажіть, прошу, що я певен: цей чоловік її вартий... навіть її! — і що я радію з її вибору.

Кінець промови містер Тутс виголосив уже розбірливіш а останні слова відірвавши голову від одвірка і зовсім мужньо. Тоді він гаряче стиснув руку Уолтерові, що не забарився відповісти з не меншим запалом, і пішов додому.

Містера Тутса супроводив Курча, якого він останніми вечорами завжди брав з собою й залишав чекати на себе в крамниці, на випадок можливого виникнення несподіваних зовнішніх обставин, коли відвага й міць цієї видатної особи могли б стати в пригоді мічмановому дому. Цього разу Курча, очевидно, був не в дуже доброму

гуморі. Може, то була провина ліхтаря, але він огидно примружив око й скривив носа, коли, перетинаючи вулицю, містер Тутс озирнувся на вікно кімнати, де спала Флоренс. Дорогою він виявляв до всіх інших перехожих агресивні наміри, що не дуже-то личили прихильникові мирного мистецтва самозахисту. Повернувшись додому, він, замість залишити містера Тутса самого в його апартаментах став перед ним і, бгаючи в руках свій білий капелюх та посіпуючи головою і носом (і те, і те йому неодноразово проламували, але щоразу латали так-сяк), виражав рішучу неповагу.

Занурений у свої думки, його патрон деякий час не помічав цього, аж доки Курча, поклавши привернути увагу, почав клацати язиком.

— Ну, хазяїне, — норовистим тоном промовив Курча, коли нарешті піймав погляд містера Тутса, — хотів би я знати, чи так і скінчиться підсакуванням, чи ви збираєтесь виграти?

— Що ти хочеш сказати, Курча? Поясни, — попросив містер Тутс.

— Чого там розводитись, хазяїне? — відповіло Курча. — Я не люблю говорити на вітер. Діло просте. Когось із них треба переполовинити?

По цих словах Курча впустило на землю свій капелюх, лівицею зробило удаваний випад, правицею нанесло уявному супротивникові тяжкий удар, бадьоро трухнуло головою й стало спокійно.

— Ну, хазяїне, — спитало Курча, — будем підсакувати чи обскубем? Одне з двох.

— Твої слова, Курча, брутальні, — зауважив містер Тутс, — а зміст їх неясний.

— То я скажу вам ось що, хазяїне, — відповіло Курча. — Справа стоїть так. Це нікчемство.

— Що нікчемство, Курча? — не зрозумів містер Тутс.

— Це! — мовило Курча, жахливо скрививши переламаного носа. — О! Ну, хазяїне! Що це таке? Коли можна піти стукнути про цю парочку отому крохмаленому, — цей зневажливий термін, слід здогадуватись, позначав містера Домбі, — і коли можна виперти дух і з переможця, і з цілої тої компанії, ви хочете здатися? Здатися! — з презирством мовило Курча. — Фе, це нікчемство.

— Курча, та ти просто яструб якийсь! — суворо відказав містер Тутс. — В тебе хижі почуття.

— Мої почуття, хазяїне, бойові і вибагливі, — відповіло Курча. — Ось які мої почуття. Я не терплю нікчемності. На мене публіка дивиться, я складатиму звіт у "Маленькім Слоні", і хазяї мої не мають права бути нікчемними. А це нікчемність! — з іще більшим притиском повторило Курча. — Отак. Нікчемність!

— Курча! — сказав містер Тутс. — Ти мені гидкий.

— Хазяїне, — відповіло Курча, накладаючи капелюха, — як на те пішло, то ви мені теж. Слухайте! Ось моя пропозиція! Ви мені не раз і не два казали про утримання шинку. Ну, то дайте мені взавтра півсотні і пустіть з богом.

— Курча, — сказав містер Тутс, — коли в тебе такі огидні почуття, я охоче розстануся з тобою на цих умовах.

— По руках, — сказало Курча. — Сторгувалися. Ваша поведінка до моїх приписів не

підходить, хазяїне. Бо то нікчемність, — сказало Курча, не здатне ні проминути це місце, ні поставити крапку. — Ось як! Нікчемність!

Отже, містер Тутс і Курча вирішили розстатися, не досягши згоди у питаннях моралі, і містер Тутс, лігши спати, мав щастя бачити уві сні Флоренс, яка думала про нього в останній вечір свого дівочого життя й просила переказати, що любить його.

Розділ п'ятдесят сьомий

ЩЕ ОДНЕ ВЕСІЛЛЯ

Містер Саундс, церковний сторож, і місіс Міф, що доглядає платні лави, вже спозарання заступили на свої пости в тій славній церкві, де колись вінчався містер Домбі. А сьогодні один жовтовидий підтоптаний джентльмен з Індії має взяти за себе одну молоду жінку, тож очікується прибуття аж шести повних карет, а ще місіс Міф чула, ніби жовтовидий джентльмен міг би вимостити діамантами всю дорогу до церкви, і не збіднів би й на краплю.

Вінчання має бути розкішне; службу правитиме сам превелебний декан, а наречену, мов якийсь надзвичайний дарунок, віддаватиме молодому хтось, хто спеціально для цього прийде з Королівської кінної гвардії.

Цього ранку місіс Міф ставиться до бідного люду ще нетерпиміше, ніж звичайно, а в цьому вона завжди дотримується строгих поглядів, бо це питання пов'язане з безплатними місцями. Місіс Міф не вивчає політичної економії (вона гадає, що ця наука має щось спільного з сектантством: "З баптистами чи з веслеянцями", — каже вона), але ніяк не може зрозуміти, навіщо бідності шлюб. "Казна-що! — каже місіс Міф, — ви їм читаете тих же молитов, а замість соверенів дістаєте шестипенсовики!"

Містер Саундс, церковний сторож, ліберальніший за місіс Міф, бо він не доглядає платних лав. "Так мусить бути, мадам", каже він. "Треба женити їх. Треба мати народні школи для їхнього виховання і треба мати постійну армію. Треба женити їх, мадам, — робить висновок містер Саундс, — ради блага краю".

Містер Саундс сидить на сходах, а місіс Міф стирає в церкві порохи, коли туди входить молода, скромно вдягнена пара. Висмоктаний капелюшок місіс Міф рвучко повертається до них, бо в такому ранньому візиті вона вбачає ознаку таємного шлюбу. Та вони не збираються одружуватись — "тільки пройтися по церкві!" — пояснює молодий джентльмен. А що він всовує в жменю місіс Міф дещо приємне, то її оцтуватий вид ясніє, а висмоктаний капелюшок та вся суха, кістлява постать присідають, похрускуючи.

Місіс Міф закінчує стирати порохи та підбивати подушки, — бо, кажуть, у старого жовтовидого джентльмена дуже ніжні коліна, — але не спускає свого лисучого ока, що навикло пильно наглядати за лавами, з молодих людей, що ходять по церкві. "Акхи! — кахикає місіс Міф, і кашель її сухіший, ніж сіно в подушках, доручених їй доглядові, — ви ще до нас прийдете, і то дуже скоро, мої голуб'ятка, або я зовсім не розуміюся на цих справах!"

Голуб'ятка дивляться на таблицю в стіні — пам'ятку по якомусь небіжчикові. Вони стоять далеченько від місіс Міф, але місіс Міф краєчком ока бачить, як вона тулиться

до його ліктя і як його голова хилиться до неї. "Гаразд, гаразд, — каже місіс Міф, — вам і не таке можна, бо парочка з вас — те, що треба!"

У зауваженні місіс Міф немає нічого особистого. Вона просто оцінює товар. Молодята цікавлять її навряд чи більше, як труни. Ця стара леді така сухоребра, пряма і жорстка, як церковна лава, і почуття в ній знайдете не більше, ніж у дошці. Натомість містер Саундс, чоловік тілистий, із кармазиновими вилогами в лівреї, зовсім іншої вдачі. Стоячи на сходах і дивлячись услід молодій парі, він каже місіс Міф, що в дами гарна постава, правда ж, і, скільки можна було бачити (бо дама виходила з похиленою головою), напрочуд гарне обличчя. "Взагалі, місіс Міф, — задоволено резюмує містер Саундс, — вона, сказати б, як повна рожа".

Що місіс Міф підтверджує благодійним кивком свого висмоктаного капелюшка, але аж ніяк не схвалює, і клянеться в душі, що не віддалася б за містера Саундса ні за які гроші, хай навіть він і церковний сторож.

А про що ж розмовляють молоді люди, вийшовши з церкви та прямуючи до воріт?

— Дякую, любий Уолтере. Тепер я можу їхати спокійно.

— Коли повернемося, Флоренс, то знову прийдемо на його могилку.

Флоренс зводить на миле обличчя очі, такі ясні від сліз, і ще щільніше тулиться до його ліктя.

— Ще зовсім рано, Уолтере, вулиці майже порожні. Пройдімося трішки.

— Втомишся, моє серденько.

— О, ні. Це я тоді стомилася, коли ми вперше ходили вдвох, а сьогодні так не буде.

І Флоренс та Уолтер, що не дуже змінилися відтоді, — вона така ж проста та щира, він — такий же щирий і повний надій, а тепер ще й гордий з неї, — разом ідуть вулицями міста у день їхнього вінчання.

Навіть тоді, давним-давно, під час тої першої спільної прогулянки, не почували вони себе такими далекими від навколишнього світу, як сьогодні. Навіть тоді земля під їхніми дитячими ногами не була така зачарована, як тепер. Своє довір'я та любов дитина може віддавати кому й де завгодно, але жіноче серце Флоренс, з його неподільним скарбом, могло відкритися лише раз, а зневажене чи зражене могло тільки зів'янути й умерти.

Вони вибирають найтихіші вулиці і здалека оминають ту, де міститься її колишній дім. Стоїть чудовий, теплий літній ранок, і сонце ще ясно світить над їхніми головами, поки вони не поринуть у мряку, що поволі огортає Сіті. В крамницях вже виставлено всі їхні багатства: самоцвіти, золото й срібло вилискують проти сонця у вітринах ювелірів, а великі будинки, під якими вони проходять, кидають на них свою величну тінь. Але і крізь тінь, і крізь світло вони крокують разом, повні любові, не помічаючи нічого довкола, не думаючи ні про які багатства чи домівки, крім тих, що їх знайшли одне в одному.

Вулиці поволі вужчають, темнішають; сонце тепер то жовте, то червоне, — можна бачити тільки крізь мряку і тільки на розі, або на майданчику з одним-єдиним деревом, чи однією з незліченних церков, або на брукованому під'їзді до чиїхось сходів, чи на

кладовищі з кількома зчорнілими нагробками та гробницями. Повна довіри й любові, спираючись на його руку, крокує Флоренс крізь усі ті тіняві вулиці, закутки і сутки, щоб стати йому дружиною.

Серце її починає калатати швидше, коли Уолтер каже, що до їхньої церкви вже близько. Вони проходять повз кілька великих складів — біля їхніх брам стоять фургони і метушаться люди, заступаючи дорогу, але Флоренс їх не бачить і не чує. І от настає тиша, день мерхне, і вона, тремтячи, стоїть у церкві, де якось дивно тхне льохом.

Дідок у витертому костюмі, що відає розчарованим дзвоном, чекає на паперті простоволосий, — капелюха він поклав у купіль, бо він тут паламар і почувається як удома. Він запроваджує їх до старої, темної, припалої порохом і оббитої деревом ризниці, схожої на буфет, який ставлять у кутку і з якого вийнято полиці; поточені червою реєстраційні книги відгонять звітрілою табакою, від чого повно сліз. Заводіака тут же починає чхати.

Якою ж молодого та вродливою видається наречена в цій ветхій, запорошеній споруді, де під стать їй один лише її чоловік! Там же присутній ще й старий, порохнявий причетник, який у проході навпроти, по той бік оборонного частоколу тримає щось схоже на крамничку перестарілих новин. Там же присутня стара порохнява доглядачка платних лав, яка не тримає нічого, — просто тримається і вважає, що і з цим має досить роботи. Там же присутній і старий, порохнявий сторож (це той самий сторож і та сама доглядачка, що бігали минулої неділі за містером Тутсом), який вчащає до одного Святого братства, якому по сусідству належить садиба з таким малюванням на вікні, якого людське око ще не бачило. Там же стирчать запорошені дерев'яні карнизи та виступи над вівтарем, на хорах, на стінах і над написом про те, що вчинив голова й покровителі Святого братства року тисяча шістсот дев'яносто четвертого. Там же, над кафедрою й аналоєм, висять старі порохняві резонатори, наче важкі віка, призначені для придушення священиків, якщо вони проповідуватимуть ересь. Взагалі там найрізноманітніші умови для збирання всякого пороку, — за винятком церковного цвинтаря, де можливості для цього дуже обмежені.

У церкву вступають капітан Катл, дядько Сол і містер Тутс; священик у ризниці накладає на себе стихар, а причетник ходить круг нього, здмхуючи зі стихаря порох; молодий з молодого стають перед вівтарем. У молодій немає дружок, — хіба що Сюзанна Ніппер, і кращого батька, — лише капітан Катл. Якийсь чоловік на милиці, з синім лантухом у руках і зогнилим яблуком у зубах, зазирає до церкви, але, не вздрівши нічого цікавого, шкандибає геть, лунко цокаючи своєю дерев'янкою.

На Флоренс, коли вона, боязко схиливши голову, стоїть навколішках біля вівтаря, не падає жодний благословенний промінь світла. Вікно на схід заступають будинки, і сонце сюди не доходить. По той бік вікна росте чахле дерево, на якому підцвірінюють горобці, а в сонячній латці вікна напроти, на піддашші у фарбаря, голосно висвистує чорний дрозд, вторуючи священикові, та ще чути далекий стук дерев'янки. "Амінь" раз за разом, як у Макбета, захрясає у горлі порохнявого причетника, та капітан Катл приходить на виручку і робить це з такою охотою, що тричі виголошує це слово там, де

його ніколи не вживали давніш.

Вони вже одружені й розписалися в одній із старих чхальних книг; стихар священника знову віддано порохам, а сам він подався додому. У темнім кутку темної церкви Флоренс обертається до Сюзанни Ніппер і плаче в її обіймах. Очі в містера Тутса червоні. Капітан натирає свого носа. Дядько Сол стягнув з лоба свої окуляри й пішов до дверей.

— Благослови тебе бог, Сюзанно, люба. Якщо тобі випаде колись посвідчити, як я люблю Уолтера й за що я його люблю, — посвідч, зроби це для нього. Прощай! Прощай!

Вони вирішили, що краще не повертатися до мічмана, а розпрощатися тут же; кеб уже чекає на них неподалік.

Міс Ніппер не може говорити, — лише схлипує, душитись слізьми та обіймає свою панночку. Тут підходить містер Тутс, каже їй заспокоїтись і бере її під свою опіку Флоренс простягує йому руку, простягує — у ширості душевній — і губи, цілує дядька Сола та капітана Катла і йде за своїм чоловіком.

Та Сюзанна не може пережити, що Флоренс відійде з сумним спогадом про неї. Вона ж мала намір триматися зовсім інакше й гірко дорікає собі. Поклавши одним останнім зусиллям відновити свою репутацію, вона кидає містера Тутса й біжить до карети, щоб весело всміхнутись на прощання. Капітан, вгадавши її замір, пускається слідом за нею — він-бо теж відчуває, що повинен, при змозі, розстатися з ними сміючись. Дядько Сол і містер Тутс лишаються удвох чекати на них коло церкви.

Кеб уже від'їхав, та вулиця крута, вузька й запруджена, і Сюзанна певна, що бачить його, — онде він застряг. Капітан Катл мчить разом з нею з гори в діл, сигналячи по дорозі своїм лискучим капелюхом, щоб його побачили з кеба — тільки не знати з якого.

Міс Ніппер випереджає капітана й наздоганяє кеб.

Вона зазирає у віконце, бачить Уодтера, бачить поруч миле обличчя, сплескує руками й зойкає:

— Міс Фло, голубонько! Гляньте на мене! Ми всі тепер такі щасливі! Ще раз — прощайте! Прощайте ще раз, моє золотко!

Як то сталося, Сюзанна не знає, але в одну мить опиняється у вікні, цілує її й повиває руками її шию.

— Ми всі такі... такі щасливі тепер, дорогенька моя міс Фло! — каже Сюзанна з підозріливим клекотом у горлі. — Ви... ви вже не будете сердитись на мене? Не будете?

— Сердитись? Сюзанно!

— Ні, ні, певно, що не будете. Я ж кажу, не будете, моє-моє серденько! — скрикує Сюзанна. — А он і капітан... ваш друг капітан, знаєте... теж хоче ще раз попрощатись!

— Ура, Втіхо мого серця! — гримить капітан, з переповненим почуттями обличчям. — Ура, Уол-ре, хлопче мій! Ур-ра! Ур-ра!

При тому всьому, що з одного вікна визирає молодий, з другого — молода, що на одних дверях висить капітан, а в другі міцно вчепилася Ніппер; кеб, хоче він того чи ні, мусить їхати, всі інші вози та кеби обурюються, чому він не їде — такого

стовпотворіння на чотирьох колесах ще не було. Але Сюзанна Ніппер героїчно тримається свого. Вона всміхається своїй панночці, всміхається крізь сльози, щоправда, але всміхається до кінця. Коли вже й Сюзанна відступає, капітан усе ще ухитряється з'являтися у вікні зі словами: "Ур-ра, мій хлопче! Ур-ра, Втіхо мого серця!" — і з комірцем, що далі, то більш розхристаним, аж поки спроби угнатися за каретою стають цілковито безнадійними. Нарешті, коли карети вже не видно, Сюзанна Ніппер непритомніє і капітан, що підходить до неї, несе її до пекарні, щоб привести там до пам'яті.

Дядько Сол з містером Тутсом під церковним цвинтарем, присівши на огорожу, терпляче чекають їхнього повернення. Ніхто не схильний говорити й не охочий слухати — всі вони втішені і щасливі. В домі у маленького мічмани, сівши снідати, ніхто не може й доторкнутись до страв. Капітан Катл з удаваною зажерливістю накидається на грінки, але тут же кладе край цьому ошуканству. Після сніданку містер Тутс обіцяє, що повернеться ввечері, і цілий день никає по місту з таким відчуттям, ніби вже тижнів зо два не спав.

Якийсь — дивний чар налягає на будинок і на кімнату, в якій вони так часто сиділи всі вкупі, і яка так спорожніла. Чар цей поглиблює, але водночас і заспокоює біль розлуки. Містер Тутс, повернувшись надвечір, оповідає Сюзанні Ніппер, що мучився цілий день, але що це були солодкі муки. Залишившись із нею віч-на-віч, він відкриває Сюзанні душу й змальовує їй свої почування в ту хвилину, коли вона так одверто розповіла про те, чи може міс Домбі покохати його. У пориві довірливості, викликаній цими спільними спогадами та спільними сльозами, містер Тутс пропонує, щоб вони разом пішли купити чогось до вечері. Міс Ніппер погоджується, і вони накуповують чимало різних дрібниць та, з допомогою місіс Рі-нардс, влаштовують цілком пристойну вечерю перед самим приходом капітана й старого Сола.

Капітан із старим Содем були на кораблі, куди вони відвозили Ді, і бачили, як вантажили скрині Флоренс. Їм було про що розказати — і про популярність, якої зажив собі Уолтер, і про вигоди, які він там матиме, і про те, як він потай трудився від ранку до вечора, щоб зробити з їхньої каюти, за висловом капітана, "лялечку" й приємно здивувати цим свою дружину. "В адміральській каюті, завважте, — каже капітан, — нема кращого ладу".

Але найбільше, мабуть, захоплює капітана те, що в каюті тій буде й великий годинник, і щипці для цукру, і чайні ложечки, і він знову й знову бурмотить: "Едварде Катле, хлопче мій, найкращий курс у житті ти вибрав тоді, як передав їм у спільне володіння цей маленький скарб. Хто-хто, а ти бачиш, де земля, Едварде, — бурмотить капітан, — і це робить тобі честь".

Старий майстер корабельних інструментів більш непритомний і затуманений, ніж завжди, й бере і шлюб, і від'їзд дуже вже близько до серця. Але його неабияк втішає присутність старого побратима, Неда Катла, тож сідає він до столу з вдячним, вдоволенням обличчям.

— Мій хлопець вижив і стоїть на твердому ґрунті, — каже Сол Джілс, потираючи

собі руки. — Чому ж мені не бути щасливим і задоволеним?

Капітан, що ще не сів до столу, а тинявся чогось по кімнаті, спиняється раптом, якось нерішуче дивиться на містера Джілса й каже:

— Соле! Там унизу лежить остання пляшка старої мадери. Чи не витягнути її сьогодні та випити за здоров'я Уол-ра й його дружини?

Інструментальний майстер значущо поглядає на капітана, засовує руку в нагрудну кишеню свого фрака, видобуває звідти записну книжчину, а з неї — конверт.

— Містерові Домбі, — каже старий. — Од Уолтера. Надіслати за три тижні. Я прочитаю.

"Сер, я одружився з вашою дочкою. Вона разом зі мною поїхала у далеку путь. Бути їй відданим — значить не претендувати ні на неї, ні на вас, а бог знає, що я їй відданий. Чому я, хоч кохав її над усе, не вагаючись з'єднав її життя з моїм, повним непевності і небезпек, — про те я говорити не буду. Ви самі знаєте чому, і ви їй батько. Не дорікайте їй. Вона ніколи вам не дорікала. Я не думаю і не маю надії, що ви будь-коли пробачите мені. На це я найменше в світі розраховую. Але якщо настане така хвилина, коли вам буде спокійніше від думки, що біля Флоренс є хтось, хто поставив собі за мету стерти з її пам'яті минуле горе, то — врочисто запевнюю вас — в цю хвилину можете бути цілком спокійні".

Соломон обережно кладе листа назад у книжчину, а книжчину — назад у кишеню.

— Останньої пляшки старої мадери, Неде, — задумано каже він, — ми поки що розпивати не будемо. Поки що ні.

— Поки що ні! — погоджується капітан. — Ні Поки що ні!

Сюзанна з містером Тутсом такої ж думки. По короткій мовчанці всі сідають вечеряти й п'ють за молодих, тільки інше вино, а остання пляшка старої мадери так і лежить незаймана в поросі та павутинні.

Минає кілька днів, і показний корабель пливе у відкритому морі, і ходовий вітер надимає його білі вітрила.

На палубі — Флоренс. Навіть в очах найгрубішого матроса це втілення краси, лагідності та безборонності — того, що скрашає мандрівне їхнє життя й повинно принести щастя в цій мандрівці. Ніч. Вона і Уолтер сидять удвох та дивляться на величну смугу світла, що простяглася між ними й місяцем.

Вона бачить її невиразно, бо на очі їй набігають сльози. Тоді вона кладе голову йому на груди і, повиваючи руками його шию, каже: "Ох, Уолтере, коханий мій! Я така щаслива".

Чоловік пригортає її до серця, і вони сидять тихо-тихо, а показний корабель спокійно пливе вперед.

— Коли я слухаю море й дивлюся на нього, мені так багато згадується, — каже Флоренс. — І думається...

— Про Поля, серце. Я знаю.

Про Поля й про Уолтера. Хвилі, у своєму безугавному мурмотанні, шепочуть Флоренс про любов... любов вічну й безмежну, не зв'язану ні межами цього світу, ні

рамками часу, любов, що сягає за море, за небо і тягнеться ген туди — до далеких, незримих країв.

Розділ п'ятдесят восьмий

ЯК МИНУВ РІК

Цілий рік припливало й одпливало море. Цілий рік здійсмались і стихали вітри, насувались і чезнули хмари, у негоду й годину провадив свою безугавну роботу Час. Цілий рік долі й недолі людські простували рокованими їм шляхами. Цілий рік славетна фірма Домбі змагалася за своє існування, змагалася з прикрими несподіванками, непевними чутками, невдалим заповзяттям, несприятливим часом, а найбільше — із засліпленням свого власника, що не згоджувався ні на волосинку звужувати операції й не хотів навіть слухати, що корабель, якого він наражає на такий шторм, не досить міцний і не витримає.

Рік минув, і велика фірма впала.

Одного літнього дня — без кількох днів рік по скромному вінчанні у Сіті, — на біржі всі гули і шепталися про велике банкрутство. Одна холодна, гордовита, добре знана людина була там відсутня. Наступного дня вже скрізь гомоніли, що "Домбі й Син" припинив виплати, а ввечері це прізвище очолило черговий список банкрутів.

Отепер світ і справді був страшенно заклопотаний і мав про що говорити. То був простодушно-довірливий, ні за що покривджений світ. То був світ, де ніхто ніколи не банкрутував. Серед визначних осіб у ньому не було нікого, хто безоглядно менджував би релігією, патріотизмом, доброчесністю, честю. У тім світі не було якоїсь поважної суми дутих векселів, на які дехто жив би, розкошуючи, та обіцяв би золоті гори, не даючи нічого. Там ніде і ні в чому не було нестачі — хіба що в грошах. Отже, світ той справді був обурений, а надто, як бачилось, ті його представники, кого в іншому — гіршому — світі самих уважали б за збанкрутілих гендлярів масками та прикиданням.

У Перча-посильного, цієї іграшки в руках обставин, з'явився ще один привід для гультьяства. Йому, видима річ, так уже судилося — завжди прокидатися знаменитістю. Щойно, сказати б, учора повернувся він до тихого родинного життя, переживши час слави, зв'язаної з таємною втечею та дальшими подіями, а сьогодні через те банкрутство він — особа ще видатніша. Досить було містеру Перчу зіслизнути зі свого сідала в приймальні, звідки він спостерігав за новими обличчями — рахівників та інших, що дуже швидко заступили чи не всіх старих клерків, — і вийти на подвір'я або, щонайдалі, — до харчевні "Під Королівським Гербом", як його засипали силою запитань, серед яких майже завжди фігурувало одне, вельми цікаве: що він питиме! Тоді містер Перч починав розповідати про години тяжкого неспокою, що їх він пережив разом із місіс Перч у Болс-Понді, відколи обоє запідозрили, що "щось не гаразд". Тоді містер Перч, стишивши голос так, ніби в сусідній кімнаті лежав непохований труп фірми-небіжчиці, розказував слухачам і глядачам, що про той негаразд місіс Перч уперше здогадалася по тому, як він (Перч) стогнав уві сні: "Дванадцять і дев'ять пенсів за фунт! Дванадцять і дев'ять пенсів за фунт!" Даний прояв сомнамбулізму пояснювався, на його думку, враженням, яке справила на нього переміна в обличчі

містера Домбі. Тоді він повідомляв аудиторію про те, як одного разу сказав: "Насмілююсь спитати, сер, чи немає у вас якої неприємності?", — на що містер Домбі відповів: "Вірний мій Перче... та ні, такого не може бути!" — по чому, вхопившись за чоло, додав: "Залиш мене самого, Перче!" Тоді... одне слово, містер Перч — ця жертва свого службового становища — брехав на всі лади, подеколи так жалісно, що сам починав плакати, і справді щиро вважав сьогодні за правду те, що сам же учора вигдавав.

Бесіди ці містер Перч завжди завершував делікатним зауваженням, що "звичайно, які б підозри у нього не снувалися" (ніби вони взагалі в нього колись були!), "не така він людина, щоб зраджувати чиєсь довір'я, — правда ж?" Така сентенція викликала в слухачів (серед яких ніколи не було кредиторів) велику пошану до порядності містера Перча. Отож він, з чистим сумлінням і зали шивши по собі найприємніші враження, повертався до свого сідала й знову спостерігав за чужими обличчями рахівників та інших, що так непоштиво поводитись з великими таємничими книгами, а подеколи навшпиньках ввіходив до порожнього кабінету містера Домбі й перегрібав у каміні, або виходив провітритися на поріг й перекинутися журним словом із першим-ліпшим знайомим, або робив різні дрібні послуги головному бухгалтерові, через якого сподівався влаштуватися посильним в страховому товаристві, коли справи фірми будуть остаточно ліквідовані.

Для майора Бегстока банкрутство те було справжнім лихом. Майор не належав до людей співчутливих — всю свою увагу він зосереджував на Дж. Б., — і не був схильний до виявлення глибших емоцій, якщо не рахувати пирхання і нападів ядухи. Але він так носився в клубі зі своїм другом Домбі, так вивищував його понад цілим загалом, постійно розводячись про його статки, що члени клубу — будучи всього-на-всього людьми — з радістю мстилися тепер майорові, питаючи з виглядом глибокого занепокоєння, чи ж можна було сподіватись такого страшного удару і як переносить його друг Домбі? На ці питання майор, синіючи на виду, відповідав, що світ, сер, взагалі поганюща штука, що Джо здогадувався про дещо, але його обвели круг пальця, сер, як малу дитину, що якби ви сказали таке Дж. Бегстокові, сер, коли він ото їздив з Домбі за кордон і вганяв за тим волоцюгою по цілій Франції, то Дж. — Бегсток чмихнув би вам просто в обличчя — так, так, сер, їй-богу — просто в обличчя! Що Джо обдурили, сер, ошукали, залигали, засліпили, але тепер він уже добре пильнує і все бачить, — так добре, сер, що якби завтра батько Джо встав із могили, він би тому старому шкарбунові й на гріш не повірив, тільки сказав би, що його син Джо — занадто битий вояка, щоб дати себе обдурити ще раз, сер. Що Дж. Б. — підозріливий, злий, оприскливий, кінчений недовірок, сер, і що якби це дозволила його гідність, — гідність крутого й твердого старого майора старої школи, який мав честь бути особисто знаний і високо оцінений їхніми королівськими високостями покійними герцогом Йоркським та герцогом Кентським, — то він оселився б у бочці, хай йому біс, сер! І завтра ж виставив би ту бочку на Пелл-Мелл, щоб показати людству, як він його зневажає!

Все це й різноманітні варіації на цю ж тему викликали в майора стільки

апоплексичних симптомів і він так крутив головою й так жахливо ричав з обурення та образи, що молодші члени клубу почали гадати, ніби він уклав гроші в підприємство свого друга Домбі й тепер їх утратив; хоча старші вояки, люди бувалі, які краще зндли старого Джо, і слухати про це не хотіли. Безталанний тубілець, котрий не висловлював жодної гадки, терпів страшенно — і не так в плані моральних почувань, що їх майор тримав під рясним щогодинним обстрілом, як у плані фізичної чутливості до штовханів та ударів, які сипались на нього безперервно. Шість тижнів поспіль по оголошенні банкрутства нещасний чужинець жив під ливним дощем щіток та лопаток для чобіт.

У місіс Чік жахлива катастрофа викликала три думки. Перша — що вона нічого не розуміє. Друга — що її брат не зробив належного зусилля. І третя — що якби її запросили на весільний обід, то нічого подібного не сталося б, як вона свого часу й казала.

Та що б хто не думав, жодна думка не затримала, не зменшила й не збільшила катастрофи. Було зрозуміло, що фірма згортає справи з якомога меншими збитками, що містер Домбі добровільно відмовляється від усього, що мав, і не просить ні в кого ласки. Що про будь-яке відновлення діяльності фірми немає й мови, бо всі запропоновані йому дружні компроміси він рішуче відхиляє; що він відрікся од усіх почесних і престижних посад, які займав, як особа, шанована серед купецтва. Дехто казав, ніби він при смерті, інші запевняли, що він сходить з розуму від горя, і всі водно говорили, що містер Домбі — пропаша людина.

Клерки розбіглися, попередньо влаштувавши собі поминальний обід, що, ожвавлений жартівливими піснями, пройшов чудово. Дехто знайшов собі посаду за кордоном, дехто — в інших вітчизняних фірмах, дехто майнув у гості до заміських родичів, що їх, як раптом виявилось, вони завжди дуже любили, дехто шукав місця, оголосивши про це в газетах. Зі старого штату залишився тільки містер Перч, що сидів на своїй перекладині, споглядаючи нових рахівників, чи зривався з неї, щоб прислужитися чимсь головному бухгалтерові, котрий мав улаштувати його в страхове товариство. Контора незабаром стала брудна та занехаяна. Головний продавець пантофель і нашійників з кутка двору вже не знав би, чи варто йому скидати вказівного пальця до капелюха, якби там мав з'явитися містер Домбі, а носильник, засунувши руки під свою білу фартушину, просто і повчально проповідував про чванство, що (як він сам спостеріг) не дурно ж римується з капітулянством.

Містер Морфін, кароокій старий парубок зі шпакуватими базами й волоссям, був, може, єдиним у фірмі, — опріч її хазяїна, звісно, — хто глибоко й щиро переживав нещастя, яке впало на неї. Багато років він з належною пошаною ставився до містера Домбі, але ніколи не приховував своїх власних поглядів, не підлещувався до хазяїна й не підігрував його пристрастям собі на пожиток. Йому, отже, не було чого мститися за самоприниження; в нім не було пружин, що, довгий час стискувані, мали б тепер випростатись. Він працював з ранку до вечора, намагаючись розплутати складні рахунки торговельного дому, завжди готовий з'ясувати те, що потребувало з'ясування, часто сидів до ночі в своїй кімнатці, вивчаючи справи, щоб позбавити містера Домбі

прикрої потреби самому заглядати в папери, а тоді їхав додому, в Іслінгтон, де перед сном заспокоював душу щонайжурнішими, найбезнадійнішими звуками, які видобував із своєї віолончелі.

Одного разу, коли він отак відводив душу з допомогою цієї мелодійної воркотухи і, після особливо тяжкого дня, випилював собі розраду із якнайглибших нот, ввійшла хазяйка квартири (що, на щастя, була глуха і під час оцих музичних вправ відчувала лиш дивне дудніння в костях) сповістити про прихід якоїсь дами.

— В жалобі, — додала вона.

Віолончель тут же вмовкла, і музикант, вельми ніжно та обережно поклавши її на канапу, дав знак покликати гостю. Сам же вийшов назустріч і на сходах спіткався з Гарріет Турбот.

— Ви сама? — мовив містер Морфін. — І Джон був тут вранці! Чи не скоїлось чогось? Але ні, бачу, — додав він, — обличчя ваше каже щось зовсім інше.

— Боюсь, те "щось", яке ви бачите, — дуже егоїстичне, — відповіла вона.

— Воно дуже приємне, — відказав він, — а якщо й егоїстичне, то це теж новина, на яку варто подивитися. Тільки я в це не вірю.

Тим часом він підсунув їй стільця й сів навпроти, — віолончель зручно вместилася на канапі між ними.

— Ви не будете дивуватись, що я прийшла сама і що Джон не попередив вас про мій прихід, — сказала Гарріет, — коли я розповім, чому я прийшла. І в це ви повірите. Розповісти?

— Це буде найкраще, що можна зробити.

— А ви не зайняті?

Він показав на віолончель, вмощену на канапі, і сказав:

— Був зайнятий — цілий день. Ось мій свідок. Я їй звиряв всі свої прикрощі. Хотів би я, щоб ті прикрощі були тільки мої.

— Фірмі прийшов кінець? — серйозно спитала Гарріет

— Повний і остаточний.

— І вона вже ніколи не підніметься?

— Ніколи.

Ясний вираз на її обличчі не затьмарився, коли вона самими губами повторила: "ніколи". Він, здається, помітив це не без подиву і сказав знову:

— Ніколи. Пригадуєте, що я вам казав? Переконати його було годі, годі врезонювати; інколи навіть підступитися було годі. Сталося найгірше — фірма впала, і їй вже не встати ніколи.

— А містер Домбі — сам він теж розорився?

— Розорився.

— Йому ж лишилися якісь гроші? Невже нічого?

Якась загарливість у її голосі, щось майже радісне в її очах дивували його чимраз більше і, здається, розчаровували, вносячи дисонанс у його власні почуття. Барабанячи пальцями по столі, він задумано дивився на гостю, похитуючи головою, і врешті сказав:

— Точних розмірів капіталів містера Домбі я не знаю, та хоч вони, без сумніву, чималі, борги в нього величезні. Він — людина високопорядна і чесна. Кожен на його місці міг би врятуватися — і не один так і зробив би, — уклавши угоди з кредиторами таким чином, щоб ледь-ледь, дуже неістотно їхні збитки побільшити, заощадивши дещо собі на життя. Та він вирішив сплатити все, що може, до останнього фартинга. Він сам каже, що готов розквитатися з усіма, чи майже з усіма боргами, так що великих збитків не понесе ніхто. Ах, міс Гарріет, не зашкодило б нам згадувати іноді, що вади — це ті ж чесноти, тільки збільшені багатократно! Це й potwierджує його гордість.

Вона слухала спокійно і не зовсім уважно, — здавалося, її клопотали якісь власні думки. Коли він замовк, вона раптом спитала:

— Ви давно його бачили?

— Його ніхто не бачить. Коли перебіг справ вимагає його присутності, він виходить з дому, але потім знову повертається до себе, зачинається й не хоче нікого бачити. Він написав мені листа, де аж надто високо оцінив колишню нашу співпрацю й попросився зі мною. Я не хотів би докучати йому зараз, тим більше, що й за кращих часів не дуже-то спілкувався, але спроби такі робив. І писав йому, і ходив до нього, просив прийняти. Надаремно.

Він вдивлявся в її обличчя — немов з надією побачити в ньому трохи більше співчуття, ніж досі, — і говорив переконливо, з душею, наче щоб справити на неї глибше враження, та жодних змін не зауважив.

— Але, міс Гарріет, — мовив він з розчарованим виглядом, — все це зовсім не до речі. Ви приїхали не за тим, щоб слухати це. У вас на думці якась інша, приємніша тема. Поділіться ж нею зі мною, і будемо говорити більш-менш на рівних.

— Ні, тема ця ж самісінька, — зі щирим здивуванням відповіла Гарріет. — Та й чому мало б бути інакше? Хіба не природно, що ми з Джоном останнім часом чимало говорили й думали про це? Містер Домбі, в якого він служив стільки років, — ви знаєте, на яких умовах, — тепер, як кажете, зубожів; а ми — ледь що не багаті!

Шляхетне, відкрите обличчя, яким воно завжди було, — мило обличчя, яке так подобалося кароокому парубкові, містеру Морфіну, відколи він його вперше побачив, тепер, опромінене радіщами, здалося йому не таким принадним, як колись.

— Мені не треба пояснювати вам, — сказала Гарріет, кидаючи погляд на своє жалобне вбрання, — через що змінилося наше матеріальне становище. Ви знаєте, що наш брат Джеймс, після того страшного випадку, не залишив заповіту і не мав інших родичів, крім нас.

Обличчя її трохи зблідло й посмутніло, але в цю мить здалося йому милішим, ніж хвилину тому. Здається, йому трохи відлягло від серця.

— Ви знаєте, — сказала Гарріет, — нашу історію, історію обох моїх братів, зв'язану з тим безталанним, нещасливим джентльменом, про якого ви щойно так переконливо говорили. Ви знаєте, які ми — і Джон, і я — невибагливі і як мало треба нам грошей, по довгих роках такого життя, яке ми вели, тим паче, що Джон, дякуючи вам, заробляє зараз цілком достатньо. Ви не здогадуєтесь, про яку послугу прийшла я просити вас?

— Навряд. Ще хвилину тому здогадувався, а тепер, мабуть, ні.

— Про покійного брата я не казатиму. Якщо мертві знають, що ми робимо, то й... ви мене розумієте. Про живого я могла б багато чого сказати, але досить і того, що він вважає своїм обов'язком те, для чого я й прийшла просити вашої допомоги, і не заспокоїться, поки не виконає його.

Вона знову підвела очі, і обличчя її освітлюване радісним світлом, починало здаватись йому дедалі прекраснішим.

— Дорогий сер, — вела вона далі, — все це треба зробити без шуму і потай. Як це зробити — підкажуть ваші досвідченість і знання. Мабуть, містера Домбі можна буде переконати, що якусь частину його статків пощастило врятувати від банкрутства, або що це доброхітна данина його чесності та порядності від декого з тих, хто вів з ним солідні операції, або що це сплата якогось старого, забутого боргу. Способів, напевне, багато, і, думаю, ви виберете найкращий. Послуга, якої у вас прошу, і полягає в тому, щоб зробити це для нас так, як ви вмієте, — шляхетно, великодушно і розважно. І ще в тому, щоб ніколи не говорити про це з Джоном, який буде щасливий лише тоді, коли все це зробиться тихо, без розголосу чи схвалення, щоб нам залишено було якусь невеличку частину спадку, а з решти хай би містер Домбі одержував відсотки до кінця свого життя, щоб ви не зрадили нашої таємниці, — хоч я цього й так певна, і щоб віднині навіть ми з вами якомога рідше згадували про неї — хай вона лишиться в моїй душі, як ще одна підстава дякувати богові й пишатися та радіти, що маю такого брата.

Таке променисте обличчя може бути тільки у янголів, коли до раю серед ста праведних вступає один розкаяний грішник. Сльози радощів, що виповнили їй очі не лише не затьмарили його, тільки ще більш роз'яснили.

— Я не був готовий до цього, любя Гарріет, — помовчавши, мовив містер Морфін. — Чи маю я розуміти, що й ви свою частку спадщини хочете повернути на той же добрий намір, що й Джон?

— Звичайно, — відповіла Гарріет. — Ми ж такий довгий час ділили з ним усе: і турботи, й надії, і наміри. Чи можу ж я вилучити себе з цього? Хіба я не маю права в усьому бути товаришем і спільником моєму братові?

— Борони боже, щоб я цьому перечив!

— Отже, ми можемо сподіватися на вашу поміч? — спитала вона. — Я знала, що можемо!

— Я не був би тим, ким... ким гадаю, я є — принаймні вірю, що є... якби не запевнив вас у цьому всім серцем і душею. Звичайно, можете; і, слово честі, таємниці вашої я не зраджу. Коли ж виявиться, що містер Домбі і справді в тяжкій скруті, — до якої, боюсь, він себе доводить-таки, не піддаючись на жодні вмовляння, — то я допоможу вам і Джонові здійснити ваш намір.

Вона простягла руку і з щасливим, розчуленим обличчям подякувала йому.

— Гарріет, — мовив він, затримуючи цю руку, — говорити зараз вам про ціну вашої жертвності — надто, коли йдеться про пожертву лише грошову, — було б і зайвим, і нескромним. Так само, як і радити вам добре обмірковувати ваш намір або якимось

обмежити його. Я не маю права нівечити великий кінець великого діла, нав'язуючись зі своєю нікчемною особою. Зате маю повне право схилити голову перед тим, що ви мені довіряєте, і бути вдоволеним, що виходить воно з вищого і більш натхненного джерела, ніж моя мізерна житейська мудрість. Хочу сказати лише одне: я ваш вірний слуга, і ніким на світі не хотів би бути — тільки вашим слугою і близьким другом.

Вона ще раз сердечно подякувала йому й почала прощатися.

— Ви йдете додому? — спитав він. — Дозвольте провести вас.

— Ні, сьогодні ні, — відказала вона. — Я не йду додому. Мені треба ще зайти в гості, і неодмінно самій. Ви завтра заглянете до нас?

— Гаразд, прийду завтра, — погодився він. — А тим часом подумаю, як найкраще все влаштувати. Та й ви, може, подумаете про це, люба Гарріет, і... і, заодно, й про мене?

Він звів її вниз, де на неї чекав кеб, і не була б його хазяйка глуха, то чула б, як, відправивши кеб і йдучи сходами назад, він бурмотів, що всі ми — люди звички, і що то невесела звичка — бути старим парубком.

У себе в кімнаті він узяв віолончель, яка лежала на канапі між двох стільців, сів на свій стілець і, покиваючи головою другому, порожньому, довго-довго ще бриньчав на своєму інструменті. Емоції, що їх він спочатку вкладав у цей інструмент, при всій їх величезній патетичності й ніжності, годі було порівняти з почуттям, що малювалося на його обличчі й призначалося порожньому стільцеві, — останнє було настільки зворушливе, що містер Морфін мусив неодноразово вдаватись до панацеї капітана Катла й щосили терти лице рукавом. Мало-помалу, однак, віолончель, в унісон з його душевним станом, плавно перейшла на мелодію "Гармонійного коваля", і він програвав її знову і знову, поки рум'яне погідне обличчя його заяскріло, як правдивий метал на достеменному ковадлі. Одне слово, віолончель і порожній стілець були супутниками його парубоцького життя ледь не до півночі; і, поки він вечеряє, віолончель, приставлена до стіни в кутку канапи і вщент насичена гармонією цілого цеху гармонійних ковалів, поблимувала, здавалось, своїми зизастими очима на порожній стілець із невимовним розумінням.

Кучер найнятого Гарріет кеба, очевидно, добре обізнаний з дорогою, петляв завулками передмістя, поки виринув на відкритий простір, де серед садків стояло кілька привітних старих будиночків. Коло хвіртки одного з них кеб зупинився і Гарріет висіла.

На обережний її дзвінок вийшла білолиця, стражденного вигляду жінка із зведеними вгору бровами та похиленою набік головою і, вклонившись їй, повела її через сад до будинку.

— Як сьогодні почувається ваша підопічна, няню? — спиталася Гарріет.

— Боюся, що погано, міс. О, як вона мені часом нагадує дядькову Бетсі Джейн, — відповіла білолиця в якомусь стражденому захваті.

— Чим саме? — спитала Гарріет.

— Та всім, міс, — відповіла та. — Різниця тільки в тім, що ця доросла, а Бетсі

Джейн, як вмирала, ще зовсім дитина була.

— Ви ж казали, вона одужала, — делікатно перечила Гарріет, — що тим більше дає нам право надіятись, місіс Уїкем.

— Ах, міс, надія — гарна річ для того, хто має силу надіятись, — похитала головою місіс Уїкем. — Я особисто не маю, але не нарікаю на це. Просто заздрю щасливчикам, що її мають!

— Намагайтесь не зневірятися, — мовила Гарріет.

— Спасибі за пораду, міс, — похмуро озвалася місіс Уїкем. — Якби я й мала таке бажання, то в цій глушині — вибачте за відвертість — воно б вивітрилось за двадцять чотири години. Та в мене його нема. Анітрошечки. Коли в мене й була яка крихта життєрадісності, то й ту відібрали в Брайтоні, кілька років тому, і, здається, мені з тим тільки краще.

І справді — то була та сама місіс Уїкем, яка заступила місіс Річардс, мамку маленького Поля, і яка вважала своїм здобутком вищезгадану втрату, що її зазнала під дахом люб'язної місіс Піпчін. Чудова, глибоко поміркована й освячена довголітнім досвідом система, згідно з якою на вихователів юнацтва, охоронців моралі, кураторок, менторів, сестер-жалібниць і тому подібне обирають найпохмурішу, найнуднішу людність, яку тільки можна знайти, забезпечила місіс Уїкем вельми пристойну роботу сиділки, а її вельми серйозній вдачі — гаряче схвалення захоплених і численних знайомих.

Місіс Уїкем, з її зведеними бровами й схиленою набік головою, присвічуючи, провела Гарріет нагору, до чистенького, чепурного покою, а звідти — у ще одну, ледь освітлену кімнату, де стояло ліжко. В першій кімнаті сиділа жінка й бездумно дивилася крізь одчинене вікно у вечірню темряву. В другій, на ліжку, лежала тінь тієї, що одної зимової ночі так виключно змагалася з дощем і вітром, — впізнати її можна було хіба що з довгого чорного волосся, яке видавалось ще чорнішим проти безкровного обличчя й білизни постелі.

Ох, ця сила в очах і немічність плоті! Очі, що так жваво й жадібно метнулися до дверей, коли увійшла Гарріет, і безсила голова, неспроможна підвестися, що так повільно поверталася на подушці...

— Алісо! — лагідно озвалася гостя. — Я не запізнилася сьогодні?

— Мені завжди здається, що ви запізнюєтесь, хоч завжди приходите рано.

Гарріет присіла біля ліжка й погладила виснажену руку.

— Вам краще?

Місіс Уїкем, що наче невтішна мара стояла в ногах недужої, рішуче замотала головою на знак протесту.

— Це не має значення, — ледве помітно всміхнулася Аліса. — Краще чи гірше — один день різниці не робить... а може, й того менше.

Місіс Уїкем, як людина серйозна, схвалила цю відповідь охканням, потицькала рукою по ковдрі, ніби мацаючи ноги хворої, чи вже не задубіли, і заходила дзенькати пляшечками на столі, немов кажучи: "Поки ми ще тут, будемо заживати мікстуру".

— Так, — прошептала Аліса, звертаючись до своєї гості, — безпутство, гризоти сумління, блукання по світі, злидні, негоди, бурі в мені і наді мною — все це вкоротило мені життя. Я довго не потягну.

Вона взяла руку, що лежала на її руці, й притиснула до свого обличчя.

— Іноді лежу й думаю, що хотіла б іще пожити, щоб встигнути довести вам свою вдячність. Та це слабкість, і хутко минає. Для вас краще так, як є. І для мене краще.

Зовсім по-іншому тримала вона цю руку тоді, біля каміна, холодного зимового вечора! Дивися, несамовита погордо, дивися, безоглядна войовничість! Ось твій кінець.

Місіс Уїкем, доволі поподзвенівши слоїками, знайшла нарешті потрібну мікстуру. Місіс Уїкем суворо дивилася, як хвора п'є ліки, і, міцно закопилівши губи, та й брови, теж похитувала головою, показуючи, що жодні тортури не змусять її визнати, що це — безнадійна справа. Потім місіс Уїкем побризкала кімнату якоюсь пахучою рідиною, — немов гробокоп, що посипає попелом попіл, прахом прах — вона-бо була жінка серйозна, — й подалася наниз скуштувати печеного м'яса з чиїхось поминок.

— Коли це було, — спитала Аліса, — що я приходила до вас розповісти про те, що зробила, а вам сказали, що вже запізно за ними їхати?

— Рік з чимось.

— Рік з чимось, — повторила Аліса, пильно дивлячись на неї. — І стільки місяців минуло відтоді, як ви привезли мене сюди!

— Так, — відповіла Гарріет.

— Привезли, перемігши мене добром та лагідністю. Мене! — гукнула Аліса, і втулила в ту руку скривлене обличчя. — І своєю жіночістю, словами жінки і вчинками янгола зробили з мене людину!

Схилившись над ліжком, Гарріет старалася заспокоїти її. За якийсь час Аліса, все ще тримаючи її руку при обличчі, попросила покликати матір.

Гарріет кілька разів гукнула стару, але та, задивлена у темряву за відчиненим вікном, не чула. Тільки коли Гарріет підійшла й торкнула її, стара рушилася з місця.

— Мамо, — мовила Аліса, знову беручи Гарріет за руку і з любов'ю дивлячись на неї своїми блискучими очима, — старій же тільки кивнула пальцем, — розкажіть їй те, що знаєте.

— Зараз, моя люба?

— Так, мамо, — тихо й урочисто відповіла Аліса, — зараз.

Стара, що, здавалося, нетямилась від переживань, мук сумління чи горя, підшкандибала до ліжка з протилежного боку, вклякнула і, тулячи зморщене обличчя до ковдри, а простягнувши руку — до доччиного плеча, почала:

— Моя красунечка...

О боже, що то за зойк був, яким вона урвала мову, вдивляючись у жалюгідну постать на ліжку!

— Давно вже не така, мамо. Давно вже зів'яла, — мовила Аліса, не глядячи на неї. — Дарма бідкатись.

— Моя доня, — запинаючись, говорила стара, — моя дівчинка скоро одужає і всіх їх

красою затьмить.

Аліса журно всміхнулася до Гарріет, щільніш пригорнула її руку, але не мовила нічого.

— Вона скоро одужає, кажу, — повторила стара, махаючи комусь всохлим кулаком, — і всіх їх затьмить красою. А так, затьмить. Я кажу, затьмить! — скрикнула вона, немов гаряче сперечаючись з якимось невидимим супротивником. — Мою доню понехтували, одштовхнули, але вона, якби захотіла, могла б похвалитися кривим зв'язком з гордіями! Ага! З гордіями! Є зв'язки, що обходяться без ваших попів та обручок, — вони можуть створити їх, але зірвати не можуть, — і моя дочка криво зв'язана з неабиким. Покажіть-но мені місіс Домбі, і я покажу вам Алісину двоюрідну сестру.

Гарріет перевела погляд на блискучі очі, що пильно дивилися на неї, і прочитала в них підтвердження цим словам.

— А що? — гукнула стара, задерши від марнославства свою хитливу голову. — Хоч я стара й паскудна — мене не так літа зістарили, як життя, — а ж і я була колись молоденька. А, і гарненька теж! Я була свого часу гожа сільська дівчина, моя любя, — простягла вона поверх ліжка руку до Гарріет, — на всі боки гожа. Там, у моїх краях, батько місіс Домбі і його брат були найвеселіші, наймиліші з тих джентльменів, що наїжджали з Лондона, обидва давно помирали. Боже, боже, як давно! І брат — батько моєї Аліси — помер перший.

Вона звела голову і втупилася поглядом в обличчя доньки, немов за спогадами про власну молодість згадалися їй і юні літа її дитини. Тоді раптом припала обличчям до постелі й накрила голову руками.

— Вони були такі подібні, — провадила далі стара, не підводячи очей, — як можуть бути лише брати, майже однолітки, — скільки пригадую, між ними десь із рік різниці було... і якби ви бачили, як я колись, мою доню поруч із дочкою того, другого, ви переконались би, що, при всій несхожості їхніх убрань і життя, вони були як одна. О, невже та схожість пропала, невже моя дівчинка... тільки моя дівчинка мусила отак змінитися?

— Всі ми змінимось, як прийде пора, мамо, — зауважила Аліса.

— Пора! — скрикнула стара. — А чому їй не прийшла як моїй дівчинці? Мати її, дійсно, змінилася — виглядала не молодша за мене, і вся в зморшках під отим мальовидлом, — але сама вона — сама вона гарна! Що я такого зробила, чим я була гірша за неї, що тільки моя дівчинка мусить лежати тут, в'янухи?

З тим же несамовитим зойком вона кинулася до кімнати, звідки прийшла, але одразу ж у нестямі повернулася назад і, підшкандибавши до Гарріет, сказала:

— Оце все Аліса звеліла мені переказати вам, голубочко. Це все. Я все це довідалась, літом в Уоріку, коли якось почала розпитувати про неї, хто вона і що. Та тоді з таких родичів мені не було ніякого пожитку. Вони й не признали б мене, не дали б нічого, бо не мали. Правда, згодом я, може, й вициганила б у них якийсь гріш, якби не моя Аліса — вона, певно, мене за це вбила б. Вона ж теж горда по-своєму, як і та, —

сказала стара, боязко доторкнувшись до обличчя дочки й відсмикнувши руку, — хоч вона й он яка тихенька зараз. Але вона ще затьмить їх усіх. Ха-ха-ха! Хто-хто, а вона затьмить їх, моя красунечка!

Сміх, з яким вона пішла з кімнати, був страшніший за той зойк; страшніший, ніж безтямне, дике голосіння, яким він закінчився; страшніший, ніж здитинілий вигляд, з яким вона сіла на своє старе місце і втупила очі в темряву.

Весь цей час Аліса не зводила очей з обличчя Гарріет й не пускала її руки.

— Лежачи тут, я думала, — мовила вона, — що краще, якби ви це знали. Це, здавалось мені, могло б прояснити дещо, чому я так зачерствіла. Я в своєму несправедливому житті стільки наслухалась про забутий мною обов'язок, що вирішила нарешті: обов'язок щодо мене ніхто не пам'ятав, а що сіють, те і жнуть. Я навіть чомусь вирішила, що й високородні дами, коли в них погані матері і в домі негаразд, по-своєму теж несправедливі, тільки що шлях у них не такий брудний, як у мене, за що й повинні дякувати богу. Та все це вже минулося. Тепер все воно — наче сон, якого і пригадати, і збагнути важко. Воно почало видаватися сном, з дня на день примарнішим, відколи ви стали приходити й сидіти тут і читати мені. Я вам переказую тільки те з нього, що ще пригадую. Може, почитаєте трошки?

Гарріет визволила руку, щоб відкрити книгу, але Аліса на мить затримала її.

— Ви не забудете про мою матір? Я прощаю їй, коли є за що. Знаю, що й вона мені прощає і болить серцем. Не забудете її?

— Ніколи, Алісо.

— Ще хвилиночку! Покладіть мені голову так, люба, щоб, коли читатимете, я могла бачити ті слова на вашому милому личку.

Гарріет вволила її бажання й почала читати. Вона читала вічну книгу для всіх потомлених і обтяжених понад сили; для всіх нещасних, пропащих і занедбаних на цій землі, — читала благословенну повість, в якій сліпі, криві, паралічні жебраки, злочинці, затавровані ганьбою жінки, — всі парії нашого прекрасного суспільства знаходять кожен свою долю, якої повік-віків, доки існує цей світ, ні людська гординя, ні байдужість, ні лукаві мудрування у них не спроможні відібрати ані зменшити бодай на одну тисячну часточку атома, — читала про душпастирство того, хто через ціле людське життя, через усі його надії й безнадії, від народження й до смерті, від дитинства й до старості не оминає прихильністю і співчуттям жодної обставини чи події, жодної прикраси й страждання.

— Я приїду завтра рано-вранці, — сказала Гарріет, закриваючи книгу.

Блискучі очі, що весь час дивилися на неї, заплющилися на мить і знову розплющилися. Аліса поцілувала й поблагословила її.

Ті ж таки очі проводжали її до дверей, і в них, і на спокійному обличчі світилася посмішка, коли двері зачинилися.

Очі ті вже ніколи не глянули в інший бік. Вона поклала руку на груди, прошептала святе ім'я того, про кого їй читали, і життя відійшло їй з обличчя, немов загасили світло.

На ліжку уже не було нічого — тільки руїна смертної оболонки, яку колись шмагали дощі, та чорне волосся, що майоріло колись на зимовому вітрі.

Розділ п'ятдесят дев'ятий

ВІДПЛАТА

Нові зміни зайшли у великім будинку на довгій похмурій вулиці, де минало колись самотнє дитинство Флоренс. Він і досі величний, цей будинок, і не боїться ні негоди, ні вітру, покрівля на нім без дірок, вікна цілі, стіни не завалилися, а проте це — руїна, і щурі тікають з нього.

Містер Тавлінсон і компанія спершу з недовір'ям ставляться до невиразних чуток, що доходять до них. Кухарка каже, що "кредит наш, дякувати богу, не так-то легко похитнути", а містер Тавлінсон чекає, що далі з'явиться звістка про банкрутство Англійського банку або про розпродаж королівських коштовностей з Тауера. Але далі з'являється урядовий "Вісник" і містер Перч. А містер Перч приводить з собою й місіс Перч, щоб обговорити це на кухні й приємно збути вечір.

Коли в цьому нема вже ніякого сумніву, містера Тавлінсона найбільше хвилює те, що дефіцит фірми виявився солідним — не менш як сто тисяч фунтів. Містер Перч не думає, щоб сто тисяч фунтів покрили всі витрати. Жінки, під проводом місіс Перч і кухарки, раз у раз повторюють: "Сто ти-сяч фун-тів!" — і страшенно цим тішаться, немов обертати словами — те саме, що й обертати грішми; а покоївка, яка закидає оком на містера Тавлінсона, хотіла б мати бодай соту частину цієї суми, щоб принести в дар своєму обранцю. Містер Тавлінсон, якому ще досі в пам'ятку старі кривди, висловлює гадку, що іноземець навряд чи знатиме, що йому робити з такими грошима, хіба потринькає на свої бакенбарди, і цей гіркий сарказм примушує покоївку вийти з сльозами на очах.

Та вона відсутня недовго — кухарка, що славиться винятковою добротою, каже, що, хай там як, тепер усім треба триматися гурту, Тавлінсоне, бо ніхто не знає, чи не доведеться їм скоро розлучатися. Вони в тому домі (каже кухарка) пережили й похорон, і весілля, ^ втечу, тож хай ніхто не скаже, що вони не змогли порозумітися в такий час, як зараз. Це зворушливе звертання надзвичайно розчулює місіс Перч, і вона публічно засвідчує, що кухарка — янгол. Містер Тавлінсон, відповідаючи кухарці, запевнює, що він зовсім не збирається бути перепорою для того благородного почуття, яке сам був би радий між них бачити, іде шукати покоївку і, повернувшись незабаром, під руку з цією молодого леді, повідомляє кухонне товариство, що чужоземець — це всього лише жарт, що вони з Анною поклали оце з'єднати свої життя у долі й недолі та закласти на Оксфордському ринку торгівлю городиною, цілющими травами та п'явками, в чому просять ласкаво їх підтримати. Це повідомлення приймають з шумною радістю, і місіс Перч, прозираючи душею в майбутнє, урочисто шепоче куховарці: "Дівчатка".

В цих нижчих сферах родинні нещастя без банкетів не обходяться. Отже, куховарка нашвидку готує до вечері одну-дві гарячі страви, а містер Тавлінсон komponує салат з омарів для того ж таки гостинного заходу. Навіть місіс Піпчін, схвильована подіями,

дзвонить униз і переказує, щоб їй до вечері підіграли ті рештки фляків, які залишилися з обіду, і заразом прислали кварту глінтвейну, — вона-бо не дуже добре почувається.

На кухні говорять трохи про містера Домбі, але вельми мало. Здебільша гадають, чи давно знав він про те, що мало статися. Кухарка з хитромудрим виглядом каже: "Ой, дуже давно, я ладна заприсягтися". Містер Перч, на якого вона посилається, стверджує її думку. Дехто цікавий знати, що робитиме містер Домбі та чи візьметься якої посади. Містер Тавлінсон цього не думає, і натякає на один із тих ліпших притулків, для високородних. "Де в нього буде, знаєте, маленький садок, — жалісно каже кухарка, — і де він весною роститиме горошок". — "Саме так, — погоджується містер Тавлінсон, — і вступить до якогось братства або чогось подібного". — "Всі ми — брати", — зауважує місіс Перч в перерві між ковтками. "За виїмком сестер", — додає містер Перч. "Як низько падають вельможі!" — зазначає кухарка. "Гординя завжди паде; так було й так буде!", — вирікає покоївка.

Просто диво, як добре почувають вони себе, розважаючи отак, і з якою християнською однодушністю й покорою зносять спільне для всіх нещастя. Чудовий настрій порушує тільки дівчина в чорних панчохах, молодша прислужниця на кухні, що довгий час сидить з роззявленим ротом, звідки раптом вихоплюється питання: "А що, як нам не заплатять?" Товариство на мить втрачає дар мови, але кухарка, що приходить до тьми перша, навідає на оту молодичку, питаючись, як сміє вона такими непристойними гадками ображати того, чий хліб їсть, і чи не думає вона собі, що той, у кого є хоч крихта честі за душею, міг би відібрати в бідних слуг їхній убогий гріш? "Бо, коли оце в тебе такі релігійні засади, Мері Дос, — із запалом каже кухарка — то я не знаю, до чого ти дійдеш".

Містер Тавлінсон теж не знає. Не знають і інші, і молодша прислужниця, що, видно, й сама цього добре не знає, ніяковіє й сидить, вкрита соромом, як габою.

Через кілька днів у домі починають з'являтися якісь чужі люди й призначати побачення один одному в їдальні, немовби вони там жили. Серед них, зокрема, джентльмен, що скидався на Мойсея або арабського муфтія, з масивним ланцюжком од годинника, висвистує у вітальні та, чекаючи на іншого джентльмена, що завжди має в кишені ручку з чорнильницею, питається в містера Тавлінсона (запросто звертаючись до нього "старий"), чи він не знає часом, скільки коштували оті червоні з золотом завіси, коли їх куповано. Візити до їдальні частішають з кожним днем, і в кожного джентльмена, здається, є в кишені ручка з чорнильницею і нагода ними скористатися. Нарешті шириться чутка, що все будуть продавати, і тоді з'являється ще більше джентльменів з ручками й чорнильницями в кишенях на чолі цілого загону людей у повстяних кепках, котрі тут же починають згортати килими, пересувати меблі та затоптувати сходи і хол тисячами підшов.

Кухонна рада весь цей час засідає у повному складі і, не маючи іншої роботи, влаштовує воістину подвижницькі застілля. Нарешті якогось дня їх усіх до одного запрошують до кімнати місіс Піпчін, і прекрасна перуанка вдається до них з такими словами:

— Ваш хазяїн у скруті, — їдко каже вона. — Сподіваюся, вам це відомо?

Містер Тавлінсон, як головний уповноважений, засвідчує загальну обізнаність з цим фактом.

— І всі ви, я певна, потерпаєте за себе, каже місіс Піпчін, мотнувши до них головою.

— Не більше, ніж ви! — лунає пронизливий голос з задніх рядів.

— Це ваша думка, пані Нахабо? — гнівно питає місіс Піпчін, кидаючи лютий погляд поверх голів.

— Моя, пані Піпчін, — стверджує кухарка, виступаючи наперед. — Ну і що, прощу?

— А те, що можете забиратися звідси хоч зараз, — відповідає місіс Піпчін. — Чим швидше, тим краще, і сподіваюсь, що більше ніколи не побачу вашої пики.

З цими словами брова Піпчін витягає полотняний лантух, одлічує їй платню по сьогоднішній день й за місяць наперед і цупко тримає гроші, доки розписка за них не підписана як слід, до останньої крапки, і аж тоді віддає їх з неохотою. Ту ж таки процедуру місіс Піпчін повторює з кожним челядником, поки не розплачується з усіма.

— Тепер хто хоче, може йти куди завгодно, — каже місіс Піпчін, — а хто хоче — може лишитися тут ще на якийсь тиждень, за окрему платню. За винятком, звичайно, — додає запальна місіс Піпчін, — цієї паскуди кухарки, що має забратися зараз же.

— Авжеж! — каже кухарка. — І забереться! Бувайте здорові, місіс Піпчін! Дуже шкодую, що не можу сказати вам щось приємного про вашу премилу зовнішність.

— Геть звідси! — кричить місіс Піпчін і тупає ногою.

Кухарка випливає з кімнати з виглядом доброзичливої гідності, чим страшенно дратує місіс Піпчін, і невдовзі під сходами до неї приєднується й решта спільноти.

Містер Тавлінсон каже тоді, що насамперед він запропонував би трохи підживитися, а підживившись, — виклав би міркування, слухне, на його думку, для даної ситуації. Перекусивши і гаряче підтриманий в цій роботі, містер Тавлінсон заявляє, що кухарка відходить, і що коли ми не будемо вірними одне одному, то і нам ніхто вірним не буде. Що всі вони прожили в цьому домі немалий час і, як могли, старалися жити дружно. (Тут розчулена кухарка гукає: "Слухайте, слухайте!", — а місіс Перч, що знов тут присутня й наїлася до невпоїду, пускає сльозу). Отже, на його думку, загальне гасло тепер повинно бути "куди один, туди й усі!". Покоївка сильно вражена цими благородними словами і гаряче їх підтримує. Кухарка каже, що все це дуже правильно, тільки має надію, що робиться це не просто з симпатії до неї, а з почуття обов'язку. З почуття обов'язку, запевнює містер Тавлінсон, та й коли вже говорити відверто, то він не бачить особливого достоїнства в тому, щоб лишатись у домі, призначеному на розпродаж і таке інше. Покоївка цього певна і, на потвердження, розповідає, що не далі, як сьогодні, якийсь сторонній у повстаній кепці хотів поцілувати її на сходах. Тут містер Тавлінсон схоплюється зі стільця, щоб знайти й "порішити" винуватця, але його перехоплюють дами, бажаючи заспокоїтись і подумати, чи не простіше та й мудріше було б негайно покинути оселю, де відбуваються такі непристойні речі. Місіс Перч, подаючи проблему в новому освітленні, доводить навіть,

що сама делікатність стосовно містера Домбі, який зачинився в своїх кімнатах, настійливо вимагає від них негайного відходу. "Бо що ж повинен він почувати, — каже ця добросерда жінка, — здибавши котрогось із тих нещасних, ошуканих ним слуг, які досі думали, що він бозна-який багатій?" Ці міркування морального характеру так впливають на кухарку, що місіс Перч підтримує їх ще кількома благочестивими сентенціями, оригінальними й добірними. Стає ясно, що відходити треба всім нараз. Пакуються скрині, з'їжджаються кеби і надвечір у домі не лишається ані одного з членів шановного товариства.

Величний будинок стоїть іще на довгій, похмурій вулиці і не боїться негоди, але це вже руїна, і щурі біжать з нього.

Люди в повстаних кепках і далі переставляють меблі, а джентльмени з ручками та чорнильницями описують їх, сидять на меблях, що ніколи не призначалися для сидіння, їдять принесені з харчевні бутерброди з сиром на інших меблях, аж ніяк не пристосованих для споживання їжі, і, здається, мають особливу насолоду з того, що використовують цінні речі не за призначенням. Предмети обстановки можна бачити в дивних їх поєднаннях. Матраци й постільна білизна з'являються в їдальні; кришталь і порцеляна потрапляють до теплиці, великий обідній сервіз порозкладувано стосами на довгій тахті у великій вітальні; металеві пруті зі сходів, пов'язані в пучки здоблять мармурові полиці камінів, нарешті, на балконі вивішують килим з пришпиленою до нього друкованою об'явою, і подібні ж придатки прикрашають з обох боків парадні двері.

Потім цілий день по вулицях тягнеться кортеж старомодних бідарок та фаєтонів і юрби пообшарпуваних вампірів іудеїв та християн — наводнюють будинок, обстукують свічада, видобувають незграйні октави з рояля, мацають пінними пальцями картини, хукають на леза найкращих столових ножів, товчуть брудними кулаками в подушки крісел та канап, термосять пухові перини, одчиняють та зачиняють шухляди, зважують на долоні срібні виделки та ложки, до нитки розглядають білизну та драпування й геть усе критикують. В цілому будинку нема кутика, де б вони не заглянули. Пелехаті, пропахлі табакою зайди з однаковим інтересом зазирають і під кухонну плиту, і в комод для білизни на піддашші. Огрядні чоловіки в поношених капелюхах виглядають із вікон спальні й жартують із приятелями на вулиці. Спокійні, меркантильні люди усамітнюються в гардеробних кімнатах зі списками в руках і огризками олівців мусолять на берегах позначки. Два маклери видираються навіть на пожежну драбину і милуються з даху панорамою міста. Шум та метушня, ходіння вгору та вниз не припиняється кілька днів підряд. "Показ першокласних сучасних меблів та ін." триває.

Потім у найкращій вітальні зі столів споруджують загороду, на першокласних обширних, іспанського червоного дерева і шелачної політури, розкладних обідніх столах зводять поміст для аукціонера, і юрби пообшарпуваних вампірів, християн та іудеїв, пелехаті, пропахлі табакою зайди й огрядні чоловіки в поношених капелюхах розсідаються довкола на чому можна сісти, з камінними полицями включно, і починають накидати ціну. В кімнатах цілий день душно, галасливо й курно, і понад

духотою, галасом і курявою — не вгавають голова, плечі, голос і молоток аукціонера. Люди в повстяних кепках нервують і зляться, тягаючи туди-сюди чергові речі на продаж, а речі все прибувають, виставляються, виносяться і знов прибувають. Подеколи чути жарти й вибухи сміху. Це триває цілий день і ще три дні поспіль. "Першокласні сучасні меблі та ін." продаються.

Тоді знову з'являються старомодні бідарки й фаетони, а з ними ресорні вози та фургони та армія носіїв з наплічними подушками. Цілий день люди в повстяних кепках орудують викрутками та кліщами або скопом заточуються на сходах, зносячи тягарі, чи підважують у фаетони, бідарки, на вози й фургони достеменні гори червоного й рожевого дерева та дзеркального скла. Найрізноманітніші вантажні перевізні засоби — від фургона до тачки — чекають черги. Ліжечко маленького Поля забирає візок з двома ослами, запряженими цугом. "Першокласні сучасні меблі та ін." майже тиждень вивозяться.

Нарешті все вивезено. У будинку не залишається нічого — тільки порозкидвані аркушки списків, розтрушені жмутки сіна та соломи й батарея кварт за вхідними дверима. Люди в повстяних кепках складають свої кліщі та викрутки в датг'тухи, завдають їх собі на плече й відходять. Один із ручко-чорнильних джентльменів, у вияві останнього знаку уваги, обходить будинок, наліплюючи на вікнах оголошення про винайм цього омріяного родинного помешкання та зачиняючи віконниці. Врешті і він зникає слідом за людьми в повстяних кепках. Дім уже руїна, і щурі втікають з нього.

Апартаменти місіс Піпчін, як і замкнені кімнати на першому поверсі, де спущено жалюзі, уникли загального спустошення. Під час усієї процедури місіс Піпчін, сувора й камінна, не покидала свого покою, і лиш зрідка навідувалась у зал — подивитись, який виторг дає розпродаж, та виставити ціну за один фотель. Місіс Піпчін виставила за фотель найвищу ціну й сидить на своїй власності, коли її відвідує місіс Чік.

— Як там мій брат, місіс Піпчін? — питає місіс Чік.

— А дідько його знає, — відповідає місіс Піпчін. — Я ніколи не маю честі з ним розмовляти. Він каже собі класти їжу й питво у першій кімнаті, а їсти, то виходить та їсть лиш, як там нікого нема. Шкода мене й розпитувати. Я про нього не більше знаю, як той дядько з гарячих країв, що обпікся холодною кашею.

При цих словах жовчну Піпчін пересмикує.

— Але, боже ж мій милий! — скромно ойкає місіс Чік. — Скільки це тривати може! Що з нього буде, місіс Піпчінг, як він не зробить зусилля? Гадаю, він досить уже набачився того, що буває, коли не зробити зусилля, і міг би уникнути цієї фатальної помилки.

— Тринди-ринди! — потираючи носа, каже місіс Піпчін. — По-моєму, забагато галасу знічев'я. Нічого тут надзвичайного нема. І колись люди лиха зазнавали та мушили розпрощатися зі своїм майном. Так і зі мною було.

— Мій брат, — глибокодумно веде місіс Чік далі, — особливий... такий чудний чоловік. Я такого чудного ще зроду не бачила. Чи повірить же хто, що коли він довідався про заміжжя та від'їзд отої нелюдської дитини... тішу себе згадкою, як я

завжди казала, що в ній є щось ненормальне, тільки ніхто ніколи мене не слухає... Хто, кажу, пойме віри, що він тоді напустився на мене й сказав, ніби думав, що вона живе в мене вдома? Чи чувано ж таке? І хто повірить, що коли я запросто сказала йому: "Полю, я, може, й дурна, і навіть напевне дурна, але для мене незрозуміло, як твої справи могли дійти до такого", — то він буквально накинувся на мене й заявив, щоб я не приходила до нього, аж він мене сам покличе! Чи ж бачено таке?

— Ах! — каже місіс Піпчін. — Шкода, що він не мав діла з копальнями. То була б добра проба характеру.

— І чим усе це скінчиться? — зітхає місіс Чік, пускаючи повз вуха зауваження місіс Піпчін. — Ось що мені хочеться знати. Що збирається робити мій брат? Адже він мусить щось зробити. Який сенс сидіти отак у затворництві? справи самі до нього не прийдуть. Ні! Він мусить іти до них. Думаю, він, як людина діла, знає, куди йти. Гаразд. То чого ж не йде туди?

Склепавши докупи цей нерозривний ланцюг міркувань, місіс Чік хвилину мовчить, милуючись ним.

— До того ж, — з переконливим виглядом додає розсудлива дама, — чи ж бачено таку впертість — сидіти отут затворником під час усіх цих страшних неприємностей? Ніби йому нема куди податися. Звичайно ж, він міг прийти до нас. Гадаю, він знає, що то його рідний дім? Містер Чік геть надокучив мені з цим, а я ж сама, власними вустами, казала: "Ти ж не-думаєш, Полю, що коли твої справи дійшли до такого, то ти став менше свій для таких близьких родичів, як ми? Ти ж не думаєш, що ми такі, як всі решта в світі?" Але ні! Він сидів і сидить тут. А коли будинок винаймуть? Що він тоді робитиме? Він же не зможе тут лишатися. А якщо захоче лишитися, — почнуться позови до суду, виселення та все таке інше, і він буде змушений виїхати. Чому ж тоді не виїхати відразу. От я й знов повертаю до того, з чого почала, і питаю — чим же це все скінчиться?

— Чим воно скінчиться для мене, я знаю, — відповідає місіс Піпчін, — і мені цього досить. Я звідси забираюся в один мент.

— В один що, місіс Піпчін? — перепитує місіс Чік.

— Мент! — відрубуює місіс Піпчін.

— А! Ну що ж? Не можу вам за це дорікати, місіс Піпчін, — щиросердо зізнається місіс Чік.

— А мені однаковісінько, якби й могли, — відказує сардонічна Піпчін. — Я в будь-якому разі від'їжджаю. Не можу я тут бути. Я помру за тиждень. Вчора мені довелося самій собі смажити товченика, а я до цього не звикла. Моє здоров'я не витримає. До того ж у Брайтоні, коли я сюди їхала, в мене були дуже хороші зв'язки — одна лиш маленька Панкі давала добрих вісімдесят фунтів щорік — і я не можу ними понехтувати. Я написала своїй небозі, і вона вже чекає мене з дня на день.

— А моєму братові ви сказали? — питається місіс Чік.

— Легко говориться — "казала"! — відповідає місіс Піпчін. — Але як воно зробиться! Я викричала йому вчора через двері, що користі з мене тут ніякої і що

краще я пошлю по місіс Річардс. Він щось пробурчав, ніби згоден, і я послала по неї. А так — пробурчав! Був би це містер Піпчін, побурчав би він у мене! Ні! Мені вже ввірвався терпець.

Тут ця зразкова жінка, що почерпнула стільки сили духу й чеснот з глибин Перуанських копалень, підводиться зі своєї вистеленої подушками власності й відпроваджує місіс Чік до дверей. Місіс Чік, до останньої хвилини оплакуючи чудну вдачу свого брата, виходить безгучно, поринувши у власні мудрі та тверезі мізкування.

Смерком, вільний од служби, приїздить містер Тудл, разом з Поллі та скринєю, і залишає їх, разом з лунким поцілунком, у холі порожнього будинку, спустошений вигляд якого вельми засмучує містера Тудла.

— Знаєш що, Поллі, душко, — скаже містер Тудл. — Тепер, коли я машиніст і гараздую, я нізащо не дозволив би, щоб ти ниділа тут, якби не старі добрі стосунки. Добрих стосунків, Поллі, забувати не можна. А поза тим, твоє личко для тих, хто в біді — чистий бальзам. Дай-но, я ще раз його поцілую, душко. Я знаю, ти просто хочеш зробити добре діло, і, по-моєму, зробити його треба і слід. На добраніч, Поллі!

Тим часом місіс Піпчін сновигає чорною тінню у своїх чорних шовкових спідницях, чорному чепчику і шалі. Її особиста власність уже спакована, а її фотель (колись улюблений фотель містера Домбі, а тепер куплений за безцінь на аукціоні) стоїть наготові коло парадних дверей. Вона чекає тільки на однокінний фургон, що їде вночі до Брайтона на чиєсь приватне замовлення і має, як домовились, заїхати за нею.

Ось і фургон. Спершу в нього заносять і укладають манатки місіс Піпчін, потім у нього заносять фотель місіс Піпчін і ставлять його у куточку між кількох оберемків сіна, бо ця мила жінка має намір відбутися дану подорож у фотелі. Далі туди ж заносять і саму місіс Піпчін, і вона твердо займає своє місце. Її жорстке сіре око поблискує гадючою радістю, немов у передчутті грінок з маслом, гарячих товчеників, терзань і утисків юних вихованців, сікання до бідолашної Бері та інших насолод, доступних у замку Яги. Місіс Піпчін замалим не регоче, коли фургон рушає, розправляє свої чорні спідниці та вмощується зручніше між подушок свого фотеля.

Будинок став такою руїною, що всі щурі з нього повтікали і не лишилося й жодного.

Одна Поллі, справді одна в безлюдному домі, — бо то ж не товариство в зачинених кімнатах, де прихилив голову донедавній господар, — але одна вона недовго. Заходить ніч. Поллі сидить за роботою в колишній кімнаті економки, намагаючись не думати, який самотній цей дім і як він таким став, коли лунає стукіт в парадні двері — лунає, як може лунати будь-який стукіт у такому порожньому будинку. Одчинивши двері, Поллі іде назад крізь лункий хол, а поруч неї — жіноча постать у чорному тісному капелюшку. Це міс Токс, і очі в міс Токс червоні.

— Ох, Поллі, — каже міс Токс, — я тільки-но заходила до вас позайматися з дітьми, прочитала вашу записку і, щойно отямилась трохи, побігла сюди. Тут нікого немає крім вас?

— Ані живої душі, — каже Поллі.

— Ви його бачили? — шепоче міс Токс.

— Бог з вами, — відказує Поллі. — Його вже віддавна ніхто не бачив. Кажуть, він взагалі з кімнати не виходить.

— А не кажуть, чи він хворий? — питається міс Токс.

— Ні, мадам, наскільки я знаю. Хіба що душею, — каже Поллі. — Йому, певне, там дуже погано, бідолашному.

Міс Токс співчуває так сильно, що ледве може говорити. Вона вже не першої молодості, але роки та незаміжжя не очерствили її. Серце її дуже ніжне, співчуття — дуже щире, поклоніння — правдиве. Під медальйоном — тим підозрілим самородком — вона ховає достоїнства вищі, ніж ті, які є у сили не таких химерних людей, — сонце вставатиме і сідатиме, скошені серпом Великої Жниці, підуть у непам'ять щонайпоказніші і щонайпримітніші, а її достоїнства шануватимуть і далі.

Минає доволі часу, перш ніж міс Токс одходить, а Поллі, лишивши свічку на голих сходах, виглядає за нею на вулицю, мов проводжаючи її, і не має жодного бажання повертатись у похмурий будинок, замикати його пустку на важкі замки і втікати до ліжка. Але вона робить усе це і ранком приносить в один із тих темних покоїв дещо, що їй нараяли приготувати, а тоді знову повертається до себе й знову заходить туди лише назавтра, о тій самій годині. У тих покоях є дзвінки, та вони ніколи не дзвонять і, дарма що деколи вона чує, як там туди-сюди гупають кроки, з кімнати ніхто не виходить.

Наступного дня міс Токс приходить завчасу. Тепер вона має роботу: готувати різні лагомінки, — чи те, що здається їй лагомінками, — які найближчого ранку будуть доставлені у ті покої. Робота ця настільки подобається міс Токс, що вона починає робити її регулярно і щодня приносить у маленькому кошику розмаїті присмаки, повизбирувані із скромних засіків покійного власника напудреної голови та свинячого хвостика. Вона приносить також, собі на обід, загорнені в папір для папільйоток кусені холодного м'яса, баранячі лизні, половинки птиці і, ділячись цими їствами з Поллі, проводить більшу частину дня у домі-руїні, звідки повтікали щурі, ховаючись при найменшому шарудінні, скрадаючись при вході і виході, наче злочинець, вона бажає тільки одного: залишитися вірною своєму поваленому кумирові без відома його самого, без відома всіх на світі, oprіч Поллі, бідної, простої жінки.

Майорові це відомо. Користі з того нікому нема, зате майорові веселіше. Стібаний цікавістю майор доручив був тубільцеві підглядати, що там робиться з Домбі. Тубілець доповів йому про вірність міс Токс, і майор ледве на смерть не вдушився від сміху. Відтоді він посинів іще більше і, вибалушуючи свої рачачі очі, постійно хрипить сам до себе: "Хай йому біс, сер! Та жінка — вроджена ідіотка".

А той збанкрутілий чоловік? Що ж він поробляє в самотині?

"Нехай він згадає про це, у цій-таки кімнаті, через багато років!" І він згадав. Спогад цей ліг на душу важким каменем — важчим, ніж усі інші.

"Хай він згадає це, у цій-таки кімнаті, через багато років. Дощ, що порошить по покрівлі, вітер, що жалібно скиглить надворі, — хай будуть пророчими скорботні їхні голоси. Хай він згадає це через багато років!"

Він це згадав. Думав про це тужної ночі, думав гіркого дня, в осоружний час

світання, в примарні, сповнені спогадів сутінки. Він згадав це. Згадав у безнадії, в жалю, в розпачі, в каятті! "Тату, тату! скажіть же мені хоч слово, любий тату!" Він знову чув ці слова й бачив обличчя. Він бачив, як воно заховалося в тремтячі руки, і чув протяглий зойк, що вихопився з грудей.

Він упав, і йому вже ніколи не встати. За ніччю його життєвого краху вже не наступить сонячне завтра, пляму його родинної ганьби вже не змити нічим; ніщо, хвала богу, вже не верне його померлу дитину до життя. Але те, що він міг би в минулому зробити зовсім інакшим, — що й саме минуле зробило б зовсім інакшим, — те, що було чином його власних рук, і що він міг би так легко обернути в благодать, а так вперто, роками, обертав у прокляття, — болем пекло йому душу.

О, він пригадав! Дощ, що порошив по покрівлі, вітер, що жалібно скиглив надворі тої ночі,— навіщували це своїми сумними співами. Тепер він знав, що він зробив Тепер він знав, яке лихо прикликав на свою голову, що зігнуло її нижче, ніж найважчий удар долі. Тепер він знав, що значить бути відштовхнутим і самотнім, — тепер, коли весь цвіт любові, спалений ним у безневинному серці його дочки, холодним попелом осипався на нього.

Він згадував її — якою вона була того дня, коли він з дружиною повернувся з їхньої подорожі. Згадував, якою була вона під час усіх подій, що відбувалися в покинутім тепер будинку. Він думав, що з усього його оточення вона, лише вона не мінялася. Хлопчик його перемінився у прах, горда дружина — в розпусницю, облесник друг — у нищого негідника, статки його розвіялись, навіть стіни, в яких знайшов притулок, глипали на нього чужими очима, і тільки вона завжди дивилась на нього тим самим лагідним поглядом. Так, завжди, — і до кінця, до останньої хвилини вона ніколи не мінялась до нього, як і він до неї. І він її втратив.

В міру того як усі вони, один за одним, відсувалися в туман — його син і надія, його дружина, його друг, його багатство, — ох, як виразно стала проступати з того туману вона, у її правдивій суті! О, куди краще було б, якби він кохав її, як кохав колись свого хлопця, і втратив її, як його, поклавши обох у завчасну могилу!

Гордий — він-бо все ще був гордий — він легко пережив зрадливість світу. Світ відкинувся — і він його відкинув. Хоч яким бачилось йому обличчя того світу байдужим, а чи повним жалю, — він однаково його уникав. Такого чи інакшого, його слід було уникати однаково. Йому не потрібний був жоден товариш у нещасті, крім одного — тієї, яку прогнав. Він не уявляв собі, що сказав би їй або якої розради чекав би від неї. Але добре знав, що вона не зрадила б, якби він дозволив їй бути поруч. Добре знав, що тепер вона любила б його ще сильніше, — був цього певен, як і того, що там, нагорі над ним — небо, і сидів самотній, думаючи про це, година за годиною. День за днем твердили йому це, ніч за ніччю — підтверджували.

А початок цьому, безперечно (який би повільний той початок не був), поклав лист її молодого чоловіка і певність, що вона втрачена назавжди. І все ж — чи то він такий гордий був у своєму падінні, чи то мав її за щось, що могло б належати йому, але пропало без вороття — все ж, коли б він зачув її голос в сусідній кімнаті, він би не

вийшов до неї. Коли б він зустрів її на вулиці, і вона лиш глянула б тим своїм поглядом — він пройшов би мимо з тим самим холодним, непримиреним обличчям і не зм'як би й на йоту, не озвався б до неї, хоч би зразу по тому серце йому розірватися мало. Та хоч як сердився він, хоч як лютував спершу і на її шлюб, і на її чоловіка, тепер усе це минулося. Він здебільшого думав про те, що могло бути, а не було. А що було — те зводилося до одного: він її втратив, і голова йому хилилася з жалю та каяття.

Аж тепер він відчув, що в цім домі колись народилося двоє його дітей і що між ним і порожніми, голими стінами існує зв'язок, скорботний, подвійний зв'язок, який так нелегко обірвати, — два дитинства і дві втрати. Він хотів був покинути будинок, — знаючи, що мусить іти, не знаючи куди, — того ж таки вечора, як це почуття вперше зворушилося в його грудях, але поклав перебути ще ніч і вночі ще раз перейти по кімнатах.

Він вийшов зі свого ув'язнення, коли стояла глуха ніч, і зі свічкою в руках обережно побрався по сходах. Серед усіх цих слідів, — подумав, — що обернули сходи на вулицю, не було ні одного, що не відбився в його мозку, коли він весь той час сидів поруч за стіною. Глянув на цей густий, квапливий різнобій, де одна стопа затоптувала іншу, одна висхідна вервечка тіснила другу, нисхідну, і подумав зі страхом і подивом, скільки ж він мусив витерпіти під час отих тортур і наскільки ж інакшою людиною повинен був з-під них вийти. А ще подумав, чи ж є десь на світі легка хода, що зуміла б умиць половину тих відбитків стерти, — і похилив голову, й заплакав ідучи.

Він майже побачив її перед собою. Зупинився, звів очі угору, до вікна в стелі, і, здавалось, знову побачив постать, дитячу ще, але вже з дитиною на руках, — вона йшла й співала. А ось та сама постать, вже без дитини, — вона на хвилинку спиняється, затримавши віддих, з заплаканим обличчям, в ореолі русявого волосся оглядається на нього.

Він блукав по кімнатах, колись таких розкішних, а тепер таких порожніх та непривітних, зовсім невідомих — навіть форми та розміри їхні, здавалось, змінилися. І тут те саме засилля слідів, і те саме жаске, приголомшливе відчуття пережитих страждань. Стало страшно, що цей безлад у голові зведе його з глузду, що думки його вже втрачають пов'язаність, як і ті сліди на підлозі, і топчуться одна по другій, так само плутаючись і затираючись навзаєм.

Він навіть не знав, у якій з цих кімнат жила вона, і відчув полегшення, побравшись поверхом вище. Тут чекав його рій спогадів, пов'язаних із його зрадливою дружиною, зрадливим приятелем і слугою, зрадливою засадою його життя, якою була гординя, — та він відкинув їх усі й снував лиш мізерні, хисткі, чулі спогади про двох своїх дітей.

Скрізь, усюди сліди! Вони не пошанували навіть тої кімнатки на самій горі, де стояло колись маленьке ліжко, — він ледве знайшов там незакаляний клаптик під стіною, щоб упасти на нього — нещасний, зламаний чоловік! — і дати волю сльозам. Він пролив колись у цій кімнаті стільки сліз, що тут соромився своєї слабкості менше, ніж деінде, — можливо, й виправдовував свій прихід саме цим. Прийшов саме сюди — згорблений, опустивши голову на груди. І саме тут, глухої ночі, лежав на голих

мостинах і плакав, самотній і гордий — навіть у таку хвилину гордий, бо якби якась добра душа простягла йому руку, якби чиєсь добре обличчя з'явилося в дверях — він би встав, відвернувся й пішов би до своєї келії.

Удосвіта він знову зачинився у себе в кімнатах. Він збирався було виїхати сьогодні, але його тримав отой зв'язок з будинком — останнє і єдине, що йому лишалося. Він виїде завтра. Настало завтра. Він виїде завтра. І кожної ночі, про що жодна душа не знала, виходив і никав спустілим будинком наче мара. Не раз на світанку стояв по той бік опущених жалюзі, крізь які ледь-ледь пробивалося світло, стояв з похиленим обличчям, сам на себе не схожий, і думав про долю своїх дітей. Не дитини, а дітей. Він звів їх водно в думках, і вони стали нерозлучні. О, якби ж то він міг злучити їх давно, у любові своїй, і в смерті, і якби ж то живе не було для нього набагато мертвіше, ніж мертво!

Сильні душевні збурення та удари були йому знані й раніше, ще до недавніх його страждань. Вперті, замкнені натури не можуть їх не зазнавати, бо впертість і замкненість свою виборюють нелегко. Буває, що земля, давно підкопувана, западеться в одну мить; те ж, що підкопувалось тут, так довго і так по-різному, осідало й осипалося потрошки, більше і більше, чимдалі стрілка повзла по циферблату.

Врешті він став подумувати, що взагалі не мусить виїжджати. Може відмовитись і від тієї дещиці, яку лишили йому кредитори (що вони не лишили йому більше, була його власна воля), та й обірвати зв'язок між собою й спустошеним домом, обірвавши ту, іншу ниточку...

Це тоді кроки його чути було в колишній кімнаті економки — тільки думок було не чути, бо інакше вони звучали б страшно.

Світ був дуже зайнятий ним, дуже неспокійний. Він знову це відчув. Світ шепотівся, світ гомонів. Не вгавав ні на хвилину. Це і та химерна плутанина слідів мордували його до смерті. Всі речі стали набирати розмитого вохряного кольору в його очах. Домбі й Сина вже нема... дітей уже нема. Це треба добре обдумати — завтра.

Він обдумував це завтра — сидів у кріслі, думав і, час од часу, бачив у дзеркалі таке видиво:

Примарна, вихуділа, виснажена подоба його самого сидить у задумі, над порожнім каміном. Вона то підводить голову, розглядаючи зморшки та западини обличчя, то знову хилить її і думає знову. Ось вона встає і ходить, ходить довкола, ось іде до сусідньої кімнати й повертається звідти з чимось, узятим з туалетного столика й схованим за пазухою. Ось втуплює погляд в щілину під дверима й думає.

Тс-с-с! Про що?

Вона думає, що як кров потече сюди і витече в хол, то тектиме, напевне, довго. Пробиратиметься так поволі, так по-пластунськи обережно, то збираючись у ліниву калюжу, то рушаючи знову й наливаючись новою калюжкою, що смертельно поранений, поки його викаже його ж кров, буде вже мертвий або при смерті. Обдумавши це, подоба знову встає і ходить по кімнаті, тримаючи руку за пазухою. Він вряди-годи зиркає на подобу, з цікавістю стежачи за її рухами, й бачить, який

зловісний убивчий вигляд має та рука.

Ось вона знову думає! Про що ж вона думає?

Чи коли кров витече в хол, по ній топтатимуться ногами і рознесуть по будинку поміж усіх отих, інших слідів, а може, й по вулиці.

Подоба сідає в крісло, втоплює очі в порожній камін, а тим часом в кімнату просмикується світло — сонячний промінь. Вона не бачить нічогосінько — сидить і думає. Раптом вона схоплюється з крісла — обличчя в неї жахливе, злочинна рука стискає те, що лежить за пазухою. І тут її стримує зойк — несамовитий, голосний, пронизливий, пристрасний, поривний зойк — і він бачить у дзеркалі себе, а біля ніг своїх — дочку.

Так! Свою дочку. Глянь на неї. Дивись! Вона в нього в ногах, припадає до нього, кличе його, ламає руки, благає.

— Тату, любий тату! Простіть мене, даруйте мені! Я прийшла просити прощення на колінах. Без нього я ніколи не буду щаслива!

Не змінилась нітрохи. Одна в цілому світі не змінилась! Те саме обличчя, зведене до нього, як і тої нещасної ночі. Просить прощення — у нього!

— Тату, любий, о, не дивіться так на мене! Я ніколи не хотіла кидати вас. Ніколи про таке не думала: ні до того, ні після. Я, коли втікала, була дуже налякана, і не могла думати. Тату, любий, я вже зовсім інша. Я каюся. Я знаю, що завинила. І знаю, якою повинна бути. Тату, не женіть мене, бо вмру!

Він, хитаючись, пішов до крісла. Чув, як взяла його руки й поклала собі на шию, як обтулила їх своїми руками; чув її поцілунки на своїм обличчі; почув мокрий дотик щоки на своїй щоці і зрозумів, — о як глибоко зрозумів! — все, що вчинив.

До грудей, які він понівечив, до серця, яке ледь не розбив, притисла його обличчя, сховане в долонях, і схлипуючи сказала:

— Тату, коханий, я вже мати. В мене є дитина, що ще трохи і зватиме Уолтера так, як я називаю вас. Коли вона народилася, і коли я зрозуміла, як я її люблю, то зрозуміла, що я зробила, кинувши вас. Простіть мене, таточку. Скажіть, що благословите мене й моє дитя!

Він сказав би, якби міг. Він зніс би руки й благав би пробачення в неї, та вона перехопила й стягла їх долі.

— Моя дитина народилась на морі, тату. Я молилася богу (і Уолтер молився за мене), щоб дав мені повернутися додому. Я, як тільки ступила на берег, відразу побігла до вас. Не розлучайтесь ніколи, таточку! Не розлучайтесь більше ніколи!

Її руки повили його посивілу голову, а він застогнав від думки, що ніколи, ніколи не знав цього відчуття раніше.

— Ви поїдете до нас, побачите моє немовля. Це хлопчик, тату. І зветься Поль. Я думаю... я надіюся... він подібний...

Сльози не дали їй договорити.

— Заради моєї дитини, заради імені, яке ми йому дали, заради мене — простіть Уолтера, таточку! Він такий ласкавий, такий ніжний до мене. Я з ним така щаслива. То

не його вина, що ми побралися. Тільки моя. Я так його кохала!

Вона ще міцніше пригорнулася до нього, ще щиріша і ще сердечніша.

— Він такий мені дорогий, таточку. Дорожчий за життя. Він любитиме вас, шануватиме вас, як я. Ми й дитятко наше навчимо любити й шанувати вас, і скажем йому, коли порозумнішає, що у вас був синочок колись, і так само звався, але помер, і ви дуже сумували, та він пішов на небо, де всі ми, надіємось, зустрінемося з ним, коли прийде й нам пора на спочинок. Поцілуйте ж мене, тату, на знак того, що помиритесь з Уолтером... з моїм коханим чоловіком... з батьком дитини, що повернула мене вам. Повернула мене вам!

Вона знову вибухнула плачем, горнучись до нього, а він поцілував її в губи і, звівши вгору очі, промовив: "Даруй мені прощення, господи. Воно так мені потрібне".

І знов опустив голову, і плакав, і голубив дочку, і довго-довго в цілому будинку не чути було ні звуку, — сиділи обоє, сплетені в обіймах, освітлювані переможним сонцем, що зайшло до кімнати разом із Флоренс.

Підкоряючись її проханню, він слухняно одягся і на непевних ногах вийшов разом з нею у хол, з острахом озираючись на кімнату, де просидів стільки часу відлюдьком й де бачив у дзеркалі оте видиво. Флоренс, яка й роззирнутися боялася, щоб, бува, не нагадати батькові про останнє їхнє прощання — вони-бо ступали по тих самих плитах, де він колись ударив її, в нападі шаленства, — тулячись до батька, що обіймав її однією рукою, і не зводячи з нього очей, вивела його на вулицю, до екіпажа, що чекав при вході, і повезла геть.

Тоді, плачучи з радощів, вийшли зі свого сховку Поллі й міс Токс. А потім дуже старанно запакували його одяг, книги й таке інше, передоручивши все, як належить, певним носіям, що їх увечері прислала Флоренс. А потім ще випили останню чашку чаю в опустілому домі.

— Так що, Поллі, "Домбі і Син", як я й казала колись при одній сумній нагоді, — мовила міс Токс, зав'язуючи низку спогадів, — таки виявився врешті донькою.

— І то доброю донькою! — вигукнула Поллі.

— Маєте рацію, Поллі, — мовила міс Токс, — і те, що ви від початку були її другом, з малих її літ, — те робить вам честь. Ви стали її другом багато раніше, ніж я, — мовила міс Токс. — Ви — добра жінка, Поллі. Робіне!

Міс Токс зверталась до круглоголового молодого парубка, що, здається, перебував у вельми прикрому становищі та поганому гуморі й сидів ген у кутку. Коли він підвівся, з'явилися постать і риси Точильника.

— Як ви могли чути, Робіне, — сказала міс Токс, — я щойно назвала вашу маму доброю жінкою.

— Та вона така й є, міс, — не без чулості ствердив Точильник

— Дуже добре, Робіне, — сказала міс Токс, мені вельми приємно це чути. Отож, Робіне, оскільки я, за вашим же настійним проханням, беру вас до себе на випробу, з метою навернення вас на праву путь, то хочу скористатися цією винятковою можливістю і зазначити, що я сподіваюся, ви ніколи не забудете, що маєте й завжди

мали добру матір, і намагатиметесь поводити себе так, щоб бути, втіхою для неї.

— Їй-богу, намагатимусь, міс, — одповів Точильник.

— Я багато чого пережив, міс, і тепер маю такі чесні наміри, які тільки пацан...

— Прошу одзвичаюватися од таких слів, Робіне, — ввічливо перебила міс Токс.

— Перепрошую, міс... які тільки чоловік...

— Ні, Робіне, не так, — озвалася міс Токс, — я воліла би: індивідуум...

— Індивідом...

— Це вже значно краще, — задоволено схвалила міс Токс, — набагато виразніше!

— ...мати може, — закінчив Точильник. — Якби з мене колись міс і мама не зробили були Точильника, що було найгіршим нещастям для чоло... індивідома.

— Дуже добре, — похвально відгукнулася міс Токс.

— ...якби мене птахи з пуття не збили і не потягло мене на службу бозна-кому, — вів далі Точильник, — то, думаю, я був би кращий. Але для...

— Інди..., — підказала міс Токс.

— Відма, — підхопив Точильник, — ніколи не пізно виправитись. Я сподіваюсь, що ваша люб'язна випроба мене виправить, міс; а, батька, мамо, і братів, і сестер здорови від мене і кланяйся всім.

— Дуже рада це чути, — зауважила міс Токс. — Чи не з'їсте бутербродика з чаєм перед тим, як іти, Робе?

— Дякую, міс, — одповів Точильник, і тут же пустив у рух свої власні точила з таким дивовижним завзяттям, немов уже кілька днів жив надголодь.

Коли, належного часу, міс Токс і Поллі одягли капелюхи та шалі, і Роб, обнявши матір, пішов за своєю новою хазяйкою, це вправило Поллі в такий обнадійливий захват, що, коли вона дивилася їм услід, довкола газових ліхтарів чомусь плавали блискучі кружала. Потім Поллі погасила свічку, замкнула парадні двері, віднесла ключа в агенство неподалік, і щодуху побігла додому, тішачись наперед тому радісному вереску, який здійме її несподівана поява. Величний будинок, байдужий до всіх страждань, пережитих у ньому, і до змін, які сам пережив, стояв насупившись, мов глухоніми, на вулиці, ще здаля відсікаючи будь-які запитання оголошенням про те, що це омріяне родинне помешкання здається у винайм.

Розділ шістдесятий

ПЕРЕВАЖНО ШЛЮБНИЙ

Великий фестин, що його раз на півріччя влаштовували доктор і місіс Блімбери і з нагоди якого просили кожного з юних джентльменів — учнів цього симпатичного закладу — зробити їм приємність одвідати вечірку, яка призначалася на пів до восьмої й передбачала танцювання кадрили, відбувся належного часу, і юні джентльмени, без будь-яких проявів нестатечного вітрогонства, в стані наукового переситу роз'їхалися по домах. Містер Скетлз подався за кордон, щоб стати віднині невіддільною оздобою господи сера Барнета Скетлза, що завдяки своїм широковітським манерам здобув посаду дипломата, почесні обов'язки якої вершив укупі з леді Скетлз, на превелику втіху власних земляків та землячок, що вважалося ледве не чудом. Містер Тозер —

тепер уже височенький юнак у високих чоботях — так був переповнений античністю, що майже зрівнявся із справжнім давнім римлянином у знанні англійської мови, — тріумф, що сповнював серця його коханих батьків найніжнішими почуттями, а батьків містера Брігса (знання якого, мов зле спакований багаж, були так тісно втрамбовані, що він анічогісінько з них видобути не міг) змусив ховати принижені їхні голови. Плоди, що їх цей джентльмен працююто поназбирував з дерева знань, були піддані такому сильному тиску, що перетворились на своєрідні інтелектуальні брикети сушні норфолкського виробництва, втративши і свій первісний вигляд, і смак. А містер Бісерстон, на якому дія пресувальної системи позначилася у той щасливіший і не такий уже й рідкісний спосіб, що не залишилося ніякого сліду, коли прес зупинили, був у набагато вигіднішому становищі, і на борту корабля, який тримав курс на Бенгалію, виявив, що забуває усе з такою дивовижною швидкістю, при якій годі було сказати, чи він пам'ятатиме відмінювання іменників бодай до кінця подорожі.

Коли у день прощальної вечірки доктор Блімбер, за звичаєм, мав би сказати: "Джентльмени, відновимо наші заняття двадцять п'ятого наступного місяця", — він відбіг від звичаю і сказав: "Джентльмени, коли наш друг Цінціннат пішов у відставку й подався до себе на село, він не представив сенатові жодного з римлян, кого бажав би назначити своїм заступником. Але ось римлянин, — доктор Блімбер поклав руку на плече містера Пастира, Б.Г.Н., — *"adolescens imprimis gravis et doctus"*[5] джентльмени, якого я, Цінціннат у відставці, хочу представити моєму маленькому сенатові як їхнього майбутнього диктатора. Джентльмени, ми поновимо наші заняття двадцять п'ятого наступного місяця під егідою містера Пастира, Б.Г.Н.". Цю новину (яку доктор Блімбер заздалегідь розніс по батьках, чомно роз'яснивши) було зустрінuto схвальними вигуками, і містер Тозер, від імені всіх, тут же підніс докторові срібного каламаря й виголосив промову, в якій було обмаль слів рідною мовою, зате аж п'ятнадцять латинських і сім грецьких цитат, і яка в наймолодших юних джентльменів викликала невдоволення і заздрощі. "О! А!" — казали вони. "Все це дуже добре для старого Тозера, але ж не на те, здається, вони гроші збирали, щоб старий Тозер міг попишатися, правда? Чого старому Тозерові більше за всіх треба? То ж не його каламар! Чого він розпоряджається спільним майном?" — буркотіли вони, даючи вихід своєму невдоволенню і в інших виразах, серед яких прізвисько "старий Тозер", схоже, приносило їм найбільше полегшення.

Юним джентльменам нічого не було сказано — ні слівця, ні натяку не зронено — про щось таке, як сподіваний шлюб містера Пастира, Б.Г.Н., з чарівною Корнелією Блімбер. Доктор Блімбер, зокрема, з усіх сил удавав, ніби така подія була би для нього величезною несподіванкою, та однаково всі юні джентльмени були в курсі справи і, прощаючись, благоговійно тиснули руку містеру Пастирові.

Найромантичніші мрії містера Пастира сповнилися. Доктор вирішив помалювати будинок знадвору, капітально відремонтувати його і збути свій заклад, а заодно і Корнелію. Малювання та ремонт розпочалися ще в день від'їзду юних джентльменів, а ось настав і день весілля, і Корнелія в нових окулярах чекає, коли її поведуть перед

вівтар Гіменея.

Доктор Блімбер на своїх учених ногах, місіс Блімбер у бузковому чепці, містер Пастир, бакалавр гуманітарних наук з його довгими пальцями і щетинистою головою, й брат містера Пастира, превелебний Альфред Пастир, магістр гуманітарних наук, що мав правити службу божу, зібрались у вітальні. Корнелія — при флердоранжі й дружках, як завжди, піснувата на вигляд, але все ж таки чарівна, — саме спустилася сюди, коли відчинилися двері, і підсліпуватий парубок голосно сповістив:

— Містер і місіс Тутси!

Після чого у вітальню вступив містер Тутс, який надзвичайно погладшав, і під руку з ним — дуже зі смаком і до лиця вдягнена леді з дуже бистрими карими очима.

— Місіс Блімбер, — мовив містер Тутс, — дозвольте представити вам мою дружину.

Місіс Блімбер була щаслива познайомитись. Місіс Блімбер була дещо поблажлива, але напрочуд мила.

— І, оскільки ви знаєте мене з давніх-давен, — сказав містер Тутс, — дозвольте запевнити, що це одна з найвидатніших жінок на світі.

— Голубчику! — запротестувала місіс Тутс.

— Слово честі, це правда! — настоював містер Тутс. — За... запевнюю вас, місіс Блімбер, — це найнезвичайніша жінка.

Місіс Тутс весело засміялася, а місіс Блімбер підвела її до Корнелії. Містер Тутс, вклонившись в тому напрямку й привітавши свого колишнього наставника, що, натякаючи на його подружній стан, сказав: "Ну й Тутс! То тепер і ви з нашого табору, Тутсе?" — усамітнився разом з містером Пастирем, Б.Г.Н., біля вікна.

Містер Пастир, Б.Г.Н., був у чудовому гуморі і, зробивши випад, ловко штовхнув містера Тутса в груди.

— Ну, старий! — засміявся містер Пастир. — Ну! Ось ми як! Попалися та й пропали? Га?

— Пастире, — відповів містер Тутс. — Віншую. Якщо ти у шлюбі будеш такий... такий безконечно щасливий, як я, то більшого й бажати годі.

— Бачиш — я своїх старих друзів, Тутсе, не забуваю, — сказав містер Пастир. — Я їх запрошую до себе на весілля.

— Пастире, — серйозним тоном відповідав містер Тутс, — річ у тім, що є певні обставини, які не давали мені змоги зв'язатися з тобою до того, як я відсвяткував своє одруження. По-перше, я наговорив тобі різних дурниць щодо міс Домбі і був певен, що, діставши запрошення на моє весілля, ти, природно, вважав би, що я женюся з міс Домбі. Все це вимагало б пояснень з мого боку, а я тоді, слово честі, був у такому кризовому стані, що вони остаточно мене доконали б. По-друге, весілля наше відбулося дуже конфіденційно — гостем був один тільки приятель мій і місіс Тутс — капітан... капітан не знаю чого саме, — сказав містер Тутс, — але то пусте. Сподіваюся, Пастире, написавши тобі про те, що передувало нашій із місіс Тутс весільній подорожі, я повною мірою виконав свій приятельський обов'язок.

— Тутсе, хлопче, — тиснувши йому руку, сказав містер Пастир, — я пожартував.

— А тепер, Пастире, — мовив містер Тутс, — я був би радий дізнатися, якої ти думки про мій вибір.

— Розкіш! — відповів містер Пастир.

— Думаєш, розкіш, так, Пастире? — врочисто спитав містер Тутс. — То що ж то за розкіш тоді для мене! Ти ж бо й уявити собі не годе, яка це надзвичайна жінка!

Містер Пастир хотів був визнати це за факт безперечний, але містер Тутс похитав головою і навіть чути не хотів, що таке можна собі уявити.

— Бачиш, — сказав містер Тутс, — чого я шукав у дружині, то це... — це розуму. Гроші, Пастире, є і в мене самого. А от розуму... розуму, власне, не було.

— Та ні, був, був, Тутсе, — пробурмотів містер Пастир.

Однак містер Тутс не погодився.

— Ні, Пастире, не було. Навіщо приховувати? Не було. А там, я знав, — містер Тутс простягнув руку в напрямку дружини, — там його цілі гори. Щодо соціального статусу, то ніхто з родичів не мав претензій чи заперечень, бо родичів у мене нема. І ніколи не було нікого з близьких, тільки опікун, а його, Пастире, я завжди мав за пірата й корсара. Тож навряд чи став би, — мовив містер Тутс, — удаватися до нього за порадою.

— Звісно, — ствердив містер Пастир.

— Отже, — провадив далі містер Тутс, — я вчинив на власний розсуд. Знаменний той день, коли я так вчинив! Пастире! Ніхто так, як я, не скаже, яка сила глузду в тої жінки. Якщо питання жіночої рівноправності і всякого такого колись буде поставлено на належний рівень, то тільки завдяки її великому розумові. Сюзанно, голубко, — мовив містер Тутс, раптом виткнувшись з-поміж віконних завіс, — будь ласка, не перевтомлюйся.

— Я всього лише розмовляю, серце, — відповіла місіс Тутс.

— Але не перевтомлюйся, люба, — сказав містер Тутс. — Тобі конче треба берегти себе. Не втомлюйся, прошу тебе, Сюзанночко. Вона дуже легко піддається збудженню, — пояснив містер Тутс, звертаючись до місіс Блімбер, — і цілковито забуває про поради медика.

Місіс Блімбер саме заходила доводити місіс Тутс потребу берегтися, коли містер Пастир, Б.Г.Н., запропонував їй руку й повів до карет, які мали відвезти їх до церкви. Доктор Блімбер ескортував місіс Тутс. Містер Тутс ескортував чарівну молоду, довкола блискотливих окулярів якої пурхали, наче метелики, дві серпанковиді дружки. Містер Альфред. Пастир, М.Г.Н., вже поїхав раніше, щоб підготуватися до своїх богослужбових обов'язків.

Церемонія пройшла прекрасно. Корнелія, вся в дрібних кучериках, "виступила", як сказав би Бойове Курча, з великим самовладанням, а доктор Блімбер віддав їй заміж з виглядом цілковитої до цього готовності. Найдіткливіше, здається, пережили цю подію серпанковиді дружки. Місіс Блімбер була зворушена, проте доволі помірно, і по дорозі додому сказала велебному Альфредові Пастиру, М.Г.Н., що якби їй дано ще побачити Ціцерона в його Тускулумі, то всі до одного її бажання були б справджені.

Потім для того ж таки невеличкого товариства був влаштований сніданок, за яким гарний настрій містера Пастира, Б.Г.Н., зріс так незмірно і настільки впливав на місіс Тутс, що кілька разів було чути, як містер Тутс застерігав її через стіл: "Прошу ж тебе — не втомлюйся, Сюзанночко!" Та найзнаменнішим було те, що містер Тутс визнав за свій обов'язок виголосити промову і, незважаючи на численні телеграфні знаки застережного характеру з боку місіс Тутс, вперше в житті самотійно встав і сказав:

— Я не можу у цьому домі, де, хай там що часом роблять, щоб забити мені... памороки... хоч то й пусте, і я нікого не звинувачую... зі мною завжди поводитись по родинному, і я довгий час мав свою власну парту... Не можу... дозволити... моему другові Пастирі о...

— Одружитися, — підказала місіс Тутс.

— Може, це й невідповідно до нагоди, — мовив містер Тутс з розпашілим обличчям, — і взагалі нецікаво, коли я зауважу, що моя дружина — найнезвичайніша жінка й могла б це зробити багато краще за мене... дозволити моему другові Пастирі одружитися... і саме з.

— З міс Блімбер, — підказала місіс Тутс.

— З місіс Пастир, серце! — тихенько, в тоні приватної розмови, виправив містер Тутс. — "Кого бог спарував", знаєте, "людина нехай не"... не знаєте? Я не можу дозволити моему другові Пастирі одружитися... і саме з місіс Пастир... без того, щоб... щоб не виголосити за них тост, то хай же, — сказав містер Тутс, втупивши очі в дружину, немов шукав у ній натхнення для злету, — хай же смолоскип Гіменей буде їм маяком радощів, а квіти, що ними сьогодні стелили ми їхню стежу, — го... гонителями... смутку!

Докторові Блімберу, що кохався в метафорах, вельми сподобався цей тост і він сказав: "Дуже добре, Тутсе. Далебі, дуже добре сказано, Тутсе!" — і закивав головою, й заплескав у долоні. Містер Пастир у відповідь і собі виголосив гумористичний спіч із сентиментальними вкрапленнями Далі містер Альфред Пастир, М.Г.Н., був щасливий випити за здоров'я доктора й місіс Блімберів, а містер Пастир, Б.Г.Н., не менше щасливий — за здоров'я серпанковидих дружок. Ще далі доктор Блімбер гучним голосом виклав кілька думок у стилі пасторалі про очерети, серед яких вони з місіс Блімбер мали намір оселитись, і бджіл, які бринітимуть круг їхньої хижки Невдовзі, оскільки докторові очі почали якимось дивно кліпати, а зять його вже давніше зауважив, що час придумано для рабів, і спитав містера Тутса, чи той уміє співати, розсудлива місіс Блімбер розпустила зібрання і посадила вельми стриману та спокійну Корнелію в диліжанс разом з її обранцем.

Містер і місіс Тутс подались до Бедфордського готелю (де місіс Тутс уже бувала колись, за старих часів, ще під своїм дівочим прізвищем Ніппер) і знайшли там листа, якого містер Тутс читав так неприродно довго, що місіс Тутс аж злякалася.

— Переляк ще гірший, ніж утома, Сюзанночко, — сказав містер Тутс. — Заспокойся, прошу тебе.

— Од кого це? — спитала Сюзанна.

— Од капітана Джілса, серце, — відповів містер Тутс Тільки не хвилюйся. Уолтерс і міс Домбі їдуть додому!

— Голубчику, — мовила місіс Тутс, пополотнівши й підхопившись з канапи, і не пробувай мене обдурити, це марна справа, вони вже приїхали — в тебе на обличчі написано.

— Найнезвичайніша жінка! — у пориві захоплення скрикнув містер Тутс. — Маєш цілковиту рацію, серце, — вони вже приїхали. Міс Домбі бачилася з батьком, і вони помирилися!

— Помирилися! — сплеснула руками місіс Тутс.

— Голубонько, — мовив містер Тутс, — прошу тебе не хвилюйся. — Згадай про медика. Капітан Джілс каже... власне, не каже, це я так здогадуюся з його слів, що міс Домбі забрала свого нещасного батька з його колишнього дому у той, де вони з Уолтером живуть, що він там лежить тяжко хворий, гадають, при смерті, і що вона день і ніч сидить коло нього.

Місіс Тутс гірко розплакалася.

— Згадай, Сюзанночко моя, згадай, коли можеш, про медика! — промовив містер Тутс. — Коли не можеш, то пусте... але постарайся-таки і згадай!

Його дружина, у якій раптом воскресла колишня Ніппер, так палко благала відвезти її до її панночки, її неоціненної горлички, її рідної дівчинки і таке інше, що містер Тутс, чие співчуття і захоплення не знало меж, згодився від щирого серця, і вони вирішили зараз же їхати і своєю появою відповісти на капітанів лист.

Чи був то якийсь таємничий зв'язок між подіями, а чи просто збіг обставин, тільки того ж таки дня капітан (до якого їхали містер і місіс Тутси) і сам вступив на встелену квітами шлюбну стежу — щоправда, не як головна, а як співучасна особа. Сталося це випадково і ось як.

Після хвилинної зустрічі з Флоренс та її немовлям, яка принесла йому незмірне задоволення, та після довгої розмови з Уолтером, капітан пішов прогулятися, відчуючи потребу пороздумувати на самоті над непевністю діянь людських та глибокодумно похитати своїм лискучим капелюхом над нещастям містера Домбі, яке розбудило в щедрій і простій його душі найживіше співчуття. Капітан геть посмутнів би від думок про нещасного джентльмена, коли б не згадка про немовля, котра, зринаючи, щоразу сповняла його такою всепереможною втіхою, що він не раз, у приступі радості, заходився сміхом, ідучи, і підкидав та ловив свого лискучого капелюха, чим вельми дивував перехожих. Блискавичні перепади від світла до тіні, на які наражали капітана ці дві суперечні теми його роздумів, так болісно відбивалися на його самопочутті, що він відчув необхідність заспокоїти їх тривалою прогулянкою і, оскільки вплив гармонійних асоціацій своє робить, вибрав для цієї мети колишні свої околиці, верстаючи путь між осель щогловиків, весловиків, лебідчиків, пекарів-галетчиків, кочегарів, матросів, поміж котлів для смоли, каналів, доків, канатних містків та інших заспокійливих об'єктів.

Усі ці мирні краєвиди — особливо в портовому районі Лаймхаус-Хоула — настільки

благотворно вплинули на капітана, що до нього повернувся спокій душі, і він навіть розважав її, мугикаючи баладу про Чарівну Піг, коли раптом, завернувши за ріг, остовпів і онімів перед тріумфальною процесією, що посувалася йому назустріч.

На чолі разючого видовища ступала вже відома нам завзята місіс Мак-Стінджер, що з невблаганно рішучим виглядом і унікальним годинником на непробивних грудях, у якому капітан одразу впізнав власність Якчіпа, вела під руку не когось іншого, як самого мудрого моряка, а він покірно, з безтямно-печальним виразом бранця, якого волочать у чужий край, давав себе вести. За ними, торжествуючи, виступали всі до одного юні Мак-Стіндже-ри. За ними дві дами грізно-непохитної зовнішності, які вели куцого джентльмена у високім капелюсі і теж торжествували. В кільватері рухався Якчіпів юнга, що ніс парасольки. В цілому всі йшли струнким маршем, і моторошно-бравий дух, що витав над товариством, переконливо свідчив (не кажучи вже про безстрашні обличчя дам), що була то жертвна процесія і що жертвою був Якчіп.

Першим порухом душі капітанової було тікати світ за очі. Такий же, здається, був і перший порух Якчіпової душі, попри всю видиму безнадійність такої спроби. Однак тут із лав процесії видерся радісний крик, а за ним Олександр Мак-Стінджер з розкритими обіймами, і капітан здався.

— Ну, капітане Катле! — сказала місіс Мак-Стінджер — Оце так зустріч! Та я вже не серджуся. Можете не боятися, капітане Катле, — я вам ніяких закидів не робитиму. Хочу іти до віттаря в іншому настрої. — Тут місіс Мак-Стінджер примовкла, підтягнулася, набрала повні груди повітря і, натякаючи на жертву, сказала: — Мій чоловік, капітане Катле!

Безталанний Якчіп не дивився ні праворуч, ні ліворуч, ні на свою молоду, ні на свого приятеля — тільки просто себе у простір. Коли капітан простяг руку, Якчіп простяг свою, але не відповів ні словом на привітання.

— Капітане Катле, — мовила місіс Мак-Стінджер, — якщо ви бажаєте забути старі незгоди і відсвяткувати кінець парубоцтва вашого друга, а мого чоловіка, то ласкаво просимо з нами до каплиці. Тут є дама, — місіс Мак-Стінджер обернулася на одну із них, безстрашнішу, — моя дружка, яка охоче стане під вашу опіку, капітане Катле.

Куций джентльмен у високім капелюсі, що, схоже, був чоловіком другої леді і явно торжествував, що і його ближньому судилася його доля, хутко посунувся і передав даму капітанові. Дама зараз же ухопилася за нього і, зазначивши, що час не жде, твердо звеліла рушати.

Страх за друга, — не без домішки страху й за себе (бо в першу хвилину вхопила його невиразна тривога, чи не повинчають його насильно, але допомогла обізнаність із цим обрядом, і, згадавши про законний обов'язок говорити щоразу "так", він збагнув, що доти буде в особистій безпеці, доки на кожне питання виразно й рішуче відповідатиме "ні"), — вкинув капітана у рясний піт, і він якийсь час не тямив ані того, куди і як рухається процесія, колорит якої він поповнив, ані того, що йому говорить мила супутниця. Та коли хвилювання трохи вляглося, довідався від цієї дами, що вона — вдова містера Бокама, який служив у митниці, що вона — найближча приятелька

місіс Мак-Стінджер, яку вважає зразковою представницею їхньої статі, що вона чимало чула про капітана і сподівається, що він розкається у колишніх своїх гріхах, що, хочеться їй думати, містер Якчіп розуміє, яке щастя йому припало, хоча, їй здається, чоловіки не завжди розуміють, у чому те щастя полягає, поки його не втратять, — і таке інше у тому ж плані.

Капітан не міг не помітити, що місіс Бокам зорила за нареченим, і, коли похід наближався до заїзду чи якогось іншого завулку, куди легко було шмигнути, завжди була готова перейняти його при спробі втекти. Друга дама, разом зі своїм чоловіком, куцим джентльменом у високім капелюсі, згідно з умовленим планом, теж малися на бачності, а місіс Мак-Стінджер, зі свого боку, так міцно тримала бідолашного, що всяка спроба самопорятунку за допомогою втечі була приречена на провал. Факт цей був очевидний для всіх, і простий народ виражав своє ставлення до нього веселими жартами та вигуками, що їх місіс Мак-Стінджер сприймала з непохитною байдужістю, а сам Якчін, здається, не сприймав зовсім.

Капітан не раз намагався зв'язатися з філософом за допомогою хоча б звукового чи зорового сигналу, та завжди зазнавав поразки — по-перше, через пильність сторожі, а по-друге, — через властиву Якчілові нездатність звертати увагу на будь-які сигнали з найближчого оточення. Нарешті вони підійшли до каплиці — охайної, чисто побіленої будівлі, нещодавно заоренованої превелебним Мельхіседеком Хаулером, який, зглянувшись на благання парафіян, ласкаво дозволив світові поіснувати ще два роки, але повідомив, що тоді вже він неодмінно мусить загинути.

Поки превелебний Мельхіседек відчитував низку імпровізованих молитов, капітан знайшов хвилину, щоб шепнути нареченому:

— Як настрій, хлопче, як настрій?

Забувши про присутність превелебного, — що можна було виправдати тільки розпачливістю його становища, — Якчіп відповів:

— До біса поганий

— Джеку Якчіпе, — шепотів капітан, — ви все оце чините з власної волі?

— Ні, — відповів Якчіп.

— Чому ж тоді ви це чините? — цілком логічно поцікавився капітан.

Якчіп, усе ще і, як завжди, з незворушним обличчям, — дивлячись на протилежну сторону світу, не відповів нічого.

— Чому б вам не звернути з курсу?

— Га? — шепнув Якчіп із проблизком надії

— Звернути з курсу, повторив капітан.

— Який толк? відповів пропащий мудрець. — Вона знову мене вполює.

— А ви спробуйте! — відповів капітан — Веселіш! Ну! Саме час Звертаєм, Джеку Якчіпе?

Та Джек Якчіп, замість скористатися порадою, жалісно прошепотів:

— Все те почалося з вашої скрині. І пощо я зголосився провадити її в порт!

— Я ж думав, хлопче, — пробелькотів капітан, — то ви взяли над нею гору, а не

навпаки. — Ви, чоловік з такими думками!

Містер Якчіп тільки стиха застогнав.

— Ну-бо! — штовхнув його ліктем капітан. — Саме час! Звертайте! Я вас прикрию. Час не жде. Якчіпе! То ж свобода! Ну, раз!

Якчіп не ворухнувся.

— Якчіпе! — шепнув капітан. — Два!

Якчіп не наважився й на два.

— Якчіпе! — напосідав капітан — Свобода ж! Три? Зараз або ніколи!

Якчіп не наважився й на цей раз, і вже навіки, бо місіс Мак-Стінджер тут-таки його одружила.

Наймоторошніше враження під час церемонії справили на капітана незглибимий інтерес, що його виявляла до всього Юліана Мак-Стінджер, і лиховісна зосередженість, з якою ця повна обіцянок дитина — вже нині жива копія своєї матусі — спостерігала за веденням обряду. Бо побачив за цим капітан безконечну вервечку пасток на рід чоловічий, побачив віки утисків та гніту, що судились його моряцькому племені. Це було, видиво більш вікопомне, аніж незламна стійкість місіс Бокам і другої дами, ніж торжество куцого джентльмена у високім капелюсі, ніж навіть камінна невідступність самої місіс Мак-Стінджер. Чоловіча парость Мак-Стінджерів мало розуміла з того, що відбувалося, то й цікавилася менше, зайнята переважно топтанням один одному по ногах, однак на контрастному тлі цих капосних недолітків ще колоритніше виділялася скороспіла жіночість Юліани. Ще рік-два, — подумав капітан, — помешкати в одному домі з цією дівцею було б рівноцінне самогубству.

Церемонія закінчилася одностайним наскоком юних Мак-Стінджерів на містера Якчіпа, якого вони привітали чулим ім'ям батька, випрохуючи по півпенні. Коли ці сплески емоцій ущухли і процесія вишикувалася до виходу з каплиці, сталася затримка, викликана несподіваним вибухом почуттів з боку Олександра Мак-Стінджера. Це миле дитя, що йому каплиця, в яку входилося ще для чогось, крім звичайних молінь, асоціювалася, очевидно, з нагробками, вбило собі в голову, що його маму зараз будуть хоронити і заберуть від нього назавше. Охоплений розпукою, малий щосили заверещав і аж посинів. Та хоч як розчулили його матір ці докази ніжної прив'язаності, але опуститися у відповіді на них до слабкодухості було не в характері цієї видатної жінки. Отже, після марних намагань угамувати його з допомогою крику, штурханів, термосіння й інших подібних методів впливу на його голову, вона вивела малого надвір для застосування ще одного методу, й учасники процесії почули каскад ляскотливих звуків, схожих на оплески, а на подвір'ї побачили Олександра впритул до найхолоднішої камінної плити, — був він вельми червоний на виду і голосно плакав.

Тепер процесія могла вишикуватися знову й рушити до Бриг-майдану, де чекав уже весільний обід, при чому дорогою Якчіп прийняв чимало гумористичних привітань з приводу щойно здобутого щастя. Капітан дійшов з ними до самих дверей дому, але тут — почуваячись ніяково перед зрослою люб'язністю місіс Бокам, яка тепер, звільнившись від свого невсипущого обов'язку (чуйність-бо обидвох дам виразно

ослабла після того, як молодого вдалося щасливо одружити), мала більше часу на вияв інтересу до його персони, — покинув її і бранця, посилаючись на якесь побачення та обіцяючи повернутися відразу. Почувався капітан ніяково ще й з іншої причини — його гризло сумління на згадку про те, що саме він прислужився до полонення Якчіпа — правда, без лихого наміру, а лише тому, що безмежно звірявся на розумові здібності цього філософа.

Повернутись до старого Сола Джілса під дерев'яним мічманом, не спитавшись спершу про здоров'я містера Домбі — дарма що той жив ген за містом, на підступах до верескових мочарів, — здавалось капітанові цілковито неможливим. Отож — де пішки, а де на попутних, коли стомлювався, — він відбув цю подорож.

Штори були спущені, і в будинку було так тихо, що капітан вже й боявся стукати, але, прислухавшись, почув тихі голоси тут же за дверима й постукав тихенько. Одчинив йому містер Тутс, який оце щойно приїхав сюди зі своєю дружиною. Вони шукали його у мічмана і там взнали цю адресу.

І хоч вони щойно прибули, але місіс Тутс устигла вже вхопити на руки дитину та, сидючи на сходах, обіймала й пестила її. Флоренс стояла похилена над нею, і ніхто не спромігся б сказати, кого місіс Тутс обіймала та пестила більше — матір чи дитя, або хто був ніжніший — місіс Тутс до Флоренс, чи Флоренс до місіс Тутс, а чи обидві до маляти — такий то був вир взаємної любові.

— Тато дуже хворий, голубонько моя міс Фло? — питалася Сюзанна.

— Дуже, дуже хворий, — відповіла Флоренс. — Тільки, люба Сюзанно, не називай мене так, як колись. А це що? — здивувалася Флоренс, торкаючись її сукні. — Стара сукня? Старий капелюх, і зачіска, і все те саме?

Сюзанна зайшлася сльозами й укрила поцілунками пальчики, що з таким подивом торкалися її.

— Люба міс Домбі, — ступив наперед містер Тутс, я поясню. Перед вами — найнезвичайніша жінка. Мало хто може дорівнятися до неї. Вона завжди казала... ще тоді, як ми не були одружені, і до сьогоднішнього дня... що коли ви повернетесь додому, вона прийде до вас тільки в тому, в чому ходила, як була вам за служницю. Вона боялася, що інакше здасться вам чужою, і ви будете її менше любити. Мені й самому, — сказав містер Тутс, — це вбрання подобається над усі інші. Я її обожаю в ньому! Люба міс Домбі, вона знов буде вам покоївкою, і нянькою, і всім, чим колись була, і навіть більше. Вона анітрохи не змінилася. Тільки, Сюзанно, серце, — мовив містер Тутс, що все це говорив із великим чуттям і у великому захваті, — єдине, що я прошу тебе — пам'ятай про медика й не перевтомлюйся!

Розділ шістдесят перший

ВІДЛИГА

Флоренс потребувала допомоги. Містер Домбі потребував її ще більше, і присутність Сюзанни стала їй дуже в пригоді. Смерть чигала на нього. Тінь того, ким був давніше, — тінь з розбитою душею і до краю виснаженим тілом, він, як поклав колись тяжку свою голову на ложе, приготоване руками дочки, так відтоді її не

підводив.

Дочка не відходила від нього. Взагалі-то він упізнавав її, хоча часто в хаосі думок плував обставини, за яких розмовляв з нею. Іноді він звертався до неї так, ніби син його допіру помер, і запевняв, що бачив, як вона висиджувала біля маленького ліжка, — бачив, тільки нічого не казав, а потім ховав обличчя, хлипав і простягав їй вихудлу руку. Іноді питався її про неї ж саму: "Де Флоренс?". — "Я тут, тату, тут я". — "Я її не впізнаю, — кричав він. — Ми так довго не бачились, що я її не впізнаю!" В очах його застигав жах, і вона, заспокоюючи батька, старалася викликати в нього сльози, які іншим разом — намагалася висушити.

Іноді він годинами марив про свої торгові операції, і Флоренс, дослухаючись, багато чого не могла зрозуміти. Він не раз повторював дитинне запитання "Що таке гроші?", замислювався над ним, думав, бесідував сам із собою, більш-менш зв'язно, дошукуючись відповіді на нього, — і кожного разу так, немов воно поставало перед ним уперше. Він міг двадцять тисяч разів повторювати назву своєї колишньої фірми і за кожним разом мотав головою по подушці. Або рахував своїх дітей: один, два, стоп — і знову починав з початку.

Та це траплялося лиш тоді, як думки його були в особливо збудженому стані. За інших стадій своєї недуги — і то було найчастіше — вони завжди линули до Флоренс. Він пригадував тоді ніч, коли вона приходила до нього в кімнату, але йому уявлялось, ніби серце йому тоді краялось, і він пішов шукати її нагору. Тут давноминуле мішалось в його уяві з пізнішим часом, і він, ідучи по сходах за нею, дивувався незліченній кількості слідів і пробував порахувати їх. Ось між них зринав зненацька один кривавий, а далі з'являлися, одні за одними, відчинені двері, в яких малювалися жахливі видива, відбиті в дзеркалах, — якісь чоловіки", мов примари, котрі ховали щось за пазухою. І між усіх цих слідів, і між кривавих відбитків, тут і там траплявся слід Флоренс. Вона все йшла кудись уперед. І безугавна уява його все йшла за нею, йшла й рахувала, все далі й далі, все вище та вище, на самий вершечок величезної башти, до якого ще цілі роки дороги.

Одного дня він спитав, чи то не Сюзаннин голос чувся йому колись.

Флоренс сказала "Так, татку", — і звідалась, чи не хоче він побачити її.

Він одповів: "Дуже хочу", і Сюзанна, не на жарт тремтячи, з'явилася біля його ліжка.

Це, здавалося, принесло йому велике полегшення. Він попросив її, хай не відходить, хай зрозуміє, що він дарує їй колишні її слова, і хай вона залишиться. У них із Флоренс тепер усе зовсім по-іншому, сказав він, і вони тепер дуже щасливі. Нехай-но Сюзанна подивиться! І він притяг гарненьку голівку до подушки, і притулив до своєї.

В такому стані перебув він не один день і тиждень. Нарешті йому — далекій подобі людини, такому кволому, що почути його можна було тільки приклавши вухо до вуст, — трохи полегшало. Тепер навіть якусь невиразну втіху він знаходив у тому, щоб лежати, дивлячись у відкрите вікно на дерева та літнє небо, а ввечері — на захід сонця. Стежив за тінями від хмар та листя, відчуваючи якусь особливу симпатію саме до тіней. Нічого

дивного, що він так відчував. Для нього життя та світ і були тінню.

Він почав турбуватися, чи не перевтомлюється Флоренс і, перемагаючи кволість, часто шептав їй: "Іди, погуляй на свіжій повітрі. Іди до чоловіка, любонько". Одного разу, коли Уолтер був у кімнаті, він прикликав його до себе, попросив нахилитись і, стиснувши йому руку, пошепки сказав, що не боїться помирати, довіривши йому свою дитину.

Одного дня надвечір, коли в його кімнаті сиділи Уолтер та Флоренс, — він любив бачити їх біля себе обох, — Флоренс, колисаючи немовля, тихим голосом почала співати пісню, якої часто співала померлому хлопчикові. Спершу він не міг чути цього — підвів тремтячу руку благаючи перестати, але наступного дня попросив повторити пісню й співати йому вечорами. Флоренс так і робила, і слухаючи її, він завжди відвертав обличчя до стіни.

Одного разу Флоренс сиділа біля вікна; кошик з рукоділлям стояв між нею та її колишньою покоївкою, що й досі залишалася їй вірною товаришкою. Містер Домбі задрімав. Була чудова передвечірня пора, до смерку лишалося ще зо дві години, і спокій та тиша навiali на Флоренс задуму. Вона згадувала той день, коли чоловік, що лежав тепер на ліжку, такий не схожий на себе самого, вперше знайомив її з новою красунею мамою. Дотик руки Уолтера, що сперся на спинку її стільця, змусив її здригнутися.

— Там унизу одна особа хоче поговорити з тобою, люба, — сказав Уолтер.

Їй здалося, що в Уолтера заклопотаний вигляд, і вона і спитала, чи не сталося чогось.

— Ні, ні, серце, — запевнив Уолтер, — я сам бачив того джентльмена і розмовляв з ним. Нічого прикрого не сталося. Ти зійдеш до нього?

Флоренс узяла його під руку, і, доручивши догляд за батьком кароокій місіс Тутс, котра так жваво й моторно орудувала голкою, як тільки й уміють кароокі, спустилася разом із чоловіком униз. У затишній віталеньці, що виходила вікнами на сад, сидів якийсь джентльмен, що при її появі підвівся й рушив їй назустріч, але, завдяки специфічній властивості своїх ніг, завернув в інший бік, де наштотхнувся на стіл.

Тут Флоренс спало на думку, що це — кузен Фінікс, якого вона спершу не впізнала, бо листя знадвору затінювало кімнату. Кузен Фінікс взяв її за руку й поздоровив з одруженням.

— Я, звичайно, хотів би мати нагоду поздоровити вас давніш, — мовив кузен Фінікс, сідаючи, коли сіла Флоренс, — але, фактично кажучи, скоїлося стільки неприємних випадків поспіль — можна б сказати, один одному навздогін, — що я був у збіса поганому гуморі і цілковито не придатний до будь-якого товариського спілкування. Єдине товариство, з яким я спілкувався, було моє власне, і, звичайно, людині, яка була непоганої думки про власні можливості, не дуже лестить дізнатися, що її здатність надокучати собі є, фактично кажучи, абсолютно необмежена.

З якогось майже непомітного збентеження і скутості в поведінці кузена Фінікса, — яка, незважаючи на маленькі некривдні дивацтва, що її супроводжували, залишалася

все ж таки джентльменською, — та з вигляду Уолтера, Флоренс здогадалася, що зараз довідається дещо, більш посутньо зв'язане з метою цього візиту.

— Я вже казав моєму другові містерові Гею, — якщо він дозволить мені називати його так, — мовив кузен Фінікс, — як приємно було мені почути, що мій друг Домбі рішуче почав одужувати. Сподіваюся, мій друг Домбі не буде надто сушити собі голову чимсь таким, як втрата маєтків. Не можу сказати, щоб мені самому довелося зазнати якоїсь більшої втрати маєтків, бо, фактично, великих маєтків я ніколи не мав, то й втрачати було нічого. Але те, що можна було втратити, я все ж таки втратив, і не скажу, щоб це мене дуже турбувало. Я знаю, що мій друг Домбі — збіса гонорова людина, і, гадаю, повинен потішатися тим, що всі про нього такої думки. Навіть Томмі Скрюзер, надзвичайно жовчний чоловік, — мій друг Гей напевно його знає, — не в змозі цей факт бодай словом заперечувати.

Флоренс іще виразніше відчула, що кузен Фінікс має щось сказати, і допитливо глянула на нього. Настільки допитливо, що кузен Фінікс одповів, немов питання прозвучало вголос.

— Річ у тім, — мовив він, — що ми з моїм другом Геєм обміркували, чи личить прохати вас про одну послугу, і що я дістав згоду мого друга Гея, — який говорив зі мною надзвичайно приязно й відверто, чим я йому вельми зобов'язаний, — на звернення до вас із цим проханням. Хоч я й певен, що таку люб'язну леді, як чарівна й достойна дочка мого друга Домбі, не треба буде довго просити, проте я щасливий знати, що здобув собі підтримку і схвалення мого впливового друга Гея. За моїх парламентських часів, коли хтось хотів унести якусь пропозицію... тоді це траплялося рідко, бо нас міцно тримали в руках — лідери обох партій були справжнісінькі солдафони, — немов сам чорт їх придумав для таких рядових, бо то не давало нам змоги виставлятися, чого декому аж надто кортіло... отже, хотів я сказати, за моїх парламентських часів, коли комусь дозволялось стрільнути зі свого самопальчика, то вважалося дуже авторитетним, коли він висловлював сподівання, що його думки знайдуть відгук у душі містера Пітта — цього, фактично кажучи, стерничого, який мужньо витримав шторм. На слова ці до біса багато хлопців реагували оплесками, надихаючи промовця. Хоча фактично, ті хлопці, які мали наказ плескати при імені містера Пітта, були до того вишколені, що, тільки почувши його, прокидалися. А у всьому іншому тямили стільки, що, як казав балакучий Браун, — він служив у державній скарбниці й міг випити одразу чотири пляшки вина; його міг знати батько мого друга Гея, бо мій друг Гей ще тоді не народився, — так от, отой Браун казав, що якби хто встав та з жалем повідомив Палату, що в кулуарах конає у муках почесний член парламенту, і що імення почесного члена — Пітт, то цю заяву вкрили б оглушливими оплесками.

При такому відступі від теми серце у Флоренс почало калатати, і вона з дедалі більшим страхом дивилася то на Уолтера, то на кузена Фінікса.

— Нічого страшного не сталося, моє серце, — мовив Уолтер.

— Нічогісінько, слово честі, — підтвердив кузен Фінікс, — і я глибоко шкодую, що

спричинився до вашого, бодай хвилинного, хвилювання. Запевняю вас, нічого страшного не сталося. Послуга, про яку я хочу вас просити, проста... і все ж, здається, вона справді настільки виняткова, що я був би страшенно зобов'язаний моєму другу Гей, коли б він був ласкавий зламати... фактично кажучи, лід.

Спонуканий цим благальним закликком і не меншою мірою благальним поглядом Флоренс, Уолтер сказав:

— Прохання дуже просте, моя любя; щоб ти поїхала з цим знайомим тобі джентльменом до Лондона.

— І перепрошую! — з моїм другом Геєм теж, — перебив кузен Фінікс.

— Зі мною теж... щоб скласти там один візит.

— Кому? — спитала Флоренс, перебігаючи очима з одного на другого.

— Якби ви дозволили просити вас не наполягати на відповіді на це питання, — кинув слово кузен Фінікс, — то я взяв би на себе сміливість просити вас про це.

— Ти знаєш, кому, Уолтере? — спитала Флоренс

— Знаю.

— І гадаєш, що це потрібно?

— Гадаю. Бо певний, що й ти була б тої ж думки. Тільки, мабуть, справді є підстави, мені цілком зрозумілі, щоб не говорити нічого заздалегідь.

— Якщо тато ще спить або якщо зможе обійтися без мене, коли не спить, то я поїду зараз же, — сказала Флоренс. І безшелесно, кинувши на обох ледь стривожений, але повний довіри погляд, вийшла з кімнати.

Коли вона повернулася, готова їхати, Уолтер з кузенем Фініксом стояли біля вікна, повагом розмовляючи, і вона здивовано подумала, що могло їх так зблизити за такий короткий час. Тільки погляд Уолтерів, повен любові та гордощів, її не здивував — на неї він завжди отак дивився.

— Я залишу візитну картку для мого друга Домбі, — сказав кузен Фінікс, — і щиро сподіваюся, що він з кожною годиною набиратиметься сил та здоров'я. Сподіваюсь також, мій друг Домбі ласкаво вбачатиме в мені людину, що повна чортзна-якого захвату перед ним і його репутацією як, фактично кажучи, британського торговця й збіса порядного джентльмена. Моя садиба на селі знаходиться у вельми зруйнованому стані, але якби мій друг Домбі потребував переміни клімату й захотів перебратися туди, то виявив би, що то напрочуд здорова місцевість... інакше й не може бути, бо там страшенно нудно. Якщо мій друг Домбі скаржитися на фізичну неміч і дозволить мені порекомендувати йому те, що частенько приносило користь мені самому, як людині, котрій траплялося бувати у вельми хворобливому стані і котра вела доволі нестриманий спосіб життя у ті часи, коли всі, я б сказав, вели дуже нестриманий спосіб життя, то я, фактично кажучи, радив би збити жовток з цукром і мускатними горіхами у склянці хересу та випити ранком із шматочком сухарика. Джексон, що тримав зал для боксу на Бонд-стріт, — вельми достойний чоловік, про якого мій друг Гей, без сумніву, чув, — казав, що у них під час тренувань перед матчем замість хересу використовували ром. Я порадив би все-таки херес, оскільки мій друг Домбі ще не зовсім одужав, а ром може

вдарити йому, фактично кажучи, в голову й привести до чортзна-яких наслідків.

Все це кузен Фінікс виголосив із явно знервованим і збентеженим виглядом. По чому, подавши лікоть Флоренс і докладаючи всіх зусиль, аби вередливі ноги не винесли його в садок, провів її до дверей й посадив у карету, що вже чекала на неї. Уолтер сів туди ж після нього, і вони поїхали.

Їхали вони якихось шість чи вісім миль. Поки карета петляла в похмуро-статечних вулицях західної частини міста, посутеніло. Флоренс, вклавши руку Уолтерові в долоню, пильно й з чимраз сильнішим хвилюванням вдивлялася в кожну нову вулицю, в яку вони завертали. Коли нарешті карета спинилася на Брук-стріт, перед будинком де колись справляли весілля її батька, Флоренс спитала "Що це, Уолтере? Хто тут живе?" Уолтер жестом заспокоїв її, але не відповів, а вона, глянувши на будинок, побачила, що всі вікна в нім зачинені, наче там і не жив ніхто. Кузен Фінікс тим часом вже висів і чекав з простягнутою рукою.

— А ти не йдеш, Уолтере?

— Ні, я залишуся. Не тремти! Нема чого боятися, серце.

— Я знаю, що нема чого, коли ти поруч, Уолтере. Дуже добре знаю, але...

Двері перед ними тихо відчинилися, хоч у них і не стукали, і кузен Фінікс з літньої вечірньої прохолоди запровадив Флоренс у сперту, понуру атмосферу дому. Похмуріший, чорніший, ніж завжди, він, здавалося, стояв зачинений од самого дня весілля, накопичуючи смуток і темінь.

Флоренс, тремтячи, знялася по тінявих сходах і разом зі своїм супутником спинилась перед дверима вітальні. Кузен Фінікс мовчки відчинив двері, жестом запросив її увійти, а сам залишився під порогом. По хвилинім ваганні Флоренс ступила до кімнати.

Біля вікна, за столом, де вона чи то читала, чи малювала, сиділа дама і, спершись головою на руку, дивилася, як конає день. Зробивши кілька непевних кроків, Флоренс раптом стала як укопана. Дама повернула голову.

— Великий боже! — сказала вона. — Що це?

— Ні, ні! — скрикнула Флоренс, сахнувшись, коли та встала, і виставивши поперед себе долоні. — Мамо!

Вони стояли, дивлячись одна на одну. Пристрасті та гордощі виснажили його, але то було обличчя Едіт, все ще вродливе та величне. То було б обличчя Флоренс, де, попри переляк та явне бажання втекти, прозирали і жаль, і сум, і вдячні, ніжні спомини. На обличчях в обох малювалися подив та страх; обидві стояли непорушно і мовчки, дивлячись одна на одну — через чорну прірву безповоротного минулого.

Флоренс прийшла до пам'яті перша.

— Ой мамо, мамо! Чому ми так стрічаємось? — обмиваючись сльозами, сказала вона. — Ви такі добрі були до мене, самотньої, — чому ж ми тепер так зустрічаємось?

Едіт стояла перед нею мовчазна й нерухома. Очі її вп'ялися Флоренс в обличчя.

— Мені страшно й подумати про це, — сказала Флоренс. — Я приїхала сюди від хворого тата. Ми тепер ніколи не розлучаємось і не розлучимось ніколи. Якщо хочете,

я попрошу, щоб він вам пробачив, мамо. Я майже певна, що він пробачить, коли я попрошу. Хай і небо вам пробачить і пошле вам утіху.

Едіт не озвалася ні словом.

— Уолтер... я вийшла заміж за нього, і в нас є син, — несміливо мовила Флоренс, — він привіз мене сюди й чекає там. Я скажу йому, що ви стали іншою, що ви каєтесь, — Флоренс сумно дивилася на неї, — і він, я знаю, теж замовить слово перед татом; разом зі мною. Що ще, крім цього, я можу зробити?

Не ворухнувшись, Едіт, проте, зламала мовчанку й повільно проказала:

— Заплямовано твоє ім'я, твого чоловіка, твоєї дитини. Чи таке проститься коли?

— Проститься, мамо? Вже прощене! І мною, і Уолтером, від усього серця. Якщо це вас хоч трохи втішить, можете повірити, що так і є. Ви не... — запинаючись, промовила Флоренс, — ви не говорите про тата. Але ви напевно хочете, щоб я попросила його пробачити вам. Напевно цього хочете.

Едіт промовчала.

— Я попрошу, — сказала Флоренс. — І сповіщу вас, коли ви дозволите, і тоді ми, може, розпрощаємось так, як прощалися колись. Я уникала вас, мамо, — м'яко сказала Флоренс, підходячи ближче, — уникала не тому, що боялася вас чи того, що стосунки з вами зганьблять мою репутацію. Я тільки виконую свій обов'язок перед татом. Він любить мене, і я люблю його. Але я ніколи не забуду, які ласкаві були ви до мене. О, просіть у неба, мамо, — скрикнула Флоренс, падаючи їй в обійми, — щоб воно дарувало вам ваш гріх і безчестя, і простило мені, якщо це гріх, те, що я не можу забути вашої ласки!

Едіт, немов зламавшись од її дотику, впала навколішки й обхопила її за шию.

— Флоренс! — скрикнула вона. — Ангеле мій ясний! Перед-тим як я збожеволюю знову, перед тим як моя впертість знов одбере мені мову, повір, що я невинна — душею свідчуся, невинна!

— Мамо!

— Винна багато в чому! В тому, що розділило нас назавжди. В тому, що до кінця днів моїх заказує мені доступ до всього чистого й непорочного, — передовсім, до тебе. Винна в сліпій, несамовитій ненависті, в якій не можу, не хочу каятись і не покаюся, навіть зараз; не винна я у смерті того чоловіка. Бог мені свідок!

Стоячи навколішках, вона звела до неба руки й присягнулася.

— Флоренс, — сказала вона, — найчистіше, найкраще дитя людське... якого я так люблю... завдяки якому я давним-давно могла стати іншою людиною і вже почала була ставати — навіть така, як я... повір мені, я в цьому невинна, і дай мені ще раз пригорнути до неvtішного серця цю люблю голівку, — останній раз!

Вона була зворушена й плакала. Якби у минулі часи частіше траплялось їй бути такою, то нині була б щасливіша.

— Ніщо в світі, — сказала вона, — не змусило б мене признатися в цьому. Ні любов, ні ненависть, ні надії, ні погрози. Я обіцяла собі, що помру, а не скажу ні слова. Я зуміла б додержати обіцянки і додержала б, якби не зустріла тебе, Флоренс.

— Сподіваюсь, моя чарівна й достойна родичка дарує мені, що я, удавшись до маленької хитрості, влаштував цю зустріч, — мовив кузен Фінікс, тупцяючись на порозі і звертаючись почасти до них, почасти за двері. — Не можу сказати, щоб я з самого початку не вірив у можливість того, що моя люба й достойна родичка, на превеликий жаль, скомпрометувала себе з отим білозубим небіжчиком, бо, фактично кажучи, в цім світі, що й сам чортзна-як дивно влаштований і є річчю рішуче незбагненною для людського розуму, — в цім світі дійсно можна бачити подібні дивовижі. Але, як я й казав моєму другові Домбі, я не міг визнати злочинності моєї чарівної й достойної родички, доки вини її не буде остаточно встановлено. І, розуміючи всю скрутність її становища, — після того як небіжчик, фактично кажучи, загинув збіса жахливою смертю, — розуміючи, крім того, що тут частково винна й наша родина, — бо всі ми легковажні і не приділяли їй достатньо уваги, — а також, що моя тітка, хоч і до біса жвава жінка, була, мабуть, не з найкращих матерів, я дозволив собі розшукати її у Франції й запропонувати опіку, яку може запропонувати людина з вельми протертою кишенею. При цій okazji моя чарівна й достойна родичка зробила мені честь, зазначивши, що я, по-своєму, збіса хороший хлопець, і через те вона згодна прийняти мою опіку. Що, фактично кажучи, було дуже мило з боку моєї чарівної й достойної родички, оскільки я дуже підупав і маю з її піклування велику втіху та вигоду.

Едіт, що посадила була Флоренс на софі поруч себе, махнула рукою, немов прохаючи його замовкнути

— Моя чарівна й достойна родичка, — вів далі кузен Фінікс, усе ще тупцяючись коло дверей, — дарує мені, коли для її ж блага, і мого власного, і мого друга Домбі, що його чарівною й достойною дочкою ми всі так захоплюємося, я доведу до кінця нитку своїх зауважень. Вона пам'ятає, що від самого початку ні вона, ні я ані словом не обмовились про її втечу. Я, звичайно, завжди мав враження, що за усім цим щось криється, що вона, коли захотіла б, могла роз'яснити. Та оскільки моя чарівна й достойна родичка — жінка збіса затята, то я добре знав, що з нею, фактично кажучи, жартувати не слід, і тому не заходив у жодні розмови. Та помітивши згодом очевидну її слабкість у сильних виявах ніжних почуттів до доньки мого друга Домбі, я подумав, що коли б мені вдалося влаштувати зустріч, несподівану для обох сторін, то це могло б призвести до позитивних наслідків. Отже, користаючи з нашого неофіційного перебування в Лондоні перед тим як податись до Південної Італії, де ми гадаємо оселитися аж до, фактично кажучи, відбуття в наші вічні домівки (що наводить чоловіка на збіса неприємні думки), я заходився шукати помешкання мого друга Гея — хлопця вродливої зовнішності й напрочуд щирої вдачі, що його моя чарівна, достойна родичка, імовірно, знає — і мав щастя приставити сюди його милу дружину. А тепер, — мовив кузен Фінікс, і в словах його, попри легковажність манер і недбалість виразу, забриніло щире, правдиве почуття, — я благаю мою родичку не спинятися на половині дороги, а направити, наскільки змога, усе те, що вона зробила злого. Не задля честі її родини, не задля власної її слави, не з тих чи інших міркувань, що їх вона, за спонукою нещасливих обставин, схильна вважати несуттєвими і, фактично кажучи, пустими, — а

просто тому, що це — зло, а не добро.

Ноги кузена Фінікса згодились після цього винести його геть, і він, залишивши жінок самих, зачинив двері.

Кілька хвилин Едіт, сидючи коло Флоренс, мовчала, а тоді видобула з-за корсажа запечатаний конверт.

— Я довгий час змагалася з собою, — тихо сказала вона, — писати мені це чи не писати, на випадок несподіваної смерті, коли можу пошкодувати, що не маю цього при собі. А потім думала, коли і як можу знищити цього листа. Візьми його, Флоренс. Тут написана правда.

— Це для тата? — спитала Флоренс.

— Для кого хочеш. Я даю тобі. Інакше він би його взагалі не отримав.

Знову сиділи мовчки в дедалі густішій темряві.

— Мамо, — озвалася Флоренс, — він утратив усі свої гроші. Він мало не вмер, та й досі не відомо, чи видужає. Ви нічого не маєте йому переказати?

— Ти, здається, говорила, що він тебе дуже любить? — спитала Едіт.

— Так! — тремтячим голосом підтвердила Флоренс.

— Скажи йому, я шкодую, що ми зустрілися.

— І все? — спитала Флоренс по хвили.

— Скажи, якщо запитає, що я не каюся в тім, що вчинила... тепер принаймні... бо, якби довелося, вчинила би завтра так само. Але якщо він змінився...

Вона спинилася. Щось у мовчазному дотику руки Флоренс примусило її спинитися.

— ...Але якщо змінився, то знає, що цього вже й не буде. Скажи, що я хотіла б, щоб цього ніколи не було.

— Чи можу я переказати, — спитала Флоренс, — що вам його жаль за всі ті страждання, які він пережив?

— Ні, — відповіла та, — якщо страждання ті навчили його любити свою доньку. Він і сам не жалітиме за ними, якщо вони були для нього такою доброю наукою, Флоренс.

— Ви зичите йому добра й хочете, щоб він був щасливий. Я певна того! — згукнула Флоренс. — О, дозвольте, я так і скажу йому колись, при нагоді, добре?

Едіт, утупившись темними очима в простір перед собою, не відповідала, і лише коли Флоренс повторила прохання, взяла її за руку і, перевівши той самий задуманий погляд у ніч за вікном, промовила:

— Скажи йому, що коли він, тепер інший, може здобутися на співчуття до мене колишньої, то я прошу в нього цього співчуття. Скажи, що коли він може здобутися на те, щоб думати про мене з меншою гіркотою, то я прошу його так думати. Скажи, що, хоч ми з ним і мертві одне для одного і вже ніколи не стрінемось по цей бік вічності, та нас єднає тепер одне спільне почуття, якого не було раніше.

Вона, здається, втратила свою твердість, і на її карих очах забриніли сльози.

— Сподіваюся, — сказала вона, — Що завдяки цьому і він про мене, і я про нього думатимемо краще. Що більше любитиме він свою Флоренс, то менше ненавидітиме мене. Що з більшою гордістю та щастям дивитиметься на неї й на її дітей, то більше

каятиметься у своїй участі в тому кошмарі, що звався подружнім життям. Тоді і я буду каятись, — так йому й перекажеш; і, думаючи про причини, що зробили мене такою, якою я була, подумаю над тим, що й він мав підстави бути таким, яким він був. Тоді я спробую пробачити йому його частку нашої ганьби. А він хай спробує дарувати мені мою.

— Ой, мамо! — мовила Флоренс. — Як легко мені на душі від цих слів, навіть у таку прощальну хвилину!

— Мені самій дивно їх чути, — мовила Едіт, — ще й з власних уст. Та навіть якби я й справді була такою негідницею, якою дала йому привід мене вважати, я все одно, мабуть, сказала б їх, довідавшись, що він тебе дуже любить. А коли полюбить над життя — дай, боже, йому хоч раз відчувти, що він думає про мене без зла що я думаю про нього без зла! Ось моє йому останнє слово. А зараз прощай, найдорожча!

Едіт стиснула її в обіймах, вклавши у них, здавалося, всю свою жіночу душу, любов і ніжність.

— Цей поцілунок для твоєї дитини! А ці — благословення тобі! Прощай, люба моя Флоренс, прощай, рідна моя дівчинко!

— Тільки не назавжди! — скрикнула Флоренс

— Назавжди. Назавжди! Як вийдеш з цієї темної кімнати, подумай, що лишила мене в могилі. Пам'ятай тільки, що я колись жила і любила тебе!

І Флоренс вийшла, не бачачи її обличчя, але до останньої хвилини відчуваючи її обійми та пестощі.

Кузен Фінікс чекав її під дверима і відвів у вибляклу вітальню до Уолтера, на чие плече вона схилила, плачучи, голову.

— Я збіса шкодую, — сказав кузен Фінікс, цілком по-простацьки підносячи манжети до очей і нітрохи з цим не криючись, — що завершена щойно розмова так схвилювала й зворушила чутливу натуру чарівної та достойної дочки мого друга Домбі й милої дружини мого друга Гея. Але я думаю й сподіваюся, що я чинив заради добра і що моєму шановному другові Домбі полегшає на серці після всіх цих звірянь. Я надзвичайно жалкую, що мій друг Домбі фактично вскочив у чортзна-яку халепу, породичавшись із нашою родиною, але я глибоко переконаний, що якби не отой бісів син Шкурбот, — котрий білозубий, — усе обійшлося б гладко. Щодо моєї родички, яка робить мені честь своєю надзвичайно ласкавою думкою про мою особу, то можу запевнити милу дружину мого друга Гея, що я ставлюся до неї як, фактично кажучи, батько. А щодо мінливості життя людського і химерувань у поведінці, до яких повсякчас удаємося, то все, що я можу сказати разом із моїм другом Шекспіром — чоловіком не на вік, а на вічність, якого мій друг Гей, без сумніву, знає — все це просто тінь сну.

Розділ шістдесят другий

ОСТАННІЙ

Пляшку, що так довго не бачила світу й геть посивіла від пороху та павутиння, винесено на сонячне світло, і золотисте вино в ній кидає відблиски на стіл.

Це остання пляшка старої мадери.

— Маєте рацію, містере Джілсе, — каже містер Домбі. — Вино й справді рідкісне, — розкішне.

Капітан, що сидить тут же, промениться радіщами. Над його лиснючим чолом воістину сяє ореол блаженства.

— Ми обіцяли собі, сер, — каже містер Джілс, — тобто Нед і я...

Містер Домбі киває головою до капітана, що в німому захваті світиться щораз більше і більше.

— ...що вип'ємо її, коли Уолтер щасливо повернеться додому, хоча про такий дім ми ніколи й не думали. Якщо ви нічого не маєте проти давньої нашої примхи, то давайте вип'ємо перший келих за Уолтера та його дружину.

— За Уолтера та його дружину! — погоджується містер Домбі. — Флоренс, дитино моя... — і повертається, щоб поцілувати її.

— За Уолтера та його дружину! — каже містер Тутс.

— За Уол-ра та його дружину! — гукає капітан Ур-ра! А що капітан виявляє велике бажання чаркнутися з кимось, то містер Домбі з готовністю простягає свій келих. Решта наслідують його, і розлягається радісне, веселе дзеленькання, наче дзенькіт весільних бубонців.

У льоху, як колись та мадера, старішає інше вино, і пляшки обростають порохом та павутинням.

Містер Домбі став сивий як лунь, і на обличчі його можна бачити глибокі сліди турбот та страждань, але то сліди бурі, що минулась назавжди й залишила по собі ясний, погідний вечір.

Честолюбні плани більше його не займають. Вся гордість його — дочка та її чоловік. Тихий, задумливий та мовчазний, він весь свій час проводить біля дочки. Міс Токс частий гість у їхній родині, вельми віддана їм, і кожен радий її бачити. Її захоплення величним колись патроном, після того удару, якого вона зазнала одного ранку на Принцесинім майдані, стало платонічним, але анітрохи не зменшилось.

Від статків його після краху не вціліло нічого, крім певної суми, яка щороку надходить невідомо звідки, разом з наполегливим проханням не шукати посилення і запевненням, що то сплата старого боргу та акт відшкодування. Він радився в цій справі з колишнім своїм помічником, який певен, що гроші ці без жодних застережень можна прийняти і не має сумніву, що борг той походить з якоїсь забутої вже операції колишньої фірми.

Цей кароокий старий парубок уже не парубок, а жонатий чоловік, і оженився він із сестрою сивоголового молодшого брата. Той часом одвідує свого старого хазяїна, але рідко. Є певні причини, пов'язані з минулим сивоголового джентльмена, а надто з його прізвищем, які й спонукають його цуратися свого колишнього хлібодавця, а що живе він з сестрою та її чоловіком, то й вони тримаються осторонь. Уолтер іноді їх навідує — удвох із Флоренс, — і тоді привітний будиночок гучить від задушевних дуетів для віолончелі й фортеп'яно і роботи Гармонійних Ковалів.

А що ж у цей — оновлений змінами — час робить дерев'яний мічман? Та ось він, на тому ж посту — права нога вперед, і так же пантрує за візниками, тільки пильніше, ніж завжди, бо його наново пофарбували, від триріжного капелюха до пряжок на черевиках, а над його головою золотими літерами виблискує: ДЖІЛС і КАТЛ.

Жодних інших справ, крім звичайної млявої торгівлі, мічман не веде. Але в окрузі, радіусом у півмилі від синьої парасольки на Леденгольському базарі, подекують, що деякі давні капіталовкладення містера Джілса виявилися на диво прибутковими і що він не тільки не відстав від часу у цьому плані, як сам було вважав, а, по суті, навіть трохи його випередив, тож мусив тепер чекати, коли справдиться його задум. Є чутка, що гроші містера Джілса почали обертатися й обертаються вельми жваво. Хай там як, та коли він у своїм кавового кольору костюмі, з хронометром у кишені й окулярами на лобі стоїть на порозі крамниці, не видно, щоб йому краялося серце через відсутність покупців — навпаки, вигляд у нього життєрадісний та вдоволений, хоч і затуманений, як завжди.

Щодо його партнера, капітана Катла, то справи, які капітан обладжує в голові, набагато кращі, ніж будь-яка дійсність. Значення, яке має мічман для англійського мореплавства та торгівлі, сповнює капітана такою гордістю, мовби й справді жоден корабель не міг вийти з Лондонського порту без мічманової допомоги. А захват, яким його сповнює власне ім'я над дверима, не знає меж. Він двадцять разів на день перетинає вулицю, щоб глянути на нього з протилежного пішоходу, і незмінно каже при цій нагоді: "Едварде Катле, хлопче мій, якби твоя мама знала, що ти колись станеш ученим чоловіком, — ото б дивувалася старенька!"

Аж ось до дерев'яного мічмана на шаленій швидкості мчить містер Тутс і, весь червоний, влітає у маленьку вітальню.

— Капітане Джілсе й містере Солсе, — каже містер Тутс, — я щасливий повідомити вас, що в місіс Тутс збільшилась родина.

— Це робить їй честь! — гукає капітан.

— Здоровлю вас, містере Тутсе! — каже старий Сол.

— Спасибі, — хихотить містер Тутс, — дуже вдячний.

— Я знав, що вам буде приємно це почути й тому сам прибіг. Ми таки, знаєте, посуваємось наперед. У нас вже є Флоренс і Сюзанна, а тепер ще оце мале.

— Дівчинка? — питається капітан.

— Так, капітане Джілсе, — відповідає Тутс, — і я дуже радію. Що частіше ми зможемо повторити цю найнезвичайнішу жінку, то, на мою думку, краще.

— Так тримати! — каже капітан, повертаючись до старого бутля без шийки, — вже-бо вечір і на столі в дерев'яного мічмана, як завжди, невеличкий запас люльок та склянок. — Вип'єм за неї, щоб привела ще стільки ж!

— Спасибі, капітане Джілсе, — дякує втішений містер Тутс. — Цілком поділяю ваші почуття. З вашого дозволу гадаю, за даних обставин це нікому не буде неприємно, — я запалю люльку.

Містер Тутс починає палити люльку, а від радощів, що переповнюють серце, стає

надзвичайно балакучий.

— З усіх дива гідних прикладів, що свідчать про надзвичайний розум цієї незрівнянної жінки, капітане Джілсе і містере Солсе, — каже містер Тутс, — найдивогіднішим є те, як чудово вона зрозуміла мою відданість міс Домбі.

Обидва слухачі погоджуються з ним.

— Бо, знаєте, — каже містер Тутс, — мої почуття до міс Домбі ніколи не мінялися. Вони такі ж, як і були. Вона й нині є для мене тим же світлим образом, яким була ще до мого знайомства з Уолтером. Коли ми з місіс Тутс уперше заговорили про... одне слово, про моє сердечне почуття... знаєте, капітане Джілсе...

— Так, так, хлопче, — хитає головою капітан, — "що всіх нас у нурт укидає"... пошукайте це в книзі...

— Неодмінно пошукаю, капітане Джілсе, — натхненно обіцяє містер Тутс. — Коли ми вперше торкнулися цього питання, я пояснив їй, що я, так би мовити, зів'яла квітка, знаєте?

Це порівняння дуже до серця капітанові, і він бурмоче, що нема квітки понад рожу.

— Але боже мій! — каже містер Тутс. — Вона не гірше, як я сам, знала, що в мене на душі. Їй не треба було нічого пояснювати. Вона єдина могла стати між мною й тихою могилою, і зробила це так, що я довіку не перестану захоплюватися нею. Вона знає, що нікого в світі я не шаную так, як міс Домбі. Вона знає, що нема такого на землі, чого я не зробив би для міс Домбі. Вона знає, що для мене міс Домбі — найвродливіша, наймиліша, найбільш янгольська жінка. І як же вона до цього ставиться? З цілковитим розумінням: "Маєш рацію, мій любий. Я теж такої думки".

— І я, — каже капітан.

— І я, — приєднується Сол Джілс.

— Бачите, — продовжує містер Тутс по хвилині, під час якої з вельми вдоволеним і замисленим виглядом попихкував люлькою, — яка прозірлива в мене дружина! Яка вона мудра! Які влучні зауваження робить! Не далі, як вчора ввечері, коли ми сиділи, розкошуючи в подружньому блаженстві. Хоч це бідний вислів, їй-богу, порівнюючи з тим, що я відчуваю в присутності моєї дружини... вчора ввечері вона сказала, як усе чудово складається, коли глянути на теперішній стан справ нашого друга Уолтера. "Бачиш, — зауважила моя дружина, — його вже не посилають у плавання після отої першої подорожі з молодого дружиною", — і це ж правда, містере Солсе.

— Цілком, — стверджує, потираючи руки, старий.

— "Бачиш, його звільнили від цього, — каже моя дружина, — і з ходу довірили відповідальну посаду тут, на місці; він знов показав себе найкраще і швидко йде вгору, всі його люблять, а дядько помагає грішми, з якими йому щастить у край", — що, мені здається, так і є, містере Солсе? Дружина моя завше має рацію.

— Що ж, так і є... деякі з наших, як гадали, загиблих кораблів повернулися додому, повні золота, — посміхається старий Сол. — Невеличкі то суденця, але моему хлопцеві стануть у пригоді, містере Тутсе!

— Свята правда! — радіє містер Тутс. — Бачите, дружина моя ніколи не

помиляється. "Ось які його справи, — каже ця дивовижна жінка, — а що ж далі? Шо ж далі?" Прошу вас, капітане Джілсе і містере Солсе, звернути увагу на глибоку прозорливість моєї дружини. — "А далі те, що на очах у містера Домбі закладаються підвалини під... підприємства, — це власні її слова, — підприємства, що, поволі зростаючи, дорівнюється, а може, й перевершить те, на чолі якого він колись стояв, і скромні початки якого (місіс Тутс вважає, що таке всім властиво) вивітрилися з його пам'яті. Отже, — сказала моя дружина, — "од дочки його зрештою зросте, ні, постане, — це власні слова місіс Тутс, — нова фірма "Домбі й Син"!"

Містер Тутс за допомогою люльки — яку він з великою охотою використовує тільки для ораторських цілей, оскільки ужиток за призначенням викликає у нього неприємні відчуття, дає таку високу оцінку пророцтвам своєї дружини, що капітан жбурляє свій капелюх і кричить:

— Соле Джілсе, ану вчений чоловіче, побратиме мій давній, що я казав Уол-рові знайти у той день, як він уперше став на службу? Чи не оцю цитату: "Повертайся назад, Уїттінгтоне, лорде-мере Лондона, а коли постарієш, то бути тобі тут довіку"? Чи не ці то були слова, Соле Джілсе?

— Ці, Неде, ці, — відповідає старий майстер корабельних інструментів. — Я добре пам'ятаю.

— Тоді ось що, — каже капітан, відкидаючись на спинку крісла й набираючи в груди повітря для громового реву — Я вам зараз заспіваю "Чарівну Піг", від початку до кінця, а ви тримайтеся обидва і підхоплюйте!

Сховане вино все старішає, як стара мадера свого часу, і пляшки обростають порохом та павутинням.

Стоять світлі осінні дні, і на березі моря часто можна бачити молоду даму і сивого як лунь джентльмена. З ними або поблизу них двоє дітей — хлопчик і дівчинка.

І майже завжди їх супроводить старий собака.

Сивий як лунь джентльмен гуляє з хлопчиком, розмовляє з ним, бавиться, доглядає і наглядає за ним так, ніби тільки ради нього й живе. Коли хлопчик замислюється, замислюється й джентльмен, а іноді, коли малий, зазираючи йому в обличчя, питає щось, візьме його ручку і, тримаючи її, забудеться відповісти. Тоді дитя каже: "Що, дідусю, я знову такий, як мій бідненький дядечко?"

— Так, Полю! Тільки він був кволий, а ти — дуже міцний.

— О, так. Я дуже міцний!

— І він лежав на візочку коло води, а ти бігаєш.

Вони знову підводяться і йдуть гуляти, бо сивоволосий джентльмен любить дивитись, як бігає та пустує дитя, і поки вони бродять отак разом, довкола й за ними стелиться шемріт про те, що їх пов'язує.

Та ніхто, окрім Флоренс, не знає, як сивоволосий джентльмен кохає дівчинку. Про це ніхто ніколи не шепочеться. Дівчинці й самій трохи дивно, чому він робить з цього таємницю. Вона панує в його серці. Він не може бачити й хмаринки на її обличчі. Не може спокійно дивитися, коли вона сидить в самотині. Йому здається, що вона чує

кривду, якої їй близько нема. Він потай від всіх бігає подивитись, як вона спить. Він любить, коли вона приходить будити його вранці, і найбільше кохає та пестить її тоді, як вони залишаються самі. Тоді дівчинка, буває, питається:

— Дідусику, чому ти плачеш, коли мене цілуєш?

— Маленька моя, маленька моя Флоренс! — тільки їй відповідає він і відгортає кучері, що затінують її серйозні оченята.

Примечания

1

Року Божого (латин.)

2

Року Домбі (латин.)

3

Цей, ця, це (латин.)

4

Дорогою, по дорозі (фр.).

5

Юнак вельми поважний і учений (латин.)